

SLOVENSKA AKADEMIJA ZNANOSTI IN UMETNOSTI
Razred za zgodovinske in družbene vede

ZNANSTVENORAZISKOVALNI CENTER SAZU
Inštitut za arheologijo

ARHEOLOŠKI VESTNIK

63
2012

ZALOŽBA
Z R C

LJUBLJANA
2012

ARHEOLOŠKI VESTNIK	ISSN 0570-8966
Izdala in založila / Published by	Slovenska akademija znanosti in umetnosti in / and Znanstvenoraziskovalni center SAZU
Glavna urednica / Editor-in-chief	Marjeta Šašel Kos
Izvršna urednica / Managing editor	Andreja Dolenc Vičič
Uredniški odbor / Editorial board	Dragan Božič, Slavko Ciglenečki, Bojan Djurić, Janez Dular, Stane Gabrovec, Jana Horvat, Primož Pavlin, Biba Teržan, Peter Turk, Paul Gleirscher, Claudio Zaccaria
Lektorji / Language editors	Marjeta Humar, Urška Kosec, Sonja Likar, Barbara Smith Demo, Alan McConnell-Duff †
Računalniška grafika / Computer graphics	Mateja Belak, Tamara Korošec, Drago Valoh
Prelom / DTP	Mateja Belak
Naslov uredništva / Address	Arheološki vestnik, Inštitut za arheologijo ZRC SAZU, Novi trg 2, SI-1000 Ljubljana, Slovenija tel. + 386 1 47 06 380, fax + 386 1 42 57 757
E-naslov / E-mail	andreja.dolenc@zrc-sazu.si
Spletni naslov / Website	http://av.zrc-sazu.si
Tisk / Printed by	Collegium Graphicum d.o.o, Ljubljana
Naklada / Printrun	700 izvodov / copies

© 2012, ZRC SAZU, Inštitut za arheologijo, Založba ZRC

Vse pravice pridržane. Noben del te knjige ne sme biti reproduciran, shranjen ali prepisan v kateri koli obliki oz. na kateri koli način, bodisi elektronsko, mehansko, s fotokopiranjem, snemanjem ali kako drugače, brez predhodnega pisnega dovoljenja lastnikov avtorskih pravic.

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system or transmitted, in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without the prior permission of the publisher.

Vsebina

In memoriam

<i>Mitja Brodar (1921–2012) (Jana HORVAT)</i>	9
<i>Izbrana bibliografija Mitje Brodarja (Primož PAVLIN)</i>	12

Prazgodovinske dobe

Neva TRAMPUŽ OREL: <i>Začetki železa na Slovenskem</i>	30
Robert SCHUMANN: <i>Nevpadljiva tuja oblika posode s starejšeželeznodobnega gomilnega grobišča na Farovških njivah pri Otočcu. Razmišljanje o čezalpskih stikih v zvezi s pridobivanjem soli v Hallstattu (Povzetek)</i>	56
Martina BLEČIČ KAVUR: <i>Dama iz Čikata (Prevod)</i>	57

Rimska doba

Marjeta ŠAŠEL KOS: <i>Colonia Iulia Emona – nastanek rimskega mesta</i>	96
Vesna TRATNIK: <i>Sledovi rimskodobne poselitve na Grubljah pri Vipavi</i>	105
Borut TOŠKAN in Janez DIRJEC: <i>Sesalska makrofavna z območja rimskodobne poselitve na Grubljah pri Vipavi</i>	139
Janka ISTENIČ: <i>Bodala tipa Dangstetten</i>	174
Katarina ŠMID: <i>Redko upodobljeni mitološki prizor v Gornjem Gradu: zgodba o Skili in Minosu?</i>	194

Pozna antika in zgodnji srednji vek

K. Patrick FAZIOLI: <i>Tehnologija keramike v pozni antiki in zgodnjem srednjem veku v jugovzhodnih Alpah: rezultati makroskopskih in mikroskopskih analiz (Povzetek)</i>	231

Epigrafika

Julijana VISOČNIK: <i>Vojaki iz Celeje na tujem</i>	235

Numizmatika

Peter KOS: <i>Gradnja in opustitev obrambnega sistema Claustra Alpium Iuliarum v luči numizmatičnega gradiva</i>	291

Knjižne ocene in prikazi

<i>Pogled nazaj – osebno, ob izidu dveh monografij Inštituta za arheologijo</i> (Iva MIKL CURK)	301
Fulvia Lo Schiavo: <i>Le Fibule dell'Italia meridionale e della Sicilia dall' età del bronzo recente al VI secolo a.C.</i> , 2010 (Andrej PRELOŽNIK)	304
Claudia Sachße: <i>Untersuchungen zu den Bestattungssitten der Badener Kultur</i> , 2010 (Anton VELUŠČEK)	305
Michaela Lochner (ur.): <i>Sitularia. Klänge aus der Hallstattzeit</i> , 2011 (Peter TURK)	306
Carsten Wenzel: <i>Groß-Gerau I. Der römische Vicus von Groß-Gerau, "Auf Esch". Die Baubefunde des Kastellvicus und der Siedlung des 2.-3. Jahrhunderts</i> , 2009 (Tina ŽERJAL in Tjaša TOLAR)	308
Johannes Eingartner: <i>Templa cum Porticibus. Ausstattung und Funktion italischer Tempelbezirke in Nordafrika und ihre Bedeutung für die römische Stadt der Kaiserzeit</i> , 2005 (Maja JERALA)	312
Darío N. Sánchez Vendramini: <i>Eliten und Kultur. Eine Geschichte der römischen Literaturszene (240 v. Chr. – 117 n. Chr.)</i> , 2010 (Marjeta ŠAŠEL KOS)	315
<i>Corpus inscriptionum Latinarum II²/14. Inscriptiones Hispaniae Latinae, pars XIV: Conventus Tarraconensis. Fasc. secundus: Colonia Iulia Urbs Triumphalis Tarraco (CIL II²/14, 2)</i> , 2011 (Marjeta ŠAŠEL KOS)	317
Andreas Kakoschke: <i>Die Personennamen im römischen Britannien</i> , 2011 (Julijana VISOČNIK)	318
Martina Paul: <i>Fibeln und Gürtelzubehör der späten römischen Kaiserzeit aus Augusta Vindelicum/Augsburg</i> , 2011 (Zvezdana MODRIJAN)	319
Franz Mandl: <i>Felsbilder. Österreich - Bayern. Nördliche Kalkalpen</i> , 2011 (Benjamin ŠTULAR)	321
PhilipVerhagen, Axel. G. Posluschny in Alžběta Danielsová (ur.): <i>Go Your Own Least Cost Path. Spatial technology and archaeological interpretation. Proceedings of the GIS session at EAA 2009, Riva del Garda</i> , 2011 (Benjamin ŠTULAR)	322
Marc Lodewijckx in Rene Pelegrin (ur.): <i>A View from the Air. Aerial Archaeology and Remote Sensing Techniques. Results and opportunities</i> , 2011 (Benjamin ŠTULAR)	323

Contents

In memoriam

<i>Mitja Brodar (1921–2012) (Jana HORVAT)</i>	9
<i>Izbrana bibliografija Mitje Brodarja (Primož PAVLIN)</i>	12

Prehistory

Neva TRAMPUŽ OREL: <i>The beginnings of iron in Slovenia</i> (Translation)	17
Robert SCHUMANN: <i>Eine unscheinbare keramische Fremdform aus dem hallstattzeitlichen Grabhügelfeld von Farovške njive bei Otočec. Überlegungen zu transalpinen Kontakten vor dem Hintergrund des Salzbergbaus in Hallstatt</i>	37
Martina BLEČIČ KAVUR: <i>The Lady from Čikat</i> (Translation)	71

Roman Period

Marjeta ŠAŠEL KOS: <i>Colonia Iulia Emona – the genesis of the Roman city</i>	79
Vesna TRATNIK: <i>Traces of Roman settlement at Grublje near Vipava</i> (Summary)	129
Borut TOŠKAN and Janez DIRJEC: <i>Mammalian macrofauna from the area of the Roman settlement at Grublje near Vipava</i> (Summary)	151
Janka ISTENIČ: <i>Daggers of the Dangstetten type</i>	159
Katarina ŠMID: <i>A rare mythological scene at Gornji Grad: the tale of Scylla and Minos?</i>	179

Late Antiquity / Early Middle Ages

K. Patrick FAZIOLI: <i>Ceramic technology in the southeastern Alpine region in Late Antiquity and the Early Middle Ages: results of macroscopic and microscopic analyses</i>	199

Epigraphy

Julijana VISOČNIK: <i>Celeian soldiers attested across the Empire</i> (Translation)	252

Numismatics

Peter KOS: <i>The construction and abandonment of the Claustra Alpium Iuliarum defence system in light of the numismatic material</i>	265

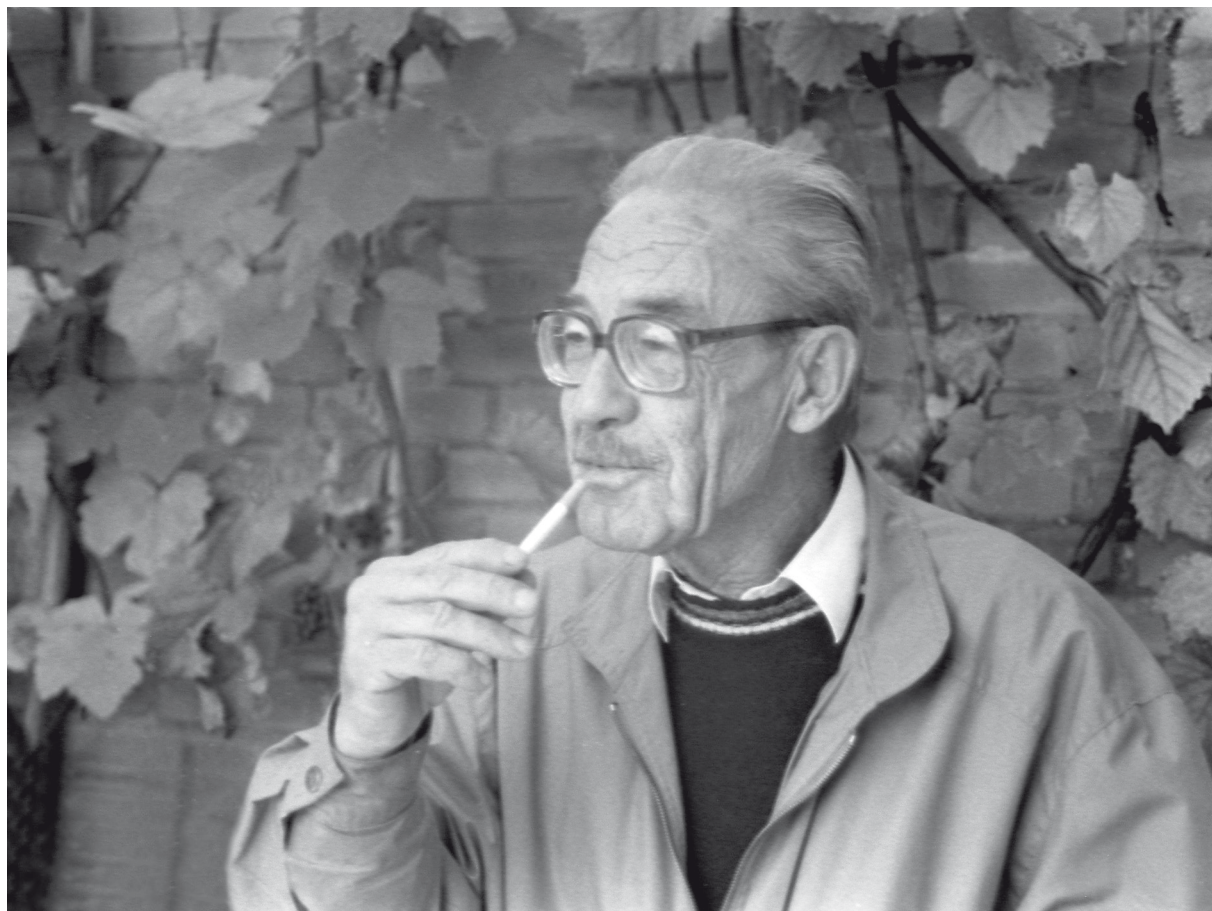
Book reviews

<i>Pogled nazaj – osebno, ob izidu dveh monografij Inštituta za arheologijo</i> (Iva MIKL CURK)	301
Fulvia Lo Schiavo: <i>Le Fibule dell'Italia meridionale e della Sicilia dall' età del bronzo recente al VI secolo a.C.</i> , 2010 (Andrej PRELOŽNIK)	304
Claudia Sachße: <i>Untersuchungen zu den Bestattungssitten der Badener Kultur</i> , 2010 (Anton VELUŠČEK)	305
Michaela Lochner (ed.): <i>Sitularia. Klänge aus der Hallstattzeit</i> , 2011 (Peter TURK)	306
Carsten Wenzel: <i>Groß-Gerau I. Der römische Vicus von Groß-Gerau, "Auf Esch". Die Baubefunde des Kastellvicus und der Siedlung des 2.-3. Jahrhunderts</i> , 2009 (Tina ŽERJAL and Tjaša TOLAR)	308
Johannes Eingartner: <i>Templa cum Porticibus. Ausstattung und Funktion italischer Tempelbezirke in Nordafrika und ihre Bedeutung für die römische Stadt der Kaiserzeit</i> , 2005 (Maja JERALA)	312
Darío N. Sánchez Vendramini: <i>Eliten und Kultur. Eine Geschichte der römischen Literaturszene (240 v. Chr. – 117 n. Chr.)</i> , 2010 (Marjeta ŠAŠEL KOS)	315
<i>Corpus inscriptionum Latinarum II²/14. Inscriptiones Hispaniae Latinae, pars XIV: Conventus Tarraconensis. Fasc. secundus: Colonia Iulia Urbs Triumphalis Tarraco (CIL II²/14, 2)</i> , 2011 (Marjeta ŠAŠEL KOS)	317
Andreas Kakoschke: <i>Die Personennamen im römischen Britannien</i> , 2011 (Julijana VISOČNIK)	318
Martina Paul: <i>Fibeln und Gürtelzubehör der späten römischen Kaiserzeit aus Augusta Vindelicum/Augsburg</i> , 2011 (Zvezdana MODRIJAN)	319
Franz Mandl: <i>Felsbilder. Österreich - Bayern. Nördliche Kalkalpen</i> , 2011 (Benjamin ŠTULAR)	321
PhilipVerhagen, Axel. G. Posluschny and Alžběta Danielsová (eds.): <i>Go Your Own Least Cost Path. Spatial technology and archaeological interpretation. Proceedings of the GIS session at EAA 2009, Riva del Garda</i> , 2011 (Benjamin ŠTULAR)	322
Marc Lodewijckx and Rene Pelegrin (eds.): <i>A View from the Air. Aerial Archaeology and Remote Sensing Techniques. Results and opportunities</i> , 2011 (Benjamin ŠTULAR)	323

Abstracts

Neva TRAMPUŽ OREL: <i>The beginnings of iron in Slovenia</i>	17
Robert SCHUMANN: <i>An inconspicuous nonindigenous pottery vessel from the Hallstatt period necropolis of Farovške njive near Otočec. Considerations on transalpine contacts in relation to the salt mining in Hallstatt</i>	37
Martina BLEČIČ KAVUR: <i>The Lady from Čikat</i>	57
Marjeta ŠAŠEL KOS: <i>Colonia Iulia Emona – the genesis of the Roman city</i>	79
Vesna TRATNIK: <i>Traces of Roman settlement at Grublje near Vipava</i>	105
Borut TOŠKAN and Janez DIRJEC: <i>Mammalian macrofauna from the area of the Roman settlement at Grublje near Vipava</i>	139
Janka ISTENIČ: <i>Daggers of the Dangstetten type</i>	159
Katarina ŠMID: <i>A rare mythological scene at Gornji Grad: the tale of Scylla and Minos?</i>	179
K. Patrick FAZIOLI: <i>Ceramic technology in the southeastern Alpine region in Late Antiquity and the Early Middle Ages: results of macroscopic and microscopic analyses</i>	199
Julijana VISOČNIK: <i>Celeian soldiers attested across the Empire</i>	235
Peter KOS: <i>The construction and abandonment of the Claustra Alpium Iuliarum defence system in light of the numismatic material</i>	265

Mr. Bruden

MITJA BRODAR (1921–2012)

Mitja Brodar je bil sin Srečka Brodarja, začetnika slovenske paleolitske vede. To je bila spodbuda, da se je takoj po diplomi iz gradbeništva preusmeril v naravoslovje. Leta 1953 je diplomiral iz geologije in paleontologije ter leta 1959 doktoriral iz kvartaroloških znanosti.

V njegovem delu sta se ves čas prepletali dve prvini. Po eni strani je bil znanstvenik, raziskovalec starejše kamene dobe, po drugi pa organizator slovenske arheološke stroke.

Po koncu druge svetovne vojne so paleolitske terenske raziskave, ki so jih vodili Srečko Brodar, France Osole in Mitja Brodar, potekale po vsej Sloveniji, še posebej pa so bile usmerjene na pravkar osvobojena ozemlja Primorskega krasa in Postojnske kotline. Raziskovalci so se dosledno držali učinkovite delovne metode: najprej rekognoscirati, nato sondirati in šele na koncu sistematično raziskovati. Za Mitjem Brodarjem je ostalo več sto načrtnih ogledov slovenskih jam, nad šestdeset poskusnih sondiranj in deset sistematičnih raziskovanj.

Mitja Brodar je bil najprej strokovni sodelavec Sekcije za arheologijo Slovenske akademije znanosti in umetnosti pri izkopavanjih Srečka Brodarja v Betalovem spodmolu, Postojnski in Otoški jami, v Parski golobini, v Črnem kalu in v Jami v Lozi (1947–1957). Njegovo prvo večje sistematično izkopavanje je potekalo v visokogorski paleolitski postojanki Mokriški jami (1954–1956 in 1960). Nadaljnja sistematična raziskovanja so zajela najdišča vseh obdobj starejše kamene dobe z območja celotne Slovenije: Pod Črmukljo (1965), Poljšiška cerkev (1965–1968), Ciganska jama (1971–1976), Podrisovec (1975–1977), Vilharjeva jama (1978–1979) in Mamula (1983–1984). Zadnje terenske raziskave so potekale v Divjih babah, ki

jih je vodil v letih 1978 in 1980–1986. Gre za velik raziskovalni opus, izpeljan velikokrat v težavnih razmerah in s skrajno skromnimi sredstvi.

Mitja Brodar je sodeloval tudi pri paleolitskih raziskovanjih v drugih delih Jugoslavije: v Pečini pod Jerininim brdom in Budžaku ob Ludaškem jezeru v Srbiji (1951), v Kamenu ob Usori v Bosni in Hercegovini (1951) ter pri izkopavanjih pleistocenskih plasti v Crveni stijeni v Črni gori (1955–1959).

Brodar je veliko potoval, kot Humboltov štipendist se je izpolnjeval v Nemčiji in presajal novosti na naša tla (1964–1965).

Rezultate raziskav je sproti objavljajal v člankih, skupaj s Srečkom Brodarjem pa je izdal monografijo o Potočki zijalki. Zaradi vodstvenih zadolžitev je dolgo trpelo njegovo raziskovalno delo, ki se mu je znova posvetil šele po upokojitvi leta 1986. Takrat je objavil še 24 znanstvenih člankov in knjigo.

Drugo zelo pomembno področje delovanja Mitje Brodarja je bilo v zvezi z organizacijo slovenske arheološke stroke. Bil je pobudnik za ustanovitev Slovenske podružnice Arheološkega društva Jugoslavije in nato njen predsednik (1960–1963). Več let je bil na čelu samostojnega Slovenskega arheološkega društva. Funkcija, ki je postavila trdne temelje slovenski arheologiji, pa je bilo predsedovanje komisiji, ki je bdela nad izdelavo Arheološke karte Slovenije in jo tudi dokončala z objavo (*Arheološka najdišča Slovenije*, Ljubljana 1975).

V želji po čim večji uveljavitvi slovenske arheologije se je Mitja Brodar tudi politično udeleževal. Bil je poslanec v republiški skupščini in član ter predsednik različnih svetov in komisij, ki so usmerjali raziskovalno politiko. Aktiven je bil tudi v mednarodnih združenjih raziskovalcev paleolitika.

Ob šestdesetletnici ga je predsedstvo Jugoslavije odlikovalo z redom dela z zlatim vencem.

Brodar se je zavedal, da je mogoče dober raziskovalni program izpeljati le v okviru samostojnega in z delovnimi močmi ustrezno zasedenega inštituta, ki mora pod svojim okriljem združevati raziskave celotne stroke. S to dolgoročno vizijo je Sekcija za arheologijo na Slovenski akademiji znanosti in umetnosti leta 1972 prerasla v Inštitut za arheologijo. Brodar ga je vodil od leta 1972 do 1982. Na njegovo pobudo so se raziskovalni inštituti različnih področij humanistike in naravoslovja leta 1981 organizacijsko ločili od Slovenske akademije znanosti in umetnosti. Ustanovljen je bil Znanstvenoraziskovalni center, ki je hitro zrasel v močno raziskovalno ustanovo s pomembnimi programi in dobrimi kadri.

Inštitut za arheologijo je Brodar vodil z dolgoročnim konceptom in premišljeno kadrovske politiko. Nesebično je vedno bolj podpiral druge raziskave

kot pa svoje. Bil je po potrebi strog predstojnik, a vedno načelen, pravičen in objektiven. Kritika, ki se ne družijo z zamero, je bila vodilo delovanja na inštitutu.

Zapuščina Mitje Brodarja je neprecenljiva sestavina današnje slovenske družbe. Soustvarjal je temelje, na katerih stoji razumevanje starejše in srednje kamene dobe v našem prostoru. Dognanja je predstavil v veliki sintezi slovenskega paleolitika *Stara kamena doba v Sloveniji* (2009), v kateri je zaobjel dosežke prve in druge generacije slovenskih raziskovalcev paleolitika, Srečka Brodarja, Franceta Osoleta in sebe. Bil je gonilna sila, ki je oblikovala najpomembnejšo oporno točko slovenske arheologije: Arheološko karto Slovenije. Oblikoval je dolgoročno vizijo delovanja Inštituta za arheologijo. V prelomnih časih je našel odprte poti, po katerih še danes hodi slovenska znanost.

Jana HORVAT

Izbrana bibliografija Mitje Brodarja

1951

Poročilo o sondiranju v Zijalki pod Jamarskim vrhom. – *Arheološki vestnik* 2/2, 1951, str. 204–206.

1954

Izkopavanje v Parski golobini. – *Arheološki vestnik* 5/1, 1954, str. 92–94.

Zusammenfassung: Ausgrabungen in Parska golobina.

I. speleološki kongres Jugoslavije. – *Arheološki vestnik* 5/1, 1954, str. 401–403. Soavtor: Staško Jesse.

Stara kamena doba na Krasu. – *Naši razgledi* 3/8, 24. apr. 1954, str. 13.

Alfred Rust: Die Höhlenfunde von Jabrud (Syrien), Neumünster 1950. – *Arheološki vestnik* 5/1, 1954, str. 398–401.

1955

Abbé H. Breuil: Quatre cents siècles d'art pariétal, Paris 1952. – *Arheološki vestnik* 6/1, 1955, str. 146–148.

Poskusno izkopavanje v Mokriški jami. – *Arheološki vestnik* 6/2, 1955, str. 204–226.

Zusammenfassung: Eine Probegrabung in der Mokriška jama.

Ledena doba - zibelka človeštva. – *Mladina* 3/50, 20. dec. 1955, str. 7.

Hermann Schwabedissen: Die Federmesser-Gruppe des nordwesteuropäischen Flachlandes (Zur Ausbreitung des Spätmagdalénien), Neumünster 1954. – *Arheološki vestnik* 6/2, 1955, str. 341.

1956

Prve paleolitske najdbe v Mokriški jami. – *Arheološki vestnik* 7/3, 1956, str. 203–219.

Zusammenfassung: Die ersten paläolithische Funde in der Mokriška jama.

Odkod potresi. – *Mladina* 4/6, 16. feb. 1956, str. 7.

Slovenská archeologia, roč. I, 1953, Bratislava 1953. – *Arheološki vestnik* 7/3, 1956, str. 317–318. Soavtor: Vida Brodar.

1957

Crvena Stijena - 1955 (Stratum V). – *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu. Arheologija* 12, 1957, str. 51–55.

Résumé.

Površinski nalazi iz okoline sela Petrovići u Crnoj Gori. – *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu. Arheologija* 12, 1957, str. 57–60.

Résumé: Matériaux trouvés en surface aux environs du village de Petrovići, au Monténégro.

1958

Crvena Stijena - 1956. Stratum V-XIV. – *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu. Arheologija* 13, 1958, str. 43–64.

Résumé: Crvena Stijena - 1956 (Rapport provisoire).

Crvena Stijena, la première station paléolithique au Monténégro. – *Bulletin scientifique* 4, 1958, str. 55.

1959

- Crvena Stijena, eine neue Paläolithstation aus dem Balkan in Jugoslawien. – *Quartär* 10–11, 1958–1959, str. 227–236.
- Mokriška jama, nova visokoalpska aurignaška postaja v Jugoslaviji. – *Razprave 4. razreda SAZU* 5, 1959, str. 417–469.
- Résumé: Mokriška jama, station nouvelle aurignacienne de Hautes-Alpes en Yougoslavie.
- Ledenodobni človek v Mokriški jami. – *Kamniški zbornik* 5, 1959, str. 161–164.

1960

- Die hochalpine Aurignac-Station Mokriška jama (1500 m). – *Festschrift für Lothar Zotz. Steinzeitfragen der alten und neuen Welt* (Bonn 1960) str. 99–116.
- Mokriška jama, nouvelle station aurignacienne de Haute-Alpes en Yougoslavie. – *Bulletin scientifique* 5/3, 1960, str. 83.
- Špehovka. – *Varstvo spomenikov* 7, 1958–1959 (1960), str. 288.

1961

- Slučajna paleolitska najdba. – *Arheološki vestnik* 11–12, 1960–1961, str. 46–49.
- Résumé: Trouvaille paléolithique, faite par hasard.
- Festschrift für Lothar Zotz. Steinzeitfragen der Alten und Neuen Welt, Bonn 1960. – *Arheološki vestnik* 11–12, 1960–1961, str. 213–214.

1962

- Crvena Stijena 1958. i 1959. Crvena Stijena – 1958. und 1959. – *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu. Arheologija* 17, 1962, str. 15–20.
- Zusammenfassung.
- Polična jama. – *Varstvo spomenikov* 8, 1960–1961 (1962), str. 232.
- Šikančeva zijalka. – *Varstvo spomenikov* 8, 1960–1961 (1962), str. 259.

1963

- Pripombe k statističnim metodam za klasifikacijo paleolitskih kultur. – *Arheološki vestnik* 13–14, 1962–1963, str. 51–59.
- Résumé: Remarques sur les methodes statistiques pour la classification des industries paléolithiques.

1965

- Poročilo o paleolitskih poskusnih izkopavanjih. – *Arheološki vestnik* 15–16, 1964–1965, str. 167–174.
- Zusammenfassung: Bericht über paläolithische Versuchsgrubungen.
- Hronologija kultur paleolita v Jugoslaviji. – V: *Stratigrafija i periodizacija paleolita vostočnoj i centralnoj Evropi* (Moskva 1965) str. 38–49.
- La stazione paleolitica jugoslava di Crvena Stijena. – V: *Atti del VI Congresso Internazionale delle Scienze Preistoriche e Protostoriche* 2 (Firenze 1965) str. 192–194.
- Kulture Crvene stijene, jugoslovanske paleolitske postaje v Črni gori. – *Situla* 8, 1965, str. 161–163.

1966

- Četrto izkopavanje v Mokriški jami. – *Arheološki vestnik* 17, 1966, str. 427–435.
- Zusammenfassung: Die vierte Ausgrabung in der Mokriška jama.
- Površinska paleolitska najdba iz Ruperč vrha na Dolenjskem. – *Arheološki vestnik* 17, 1966, str. 437–439.
- Zusammenfassung: Ein paläolithischer Oberflächenfund aus Ruperč vrh in Unterkrain.
- Pod Črmukljo nad Ilirsko Bistrico. – *Varstvo spomenikov* 10, 1962–1964 (1966), str. 189–190.
- Povšiška (tudi Poglejska) cerkev. – *Varstvo spomenikov* 10, 1962–1964 (1966), str. 190.
- L. Wértes z 20 sodelavci: Tata, eine mittelpaläolithische Traverin-Siedlung in Ungarn, *Archaeologia hungarica*, n. s. XLIII, Budimpešta 1964. – *Arheološki vestnik* 17, 1966, str. 522–524.

1967

- Olševien. – *Arheološki vestnik* 18, 1967, str. 235–240.
- Zusammenfassung: Das Olschewien.

1968

- Knochenspitzenfundstellen des älteren Jungpaläolithikums in Deutschland und Österreich. – *Quartär* 19, 1968, str. 219–235.
- K prvemu zvezku zgodovine človeštva. – *Naši razgledi* 17/14, 20. jul. 1968, str. 418.

1969

- Nove paleolitske najdbe v Postojnski jami. – *Arheološki vestnik* 20, 1969, str. 141–144.
- Zusammenfassung: Neue paläolithische Funde in der Höhle Postojnska jama.
- M. N. Brézillon: La dénomination des objets de pierre taillée, Paris 1968. – *Arheološki vestnik* 20, 1969, str. 275.
- Georges Laplace: Recherches sur l'origine et l'évolution des complexes leptolithiques, Paris 1966. – *Arheološki vestnik* 20, 1969, str. 276–277.

1970

- Poskusno paleolitsko izkopavanje v Marketovem spodmolu pri Planini. – *Mladinski raziskovalni tabori* 1970, str. 26–27.
- Poljšiška cerkev pri Gorjah. – *Varstvo spomenikov* 13–14, 1968–1969 (1970), str. 147.

1971

- Paleolitska poskusna izkopavanja v letih 1969 in 1970. – *Arheološki vestnik* 21–22, 1970–1971, str. 269–274.
- Zusammenfassung: Paläolithische Versuchsgrubungen in den Jahren 1969 und 1970.
- Olschewien. Die Anfangsstufen des Jungpaläolithikums in Mitteleuropa. – V: *Actes du VIIIe Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques. Beograd, 915 septembre 1971* 1 (Beograd 1971) str. 43–52.
- Mokriška jama, station paléolithique des hautes Alpes. – V: *Epoque préhistorique et protohistorique en Yougoslavie. Recherches et résultats* (Beograd 1971) str. 218–220.
- Henry de Lumley in 25 drugih avtorjev: Une cabane acheuléenne dans la grotte de Lazaret (Nice), *Mémoires de la*

Société Préhistorique Française, Tome 7, Paris 1969. – *Arheološki vestnik* 21–22, 1970–1971, str. 293–294.

1972

Medvedji rov v Križni jami in tamkajšnji ostanki jamskega medveda. – *Mednarodni mladinski raziskovalni tabori* 1971–1972, str. 30–46. Soavtor: Rado Gospodarič.

Summary: Medvedji rov (Bear gallery) in Križna cave and bear rests there.

V jamah izkopali kamenito ost kopja. – *Dolenjski list* 23/30, 27. jul. 1972, str. 6–7.

1974

Ciganska jama pri Željnah. – *Varstvo spomenikov* 17–19/1, 1974, str. 89–90 in 180–181.

1977

Odkritje iz stare kamene dobe na Kočevskem. – *Kočevski razgledi* 3/1, 1977, str. 14–17.

Jean-Pierre Jéquier: Le moustérien alpin, révision critique, Eburodunum II (Cahiers d'archéologie romande, No. 2), Yverdon 1975. – *Arheološki vestnik* 27, 1976 (1977), str. 297–298.

1978

Paleolitska slika mamuta pri izviru Kolpe? – *Arheološki vestnik* 29, 1978, str. 729–734.

Zusammenfassung: Ein paläolithisches Mammutbildnis in der Nähe der Kolpa-Quelle.

Jean-Claude Miskovsky, Le quaternaire du midi méditerranéen, Etudes quaternaires 3, Marseille 1974. – *Arheološki vestnik* 29, 1978, str. 757–758.

1979

50 years of paleolithic research in Slovenia. – *Arheološki vestnik* 30, 1979, str. 21–28.

Paleolitik v "Zgodovini Slovencev". – *Arheološki vestnik* 30, 1979, str. 528–543.

Nalazišta paleolitskog i mezolitskog doba u Sloveniji. – V: *Praistorija jugoslavenskih zemalja* 1 (Sarajevo 1979) str. 135–157. Soavtor: Franc Osole.

Aurignacien. – V: *Praistorija jugoslavenskih zemalja* 1 (Sarajevo 1979) str. 167–177.

Mezolitik. – V: *Praistorija jugoslavenskih zemalja* 1 (Sarajevo 1979) str. 192–194.

Olševje nekoč in danes. – V: *Ledenodobne kulture v Sloveniji* (Ljubljana 1979) str. 25–30.

1980

Po sledah naših prednikov. – V: *Soteska Huda luknja*, Kulturni in naravni spomeniki Slovenije 102 (Maribor 1980) str. 8–12. Soavtorji: Franc Batič, Rado Gospodarič, Valika Kuštor, Tone Novak.

1981

Brezovica pri Ljubljani? – *Varstvo spomenikov* 23, 1981, str. 195–196.

Solkan-Meriševo. – *Varstvo spomenikov* 23, 1981, str. 196–197.

Odgovor na ugovor. – *Arheološki vestnik* 32, 1981, str. 645–646.

Gerhard Bosinski: Die Ausgrabungen in Gönnersdorf 1968–1976 und die Siedlungsfunde der Grabung 1968, Wiesbaden 1979. – *Arheološki vestnik* 32, 1981, str. 653–654.

1983

Potočka zijalka. Visokoalpska postaja aurignacijskih lovcev.

Potočka zijalka. Eine hochalpine Aurignacjägerstation. – Dela 1. razreda SAZU 24 (Ljubljana 1983). Soavtor: Srečko Brodar.

Zusammenfassung: Die Höhle Potočka zijalka, eine hochalpine Aurignacjägerstation.

1984

Kočna-Jamnikov spodmol. – *Varstvo spomenikov* 26, 1984, str. 217–219.

1985

Potočka zijalka in Mokriška jama. – *Arheološki vestnik* 36, 1985, str. 11–23.

Résumé: La Potočka zijalka et la Mokriška jama.

Iskanje novih paleolitskih postaj v letih 1971–1982. – *Arheološki vestnik* 36, 1985, str. 25–38.

Zusammenfassung: Das Suchen nach neuen paläolithischen Stationen in den Jahren 1971–1982.

Die Höhlen Potočka zijalka und Mokriška jama. – *Quartär* 35–36, 1985, str. 69–80.

Fossile Knochendurchlochungen. Luknje v fosilnih kosteh. – V: *Zbornik Ivana Rakovca*, Razprave 4. razreda SAZU 26 (Ljubljana 1985) str. 29–47.

Povzetek.

1986

Jama v Lozi. – *Arheološki vestnik* 37, 1986, str. 23–75.

Zusammenfassung: Gravettien in der Höhle Jama v Lozi.

1987

Izrobljene konice. – *Arheološki vestnik* 38, 1987, str. 13–33.

Zusammenfassung: Die Kerbspitzen.

Paleolitik v Mamuli. – *Arheološki vestnik* 38, 1987, str. 35–40.

Zusammenfassung: Das Paläolithikum in der Höhle Mamula.

Aurignacien. – V: *Enciklopedija Slovenije* 1 (Ljubljana 1987) str. 131.

1989

Revizija neveljske paleolitske postaje. – *Arheološki vestnik* 39–40, 1988–1989 (1989), str. 95–110.

Zusammenfassung: Revision der Paläolithstation in Nevlje.

Luknje v kosteh iz Dolarjeve jame in Nevelj. – *Acta Carolologica* 18, 1989, str. 89–101.

Summary: The hollows in the bones from Dolarjeva jama and from Nevlje.

Gisela Freund: Das Paläolithikum der Oberneder-Höhle (Landkreis Kelheim/Donau), Quartär-Bibliothek 5, Bonn 1987. – *Arheološki vestnik* 39–40, 1988–1989 (1989), str. 641–643.

Ciganska jama. – V: *Enciklopedija Slovenije* 2 (Ljubljana 1989) str. 65.

1990

Sestavljanje odbitkov iz paleolitskih najdišč Jama v Lozi, Ovčja jama in Županov spodmol. – *Arheološki vestnik* 41, 1990, str. 43–48.

Zusammenfassung: Das Zusammenfügen der Abschlüge aus den Paläolithstationen Jama v Lozi, Ovčja jama und Županov spodmol.

1991

Paleolitik Ciganske jame pri Željnah. – *Arheološki vestnik* 42, 1991, str. 23–64.

Zusammenfassung: Die Höhle Ciganska jama bei Željne.

Napomene o srpskohrvatskoj paleolitskoj terminologiji. – V: *Zbornik radova posvećenih akademiku Alojzu Bencu*, Posebna izdanja ANUBiH 95. Odjeljenje društvenih nauka 27 (Sarajevo 1991) str. 49–53.

Résumé: Remarques sur la terminologie paléolithique serbo-croate.

Neuheiten im Jungpaläolithikum Jugoslawiens. – V: *Le paléolithique supérieur européen. Rapport Quinquennal 1986/1991*, Etudes et Recherches Archéologiques de l'Université de Liège 52 (Liège 1991) str. 37–43.

1992

Mezolitsko najdišče Pod Črmukljo pri Šembijah. – *Arheološki vestnik* 43, 1992, str. 23–35.

Zusammenfassung: Der mesolithische Fundort Pod Črmukljo bei Šembije.

Lukenjska jama. – V: *Enciklopedija Slovenije* 6 (Ljubljana 1992) str. 337.

1993

Paleolitske in mezolitske najdbe iz jame Špehovke pri Zgornjem Doliču. – *Arheološki vestnik* 44, 1993, str. 7–28.

Zusammenfassung: Paläolithische und mesolithische Funde aus der Höhle Špehovka bei Zgornji Dolič.

Mornova zijalka. – V: *Enciklopedija Slovenije* 7 (Ljubljana 1993) str. 219.

Nevlje. – V: *Enciklopedija Slovenije* 7 (Ljubljana 1993) str. 409–410.

1994

Še ena koščena konica iz Potočke zijalke. – *Arheološki vestnik* 45, 1994, str. 7–9.

Zusammenfassung: Noch eine Knochenspitze aus der Höhle Potočka zijalka.

Kameno orodje s Knežice v Blanci. – *Arheološki vestnik* 45, 1994, str. 11–12.

Ovčja jama. – V: *Enciklopedija Slovenije* 8 (Ljubljana 1994) str. 212.

1995

Končni paleolitik iz Poljšiške cerkve pri Poljšici. – *Arheološki vestnik* 46, 1995, str. 9–24.

Zusammenfassung: Endpaläolithikum aus der Poljšiška cerkev bei Poljšica.

Mlajšepaleolitska postaja Podrisovec. – *Arheološki vestnik* 46, 1995, str. 25–38.

Zusammenfassung: Jungpaläolithische Fundort Podrisovec.

Potočka zijalka. – V: *Enciklopedija Slovenije* 9 (Ljubljana 1995) str. 193–194.

1996

Mornova zijalka pri Šoštanju. – *Arheološki vestnik* 47, 1996, str. 9–28.

Zusammenfassung: Mornova zijalka bei Šoštanj.

Vilharjeva jama v Risovcu blizu Postojne. – *Arheološki vestnik* 47, 1996, str. 29–39.

Zusammenfassung: Vilharjeva jama im Risovec-Tal in der Nähe von Postojna.

1997

Kameno orodje iz Zasipa pri Bledu. – *Arheološki vestnik* 48, 1997, str. 9–14.

Zusammenfassung: Steingeräte aus Zasip bei Bled.

1998

Anta Montet-White, Le Paléolithique en ancienne Yougoslavie, Préhistoire d'Europe 4, Grenoble 1996. – *Arheološki vestnik* 49, 1998, str. 395–400.

Stara kamena doba. – V: *Enciklopedija Slovenije* 12 (Ljubljana 1998) str. 274–275.

Spremna beseda. – V: Vitan Mal, *Skrivnost imenovana Potočka zijalka. Posvečeno dr. Srečku Brodarju ob sedemdeseti obletnici njegovega odkritja*, Zbirka Zgodovinsko klasje (Ljubljana 1998) str. 46–50.

1999

Die Kultur aus der Höhle Divje babe I. – *Arheološki vestnik* 50, 1999, str. 9–57.

Kultura iz jame Divje babe I.

Špehovka. – V: *Enciklopedija Slovenije* 13 (Ljubljana 1999) str. 108.

Ledenodobni ljudje v Šaleški dolini. – V: *Velenje. Razprave o zgodovini mesta in okolice* (Velenje 1999) str. 40–55.

2000

Kulturne najdbe kontrolnega izkopavanja v Potočki zijalki. – *Arheološki vestnik* 51, 2000, str. 7–11.

Zusammenfassung: Kulturfunde aus dem Kontrollschnitt in der Höhle Potočka zijalka.

Potočka zijalka Hochalpine Aurignacstation. – *Geološki zbornik* 15, 2000, str. 85–98. Soavtor: Vida Pohar.

Potočka zijalka - visokogorsko aurignaciensko najdišče.

2001

Notwendige Erklärungen zur Crvena Stijena. – *Quartär* 51–52, 2001, str. 55–80.

2003

Ivan Turk: Morfometrična analiza zgodnjih koščenih konic v povezavi z najdbami koščenih konic iz Divjih bab I. – *Arheološki vestnik* 54, 2003, str. 421–422.

2007

Nekaj pojasnil o Crveni Stijeni. – *Arheološki vestnik* 58, 2007, str. 419–424.

2008

“Piščalka” iz Divjih bab ni neandertalska. – *Delo* 50/223,
25. sep. 2008, str. 20.

2009

Stara kamena doba v Sloveniji / Altsteinzeit in Slowenien –
Ljubljana 2009.

Pri nas se je dogajalo nekaj, kar se drugje ni. – *Delo* 51/268,
19. nov. 2009, str. 24.

Primož PAVLIN

The beginnings of iron in Slovenia

Neva TRAMPUŽ OREL

Izvleček

Elementarno železo je v naravi razmeroma redko in je samorodnega in meteorskega izvora. Kovino pa se pridobiva iz kvalitetnih železovih mineralov, katerih ležišča so v svetu široko razprostranjena, večkrat tudi na površini. Zato je bilo železo že v arheoloških obdobjih dostopno večini kultur v nasprotju z barvnimi kovinami, katerih zaloge so bile pogosto oddaljene, njihova dobava v bronasti dobi pa strogo nadzorovana. Pač pa je bila pot do odkritja uporabnega železa dolgotrajnejša in tehnološko neprimerno zahtevnejša od pridobivanja bakra in izdelave zlitin.

Slovenija je spoznala železo med prvimi v Evropi zaradi ugodne geografske lege med rudonosnimi Alpami in severnim Jadranom in obilice domače površinske rude. Dokazi za stike domačega prebivalstva z rudosledci in metalurgi z vzhodnomediterranskega prostora ter za sodelovanje v trgovini z bakrom segajo v čas med 12. in 10. stoletjem pr. n. št. Na tej osnovi sklepamo, da so bili lokalni prebivalci razmeroma zgodaj seznanjeni z zahtevnim postopkom žlindranja sulfidnih vrst bakra, ki so ga tri stoletja pozneje, v 7. stoletju pr. n. št., s pridom uporabili tudi pri tehnološko zahtevnem pridobivanju železa in izdelavi uporabnih železnih izdelkov.

Ključne besede: pojav železa, prazgodovina, starejša železna doba, železen nakit, železno orožje, Slovenija

Elementary iron is relatively rare on earth and is of native and meteoric origin. The metal is obtained from high-quality ferrous minerals, such as haematite Fe_2O_3 , goethite HFeO_2 , limonite $\text{FeO}(\text{OH})\cdot n\text{H}_2\text{O}$, magnetite Fe_3O_4 and siderite FeCO_3 , deposits of which are huge, scattered throughout the world and often on the surface. Iron, therefore, in contrast to coloured metals, deposits of which were often distant and their

Abstract

Elementary iron is relatively rare in nature and is of native and meteoric origin. The metal is obtained from high-quality iron minerals, deposits of which are widely distributed throughout the world, very often even on the surface. Iron was therefore already available to the majority of cultures in archaeological periods, in contrast to coloured metals, deposits of which were often distant and their supply strictly controlled in the Bronze Age. However, the route to the discovery of usable iron was longer and, technologically, incomparably more demanding than obtaining copper and making alloys.

Because of its favourable geographic location between the ore-bearing Alps and the northern Adriatic and the abundance of local surface ore, Slovenia was among the first regions in Europe to be familiar with iron. There is evidence of contacts between the local population and prospectors and metallurgists from the eastern Mediterranean and participation in the copper trade dating back to between the 12th and 10th centuries BC. It can be concluded on this basis that they were acquainted relatively early with the demanding process of slagging sulphide types of copper, which was used three centuries later in the 7th century BC with advantage also in the technologically demanding production of iron and the manufacture of usable iron products.

Keywords: appearance of iron, prehistory, Early Iron Age, iron jewellery, iron weapons, Slovenia

supply strictly controlled in the Bronze Age, was already available to the majority of cultures in the archaeological periods.¹

In Slovenia, in contrast to the modest copper deposits, there was so much iron that obtaining iron ore was the main mining activity until the end of the 19th century, when it slowly ceased because

¹ Craddock 1995, 234–235.

Fig.1: Iron ore – nuggets. 1 stone quarry Peči by Kamna gorica; 2 Rudno polje on Pokljuka (1,2 collected by A. Rečnik, 1999); 3 Mountain plateau of Dedno polje above Bohinj (collected by F. Stele, 1998). Photo T. Lauko.

Sl.1: Železova ruda – bobovci. 1 kamnolom Peči pri Kamni gorici; 2 Rudno polje na Pokljuki (1,2 nabral A. Rečnik, 1999); 3 Planina Dedno polje nad Bohinjem (nabral F. Stele, 1998). Foto T. Lauko.

of the unprofitable processing and a reduction of ore deposits. Ore of various kinds and forms (haematite, limonite, siderite) lay almost everywhere – in smaller quantities and over extensive areas. The majority of iron ore in Gorenjska and Dolenjska region was collected, which means that it was gathered on the surface; classical mining

with tunnels was only needed in the Karavanke mountains, in Štajerska region and in some places in Dolenjska.

As is evident from data collected for the 18th and 19th centuries, most ore was then found in the Triglav massif (the Julian Alps), on the high plateaus of Pokljuka and Jelovica and in the Karavanke moun-

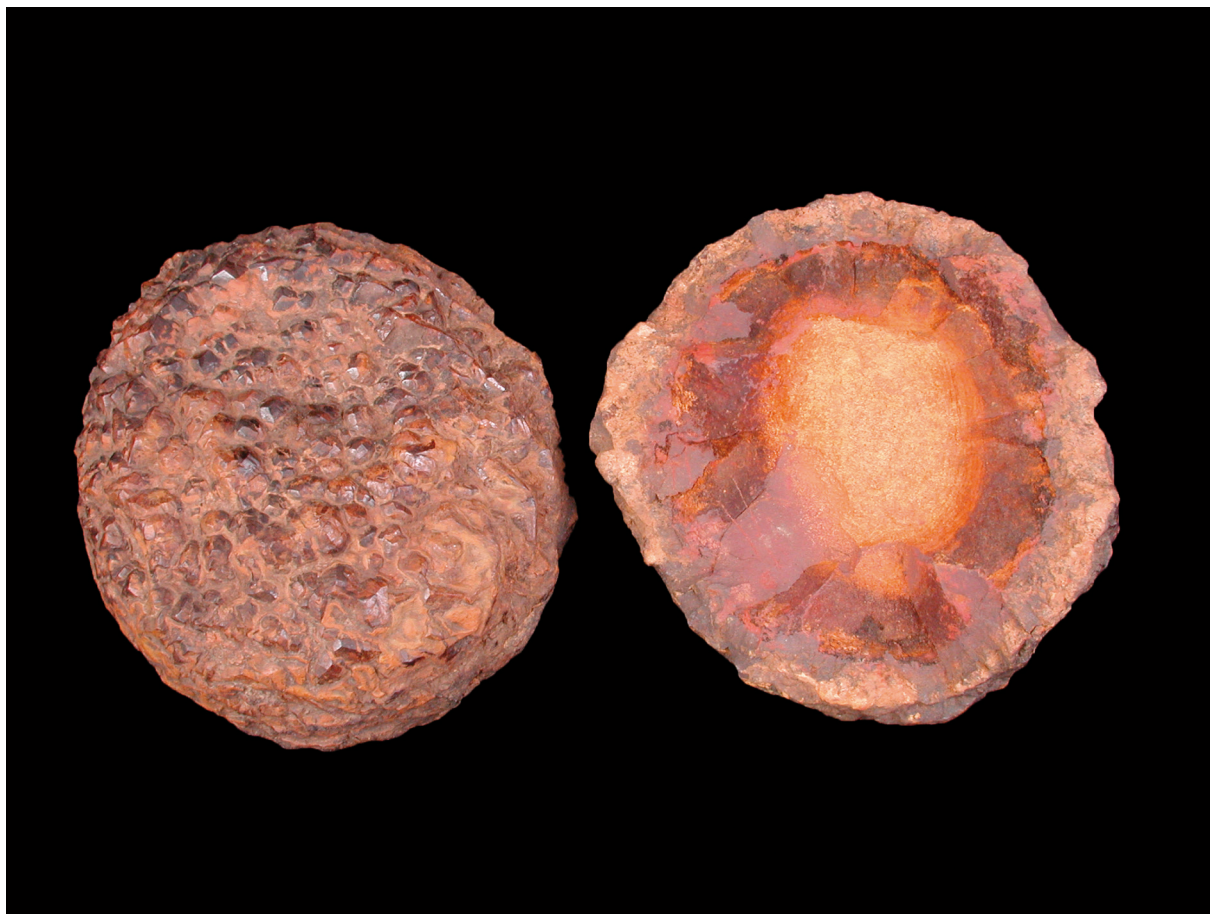

Fig. 2: Iron ore – limonite pyrite, view of the exterior and interior of the sample, vicinity of Žužemberk (collection of the Slovenian Museum of Natural History). Photo M. Jeršek.

Sl. 2: Železova ruda – limonitiziran pirit, pogled na zunanost in notranjost vzorca, okolica Žužemberka (zbirka Prirodoslovnega muzeja Slovenije). Foto M. Jeršek.

tains.² Iron ore (mostly siderite with an average 25% of iron) was excavated there in tunnels – in Savske jame (above Jesenice), in Planina pod Golico, below Stol, in Zelenica and elsewhere. Pisolitic iron (pea or bean-shaped grains with iron-rich haematite and poorer limonite), which gave up to 48% iron after smelting, were collected in the Triglav massif, on Pokljuka and Jelovica (fig. 1). The iron foundries on the Sava and in Javornik, Bohinjska Bistrica and Stara Fužina used ore from their own mining regions, while the blast furnaces in Železniki, Kropa and Kamna gorica had to buy the ore. Bohinj ore was prospected from Rudno polje, Koprivnik and Gorjuše to Krstenica and other Bohinj mountain pastures. Iron sometimes lay right on the surface, sometimes on the floor of caves, precipices and

sinkholes, hidden below a layer of gravel and soil. It was sought and collected by ironworkers, as well as farmers and cottagers. A lot of people took part in the search but there was only space for two or three men gathering ore in a single sinkhole. Work in the high mountains only took place in summer and autumn, when there was no snow; during the winter, the ore was transported by sledge to foundries in the valley.

The second richest iron area was in Dolenjsko but iron was also exploited from Zasavje and Bela krajina region. Limonite ore of various kinds – brown and red and sandstone and clayey iron ore (fig. 2), in some places also pisolitic iron, was irregularly scattered in flood clay in layers of various thicknesses. In contrast with the more difficult of high mountain deposits in Gorenjska, the ore here was located in the lowlands and moderately hilly landscape. They had to uncover extensive field and meadow surfaces when prospecting. The

² The depiction of iron working in Slovenia in the 18th and 19th centuries, together with the data, is summarised from Ivan Mohorič (1978).

various kinds of iron ore, containing from 10% to more than 50% of iron, caused smelting difficulties because of the different qualities of ore. The extent of iron ore in Dolenjska is well illustrated by data on prospecting permits from the oldest ironworks in Dvor (1796), which at first covered both banks of the Krka river from Šmihel and as far as Žužemberk and Zalisec,³ and later spread to nine localities: Mokronog, Novo mesto, Radeče, Kostanjevica, Metlika, Trebnje, Višnja gora, Velike Lašče and the vicinity of Ljubljana. In addition to Dvor and smaller ironworks in Gradec in Bela krajina region and in Ponikve south of Turjak, a series of smaller smelteries also operated.

The route to the discovery of usable iron, which had better properties, mainly hardness and malleability, than all comparable materials up to then (silex, copper, bronze) was longer and technologically incomparably more demanding than obtaining copper or making bronze. In order to obtain harder and more ductile metal than the copper alloy then in use, it was necessary to produce a ferrous alloy with a low carbon content, which is a characteristic of steel. The most important ferrous alloys, steel and cast iron, are in fact distinguished precisely by the share of carbon. Steel must contain a very low carbon content (0.02–2%), while cast iron can have considerably more (2–5%) but it is also therefore brittle. The production of steel is more demanding than making cast iron (pig iron) for which a smelting temperature of around 1200 °C is sufficient. A temperature of 1530 °C is needed to obtain steel, together with an absence of air (i.e. a reduction atmosphere) and then heating the iron to 750–900 °C and cooling it in carefully controlled conditions. Investigations of early steel finds show that blacksmiths then were not often successful. The invention of smelting iron thus only occurred in metallurgically developed centres, from where the process spread to other areas.

The oldest finds of smelted iron and Hittite written sources support the claim of ancient Greek sources that the first smelted iron in the Ancient World was obtained in Anatolia, on the territory of the later Hittite kingdom, at the end of the 3rd millennium BC.⁴ Experts also agree that the first iron products spread from here to the lands of the eastern Mediterranean coast and Greece between the 15th and 13th century BC. Rare valuable iron objects (rings) were already owned by the Mycenaeans,

who probably obtained them in trading contacts with Anatolia and also passed them on to others.⁵ Among the oldest products known in Europe is the iron blade of a sickle from Gánovce in Slovakia, discovered in a ceremonial well and dated to the start of the Middle Bronze Age (15th century BC).⁶ The spread of simple small iron knives during the course of the 12th century BC is also explained by trade between the eastern Mediterranean lands and Cyprus. However, iron finds are more frequent from the 12th century onwards, mainly in Greece and the Balkans and, in the 11th century also in the southern Italian peninsular and on Sicily and Sardinia. Only individual examples originate from Alpine lands and north of them.⁷ They are linked to the establishment of iron in Greece, where, as also in the Near East, high quality iron for weapons and tools was already in general use from the 11th century onwards, when local metallurgy gradually developed there.⁸

Opinions on the directions by which knowledge of iron working spread in Europe are divided. On the one hand, Pleiner (2000, 23–25) advocates the traditional premise of an eastern route by which iron smelting is supposed to have spread in the 1st millennium BC, from the Aegean area, via the Balkans and central Europe and gradually northwards to Scandinavia. He cites in evidence the oldest finds of iron slag and objects, mainly from Romania. Craddock (1999, 184–185), on the other hand, argues a western route, which he bases on the mastery of slagging. The process, which is essential for obtaining usable iron but which is not necessary in smelting oxide types of copper ore, had already been developed in the 3rd millennium BC in the Middle East. It is thought to have spread from there across the Aegean region to Sicily, Sardinia and the southern Italian peninsula towards the end of the 2nd millennium BC, perhaps even because of direct Mycenaean-Cyprian contacts. It is thought also to have been taken over and adapted to local

⁵ de Marinis 2004, 64–65.

⁶ The age of the wooden lining of the well also corresponds with the chronological determination of the sickle – the uncalibrated result of ¹⁴C analysis is 1465 ± 35 BC (Furmánek 2000, 155, 158).

⁷ For Romania Boroffka 1987, 55, 61: iron objects from Romanian sites Cernat (11th cent.), Deva (12th cent.). For Italy de Marinis 2004, 66–67: cemeteries Castellace (Calabria) and Molino della Badia (Catania), both 11th cent. For more northern areas of Europe Pleiner 2000, 24 (for the most part less reliably dated finds).

⁸ de Marinis 2004, 65.

³ Šorn 1980, 11–12.

⁴ Craddock 1995, 236–237, 256–257.

conditions in the Alpine regions but to have been unknown in other parts of Europe, where they smelted simpler copper minerals. The recent investigations of Austrian sites in the Eastern Alps, namely, show that smelting was used in the Late Bronze Age in places where copper was obtained from polymetallic sulphide ores (chalcopyrite, bornite). These contain a lot of iron, which is undesirable in copper, so it is removed by slagging. The process is more demanding than simple smelting of copper ore and thus closer to the complicated technology of obtaining and processing iron. It was precisely in the area of Italy and the Alps that the oldest working of iron already appeared at the start of the 1st millennium BC, which, in Craddock's opinion, was enabled by mastery of the process of slagging copper.

The inhabitants of today's Slovene territory were also among the first in Europe to be familiar with iron. The reasons can be found in the location of Slovenia between the northern Adriatic, the top of the Italian peninsular and the eastern Alps, which gave Mediterranean prospectors relatively favourable access from the sea or from the Friulian lowlands towards the interior of the pre-Alpine and Alpine world, rich in copper, iron and other ores. The bi-conical ingots from specific polymetallic copper, which appeared precisely in western Slovenia and Friuli at the end of the 11th century BC, indicate trade and traffic links at the end of the Late Bronze Age between the northern Adriatic hinterland and the eastern Alpine valleys. Systematic chemical analysis of hoard-finds have enabled the presumption that a considerable number of these semi-products originated from polymetallic copper of the *fahlore* type, which contains in addition to tetraedrite and tennantite also nickel and cobalt arsenide. There are only a limited number of such deposits in Europe; the nearest to Slovenia are in the Styrian part of the Eastern Alps (the Eisenerzer Alpen, the Rottenmanner Tauern), while they are unknown in Slovenia. It can therefore be concluded that metal from the aforementioned polymetallic ore was an item of trade between the inhabitants of the eastern Alpine valleys and the wider hinterland of the northern Adriatic.⁹ And it is also precisely in this area that the first imported iron objects appeared – small blades and knives, such as have already been mentioned for the eastern Mediterranean in the 12th century BC. As with the oldest finds in Italy and in the Balkans, these can

also be linked with the establishment of iron in Greece and the spread of products to neighbouring regions. The blades originate from the oldest graves in Tolmin (e.g., grave 417) and Brežec near Škocjan (graves 272, 158) to which Teržan (1995, 360) first drew attention. She has determined the inventory of these graves to the phase Ha B1–2, to a period between the middle of the 11th and end of the 10th century BC, while she explained the iron blades as forerunners of the introduction of ironworking in the hinterland of the northern Adriatic at the transition of the 2nd to the 1st millennium BC (*fig. 3*).¹⁰

The first examples of iron weapons in Slovenia also indicate early contacts between the western part of Slovenia and the Aegean region in the following centuries. An iron sword and spear points of characteristic Aegean shape which had been cast into the sacred abyss of Mušja jama by Škocjan were otherwise known in Greece in the 9th century BC. Teržan pointed this out and reached an argued conclusion of direct contacts between the inhabitants of the Soča valley and the Aegean at the end of the Late Bronze Age. Namely, she identified female jewellery in the 10th century graves in Tolmin that had been worn at that time in the wider hinterland of the northern Adriatic as well as in the Karst/Soča region and, at the same time, on the Greek islands of Crete, Cyprus, Rhodes, Euboea and in some places on the Greek mainland. It was characterised by bronze (and not iron) solid rings and bronze single-looped crescent shaped fibulae. Teržan concludes that the same jewellery was not just a result of trade contacts between the two regions but perhaps signified actual immigration of individuals from the Aegean at the turn of the 2nd millennium BC.¹¹

The first iron jewellery – torcs, bracelets and some fibulae – appeared in Slovenia during the 9th and 8th centuries. In view of previous research, iron torcs and bracelets from Ormož (grave 7) and Ruše may be among the oldest in Slovenia, as an integral part of female attire, which consisted of similar jewellery but made from bronze and was characteristic of the area between Slovenia and the lower Danube valley in the 9th and early 8th century BC.¹² Similar iron torcs and bracelets also

¹⁰ Teržan 2002, 87.

¹¹ Teržan 1990a, 60, 61, *fig. 8: 3–5*; Teržan 1995, 360–361; Teržan 2002, 100–101, p. 96 *map 2*.

¹² Teržan 1990b, 23, 63; grave 7 with iron jewellery from Ormož: see Tomanič Jevremov 1988–1989, 281–284, *pl. 13: 1–2*.

⁹ Trampuž Orel, Heath 2001, 161; Trampuž Orel, Orel 2010, 103–104; Trampuž Orel 2010, 52–54.

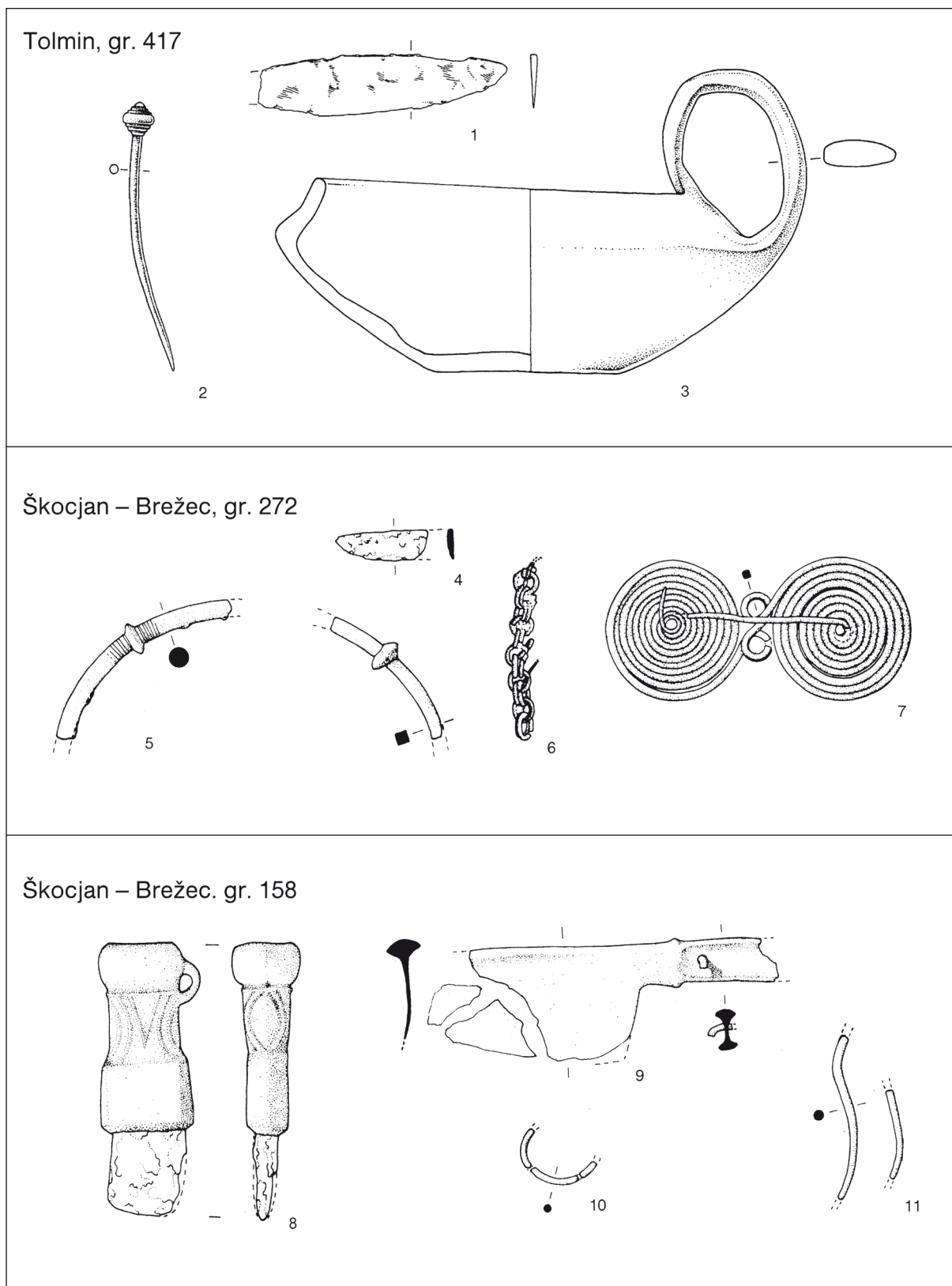

Fig. 3: Iron blades. 1 Tolmin (1–3 after Svoljšak, Pogačnik 2001, pl. 82); 4,8 Škocjan – Brežec (4–11 after Ruaro Loseri et al. 1977, pls. 16 and 23). Scale = 1:2.

Sl. 3: Železna rezila. 1 Tolmin (1–3 po Svoljšak, Pogačnik 2001, t. 82); 4,8 Škocjan – Brežec (4–11 po Ruaro Loseri et al. 1977, t. 16 in 23). M. = 1:2.

appear in graves in western Slovenia (Brežec by Škocjan, grave 209; Tolmin, grave 342; some graves from Šmihel and Križna gora). Since they often appear with early bronze single-looped bow fibulae, Teržan dated the iron jewellery to the same period – the 1st half of the 8th century.¹³ The same iron inventory has also been found in central Slovenia (e.g., a bronze torc and a spiral iron bracelet in grave 64 in Ljubljana) in the phase Ljubljana II b, which Gabrovec (1973) defined as the start of the »iron horizon« in the 2nd half of the 8th century. Teržan,¹⁴ on the other hand, proposed an earlier start of iron in Ljubljana, i.e., the 1st half of the 8th century because otherwise the time difference between the iron inventories of Ormož grave 7 and Ljubljana grave 64, which are in other ways similar, seems too great.

Fibulae that enrich iron jewellery in the 8th century are double-looped crescent-shaped fibulae and bow fibulae. The first are primarily characteristic of the western parts of Slovenia. Among these, a Basarabi-type fibula, with a high-shouldered foot, even indicates links between Tolmin and some other sites in the west, with cultural centres in the east in the lower Danube Basin during the 8th and start of the 7th century.¹⁵ Among iron bow fibulae, however, those with a double loop appear in western and central Slovenia in the 2nd half of the 8th century,¹⁶ while Teržan draws attention to two iron double-looped fibulae in Poštela (eastern Slovenia). She compares their shape to similar fibulae distributed in the Balkans and the lower Danube Basin already in the 8th century. She thus suggests that iron may have appeared in eastern Slovenia prior to the central Slovene area.¹⁷

Within the phase Podzemelj 1–2, in the 2nd half of the 8th century, iron also appears in Slovenia in its true role – as the best material for weapons and tools because of its exceptional hardness and, at the same time, malleability. It is possible to follow the appearance of weapons in graves of a militarily organised society in the Dolenjska Hallstatt group, in which a numerically superior class of warriors over unarmed men can clearly be seen¹⁸

and, therefore, also a large number of weapons. The end of the use bronze offensive weapons and introduction of iron for weapons (spears, axes) in Dolenjska is presumed to have taken place from the start of the 7th century onwards.

A similar conclusion cannot be made about the transition to the use of iron tools, because tools were not commonly (with rare exceptions) laid in graves in the Hallstatt period (i.e. the Early Iron Age). We also lack data because the interiors of Hallstatt settlements have not been investigated. In any case, iron tools occur in the graves of the Idrija group with the arrival of the Celts and with the prevailing La Tène culture.

As far as the oldest local production of iron products is concerned, for the moment we do not have reliable data such as iron-working workshops and tools because the interiors of Hallstatt settlements have not yet been investigated, or publication is incomplete of the very few excavations of settlements (Zgornja krona above Vače, Most na Soči). We therefore have indirect evidence of the local extraction of iron – iron tailings and the hearths of smelting furnaces, mainly from the Early Iron Age. An extensive and thorough study of settlement, economic and social structures in the period in question in the region of Dolenjska, Bela krajina and Posavje (Dular, Tecco Hvala 2007) has contributed greatly to this. Within the framework of planned research, trial excavations have been carried out on the edge of settlements, which among other things have uncovered slag in the majority of Dolenjska Hallstatt settlements, and most settlements from the Early Hallstatt period were established in the immediate vicinity of iron ore deposits.¹⁹ Trial excavations of a hillfort at Kostjavec above Tihaboj in the Mirna valley uncovered iron slag in the cultural layers, which were also possible to define chronologically on the basis of pottery (the phase Podzemelj 2) to the 1st of the 7th century BC.²⁰

There is incomparably less direct evidence of iron production. The most important is still the contemporary discovery of iron smelting furnaces at the locality Branževce above the village of Sela by Dolenjske Toplice in 1986, which occurred at the start of trial excavations of a Late Bronze Age and Early Iron Age fortified settlement at Cvinger by Dolenjske Toplice. The largest iron smelting site in Slovenia to date with well documented smelting

¹³ Teržan 2002, 93–94.

¹⁴ Teržan 1990b, 63.

¹⁵ Teržan 1990a, 57, fig. 4: 1, fig. 5; Teržan 2002, 98, map 4 with cited literature.

¹⁶ Gabrovec 1973, 343.

¹⁷ Teržan 1990b, 23.

¹⁸ Cf. Teržan 2008, 238–245, 258 in a recently published comprehensive analysis of the burial structure in the tumulus 48 in Stična.

¹⁹ Dular, Tecco Hvala 2007, 214–216.

²⁰ Dular, Pavlin, Tecco Hvala 2003, 188.

Fig. 4: Products of iron smelting – loaf-shaped iron blooms and pieces of iron slag. 1 the hillfort Grad by Šmihel, 2 Dunaj by Jereka (both from the collection of the National Museum of Slovenia). Photo T. Lauko.

Sl. 4: Produkti taljenja železa – železne pogače in kosi žlindre. 1 Grad pri Šmihelu, 2 Dunaj pri Jereki (zbirka Narodnega muzeja Slovenije). Foto T. Lauko.

pits, which in the opinion of researchers belong to the hearths of 12 (unpreserved) furnaces, is located outside the hillfort. The remains of fired clay, charcoal and iron slag were found in the pits. In view of radiocarbon analysis of the charcoal and magnetometric investigations of the smelting area, the entire smelter, with an area of approximately 5000 m² and, it is suspected, approximately 100 furnaces, belongs to the Early Iron Age.²¹ Thorough metallographic and spectral analysis of the composition of the slag and clay linings of the pits from this exceptional site would be of fundamental importance for understanding the local technology of smelting iron in the Early Iron Age in Dolenjska. A circular pit with a hearth on the floor, with fragments of slag and La Tène pottery, discovered in 1979 after protective excavations lasting several years of late Roman buildings within an Iron Age settlement at Kučar by Podzemelj, is a later example. Because of the smaller dimensions of the pit and the destruction of the upper part of the suspected

furnace, this is thought to have been not for the smelting of iron ore but the further processing of the iron into usable iron. It is dated to the end of the Late Iron Age.²²

Individual finds of intermediate products of smelting, such as loaf shaped iron blooms or lumps and iron slag in other areas of Slovenia also indicate the local processing of iron (fig. 4). Iron semi-products also include ingots, of course, which are rare among finds in Slovenia. They belong to various periods, and they may be the result of local iron processing or part of the standard form of iron trade. During archaeological excavations in the second half of the 20th century, two presumed Iron Age ingots were discovered. A small iron block ingot originates from an Iron Age settlement in Kučar.²³ The second iron ingot, of irregular shape, is a surface find from a settlement on Špičasti hrib above Dole pri Litiji, which existed in the Hallstatt and then in the late

²¹ Dular, Križ 2004, 228–229; Mušič, Orengo 1998, 157–186; Dular, Tecco Hvala 2007, 184, 217.

²² Dular, Ciglencečki, Dular 1995, 54–55; Dular, Tecco Hvala 2007, 216–217.

²³ Dular, Ciglencečki, Dular 1995, 62–63, 69–70, pl. 76: 18; J. Dular sees an excellent analogy in ingots from Manching.

Fig. 5: Iron semi-products. 1 Ledine by Lesce, 2 Ivškov hrib above Bukovca by Laško, 3 Gradec by Mihovo, 4 Glinjek above Polšnik (collection of the National Museum of Slovenia). Photo T. Lauko.

Sl. 5: Železni polizdelki. 1 Ledine pri Lescah, 2 Ivškov hrib nad Bukovco pri Laškem, 3 Gradec pri Mihovem, 4 Glinjek nad Polšnikom (zbirka Narodnega muzeja Slovenije). Foto T. Lauko.

Roman period.²⁴ Other examples are more or less occasional finds (fig. 5). A large iron double pointed bipyramidal ingot with forged points from Ledine near Lesce (fig. 5: 1), 67 cm long and weighing 7 kg, is undoubtedly one of the more outstanding. It was discovered as the last of three ingots of the same type, in 2007 during geological investigations for the Gorenjska motorway section Vrba-Peračica. The ingot has a good analogy in similar large and heavy Celtic bipyramidal ingots from the second La Tène hoard from Sauggart in Würtemberg.²⁵ Ingots of this type were widespread throughout Europe between the start of the 5th and middle of the 1st century BC in areas in which the Celts lived or that were under Celtic influence. The typical forged points are explained as visual evidence of the excellent malleability and ductility of iron in such ingots. Their particular shape is similar to earlier ingots, which often have a drilled hole and were widespread in the central parts of Europe. They are dated to the late Hallstatt period (between the 6th and 5th centuries

BC) and it seems that they copy bipyramidal ingots from the New Assyrian period. These generally have a hole drilled for easier transport and were first discovered in a palace in Khorsabad (Iraq) in the treasure find of Sargon II, dated to the late 8th century BC.²⁶ The smaller ingot of a similar type but with shorter points found above Bukovca near Laško (fig. 5: 2) has an analogy in the La Tène Sauggart hoard find.²⁷ The block ingot found at Gradec by Mihovo in Dolenjsko (fig. 5: 3), and the ingot in the shape of a cube at Glinjek above Polšnik (fig. 5: 4), seem more similar to Roman ingots in terms of weight, size and shape – massive blocks – from Carinthian Magdalensberg (Austria) or from Sisak and Hrvatska Dubica (both Croatia).²⁸

The continuation of ironworking in the following periods, which have similarly not yet been followed in systematic archaeometallurgical investigations, could be explained by the rich stockpiles of iron ore in Slovenia, which must have been very ample

²⁴ Dular, Pavlin, Tecco Hvala 2003, 175–176, fig. 24.

²⁵ Pleiner 2006, 28–29, fig. 7: 1–6.

²⁶ Pleiner 2006, 23–32, figs. 5: 1–10, 6: 4–5, 7: 6.

²⁷ Pleiner 2006, 28–29, fig. 7: 2.

²⁸ Pleiner 2006, 39–43, fig. 17: 6,7.

in prehistory in view of their long persistence far into the New Age. According to precious objects from Italic workshops, found mainly in the 7th century graves of leading members of the Hallstatt community in Dolenjsko, it can be concluded that the iron deposits attracted the economic interest of neighbours, primarily the nearby communities of northern Italy and, indirectly, perhaps also Etruria. We can only speculate about the possible advantages of Slovene iron ore in terms of its quality in comparison with ore in the nearby regions of Austrian Carinthia and Styria and elsewhere, because there has not so far been systematic mineralogical and metallographic research of ore and slag in Slovenia. The same applies to the demanding processes of obtaining malleable iron, which we suspect local blacksmiths mastered but have not yet verified this. As we already attempted to show at the beginning, our presumptions are connected with the arrival of foreign prospectors and metallurgists from the Aegean. They passed on their valuable technological knowledge first to the southern parts of the Italic peninsula, where iron metallurgy was introduced with the aid of the Etruscans during the 9th and 8th centuries and then gradually spread towards the north to the Po plain and from there to Alpine regions.²⁹

In addition to the Dolenjska Hallstatt community, which occupied one of the two large iron working regions – Dolenjska with Bela Krajina and Zasavje, the Sveta Lucija Hallstatt community in the Soča valley also had an outstanding social and economic position. As the successor to the preceding Tolmin community, it controlled in addition to the Soča valley also Bohinj with the Triglav massif, which was the second large iron region. Archaeological finds show that the Bohinj basin was settled at the end of the 7th century BC, so when iron was already in use in Slovenia. The settlers certainly arrived from the Tolmin area – by the most difficult routes across the high passes of the Lower Bohinj mountains, probably those between Rodica (1966 m) and Lanževica (2003), access to which is closest. The same burial rituals and women's attire with Sv. Lucija fibulae from graves in Bitnje, Lepence and Jereka indicate their affiliation to the Soča valley community and the economic centre of Most na Soči. They deliberately settled in Bohinj as miners and ironworkers, as is shown by the remains of ironworking smelting pits and considerable quantities of slag in two prehistoric posts in the valley – in Ajdovski gradec near Bohinjska Bistrica and

Dunaj by Jereka.³⁰ Because of the rich ironworking tradition in Bohinj, in addition to prehistoric slag, slag from later periods (up to the end of the 19th century) can also be found, when smelting was only done in the valley because of the invention of blowing air into the smelting furnace by water drive. Finds of slag and smelting pits or furnaces in the high mountains would thus be particularly important for proving prehistoric iron working. When Iron Age miners collected iron on the high Bohinj mountain pastures, just like Zois' miners 2400 years later,³¹ they had to transport the iron from the Triglav massif to Most na Soči. Because the most important connection from the Tolmin side in the 19th century still ran over the 1900 m high Škrbina pass,³² it could be possible that this and neighbouring passes had an equally important role in the Early Iron Age. One of these passes may have been Globoko pass, from which there is even a view of Tolmin from the Bohinj side.³³

³⁰ Gabrovec 1974, 299; Gabrovec 1987, 30–35; contemporary geophysical research of Ajdovski gradec with magnetometry further has confirmed the existence and extent of metallurgical activity – see Mušič 1999, 401–402.

³¹ Sigmund Zois Freiherr von Edelstein (1747–1819), a rich aristocrat, natural scientist, patron of the arts and owner of large estates with iron deposits and iron foundries in Carniola (part of today's Slovenia at the time of the Austrian Empire).

³² As Rutar (1882, 272) reports, at that time they most frequently walked across Škrbina and also exported Bohinj livestock to the Tolmin area. With today's knowledge of conditions, though, it must be noted that this pass is difficult of access for animals from the Bohinj side.

³³ Memory of earlier links with the Soča side has also been preserved until today in a humorous tale from Bohinj and in an oral tradition from Volče near Tolmin. Both sources are connected with the former burial of people from Bohinj on the Primorska side, in Volče. The story (Cvetek 1993, 216) narrates a mistake in transporting a deceased from Bohinj across the Bača pass to Primorska – instead of the chest containing his corpse, they brought a chest of dried pears to the Volče cemetery. The oral tradition from Volče by Tolmin also claims that the first Christians even carried their dead from Bohinj to bury them at Sveti Danijel (St. Daniel) in Volče (Rutar 1882, 34; Duša 1995, un-numbered pages). Sv. Danijel is the oldest church in the upper Soča valley and Volče its oldest parish in the late 10th century (Höfler 2001, 21, 82). At the same time, the Bohinj parish, in contrast, was part of the Rodine-Radovljica oldest parish (Höfler 1988, 207–209). Both oral traditions, therefore, report a certain discordance of Bohinj burial rituals with the church arrangement, specifically that Bohinj inhabitants were formerly buried in Volče instead of in Rodine or Radovljica. That they even had to traverse mountain passes shows the deep spiritual link of the Bohinj people

²⁹ de Marinis 2004, 66–68.

It is therefore tempting to assume that it would have then been more sensible to smelt the ore where it was collected, than to carry it down to the valley and then transport it again across the high mountain chain on the Tolmin side. This idea was conceived by A. Rjazancev, a physician who, with a professional team of geologists, minerologists and chemists, first investigated the high mountain traces of mining, ironworking and deposits of remaining iron grains on the mountain pastures of the Triglav massif for the Technical Museum Jesenice in the 1960s.³⁴ At that time, in fact, the only slag discovered to date in the high mountains was found on Komna and it was also analysed. The find, which should be identified today, is a good argument for further investigation of the Bohinj mountains in order to discover evidence of possible prehistoric high mountain ironworking, as well as prehistoric links with Tolmin. Mija Ogrin (Museum of Gorenjska) started archaeological topographic surveys and trial excavations soundings of the mountain pastures on Pokljuka, Zadnji Vogel, Lepa Komna, Jelovica and elsewhere a few years ago and discovered traces of occasional human residence from the Bronze Age and, above all, the Roman period.³⁵

Rjazancev with his team also performed the first experimental smelting of iron in a wind furnace, which was very advanced for that time. They showed that certain pisolitic iron with a large share of iron (more than 80%) and a suitable share of silex, which they collected on Dedno polje, resulted in iron similar to steel. Ten years ago, a metallurgist from Bohinj, I. Cundrič, made fresh attempts at smelting and also published the results (2002). He did not succeed in smelting ore with a wind furnace, perhaps also because he used limonite ore, collected at Mrzli studenec on Pokljuka, which is rather iron-poor. He was successful in another attempt at smelting in which he used air blown with a ventilating fan. The smelting lasted seven hours and the result was a 5 kg bloom, without slag, which was hammered out. It contained steel with a ferrite structure and cementite.³⁶

with those of the Soča valley, which could be explained by a pre-Christian prehistoric tradition.

³⁴ Rjazancev 1963; numerous professional papers and reports on this project, also by his associates, were published in other volumes of *Tehnična priloga Železarja* 4/2 (1962), 5/2 (1963), 6/1 (1964) and 8/1 (1966), in which Pibernik and Ravnik (p. 80) mention the find of slag on Komna.

³⁵ Ogrin 2006, 96–106.

³⁶ Cundrič 2002.

Unfortunately, research studies into the beginnings of ironworking in Slovenia are incomparably more modest compared with the influence that iron had on the development of Iron Age communities in Slovenia. The same holds true for the later importance of local ironworking, which remained one of the essential economic branches until the start of the 20th century. The first archaeologist to start researching ironworking was A. Müllner at the end of the 19th century. He contributed the basic work on the history of ironworking, in which he dealt with the question of ore deposits and ironworks from archaeological periods to the 19th century. We also owe to him an inventory of prehistoric ironworking sites (including Vače, Magdalenska gora by Zgornja Slivnica, Cvinger by Stična, Cvinger by Dolenjske Toplice, Vinji vrh, Kučar by Podzemelj, Breznik by Dragatuš etc.).³⁷ Work on Müllner's theme was continued by W. Schmid in the 1930s, with research into some settlements with smelteries and forges (Kučar in Bela krajina, Ajdovski gradec and Dunaj by Jereka in Bohinj, Vače). Unfortunately, his excavations were usually poorly documented but he published research of buildings and analysis of slag in Spodnja and Zgornja krona by Vače.³⁸ Interest in systematic research of iron then died out, except for individual initiatives, which were not continued in more extensive research.

We do not have archaeological evidence of equal worth about ironwork in the Late Iron Age, or in the Roman and following medieval periods. The gap could be filled by systematic metallographic research into iron ore, slag, semi-products and products but this has not yet started. Such investigations are not very popular within the Slovene archaeological profession because, for the moment, taking samples for domestic metallurgical investigation is significantly damaging. Despite the abundance of characteristic La Tène iron weapons and tools that appeared in Slovenia from the 4th century BC onwards, we do not yet know the technological properties of these products, nor the possible quality of the iron, for which Celtic smiths were famed. An archaeometallurgical study of five pieces of Roman iron weapons from a Roman Republican period hoard (3rd to 2nd century BC) discovered in Grad by Šmihel, is an exception. Among other

³⁷ Müllner 1909.

³⁸ Schmid 1939. Only from his excavations are known iron semi-products – remains of rejected cast ("pig") iron and loaf shaped blooms.

things, the study explains the different technological quality of Roman products is explained.³⁹ The relation to the famous iron from Noricum, actually already steel, which is thought only to have been obtained in Kärnten and Burgenland in Austria, therefore, is still not clear. Perhaps the metallurgical research of fragments of iron from the excavations in the Early Iron Age settlement Most na Soči⁴⁰ will finally reveal prehistoric steel also in Slovenia ?

³⁹ Kmetič, Horvat, Vodopivec 2004.

⁴⁰ Mlinar, Klasinc, Knave 2008 (M. Mlinar, pers. comm.: iron fragments from the Iron Age layer SU 10 at Maregova gunga, unpublished).

Acknowledgments

I would like to thank Prof. Mirko Ramovš, a teacher of Slovene language and ethnochoreologist, and Prof. Dr. Metod Benedik, theologian, for the data on written sources and oral tradition about the earliest church history. Acad. Prof. Dr. Biba Teržan (Department of Archaeology, Faculty of Arts, University of Ljubljana), Dr. Timotej Knific (National Museum of Slovenia) and Dr. Miha Jeršek (Slovenian Museum of Natural History) gave me important comments and useful directions. My colleagues Ida Murgelj, M.A., and Roman Hribar (both National Museum of Slovenia) helped me with the preparation of the illustrations, Dr. Aleksander Rečnik (Jožef Stefan Institute) and Mr. France Stele provided me with iron ore samples. I am very grateful to them all.

Translation: Martin Cregeen

- BOROFFKA, N. 1987, Folosirea fierului în România de la începuturi pînă în secolul al VIII-lea î.e.n. – *Apulum* 24, 55–77.
- CRADDOCK, P. T. 1995, *Early Mining and Production*. – Edinburgh.
- CRADDOCK, P. T. 1999, Paradigms of metallurgical innovation in prehistoric Europe. – In: A. Hauptmann, E. Pernicka, T. Rehren, U. Yalcin (eds.), *The Beginnings of Metallurgy*, Der Anschnitt, Beiheft 9, 175–192, Bochum.
- CUNDRIČ, J. 2002, *Pozabljeno bohinjsko zlato*. – Slovenj Gradec.
- CVETEK, M. 1993, *Naš voča so včas zapodval - bohinjske pravljice*. – Ljubljana.
- DULAR, J. and B. KRIŽ 2004, Železnodobno naselje na Cvingerju pri Dolenjskih Toplicah (Eisenzeitliche Siedlung auf dem Cvinger bei Dolenjske Toplice). – *Arheološki vestnik* 55, 207–250.
- DULAR, J. and S. TECCO HVALA 2007, *Jugovzhodna Slovenija v starejši železni dobi. Poselitev - gospodarstvo - družba / South-Eastern Slovenia in the Early Iron Age. Settlement - economy - society*. – Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 12, Ljubljana.
- DULAR, J., S. CIGLENEČKI and A. DULAR 1995, *Kučar. Železnodobno naselje in zgodnjekrščanski stavbni kompleks na Kučarju pri Podzemlju / Eisenzeitliche Siedlung und frühchristlicher Gebäudekomplex auf dem Kučar bei Podzemelj*. – Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 1, Ljubljana.
- DULAR, J., P. PAVLIN and S. TECCO HVALA 2003, Prazgodovinska višinska naselja v okolici Dol pri Litiji (Vorgeschichtliche Höhensiedlungen in der Umgebung von Dole pri Litiji). – *Arheološki vestnik* 54, 159–224.
- DUŠA, Z. 1995, *Podobe volčanske župnije skozi 1100 let*. – Volče.
- FURMÁNEK, V. 2000, Eine Eisensichel aus Gánovce. Zur Interpretation des ältesten Eisengegenstandes in Mitteleuropa. – *Praehistorische Zeitschrift* 75, 153–160.
- GABROVEC, S. 1973, Začetek halštatskega obdobja v Sloveniji (Der Beginn der Hallstattzeit in Slowenien). – *Arheološki vestnik* 24, 338–385.
- GABROVEC, S. 1974, Halštatske nekropole v Bohinju (Die Hallstattnekropolen in Bohinj). – *Arheološki vestnik* 25, 287–318.
- GABROVEC, S. 1987, Prazgodovina Bohinja. – In: J. Dežman (ed.), *Bohinjski zbornik*, 30–35, Radovljica.
- HÖFLER, J. 1988, Gradivo za historično topografijo predjožefinskih župnij na Slovenskem. Prazupniji Radovljica in Kranj. – *Acta Ecclesiastica Sloveniae* 10, 201–251.
- HÖFLER, J. 2001, *Gradivo za historično topografijo predjožefinskih župnij na Slovenskem. Primorska: Oglejski patriarhat / Goriška nadškofija / Tržaška škofija*. – Nova Gorica.
- KMETIČ, D., J. HORVAT and F. VODOPIVEC 2004, Metallographic examinations of the Roman Republican weapons from the hoard from Grad near Šmihel / Metalografske preiskave rimskega republikanskega orožja iz zaklada z Gradu pri Šmihelu. – *Arheološki vestnik* 55, 291–312.
- de MARINIS, R. C. 2004, Iron Metallurgy in Protohistoric Italy. – In: W. Nicodemi (ed.), *The Civilisation of Iron*, 63–81, Milano.
- MLINAR, M., R. KLASINC and M. KNAVS 2008, Zaščitne arheološke raziskave na Mostu na Soči leta 2001. Najdišča Maregova gunga, Štulčev kuk in Plac / Rescue archaeological excavations at Most na Soči in the year 2001. The sites of Maregova gunga, Štulčev kuk and Plac. – *Arheološki vestnik* 59, 189–208.
- MOHORIČ, I. 1978, *Problemi in dosežki rudarjenja na Slovenskem* 1–2. – Maribor.
- MUŠIČ, B. 1999, Geophysical prospecting in Slovenia: an overview with some observations related to the natural environment / Geofizikalna prospekcija v Sloveniji: pregled raziskav z nekaterimi ugotovitvami glede naravnega okolja. – *Arheološki vestnik* 50, 349–405.
- MUŠIČ, B. and L. ORENGO 1998, Magnetometrične raziskave železnodobnega talilnega kompleksa na Cvingerju pri Meniški vasi (Magnetic Investigation of the Iron Age Iron-Smelting Complex at Cvinger near Meniška vas). – *Arheološki vestnik* 49, 157–186.

- MÜLLNER, A. 1909, *Geschichte des Eisens in Krain, Görz und Istrien von Urzeit bis zum Anfange des XIX. Jahrhunderts.* – Wien, Leipzig.
- OGRIN, M. 2006, Arheološke raziskave v Julijskih Alpah. Bohinj in Blejski kot (Archäologische Erforschungen der Julischen Alpen. Bohinj und Bleder Winkel). – In: T. Cevc (ed.), *Človek v Alpah. Desetletje (1996–2006) raziskav o navzočnosti človeka v slovenskih Alpah / Der Mensch in den Alpen. Zehn Jahre (1996–2006) Forschungen über die Anwesenheit des Menschen in den slowenischen Alpen*, 96–110, Ljubljana.
- PIBERNIK, B. and F. RAVNIK 1966, Zgodovinski pregled, povzet iz arhivskih podatkov o rudarjenju in oglarjenju v Julijskih Alpah, 67–80 / Historische Übersicht der bestehenden Archivunterlagen über das Bergwesen in den Julischen Alpen, 40–55. – V: *Železar, Tehnična priloga* 8/1, 67–80, 40–55, Kranj.
- PLEINER, R. 2000, *Iron in Archaeology: The European Bloomery Smelters.* – Praha.
- PLEINER, R. 2006, *Iron in Archaeology: Early European Blacksmiths.* – Praha.
- RJAZANCEV, A. 1963, Po poti železarskega Bohinja. – In: *Železar, Tehnična priloga* 5/2, 43–99, Kranj.
- RUARO LOSERI, L., G. STEFFÈ DE PIERO, S. VITRI, and G. RIGHI 1977, *La necropoli di Brežec presso S. Canziano del Carso. Scavi Marchesetti 1896–1900.* – Monografie di Preistoria "Atti dei Civici Musei di Storia ed Arte" 1, Trieste.
- RUTAR, S. 1882, *Zgodovina Tolminskega.* – Gorica.
- SCHMID, W. 1939, Vače. Predzgodovinska naselbina. – *Glasnik muzejskega društva za Slovenijo* 20, 96–114.
- SVOLJŠAK, D. and A. POGAČNIK 2001, *Tolmin, prazgodovinsko grobišče I. Katalog / Tolmin, the prehistoric Cemetery I. Catalogue.* – Katalogi in monografije 34, Ljubljana.
- SVOLJŠAK, D. and A. POGAČNIK, 2002, *Tolmin, prazgodovinsko grobišče II. Razprave / Tolmin, the prehistoric Cemetery II. Treatises.* – Katalogi in monografije 35, Ljubljana.
- ŠORN, J. 1980, Železarna na Dvoru pri Žužemberku. – In: J. Šorn, M. Matijević, M. Žargi (eds.), *Železarna na Dvoru pri Žužemberku: zgodovina, tehnologija, izdelki*, 7–36, Novo mesto.
- TERŽAN, B. 1990a, Polmesečaste fibule. O kulturnih povezavah med Egejo in *Caput Adriae* (Die Halbmondfibeln. Über die Kulturverbindungen zwischen der Ägäis und dem *Caput Adriae*). – *Arheološki vestnik* 41, 49–88.
- TERŽAN, B. 1990b, *Starejša železna doba na Slovenskem Štajerskem / The Early Iron Age in Slovenian Styria.* – Katalogi in monografije 25, Ljubljana.
- TERŽAN, B. 1995, Stand und Aufgaben der Forschungen zur Urnenfelderzeit in Jugoslawien. – In: *Beiträge zur Urnenfelderzeit nördlich und südlich der Alpen*, Römisch-Germanisches Zentralmuseum Mainz, Monographien 35, 323–372, Bonn.
- TERŽAN, B. 1996, Sklepna beseda / Conclusion. – In: B. Teržan (ed.), *Depojske in posamezne kovinske najdbe bakrene in bronzaste dobe na Slovenskem II / Hoards and Individual Metal Finds from the Eneolithic and Bronze Ages in Slovenia II.* – Katalogi in monografije 30, 243–258, Ljubljana.
- TERŽAN, B. 2002, Kronološki oris / Chronological Outline. – In: D. Svoljšak, A. Pogačnik, Tolmin, *prazgodovinsko grobišče II. Razprave / Tolmin, the prehistoric Cemetery II. Treatises.* – Katalogi in monografije 35, 85–102, Ljubljana.
- TERŽAN, B. 2008, Stiške skice / Stična – Skizzen. – In: S. Gabrovec, B. Teržan, *Stična II/2. Gomile starejše železne dobe. Razprave / Stična II/2, Grabhügel aus der älteren Eisenzeit. Studien.* – Katalogi in monografije 38, 189–325, Ljubljana.
- TOMANIČ JEVREMOV, M. 1988–1989, Žarno grobišče v Ormožu (Das Urnengräberfeld von Ormož). – *Arheološki vestnik* 39–40, 277–294.
- TRAMPUŽ OREL, N. 2010, Spektralne raziskave prazgodovinskih barvnih kovin v Narodnem muzeju Slovenije v obdobju 1998–2008. – *Argo* 53/1, 50–55.
- TRAMPUŽ OREL, N. and D. J. HEATH 2001, Depo Kanalski Vrh – študija o metalurškem znanju in kovinah na začetku 1. tisočletja pr. n. š. / The Kanalski Vrh hoard – case study of the metallurgical knowledge and metals at the beginning of the 1st millennium BC. – *Arheološki vestnik* 52, 143–171.
- TRAMPUŽ OREL, N. and B. OREL 2010, Caput Adriae and the Eastern Alps: possible metallurgical connections during the transition from the final Late Bronze Age to the Early Iron Age. – In: P. Anreiter (ed.), *Mining in European History and its Impact on Environment and Human Societies. Proceedings for the 1st Mining in European History-Conference of the SFB-HIMAT 12.–15. November 2009, Innsbruck, (Conference Series)*, 99–105, Innsbruck.

Začetki železa na Slovenskem

Elementarno železo je v naravi razmeroma redko in je samorodnega in meteorskega izvora. Kovina pa se pridobiva iz kvalitetnih železovih mineralov, kot so hematit Fe_2O_3 , goethit HFeO_2 , limonit $\text{FeO}(\text{OH})\cdot n\text{H}_2\text{O}$, magnetit Fe_3O_4 ter siderit FeCO_3 , katerih ležišča so ogromna, široko posejana po svetu, večkrat tudi na površini. Zato je bilo železo v nasprotju z barvnimi kovinami, katerih zaloge so bile pogosto oddaljene, njihova dobava pa strogo nadzorovana, kar je bila značilnost bronzaste dobe, že v arheoloških obdobjih dostopno večini kultur.¹

V Sloveniji je bilo v nasprotju s skromnimi bakrovimi rudišči železa toliko, da je pridobivanje železove rude predstavljalo glavno rudarsko dejavnost do konca 19. stoletja, ko je zaradi nerentabilnosti predelave in zmanjševanja rudnih zalog počasi prenehalo. Ruda več vrst in oblik (hematit, limonit, siderit) je ležala takorekoč povsod – v manjših količinah in na razsežnih območjih. Večina železove rude na Gorenjskem in Dolenjskem se je zbirala, kar pomeni, da so jo nabirali na površini; klasično rudarjenje z rovi je bilo potrebno le v Karavankah, na Štajerskem in ponekod na Dolenjskem.

Kot je razvidno iz zbranih podatkov za 18. in 19. stoletje, so tedaj največ rude našli v Triglavskem pogorju, na visokih planotah Pokljuke in Jelovice ter v Karavankah.² Železovo rudo (večinoma siderit s povprečno 25 % železa) so kopali v rovih v Savskih jamah, v Planini pod Golico, pod Stolom, na Zeleznici in drugod. Bobovce (fižolasta zrna z železom najbogatejšega hematita in revnejšega limonita), ki so po taljenju dali do 48 % železa, so zbirali v Triglavskem pogorju, na Pokljuki in Jelovici (*sl. 1*). Fužine na Savi in v Javorniku, v Bohinjski Bistrici in Stari Fužini so delovale z rudo z lastnih rudarskih območij, plavži v Železnikih, Kropi in Kamni gorici pa so rudo morali odkupovati. Bohinjsko rudo so iskali od Rudnega polja, Koprivnika in Gorjuš do Krstenice in drugih bohinjskih planin. Bobovci so deloma ležali kar na površju, deloma pa na dnu jam, brezen in vrtač, skriti pod plastmi grušča in prsti. Iskali in zbirali so jih fužinarski rudarji pa tudi kmetje in kajzarji. Pri iskanju je sodelovalo

veliko ljudi, pri zbiranju v posameznem breznu ali vrtači pa je bilo prostora le za dva ali tri rudarje. Delo v visokogorju je potekalo le poleti in jeseni, ko ni bilo snega; pozimi pa so bobovce s sanmi dostavljali v dolino k fužinam.

Drugo najbogatejše železarsko območje je bilo na Dolenjskem, izkoriščali pa so tudi rudo iz Zasavja in Bele krajine. Limonitna kosovna ruda različnih vrst – rjavi in rdeči ter peščeni in ilovnati železovec (*sl. 2*), ponekod tudi bobovec – je bila nepravilno raztrosena v naplavinah ilovice v različno debelih plasteh. V nasprotju s težje dostopnimi visokogorskimi rudišči na Gorenjskem je tukaj ruda ležala v nižinskem in zmerno gričevnatem svetu. Pri iskanju so morali razkrivati obširne njivske in travniške površine. Različne vrste železovcev, ki so vsebovali od 10 pa do več kot 50 % železa, so pri taljenju povzročale težave zaradi različne kakovosti rude. Razprostranjenost železove rude na Dolenjskem lepo ilustrirajo podatki iz dovoljenja za iskanje rude najstarejše železarne na Dvoru (1796), ki je sprva obsegalo oba bregova Krke od višine Šmihela do vključno Žužemberka in Zalisca,³ pozneje pa se je raztegnilo na devet okrajev, Mokronog, Novo mesto, Radeče, Kostanjevica, Metlika, Trebnje, Višnja Gora, Velike Lašče, Ljubljana-okolica. Poleg Dvora in manjših železarn v Gradcu v Beli krajini in v Ponikvah južno od Turjaka je delovala tudi vrsta manjših talilnic.

Pot do odkritja uporabnega železa, ki je imelo boljše lastnosti, predvsem trdoto in žilavost, kot vsi dotedanji primerljivi materiali (kremen, baker, bron), pa je bila dolgotrajnejša in tehnološko neprimerno zahtevnejša od pridobivanja bakra in izdelave brona. Da bi dobili tršo in bolj žilavo kovino od tedaj uporabljenih bakrovih zlitin, je bilo treba izdelati železovo zlitino z nizko vsebnostjo ogljika, ki je značilna za jekla. Najpomembnejši železovi zlitini, jeklo in lito železo, se namreč razlikujeta prav v deležu ogljika. Jeklo ga mora vsebovati zelo malo (0,02–2 %), lito železo pa ga lahko ima precej več (2–5 %), vendar je zato krhko. Izdelava jekla je zahtevnejša od izdelave litega železa (grodelj), pri kateri zadostuje talilna temperatura okrog 1200 °C. Za pridobivanje jekla pa je potrebna temperatura 1530 °C in odsotnost zraka (t. i.

¹ Craddock 1995, 234–235.

² Podoba železarjenja na Slovenskem v 18. in 19. stoletju je skupaj s podatki povzeta po Ivanu Mohoriču (1978).

³ Šorn 1980, 11–12.

redukcijska atmosfera), nato segrevanje železa na 750–900 °C in ohlajanje v skrbno nadzorovanih razmerah. Preiskave zgodnjih najdb jekla kažejo, da so bili tedanji kovači redko uspešni. Zato je do odkritja taljenja železa prišlo le v metalurško razvitih središčih, od koder se je postopek širil v nova območja.

Najstarejše najdbe iz taljenega železa in hetitski pisni viri podpirajo trditev starogrških virov, da so prvo taljeno železo v Starem svetu pridobivali v Anatoliji na ozemlju poznejšega hetitskega kraljestva konec 3. tisočletja pr. n. št.⁴ Strokovnjaki se tudi strinjajo, da so se prvi železni izdelki razširili od tu naprej v dežele vzdolž vzhodnosredozemskih obal in v Grčijo med 15. in 13. stoletjem pr. n. št. Redke dragocene železne predmete (prstani), so že tedaj posedovali Mikenci, ki so jih verjetno pridobili s trgovskimi stiki z Anatolijo in jih tudi sami posredovali drugim.⁵ Tako je med najstarejšimi izdelki v Evropi znano železno rezilo srpa iz Gánovcev na Slovaškem, odkrito v obrednem vodnjaku in datirano na začetek srednje bronaste dobe (15. st. pr. n. št.).⁶ Tudi širjenje preprostih manjših železnih nožev v 12. st. pr. n. št. se pojasnjuje s trgovskim posredovanjem vzhodno sredozemskih dežel in Cipra. Sicer pa so železne najdbe pogostejše od 12. st. pr. n. št. dalje predvsem v Grčiji in na Balkanu, v 11. stoletju pa tudi na jugu italskega polotoka ter na Siciliji in Sardiniji. Le posamični primerki izvirajo iz alpskih predelov in severneje od njih.⁷ Povezujejo jih z uveljavitvijo železa v Grčiji, kjer je bilo tako kot tudi na Bližnjem vzhodu kvaliteto železo za orožje in orodje v splošni rabi že od 11. stoletja dalje, ko se je tam postopoma razvila lokalna metalurgija.⁸

Mnenja o smereh, po katerih se je širilo znanje o predelavi železa v Evropo, so deljena. Na eni strani Pleiner (2000, 23–25) zagovarja tradicionalno predpostavko o vzhodni poti, po kateri naj bi se taljenje železa širilo v 1. tisočletju pr. n. št. iz egejskega območja, čez Balkan v srednjo Evropo in

postopoma proti severu do Skandinavije. Pri tem navaja kot dokaz najstarejše najdbe železove žindre in predmetov, predvsem iz Romunije. Na drugi strani pa Craddock (1999, 184–185) zagovarja zahodno pot, ki jo utemeljuje z obvladovanjem žlindranja. Postopek, ki je neizogiben za pridobivanje uporabnega železa, ni pa potreben pri taljenju oksidnih vrst bakrove rude, so razvili že v 3. tisočletju pr. n. št. na Srednjem vzhodu. Od tam naj bi se razširil preko egejskega območja na Sicilijo, Sardinijo in jug Italskega polotoka proti koncu 2. tisočletja, morda celo zaradi neposrednih mikensko-ciprskih stikov. Prevezli in priredili krajevnim pogojem naj bi ga tudi v alpskih območjih, niso pa ga poznali v ostalih delih Evrope, kjer so talili preprostejše bakrove minerale. Novejše raziskave avstrijskih najdišč v vzhodnih Alpah namreč kažejo, da so uporabljali žlindranje v pozni bronasti dobi tam, kjer so baker pridobivali iz polimetalnih sulfidnih rud (halkopirit, bornit). Te vsebujejo veliko železa, ki je v bakru neželjeno, zato so ga odstranjevali z žlindranjem. Postopek je bil zahtevnejši od preprostega taljenja bakrove rude in zato bližji komplicirani tehnologiji pridobivanja in obdelave železa. Tako se je prav na območju Italije in Alp pojavila najstarejša predelava železa že v začetku 1. tisočletja pr. n. št., ki jo je po Craddockovem mnenju omogočilo obvladovanje postopka žlindranja pri bakru.

Tudi prebivalci današnjega slovenskega ozemlja so bili med prvimi v Evropi, ki so spoznali železo. Razloge vidimo v legi našega ozemlja med severnim Jadranom, vrhom Italskega polotoka in Vzhodnimi Alpami, ki je omogočala sredozemskim rudosledcem razmeroma ugoden dostop od morja ali s Furlanske nižine proti notranjosti predalpskega in alpskega sveta, bogatega z bakrom, železom in drugimi rudami. Na trgovske in prometne povezave ob koncu pozne bronaste dobe med severnojadranskim zaledjem in vzhodnoalpskimi dolinami kažejo že bikonični ingoti iz specifičnega polimetalnega bakra, ki so se pojavili prav v zahodni Sloveniji in Furlaniji konec 11. st. pr. n. št. Načrtne kemijske analize depojskih najdb so omogočile, da za precejšnje število teh polizdelkov predpostavljamo izvor iz polimetalne sulfidne bakrove rude vrste *medlica* (nem. *Fahlerz*, angl. *fahllore*), ki poleg tetraedrita in tenantita vsebuje tudi nikljeve in kobaltove arzenide. V Evropi je le omejeno število takih rudišč, nam najbližja so v štajerskem delu Vzhodnih Alp (Nizke Ture), medtem ko jih v Sloveniji ne poznamo. Zato sklepamo, da je bila kovina iz omenjene rude predmet trgovanja med

⁴ Craddock 1995, 236–237, 256–257.

⁵ de Marinis 2004, 64–65.

⁶ S kronološko opredelitvijo srpa se ujema tudi starost lesene obloge vodnjaka – nekalibrirani rezultat analize ¹⁴C je 1465 ± 35 let pr. n. št. (Furmánek 2000, 155, 158).

⁷ Za Romunijo Boroffka 1987, 55, 61: železni predmeti z romunskih najdišč Cernat (11. st.), Deva (12. st.); za Italijo de Marinis 2004, 66–67: grobišči Castellace (Calabria) in Molino della Badia (Catania), oboje 11. st.; za severnejša območja Evrope Pleiner 2000, 24–25 (večinoma manj zanesljive datacije najdb).

⁸ de Marinis 2004, 65.

prebivalci vzhodnoalpskih dolin in širšim zaledjem severnega Jadrana.⁹ Tako so se prav na tem območju pojavili tudi prvi uvoženi železni predmeti pri nas – majhna rezila in noži, kakršni so bili že omenjeni za vzhodno Sredozemlje v 12. st. pr. n. št. Podobno kot najstarejše najdbe v Italiji in na Balkanu tudi te lahko povežemo z uveljavitvijo železa v Grčiji in s širjenjem izdelkov na sosednja območja. Rezila izvirajo iz najstarejših grobov v Tolminu (grob 417) in Brečcu pri Škocjanu (grob 272, 158), na kar je prva opozorila Teržanova (1995, 360). Inventar teh grobov je opredelila v stopnjo Ha B1–2 v časovno obdobje med sredino 11. in koncem 10. stoletja, železna rezilca pa pojasnila kot predhodnike uvajanja železarjenja v zaledju severnega Jadrana na prehodu 2. v 1. tisočletje pr. n. št. (sl. 3).¹⁰

Na zgodnje stike zahodnega dela Slovenije z egejskim prostorom v sledečih stoletjih kažejo tudi prvi primerki železnega orožja pri nas – železni meč in sulični osti značilnih egejskih oblik, ki so bili odvrženi v svetiščno brezno Mušja jama pri Škocjanu. To, da so bili poznani v Grčiji v 9. st. pr. n. št., je prav tako izpostavila Teržanova, ki je argumentirano sklepala tudi na neposredne povezave med prebivalci Posočja in Egeje na koncu pozne bronaste dobe. V grobovih 10. stoletja v Tolminu je namreč definirala žensko nošo, ki se je tedaj nosila tako v širšem zaledju severnega Jadrana kot tudi na kraško-posoškem območju, obenem pa na grških otokih Kreti, Cipru, Rodosu, Evboji in ponekod na grški celini. Označeval jo je bronast (in ne železen) nakit in sicer masivni prstani in bronaste enozankaste polmesečaste fibule. Teržanova sklepa, da enak nakit ni bil le posledica trgovskih stikov med obema območjema temveč morda pomeni dejansko priselitev posameznikov iz Egeje na prelomu 2. tisočletja.¹¹

V 9. in 8. stoletja pr. n. št. se je pri nas pojavil prvi železni nakit – ovratnice, zapestnice in nekatere fibule. Glede na dosedanje raziskave utegnejo biti med najstarejšimi v Sloveniji železne ovratnice in zapestnice iz Ormoža (grob 7) in Ruš kot sestavni del ženske noše, ki je sicer imela enak nakit, vendar iz brona, in je bila značilna za prostor med Slovenijo in spodnjim Podonavjem v času 9. in

zgodnjega 8. stoletja.¹² Podobne železne ovratnice in zapestnice se pojavijo tudi na grobiščih v zahodni Sloveniji (Brežec pri Škocjanu – grob 209, Tolmin – grob 342, Šmihel, Križna gora). Tam se pogosto nahajajo skupaj z (zgodnjimi) bronastimi enozankastimi ločnimi fibulami, zaradi katerih jih je Teržanova datirala v 1. pol. 8. stoletja.¹³ Enak železni inventar pa se nahaja tudi v osrednji Sloveniji (npr. bronasta ovratnica in železna spiralna zapestnica v grobu 64 v Ljubljani) v horizontu Ljubljana II b, ki ga je Gabrovec (1973) opredelil kot začetek “železnega horizonta” v 2. polovico 8. st. Teržanova je v tem primeru predlagala prestavitev pojava železa v Ljubljani v zgodnejši čas, tj. v 1. polovico 8. stoletja, ker se ji v nasprotnem primeru zdi časovna razlika med podobnima železnima inventarjema ormoškega groba 7 in ljubljanskega groba 64 prevelika.¹⁴

Fibule, ki obogatijo železni nakit v 8. stoletju, so dvozankaste polmesečaste fibule in ločne fibule. Prve so značilne predvsem za zahodne predele Slovenije, tip Basarabi z visoko ramenasto nogo celo kaže povezave Tolmina in nekaterih drugih zahodnih najdišč s spodnjim Podonavjem v 8. in v začetku 7. st.¹⁵ Med ločnimi fibulami pa so železne dvozankaste fibule vodilne v zahodni in osrednji Sloveniji v 2. polovici 8. st.,¹⁶ med tem ko Teržanova opozarja tudi na železni dvozankasti fibuli s Pošte, katerih analogije vidi na balkanskem oziroma karpatskem prostoru že v 8. stoletju. Ob tem nakazuje, da ima pri prvem pojavu železa Podravje morda celo prednost pred osrednjim slovenskim prostorom.¹⁷

V okviru stopnje Podzemelj 1–2, v 2. polovici 8. st. pa se železo tudi pri nas pojavi v svoji pravi vlogi – kot najboljši material za orožje in orodje zaradi svoje izjemne trdote in obenem žilavosti. Pojavu orožja je mogoče slediti v grobovih bojevniško urejene družbe v dolenski halštatski skupini, v kateri je lepo razvidna številčna prevlada sloja oboroženih moških nad neoboroženimi¹⁸ in zato tudi veliko število orožja. Prenehanje uporabe

⁹ Trampuž Orel, Heath 2001, 161; Trampuž Orel, Orel 2010, 103–104; Trampuž Orel 2010, 52–54.

¹⁰ Teržan 2002, 87, 91.

¹¹ Teržan 1990a, 60, 61, sl. 8: 3–5; Teržan 1995, 360–361; Teržan 2002, 100–101, str. 96 karta 2.

¹² Teržan 1990b, 23; za grob 7 z železnim nakitom iz Ormoža gl. Tomanič Jevremov 1988–1989, 281–284, t. 13: 1–2.

¹³ Teržan 2002, 93–94.

¹⁴ Teržan 1990b, 63.

¹⁵ Teržan 1990a, 57, sl. 4: 1, sl. 5; Teržan 2002, 98, karta 4 s citirano literaturo.

¹⁶ Gabrovec 1973, 343.

¹⁷ Teržan 1990b, 23.

¹⁸ O tem Teržan 2008, 238–245, 258 v nedavno objavljeni vsestranski analizi strukture pokopov v gomili 48 v Stični.

bronastega napadalnega orožja in širjenje železnega orožja (sulice, sekire) na Dolenjskem predvidevamo od začetka 7. st. dalje. O prehodu na uporabo železnega orodja ne moremo sklepati podobno, ker v halštatskem obdobju ni bilo običajno prilaganje orodja v grobove (razen redkih izjem), podatkov pa nimamo tudi zaradi neraziskane notranjosti halštatskih naselbin. Vsekakor se pojavi železno orodje v grobovih idrijske skupine s prihodom Kelto in s prevlado latenske kulture.

Kar zadeva najstarejšo domačo proizvodnjo železnih izdelkov, zaenkrat nimamo zanesljivih dokazov, kot so kovaške delavnice in orodja. Razlog je še neraziskana notranjost halštatskih naselbin ali pa nepopolna objava zelo redkih izkopavanj naselbin (Zgornja krona nad Vačami, Most na Soči). Zato pa imamo posredne dokaze za lokalno pridobivanje železa – železove žlindre in kurišča talilnih peči, predvsem iz starejše železne dobe. K temu je veliko prispevala obsežna in temeljita študija poselitvenih, gospodarskih in družbenih struktur v omenjenem obdobju na območju Dolenjske, Bele krajine in Posavja (Dular, Tecco Hvala 2007). V okviru načrtnih raziskav so se izvajala sondiranja robov naselbin, ki so med drugim odkrila žlindro v večini dolenjskih halštatskih središč, večina naselbin iz starejšega halštata pa je bila tudi postavljena v neposredni bližini železovih rudišč.¹⁹ Sondiranje gradišča Kostjavec nad Tihabojem v Mirenski dolini je odkrilo železovo žlindro v kulturnih plasteh, ki jih je bilo mogoče na podlagi gradiva tudi kronološko opredeliti (stopnja Podzemelj 2) v prvo polovico 7. st. pr. n. št.²⁰

Neposrednih dokazov o pridobivanju železa, kot so talilne peči, je neprimerno manj. Najpomembnejše je še vedno sodobno odkritje železarskih talilnih peči na ledini Branževca nad vasjo Sela pri Dolenjskih Toplicah leta 1986, do katerega je prišlo ob začetku sondažnih raziskav pozno-bronastodobnega in starohalštatskega utrjenega naselja na Cvingerju pri Dolenjskih Toplicah. Do sedaj največji železarski talilniški prostor pri nas z dobro dokumentiranimi talilnimi jamami, ki po mnenju raziskovalcev pripadajo kuriščem dvanajstih (neohranjenih) peči, se nahaja izven gradišča. V jamah so bili odkriti ostanki prežgane ilovice, oglje in železova žlindra. Glede na rezultate radiokarbonske analize oglja in magnetometričnih raziskav talilniškega območja pripada celotni talilniški obrat z domnevno okrog sto pečmi in s

površino približno 5000 m² in starejši železni dobi.²¹ Temeljite metalografske in spektralne analize sestave žlindre in jamskih ilovnatih oblog s tega izjemnega najdišča bi bile temeljnega pomena za poznavanje domače tehnologije taljenja železa v starejši železni dobi na Dolenjskem. Poznejšega izvora je okrogla jama s kuriščem na dnu, s fragmenti žlindre in latenske keramike, odkrita leta 1979 po večletnih zaščitnih izkopavanjih poznoantičnih stavb znotraj železnodobnega naselja na Kučarju pri Podzemlju. Zaradi manjše dimenzije jame in uničenega zgornjega dela domnevne peči naj ne bi služila taljenju železove rude, temveč nadaljnji predelavi železa v uporabno železo. Datirana je na konec mlajše železne dobe.²²

Na lokalno predelavo železa kažejo tudi posamične najdbe vmesnih produktov taljenja, kot so železne pogače ali "volki" in železova žlindra z drugih območij Slovenije (sl. 4). Med železarske polizdelke seveda sodijo tudi ingoti, ki so med redkejšimi najdbami pri nas. Pripadajo različnim obdobjem, lahko so rezultat domače predelave železa ali pa sodijo med standardne oblike polizdelkov v trgovanju z železom. Med arheološkimi izkopavanji v drugi polovici 20. stoletja sta bila odkrita dva verjetno železnodobna ingota. Majhen železen ingot v obliki bloka izvira iz železnodobne naselbine na Kučarju.²³ Drugi železni ingot nepravilne oblike je površinska najdba z naselbine na Špičastem hribu nad Dolami pri Litiji, ki je živela v halštatskem in nato v poznolatskem obdobju.²⁴ Ostali primerki so bolj ali manj naključne najdbe (sl. 5). Med izstopajočimi je nedvomno velik ulit železen dvojnopiramidalen ingot s kovanimi paličastima zaključkoma z Ledin pri Lescah, dolg 67 cm in težak 7 kg (sl. 5: 1). Bil je odkrit kot zadnji od treh ingotov istega tipa leta 2007 ob geološkem obhodu gorenjske avtocestne trase Vrba–Peračica. Ingot ima dobre analogije v podobno velikih in težkih keltskih dvojnopiramidalnih ingotih iz latenskodobnega drugega depoja iz Sauggarta v Württembergu.²⁵ Ingoti te vrste so se razširili po Evropi med začetkom 5. in sredino 1. st. pr. n. št. na območjih, kjer so prebivali Kelti, ali pa so bila pod keltskim vplivom. Značilno kovane zaključke

²¹ Dular, Križ 2004, 228–229; Mušič, Orengo 1998, 157–186; Dular, Tecco Hvala 2007, 184, 217.

²² Dular, Ciglencečki, Dular 1995, 54–55; Dular, Tecco Hvala 2007, 216–217.

²³ Dular, Ciglencečki, Dular 1995, 62–63, 69–70, t. 76: 18; J. Dular vidi odlične analogije v ingotih iz Manchinga.

²⁴ Dular, Pavlin, Tecco Hvala 2003, 175–176, sl. 24.

²⁵ Pleiner 2006, 28–29, sl. 7: 1–6.

¹⁹ Dular, Tecco Hvala 2007, 214–216.

²⁰ Dular, Pavlin, Tecco Hvala 2003, 188.

pojasnjujejo kot zunanji dokaz odlične kovnosti in raztegljivosti železa v takšnem ingotu. Njihova posebna oblika je podobna starejšim ingotom, ki pa imajo pogosto navrtano luknjo in so bili razširjeni v osrednjih predelih Evrope. Datirani so v pozno halštatsko obdobje (med 6. in 5. st. pr. n. št.) in zdi se, da posnemajo dvojnopiramidalne ingote iz novoasirskega obdobja. Ti imajo praviloma navrtane luknje zaradi lažjega transporta in so bili prvič odkriti v palači v Khorsabadu (Irak) v zakladni najdbi Sargona II., datirani v pozno 8. st. pr. n. št.²⁶ Tudi manjši ingot podobnega tipa s krajšimi zaključki, najden nad Bukovco blizu Laškega (sl. 5: 2), ima analogije v latenski depojski najdbi Sauggart.²⁷ Ingot v obliki kvadra, najden na Gradcu pri Mihovem na Dolenjskem (sl. 5: 3), in ingot v obliki kocke z Glinjeka nad Polšnikom (sl. 5: 4) pa se zdita po teži, velikosti in obliki bolj podobna rimskim ingotom – masivnim blokom – s koroške Štalenske gore (Magdalensberg) ali iz Siska in Hrvatske Dubice.²⁸

Nadaljevanje železarjenja v naslednjih obdobjih, ki mu prav tako še ne sledimo v sistematičnih arheometalurških raziskavah, si razlagamo z bogatimi zalogami železove rude pri nas, ki so morale biti v prazgodovini zelo obsežne glede na njihovo dolgo trajanje še globoko v novi vek. Po dragocenih izdelkih italških delavnic, najdenih predvsem v grobovih veljakov dolenjske halštatske skupnosti v 7. st., sklepamo, da so zaloge našega železa pritegnile gospodarski interes sosedov, predvsem bližnjih severnoitalških skupnosti in posredno morda tudi Etrurije. O morebitnih prednostih naše železove rude glede na njeno kvaliteto in lahko dostopno površinsko lego v primerjavi z rudo na bližnjih rudnih območjih avstrijske Koroške, Štajerske in druge lahko samo ugibamo, ker še nimamo načrtnih mineraloških in metalografskih raziskav rude in žlindre. Isto velja za zahtevne postopke pri pridobivanju kovnega železa, o katerih domnevamo, da so jih lokalni kovači obvladovali, pa jih še nismo preverili. Kot smo že poskusili prikazati na začetku tega prispevka, navezujemo naše domneve na prihod tujih rudosledcev in metalurgov iz Egeje, ki so svoje dragoceno tehnološko znanje posredovali najprej v južne predele Italskega polotoka, kjer se je metalurgija železa uveljavila s pomočjo Etruščanov v 9. in 8. stoletju in se nato postopoma

širila med lokalne skupnosti proti severu v Padsko nižino in od tam v alpske predele.²⁹

Poleg dolenjske halštatske skupnosti, ki je vzemala eno od dveh velikih železarskih območij – Dolenjsko z Belo krajino in Zasavjem – je imela izstopajoči družbeni in gospodarski položaj tudi posoška (svetolucijska) halštatska skupnost. Kot naslednica tolminske skupnosti je poleg Posočja obvladovala tudi Bohinj s Triglavskim pogorjem, ki je bilo drugo veliko železarsko območje. Arheološke najdbe kažejo, da je bila Bohinjska kotlina naseljena konec 7. stoletja pr. n. št., torej v času, ko je bilo železo pri nas že v uporabi. Naseljenci so gotovo prišli s Tolminskega – po najtežjih poteh čez visoke prelaze Spodnjih bohinjskih gora, verjetno tistih med Rodico in Lanževico, kjer so dostopi najbližji. Na njihovo pripadnost posoški skupnosti in gospodarskemu središču Mostu na Soči kaže enako grobno obredje in ženska noša s svetolucijskimi fibulami iz grobov v Bitnjah, Lepencah in Jereki. V Bohinju so se naselili načrtno kot rudarji in železarji, kar kažejo ostanki železarskih talilnih jam in precejšnje količine žlindre z dveh prazgodovinskih postojank v dolini – na Ajdovskem gradcu pri Bohinjski Bistrici in Dunaju pri Jereki.³⁰ Zaradi bogate železarske tradicije je v Bohinju poleg prazgodovinske žlindre mogoče najti tudi žlindro iz poznejših obdobj (do konca 19. st.), ko se je ruda zaradi odkritja vpihavanja zraka v plavž na vodni pogon talila le v dolini. Zato bi bile še posebej pomembne za dokazovanje prazgodovinskega železarjenja najdbe žlindre in talilnih jam ali peči v visokogorju. Kajti železodobni rudarji, ki so zbirali bobovce po visokih bohinjskih planinah podobno kot Zoisovi 2400 let pozneje, so morali železo s Triglavskega pogorja dostavljati matični skupnosti na Mostu na Soči. Ker je najvažnejša zveza s tolminsko stranjo še v 19. stoletju potekala čez 1900 m visok prelaz Škrbina,³¹ je mogoče predpostavljati enako pomembno vlogo tega in sosednjih prelazov tudi v starejši železni dobi, npr. prelaza Globoko, s katerega se z bohinjske strani celo odpira pogled na Tolmin. Vabljava je torej

²⁹ de Marinis 2004, 66–68.

³⁰ Gabrovec 1974, 299; Gabrovec 1987, 30–35; sodobne geofizikalne raziskave Ajdovskega gradca z magnetometrijo so še potrdile obstoj in obseg metalurških aktivnosti – gl. Mušič 1999, 401–402.

³¹ Kot poroča Rutar (1882, 272), so tedaj čez Škrbino najpogosteje hodili in tudi izvažali bohinjsko živino na Tolminsko. Ob današnjem poznavanju razmer je vendar treba pripomniti, da je ta prelaz z bohinjske strani za živino težko dostopen.

²⁶ Pleiner 2006, 23–32, sl. 5: 1–10, 6: 4–5, 7: 6.

²⁷ Pleiner 2006, 28–29, sl. 7: 2.

²⁸ Pleiner 2006, 39–43, sl. 17: 6,7.

predpostavka, da bi bilo rudo tedaj bolj smotrno taliti na višinah, kjer je bila nabrana, kot pa jo nositi v dolino in nato ponovno tovoriti čez visoko gorsko verigo na tolminsko stran.³² Na talilne peči v visokogorju je prvi pomislil A. Rjazancev, zdravnik, ki je s strokovno ekipo geologov, mineralogov in kemikov prvi iskal višinske sledove rudarjenja, železarjenja ter nahajališča preostalih bobovcev na planinah Triglavskega pogorja za Tehniški muzej Železarne Jesenice v 60. letih 20. stoletja.³³ Takrat so namreč na Komni našli do sedaj edino žlindro z visokogorja, ki so jo tudi analizirali. Najdba, ki bi jo bilo treba danes identificirati, utemeljuje smiselnost nadaljnega preiskovanja bohinjskih planin, da bi tam odkrili dokaze tako morebitnega visokogorskega prazgodovinskega železarjenja kakor tudi prazgodovinskih povezav s Tolminsko. Z arheološkimi topografskimi pregledi in sondiranjem planin na Pokljuki, Zadnjem Voglu, Lepi Komni, Jelovici in drugod pa je pred leti prvič začela Mija Ogrin (Gorenjski muzej) in odkrila sledove občasnega bivanja iz bronaste dobe in predvsem iz rimskega obdobja.³⁴

Rjazancev je z ekipo izvedel tudi prva poskusna taljenja rude v vetrni peči, ki so bila za tedanji čas zelo napredna. Dokazala so, da dajo določeni bobovci z velikim deležem železa (več kot 80 %)

in primernim deležem kremena, ki so jih nabrali na Dednem polju, železo, podobno jeklu. Šele pred desetimi leti se je ponovnih poskusov taljenja lotil metalurg I. Cundrič iz Bohinja in rezultate tudi objavil (2002). V vetrni peči ni uspel staliti rude, morda tudi zato, ker je uporabil limonitno rudo, nabrano na Mrzlem studencu na Pokljuki, ki je revnejša z železom. Uspešen je bil drugi preizkus taljenja, pri katerem je uporabljal vpihavanje zraka z ventilatorjem. Taljenje je trajalo sedem ur, rezultat je bil 5 kg težak volk, očiščen žlindre. Vseboval je jeklo s feritno strukturo in cementitom.³⁵

Raziskave začetkov našega železarstva so žal neprimerljivo skromnejše v primerjavi z vplivom, ki ga je imelo železo na razvoj železnodobnih skupnosti na Slovenskem, in s poznejšim pomenom domačega železarstva, ki je ostalo ena bistvenih gospodarskih panog pri nas do začetka 20. stoletja. Prvi arheolog, ki je začel raziskovati železarjenje, je bil A. Müllner konec 19. stoletja. Prispeval je temeljno delo o zgodovini železarstva, v katerem je obravnaval problematiko rudišč in železarskih obratov od arheoloških obdobj do 19. st.; njemu dolgujemo tudi popis prazgodovinskih železarskih postojank (med drugim tudi Vače, Magdalenska gora pri Zgornji Slivnici, Cvinger pri Stični, Cvinger pri Dolenjskih Toplicah, Vinji vrh, Kučar pri Podzemlju, Breznik pri Dragatušu itd.).³⁶ Müllnerjevo problematiko je nadaljeval W. Schmid v 30. letih 20. st. z raziskovanjem nekaterih naselbin s talilnicami in kovačnicami (Kučar v Beli krajini, Ajdovski gradec in Dunaj pri Jereki v Bohinju, Vače). Žal je svoja izkopavanja navadno slabo dokumentiral, objavil pa je raziskave stavb in analize žlindre na Spodnji in Zgornji kroni pri Vačah.³⁷ Nato je zanimanje za načrtne raziskave železa takorekoč zamlrlo, razen posamičnih pobud, ki pa se niso nadaljevale v obširnejše raziskave.

Enakovrednih arheoloških dokazov o železarjenju tako v mlajši železni dobi kakor tudi v rimskem in sledečih srednjeveških obdobjih še nimamo. Vrzeli bi lahko zapolnile načrtne metalografske raziskave železove rude, žlindre, polizdelkov in izdelkov, ki pa se še vedno niso začele. Med arheologi pri nas take preiskave niso preveč priljubljene, ker zaenkrat odvzem precej velikega vzorca za domačo metalurško preiskavo predmet precej poškoduje. Kljub

³² Spomin na nekdanje vezi s posoško stranjo se je do danes ohranil v eni izmed bohinjskih šaljivih pripovedk in v ustnem izročilu iz Volč pri Tolminu. Oba vira se navezujeta na nekdanje pokopavanje Bohinjcev na primorski strani v Volčah. Pripovedka (Cvetek 1993, 216) govori o pomoti pri tovorjenju bohinjskega pokojnika čez prelaz Bača na Primorsko – njegov zaboj so zamenjali z zabojem suhih hrušk – in o fari Volče. Ustno izročilo iz Volč pri Tolminu (Rutar 1882, 34; Duša 1995, strani neoštevilčene) pa tudi pravi, da so nosili prvi kristjani celo iz Bohinja svoje mrtve pokopavat k Sv. Danijelu v Volče. Sv. Danijel je bila namreč najstarejša cerkev v zgornjem Posočju, Volče pa njegova pražupnija v poznem 10. stoletju (Höfler 2001, 21, 82). Ob istem času je bohinjska župnija, nasprotno, spadala v okvir rodinsko-radovljiške pražupnije (Höfler 1988, 207–209). Obe ustni izročili torej sporočata določeno neskladnost bohinjskega grobnega obredja s cerkveno ureditvijo, namreč da so Bohinjci nekdanje pokopavali v Volčah namesto v Rodinah ali Radovljici. To, da so pri tem morali prečiti celo gorske prelaze, kaže na globoko duhovno povezavo Bohinjcev s Posočjem, ki bi jo lahko pojasnili s predkrščanskim prazgodovinskim izročilom.

³³ Rjazancev 1963; številne strokovne razprave in poročila (tudi njegovih sodelavcev) o tem projektu so izšle v ostalih Tehničnih prilogah Železarja 4/2 (1962), 5/2 (1963), 6/1 (1964) in v 8/1 (1966), v kateri Pibernik in Ravnik (str. 80) omenjata najdbe žlinder na Komni.

³⁴ Ogrin 2006, 96–106.

³⁵ Cundrič 2002, 109–119.

³⁶ Müllner 1909.

³⁷ Schmid 1939. Le z njegovih izkopavanj so znani železarski polizdelki – ostanki zavrženega železa ("svinje") in železove pogače ("volki").

obilici značilnega latenskega železnega orožja in orodja, ki se je pojavljalo od 4. stoletja pr. n. št. dalje, tako še ne poznamo tehnoloških lastnosti teh izdelkov, niti morebitne kvalitete železa, ki se pripisuje izpričanemu slovesu keltskih kovačev. Izjemo predstavlja arheometalurška študija petih kosov železnega rimskega orožja iz rimskega republikanskega obdobja (3./2. st. pr. n. št.) iz zaklada z Gradu pri Šmihelu, v kateri je pojasnjena različna tehnološka kakovost rimskih izdelkov.³⁸ Zato pa nam še vedno ni jasno razmerje do znamenitega noriškega železa, ki naj bi se pridobivalo le na Koroškem in Gradiščanskem in je bilo pravzaprav že jeklo. Morda pa bodo pridobivanje prazgodovinskega jekla odkrile metalurške preiskave železnih fragmentov iz zaščitnih izkopavanj najdišča Maregova guna na Mostu na Soči?³⁹

³⁸ Kmetič, Horvat, Vodopivec 2004.

³⁹ Mlinar, Klasinc, Knavs 2008 (M. Mlinar, ustna informacija: železni fragmenti so bili najdeni v železnodobni plasti SE 10 in niso objavljeni).

Zahvala

Za podatke o pisnih virih ter ustnem izročilu o najstarejši cerkveni zgodovini na Slovenskem se zahvaljujem profesorju Mirku Ramovšu, slavistu in etnokoreologu, in prof. dr. Metodu Benediku, teologu. Pomembne opombe in koristne napotke so mi posredovali akad. prof. dr. Biba Teržan (Oddelek za arheologijo, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani), dr. Timotej Knific (Narodni muzej Slovenije) in dr. Miha Jeršek (Prirodoslovni muzej Slovenije), pri pripravi slik sta mi pomagala mag. Ida Murgelj in Roman Hribar (Narodni muzej Slovenije), dr. Aleksander Rečnik (Inštitut Jožefa Stefana) in g. France Stele pa sta mi odstopila nekaj vzorcev železove rude. Vsem se najlepše zahvaljujem.

Neva Trampuž Orel
Narodni muzej Slovenije
Prešernova cesta 20
SI-1000 Ljubljana
neva.trampuz@nms.si

Eine unscheinbare keramische Fremdform aus dem hallstatt-zeitlichen Grabhügelfeld von Farovške njive bei Otočec

Überlegungen zu transalpinen Kontakten vor dem Hintergrund des Salzbergbaus in Hallstatt*

Robert SCHUMANN

Izvleček

Članek obravnava keramično posodo, ki jo je Jernej Pečnik leta 1894 izkopal v starejšeželeznodobni gomili na Farovških njivah pri Otočcu. Tipološka analiza za jugovzhodnoalpski prostor neznailne oblike nakazuje možen izvor posode: širše območje halštatske kulture severno od Alp, najverjetneje ozemlje današnje Gornje Avstrije ali Spodnje Bavarske. Tam je kar nekaj najdišč s posodami podobne oblike, številne so z grobišča Linz – St. Peter. Ugotovitev je le izhodišče za nadaljnja razmišljanja o stikih med jugovzhodnoalpskim prostorom in predgorjem severnih Alp v starejši železni dobi. Osredotočena so na vlogo samega Hallstatta in organizacijo trgovine s soljo. Razprostranjenost arheoloških najdb in na območju samega Hallstatta celo prisotnost tujcev – posameznikov, ki so domnevno pripadniki sočasnih jugovzhodnoalpskih kulturnih skupin – nakazuje, da so omenjene skupine igrale pomembno vlogo pri trgovanju s soljo na širšem območju Alp.

Ključne besede: Farovške njive pri Otočcu, Dolenjska, starejša železna doba, Hallstatt, Linz, Gornja Avstrija, halštatska doba, uvoz, trgovina, trgovanje s soljo, čezalpski kontakti

Abstract

This paper deals with a vessel excavated by J. Pečnik in the Hallstatt period tumuli of Farovške njive near Otočec in the year 1894. The typological analysis of this vessel indicates that it was originally made in the Hallstatt regions north of the Alps, most likely in Upper Austria or Lower Bavaria, where several vessels of a similar shape can be found, in particular in the necropolis of Linz-St. Peter. This conclusion provides a starting point for some remarks on transalpine connections between the southeastern Alpine region and the northern alpine uplands, with a special focus on the role of Hallstatt and the organisation of the salt transfer from Hallstatt to the southeastern Alpine region. The spread of archaeological finds as well as the presence of individuals from the southeastern Alpine Hallstatt groups in Hallstatt indicate that those groups played a very active role in the transalpine salt trade during the Early Iron Age.

Keywords: Farovške njive near Otočec, Dolenjska, Early Iron Age, Hallstatt Period, Hallstatt, Linz, Upper Austria, import, trade, salt transport, transalpine contacts

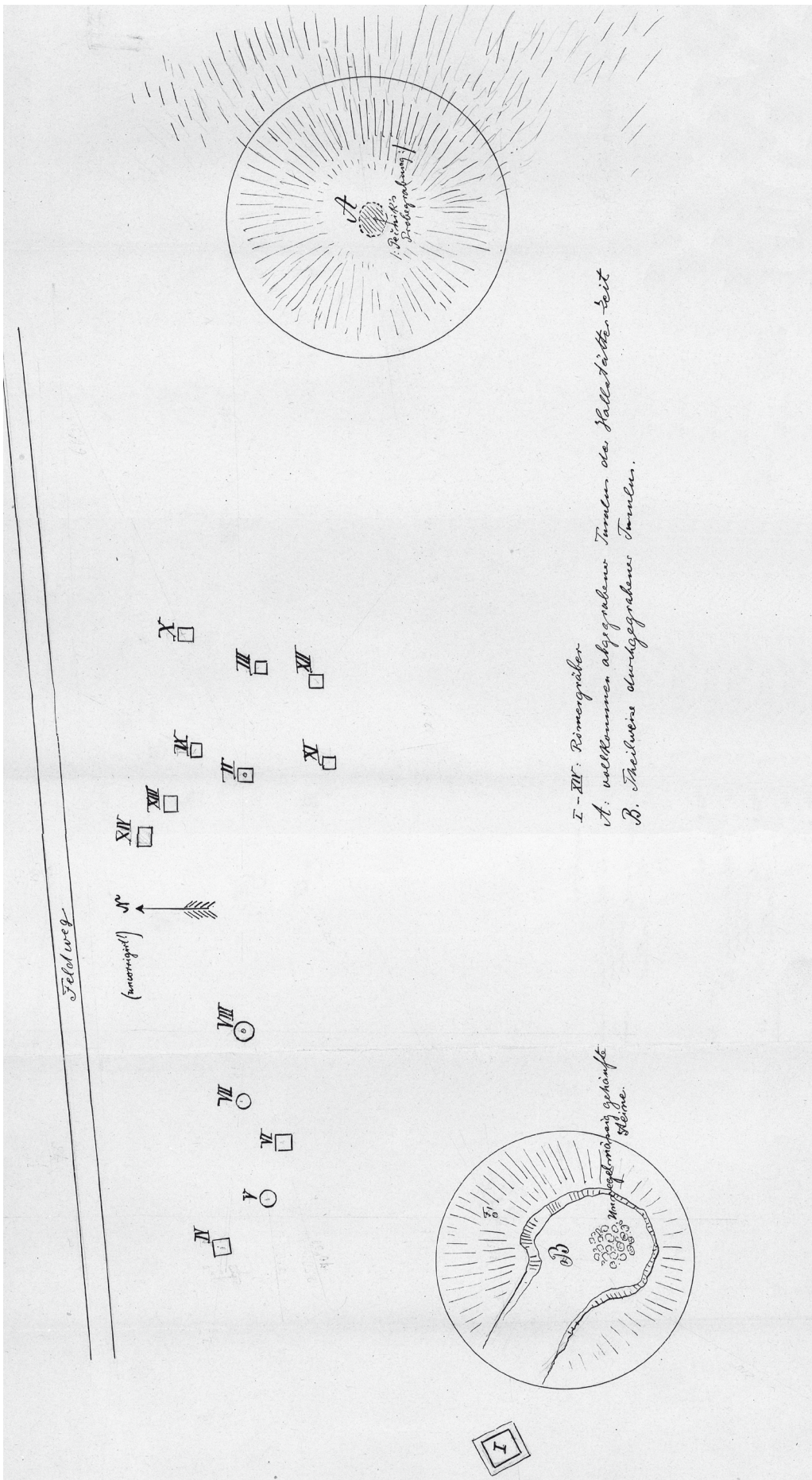
* Für die Möglichkeit, die Funde aus Farovške njive bei Otočec sowie die Korrespondenz bezüglich der Ausgrabungen im Original studieren und die Funde zum Teil neu umzeichnen zu können, möchte ich mich bei dem Leiter der Prähistorischen Abteilung des NHM Wien, Hofrat Dr. Anton Kern, herzlich bedanken. Ebenso danke ich Prof. Dr. Erwin Ruprechtsberger vom Nordico, Stadtmuseum Linz, die Vergleichsfunde aus Linz-St. Peter neu aufnehmen zu dürfen. Mag. Kerstin Kowarik und Mag. Hans Reschreiter (beide Wien) danke ich nicht nur für zahlreiche anregende Diskussionen. Für die engagierte Hilfe bei der Einsicht in die Fundakten bezüglich der Ausgrabung danke ich Dr. Angelika Heinrich (Wien). Für kritische und weiterführende Anmerkungen, von denen diese Arbeit sehr profitiert hat, möchte ich zudem den beteiligten Mitgliedern des Editorial Boards der AV meinen Dank aussprechen.

Auf einer sanften Bodenerhebung westlich von Otočec¹ befanden sich zwei mittlerweile verebnete Grabhügel mit Durchmesser von 15 und 20 m. Im Frühjahr 1894 wurde der kleinere der beiden Grabhügel (Hügel A) durch J. Pečnik angegraben (Abb. 1: 2). Während dieser Grabung konnte er die Scherben dreier hallstattzeitlicher

¹ Gelegen in der topographischen Einheit Trška Gora nach der Gliederung des *Arheološka najdišča Slovenije* 1975 (Šašel 1975). In den im Fundaktenarchiv der Prähistorischen Abteilung des NHM Wien lagernden Korrespondenzen und Berichten über die Ausgrabung dieses Grabhügelfeldes wird dieses mit dem der damaligen politischen Situation verdankten Namen "St. Peter bei Rudolfswerth" bezeichnet.

ralen Primärbestattung des Grabhügels stammen ist nicht mehr zu rekonstruieren, da unbekannt ist, auf welcher Höhe im Grabhügel die Gefäße geborgen wurden. Weitere Informationen zu J. Pečniks Grabung liegen leider nicht vor.

Die Grabung von R. Hoernes begann am 11. August 1894 und endete am 20. August 1894. Begonnen wurde mit Tumulus A, der der damaligen Grabungstechnik entsprechend von einer Seite angegraben wurde, mit dem Ziel den Grabhügel komplett abzutragen⁷. Nach dem gleichen Muster wurde auch bei Tumulus B vorgegangen, das Unterfangen wurde mangels Funden jedoch nicht zu Ende geführt: „[...] Es wurden bei letzterem Hügel [B; Anm. d. Verf.] gar keine Funde gemacht, erst als am Nachmittage die Grabung über die Mitte des Tumulus gegen dessen Südostseite fortschritt, kamen in sehr reichlichem Leichenbrand zahlreiche große Kalksteinblöcke vor. Vergeblich wurde zwischen diesen ganz unregelmässig zusammengelegten Blöcken nach irgendwelchen Bestattungsbeigaben gesucht, und ebenso vergeblich dieser aschenreiche Theil des Tumulus soweit abgegraben als sich noch Spuren der Brandschicht zeigten. Ich beschloss deshalb die Einstellung der Grabung bei B und sah mich veranlasst, noch am Abend desselben Tages die früher bereits erwähnten römischen Flachgräber weiter zu verfolgen“⁸. R. Hoernes konnte somit keinerlei hallstattzeitliche Funde aus den Grabhügeln von Farovške njive bei Otočec bergen. Die Ausführungen belegen jedoch zumindest eine Bestattung in Hügel B, die mangels Fundmaterial aber nicht datierbar ist. Aufgrund des enttäuschenden Verlaufs der Untersuchungen der beiden Grabhügel wandte sich R. Hoernes den auf dem gleichen Areal liegenden römischen Flachgräbern zu und konnte hier auf dem Grabungsareal 14 Bestattungen dieser Zeit dokumentieren. Auch für die Archäologie der Hallstattzeit sind die Ausgrabungen der zwischen den Grabhügeln liegenden römischen Gräber jedoch von besonderem Interesse. Diese liegen mit Ausnahme von Grab 1, das westlich von Tumulus B gelegen ist, etwas nördlich zwischen den beiden Grabhügeln. Interessant ist hierbei, dass in Otočec bereits im späten 19. Jahrhundert die Fläche zwischen den

beiden Grabhügeln untersucht wurde. Dies stellt ein großes Forschungsdesiderat der Archäologie der Hallstattzeit auch im Südostalpenraum dar. In Otočec erbrachte diese Untersuchung ein negatives Ergebnis, es konnten keinerlei zwischen den Grabhügeln liegende hallstattzeitliche Flachgräber dokumentiert werden, ein zumindest beachtenswerter Befund.

Dass die Grabung für die Archäologie der damaligen Zeit nicht die gewünschten Ergebnisse – insbesondere in Bezug auf geborgene Funde – erbrachte, macht R. Hoernes in einem Brief unmissverständlich deutlich: „[...] denn die beiden sehr verlockenden Tumuli auf dem Acker des Pfarrers entsprachen den Erwartungen ganz und gar nicht. In dem Einen fand ich nicht einmal Scherben, sondern nur Steine und Leichenbrand in dem anderen beglaubigten wenigstens etwelche keramische Reste, dass er der Hallstätter Periode zuzurechnen ist. Für die Enttäuschung, welche mir diese beiden Tumuli bereiteten, und welche mir so unliebsamer war, als sie auch zimlich viel Grabungskosten verursachten/ ich habe in St. Peter an Arbeitslöhnen incl. Pečnik, dem ich 10 Fl gab, über 60 Fl vergraben /, boten mir die Römergräber in der unmittelbaren Nachbarschaft dieser Tumuli wenig Ersatz, da sie fast alle beraubt waren. [...] Hoffentlich geht es mir hier besser. In Bezug auf Leibeswohl hatte ich allerdings bei dem guten Pfarrherrn in St. Peter keineswegs zu klagen. Ich war dort so gut versorgt, wie noch nie bei Ausgrabungen. Aber hätte ich mir etwas weniger culinarische Genüsse und etwas mehr Grabungsschwein gewünscht. Nun vielleicht kommt es hier oder in Sittich“⁹. Deutlich wird hierbei, dass die Grabungen dieser Zeit vorrangig der Erweiterung der Museumsbestände der Museen dienten. Aufgrund der geringen Menge an Funden mit einem vermeintlich geringen Wert wird klar, warum sich R. Hoernes fast entschuldigend zu den hohen Grabungskosten äußert.

Die Funde aus der Ausgrabung von J. Pečnik sandte R. Hoernes gemeinsam mit den römischen Funden aus seiner Grabung als Geschenke der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften noch im Jahre 1894 an das Naturhistorische Museum Wien¹⁰. Sie wurden erst über 100 Jahre nach ihrer

⁷ Zur Grabungsmethode vgl. Dular 2003, 86–89; Heinrich 2003, 15–17.

⁸ R. Hoernes, Bericht über die im Auftrage der praehistorischen Commission der k. Akademie der Wissenschaften im Jahre 1894 in Unterkrain durchgeführten Ausgrabungen (Fundaktenarchiv der Prähistorischen Abteilung des NHM Wien).

⁹ Brief von R. Hoernes vom 19.08.1894 (Fundaktenarchiv der Prähistorischen Abteilung des NHM Wien).

¹⁰ Vgl. F. von Hauer, Jahresbericht für das Jahr 1894, Annalen des k.k. Naturhistorischen Hofmuseums X,1, 1895, 38. Die Funde besitzen heute die Inventarnummern 87457, 87455 und 87454. Die Funde aus den römischen

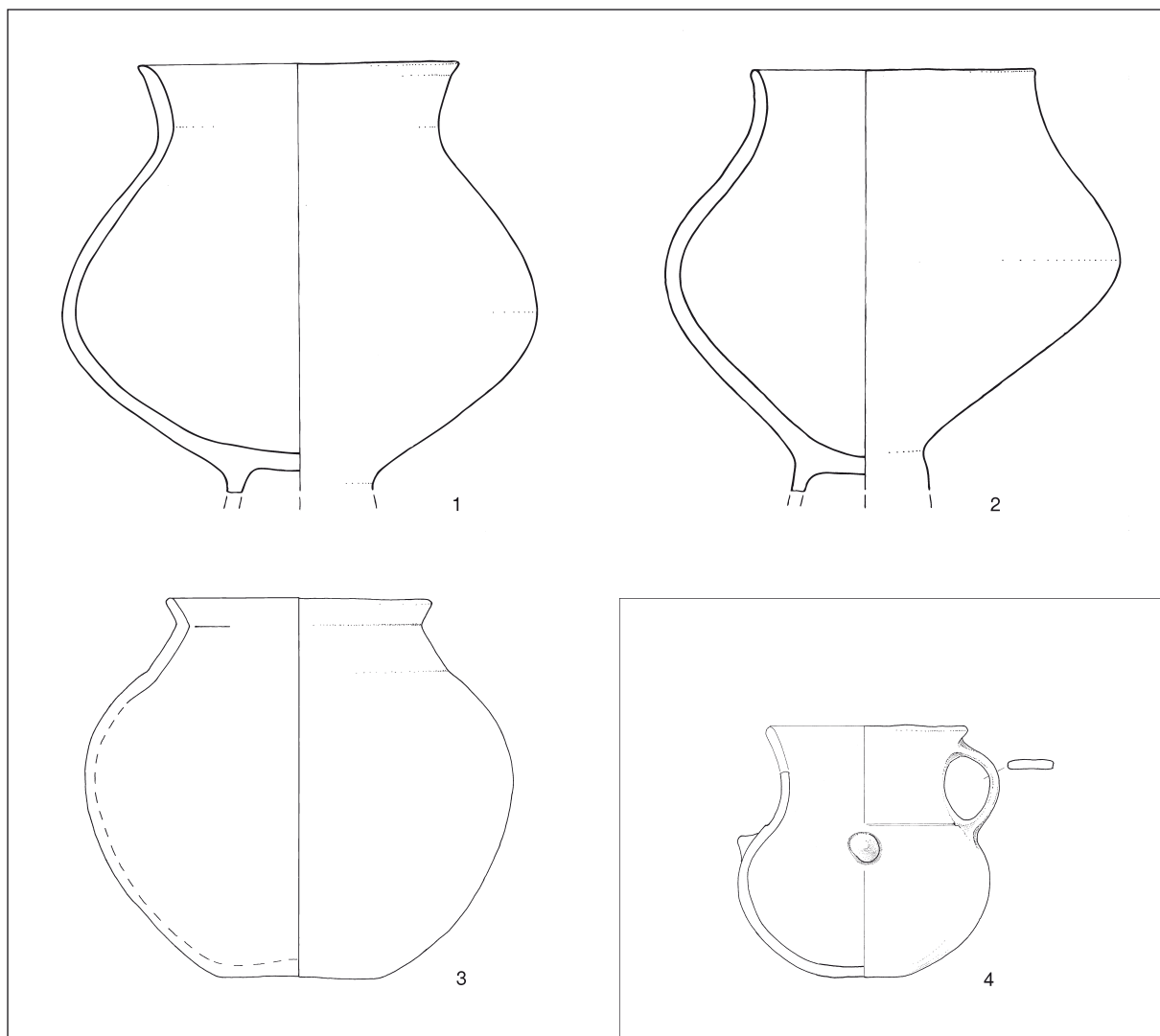

Abb. 3: Farovške njive bei Otočec. Gefäße aus der Grabung von J. Pečnik. M. = 1:4 (1–2 nach Dular 2003, Taf. 36: 5.7; 4 – Zeichnung: D. Knific Lunder).

Sl. 3: Farovške njive pri Otočcu. Posode s Pečnikovih izkopavanj. M. = 1:4 (1–2 po: Dular 2003, tab. 36: 5.7; 4 – risba: D. Knific Lunder).

Ausgrabung von J. Dular im Rahmen seiner Abhandlung über die hallstattzeitlichen Grabhügel in Dolenjsko erstmalig vorgelegt¹¹. Die Zugehörigkeit der einzelnen Gefäße zu diesem Fundort ist durchaus problematisch, da im NHM Wien vier Funde als diesem Fundort zugehörig verwahrt werden, in den Grabungsakten jedoch explizit von drei Gefäßen die Rede ist. Die in der Prähistorischen Abteilung

des NHM Wien lagernden Funde aus Grabhügel A, die von J. Pečnik geborgen wurden, umfassen zwei Fußgefäße sowie ein Kegelhalsgefäß, die bei Dular 2003 vorgelegt wurden, sowie ein weiteres bis dato noch unpubliziertes Gefäß. Bei letzterem handelt es sich um einen fast vollständig erhaltenen Henkelkrug mit einem rundlichen Gefäßkörper und ausbiegendem Rand (Abb. 3: 4)¹². Er besitzt eine polierte rötlich-braune bis dunkelbraungraue Oberfläche mit zahlreichen Abplatzungen. Die Außenseite ist verziert mit einer umlaufenden horizontalen Rille und Knubben. In dem Gefäß,

Gräbern weisen die Inventarnummern 87458–87468 auf. Die von R. Hoernes beschriebenen „keramischen Reste“ aus Grabhügel A scheinen nicht geborgen worden zu sein, zumindest deutet nichts auf ihr Vorhandensein in der Prähistorischen Abteilung des NHM Wien hin.

¹¹ Dular 2003, 202–203, Taf. 36: 5–7.

¹² Inv.-Nr. 87456.

Abteilung des NHM Wien als von diesem Fundort stammend verzeichnet ist, befindet sich ein handschriftlicher Fundzettel auf dem „Tumulus A. St. Peter. Von Pečnik erhalten“ vermerkt ist¹³.

Ob das Gefäß tatsächlich ebenfalls aus dem Grabhügel stammt, ist über 100 Jahre nach dem Fundeingang ins NHM Wien nicht mehr sicher zu entscheiden. Gegen eine Zugehörigkeit ist anzuführen, dass R. Hoernes ausdrücklich betont, J. Pečnik habe ihm die Scherben dreier Gefäße überreicht (siehe oben), was nicht für ein fast vollständig erhaltenes Gefäß spricht. Der Fundzettel in dem Gefäß verweist jedoch explizit auf eine Herkunft von diesem Fundort. Denkbar wäre, dass dieser Henkelkrug gemeinsam mit den Scherben der anderen Gefäße in die Prähistorische Abteilung gelangte und erst bei der Restaurierung deutlich wurde, dass es sich bei den fragmentierten Stücken um drei und nicht um zwei Gefäße handelte¹⁴. Der Henkelkrug datiert jedoch deutlich anders als die übrigen Gefäße aus Otočec, was ebenfalls ein Hinweis darauf sein könnte, dass dieses Gefäß einem anderen Fundort zugewiesen werden muss. Derartige Formen treten im Typenspektrum der spätbronzezeitlichen Virovitica-Gruppe auf¹⁵. Gute Vergleichsfunde, die auch eine gleichartige Verzierung aufweisen, stammen beispielsweise aus Brinjeva gora bei Zreče¹⁶. Somit spricht nicht nur die vollständige Erhaltung, der die Protokolle explizit widersprechen, sondern auch die spätbronzezeitliche Datierung gegen eine Zuweisung zu den Funden von Farovške njive bei Otočec¹⁷.

¹³ In den anderen Gefäßen liegen ähnliche Fundzettel. Die beiden Fußgefäße besitzen einen gleichen Fundzettel mit dem Vermerk „Von Pečnik in St. Peter als von Tumulus A herrührend erhalten (ganzes Gefäß?)“. In dem Kegelhalsgefäß befindet sich ein Fundzettel, auf dem in einer anderen Handschrift „Tumulus a. St. Peter“ geschrieben steht, was als „Tumulus aus St. Peter“ zu lesen ist und somit lediglich den Fundort und die Herkunft aus einem Grabhügel angibt.

¹⁴ Die Gleichartigkeit der Fußgefäße könnte hierfür sprechen. Diese sind sich nicht nur typologisch, sondern auch in Bezug auf die Oberflächenfarbe und -behandlung sowie die Magerung sehr ähnlich. Dagegen spricht wiederum der explizit erwähnte Fragmentierungsgrad der Gefäße.

¹⁵ Vgl. hierzu Dular et al. 2002, 197–205.

¹⁶ Pahič 1981, 116, Abb. 28. Für diesen Hinweis danke ich Dr. Janez Dular (IzA ZRC SAZU, Ljubljana).

¹⁷ Leider liegen keinerlei Informationen bezüglich der Restaurierung oder der Behandlung der Gefäße zwischen ihrer Einlieferung und der Publikation bei Dular 2003 vor, die die Situation erhellen könnten.

Die Zugehörigkeit des Kegelhalsgefäßes (Abb. 3: 3) zu diesem Fundort ist ebenfalls diskussionswürdig, unter anderem, da die besten Vergleiche von einem Fundort stammen, der auch die Bezeichnung St. Peter trägt. Eine Zuweisung zum hallstattzeitlichen Gräberfeld von Linz-St. Peter kann jedoch ausgeschlossen werden¹⁸. Auch eine Inventarvermischung mit anderen Fundorten, die den Namen St. Peter tragen, ist aufgrund der Inventarbücher der Prähistorischen Abteilung des NHM Wien sehr unwahrscheinlich, da von den anderen Fundorten keinerlei prähistorische Keramik und auch keine hallstattzeitlichen Funde bekannt sind¹⁹. Auch die Gleichartigkeit der Restaurierung der Fußgefäße und des Kegelhalsgefäßes sowie der fragmentierte Zustand – vor dem Hintergrund der Äußerung R. Hoernes, dass es sich um die Scherben dreier Gefäße gehandelt habe – spricht eher für die Zugehörigkeit des Kegelhalsgefäßes denn der Henkeltasse, die auch typochronologisch klar abzugrenzen ist. Aus diesen Gründen ist eine Zuweisung des Kegelhalsgefäßes zu dem Fundort meines Erachtens nach durchaus wahrscheinlich, kann letztlich aber nicht endgültig bewiesen werden.

Die Fußgefäße können nicht zuletzt aufgrund der in den Protokollen angegebenen Beschreibungen der Funde aus Otočec als sicher diesem Fundort zugehörig gelten. Sie bestehen aus einem dunkelbraunen Ton, besitzen eine schwärzliche gut geglättete Oberfläche und waren mit Ausnahme der Füße, deren unterer Abschluss fehlt, komplett rekonstruierbar. Die beiden Gefäße stehen sich typologisch sehr nahe. Beide besitzen eine verhältnismäßig niedrige Schulter und einen gedrungenen

¹⁸ In Linz-St. Peter liegen keinerlei Tumuli vor, der Fundzettel in dem Kegelhalsgefäß weist jedoch explizit auf einen Tumulus und zudem gelangten die Funde aus Linz nicht ins NHM Wien wodurch eine Vermischung dieser Inventare ausgeschlossen werden kann.

¹⁹ Neben dem hier behandelten St. Peter bei Rudolfs-werth sind in der Prähistorischen Abteilung des NHM Wien drei weitere Fundorte mit diesem Namen bekannt. Es handelt sich hier um St. Peter b. Görz, St. Peter a. d. Sann und St. Peter i. Holz. Von erstgenanntem St. Peter liegen lediglich zwei Tierknochen vor (Inv.-Nr. 4293-4294). Aus St. Peter a. d. Sann stammen zwei Funde, wobei es sich um ein Steinartefakt und einen römischen Fund handelt (Inv.-Nr. 11352 und 35214). St. Peter i. Holz erbrachte lediglich einen Klopfsstein (Inv.-Nr. 89.396). Denkbar wäre auch eine Herkunft von einem anderen Ort mit dem Namen St. Peter, der in den frühen Inventarbüchern nicht erfasst wurde. In jedem Fall dürfte sich der Fundort, wie auch die typischen Fußgefäße deutlich zeigen, im Bereich der südostalpinen Hallstattgruppen befinden.

Gefäßkörper (*Abb. 3: 1,2*). Die Schulter geht ohne Umbruch in den leicht ausschwingenden Hals über. Die Randedurchmesser der Fußgefäße liegen bei 16,5 bzw. 18 cm. Eine typologische Einordnung dieser beiden Fußgefäße in die Gliederung hallstattzeitlicher Grabkeramik von J. Dular gestaltet sich relativ schwierig, da derartige Profilverläufe verhältnismäßig selten sind und die Gefäße keine Verzierungen aufweisen, die ebenfalls eine Zuweisung ermöglichen könnten. Vergleichbare Profilverläufe kommen in J. Dulars Fußtopf Typ 3²⁰ und vor allem im zweiten Typ der Fußgefäße vor²¹. Während die Datierung der Fußtöpfe dieses Typs nicht sicher zu greifen ist²², gehören die Fußgefäße Typ 2 in den jüngeren Abschnitt der älteren Hallstattzeit und den Beginn der späten Hallstattzeit²³. Gute Vergleichsfunde für die beiden Exemplare aus den Grabhügeln von Farovške njive bei Otočec finden sich unter anderem aus Podzemelj²⁴, Zadnja hosta bei Podturn, Grab 14²⁵, Magdalenska gora-Laščik, Hügel 8, Grab 4²⁶, sowie Dolenjske Toplice, Hügel XI, Grab 6, und Hügel XII, Grab 12²⁷, was belegt, dass es sich zwar nicht um eine der typischen aber eine durchaus geläufige Gefäßform im hallstattzeitlichen Slowenien handelt. Der breite chronologische Rahmen dieser Vergleichsfunde zeigt jedoch auch, dass Gefäße mit derartigen Profilverläufen anhand rein typologischer Merkmale kaum genauer zu datieren sind. Aufgrund des Fehlens weiterer Funde muss die Datierung der beiden Grabhügel verhältnismäßig ungenau bleiben und kann lediglich auf die Hallstattzeit eingegrenzt werden.

Eingehend behandelt werden soll an dieser Stelle das Kegelhalsgefäß (*Abb. 3: 3*). Es handelt sich hierbei um ein Gefäß mit einem rundlichen Körper, der nur wenig abgesetzt in einen kurzen Kegelhals übergeht. Das Gefäß ist zu ca. 60–70 % erhalten, weite Teile des Gefäßkörpers sind rekonstruiert.

Der deutlich ausbiegende Rand endet mit einer außen leicht abgestrichenen Lippe. Der Boden des Gefäßes ist flach und nicht vom kugeligen Gefäßkörper abgesetzt²⁸. Mit einer Höhe von ca. 21 cm, einer maximalen Breite von ca. 23,5 cm, einem Mündungsdurchmesser von 14–15 cm und einem Bodendurchmesser von ca. 6 cm gehört das behandelte Exemplar zu den eher kleineren Kegelhalsgefäßen. Es ist aus einem dunkelbraunen Ton mit homogener Matrix und nur wenigen feinen bis groben Magerungsbestandteilen gefertigt und besitzt eine schwärzliche, polierte Oberfläche. Die Innenseite der Gefäßoberfläche ist in weiten Teilen geglättet.

Betrachtet man das vorliegende Gefäß unter typologischen Gesichtspunkten²⁹, fällt sofort auf, dass der sehr flache und kurze Kegelhals im Südostalpenraum untypisch ist. Kegelhalsgefäße in diesem Teil der Hallstattkultur besitzen üblicherweise einen wesentlich steileren und längeren Kegelhals, der in vielen Fällen deutlich weicher in einen leicht nach außen gebogenen Rand übergeht. Der scharfe Umbruch von Hals zu Rand und der merklich ausgestellte Rand ebenso wie die Länge des Kegelhalses weisen in andere Regionen der Hallstattkultur. Eine derartige Randgestaltung in Kombination mit einem nicht einziehenden Gefäßunterteil, das bruchlos in den Gefäßboden übergeht, ist bei Kegelhalsgefäßen im Bereich der Hallstattkultur nördlich der Alpen, insbesondere in Bayern und Oberösterreich, üblich. Im weitesten Sinne entspricht ihr Verbreitungsgebiet also dem

²⁸ Anzumerken ist hierbei, dass das Kegelhalsgefäß mangelhaft restauriert wurde. Die Form des Gefäßkörpers kann aufgrund der Restaurierungstechnik nicht sicher bestimmt werden, was den Vergleich mit den Stücken nördlich der Alpen deutlich erschwert. Sicher ist jedoch, dass der Gefäßkörper zum Boden hin nicht einzieht, womit die Vergleichsfunde das gleiche typologische Merkmal aufweisen. Dies gilt auch für die beiden Fußgefäße, bei denen die zeichnerisch wiedergegebene Form des Gefäßkörpers ebenfalls stark von der Restaurierung beeinflusst wird.

²⁹ Da bei der Suche nach Vergleichsfunden einer so unscheinbaren Form der komplette Profilverlauf berücksichtigt werden muss, fallen Siedlungsfunde an dieser Stelle fast vollständig aus, da hier kaum mit vollständig rekonstruierbaren Profilverläufen zu rechnen ist und der Vergleich somit nicht gegeben ist. Auch bei unrestaurierten Grabfunden, die als Teilzeichnungen wiedergegeben sind, kann nicht mit Sicherheit auf eine Typengleichheit geschlossen werden, womit einige mögliche Vergleichsfunde wie beispielsweise aus Linz-Hühnersteig (Weißenborn 1983, Taf. 107: 3) leider hypothetisch bleiben müssen.

²⁰ Dular 1982, Taf. 11: 109.

²¹ Dular 1982, Taf. 12: 118.

²² Lediglich das Exemplar aus Deržanič, Tumulus 1889 (= Deržaničev gozd auf der Libna), konnte über die Vergesellschaftung mit einer Kahnfibel datiert werden (Dular 1982, 182–183). Dieses wiederum besitzt einen anderen Profilverlauf als die vorliegenden Fußgefäße. Generell dürften diese Formen jedoch der älteren Hallstattzeit zuzuweisen sein.

²³ Dular 1982, 183.

²⁴ Barth 1969, Taf. 20: 6–7, 29: 2.

²⁵ Dular 2003, Taf. 25: 6.

²⁶ Tecco Hvala et al. 2004, Taf. 2: C1.

²⁷ Teržan 1976, Taf. 62: 1, 76: 12.

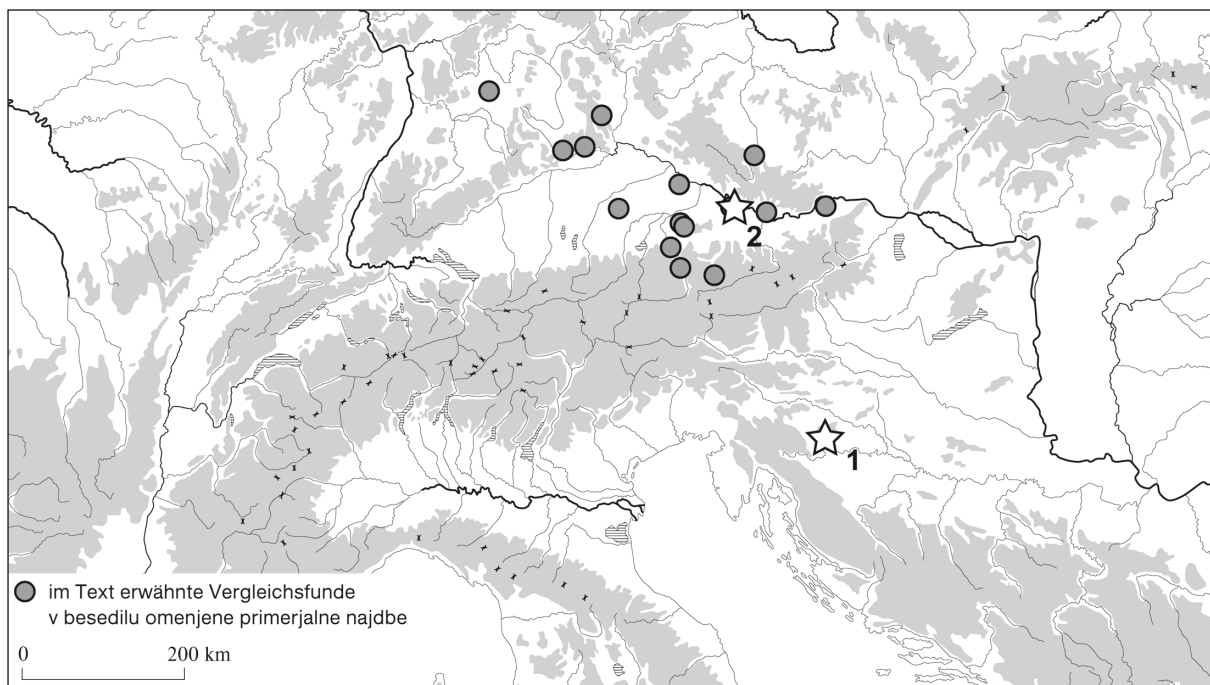

Abb. 4: Verbreitung der im Text behandelten Kegelhalsgefäße. Farovške njive (1), Linz-St. Peter (2).

Sl. 4: Razprostranjenost v besedilu omenjenih posod s stožčastim vratom. Farovške njive (1), Linz – St. Peter (2).

südlichen Teil dessen, was u. a. W. Torbrügge³⁰ und H. Parzinger³¹ als eine Art mittleren Hallstattkreis definierten³², oder enger gefasst und treffender der niederbayerisch-oberösterreichischen Keramikprovinz nach S. Stork (Abb. 4)³³.

Als Beispiele für derartig profilierte Kegelhalsgefäße seien aus Bayern Exemplare aus Dietfurt a. d. Altmühl, Grab 12³⁴, Riedenburg-Untereggersberg, Grab 66³⁵, Pflaumheim³⁶, Steinkirchen³⁷, Sulzbach-Rosenberg, Hügel 1³⁸, Zeholfing³⁹ und vor allem am treffendsten Künzing, Grab 47 und 50⁴⁰, mit mehreren guten Vergleichsfunden genannt. In Oberösterreich liegen Formen dieser Kegelhalsgefäße aus Linz-St. Peter, Grab 72, 168, 172, 173,

446, 455, 460⁴¹, Braunau-Roiderholz⁴², Neukirchen an der Enknach⁴³ sowie aus Mitterkirchen⁴⁴ vor. Auch in dem im Bundesland Salzburg gelegenen urnenfelderzeitlichen Gräberfeld von Obereching ist ein Kegelhalsgefäß dieser Formgebung aus dem hallstattzeitlichen Grab 140 belegt⁴⁵. Aus dem nordalpinen österreichischen Gebiet liegen ebenfalls vergleichbare Formen vor, wie beispielsweise aus Hallstatt, Grab 1019⁴⁶, oder Bischofshofen-Pestfriedhof, Grab 194⁴⁷. Das vergleichbare Formen auch östlich und westlich dieses skizzierten Verbreitungsgebietes vorkommen, belegen Exemplare aus Tauberbischofsheim-Dittigheim, Grab 631, in

³⁰ Torbrügge 1979, 12.

³¹ Parzinger, Nekvasil, Barth 1995, 225.

³² Vgl. hierzu zuletzt wertend Müller-Scheeßel 2000, 38–42.

³³ Stork 2004, 28–34. Vergleichbar und sich im groben regional deckend mit dem Typus Huglfing-Schärding nach R. Pittioni (ders. 1954, 555–572).

³⁴ Röhrig 1994, Taf. 17: 8.

³⁵ Nikulka 1998, Taf. 101: 7.

³⁶ Behrends 1986, Taf. 26: 9.11.

³⁷ Stork 2004, Taf. 93: 2.

³⁸ Torbrügge 1979, Taf. 145: 13.

³⁹ Schmotz 1989, Taf. 62: A.

⁴⁰ Schopper 1995, Taf. 191: 2.8, 192: A6.

⁴¹ Adler 1965, 157, Abb. 4, 203, Abb. 3, 205, Abb. 3, 209, Abb. 2, 281, Abb. 2, 295, Abb. 5, 303, Abb. 1.

⁴² Stöllner 1996, 10–15, Taf. 22–25.

⁴³ Stöllner 1996, Taf. 21: C9.

⁴⁴ Für die Möglichkeit die Gefäßkeramik von Mitterkirchen vor der Publikation einsehen zu dürfen, danke ich Dr. Jutta Leskovar (Linz).

⁴⁵ Höglinger 1993, Taf. 58: 1.

⁴⁶ Kromer 1959, Taf. 194: 6. Auch aus den neuen Grabungen des NHM Wien im Gräberfeld von Hallstatt liegen ähnliche Formen vor, die jedoch allesamt verziert und in ihrer Gesamterscheinung deutlich abzugrenzen sind. Für die Möglichkeit, die Keramik aus diesen Grabungen einsehen zu können, danke ich Dr. Anton Kern (Wien).

⁴⁷ Lippert, Stadler 2009, Taf. 50: 1.

Baden-Württemberg⁴⁸ und Statzendorf, Grab A027 und A045, in Niederösterreich⁴⁹, ebenso wie ein Exemplar aus Protivín in Böhmen⁵⁰, der Schwerpunkt dieser Gefäßform liegt jedoch eindeutig in Oberösterreich und Südbayern⁵¹. In jedem Fall handelt es sich bei diesen Gefäßen um eine Form, die vor allem im Bereich der Hallstattkultur nördlich der Alpen auftritt.

Legt man nun einen engeren Maßstab an die Vergleichsfunde zu dem Stück aus Farovške njive bei Otočec an und schließt auch die Gefäßproportionen sowie das Ausbleiben jeglicher Verzierung als Kriterien mit ein, so dünnt die Anzahl der verbleibenden Vergleichsfunde deutlich aus. Vorrangig und in größerer Stückzahl sind es lediglich die Gefäße aus dem Großraum Linz (*Abb. 4: 2*), insbesondere die aus der Nekropole von Linz-St. Peter, Grab 116, 168, 172, 455, 460 (*Abb. 5*), und die Funde aus Künzing, Grab 47 und 50, die sich mit dem slowenischen Exemplar vergleichen lassen. Mit Ausnahme des deutlich kleineren Gefäßes aus Grab 172 fallen die Gefäße aus Linz-St. Peter etwas breiter als das Exemplar aus Farovške njive bei Otočec aus, das mit 23 cm rund 5 cm schmaler ist als die Linzer Vergleichsstücke. Die typologische Übereinstimmung dieser Gefäße ist jedoch derart auffällig, dass hier von einer gleichartigen Konzeption der Gefäße auszugehen ist. Zahlreiche genannte Vergleichsfunde von anderen Fundorten weichen in einzelnen Merkmalen oder in ihrer Gesamtkonzeption im Gegensatz zu den Linzer Funden und denen aus Künzing bereits deutlich von dem Stück aus Farovške njive bei Otočec ab, jedoch lassen sich auch von den anderen Fundorten passende Vergleiche anführen, wobei es sich hier lediglich um einzeln auftretende Gefäße dieser Form handelt.

Da die Linzer Exemplare allesamt aus Grabzusammenhängen stammen⁵², kann eine chronologische Einordnung über die Fundzusammenhänge vorgenommen werden. Bei Grab 116 handelt es sich um

ein Körpergrab, in dem eine Nadel mit doppelkonischem Kopf, ein Feuersteinabschlag sowie sieben Gefäße, darunter das hier behandelte Kegelhalsgefäß, ein Großgefäß, drei Schalen, zwei Tassen und ein Topf, niedergelegt worden waren (*Abb. 6: 1–9*)⁵³. Da die Funde kaum feinchronologisch signifikante Merkmale aufweisen, kann Grab 116 nur allgemein in die ältere Hallstattzeit datiert werden. Bei Grab 168 handelt es sich ebenfalls um ein Körpergrab, das an Beigaben eine Nadel mit kleinem Vasenkopf und tordiertem Hals sowie sieben Gefäße, darunter ein Kegelhalsgefäß, drei Kragenrandgefäße, eine Schale und das hier interessierende Kegelhalsgefäß aufwies. H. Adler erwähnt, dass sich im Fundbestand des Stadtmuseums Linz ein bauchiges Gefäß befindet, das nicht zu diesem Inventar gehören dürfte, ohne dass klar wird, auf welches der Gefäße er sich bezieht⁵⁴. Die Keramik dieses Inventares weist typische Formen älterhallstattzeitlicher Ware auf. Eine etwas genauere Datierung könnte die Vasenkopfnadel mit kleinem Kopf erlauben, die allgemein eine jüngerurnenfelderzeitliche Form darstellt, die jedoch auch in älterhallstattzeitlichen Kontexten noch auftritt⁵⁵, womit das Grab möglicherweise in einen früheren Abschnitt der Stufe Ha C gestellt werden könnte. Hierfür sprechen auch die Kragenrandgefäße, die als frühe Form innerhalb der Stufe Ha C angesehen werden⁵⁶. In Grab 172, ebenfalls einem Körpergrab, fanden sich neben einer Rollenkopfnadel insgesamt sechs Gefäße, darunter zwei Kegelhals- und zwei Kragenrandgefäße⁵⁷. Da es sich bei Rollenkopfnadeln um bekannte Durchläufer in den prähistorischen Metallzeiten handelt⁵⁸, können lediglich die Gefäße, insbesondere die Kragenrandgefäße, einen Hinweis auf eine mögliche frühe Stellung in der älteren Hallstattzeit geben. Von dem Fundbestand aus Körpergrab 455 sind leider vier Gefäße verschollen, lediglich zwei Eisennadeln mit elipsoiden Kopf, ein Gefäß ohne erhaltenen Rand und das besagte Kegelhalsgefäß blieben erhalten

⁴⁸ Baitinger 1999, Taf. 78: B3.

⁴⁹ Rebay 2006, Taf. 25: PA56216, 38: PA42663.

⁵⁰ Michálek 2003, 164, Abb. 12: 21.

⁵¹ Diskussionswürdig und möglicherweise anzugliedern wären auch zwei Gefäße aus Klentnice in Mähren (Stegmann-Rajtár 1992, Taf. 63: 5, 64: 4).

⁵² Hinzuweisen ist jedoch auf die zum Teil mangelhafte Dokumentation der während des zweiten Weltkrieges durchgeführten Ausgrabungen in Linz-St. Peter, aufgrund derer zahlreiche Inventare als nicht gesichert gelten müssen (Adler 1965, 9–15). Für die meisten hier interessierenden Inventare sind jedoch keinerlei Unstimmigkeiten vermerkt.

⁵³ Adler 1965, 160–163. Aufgrund der starken Schematisierung der Zeichnungen in der Publikation von H. Adler, wurden die hier behandelten Kegelhalsgefäße erneut zeichnerisch erfasst (*Abb. 5*). Auf *Abb. 6* sind die Zeichnungen von H. Adler wiedergegeben, da hier die Gesamtheit der jeweiligen Inventare und nicht das jeweils spezifische Gefäß im Mittelpunkt steht.

⁵⁴ Adler 1965, 200–203.

⁵⁵ Stöllner 2002a, 48; Trachsel 2004, 65–68.

⁵⁶ Kossack 1959, Taf. 16; Nagler-Zanier 1999, 77–86, Abb. 9; Stöllner 2002a, 235–247, Abb. 107.

⁵⁷ Adler 1965, 204–205.

⁵⁸ Říhový 1979, 135–145.

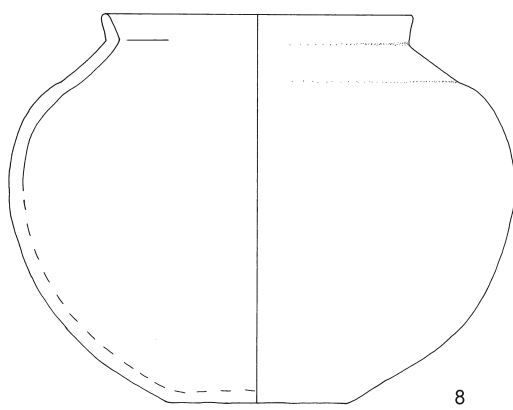
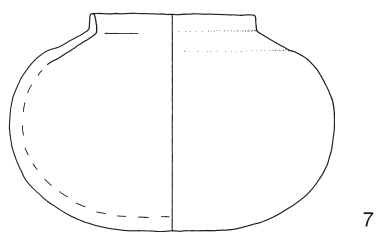
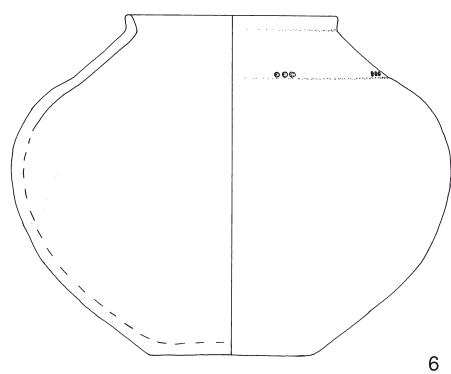
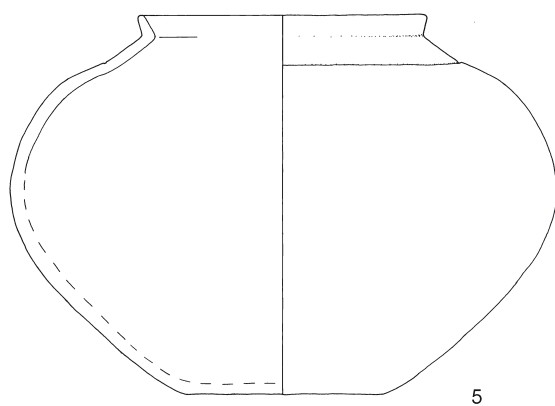
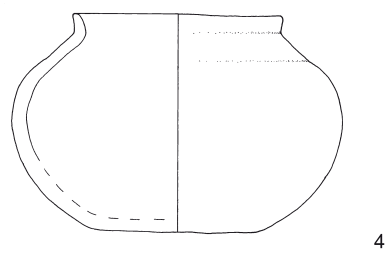
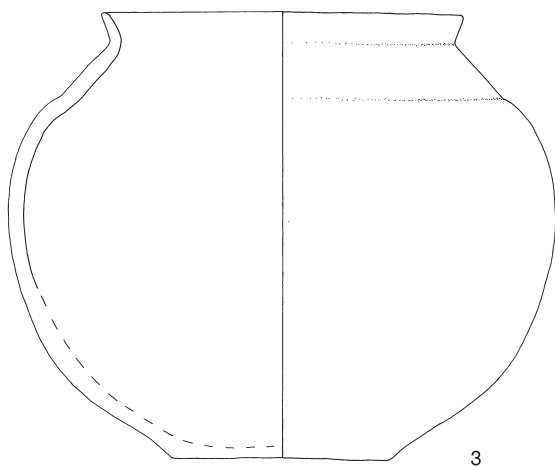
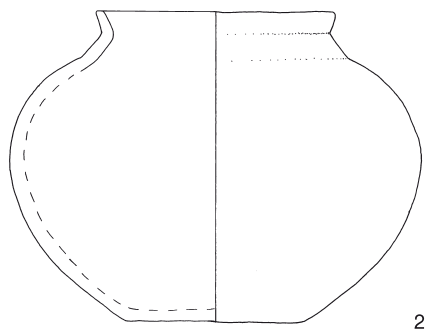
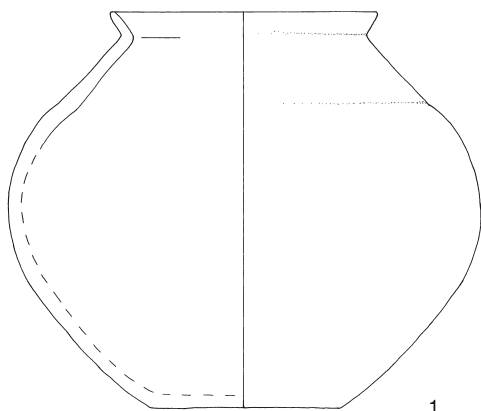

Abb. 5: Kegelhalsgefäße aus Linz-St. Peter. Grab 455 (1), Grab 168 (3), Grab 173 (4), Grab 460 (5), Grab 172 (7), Grab 116 (8), ohne Grabzusammenhang (2,6). M. = 1:4.

Sl. 5: Posode s stožčastim vratom z najdišča Linz – St. Peter. Grob 455 (1), grob 168 (3), grob 173 (4), grob 460 (5), grob 172 (7), grob 116 (8), brez grobne celote (2,6). M. = 1:4.

(Abb. 6: 10–13)⁵⁹. Nadeln mit elipsoidem oder linsenförmigem Kopf sowie einem Schwanenhals, den die Exemplare aus diesem Grab nicht aufweisen, datieren nach M. Trachsel vom mittleren Ha C1 bis zum Ende von Ha C2⁶⁰. Körpergrab 460 erbrachte neben dem Kegelhalsgefäß drei Schalen und eine Tasse sowie eine Nadel mit geripptem Kopf⁶¹. Da die chronologisch unsensible Keramik keinen Feindatierungsansatz bietet, bleibt nur die Nadel als datierendes Element. Nadeln dieser Form werden als Typ Statzendorf bezeichnet, finden sich vor allem im nordostalpinen Raum und datieren in die ältere Hallstattzeit⁶². Nach O. Dörner schlägt sich in diesem Nadeltyp ein picenischer Einfluss nieder, der gemeinsam mit einheimischen Vorläufern zu diesem Nadeltyp führt⁶³.

Für die beiden Künzinger Gräber ist eine ähnliche Datierung anzunehmen wie für diejenigen aus dem Gräberfeld von Linz-St. Peter. In Grab 47, einem Brandgrab, sind die beiden Kegelhalsgefäße mit einem weiteren kleinen Kegelhalsgefäß, den Resten eines großen Kegelhalsgefäßes, zwei Schalen, einem Henkelbecher, einer Stufenschale sowie einem Armring und einer Nadel mit kleinem Vasenkopf und tordiertem Schaft vergesellschaftet⁶⁴. In Grab 50, ebenfalls einem Brandgrab, liegen neben dem Kegelhalsgefäß zwei weitere Gefäße dieser Grundform, drei Schalen und das Bruchstück einer Schale, eine Henkeltasse und ein Gefäßboden vor⁶⁵. In Grab 50 wurde dem anthropologischen Befund zufolge eine spätadulte Frau bestattet⁶⁶. Während Grab 50 aufgrund seiner Keramik nur

allgemein in die ältere Hallstattzeit datiert werden kann, sprechen sowohl die Keramik als auch die Nadel mit kleinem Vasenkopf aus Grab 47 für eine Datierung dieses Grabes in einen frühen Abschnitt der älteren Hallstattzeit⁶⁷.

Die hier behandelten Kegelhalsgefäße datieren somit in die Stufe Ha C, möglicherweise vorrangig in einen älteren Abschnitt, auch wenn diese feinchronologische Einordnung anhand der Linzer und Künzinger Inventarvergesellschaftungen mit Vorsicht zu genießen ist, auch, da es sich um eine sehr allgemeine Form hallstattzeitlicher Keramik handelt. Hierfür spricht jedoch auch eine Kombinationstabelle der Inventare aus dem Gräberfeld Linz-St. Peter von S. Stork, in die jedoch nur zwei der hier behandelten Gräber eingingen und die Gefäße unterschiedlichen Varianten zugewiesen wurden⁶⁸. Sie finden sich jedoch in der ersten Hälfte der Typenmatrix und sind auch hierrüber somit als tendenziell älter anzusprechen. Für eine frühe Datierung dieser Gefäße könnte auch Grab 140 aus Obereching sprechen, dem einzigen hallstattzeitlichen Grab im Bereich dieses urnenfelderzeitlichen Gräberfeldes, das P. Höglinger an den Beginn der Hallstattzeit datierte⁶⁹. M. zu Erbach konnte ein weiteres Gefäß dieser Form aus Linz-Schörgenhub, Grab 5, vorlegen, das anhand der Vergesellschaftung mit einem nicht erhaltenen Etagengefäß in die Urnenfelderzeit datiert wurde, was wiederum einen Hinweis auf eine frühe Stellung dieser Gefäße in der Hallstattzeit liefert⁷⁰.

Legt man einer Verbreitungskarte dieser Gefäße nun lediglich die oben genannten Vergleichsfunde

⁵⁹ Adler 1965, 294–295.

⁶⁰ Trachsel 2004, 68–69. Ob das von Trachsel abgebildete Exemplar aus Großebstadt (ebd. 68, Abb. 37: 4b) jedoch tatsächlich eine Nadel darstellt, ist fraglich, da es nicht in Trachtlage sondern neben den Beinen des Bestatteten in der Nähe eines Rades des Wagens gefunden wurde (Kosack 1970, Taf. 30) und Aufsätze dieses Wagens ebenfalls linsenförmige Köpfe besitzen (ebd. Taf. 39: 64–65). Zudem wäre die Beigabe von vier Nadeln untypisch.

⁶¹ Adler 1965, 302–303.

⁶² Říhový 1979, 222–223.

⁶³ Dörner 2003; siehe auch Dörner 2002, 60–61 mit Liste 2.

⁶⁴ Schopper 1995, 339–340, Taf. 191.

⁶⁵ Schopper 1995, 340, Taf. 192.

⁶⁶ Kritisch zu den anthropologischen Analysen, die am Künzinger Skelettmaterial durchgeführt wurden und

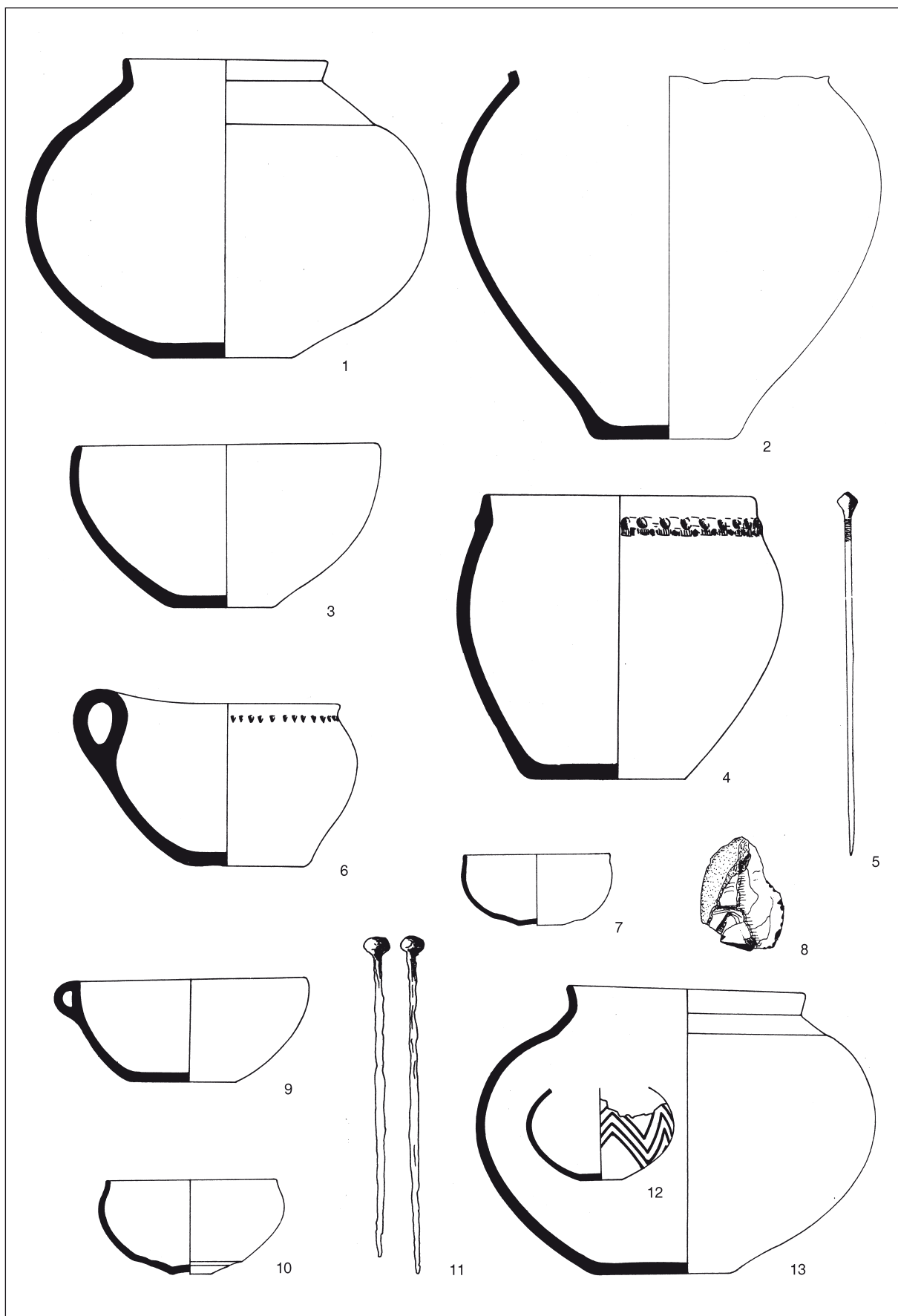
je nach Bearbeiter deutlich abweichende Ergebnisse erbrachten Schopper 1995, 107–110.

⁶⁷ Vgl. Anm. 56. – F. Schopper Ausführungen zur Chronologie des Künzinger Gräberfeldes sind äußerst knapp (Schopper 1995, 126). Er verweist bei den älterhallstattzeitlichen Bestattungen jedoch darauf, dass die Formen der hallstattzeitlichen Gräber auf urnenfelderzeitliche Vorläufer hinweisen (ebd.), was für eine frühe Stellung innerhalb der älteren Hallstattzeit sprechen könnte.

⁶⁸ Stork 2004, 30–33, Abb. IV–VI. Sie weist die behandelten Kegelhalsgefäße ihren Varianten 4a und b zu.

⁶⁹ Höglinger 1993, 62. Vgl. hierzu auch Stöllner 2002a, 237, Abb. 107.

⁷⁰ Zu Erbach 1985, Taf. 36: D1; dies. 1986, 84; dies. 1989.

Abb. 6: Linz-St. Peter. Grab 116 (1–9), Grab 455 (10–13). 5,11 Bronze, 8 Stein, sonst Ton. M. 1–4,6,7,9,10,12,13 = 1:4; 5,8,11 = 1:2 (nach Adler 1965, 161 Abb. 1–4, 163 Abb. 1–6, 295 Abb. 3–6).

Sl. 6: Linz – St. Peter. Grob 116 (1–9), grob 455 (10–13). 5,11 bron, 8 kamen, ostalo keramika. M. 1–4,6,7,9,10,12,13 = 1:4; 5,8,11 = 1:2 (po: Adler 1965, 161 sl. 1–4, 163 sl. 1–6, 295 sl. 3–6).

zugrunde, ergibt sich ein eindeutiges Bild, auch wenn hier kein Anspruch auf Vollständigkeit erhoben werden soll und kann (*Abb. 4*). Das Gefäß aus Otočec lässt sich, obwohl es eine in der Hallstattkultur sehr unspezifische Form aufweist, eindeutig als eine Fremdform im hallstattzeitlichen Südostalpenraum aufzeigen, die ihren Weg aus dem niederbayerisch-oberösterreichischen Raum – vermutlich dem Großraum Linz – nach Slowenien gefunden hat. Wünschenswert wären für die Verifizierung dieser rein typologischen Überlegungen natürlich naturwissenschaftliche Analysen an den Gefäßen der genannten Fundorte mit den entsprechenden Vergleichsfunden und demjenigen aus den Grabhügeln von Farovške njive bei Otočec, die jedoch an dieser Stelle nicht geleistet werden können. Der typologische Befund scheint jedoch derart klar, dass er auch für sich allein stehend ein schlüssiges Bild vermittelt. Anzunehmen ist, dass das Gefäß primär aufgrund seines zu vermutenden Inhaltes den Weg in den Südostalpenraum gefunden hat und nicht aufgrund des Wunsches Kegelhalsgefäße aus den Regionen nördlich der Alpen zu importieren⁷¹.

Der Nachweis eines Gefäßes aus dem Großraum Linz – oder vorsichtiger formuliert aus dem niederbayerisch-oberösterreichischen Raum – im südöstlichen Alpengebiet wirft zahlreiche Fragen zur Deutung dieses Befundes auf. So stellt sich die Frage, über welche Verkehrs-/Handelsrouten das Gefäß aus dem Großraum Linz seinen Weg in den Südostalpenraum gefunden hat. Hier bietet sich eine direkte transalpine Route an, die zunächst über Hallstatt verläuft, das in der Hallstattzeit enge Beziehungen zum Südostalpenraum aufweist und somit als Mittler eine wichtige Rolle gespielt haben dürfte (siehe unten). Linz und Hallstatt sind direkt über den Flusslauf der Traun verbunden, eine Route, die mit den Fundorten von Waschenberg und Traunkirchen regelmäßig mit dem Salzhandel aus

Hallstatt Richtung Norden in Verbindung gebracht wird⁷². Während für die Späthallstattzeit die Verkehrswege über die Ostalpen verhältnismäßig klar herausgearbeitet wurden, sind deren Routen für die hier interessierende ältere Hallstattzeit noch relativ unklar⁷³. M. Egg verbindet den Fundort Strettweg in seiner Analyse eng mit dem Salzabbau in Hallstatt und schlägt eine Route entlang dem Pölsbach über den Hohentauern-Pass zum Ennstal und von dort über Bad Mitterndorf nach Hallstatt vor. Für den weiteren Weg nach Slowenien bietet sich eine vom Murtal abbiegende Route an, über die man über den Obdacher Sattel nach Kärnten und Slowenien gelangt⁷⁴. Ausgehend von der Lage des Burgstallkogels bei Klein-Klein stellte C. Dobiat Überlegungen zur verkehrsgeographischen Bedeutung der Flüsse Drau und Save an⁷⁵, wobei aufgrund der Lage von Otočec südlich der Alpen hier vor allem die Save als Verkehrsweg in Erwägung zu ziehen ist. Diese dürfte in der hier interessierenden Zeit über die Siedlung von Rifnik erreichbar gewesen sein⁷⁶. Über die Mündung der Krka in die Save, in deren Nähe die ebenfalls in der älteren Hallstattzeit belegten Grabhügel von Velike Malence liegen⁷⁷, dürfte das Gefäß dann Krka aufwärts, oder weiter westlich vom Saveverlauf zur Krka oder der Temenica über Novo Mesto nach Otočec gelangt sein⁷⁸. Denkbar wäre natürlich auch eine längere Route zunächst die Donau abwärts und dann über die Verkehrswege des Ostalpenlandes, die in der Hallstattzeit auch für einen intensiven Austausch zwischen der südostalpinen und der ostalpin-pannonischen Hallstattgruppe genutzt wurden⁷⁹.

⁷² Vgl. hierzu zusammenfassend Stöllner 2002b.

⁷³ Stöllner 2002b, 64.

⁷⁴ Egg 1996, 274–276 mit Abb. 152.

⁷⁵ Dobiat 1980, 41–42.

⁷⁶ Vgl. zusammenfassend zum Fundort Rifnik: Teržan 1990, 49–54.

⁷⁷ Dular 2003, 233–237; Guštin 1996; Stare 1960–1961.

⁷⁸ Vgl. hier auch die Verkehrs- und Kommunikationsnetze im südlichen Slowenien bei Dular, Tecco Hvala 2007, 221–223, Abb. 128.

⁷⁹ Stegmann-Rajtár 2002; Parzinger, Nekvasil, Barth 1995, 227 mit Abb. 6. Diese Verkehrswege lassen sich an zahlreichen Fundgattungen festmachen, so beispielsweise an den hallstattzeitlichen Schüsselhelmen, die ihren Verbrei-

⁷¹ Denkbar ist natürlich auch, dass es sich um eine lokale Produktion im Südostalpenraum handelt, die in jedem Fall auf Vorbilder nördlich der Alpen zurückzuführen wäre und somit ebenfalls in diesem Kontext zu diskutieren wäre.

Die Frage nach dem Verwendungszweck des Kegelhalsgefäßes im Kontext der transalpinen Kontakte kann an dieser Stelle nicht geklärt werden. Da der Grabzusammenhang des Gefäßes nicht dokumentiert wurde, kann auch die Verwendung im Rahmen des Bestattungsrituals in den Grabhügeln von Farovške njive bei Otočec nicht interpretiert werden. Das Gefäß zeigt jedoch eine Verbindung zwischen dem Linzer Zentralraum oder zumindest dem niederbayerisch-oberösterreichischen Gebiet und dem Südostalpenraum auf. Dies wird im Folgenden als Ausgangspunkt für einige Überlegungen zu den transalpinen Kontakten während der Hallstattzeit genutzt.

Die Erforschung von transalpinen Kontakten über die reinen Verkehrsrouten hinaus kann für die Hallstattzeit insbesondere aufgrund der Salzbergbaunekropole von Hallstatt, aber auch der vom Dürrnberg, auf eine lange Tradition zurückblicken, vor allem in Bezug auf den Nachweis von Fremdpersonen und deren sozialer und ökonomischer Stellung⁸⁰. So konnte M. Egg bei seiner Analyse des Grabes 259 in Hallstatt überzeugend belegen, dass es sich bei dieser Bestattung, die an Beigaben unter anderem einen Doppelkammhelm, einen Bronzeblechgürtel, drei Lanzen spitzen sowie eine Bronze- und eine Knochenhülse aufwies, um ein Inventar der Dolenjsko-Gruppe handelt⁸¹. Der hier Bestattete war ein Krieger dieser regionalen Gruppe, der im Zuge des Salzhandels als Teil einer Handelskarawane nach Hallstatt kam, dort verstarb und nach den Sitten seiner Heimat in Hallstatt bestattet wurde⁸². Dieser Interpretation von Grab 259 widersprach B. Teržan aufgrund einer Hülse und der Klinge, die sie als Teile eines westhallstattischen Dolches ansprach und das Inventar somit eher dem Westhallstattkreis zuordnete⁸³. O. Dörner merkte jedoch treffenderweise an, dass besagte Klinge zu lang und spitz für einen westhallstattischen Dolch sei⁸⁴. Insbesondere die Verbindung der Beigaben mit der Körperbestattung, die in

Hallstatt bei den reicheren Bestattungen verhältnismäßig unüblich ist, in Dolenjsko jedoch die vorherrschende Bestattungsform bildet⁸⁵, spricht für die Interpretation M. Eggs.

In einer ähnlich angelegten Studie konnte O. Dörner Grab 24/1907 aus Hallstatt ebenfalls als Fremdperson herausstellen, genauer als einen Krieger aus dem nordostalpinen Raum⁸⁶. Aufbauend auf dieser Interpretation stellte er Überlegungen zur Einbindung ortsfremder Personen in den Hallstätter Salzhandel an. Er kam hierbei zu dem Schluss, dass diese eine wichtige Rolle in der Salzwirtschaft gespielt haben dürften und die Regionen, aus denen sie stammten, auch Ressourcen für Hallstatt stellten und somit dessen Subsistenz sicherten sowie als Salzhandelspartner fungierten⁸⁷.

Neben diesen einzigartigen Befunden können auch einzelne Fundstücke transalpine Beziehungen zwischen dem Südostalpenraum und Hallstatt sowie dem nordalpinen Alpenvorland aufzeigen. Für die Fibeln in Hallstatt konnte B. Glunz zahlreiche Formen herausarbeiten, die vorrangig im Südostalpenraum auftreten, jedoch auch in Hallstatt belegt sind⁸⁸. Auf weiteres Fundgut des Südostalpenraumes machten M. Egg in seiner Abhandlung über Grab 259 und Th. Stöllner aufmerksam⁸⁹. A. Kern konnte bei den neuen Ausgrabungen im Gräberfeld von Hallstatt neue Funde dieser Provenienz in der Salzbergbaunekropole nachweisen⁹⁰. Besonders an den Fibeln lassen sich die unterschiedlichen Beziehungen zwischen Hallstatt und dem Südostalpenraum sowie der Hallstattkultur im nördlichen Alpen- und Voralpenland deutlich ablesen⁹¹. Eindrucksvoll demonstrieren dies die Šmarjetafibeln, die massiert in Slowenien, lose streuend im Ostalpenraum und östlich davon sowie darüber hinaus nur am Dürrnberg, in Hallstatt und in Gilgenberg-Gansfuß⁹² auftreten (*Abb. 7*)⁹³.

tungsschwerpunkt im Südostalpenraum besitzen, zusätzlich aber in lockerer Streuung im Ostalpenraum vorkommen (vgl. Egg 1988, 217, *Abb. 7*). Anhand des ausgegrabenen südostalpinen Fundgutes im nordalpinen Raum, dürfte die Route über Hallstatt jedoch wahrscheinlicher sein.

⁸⁰ Vgl. zusammenfassend zuletzt Stöllner 2002a, 399–405 mit weiterführender Literatur.

⁸¹ Egg 1978.

⁸² Egg 1978, 196.

⁸³ Teržan 1998, 533.

⁸⁴ Dörner 2002, 55, Anm. 4.

⁸⁵ Vgl. zusammenfassend zu den Bestattungssitten der Hallstattzeit in Slowenien Gabrovec 1999, 151–157.

⁸⁶ Dörner 2002.

⁸⁷ Dörner 2002, 74–75.

⁸⁸ Glunz 1997.

⁸⁹ Egg 1978; Stöllner 2002a, 400–402.

⁹⁰ Kern 2003; ders. 2008.

⁹¹ Glunz 1997; jüngst anhand neuerer Funde Glunz-Hüsken 2008.

⁹² Th. Stöllner konnte bei der Bearbeitung des Fundmaterials der Grabhügelgruppe von Gilgenberg-Gansfuß weitreichende Beziehungen im Fundmaterial aufzeigen, die er mit dem Salzabbau in Hallstatt verknüpfte, für den aus dem Innviertel möglicherweise Lebensmittel oder Rohstoffe geliefert wurden (Stöllner 1994, 651).

⁹³ Stöllner 2002a, 56, *Abb. 20*.

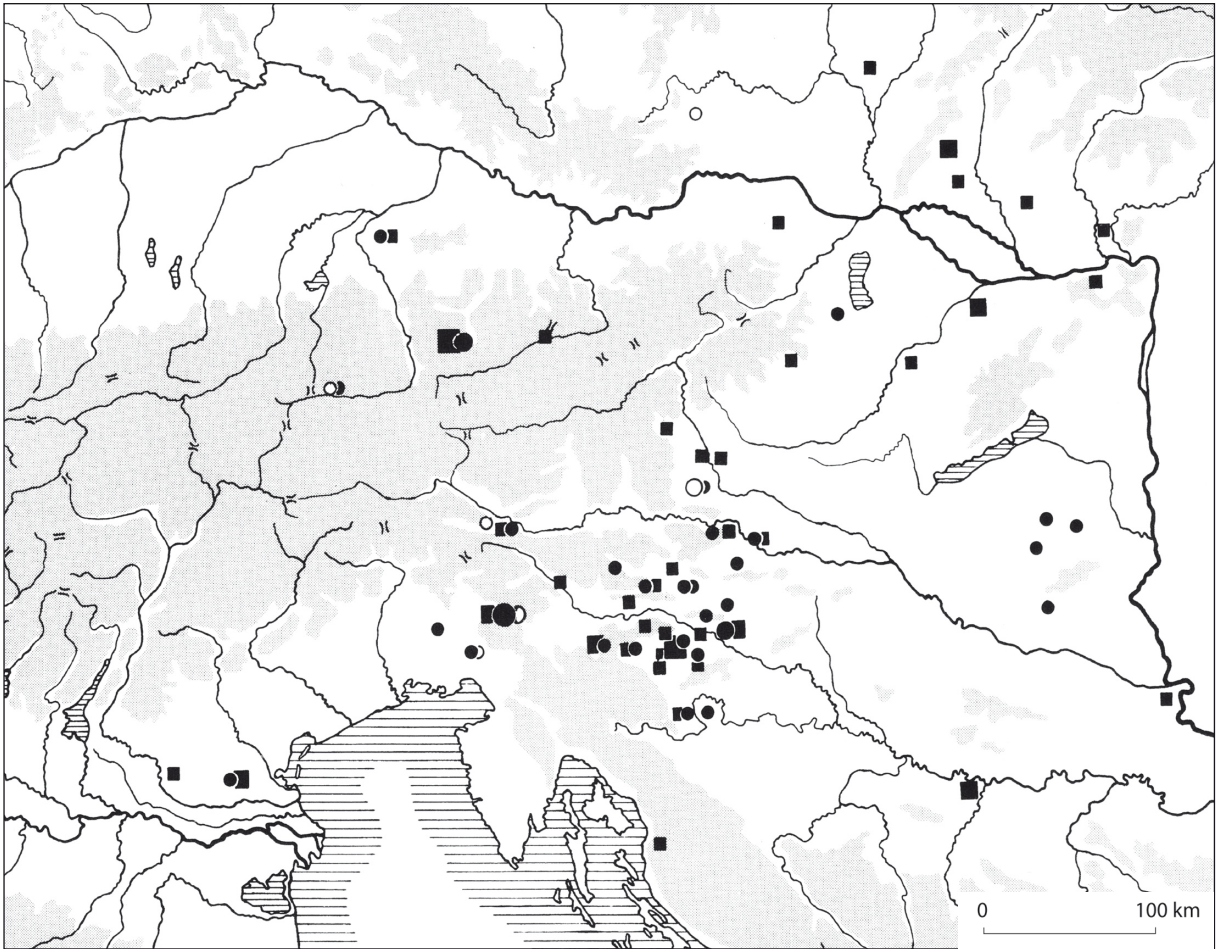

Abb. 7: Verbreitungskarte der Šmarjetafibeln (nach Stöllner 2002a, 56 Abb. 20).

Sl. 7: Karta razprostranjenosti šmarjeških fibul (po: Stöllner 2002a, 56 sl. 20).

Gut erkennbar und zu verorten sind die buckelverzierten Gefäße des Ost- und Südostalpenraumes nördlich der Alpen, mit denen sich Th. Stöllner zuletzt ausgehend von den Funden vom Hellbrunner Berg intensiv beschäftigt hat⁹⁴. Derartige Gefäße liegen auch aus Grab N65 in Hallstatt⁹⁵ und aus Traunkirchen⁹⁶ vor, kamen also in nennbarer Zahl in den nordalpinen Bereich, erreichen das nördliche Voralpenland jedoch kaum⁹⁷.

⁹⁴ Stöllner 2002a, 210–214.

⁹⁵ Kern 2003, 97–98; ders. 2008.

⁹⁶ Die Gefäße wurden bei der Grabung im Klosterhof von Traunkirchen im Jahre 1994 aufgefunden (einführend S. Nicolussi, KG Traunkirchen, Fundberichte aus Österreich 33, 1994, 531). Die Funde dieser Grabung ebenso wie weitere hallstattzeitliche Funde aus Traunkirchen sind durch Verf. zur Publikation in Vorbereitung.

⁹⁷ Eine Ausnahme könnte hier ein buckelverziertes Schüsselfragment aus Biburg, Oberbayern, darstellen. Es stammt aus einem hallstattzeitlichen Herrenhof und wurde bei einer

Grabung im Jahre 2009 geborgen. Anhand der Beifunde kann der Herrenhof in die Hallstatt- und/oder Frühlatènezeit datiert werden, für eine genauere chronologische Ansprache liegen jedoch nicht ausreichend Funde vor. Bei der Grabung konnten kaum aussagekräftige Gefäßfragmente geborgen werden. Eine Vorlage dieser Funde und Befunde bleibt für die sichere Einordnung abzuwarten (Later 2009). Zu nennen ist auch das buckelverzierte Gefäß aus Straubing (Tappert 2005, Taf. 46: 2). Bei den Gefäßen im Donaauraum bleibt es jedoch immer fraglich, ob sie aus dem Südostalpenraum oder dem Ostalpenraum stammen, da sich hier die Donau als möglicher Verkehrsweg geradezu aufdrängt.

Grabung im Jahre 2009 geborgen. Anhand der Beifunde kann der Herrenhof in die Hallstatt- und/oder Frühlatènezeit datiert werden, für eine genauere chronologische Ansprache liegen jedoch nicht ausreichend Funde vor. Bei der Grabung konnten kaum aussagekräftige Gefäßfragmente geborgen werden. Eine Vorlage dieser Funde und Befunde bleibt für die sichere Einordnung abzuwarten (Later 2009). Zu nennen ist auch das buckelverzierte Gefäß aus Straubing (Tappert 2005, Taf. 46: 2). Bei den Gefäßen im Donaauraum bleibt es jedoch immer fraglich, ob sie aus dem Südostalpenraum oder dem Ostalpenraum stammen, da sich hier die Donau als möglicher Verkehrsweg geradezu aufdrängt.

werden, verwundert es nicht weiter, dass außer dem hier vorgestellten Gefäß Keramik für diese Fragestellung fast vollständig ausfällt.

Bei ihrer Analyse der Fibeln von Hallstatt, konnte B. Glunz lediglich eine Fibelform herausstellen (Kahnfibeln V5 Form A), die ihren Verbreitungsschwerpunkt im nordöstlichen Bayern besitzt, jedoch auch einmal in Sv. Lucija, Grab 780, vorkommt⁹⁸. Es handelt sich hierbei um ein Brandgrab, das an Beigaben vier Kahnfibeln, zehn Sanguisugafibeln, einen Halsring, Armringe, kleine Bronzeringe sowie ein Fußgefäß beinhaltete⁹⁹. Da der Typ und somit auch die Verbreitungskarte dieser Fibeln von B. Glunz jedoch vorrangig auf der Verzierung in Form von längs angebrachten Rillen basiert¹⁰⁰, kann diese Fibel nicht, wie die Verbreitungskarte suggeriert, als Indiz für transalpine Kontakte gedeutet werden. Vielmehr dürfte es sich um eine Variation der im Südostalpenraum üblichen Zickzackverzierung auf Kahn- und Sanguisugafibeln handeln, da auch für die Form zahlreiche Vergleiche aus den hallstattzeitlichen Nekropolen Sloweniens bekannt sind¹⁰¹.

Aus Magdalenska gora liegt eine späthallstattzeitliche Scheibenfibel vor¹⁰², die ihre besten Vergleichsstücke in Hallstatt¹⁰³ und Mechel¹⁰⁴ besitzt. Generell weisen derartige Fibeln vor allem in den Westhallstattkreis. Ob es sich bei der inneralpinen Variante aus den genannten Fundorten jedoch um Zeugnisse transalpiner Kontakte handelt, bleibt aufgrund der typologischen Abweichung zu den westhallstattischen Exemplaren, die zu einer inneralpinen Variantenbildung führte, fraglich¹⁰⁵.

⁹⁸ Glunz 1997, Karte 29.

⁹⁹ Teržan, Lo Schiavo, Trampuž-Orel 1984–1985, 151–152, Taf. 78.

¹⁰⁰ Glunz 1997, 109. Die der Verbreitungskarte zugrundeliegenden Fibeln (ebd. 188–189) weisen in anderen typologischen Merkmalen zahlreiche Unterschiede auf, sodass sie die Variantenbildung lediglich aufgrund der Verzierung ungeeignet erscheinen lassen.

¹⁰¹ Vgl. beispielsweise unter vielen Anderen Magdalenska gora-Laščik, Grab 1882/1 (Tecco Hvala, Dular, Kocuvan 2004, Taf. 3: A1); Vače, bezeichnenderweise ebenfalls mit Längsrillen auf dem Bügel (Starè 1955, Taf. 30: 8); Most na Soči, Grab 783 (Teržan et al. 1984–1985, Taf. 79: 4), um nur einige wenige typologisch nahestehende und an prominenter Stelle publizierte Exemplare herauszugreifen.

¹⁰² Hoernes 1915, 99 Abb. I: 16. – Dem gleichen Typ zugehörig sein dürfte eine Fibel aus Magdalenska gora-Preloge, Hügel 2, Grab 42 stammt (Tecco Hvala, Dular, Kocuvan 2004, 133 Taf. 39: 3).

¹⁰³ Kromer 1959, Taf. 8: 28, 203: 8.

¹⁰⁴ Merhart 1927, 93 Abb. 8, 12.

¹⁰⁵ Stöllner 2002a, 64 Abb. 25.

G. Tomedi machte darauf aufmerksam, dass die schwarz-rot bemalte Keramik ebenso wie die Bernsteinschieber aus Frög wohl aus dem nordalpinen Bereich stammen und der *“Reflux südostalpiner Güter seien, die dorthin verhandelt worden sind”*¹⁰⁶. Vergleichbare Stücke weiter südöstlich als Frög sind derzeit jedoch nicht belegt.

Anhand dieser kurzen Ausführungen, die in einer größer angelegten Studie noch deutlicher werden dürften, wird klar, dass der Niederschlag an nordalpinem Fundgut im Südostalpenraum, vor allem im Vergleich zu jenem des südostalpinen Fundgutes im nordalpinen Raum, verhältnismäßig gering ist. Während der südostalpine Einfluss im nordalpinen Bereich bereits intensiv diskutiert worden ist, stellt der Negativbefund im Südostalpenraum, der anhand der sehr großen Menge an ausgegrabenen und publizierten Gräberfeldern in Slowenien nicht auf die Quellenlage und den Forschungsstand zurückgeführt werden kann, ein kaum beachtetes Phänomen dar. Hinzuweisen ist jedoch auch darauf, dass es zahlreiche Fundgruppen gibt, die in beiden Regionen vorkommen. Bei derartigen Funden kann selbstverständlich anhand der typologischen Analyse die Herkunft der Objekte nicht bestimmt werden.

Dennoch bietet auch dieser Negativbefund die Möglichkeit einige Überlegungen zur Struktur und Organisation des Salzbergbaus in Hallstatt anzustellen, der nach vorherrschender Forschungsmeinung den Hauptgrund für den intensiven Kontakt des Südostalpenraums mit dem nordalpinen Gebiet darstellt. Fasst man die oben skizzierten Überlegungen von M. Egg und O. Dörner zu den Fremdpersonen in Hallstatt zusammen, bleibt als Fazit das Teilhaben dieser Personen am Salzbergbau und/oder dem Salzhandel von Hallstatt aus bestehen, wie es bereits in älteren Arbeiten vermutet wurde¹⁰⁷. Vor dem Hintergrund dieser

¹⁰⁶ Tomedi 2002, 201–202, 244, 348. Bezeichnenderweise datieren diese Gefäße wie das hier behandelte auch in die ältere Hallstattzeit (ebd. 244). Das Kragenrandgefäß mit runder Bemalung auf der Gefäßwand (ebd. Taf. 9: B1-2) besitzt seine besten Entsprechungen in noch unpublizierten Stücken aus Traunkirchen und Hallstatt, was die Vermutung G. Tomedis bezüglich der Anbindung an den Hallstätter Salzhandel stärkt.

¹⁰⁷ B. Glunz-Hüsken merkte hierzu an, dass lediglich die beiden genannten Gräber als Fremdpersonen identifiziert werden können und weitere möglicherweise bereits *“hallstattisch assimiliert”* wurden (Glunz-Hüsken 2008, 37 Anm. 25). In Anbetracht der grundsätzlichen Schwierigkeit in der Hallstattzeit derartige Inventare auszusondern, bereits zwei derartige Bestattungen ein bemerkenswerter und nicht zu unterschätzender Befund.

Handelskontakte ist das Ausbleiben nordalpiner Formen im Südostalpenraum ein interessantes Phänomen. Die Erklärung, südostalpine Formen wären als Austauschgüter für das verhandelte Salz in den nordalpinen Raum gelangt, wird in Teilen der damaligen Wirklichkeit entsprochen haben, greift jedoch deutlich zu kurz. Unter anderem auch, da M. Egg anhand des Bestatteten aus Hallstatt, Grab 259, nachweisen konnte, dass nicht nur Sachgut sondern auch Personen nach Hallstatt kamen. Anhand des weitestgehenden Ausbleibens nordalpiner Formen im Südostalpenraum kann die Stellung dieser Fremdpersonen in Hallstatt möglicherweise noch präzisiert werden. Begründet man den vorliegenden typologisch-chorologischen Sachverhalt nicht nur mit dem Handelsgut Salz, das in den Südostalpenraum kam, lässt sich dies möglicherweise dadurch erklären, dass der Salzhandel in den Südostalpenraum nicht von der in Hallstatt ansässigen salzabbauenden Bevölkerung betrieben wurde, sondern von Händlern aus dem Südostalpenraum¹⁰⁸. Diese kamen über die oben beschriebenen Verkehrswege nach Hallstatt, brachten die Waren zum Gütertausch dorthin, transportierten das Salz eigenhändig in den Südostalpenraum und verhandelten es dort weiter. In diesem schematischen Modell wäre die Anwesenheit nordalpiner Salzhändler im Südostalpenraum obsolet, die somit auch keinen Niederschlag im Fundgut des Südostalpenraumes hinterließen. Im Gegenzug lässt sich das südostalpine Formenspektrum in Hallstatt ebenso erklären wie die Anwesenheit einzelner Personen aus diesem Gebiet. Die in Hallstatt identifizierten Personen mit südostalpinem Hintergrund könnten in diesem System entweder Mitglieder einer Handelskarawane gewesen sein, die in Hallstatt verstarben und hier beigesetzt wurden, wie M. Egg es für Hallstatt, Grab 259, annahm¹⁰⁹, oder, folgt man den Ausführungen O. Dörrers, der eine permanente Anwesenheit dieser Personen in Hallstatt postuliert¹¹⁰, vor Ort den Salzhandel für den Südostalpenraum organisiert haben. Somit ließe sich vermuten, dass diese Personen direkt vor Ort das Salz für einen bestimmten Absatzmarkt einhandelten und dieses selbstständig, und ohne das Zutun der salzabbauenden, einheimischen Bevölkerung¹¹¹, in das jeweilige Absatzgebiet

exportierten¹¹². Die Abwicklung des Salzhandels durch Mitglieder der Gesellschaft des hallstattzeitlichen Südostalpenraumes direkt von Hallstatt aus bietet somit ein schlüssiges Erklärungsmodell, das sowohl die fehlenden nordalpinen Formen im Südostalpenraum als auch die Anwesenheit des südostalpinen Kriegers sowie die zahlreichen südostalpinen Formen während der älteren Hallstattzeit in Hallstatt erklärt. Inwieweit sich diese wirtschaftliche Ordnung Hallstatts in der jüngeren Hallstattzeit geändert hat, muss offen bleiben. Anhand des Ausdünnens ost- und südostalpiner Formen in diesem späteren Zeitabschnitt und der Zunahme westhallstädtischen Fundgutes, kann angenommen werden, dass die Intensität dieser Kontakte und somit auch die Präsenz dieser Personengruppen vor Ort deutlich abgenommen hat¹¹³.

Zusammenfassend bleibt festzuhalten, dass es sich bei dem älterhallstattzeitlichen Kegelhalsgefäß aus Hügel A von Farovške njive bei Otočec aller Wahrscheinlichkeit nach um einen Importfund aus dem niederbayerisch-oberösterreichischen Donauraum, vermutlich aus dem Großraum Linz, handelt, da aus Linz-St. Peter und auch in geringerer Stückzahl aus Künzing die besten Parallelen zu diesem Stück ausgemacht werden können, die tendenziell in einen früheren Abschnitt der älteren Hallstattzeit (Ha C) datieren. Das Gefäß, das deutlich zeigt, dass auch unscheinbare Formen zur Untersuchung überregionaler Kontakte herangezogen werden können, dürfte potentiell über die Traun in den Alpenraum gekommen sein und über die bekannten transalpinen Routen der Hallstattzeit seinen Weg in den Südostalpenraum gefunden haben, wo es schlussendlich als Grabbeigabe niedergelegt wurde. Die Identifikation dieses Gefäßes als potenzieller Importfund erlaubt einige Überlegungen zu den transalpinen Kontakten zwischen dem Südostalpenraum und dem nordalpinen Gebiet während der Hallstattzeit. Beim derzeitigen Forschungsstand lassen sich zahlreiche südostalpine Formen im nordalpinen Raum, vor allem in Hallstatt selbst anführen, im Gegenzug bleiben Nachweise nordalpiner Typen im Südostalpenraum sehr selten. Dies kann als Hinweis darauf interpretiert werden,

¹⁰⁸ So auch Kossack 1982, 103–104.

¹⁰⁹ Egg 1978, 196.

¹¹⁰ Dörrer 2002, 74–75.

¹¹¹ Was natürlich nicht ausschließt, dass besagte Personen nicht auch direkt selbst am Abbau des Salzes in Hallstatt

beteiligt waren. Hinweise zu dieser Tätigkeit ergaben die anthropologischen Analysen von Muskelmarken an Skeletten aus Hallstatt (Pany 2005). Für Grab 259 liegen jedoch leider keine anthropologischen Daten vor, da J.G. Ramsauer die Skelette größtenteils nicht geborgen hat.

¹¹² Kossack 1982, 103–104.

¹¹³ Teržan 1998, 533; Stöllner 2002a, 401.

dass der Absatz des in Hallstatt abgebauten Salzes in den Südostalpenraum von Personen aus diesem Gebiet selbst gesteuert und durchgeführt wurde und nicht von der einheimischen Bevölkerung in Hallstatt. Hierfür sprechen das Fehlen nordalpiner Formen im Südostalpenraum und das Auftreten zahlreicher südostalpiner Formen im nordalpinen Gebiet ebenso wie Bestattungen von osthallstädtischen Bevölkerungsmitgliedern in Hallstatt selbst. Diese dürften entweder als in Hallstatt verstorbene Mitglieder von Handelskarawanen oder viel eher als in Hallstatt ansässige Händler zu identifizieren sein, die das Salz für ihre jeweiligen Absatzgebiete

direkt in Hallstatt erwarben und den weiteren Transport, Handel und Verkauf ohne das Zutun der salzabbauenden Bevölkerung durchführten und somit eine aktivere Rolle im eisenzeitlichen Salzhandel gespielt haben als ihnen zumeist zugesprochen wurde. Das hier diskutierte Gefäß dürfte jedoch in einem anderen Kontext zu interpretieren sein. Es wird zwar wahrscheinlich über Hallstatt seinen Weg in den Südostalpenraum gefunden haben, der Grund für diesen Befund dürfte in diesem Fall jedoch nicht primär im Hallstätter Salzhandel zu suchen sein.

- ADLER, H. 1965, *Das urgeschichtliche Gräberfeld von Linz-St. Peter*. – Linzer archäologische Forschungen 2, Linz.
- BAITINGER, H. 1999, *Die Hallstattzeit im Nordosten Baden-Württembergs*. – Materialhefte zur Archäologie in Baden-Württemberg 46, Stuttgart.
- BARTH, F. E. 1969, *Die hallstattzeitlichen Grabhügel im Bereiche des Kutscher bei Podsemel (Slowenien)*. – Antiquitas, Reihe 3, Bd. 5, Bonn.
- BEHREND, R.-H. 1986, *Katalog Würzburg II. Die Funde der Hallstattzeit im Mainfränkischen Museum*. – Materialhefte zur bayerischen Vorgeschichte 46, Kallmünz/Opf.
- DOBIAT, C. 1980, *Das hallstattzeitliche Gräberfeld von Kleinklein und seine Keramik*. – Schild von Steier, Beiheft 1, Graz.
- DÖRRER, O. 2002, Das Grab eines nordostalpinen Kriegers in Hallstatt. Zur Rolle von Fremdpersonen in der alpinen Salznekropole. – *Archaeologia Austriaca* 86, 55–81.
- DÖRRER, O. 2003, Zur Rezeption picenischen Formengutes in den älterhallstattzeitlichen Kulturgruppen des Nordostalpenraumes. – *Archäologisches Korrespondenzblatt* 33, 205–219.
- DULAR, J. 1982, *Halštatska keramika v Sloveniji (Die Grabkeramik der älteren Eisenzeit in Slowenien)*. – Dela 1. razreda SAZU 23, Ljubljana.
- DULAR, J. 2003, *Halštatske nekropole Dolenjske (Die hallstattzeitlichen Nekropolen in Dolenjsko)*. – Opera Instituti Archeologici Sloveniae 6, Ljubljana.
- DULAR, J., I. ŠAVEL und S. TECCO HVALA 2002, *Bronastodobno naselje Oloris pri Dolnjem Lakošu / Bronzezeitliche Siedlung Oloris bei Dolnji Lakoš*. – Opera Instituti Archeologici Sloveniae 5, Ljubljana.
- DULAR, J. und S. TECCO HVALA 2007, *South-Eastern Slovenia in the Early Iron Age / Jugovzhodna Slovenija v starejši železni dobi*. – Opera Instituti Archeologici Sloveniae 12, Ljubljana.
- EGG, M. 1978, Das Grab eines unterkrainischen Kriegers in Hallstatt. – *Archäologisches Korrespondenzblatt* 8, 191–201.
- EGG, M. 1986, *Italische Helme. Studien zu den ältereisenzeitlichen Helmen Italiens und der Alpen*. – Monographien des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz 11, Mainz.
- EGG, M. 1988, Die ältesten Helme der Hallstattzeit. – In: *Antike Helme. Sammlung Lipperheide und andere Bestände des Antikenmuseums Berlin*, Monographien des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz 14, 212–221, Mainz.
- EGG, M. 1996, *Das hallstattzeitliche Fürstengrab von Strettweg bei Judenburg in der Obersteiermark*. – Monographien des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz 37, Bonn.
- ZU ERBACH, M. 1985, *Die spätbronze- und urnenfelderzeitlichen Funde aus Linz und Oberösterreich 1*. – Linzer archäologische Forschungen 15, Linz.
- ZU ERBACH, M. 1986, *Die spätbronze- und urnenfelderzeitlichen Funde aus Linz und Oberösterreich 2*. – Linzer archäologische Forschungen 16, Linz.
- ZU ERBACH, M. 1989, *Die spätbronze- und urnenfelderzeitlichen Funde aus Linz und Oberösterreich 3*. – Linzer archäologische Forschungen 17, Linz.
- GABROVEC, S. 1999, 50 Jahre Archäologie der älteren Eisenzeit in Slowenien / 50 let arheologije starejše železne dobe v Sloveniji. – *Arheološki vestnik* 50, 145–188.
- GLUNZ, B. 1997, *Studien zu den Fibeln aus dem Gräberfeld von Hallstatt*. – Linzer archäologische Forschungen 25, Linz.
- GLUNZ-HÜSKEN, B. 2008, Neue Fibeln aus der Nekropole von Hallstatt. Mit Exkursen zu Fibelneufunden anderer Gattungen, zur Emblemik an hallstattzeitlichen Gewandverschlüssen und einem Vergleich der Friedhöfe Hallstatt und Bischofshofen. – *Archaeologia Austriaca* 92, 35–71.
- GUŠTIN, M. 1996, Der Grabhügel der älteren Hallstattzeit aus Velike Malence (Brežice/Slowenien). – In: E. Jerem, A. Lippert (Hrsg.), *Die Osthallstattkultur. Akten des Internationalen Symposiums, Sopron, 10.–14. Mai 1994*, Archaeolingua 7, 115–126, Budapest.
- HEINRICH, A. 2003, Josef Szombathy (1853–1943). – *Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft Wien* 133, 1–45.
- HOERNES, M. 1915, Krainische Hügelnekropolen der jüngeren Hallstattzeit. – *Wiener Prähistorische Zeitschrift* 2, 98–105.
- HÖGLINGER, P. 1993, *Das urnenfelderzeitliche Gräberfeld von Obereching*. – Archäologie in Salzburg 2, Salzburg.

- KERN, A. 2003, Fremde(s) in Hallstatt? – *Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft Wien* 133, 91–99.
- KERN, A. 2008, Fremde(s) in Hallstatt? – In: A. Kern, K. Kowarik, A. Rausch, H. Reschreiter (Hrsg.), *Salz – Reich. 7000 Jahre Hallstatt*, Veröffentlichungen der Prähistorischen Abteilung 2, 134–135, Wien.
- KOSSACK, G. 1970, *Gräberfelder der Hallstattzeit an Main und fränkischer Saale*. – Materialhefte zur bayerischen Vorgeschichte 24, Kallmünz/Opf.
- KOSSACK, G. 1982, Früheisenzeitlicher Gütertausch. – *Savaria* 16, 95–112.
- KROMER, K. 1959, *Das Gräberfeld von Hallstatt*. – Firenze.
- LATER, Ch. 2009, Burgstall gesucht – Vorgeschichte gefunden: Ein hallstattzeitlicher Herrenhof bei Biburg. – *Das archäologische Jahr in Bayern*, 65–67.
- LIPPERT, A. und P. STADLER 2009, *Das spätbronze- und früheisenzeitliche Gräberfeld von Bischofshofen-Pestfriedhof*. – Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 168, Bonn.
- VON MERHART, G. 1927, Archäologisches zur Frage der Illyrer in Tirol. – *Wiener Prähistorische Zeitschrift* 14, 65–119.
- MICHÁLEK, J. 2003, Die Hügelgräberkultur der Hallstatt- und frühen Latènezeit in Südböhmen. Bemerkungen zur Entwicklungskontinuität. – In: M. Chytráček, J. Michálek, K. Schmotz (Hrsg.), *Archäologische Arbeitsgemeinschaft Ostbayern/West- und Südböhmen. 12. Treffen 19. bis 22. Juni 2002 in Cheb*, 148–176, Rahden/Westf.
- MÜLLER-SCHEESSEL, N. 2000, *Die Hallstattkultur und ihre räumliche Differenzierung. Der West- und Osthallstattkreis aus forschungsgeschichtlich-methodologischer Sicht*. – Tübinger Texte. Materialien zur ur- und frühgeschichtlichen Archäologie 3, Rahden/Westf.
- NAGLER-ZANIER, C. 1999, *Die hallstattzeitliche Siedlung mit Grabenanlage von Geiselhöring, Niederbayern*. – Arbeiten zur Archäologie Süddeutschlands 7/2, Büchenbach.
- NIKULKA, F. 1998, *Das hallstatt- und frühlatènezeitliche Gräberfeld von Riedenburg–Untereggersberg, Lkr. Kelheim, Niederbayern*. – Archäologie am Main-Donau-Kanal 13, Rahden/Westf.
- PAHIČ, S. 1981, Brinjeva Gora 1953. – *Arheološki vestnik* 32, 71–143.
- PANY, D. 2005, “Working in a saltmine ...” – Erste Ergebnisse der anthropologischen Auswertung von Muskelmarken an den menschlichen Skeletten aus dem Gräberfeld Hallstatt. – In: J. Leskovar, R. Karl (Hrsg.), *Interpretierte Eisenzeiten. Fallstudien, Methoden, Theorie. Tagungsbericht der 1. Linzer Gespräche zur interpretativen Eisenzeitarchäologie*, Studien zur Kulturgeschichte Oberösterreichs 18, 101–111, Linz.
- PARZINGER H., J. NEKVASIL und F. E. BARTH 1995, *Die Býčí skála-Höhle. Ein hallstattzeitlicher Höhlenopferplatz in Mähren*. – Römisch-Germanische Forschungen 54, Mainz.
- PITTIONI, R. 1954, *Urgeschichte des österreichischen Raumes*. – Wien.
- REBAY, K. C. 2006, *Das hallstattzeitliche Gräberfeld von Statzendorf in Niederösterreich. Möglichkeiten und Grenzen der Interpretation von Sozialindexberechnungen*. – Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie 135, Bonn.
- ŘÍHOVSKÝ, J. 1979, *Die Nadeln in Mähren und im Ostalpengebiet. Von der mittleren Bronzezeit bis zur älteren Eisenzeit*. – Prähistorische Bronzefunde 13/5, München.
- RÖHRIG, K.-H. 1994, *Das hallstattzeitliche Gräberfeld von Dietfurt a. d. Altmühl*. – Archäologie am Main-Donau-Kanal 1, Buch am Erlbach.
- SCHMOTZ, K. 1989, *Die vorgeschichtliche Besiedlung im Isarmündungsgebiet*. – Materialhefte zur Bayerischen Vorgeschichte A 58, Kallmünz/Opf.
- SCHOPPER, F. 1995, *Das urnenfelder- und hallstattzeitliche Gräberfeld von Künzing, Lkr. Deggendorf (Niederbayern)*. – Materialien zur Bronzezeit in Bayern 1, Regensburg.
- STARŠ, F. 1955, *Vače*. – Arheološki Katalogi Slovenije 1, Ljubljana.
- STARE, V. 1960–1961, Prazgodovinske Malence. – *Arheološki vestnik* 11/12, 50–87.
- STEGMANN-RAJTÁR, S. 1992, *Grabfunde der älteren Hallstattzeit aus Südmähren*. – Košice.
- STEGMANN-RAJTÁR, S. 2002, Früheisenzeitliche Fernverbindungen entlang dem Ostalpenrand. – In: A. Lang, V. Salač (Hrsg.), *Fernkontakte in der Eisenzeit. Dálkové kontakty v době železné. Konference – Konference Liblice 2000*, 254–269, Prag.
- STÖLLNER, T. 1994, Eine “herrschaftliche” Familie der Hallstattzeit vom “Gansfuß” bei Gilgenberg? – In: C. Dobiat (Hrsg.), *Festschrift für Otto-Herman Frey*, Marburger Studien zur Vor- und Frühgeschichte 16, 625–652, Hitzeroth.
- STÖLLNER, T. 1996, *Die Hallstattzeit und der Beginn der Latènezeit im Inn-Salzach-Raum. Katalog- und Tafelteil*. – Archäologie in Salzburg 3/2, Salzburg.
- STÖLLNER, T. 2002a, *Die Hallstattzeit und der Beginn der Latènezeit im Inn-Salzach-Raum. Auswertung*. – Archäologie in Salzburg 3/1, Salzburg.
- STÖLLNER, T. 2002b, Salz als Fernhandelsgut in Mitteleuropa während der Hallstatt- und Latènezeit. – In: A. Lang, V. Salač (Hrsg.), *Fernkontakte während der Eisenzeit. Dálkové kontakty v době železné. Konference – Konference Liblice 2000*, 47–71, Prag.
- STORK, S. 2004, *Die Hallstattzeit in Niederbayern. Eine Materialvorlage der Funde bis 1982*. – Internationale Archäologie 75, Rahden/Westf.
- ŠAŠEL, J. 1975, Otočec. – In: *Arheološka najdišča Slovenije*, 233, Ljubljana.
- TAPPERT, C. 2005, *Die Gefäßkeramik der latènezeitlichen Siedlung Straubing-Bajuwarenstraße*. – Materialhefte zur bayerischen Vorgeschichte A 89, Kallmünz/Opf.
- TECCO HVALA, S., J. DULAR und E. KOCUVAN 2004, *Železnodobne gomile na Magdalenski gori / Eisenzeitliche Grabhügel auf der Magdalenska gora*. – Katalogi in monografije 36, Ljubljana.
- TERŽAN, B. 1976, Certoška fibula (Die Certosa-Fibel). – *Arheološki Vestnik* 27, 317–536.
- TERŽAN, B. 1990, *Starejška železna doba na Slovenskem Štajerskem / The Early Iron Age in Slovenian Styria*. – Katalogi in monografije 25, Ljubljana.
- TERŽAN, B. 1998, Auswirkungen des skythisch geprägten Kulturkreises auf die hallstattzeitlichen Kulturgruppen Pannoniens und des Ostalpenraumes. – In: B. Hänsel, J. Machnik (Hrsg.), *Das Karpatenbecken und die osteuropäische Steppe. Nomadenbewegungen und Kulturaustausch*

- in den vorchristlichen Metallzeiten (4000-500 v. Chr.). Südosteuropa-Schriften 20 (= Prähistorische Archäologie in Südosteuropa 12), 511–560, München, Rahden/Westf.*
- TERŽAN, B., F. LO SCHIAVO und N. TRAMPUŽ-OREL 1984–1985, *Most na Soči (S. Lucia) II. Szombathyjeva izkopavanja / Die Ausgrabungen von J. Szombathy. – Katalogi in monografije 23, Ljubljana.*
- TOMEDI, G. 2002, *Das hallstattzeitliche Gräberfeld von Frög. Die Altgrabungen von 1883 bis 1892. – Archaeologia 14, Budapest.*
- TORBRÜGGE, W. 1979, *Die Hallstattzeit in der Oberpfalz I. Auswertung und Gesamtkatalog. – Materialhefte zur bayerischen Vorgeschichte 39, Kallmünz/Opf.*
- TRACHSEL, M. 2004, *Untersuchungen zur relativen und absoluten Chronologie der Hallstattzeit. – Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie 104, Bonn.*
- WEISSENBORN, O. 1983, *Die Hallstattzeit im westösterreichischen Voralpenland. – Unpublizierte Dissertation, Wien.*

Nevpadljiva tuja oblika posode s starejšeželeznodobnega gomilnega grobišča na Farovških njivah pri Otočcu

Razmišljanje o čezalpskih stikih v zvezi s pridobivanjem soli v Hallstattu

Povzetek

Jernej Pečnik je leta 1894 v eni od dveh starejšeželeznodobnih gomil (gomila A; *sl. 1: 2*), na najdišču Farovške njive pri Otočcu, odkril grob s keramičnimi pridatki (*sl. 3*). O najdbah je poročal R. Hoernes (*sl. 2*), ki je še isto leto dokončal izkop gomile in raziskal tudi sosednjo (gomila B; *sl. 1: 1*).

Tipološka analiza ene izmed Pečnikovih keramičnih posod s stožčastim vratom (*sl. 3: 3*) je razkrila, da posoda po vsej verjetnosti predstavlja import iz spodnjebavarskega ali gornjeavstrijskega Podonavja. Lahko bi izvirala s širšega območja Linza, kajti na grobišču Linz – St. Peter je bilo med gradivom odkritih kar nekaj posod podobne oblike (*sl. 4, 5*), v manjšem številu pa jih najdemo tudi na najdišču Künzing in še drugje (*sl. 6*). Datirane so v zgodnji odsek starejše železne dobe (HaC). Posoda bi v Alpe lahko prišla čez Traun in čez znane prelaze v jugovzhodnoalpski prostor, kjer je končala kot grobni pridelek. Če v njej prepoznamo import, dokazuje, da tudi manj značilne oblike omogočajo razmišljanje o medregionalnih stikih.

Trenutne raziskave kažejo, da na območju severnih Alp, predvsem v samem Hallstattu, lahko zasledimo številne oblike, ki so sicer značilne za jugovzhodnoalpski prostor. Nasprotno pa so sledovi severnoalpskih tipov tukaj redki. Nesorazmerje bi lahko pojasnjevala ideja, da so prodajo soli za območje jugovzhodnih Alp vodili in izvajali ljudje prav iz naših krajev, ne pa domačini, ki so v Hallstattu sol pridobivali. Takšno domnevo morda

potrjujejo tako odstonost severnoalpskih oblik pri nas in nasprotno, pojav številnih jugovzhodnoalpskih oblik v severnih Alpah kot tudi pokopi pripadnikov vzhodnohalštatskega prebivalstva v samem Hallstattu. Morda jih smemo prepoznati kot v Hallstattu umrle udeležence trgovskih karavan ali, kar je bolj verjetno, kot tam zasidrane trgovce, ki so sol za svoja tržišča nabavljali neposredno v Hallstattu in skrbeli za nadaljnji transport, trgovino in prodajo – brez sodelovanja lokalnih solinarjev. Morali bi jim pripisati aktivnejšo vlogo v takratni trgovini s soljo. Obravnavano posodo je potrebno razumeti v drugačnem kontekstu. V jugovzhodnoalpski prostor bi lahko prispela preko Hallstatta, vendar njenega pojava ne smemo kar povezovati s trgovino s soljo.

Prevod: Anja Ragolič

Robert Schumann
Ludwig-Maximilians-Universität München
Institut für Vor- und Frühgeschichtliche Archäologie und Provinzialrömische Archäologie
Geschwister-Scholl-Platz 1
D-80539 München
mail@rschumann.eu

Dama iz Čikata

Martina BLEČIĆ KAVUR

Profesorici akademikinji Bibi Teržan za 65. rojstni dan

Izvleček

Članek predstavlja reinterpretacijo majhne antropomorfne figurice iz Čikata na otoku Lošinj. Gre za edini poznani primerki keramične figurice z območja železnodobnih kultur vzhodne obale Jadrana. *Dama iz Čikata* je frontalna, abstraktna in nepremična figura. Glede na držo in izraz, atribute, značilno pričesko in označene estetske elemente, ki bi jih lahko pripisali kombinaciji nakita, ter zaradi sakralne golote jo je mogoče obravnavati kot skulpturo, opremljeno v tedanjem slogu antropomorfne umetnosti. Zato figurici lahko najdemo primerjave med v članku omenjenimi izstopajočimi primerki keramičnih skulptur, katerih oblikovanost, likovnost ter simbolični zapis kažejo na sorodnost z umetnostjo Etrurije, ki je bila del orientalizirajoče *koiné*, razširjene v 7. st. pr. n. št. Določena kot pomemben ritualni *ex voto* predmet, je figurica pojmovana v smislu žalujoče svečenice, ki objokuje "bdi" in tako ustvarja večnost pogrebnega rituala družbeno pomembne pokojnice. Skladno z analogijami bi bila čikatska *Dama* lahko priložena v lokalni, vendar bogati in pomembni ženski grobnici.

Ključne besede: Hrvaška, otok Lošinj, Čikat, starejša železna doba, mala antropomorfna plastika, orientalizirajoči slog, etruščanska skulptura, ikonografija, socialni status, ritual

Abstract

The article presents a reinterpretation of the small anthropomorphic statuette from Čikat on the island of Lošinj. This unique find is the only ceramic figurine discovered on the territory of the Iron Age cultures along the eastern coast of the Adriatic. The *Lady* from Čikat is a frontal, abstract, and motionless figurine. Due to her pose and stance, her attributes, the characteristic hairstyle, and possible aesthetic elements, which might be interpreted as jewellery, as well as her decent or sacral nudity, it should be treated as a figurine equipped with part of the specific attire set used at that period in the stylistic concepts of anthropomorphic art. Consequently, it is compared with prominent examples of ceramic figurines whose forms, and schematic and symbolic classifications, demonstrate a close connection to the art of the Etrurian part of the Orientalizing *koiné* and its dissemination during the 7th century BC. Its characterization, as a part of a ritual *ex voto* object, is comprehended in the sense of a mourning priestess whose lamenting lasted for all the hours, and in this manner created the eternity of the burial ritual for an important deceased individual. According to the analogies, the *Lady* from Čikat could have been deposited in a local, but rich and important female tomb.

Keywords: Croatia, island of Lošinj, Čikat, Early Iron Age, small anthropomorphic figurine, Orientalizing style, Etruscan sculpture, iconography, social status, ritual

Sl. 1: *Dama iz Čikata*. Mala antropomorfna plastika iz Čikata na otoku Lošinju (po Majnarić-Pandžić 1998).

Fig. 1: *Lady from Čikat*. Small anthropomorphic figurine from Čikat from the island of Lošinj (according to Majnarić-Pandžić 1998).

UVOD

V hrvatski znanstveni literaturi je bila že zdavnaj predstavljena zanimiva, enkratna antropomorfna keramična figurica, izvirajoča iz Čikata pri Malem Lošinju na otoku Lošinju (sl. 1, 2, 3)¹ – tako imenovana *Dama iz Čikata*. Žal arheološki kontekst njenega odkritja ni znan, domneva pa se, da je bila odkrita kot posamična najdba leta 1975, najverjetneje ob gradnji turističnega kompleksa Villa Diana ob obali enega najlepših zalivov na otoku Lošinju. Figurica je bila v času prejšnjih objav še v lasti družine Stojana Dimitrijevića, nekdanjega profesorja prazgodovinske arheologije na zagrebški Filozofski fakulteti. Pozneje, leta 2002, je bila predana v Lošinjski muzej, kjer jo hranijo še danes.² V članku bo figurica ponovno formalno, ikonografsko-ikonološko in kulturno-zgodovinsko ovrednotena in določen bo njen primarni, izvirni, in sekundarni, stvarni kontekst.

Figurica je visoka le 10,4 cm, največja širina v predelu ramen je 6,2 cm, premer glave pa 4,5 cm. Obravnavana zelo enostavno, vendar z izpostavljenostjo drže, z naznačenimi gestami in znaki deluje resno in svečano, lahko bi rekli celo intimno, oblikujoč

tog decenten ženski lik. Modelirana je iz gline s številnimi primesmi, predvsem z zdrobljenim apnencem in/ali kalcitom, kar posledično ustvarja dokaj grobo fakturo keramike. Tako so nekateri deli upodobitve izdelani nevesče in čokato (sl. 2). Tekstura je že njenemu izdelovalcu oteževala ali vsaj močno omejevala možnost natančnejše in globlje plastično profilirane izdelave akta in njegovih porpcev kot tudi posameznih podrobnosti. Zaradi lastnosti materiala ima figurica izrazito hrapavo, danes na številnih mestih bolj ali manj poškodovano površino. Navedene primesi pravzaprav pospešujejo vizualno dinamiko, ki se v različnih pogledih kaže z odsevanjem in spremembami barvnih tonov, s čimer omogoča živost celotne površine. Vendar površina ni povsod enaka, saj so bili nekateri deli še dodatno obdelani – ločeno so obdelana ušesa in lasje, spleteni v kito, drugi deli pa so obdelani z drugimi tehnikami in drugačnimi odnosi do površine – na primer z vrezovanjem in poliranjem oziroma s premazovanjem.

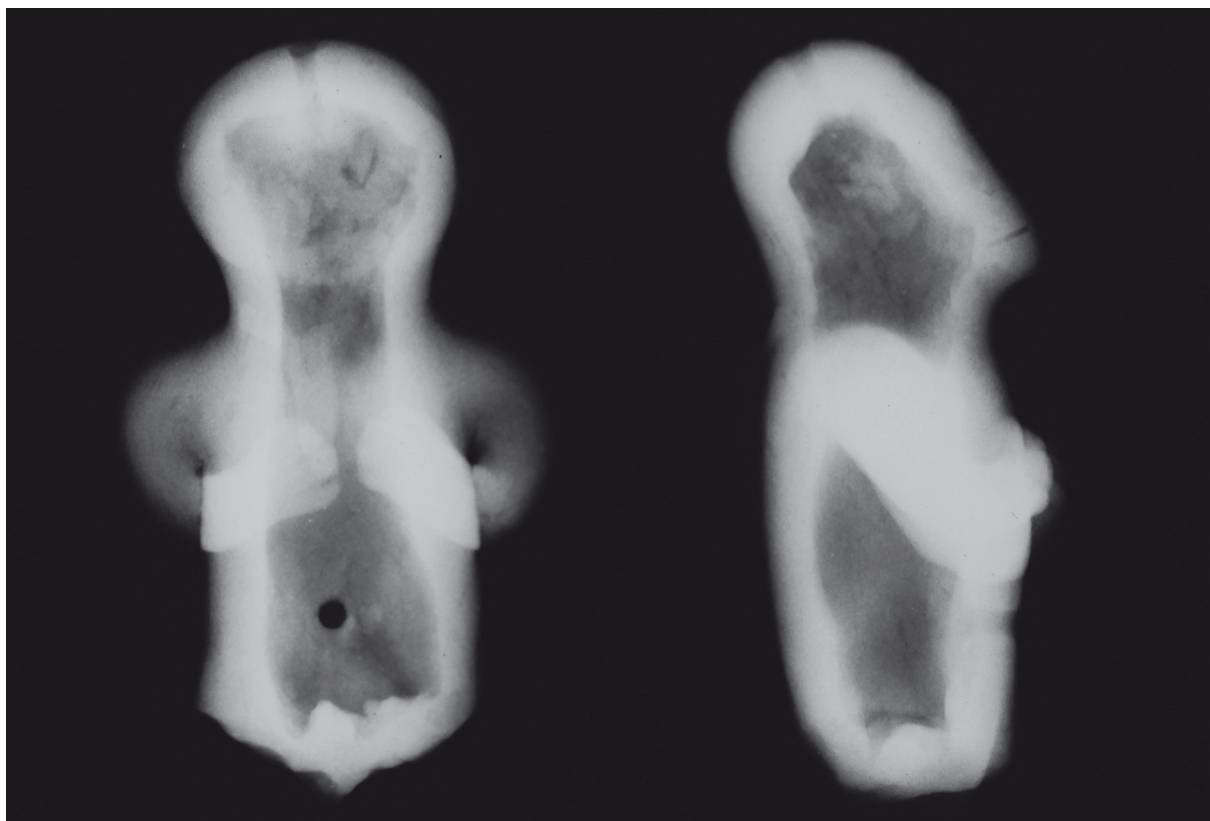
Glede na dejstvo, da glina dopušča popolno kontrolo v procesu oblikovanja in dodajanja mase, je za razliko od drugih klasičnih materialov idealna za svobodnejše oblikovanje izdelka, predvsem detajlov; omogoča eksperimentiranje, kar odraža tudi čikatska figurica. Na osnovi navedenih dejstev lahko domnevamo, da je bila figurica izdelana postopoma, opazujemo lahko kar nekaj zaporednih

¹ Kukoč 1984–1985; Majnarić-Pandžić 1998, 317–318, sl. 140.

² Čus-Rukonić 2003.

Sl. 2: Dama iz Čikata (Lošinjski muzej, inv. št. LM 750. Foto: Arhiv Lošinjskog muzeja).
Fig. 2: Lady from Čikat (Lošinjski muzej, Inv. no. LM 750. Photo: Arhiv Lošinjskog muzeja).

Sl. 3: Dama iz Čikata, rentgenski posnetek (Lošinjski muzej, inv. št. LM 750. Foto: Arhiv Lošinjskog muzeja).
Fig. 3: Lady from Čikat. X-ray (Lošinjski muzej, Inv. no. LM 750. Photo: Arhiv Lošinjskog muzeja).

postopkov. Z modeliranjem figure iz gline so bili prikazani osnovni elementi telesa in funkcionalni detajli. Figura je bila izdelana iz najmanj treh kasneje spojenih delov (glava, trup in noge), ki imajo v zgornjem delu (to je na vrhu glave) in v predelu trupa (v popku), okrogle odprtine (sl. 3). Telo je znotraj votlo, kar je bila tehnična rešitev pri izdelavi. S tem so preprečili pokanje voluminozne keramike med sušenjem in žganjem. Ker so bile noge na telo prilepljene, so se na mestu spojitve tudi odlomile. Naknadno pa so bili dokončani dekorativni elementi, verjetno tudi premaz celotne površine in morebitno dodajanje okrasja iz drugih materialov.

V morfološkem smislu je telo figurice prikazano cilindrično, robustno in zaobljeno, vendar hkrati kot plitev relief, tako da poleg same površine poudarja njeno plastičnost tudi kontrast svetlobe in senc na posameznih blagih prehodih med ploskvami (sl. 1, 2). Tako je ustvarjena močna iluzija telesnosti in voluminoznosti, predvsem v delu oprsa brez oblikovanih prsi, ki so skoraj negirane. Plastika je deloma poškodovana, manjkajo spodnje okončine in levo uho. Iz telesne mase izstopajo le zaobljena ramena, poudarjene roke in na kratkem, a širokem vratu postavljena predimenzionirana glava. Izpostavljene so roke, položene simetrično čez prsi. Brez izdelanih anatomskih detajlov imajo posebej obdelano le dlan z neskladno in nenatančno prikazanimi prsti. V plitvem reliefu je zelo ploščato in shematsko izdelan sprednji del glave, ki je izvlečen in povišan v predelu spodnje čeljusti. Ta je zato tudi najbolj poškodovana. Nos je le blago nakazan v reliefu, medtem ko so ustnice zgolj prikazane z vrezom. Na čelnem delu glave je plitva vdolbina, najverjetneje povezana z realistično oblikovano pričesko. To predstavlja kita, ki je spuščena na ramena in v obliki črke Y pada do sredine hrbta, kjer je odlomljena (sl. 1, 2). Prav tako je v plitvem reliefu nakazana tudi središčna linija zadnjice. S končno obdelavo, z vrezovanjem, so bile poleg ust poudarjene tudi realistično in/ali z okraši oblikovana kita, vulva in zapestnice na obeh rokah (sl. 1, 2). To so torej elementi, nekateri zelo dobro vidni tudi pri stranskem pogledu na figuro, ki bodo odločilnega pomena pri poskusu natančnejšega definiranja in interpretiranja te edine male antropomorfne plastike s področja Kvarnerja oz. celotnega vzhodnojadranskega obalnega pasu.

Figurica namreč ne kaže, kot je to razvidno iz njenega opisa, živahnega odnosa volumna s prostorom. Vzrok je njena linearnost in kompaktnost potez ter zaprtost in stisnjenost mase – zbite in na posameznih delih, predvsem v partijah glave in telesa, ploskovito stanjšane. Zamejuje jo sicer več

ploskev, ki so dokaj zategnjene, vendar zaobljene in mehke, ustvarjene z blagimi prehodi iz ene v drugo. S tem je pogojena tudi sama kompozicija umetniškega dela, ki je simetrična in shematizirana, vendar uravnotežena, v perspektivi statična in toga, s čimer odkriva svoj aktivni posvetilni koncept antropomorfne, idealiziranega motiva ženske – *Dame* iz Čikata.

Formalna analiza vseh pomembnih značilnosti figurice iz Čikata prepričljivo kaže, da njene idejne in stvarne umetniške kreacije ne moremo iskati v avtohtoni ustvarjalnosti tedanjega creško-lošinjskega arhipelaga niti je ne moremo povezati z ustvarjanjem liburnskega kulturnega kroga, kot se je to domnevalo v preteklosti.³ Poleg dejstva, da gre še vedno za edini znani primer s prostora železnodobnih kultur vzhodne obale Jadrana, kažejo oblikovanost, likovnost ter kodeks shematiziranega simboličnega zapisa tega majhnega umetniškega dela podobnosti z umetnostjo etruščanskega dela *koiniziranega* orientalizirajočega sloga in njegove širitve v 7. stoletju pr. n. št.⁴

IKONOGRAFIJA

Argument v prid takega razumevanja nudi tudi morfološki opis oziroma *podpis*, ki kaže golo telo brez kakršnegakoli oblačila. Vseeno pa lahko opazimo, da *Dama* iz Čikata ni prikazana ne popolnoma gola niti brez "kakšnih posebnosti", kot jo je nekoč definirala S. Kukoč ter kasneje povzela N. Majnarić-Pandžić.⁵ To se zdi realno, če poleg drže tudi attribute, zelo značilno pričesko in poudarjene estetske elemente, ki bi jih lahko pripisali nakitu, ter izbrano oziroma sakralno "goloto" razumemo kot del svojevrstne noše takratnega slogovnega koncepta antropomorfne umetnosti.⁶

Kodificirani prikaz atributov, čeprav močno okrnjen, lahko razberemo najprej iz jasno prikazanega nakita. Tako imajo polkrožne črte/brazde v zapestjih,

³ Kukoč 1984–1985, 12; Majnarić-Pandžić 1998, 317; Ćus-Rukonić 2003.

⁴ Navajam samo osnovne naslove, ki prinašajo splošni pregled na temo železnodobnega *orientalizirajočega* obdobja srednje Italije in vsebujejo vso važnejšo strokovno literaturo – npr. Cristofani 1978, 64–80; Brendel 1995, 49–109; Torelli 1997a, 69–103; Colonna 2000; Delpino, Flourentzos 2000; Naso 2001; Torelli 2001; Spivey 2006, 40–52. Zanimive razprave so tudi v najnovejših delih Annette Rathje (2010) in Alberta Nijboerja (2010).

⁵ Kukoč 1984–1985, 5–6; Majnarić-Pandžić 1998, 317.

⁶ Bonfante 1989; ead. 1993; ead. 2000.

izdelane z globokima in debelima vrezoma, znatno večji simbolni pomen od samo izvedbene rešitve (sl. 1, 2). Morali bi jih razumeti kot zapestnice predvsem zato, ker je figura prikazana brez obleke, upoštevati pa je treba tudi dejstvo, da pri vseh znanih primerih drobne etruščanske orienalizirajoče plastike dlani niso ločene od ostalega dela rok z vrezanimi linijami, ki so vedno uporabljene za prikaz okrasa – zaključka obleke ali pa prav zapestnic.

Isto velja tudi za morebitne okraske na kiti, pri čemer slednja ni zavita v prekrivalo ali ruto.⁷ Če ušesne mečice ne razumemo zgolj kot odlomljene ali poškodovane (sl. 1, 2), ampak v njej jasno prepoznamo asociacijo na nekdanjo namerno prebodene in/ali puščene odprtine v ušesnih mečicah, v katere so navadno naknadno vstavljali uhane iz drugih, kovinskih, materialov – potem se tudi v našem primeru jasno kaže tako imenovani prikriti simbolizem na prvi pogled brezizraznega oziroma običajnega detajla.

Formalno bi zato, če primerjamo običajen okras na takih malih plastikah, predvsem pa zaradi dodanih uhanov, *Dama iz Čikata* imela primerjavo v bronasti figurici s picenske nekropole Novilara-Servici. Figurica je bila odkrita v relativno bogatem ženskem grobu 83, ki je bil na podlagi celotnega repertoarja datiran v 7. stoletje pr. n. št.⁸ Novilarska figurica ženske ima na kaloti izrastek, telo ploščato modelirano in likovno poudarjeno, vendar pa eno roko drži v predelu trebuha z jasno označenim pasom. Značilnosti obraza in pričeske so prav tako realistično prikazane, luknje v ušesih pa so ostale ohranjene v celoti,⁹ zato se, gledano primerjalno, ta figurica tudi nekoliko oddaljuje od čikatskega primerka. Novilarska figurica kaže značilno držo in gesto picenskega "orientalizirajočega" sloga¹⁰ in je služila kot okrasni obesek na pektoralu tipa Numana.¹¹ Kljub temu pa je primerjavo s to malo

bronasto plastiko poudarjala že S. Kukoč, čeprav zgolj pri interpretaciji kite kot kronološki opori, ki pa se ni pokazala kot povsem zanesljiva.¹²

Zelo sorodna keramična figurica je poznana tudi iz Nyergesújfala. Hrani se, brez natančnejših podatkov o kraju odkritja, v Narodnem muzeju v Budimpešti. Tudi ta je močno poškodovana, vendar so še vedno jasno vidne luknje v ušesnih mečicah in pričeska, pri kateri so lasje na hrbtu spuščeni v obliki kite. Figurica je bila interpretirana kot posledica kulturnih stikov in vplivov s prostora italjskih Picenov.¹³

Morfološke in likovne rešitve oblikovanja glave čikatske *Dame* kažejo na nekoliko bližje primerjave s sočasnimi primerki keramičnih kanop iz Etrurije. Slednje imajo neredko poudarjeno linijo na čelu nad obrazom, številne odprtine za vstavljanje drugih okrasov ali materialov in pri ženskih figurah praviloma prebodena ušesa z uhani iz preproste bronaste žice, včasih pa celo iz žice iz plemenitih kovin (sl. 4). To obdobje razvoja in vzpona antropomorfne prikazovanja v etruščanski umetnosti, pa čeprav se je takrat obraz pogosto prikazoval sploščen kot maska, je povezano izključno in samo s splošnim konceptom človeškega obraza.¹⁴ V tej smeri je treba posebej poudariti podobnost s kanopo iz Castiglione del Lago, datirano v drugo polovico 7. stoletja pr. n. št.¹⁵ (sl. 4). Ta s svojo morfologijo in slogom oblikovanja glave, pa tudi s svojo značilno držo in gesto – to je s položajem in držo rok, zares močno spominja na našo čikatsko figurico.

V Etruriji se poleg antropomorfiziranih kompleksnih in kompozitnih žar in posod od začetka 7. stoletja pr. n. št. naprej pojavlja v različnih oblikah in funkcijah tudi številna antropomorfna keramična plastika zlasti orienalizirajočega sloga. Izdelovali so jo kot statusni simbol za krašenje notranjosti bogatih knežjih ženskih grobnic.¹⁶ Največje število majhnih keramičnih figuric je znano iz grobnice Regolini-Galassi v Cerveteriju. Odkritih je bilo kar 33 primerkov, izdelanih v *bucchero* tehniki.¹⁷

⁷ S. Kukoč se ne odloči za interpretacijo predstavljenega, ampak dopušča možnost prikaza kape/rute oziroma pričeske/kite (Kukoč 1984–1985, 11).

⁸ V grobu so se nahajale trortasta fibula, ločne fibule z jantarjem na loku, posodica tipa *kothon*, bikonične žare, kovinsko posodje in keramična utež (Beinhauer 1985, t. 134B, 135, 136; glej tudi: Lollini 1976, 174–175, sl. 23).

⁹ Beinhauer 1985, t. 135: 1497; von Hase 2003, 368–370, sl. 6; Babbi 2008, sl. 128G.

¹⁰ Colonna 1992, 110–117.

¹¹ Tabone 1990, 88. Glede na izpostavljene attribute izvira sorodna bronasta figurica iz Riminija, Spadarolo. Ima enako držo in gesto, vendar nima označenih elementov obleke, prsi pa so prikazane z vrezanimi koncentričnimi krožnicami (Babbi 2008, sl. 128F).

¹² Kukoč 1984–1985, 11.

¹³ Szabó 1983, 229, sl. 22–26.

¹⁴ Cristofani 1978, 180–181; Brendel 1995, 107–109; Briguet 1998, 127; Steingraber 2003, 81–82.

¹⁵ Brendel 1995, 107, sl. 74, 75; Briguet 1998, sl. IV-46; Haynes 2000, 106, sl. 89; Minetti 2004, 431.

¹⁶ Cristofani 1978, 106–107; Damgaard Andersen 1993, 29–30; Sciacca 2000, 306; Naso 2001, 122–123; Babbi 2008, 167–168.

¹⁷ Haynes 2000, 79, sl. 60; Sciacca 2000, 306; Bonfante 2003, sl. 62; Babbi 2008, 148–149, t. 31, sl. 25C; Di Fazio 2011, 718.

Sl. 4: Kanopa z najdišča Chiusi, Castiglione del Lago in pokrov kanope iz Dolciana (po Brendel 1995).

Fig. 4: Canopic urns from Chiusi, Castiglione del Lago and Dolciano (according to Brendel 1995).

V izjemni grobnici Poggio Gallinaro v Tarquiniji pa je bilo odkritih pet figuric, izdelanih v enaki tehniki,¹⁸ ki so občutno bližje čikatskemu primerku (sl. 5). Podobnosti so vidne tako v njihovih pozah in gestah kot tudi v položaju glave ter izdelavi in oblikovanju čeljusti in značilnosti obraza, pa tudi v prikazu kodificiranih atributov.¹⁹ Za razliko od čikatskega in novilarskega primerka nosijo omenjene figurice na sebi *perisoma*, ki je v pasu prevezana.²⁰ Kot pri večini drugih etruščanskih malih ženskih

¹⁸ Haynes 2000, 81–82, sl. 64; Sciacca 2000, 305–306, sl. 421–423; Negroni Catacchio 2007, sl. 25; Babbi 2008, 147–148, t. 30, sl. 25A–B; Di Fazio 2011, 718. Figurice so visoke od 8 do 10 cm.

¹⁹ S področja Chiusija so poznane miniaturne ženske figure z enako držo in gestami, prikazane na kompleksnih situlastih posodah tipa Gualandi-Paolozzi (Colonna 2000, 63; Haynes 2000, 82, sl. 64; Babbi 2008, 164, sl. 143G–H).

²⁰ Richardson 1983, 18–20; Bonfante 2003, 19–29. *Perisoma* je pogosto prikazana na telesih orientalizirajoče etruščanske umetnosti kot tudi v ostalem delu Sredozemlja, najpogosteje kot moška obleka – glede na to, da so bile ženske navadno prikazane v različnih kopalnih oblekah. *Perisoma* je bila enako sprejeta v tedanji modi kot tudi umetnosti in se je obdržala še dolgo po uveljavitvi umetniškega kanona “moške golote” v Grčiji (Bonfante 1993, 48; ead. 2000, 276; ead. 2003, 28–29, 84–85, 218).

plastik, na katerih se jasno prepoznajo obleka, obutev in nakit ter tudi opazno drugačne pričeske, vse to izraža statusne simbole, namenjene za onostranstvo.²¹ Pričeske so bile praviloma sestavljene iz dveh kit, ki sta preko ramen padali na izrez.²² Razen pri figuricah iz grobnice Regolini-Galassi so navedene značilnosti vidne tudi pri figurici iz slonovine iz grobnice Barberini v Praenestah.²³ Njihove izvedbene in slogovne značilnosti kažejo, da je v času orientalizirajočega sloga z začetka 7. st. pr. n. št. moralo priti do večje spremembe v modi in posledično tudi v oblikovanju pričesk. Ko Nuccia Negroni Catacchio zgovorno in obsežno razlaga to tezo, povezuje to malo plastiko z njenim ikonografskim repertoarjem – s prizorom tkalk in predilk na prestolu iz Verucchia (sl. 6), kjer so slednje prikazane z eno kito las.²⁴ Glede na to je avtorica predlagala, da bi pri teh ženskah morda šlo za nek poseben družbeni položaj. Sicer pa je Larissa Bonfante že

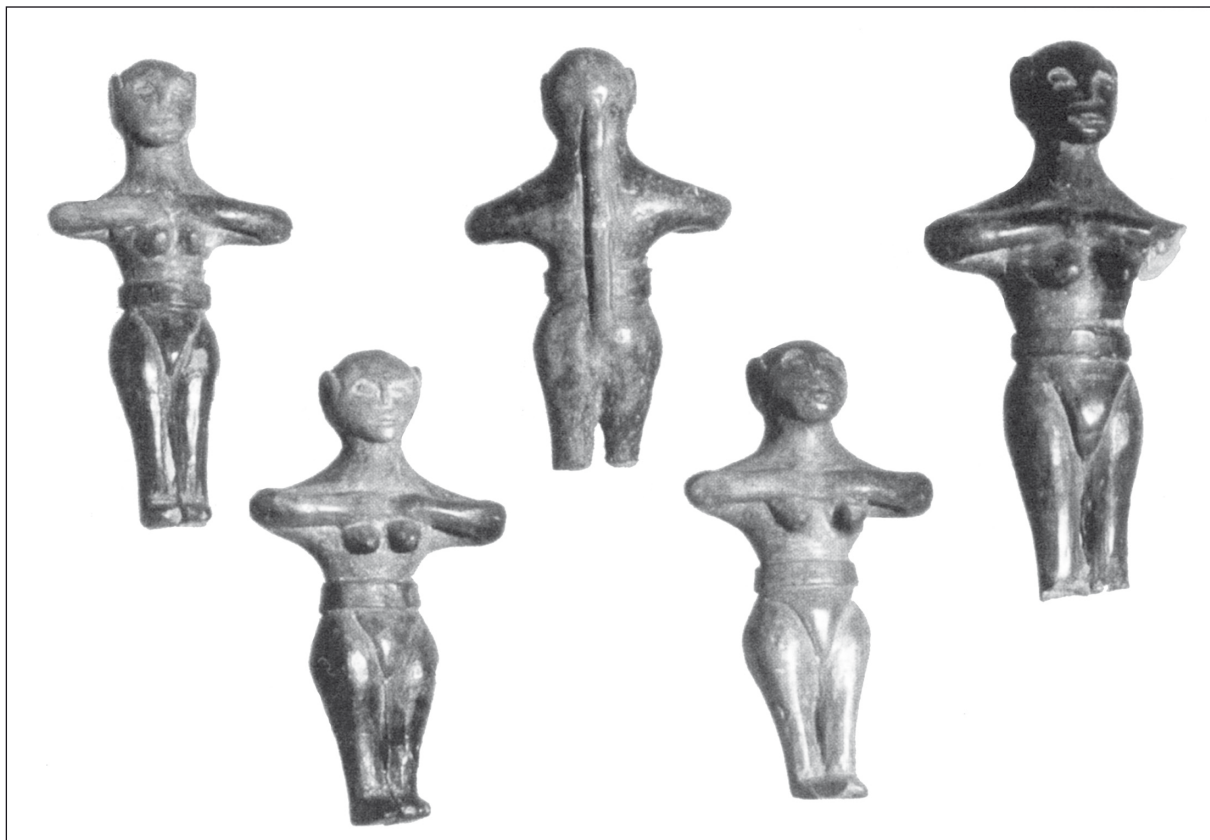
²¹ Bonfante 1993, 48–49; ead. 2003, 220–222.

²² Negroni Catacchio 2007, 549–551, sl. 23, 24.

²³ Bonfante 2003, 176, sl. 62, 63; Babbi 2008, 166, sl. 148B.

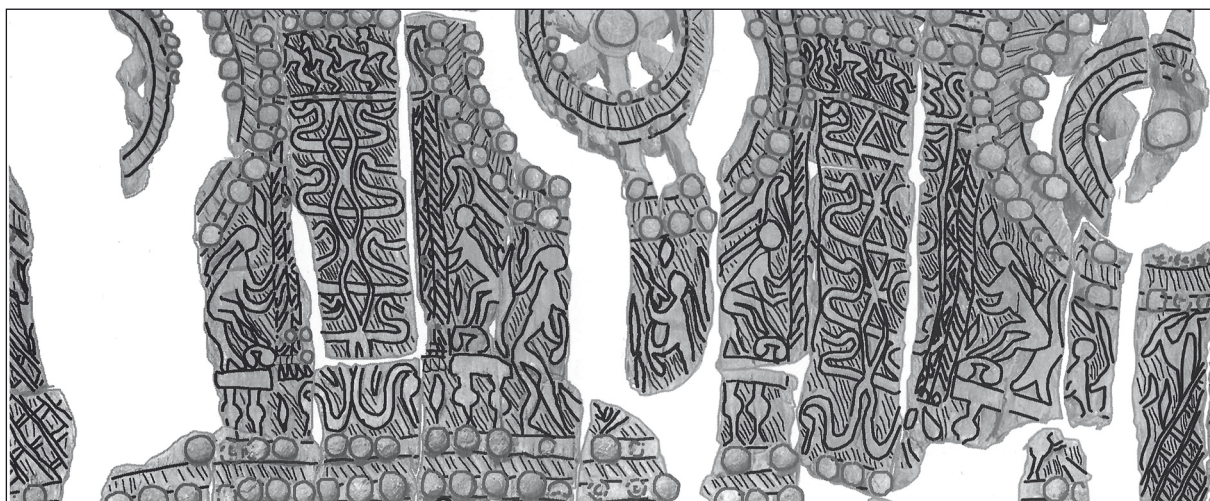
²⁴ Kossack 1998, 134–137; Torelli 1997b, 59–73; Nielsen 1998, 70–73; Boiardi, von Eles 2002, 255–268; Bonfante 2003, 214, sl. B1.

Sl. 5: Poggio Gallinaro, Tarkvinija. Bucchero figurice (po Negroni Catacchio 2007).

Fig. 5: Bucchero statuettes from Poggio Gallinaro, Tarquinia (according to Negroni Catacchio 2007).

Sl. 6: Verucchio. Detajl lesenega prestola (po Boiardi, von Eles 2002).

Fig. 6: Detail from wooden throne, Verucchio (according to Boiardi, von Eles 2002).

prej dokazala, da tudi pričeska ustvarja oziroma določa značilnosti lokalne noše. Tako je prav za 7. st. pr. n. št. značilna dolga enojna kita, ki pada po hrbtu. V sredini stoletja jo zamenja moda tako

imenovanih *sirskih kodrov* oziroma dvojnih kit, ki spredaj padajo na izrez.²⁵ Zato je pri primerjavah

²⁵ Bonfante 2003, 70, 83–84, 87.

značilnih pričesk z enojno kito pomembno izpostaviti še piksido iz gomile I v Paniji pri Chiusiju (sl. 7).²⁶ Impresivna posoda je bila izdelana iz slonovine, datirana je v tretjo četrtino 7. stoletja pr. n. št. in v etruščanski maniri prikazuje poglavja iz grškega mita o Odiseju. V celotnem kontekstu je njena ikonografija razumljena kot prikaz pokojnikovega potovanja v onostranstvo, ki je po novem modelu mitske heroizacije tirenske elite prikazano kot vzvišeno.²⁷ Na četrtem frizu omenjene pikside je med ostalimi prizori upodobljena tudi povorka štirih žalujočih žena (*threnos*), interpretiranih kot svečenice, ki, čeprav popolnoma oblečene, nosijo na hrbtu dolge kite in imajo roke položene na prsi (sl. 7).²⁸

Končno pa predstavlja ikonografija tako upodobljenih drž in gest, to je rok položenih na prsih (ravno, pod, nad ali pa na sredi), etruščansko preureditev izvorno vzhodnosredozemskih, predvsem levantinskih estetsko kanoniziranih motivov.²⁹ Levantinski motivi so prevladali zaradi različnih okoliščin,³⁰ med njimi pa so bili najbolj priljubljeni sirski motivi krilatih "golih" boginj, kakršna je npr. Boginja iz Karkemisha.³¹ Vseeno prevladuje mišljenje, da so v Etruriji le neradi upodabljali ta model, kar ponazarja drobna in elegantna figurica iz slonovine iz Circolo della Fibula v Marsiliana D'Albegna (sl. 8), ki jo imajo za lokalno stvaritev, kljub podobnosti in neposrednemu vplivu severnosirske kreativnosti.³² Omenjena skupina petih figuric iz Poggia Gallinara (sl. 5) predstavlja glede na samostojno izvedbo drž in položajev teles prvi tak tam zaznani pojav,³³ gre za eno izmed najstarejših izvedb v lokalni *bucchero* tehniki.³⁴

²⁶ Briguet 1998, 106, sl. IV-19; Colonna 2000, 63–65.

²⁷ Menichetti 2001, 215–216, 218.

²⁸ Haynes 2000, 110–111, sl. 91; Bonfante 2003, 177, sl. 70; Babbi 2008, 164, sl. 144A.

²⁹ Bonfante 1989, 545–546, 548, 558–562; Miller Ammerman 1991, 220–226; Colonna 1992, 108–112; MacIntosh Turfa 1998, 66–69; Lesure 2011, 200–201.

³⁰ Pomembno vlogo pri tem je odigrala sama diaspora tako imenovanih orientalcev, predvsem elite in obrtnikov mojstrov (Naso 2001, 122; Magness 2001).

³¹ Npr. Winter 2010, 340–342, sl. 3. Splošno o tej temi glej: Marinatos 2000.

³² Bonfante 1993, 49; Cianferoni 2000; Bonfante 2003, sl. 153, 161, 162; Babbi 2008, 165, sl. 146F. To dokazuje tudi dejstvo, da je bila figurica prvotno prekrita z zlatimi lističi, tako njene prsi kot tudi genitalije niso bile vidne. O severnosirskih vplivih glej: Colonna, von Hase 1986; ter novejši pristop k temi v: van Kampen 2010.

³³ Babbi 2008, 163–165.

³⁴ Bartoloni 2009, 164.

Skladno z etruščanskim pojmovanjem umetniškega sloga in sistema simbolov ikonografske vrednosti je bilo potrebno ženske figure prikazovati oblečene in prsi narediti nevidne. Včasih je zadostovalo preprosto prekrivanje s kitami ali z rokami, zato je bil osnovni motiv dokaj spremenjen.³⁵ Etruščanski kipi, če izvzamemo monumentalno kamnito skulpturo iz Orvieto,³⁶ niso bili nikoli prikazani v popolni aristokratski oziroma heroizirani goloti, kot je veljalo za razvita grška klasična dela.³⁷ Kakorkoli so upodobitve "stoječe gole boginje" na prostoru Etrurije dokaj redke. Tudi kadar se pojavlja tak "pansredozemski" motiv,³⁸ gre za označevanje statusa in pomena pokojnice, ne pa za religiozne ali kultne predstave, ki so bile v navadi v Etruriji tega časa.³⁹

Tako je tudi pri mali plastiki iz Populonije iz Circola dei Monili v Poggio alla Guardia (sl. 9).⁴⁰ Gre za majhen jantarni kipec, ki je oblikovno, slogovno in ikonografsko nabolj podoben čikatskemu primerku. Telo je prikazano čokato, neproporcionalno in golo, vendar njeno "nošo" vseeno odlikuje bogata nakitna garnitura, ki je dobro prepoznavna. Sestavljena je iz več ogrlic in zapestnic.⁴¹ Razen položaja rok je na figurici prav

³⁵ Richardson 1983, 19–20; Bonfante 1993, 47–50; ead. 2003, 71, 82–84, op. 45; ead. 2009, 188–190.

³⁶ Npr.: Miller Ammerman 1991, 218; Bonfante 1993, 49; Spivey 2006, sl. 13; Simon 2006, 47–48, sl. IV-4 – z navedeno starejšo referenčno literaturo.

³⁷ Bonfante 1989; ead. 2003, 21.

³⁸ Marinatos 2000, 1–34; Lesure 2011, 11–12, 156–206.

³⁹ Miller Ammerman 1991, 217–218. Prim. Bonfante 1993, 48–52; ead. 2000, 274; ead. 2006; Krauskopf 2006; Di Fazio 2011.

⁴⁰ Negroni Catacchio 1989, 661, sl. 477, 478; id. 1993, 191, sl. 2d.

⁴¹ Negroni Catacchio 2007, 540, sl. 11e. Navedena figurica je bila večkrat primerjana z malo jantarno plastiko in z obeskom iz Satricuma, grobnica VI (Bartoloni 1976, 342–343, t. XCIV: 2,3; Negroni Catacchio 1989, 661, sl. 480; id. 1993, 191, sl. 3a; Babbi 2008, sl. 128E; Nijboer 2010, 8, sl. 5), ki pa je občutno slabše izdelana kot primerek iz Populonije. Tukaj je potrebno omeniti tudi jantarne obeške v obliki ženskih figur s področja Ascolija, ki jih hrani Museum of Archaeology and Anthropology v Philadelphiji (Naso 2000, t. 29; MacIntosh Turfa 2005, 225–227, kat. št. 240–242). Ena od figuric, visoka zgolj 4 cm, je prikazana v stoječem položaju z značilno gesto na prsi položenih rok, vendar ima glavo in lase pokrite z ruto/tančico, ki ji pada po hrbtu (Naso 2000, t. 29; spodaj desno; MacIntosh Turfa 2005, 241, kat. št. 242). Glede na formalne značilnosti je umeščena v 7. st. pr. n. št. in povezana s severnosirskim vplivom, ki pa ni bil nujno posredovan preko Etrurije (Naso 2000, 132–133).

Sl. 7: Pania, Chiusi. Slonokoščena piksida (po Colonna 2000).
Fig. 7: Ivory pyxis from Pania, Chiusi (according to Colonna 2000).

Sl. 8: Circolo della Fibula, Marsiliana D'Albegna. Slonokoščena figurica (po Cianferoni 2000).

Fig. 8: Ivory statuette from Circolo della Fibula, Marsiliana D'Albegna (according to Cianferoni 2000).

tako kot na čikatski izražena dolga, s poševnimi in vodoravnimi vrezi okrašena kita las, ki sega do pasu. Oblikovanje dlani in podaljšanih prstov kot tudi rahlo razširjene noge in roke, položene pod prsi, pa jo od Dame iz Čikata razlikujejo.

INTERPRETACIJA

Dama iz Čikata je frontalna, abstraktna in nepremična figura, katere položaj rok v skladu z etruščanskimi idejami izraža predvsem vljudno držo (sl. 1, 2, 3). Tak položaj rok bi bil lahko tudi obreden, povezan z njenim religioznim/ritualnim

namenom, vendar je to danes glede na nepoznane okoliščine najdbe težje pojasniti. Če sprejmemo, da položaj rok z zapestnicami ni ne izraz vljudnosti kot tudi ne ikonološki prikaz sramežljivosti, ampak odsev visoko razvitega sistema simbolov, ki je imel za izvirno družbo določen pomen, je treba našo pozornost usmeriti na še nekaj nezanemarljivih detajlov. Gre za luknje na temenu, v popku in v ušesnih mečicah figurice. Razen tehnične rešitve izdelave figure in v skladu z etruščanskimi kompozitnimi glavami, predvsem tistimi s kanop (sl. 4), kot tudi realističnejšega prikazovanja, so bile obstoječe luknjice tudi funkcionalno namenjene za pritrditev izdelanih las, dodatnih okrasov in delov obraza/telesa, mask, poslikav ter podobnih detajlov.⁴² Morda je bila taka rešitev uporabljena tudi na čikatski figurici. V odprtini na temenu bi lahko bili pričvrščeni lasje ali nek okras, v odprtini na trebuhu pa prekrivalo za spodnji del telesa oziroma neka oblika *perisome*. Kot smo videli iz analize, so našete možnosti zelo verjetne, posebej če razen okrasne vloge razumemo tudi različnost njihovega semantičnega pomena.⁴³ Dama iz Čikata je bila najverjetneje oblečena, tako kot tudi vsa druga predstavljena mala plastika enakih značilnosti, ali pa je bila zaradi neke svečane ali svete potrebe gola v predelu genitalij. Te so anatomsko pravilno prikazane, kar je, *nota bene*, tudi značilnost etruščanske likovne ustvarjalnosti.⁴⁴ Obstaja tudi možnost, da so bili v ušesnih mečicah te figurice zatakneni uhani. Če je Dama iz Čikata zares nosila uhane, morda celo iz plemenite kovine, bi v njej lahko prepoznali vse tiste osnovne značilnosti posvečenosti, duhovnosti in religioznosti sredozemskih kulturnih tradicij, ki jih je na primeru osrednje ženske figure, "gole" Boginje s kulturnega vozička iz Strettwega, dokazovala Biba Teržan,⁴⁵ že znatno prej pa pokazala njeno neposredno povezanost z etruščanskim prostorom oziroma njegovimi idejami in ustvarjalno mislijo Luciana Aigner Foresti.⁴⁶ Temu je potrebno in smiselno, poleg predilk in tkalk kot gospodaric hiše – *Penelope*, ob izpostavljanju in pripadnosti velikemu prestižu, bogastvu oz. najvišjemu družbenemu položaju, dodati tudi možnost, da so ženske z eno kito las označevale morebitne "svečenice" s poseb-

⁴² Brendel 1995, 109.

⁴³ Primerjaj npr. s polivalentnim pomenom Venere iz Orvieto (Bonfante 1993, 49–50).

⁴⁴ Bonfante 1993, 49.

⁴⁵ Teržan 2003, 68, 70–71; ead. 2011, 241, sl. 1–3.

⁴⁶ Aigner Foresti 1992, 156, 162–163, kat. št. 242.

Sl. 9: Poggio alla Guardia, Populonia. Jantarna figurica (po Negroni Catacchio 2007).
Fig. 9: Amber figurine from Poggio alla Guardia, Populonia (according to Negroni Catacchio 2007).

nim vplivom v ritualnih in duhovnih obredih.⁴⁷ Zato nam žalujoča povorka “svečenic” s pikside iz Panije (sl. 7), skupaj s poznanimi konteksti lokacije in načina deponiranja posameznih tukaj navedenih figuric,⁴⁸ nakazuje, da je mogoče v samostojnih drobnih figurah zares videti žalujoče duhovnice, ki so v slogu etruščanske “*grammatica del dolore*” objokujoč bedele in ustvarjale večnost pogrebnega rituala izpostavljene pokojnice.⁴⁹

Odsotnost podatkov o arheološkem kontekstu odkritja, nemožnost diahronega zasledovanja take vrste male antropomorfne keramične skulpture na prostoru severnega Jadrana in izključno tipološko-slogovna analiza ne omogočajo natančnejše interpretacije in določitev morebitne funkcije Dame iz Čikata. Vendar ima figurica kot *specifičen subjekt* v analizi predstavljene elemente, ki omogočajo prepoznavanje njene socialne kvalitete.⁵⁰ Njeni v vseh ozirih brezosebni kodificirani atributi doda-

tno nakazujejo, da gre za pomemben ritualni *ex voto* predmet, ki je lahko nastopal samostojno ali pa skupaj z drugimi vsebinami. Odlomljene, toda nedvomno spojene noge in rahlo zakrivljen položaj kažejo, da Dama ni mogla stati samostojno, ampak na majhnem podstavku ali pa pripeta, izolirana ali v kombinaciji z več okraski. Domnevno je bila namenjena notranjemu prostoru in v arhitekturi povezana z okraševanjem notranjosti ali pohištva.⁵¹ Po analogijah bi bila lahko čikatska dama pridana kaki lokalni, vendar bogati in pomembni ženski grobnici.

Na podlagi slogovne analize in njene ikonografske vsebine v primerjavi s skulpturami z vzhodne obale Jadrana in iz zaledja je bila čikatska plastika pripisana obdobju starejše železne dobe, času 7./6. stoletja pr. n. št. ter definirana kot osamljen, enkraten primerjek brez konkretnih paralel. Slogovno je bila obravnavana kot izraz samosvojega likovnega izražanja.⁵² Analiza pa je pokazala, da najdemo slogovno in tematsko zelo podobne primerjave čikatski Dami znotraj spektra male antropomorfne plastike Etrurije, ki je bila oblikovana iz različnih materialov – od keramike do eksotičnih in raz-

⁴⁷ Torelli 1997b, 59–73; Boiardi, von Eles 2002, 262–264; von Eles 2002, 270–271; Negroni Catacchio 2007, 554–555. Prim. Gleba 2009, 80–81.

⁴⁸ Babbi 2008, 46–48; Di Fazio 2011, 717–718, 721.

⁴⁹ Damgaard Andersen 1993, 30–32, 56; Torelli 1997b, 31; Di Fazio 2011, 720–723.

⁵⁰ Kar za etruščanske primerke lepo razloži Di Fazio (2011, 721–723).

⁵¹ Bartoloni 2000, 277.

⁵² Kukoč 1984–1985, 10–12; Majnarić-Pandžić 1998, 318.

košnih materialov, kot sta slonovina in jantar (sl. 5; 8; 9).⁵³ Posledično, upoštevajoč ikonografski program in slogovne značilnosti, *Dame* iz Čikata ne moremo prepoznati kot lokalno interpretacijo etruščanskih virov, saj od njih ne slogovno ne po ravni izdelave ne odstopa. Moramo jo razumeti kot izdelek etruščanskih delavnic in njihovih mojstrov iz prve polovice 7. stoletja pr. n. št. Ker pa predstavljene analogije glede ikonografskih detajlov vseeno niso identične, ni verjetno, da bi našli njeno dvojnico, temveč predstavlja unikatno likovno stvaritev takratnih slogovnih konceptov.

Dama iz Čikata v bistvu izjemno močno odraža tedanje kulturne povezave in posredniške odnose, ki so jih omogočale in vzdrževale čezmorske komunikacije na območju severnega Jadrana. Morda je v vsem tem odigral svojevrstno vlogo prostor Picena. Veliko bolj verjetno pa se zdi, da je vlogo posrednika, prav zaradi prestižnega pomena takih simbolnih predmetov za njihove "lastnike" in zaradi njihove prepoznavnosti v obtoku dobrin v sistemu privilegiranih odnosov ali zvez eminentnejših oseb, utemeljenih na principih zamenjave darov,⁵⁴ v največji meri moral odigrati Verucchio, etruščansko središče *na mejah* ter enklava na Jadranu.⁵⁵ Čeprav je figurica trenutno edinstven in osamljen predmet, glede na številne neposredno uvožene predmete etruščanskih delavnic, ki jih poznamo z istrskih nekropol, predvsem z najbližjega, s Kvarnerjem neločljivo povezanega Nezakcija,⁵⁶ njeno odkritje ne bi smelo biti preveliko presenečenje ali popolna novost.

S pomočjo povezav preko kvarnerskega arhipelaga (Lošinj-Cres-Krk) morda lahko razumemo tudi pojav majhne roževinaste plastike iz groba na Vačah.⁵⁷ Tej skulpturi, ki je očitno okrasni del interjerja, bogatega pohištva, lahko najdemo primerjave prav v Verucchiju, v grobnici B/1871 Lippi, kjer so bile odkrite zelo podobne figurice, izdelane iz lesa.⁵⁸ Na drugi strani pa bo prav ta pomorsko-otoški koridor predstavljal smer nekoliko mlajšega, vendar izrazitega in z arheološkimi podatki podkrepjenega prodora arhajskega umetniškega ustvarjanja Etrurije vse do Japodov in njihove umetnostne dediščine, kjer je treba

še posebej opozoriti na drobne jantarne glavice spinske produkcije.⁵⁹

Zahvala

Obdelavo in objavo Čikatske *Dame* je skupaj s posredovanjem številne tehnične in arhivske dokumentacije omogočila Zrinka Ettinger Stračić (Lošinjski muzej, Lošinj), kritično vrednotenje razprave, neskončne diskusije, nasvete in prevod izvirnega besedila pa mi je omogočil Boris Kavur (Univerza na Primorskem, Koper). Duška Gržeta in Tea Sušanj Protić (Ministarstvo kulture, Uprava za zaščito kulturne baštine, Konzervatorski odjel u Rijeci, Rijeka) sta me usmerili s koristnimi nasveti in opozorili na nezanemarljive pomanjkljivosti, Marjeta Šašel Kos (Inštitut za arheologijo ZRC SAZU, Ljubljana) pa je s svojo zavzetostjo omogočila, da je bilo delo sprejeto v objavo v znanstvenem časopisu, ki bo, poleg ostalega, ostal opažen po bogatem opusu Bibe Teržan, ki ji je to delo posvečeno. Vsem se iskreno zahvaljujem.

Prevod: Boris Kavur

⁵³ Negroni Catacchio 2007, 540, 550, sl. 11e, 25.

⁵⁴ Razpravo o tej temi glej v novjšem pristopu pri: Maras, Sciacca 2011.

⁵⁵ Razumljeno v smislu G. Sassatelli jeve sintagme: "*centro etrusco di frontiera*" (Sassatelli 1996).

⁵⁶ Mihovilić 1986; ead. 1988; Cambi 2002, 15–17.

⁵⁷ Stare 1975, 237–238, 242, t. 16: 2–3, t. 26.

⁵⁸ Bentini 2006, 23–24.

⁵⁹ Balen-Letunić 2004, 238, sl. 26, kat. št. 35.3–35.8; Bakarić 2008, sl. 2–7, 12. Prim. Negroni Catacchio 1989, 662, sl. 473; Cambi 2002, 18–20. V nasprotju s temi jantarnimi glavicami *Dama* iz Čikata ni bila vključena v pregled umetnostne zgodovine antičnega obdobja na področju Hrvaške (Cambi 2002) niti v pregled o etruščanskih spomenikih na Hrvaškem v poglavje *Pogovor* prvega v hrvaški jezik prevedenega dela o etruščanski tematiki – Pallotinove klasične *Etruščani: Etruskologija* (Rendić-Miočević 2008).

- AIGNER-FORESTI, L. 1992, Vorgeschichtliche Beziehungen zwischen Italien und Zentraleuropa. – V: M. Pallottino (ur.), *Die Etrusker und Europa*, 158–167, Milano.
- BABBI, A. 2008, *La piccola plastica fittile antropomorfa dell'Italia antica, dal Bronzo Finale all'Orientalizzante*. – Mediterranea. Supplemento I, Pisa, Roma.
- BAKARIĆ, L. 2008, Kompolje grob 47 – nova interpretacija / Kompolje grave 47 – a new interpretation. – *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 41, 37–60.
- BALEN-LETUNIĆ, D. 2004, Japodi. – V: D. Balen-Letunić (ur.), *Ratnici na razmeđu Istoka i Zapada. Starije željezno doba u kontinentalnoj Hrvatskoj / Warriors at the crossroads of East and West*, 211–257, Zagreb.
- BARTOLONI, G. 1976, Satricum, Tomba VI (k. 112). – V: G. Colonna (ur.), *Civiltà del Lazio primitivo*, 342–345, Roma.
- BARTOLONI, G. 2000, La donna delle Principe. – V: C. Morigi Govi (ur.), *Principi Etruschi tra Mediterraneo ed Europa*, 271–277, Bologna.
- BARTOLONI, G. 2009, The Earliest Etruscan Toast. Considerations on the Earliest Phases of Populonia. – V: M. Gleba, H. Becker (ur.), *Votives, places, and rituals in Etruscan religion. Studies in honor of Jean MacIntosh Turfa*, Religions in the Graeco-Roman World 166, 159–169, Leiden, Boston.
- BEINHAUER, K. W. 1985, *Untersuchungen zu den eisenzeitlichen Bestattungsplätzen von Novilara (Provinz Pésaro und Urbino/Italien): Archäologie, Anthropologie, Demographie; Methoden und Modelle*. – Frankfurt a. M.
- BENTINI, L. 2006, Gli arredi in legno della Tomba Lippi B/1971. – V: L. Bentini, P. von Eles, P. Poli, A. Stauffer, T. Trocchi (ur.), *Il potere e la morte: aristocrazia guerrieri e simboli*, Guide artistiche e architettoniche 6, 23–24, Verucchio.
- BOIARDI, A. in P. von ELES 2002, Il Trono della tomba 89 come strumento di comunicazione: proposta per una analisi ed una interpretazione – V: P. v. Eles (ur.), *Guerriero e sacerdote. Autorità e comunità nell'età del ferro a Verucchio. La Tomba del Trono*, Quaderni di Archeologia dell'Emilia Romagna 6, 248–268, Firenze.
- BONFANTE, L. 1989, Nudity as a Costume in Classical Art. – *American Journal of Archaeology* 93, 543–570.
- BONFANTE, L. 1993, Etruscan Nudity. – *Source. Notes in the History of Art* 12/2, 47–55.
- BONFANTE, L. 2000, Classical nudity in Italy and Greece. – V: D. Ridgway, F. R. Serra Ridgway, M. Pearce, E. Herring, R. D. Whitehaus, J. B. Wilkins (ur.), *Ancient Italy in its Mediterranean Setting. Studies in honour of Ellen Macnamara*, Accordia Specialist Studies on the Mediterranean 4, 271–293, London.
- BONFANTE, L. 2003, *Etruscan dress*. – Baltimore, London.
- BONFANTE, L. 2006, Etruscan Inscriptions and Etruscan Religion. – V: N. Thomson de Grummond, E. Simon (ur.), *The religion of the Etruscans*, 9–26, Austin.
- BONFANTE, L. 2009, Ritual Dress. – V: M. Gleba, H. Becker (ur.), *Votives, places, and rituals in Etruscan religion. Studies in honor of Jean MacIntosh Turfa*, Religions in the Graeco-Roman World 166, 183–191, Leiden, Boston.
- BRENDEL, O. 1995, *Etruscan art*. – New Haven, London.
- BRIGUET, M-F. 1998, Art. – V: L. Bonfante (ur.), *Etruscan life and afterlife. A handbook of Etruscan studies*, 92–173, Detroit.
- CAMBI, N. 2002, *Antika*. – Povijest umjetnosti u Hrvatskoj 2, Zagreb.
- CIANFERONI, G. C. 2000, Statuetta femminile, cat. 88. – V: C. Morigi Govi (ur.), *Principi Etruschi tra Mediterraneo ed Europa*, 132–133, Bologna.
- COLONNA, G. 1992, Apporti etruschi all'orientalizzante "Piceno": il caso della statuaria. – V: *La Civiltà Picena nelle Marche. Studi di onore di G. Annibaldi, Contributi presentati al Convegno sulla Civiltà Picena nelle Marche, Ancona 1988*, 92–127, Ripatransone.
- COLONNA, G. 2000, La cultura Orientalizzante in Etruria. – V: C. Morigi Govi (ur.), *Principi Etruschi tra Mediterraneo ed Europa*, 55–66, Bologna.
- COLONNA, G. in F.-W. von HASE 1986, Alle origini della statuaria etrusca: La Tomba delle Statue presso Ceri. – *Studi Etruschi* 52, 13–59.
- CRISTOFANI, M. 1978, *L'arte degli Etruschi. Produzione e consumo*. – Storia dell'arte Einaudi. – Torino.
- ČUS-RUKONIĆ, J. 2003, *Iz muzejske dokumentacije*. – Arhiv Lošinjskog muzeja, Lošinj.
- DAMGAARD ANDERSEN, H. 1993, The Etruscan Ancestral Cult – Its Origin and Development and the Importance of Anthropomorphization. – *Analecta Romana Instituti Danici* 21, 7–66.
- DELPINO, F. in P. FLOURENTZOS 2000, Tra Oriente ed Etruria. I modelli e la formazione della cultura Orientalizzante. – V: C. Morigi Govi (ur.), *Principi Etruschi tra Mediterraneo ed Europa*, 91–101, Bologna.
- DI FAZZZIO, M. 2011, "La morte è dura; ancora più duro il cordoglio". Primi appunti da una indagine sul pianto rituale nel mondo etrusco. – V: V. Nizzo (ur.), *Dalla nascita alla morte. Antropologia e archeologia a confronto, Atti dell'Incontro Internazionale di Studi in Onore di Claude Lévi-Strauss, Roma, Museo Nazionale Preistorico - Etnografico "L. Pigorini"*, 22. 05. 2010, 717–726, Roma.
- ELES, P. von 2002, Il Trono della tomba 89 come strumento di comunicazione: proposta per una analisi ed una interpretazione – V: P. v. Eles (ur.), *Guerriero e Sacerdote. Autorità e comunità nell'età del ferro a Verucchio. La Tomba del Trono*, Quaderni di Archeologia dell'Emilia Romagna 6, 268–272, Firenze.
- GLEBA, M. 2009, Textile Tools in Ancient Italian Votive Contexts: Evidence of Dedication or Production? – V: M. Gleba, H. Becker (ur.), *Votives, places, and rituals in Etruscan religion. Studies in honor of Jean MacIntosh Turfa*, Religions in the Graeco-Roman World 166, 69–84, Leiden, Boston.
- HAYNES, S. 2000, *Etruscan Civilization. A Cultural History*. – Los Angeles.
- HASE, F.-W. von 2003, Il guerriero di Hirschlanden. La problematica della genesi della statua-stele alla luce di vecchie e recenti scoperte. – V: *I Piceni e l'Italia Medio-Adriatica, Atti del XXII Convegno di studi Etruschi ed Italici, Ascoli Piceno-Termo-Ancona 2000, Istituti editoriali e poligrafici internazionali*, 361–378, Pisa, Roma.
- KOSSACK, G. 1998, Pictures of Life, Mythical pictorial narrative and pictures of cultic feasts. Remarks on pictorial scenes on the Throne-back from Verucchio. – V: B. Hänsel, A. F. Harding (ur.), *Towards Translating the Past. Georg Kossack Selected Studies in Archaeology*, 129–144, Rahden, Westf.

- KRAUSKOPF, I. 2006, The Grave and Beyond in Etruscan Religion. – V: N. Thomson de Grummond, E. Simon (ur.), *The religion of the Etruscans*, 66–89, Austin.
- KUKOČ, S. 1984 – 1985, Prapovijesni antropomorfni kipi s Čikata na otoku Lošinju (The Prehistoric anthropomorphic Statuette from Čikat on the Island of Lošinj). – *Radovi filozofskog fakulteta u Zadru* 11, 5–12.
- LESURE, R. G. 2011, *Interpreting Ancient Figurines: Context, Comparison, and Prehistoric Art*. – Cambridge.
- LOLLINI, D. 1976, La civiltà Picena. – V: *Popoli e civiltà dell'Italia antica* V, 107–195, Roma.
- MACINTOSH TURFA, J. 1998, International Contact: Commerce, Trade, and Foreign Affairs. – V: L. Bonfante (ur.), *Etruscan life and afterlife. A handbook of Etruscan studies*, 66–91, Detroit.
- MACINTOSH TURFA, J. 2005, *Catalogue of the Etruscan gallery of the University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology*. – Philadelphia.
- MAGNESS, J. 2001, A Near Eastern Ethnic Element Among the Etruscan Elite? – *Etruscan Studies: Journal of the Etruscan Foundation* VIII/1, 79–117.
- MAJNARIĆ-PANDŽIĆ N. 1998, Liburnska grupa u starije željezno doba, 9.-4. stoljeće prije Krista (The Liburnian Group in the Early Iron Age, 9th to 4th Centuries BC). – V: S. Dimitrijević, T. Težak-Gregl, N. Majnarić-Pandžić, *Prapovijest, Povijest umjetnosti u Hrvatskoj* 1, 306–318, Zagreb.
- MARAS, D. F. in F. SCIACCA 2011, Ai confini dell'oralità. Le forme e i documenti del dono nelle aristocrazie orientalizzanti etrusche. – V: V. Nizzo (ur.), *Dalla nascita alla morte. Antropologia e archeologia a confronto, Proceedings of the Congress in memory of C. Lévi-Strauss*, Roma, Museo Nazionale Preistorico-Etnografico "L. Pigorini", 22. 05. 2010, 703–713, Roma.
- MARINATOS, N. 2000, *The goddess and the warrior: the naked goddess and Mistress of Animals in early Greek religion*. – London, New York.
- MENICHETTI, M. 2001, Political Forms in the Archaic Period. – V: M. Torelli (ur.), *The Etruscans*, 205–225, London.
- MIHOVIĆ, K. 1986, *Histri i Etrušćani / Histri ed Etruschi*. – Monografije i katalozi 2, Pula.
- MIHOVIĆ, K. 1988, *Histri i Etrušćani/ Histrians and Etruscans*. – Monografije i katalozi 5, Pula.
- MILLER AMMERMAN, R. 1991, The Naked Standing Goddess. A Group of Archaic Terracotta Figurines from Paestum. – *American Journal of Archaeology* 95, 203–230.
- MINETTI, A. 2004, *L'orientalizzante a Chiusi e nel suo territorio*. – Roma.
- NASO, A. 2000, *I Piceni. Storia e archeologia delle Marche in epoca Preromana*. – Biblioteca di Archeologia 29, Milano.
- NASO, A. 2001, The Etruscan Aristocracy in the Orientalizing Period: Culture, Economy, Relations. – V: M. Torelli (ur.), *The Etruscans*, 111–129, London.
- NEGRONI CATAACCHIO, N. 1989, L'ambra: produzione e commerci nell'Italia preromana. – V: G. Pugliese Carratelli (ur.), *Italia omnium terrarum parens, La civiltà degli Enotri, Choni, Ausoni, Sanniti, Lucani, Brettii, Sicani, Siculi, Elimi*, 659–696, Milano.
- NEGRONI CATAACCHIO, N. 1993, The production of amber figures in Italy from the 8th to the 4th centuries BC. – V: C. W. Beck, J. Bouzek (ur.), *Amber in Archaeology. Proceedings of the Second International Conference on Amber in Archaeology, Liblice 1990*, 191–202, Praha.
- NEGRONI CATAACCHIO, N. 2007, Le vesti sontuose e gli ornamenti. Monili d'ambra e di materie preziose nelle tombe femminili di età orientalizzante e arcaica in Italia. – V: M. Blečić, M. Črešnar, B. Hänsel, A. Hellmuth, E. Kaiser, C. Metzner-Nebelsick (ur.), *Scripta praehistorica in honorem Biba Teržan*, Situla 44, 533–556, Ljubljana.
- NIELSEN, M. 1998, Etruscan women: a cross-cultural perspective. – V: L. Larsson Lovén, A. Strömberg (ur.), *Aspects of Women in Antiquity, Proceedings of the First Nordic Symposium on Women's in Antiquity, Göteborg 12. – 15. 06. 1997*, 69–84, Jönsered.
- NIJBOER, A. 2010, Italy, its interconnections and cultural shifts during the Iron Age. – V: *Atti XVII Congresso Internazionale di Archeologia Classica. Incontri tra Culture nel Mondo Mediterraneo Antico. Roma, Palazzo della FAO, Settembre 22–26, 2008*, Bollettino di Archeologia on line 1 (Vol. speciale), 1–22, Roma.
- RATHJE, A. 2010, Tracking down the Orientalizing. – V: *Atti XVII Congresso Internazionale di Archeologia Classica. Incontri tra Culture nel Mondo Mediterraneo Antico. Roma, Palazzo della FAO, Settembre 22–26, 2008*, Bollettino di Archeologia on line 1 (Vol. speciale), 23–30, Roma.
- RENDIĆ-MIOČEVIĆ, A. 2008, Pogovor: Etrušćani, Etruskologija i zagrebačka Lanena knjiga. – V: M. Pallottino, *Etrušćani: Etruskologija*, 469–493, Zagreb.
- RICHARDSON, E. 1983, *Etruscan Votive Bronzes, Geometric, Orientalizing, Archaic*. – Mainz a. R.
- SASSATELLI, G. 1996, Verucchio, centro etrusco "di frontiera". – *Ocnus* IV, 249–271.
- SCIACCA, F. 2000, Tre statuette femminili (k. 421–423). – V: C. Morigi Govi (ur.), *Principi Etruschi tra Mediterraneo ed Europa*, 305–306, Bologna.
- SIMON, E. 2006, Gods in Harmony: The Etruscan Pantheon. – V: N. Thomson de Grummond, E. Simon (ur.), *The religion of the Etruscans*, 45–65, Austin.
- SPIVEY, N. 2006, *Etruscan Art*. – London.
- STARE, F. 1975, Etrušćani in jugovzhodni predalpski prostor (Die Etrusker und der südöstliche Voralpenraum). – *Razprave 1. razreda SAZU* 9/3, 193–302.
- STEINGRÄBER, S. 2003, Anthropomorphisierung der Kunst, Ahnenskult und bildliche Darstellungen von Ahnen in etruskischen und unteritalischen Grabgemälden aus vorrömischer Zeit. – *Bulletin of the Institute for Mediterranean Studies* 1, 79–120.
- SZABÓ, M. 1983, Rapports entre le Picenum et l'Europe extra-Méditerranéenne a l'Age du Fer. – *Savaria* 16, 223–241.
- VAN KAMPEN, I. 2010, La statuaria e il rapporto con l'ambiente Nord Siriano. – V: *Atti XVII Congresso Internazionale di Archeologia Classica. Incontri tra Culture nel Mondo Mediterraneo Antico. Roma, Palazzo della FAO, Settembre 22–26, 2008*, Bollettino di Archeologia on line 1 (Vol. speciale), 28–34, Roma.
- TABONE, G. P. 1990, *Bronzistica a figura umana dell'Italia preromana nelle Civiche Raccolte Archeologiche di Milano*. – Rassegna di studi del Civico Museo Archeologico e del Civico Gabinetto Numismatico di Milano. Notizie dal chiostro del monastero maggiore, Supplementi 6, Milano.

- TERŽAN, B. 2003, Goldene Ohrringe in der spät Bronze- und frühen Eisenzeit – Zeichen des Sakralen? – V: *Anzeiger des Germanischen Nationalmuseums* 2003, 68–82, Nürnberg.
- TERŽAN, B. 2011, Hallstatt Europe: Some aspects of religion and social structure. – V: G. R. Tsetschladze (ur.), *The Black Sea, Greece, Anatolia and Europe in the First Millennium BC*, *Colloquia Antiqua* 1, 233–264, Leuven, Paris, Walpole, MA.
- TORELLI, M. 1997a, *Storia degli Etruschi*. – Roma, Bari.
- TORELLI, M. 1997b, *Il rango, il rito e l'immagine. Alle origini della rappresentazione storica romana*. – Milano.
- TORELLI, M. 2001 (ur.), *The Etruscans*. – London.
- WINTER, I. J. 2010, *On Art in the Ancient Near East 1. Of the First Millennium B.C.E.* – Culture and History of the Ancient Near East, Leiden, Boston.

The Lady from Čikat

Dedicated to Acad. Prof. Biba Teržan for her 65th birthday

INTRODUCTION

A long time ago an interesting and unique anthropomorphic ceramic figurine, originating from Čikat on the island of Lošinj, was presented in Croatian scientific literature (*figs. 1–3*),¹ – it was named the *Lady* from Čikat. Unfortunately the context of its discovery is not known at all. However, it is believed that it was discovered as an isolated find in 1975, most probably during the construction of the tourist complex *Villa Diana* along the coastal part of one of the most beautiful bays of the island Lošinj. The figurine was, during previous publications, kept in the private property of the family of Stojan Dimitrijević, a former professor of Prehistoric archaeology at the Faculty of Philosophy in Zagreb, while in 2002 it was handed over to the Lošinjski muzej where it is kept today.² The present paper will be evaluating it anew in the formal and comparative sense, in an iconographic and iconological analysis and in a cultural and historical interpretation of the perception of her primary, original, and secondary, real context.

This small compact figurine is a statuette of only 10.4 cm in height, broadest in the shoulder region at 6.6 cm and with a head of 4.8 cm in diameter. The figurine is treated in a very simplified manner, but at the same time presenting a distinct pose with indicative gestures and symbols, serious and ceremonial, we could almost consider it being intimate, focusing directly on the eternalisation

of a decent, stiff female image. The figurine was made from clay with many additives, mostly with crushed limestone or quartz, creating pottery of a relatively rough facture, in some parts clumsy and stockily finished (*fig. 2*). This also constrained, or at least to a large degree limited, the author of this work to precisely and refinedly elaborating the figure itself and its proportions as well as many details presented on it. Due to the characteristics of the material, the figurine has acquired a coarse surface which is today on several spots more or less damaged. The additives in the pottery actually accelerate the visual dynamics which in specific perspectives reflects with lustre and the change of shades, thus again creating the vivacity of the whole surface. Yet, the surface is not uniform, since individual parts were also additionally treated – with the exposure of the ears and the braid, or further accentuated with executions and interventions in different techniques and in different relations – as for example the incising, polishing and coating.

Since clay permits total control during the forming and adding of the mass, unlike other traditional materials, it is perfect for a liberal approach to the fabrication of the work, especially in the details and experimentation, which is reflected on the figurine from Čikat itself. Based on the listed facts, we can assume a progressive realization of the figurine – it included several recognizable processes. With the modeling in clay the basic elements of corporeality with the functional details were produced. The figurine was composed of at least three, consequently fused parts (the head, the trunk and the legs), which on its upper part, that is on the calotte and on the

¹ Kukoč 1984–1985; Majnarić-Pandžić 1998, 317–318, *fig. 140*.

² Čus-Rukonić 2003.

frontal part of the trunk, have circular perforations (fig. 3). The empty cavity inside the body is a technical solution preventing the voluminous pottery from bursting during the drying/firing. Therefore the added legs were broken off on the thinnest part where they were fused to the body. Finally the decorative elements were executed – most probably also the coating of the whole surface and the eventual adding of decorations from other materials.

Morphologically the body is presented as a cylindrical, robust and rounded mass, formed in an extremely low relief. Its plasticity, besides its surface, emphasizes the contrast of light and shade on the smoothly elaborated transitions (figs. 1, 2). In this way an impressive illusion of corporeality and voluminosity was created, mostly in the thoracic part with the complete omission and negation of the breasts. Despite its completeness, the lower extremities and the left ear are missing. Only the shoulders are protruding from the body together with the emphasized hands and, positioned on a short but broad neck, the oversized spherical head. The clearly modeled hands are placed in the foreground directly and symmetrically across the chest. Although lacking the anatomical details, they have a specially modeled palm with massive, disproportionately and inaccurately represented fingers. The face is modeled in low relief, very flat and schematical. Only the frontal part is elaborated, protruding and elevated on the portion of the lower jaw – exactly on the spot where it is also damaged. The nose is represented in low relief, while the lips are indicated only with incisions. On the frontal part of the head a shallow hollow is located, most probably connected to the realistic modeling of the hairstyle which is missing. The latter is presented in the form of a braid let loose on the shoulders in a single “Y” shaped form falling to the middle of the shoulders (figs. 1, 2). Also the central line of the buttocks is indicated only in low relief. With the final treatment, that is incising, besides the realistic and/or decorative braid, the nostrils, vulva and bracelets on both hands were represented (figs. 1, 2). These are the elements clearly visible in the side view, which will be decisive in the attempt at a closer definition and interpretation of this small anthropomorphic figurine from the territory of the bay of Kvarner as well as from the complete eastern Adriatic coastal belt.

The figurine, as observable from the description, does not have, a lively relation between the volume of the figure and the space surrounding it. This is mostly caused by the linearity and compactness of the contours and the reticence and contractedness of the mass, which is compressed and flat in some

portions of the head and the body. The mass is meanwhile restricted with several surfaces which are rather stretched but also rounded and softened with smooth transitions from one to another. This also conditions the composition of the artistic work itself, which is symmetrical and schematized, but balanced – static and stiff in perspective but transmitting an active act of a reconciled concept of an anthropomorphic, idealized motif of a female – of the *Lady* from Čikat.

The formal analysis of all significant characteristics of the figurine from Čikat demonstrates persuasively that her ideological and material creation cannot be sought for in the autochthonous creativity of the contemporary Cres-Lošinj archipelago, nor could we link it to the production of the Liburnian cultural circle as was assumed in the past.³ Since, beside the fact that she is still the only known example on the territory of the Iron Age cultures on the eastern coast of the Adriatic, the form, artistic elaboration and the code of the schematical/symbolical record of this small artistic product exhibit closeness to the art of the Etruscan part of the Orientalizing style *koiné* and its expansion during the 7th century BC.⁴

ICONOGRAPHY

The arguments for such an opinion are offered by the morphological description itself, this is the signature which presents the work in its corporal nudity without any traces of specific clothing. Meanwhile, it can be observed that the *Lady* from Čikat is not completely naked, nor without “*any peculiarity*” as she was defined by Sineva Kukoč and later accepted by Nives Majnarić-Pandžić.⁵ This seems real if, beside the presented pose and attributes, the very characteristic hairstyle and indicated aesthetic elements which could be ascribed to the jewelry ensemble, we understand the elegant or sacral “nudity” as a part of the specific attire of

³ Kukoč 1984–1985, 12; Majnarić-Pandžić 1998, 317; Čus-Rukonić 2003.

⁴ Only the fundamental works presenting general overviews of the Iron Age Orientalizing period of central Italy and including the major contributions in scientific literature are presented. For example Cristofani 1978, 64–80; Brendel 1995, 49–109; Torelli 1997a, 69–103; Colonna 2000; Delpino, Flourentzos 2000; Naso 2001; Torelli 2001; Spivey 2006, 40–52. See interesting discussions in the works of Annette Rathje (2010) and Albert Nijboer (2010).

⁵ Kukoč 1984–1985, 5–6; Majnarić-Pandžić 1998, 317.

the contemporary stylistic concept of anthropomorphic art.⁶

The codified presentation of the attributes, although strongly reduced, can be recognized first of all from the evident demonstration of the jewelry ensemble. In this perception the semicircular lines/grooves below the fist, produced with deep and broad incisions will have a considerably more important symbolical character than just being a solution of the realization (*figs. 1, 2*). They should be perceived as a decoration indicating the presence of bracelets, since the figurine is presented without any clothing. Reconsidering the fact that in all known examples of Etruscan Orientalizing small figurines the fists are not separated from the hands by incised lines, but the latter are exclusively the depictions of decorative elements – presenting the ending of the clothes or the bracelets.

The same goes also for the eventual decoration of the braid of hair, since the latter is not wrapped in the cover of a scarf.⁷ If we do not perceive the ear lobe as just broken or damaged (*figs. 1, 2*), but recognize in it explicitly the association to the once pierced and/or left openings, into which compound earrings made from other, metallic raw materials were added, then we can clearly observe in this case the so-called concealed symbolism of an – at the first glance – expressionless or common detail.

That is why, formally, in a comparative analysis regarding the usual decoration on such small figurines and especially regarding the added earrings, the *Lady* from Čikat has a close comparison in the bronze figurine from the Picenian necropolis of Novilara-Servici which was discovered in a relatively rich female grave 83. Regarding the context of the whole repertory of finds, the grave was dated to the 7th century BC.⁸ The figurine from Novilara has a protuberance on the calotte, the body is flat and artistically accentuated, but it holds one hand on the abdominal area and has a clearly marked belt. The characteristics which distance it in a comparative analysis from the Čikat figurine are the face and the hair, which are realistically presented, and the holes in the ear lobes, which are completely

preserved.⁹ The figurine from Novilara exhibits the typical pose and gesture of the Picenian “Orientalizing” style,¹⁰ with the exact intention of it being a decorative pendant on the pectorals of the Numana type.¹¹ Despite that, this small bronze figurine was mentioned as a parallel already by S. Kukoč, who used it exclusively in the interpretation of the braid as a chronological determinant, which did not stand as being completely reliable.¹²

A similar ceramic figurine is further known from Nyergesújfal. It is preserved in the National museum in Budapest without any detailed information about its place of discovery. Although it is quite damaged, the holes in the ear lobes are still visible as well as the hair which runs down the back in a single braid. It was interpreted as the consequence of cultural contacts with and influences from the territory of the italic Piceni.¹³

Morphologic and artistic solutions in the shaping of the head indicate somewhat closer parallels to the contemporary examples of ceramic canopic urns from Etruria. They have an accentuated line on the forehead above the face, and numerous holes for the insertion of other decorations or materials, almost as a rule, when female figurines are portrayed; they have pierced ears with earrings made from simple bronze wire or sometimes even wire made from precious metals (*fig. 4*). This is the period of the development and ascent of anthropomorphic depiction in Etruscan art, although the face was depicted flattened almost as a mask, linked exclusively and only with the general conception of the human face.¹⁴ In this direction one should accentuate the similarity with the urn from Castiglione del Lago dated to the second half of the 7th century BC¹⁵ (*fig. 4*) which, not only with the morphology and style of the head, but also with its figure

⁶ Bonfante 1989; ead. 1993; ead. 2000.

⁷ S. Kukoč does not interpret the presented feature but permits the possibility of a representation of a cap/scarf or haircut/braid (Kukoč 1984–1985, 11).

⁸ The grave included three fibulae with three knobs on the bow, bowed fibulae with amber on the bow, a vessel of *kothon* type, biconical urns, metal vessels and a ceramic weight (Beinhauer 1985, pls. 134B, 135, 136. See also: Lollini 1976, 174–175, fig. 23).

⁹ Beinhauer 1985, pl. 135: 1497; von Hase 2003, 368–370, fig. 6; Babbi 2008, fig. 128G.

¹⁰ Colonna 1992, 110–117.

¹¹ Tabone 1990, 88. Regarding the revealed attributes, a similar bronze figurine comes from Rimini, Spadarolo. It exhibits the same pose and gesture, but does not have the marks representing the clothing, and the breasts are represented with just incised concentric circles (Babbi 2008, fig. 128F).

¹² Kukoč 1984–1985, 11.

¹³ Szabó 1983, 229, figs. 22–26.

¹⁴ Cristofani 1978, 180–181; Brendel 1995, 107–109; Briguet 1998, 127; Steingraber 2003, 81–82.

¹⁵ Brendel 1995, 107, figs. 74, 75; Briguet 1998, fig. IV-46; Haynes 2000, 106, fig. 89; Minetti 2004, 431.

and gesture – i.e. the limbs and the placement of the hands – really strongly resembles our statue.

In Etruria, beside the anthropomorphic complex and composite urns and vessels, anthropomorphic statuettes also appear numerous in different forms and purposes. They became distinctive from the beginning of the 7th century BC in the local production of the Orientalizing style. The intention of their production was primarily the creation of a status symbol oriented towards the decoration of interiors of rich, princely female tombs.¹⁶ The largest number of small ceramic figurines is known from the Regolini-Galassi tomb in Cerveteri. There 33 examples produced with the *bucchero* technique were discovered.¹⁷ Further in Tarquinia, in the extraordinary tomb of Poggio Gallinaro, five figurines produced with the same technique were discovered¹⁸ – formally they resemble the figurine from Čikat (fig. 5). They exhibit the same pose and gesture, position of the head with a similar manufacture and shaping of the jaw and the characteristics of the face, and finally they exhibit the same coded attributes.¹⁹ Contrary to the Čikat and Novilara examples, the figurines wear a perizoma which is tied up at the waist.²⁰

As in the majority of other Etruscan small figurines depicting females on which the clothes, shoes, jewelry and hairstyle are clearly recognizable, they reflect symbols of status used for the afterlife.²¹ The hairstyles were generally made from two braids

falling across the shoulders down to the décolletage.²² Besides the figurines from the mentioned Regolini-Galassi tomb, the listed characteristics are present also in the figurines made from ivory from the Barberini tomb in Praeneste.²³ Their realization and stylistic features suggest that in the period of the Orientalizing style at the beginning of the 7th century BC a change in fashion must have taken place which was also reflected in the shaping of the hairstyle. Explaining eloquently and extensively this thesis, Nuccia Negroni Catacchio linked, with its iconographic repertoire, these small figurines with the depictions of weavers and spinners on the throne from Verucchio (fig. 6) where they were all depicted with a single braid.²⁴ In regard to the above listed, the author hypothesized about a possible affiliation of these females to a specific social status. It was actually, Larissa Bonfante who had already demonstrated how the hairstyle creates or actually determines the characteristics of local fashions. In this way it was at the beginning of the 7th century BC that a long single braid falling along the back was characteristic, but it became replaced in the middle of the century by the fashion of so called “Syrian curls”, that is of double braids falling into the décolletage in the front.²⁵ When comparing the characteristic haircuts with a single braid one should also consider the pyxis from mound I in Panija near Chiusi (fig. 7).²⁶ This impressive vessel, made from ivory and dated to the third quarter of the 7th century BC, presents in the Etruscan manner the episodes from the Greek myth about Odysseus. In the whole repertory its iconography is considered as being the presentation of the voyage of the deceased into the afterlife – presented as the departure of a noble person, according to the new model of mythological heroisation used by the Tyrrhenian elite.²⁷ On her fourth register, among other scenes, is depicted a procession of four mourning woman (*threnos*), interpreted as being priestesses which, although completely dressed, wear long braids on

¹⁶ Cristofani 1978, 106–107; Damgaard Andersen 1993, 29–30; Sciacca 2000, 306; Naso 2001, 122–123; Babbi 2008, 167–168.

¹⁷ Haynes 2000, 79, fig. 60; Sciacca 2000, 306; Bonfante 2003, fig. 62; Babbi 2008, 148–149, pl. 31, fig. 25C; Di Fazio 2011, 718.

¹⁸ Haynes 2000, 81–82, fig. 64; Sciacca 2000, 305–306, figs. 421–423; Negroni Catacchio 2007, fig. 25; Babbi 2008, 147–148, pl. 30, figs. 25A–B; Di Fazio 2011, 718. The figurines measure from 8 to 10 centimeters in height.

¹⁹ From the territory of Chiusi are known, of course in the same pose and displaying the same gestures, miniature female figures represented on complex situla-like vessels of the so-called Gualandi-Paolozzi type (Colonna 2000, 63; Haynes 2000, 82, fig. 64; Babbi 2008, 164, figs. 143G–H).

²⁰ Richardson 1983, 18–20; Bonfante 2003, 19–29. *Perisoma* is often represented on the bodies in the Etruscan Orientalizing style art where, as in the rest of the Mediterranean, it was worn by men, since females were represented in different forms of bathing suits. Perizoma was equally accepted in contemporary fashion as well as in art, but also remained longer in use even after the introduction of the artistic canon of “male nudity” in Greece (Bonfante 1993, 48; ead. 2000, 276; ead. 2003, 28–29, 84–85, 218).

²¹ Bonfante 1993, 48–49; ead. 2003, 220–222.

²² Negroni Catacchio 2007, 549–551, figs. 23, 24.

²³ Bonfante 2003, 176, figs. 62, 63; Babbi 2008, 166, fig. 148B.

²⁴ Kossack 1998, 134–137; Torelli 1997b, 59–73; Nielsen 1998, 70–73; Boiardi, von Eles 2002, 255–268; Bonfante 2003, 214, fig. B1.

²⁵ Bonfante 2003, 70, 83–84, 87.

²⁶ Briguet 1998, 106, fig. IV-19; Colonna 2000, 63–65.

²⁷ Menichetti 2001, 215–216, 218.

their backs and hold both hands placed on their breasts (*fig. 7*).²⁸

Finally the iconography of such presented poses and gestures with hands on the chest (straight, up, down or in the middle) presents the Etruscan adaptation of originally eastern Mediterranean, especially Levantine esthetically canonized motifs.²⁹ The Levantine motifs gained this supremacy due to different circumstances,³⁰ among which most popular are the motifs of Syrian winged “naked” goddesses of fertility holding their breasts, as known for example in the Goddess from Carchemish.³¹ Still it is believed that this is an unwillingly adopted form in Etruria, as illustrated by the small and elegant figurine made from ivory from Circolo della Fibula in Marsiliana D’Albegna (*fig. 8*) which, despite the correspondence and the origins, is considered as being a local creation.³² A separate group of five figurines from Poggio Gallinara (*fig. 5*), according to their original pose and poise, present there the first such documented appearance,³³ one of the oldest productions in the local *bucchero* technique.³⁴

According to the Etruscan perceptions of artistic style and systems of symbolic iconographical values, female figurines should be represented as clothed with breasts made almost invisible. Sometimes this could be achieved by simply covering them with braids or hands – consequently the original motif being largely modified.³⁵ Etruscan figurines, if we exclude the monumental stone sculpture from Orvieto,³⁶ were consequently never represented in

a complete aristocratic or heroic nudity, as was the case with the developed Greek classical works.³⁷ In every case the representation of a “standing naked goddess” is relatively rare on the Etruscan territory. And when such a “pan Mediterranean” motif appears,³⁸ it does so as an element signifying the status and character of the deceased and not only in the sense of religious or cultural convictions which were practised in Etruria of that period.³⁹

This is the case with the small figurine from Populonia, from Circolo dei Monili in Poggio alla Guardia (*fig. 9*).⁴⁰ It is a small figurine made from amber, which most closely resembles morphologically, stylistically and iconographically the figurine from Čikat. The body is stumpy, disproportional and physically naked, but its “attire” is distinguished by a clearly recognizable rich set of jewelry consisting of several necklaces and bracelets.⁴¹ With the exception of the position of the hands, the figurine has a long modeled braid falling all the way to the waist, decorated with oblique and horizontal incisions in the same manner as in the figurine from Čikat. But still, the forming of the fist and elongated fingers as well as widened legs and hands placed below the breasts create a difference in regard to the *Lady* from Čikat.

²⁸ Haynes 2000, 110–111, *fig. 91*; Bonfante 2003, 177, *fig. 70*; Babbi 2008, 164, *fig. 144A*.

²⁹ Bonfante 1989, 545–546, 548, 558–562; Miller Ammerman 1991, 220–226; Colonna 1992, 108–112; MacIntosh Turfa 1998, 66–69; Lesure 2011, 200–201.

³⁰ A major role was played by the diasporas of the so called Orientals – mostly of the social elite and tradesmen/masters (Naso 2001, 122; Magness 2001).

³¹ For example see Winter 2010, 340–342, *fig. 3*. Generally see: Marinatos 2000.

³² Bonfante 1993, 49; Cianferoni 2000; Bonfante 2003, *figs. 153, 161, 162*; Babbi 2008, 165, *fig. 146F*. This is demonstrated by the fact that the figurine was initially covered with golden leaves and consequently neither her breasts nor her genitals were visible. For the north-Syrian influences see: Colonna, von Hase 1986; and a novel approach: van Kampen 2010.

³³ Babbi 2008, 163–165.

³⁴ Bartoloni 2009, 164.

³⁵ Richardson 1983, 19–20; Bonfante 1993, 47–50; ead. 2003, 71, 82–84, *f.n. 45*; ead. 2009, 188–190.

³⁶ For example: Miller Ammerman 1991, 218; Bonfante 1993, 49; Spivey 2006, *fig. 13*; Simon 2006, 47–48, *fig. IV-4* – with listed older referential literature.

³⁷ Bonfante 1989; ead. 2003, 21.

³⁸ Marinatos 2000, 1–34; Lesure 2011, 11–12, 156–206.

³⁹ Miller Ammerman 1991, 217–218. Compare: Bonfante 1993, 48–52; ead. 2000, 274; ead. 2006; Krauskopf 2006; Di Fazio 2011.

⁴⁰ Negroni Catacchio 1989, 661, *figs. 477, 478*; ead. 1993, 191, *fig. 2d*.

⁴¹ Negroni Catacchio 2007, 540, *fig. 11e*. The mentioned figurine was often compared to small amber figurines such as the pendant from Satricum, tomb VI (Bartoloni 1976, 342–343, *pl. XCIV: 2,3*; Negroni Catacchio 1989, 661, *fig. 480*; id. 1993, 191, *fig. 3a*; Babbi 2008, *fig. 128E*; Nijboer 2010, 8, *fig. 5*) which is actually less well made than the example from Populonia. One should also mention the amber pendants in the form of female heads from the territory of Ascoli which are kept in the Museum of Archaeology and Anthropology in Philadelphia (Naso 2000, *pl. 29*; MacIntosh Turfa 2005, 225–227, *cat. nos. 240–242*). One miniature figurine, only 4 centimeters in height, is represented standing with the characteristic gesture of hands placed on the breasts, while the head and hair are covered with a scarf/veil falling down her back (Naso 2000, *pl. 29: below right*; MacIntosh Turfa 2005, 241, *cat. no. 242*). Regarding the formal characteristics it was dated to the 7th century BC and connected to the north-Syrian influence – not necessarily with Etruscan mediation (Naso 2000, 132–133).

INTERPRETATION

The *Lady* from Čikat is a frontal, abstract and immobile figurine in which the position of the hands according to the Etruscan idea can create a courteous attitude (figs. 1–3). But the position could also be a ceremonial one, linked to a ritual/ceremonial purpose – a hypothesis which, due to the present circumstances, is hard decisively to interpret. However, if we accept that the position of the hands with bracelets is not an expression of discretion or modesty, but an expression of a developed symbolical system which had a meaning and was understood by the original society, then we should again focus our attention on another important detail. We are speaking about the perforations located on the top of the head, in the area of the navel and in the ear lobes. Besides the technical solutions in the process of the production of the figurine, and according to the Etruscan composite heads, especially those from the canopic urns (fig. 4), the existing perforations were, for the goal of realistic presentations, functionally used for the fixing of modeled hair, additional decorations and parts of the face/body, masks and similar.⁴² Such a possibility could be applied also to the figurine from Čikat which could have had added specific decorations or hair into the perforation on the head and some clothing or a form of perizoma into the perforation in the navel. As seen in the presented analysis, this is not impossible if, besides the composite decorative role, we perceive in it also the difference in their semantical use.⁴³ We can assume that the *Lady* from Čikat was most probably dressed, just as all the here presented figurines with similar attributes, but her genitals – from in a specific, sacral or sacred necessity – could also have been stripped. This part of the statue is correctly and realistically presented which is, *nota bene*, also a characteristic of the Etruscan artistic production.⁴⁴

If the *Lady* from Čikat wore ear-rings, especially from precious metals, then it could demonstrate all the basic characteristics of consecration, spirituality and piety of the Mediterranean cultural traditions, which were demonstrated by Biba Teržan on the case of the central “naked” Goddess from the cultic wagon from Stettweg,⁴⁵ and much earlier by Lu-

ciana Aigner Foresti, who demonstrated its direct connection to the Etruscan territory, its ideas and creative thoughts.⁴⁶ It is also necessary and sensible to add that, beside the spinning and weaving ladies as mistress of the house – as *Penelope*, the exposure and the demonstration of affiliation of great prestige and richness – in other words the highest social status – the significance of females with a single braid must have marked perhaps the “priestesses” with special influences in ritual and spiritual rites.⁴⁷ For this reason the mourning procession of “priestesses” from the pyxis from Pania (fig. 7), with known contexts of the place and way of deposition of the individual figurines here listed,⁴⁸ will suggest that in these individual small figurines we should really observe the mourning priestesses which were in the style of the Etruscan “*grammatica del dolore*” lamenting and watching over and in this way ensuring the eternity of the burial rite of an exposed deceased.⁴⁹ The absence of data about the archaeological context of discovery, the absence of any possibility of diachronous tracing of such anthropomorphic ceramic figurines on the territory of the northern Adriatic and exclusively typological and stylistic analyzing makes impossible any concrete interpretation or recognition of a possible purpose of the *Lady* from Čikat.

Still it contained, as a *specific subject*, exhibited elements which triggered the recognition of its social quality.⁵⁰ Codified attributes, which were registered on her, and which are impersonal in all the examples, further suggest its characterization as an important ritual, *ex voto* object which could appear independently or with other, different contents. Broken but joint legs and a slightly curved statue anticipate the fact that the *Lady* could not stand independently, but had to be fixed to a small socle or attached, isolated or in combination with several ornaments, and exclusively intended for an inner space, in architecture connected to the decoration of the interior or of the furniture.⁵¹ Following the analogies, the *Lady* from Čikat could have been dedicated in a local, but rich and important female tomb.

⁴² Brendel 1995, 109.

⁴³ Compare with the polyvalent meaning of the Venus from Orvieto (Bonfante 1993, 49–50).

⁴⁴ Bonfante 1993, 49.

⁴⁵ Teržan 2003, 68, 70–71; ead. 2011, 241, figs. 1–3.

⁴⁶ Aigner Foresti 1992, 156, 162–163, cat. no. 242.

⁴⁷ Torelli 1997b, 59–73; Boiardi, von Eles 2002, 262–264; von Eles 2002, 270–271; Negroni Catacchio 2007, 554–555. Compare Gleba 2009, 80–81.

⁴⁸ Babbi 2008, 46–48; Di Fazio 2011, 717–718, 721.

⁴⁹ Damgaard Andersen 1993, 30–32, 56; Torelli 1997b, 31; Di Fazio 2011, 720–723.

⁵⁰ Which is nicely explained for the Etruscan example by Di Fazio (2011, 721–723).

⁵¹ Bartoloni 2000, 277.

With the stylistic analysis and iconographical content in relation to figurines known from the eastern Adriatic coast and its hinterland, the figurine from Čikat was dated to the 7th/6th century BC and defined as an isolated, unique example without any parallels. It was stylistically treated as a reflection of the original artistic expression.⁵²

However, as discussed, formally, stylistically and thematically very close parallels to the *Lady* from Čikat could be observed in the small figurines from Etruria where they are made from similar materials, from pottery to the exotic and luxurious ones such as amber and ivory (figs. 5, 8, 9).⁵³ In accordance with these, i.e. in its iconographical program and stylistic characteristics, one cannot observe the *Lady* from Čikat as a local interpretation of Etruscan patterns. Since it does not differ either stylistically or in elaboration, it should really be considered as a product of Etruscan workshops and their masters from the first half of the 7th century BC. But since the presented analogies do not correspond completely in the iconographical details – and without the expectation of a discovery of a double – it is considered as a product of a unique artistic creativity of the contemporary stylistic concepts.

In reality, the *Lady* from Čikat is one of the extraordinary valuable reflections of the contemporary cultural and mediatory relations which were running with maritime communications over the territory of the northern Adriatic. Perhaps in all of this the territory of Picenum played a crucial role? Still it seems more plausible that, due to the well confirmed prestige of such symbolic artifacts as objects owned by their possessors and their recognisability in the circulation of goods in the system of privileged relations or alliances of eminent persons exchanging gifts,⁵⁴ this role was most likely played by Verucchio – an Etruscan center *on the borders* and an enclave on the Adriatic.⁵⁵ Although a unique and isolated example for the moment, its discovery should not be a too big surprise or a complete novelty, since several directly imported artifacts from the Etruscan workshops are known from the Istrian necropolis, especially from the closest Nesactium, indivisibly connected with the Kvarner.⁵⁶

We can perhaps, in this relation, across the archipelago of Kvarner (Lošinj-Cres-Krk), understand also the appearance of the small figurines manufactured from horns in the graves in Vače,⁵⁷ since in this sculpture, evidently in the decoration of the interior, of the rich furniture, parallels could be observed in Verucchio in the tomb B/1971 Lippi, where very similar figurines made from wood were discovered.⁵⁸

On the other hand this maritime – islands corridor will definitely represent the direction of a somewhat younger, but more distinctive – and in the archaeological record substantiated – irruption of the archaic artistic creations from Etruria all the way to the Iapodes and their artistic heritage, where most evident are the small amber female heads produced in Spina.⁵⁹

Acknowledgement

The *Lady* from Čikat was offered for description and publication, along with comprehensive technical and archive documentation, by Zrinka Ettinger Stračić (Lošinjski muzej, Lošinj); critical evaluation of the discussion, endless debates, suggestions and the translation of the original text were made possible by Boris Kavur (Univerza na Primorskem, Koper). Duška Gržeta and Tea Sušanj Protić (Ministarstvo kulture RH, Uprava za zaštitu kulturne baštine, Konzervatorski odjel u Rijeci) guided me with useful suggestions and noted several non-negligible omissions. Finally Marjeta Šašel Kos (Inštitut za arheologijo, ZRC SAZU, Ljubljana) enabled with her engagement the publication of this paper in a journal which, among other things, will remain noticed for the abundant opus of Biba Teržan to whom this article is dedicated. I would like to express my gratitude to all of them.

Translation: Boris Kavur

Martina Blečić Kavur
Odsjek za povijest umjetnosti
Filozofski fakultet u Rijeci
Sveučilišna avenija 4
Hr-51000 Rijeka
martinabkavur@gmail.com

⁵² Stare 1975, 237–238, 242, pl. 16: 2,3, pl. 26.

⁵³ Bentini 2006, 23–24.

⁵⁴ Balen-Letunić 2004, 238, fig. 26, cat. nos. 35.3–35.8; Bakarić 2008, figs. 2–7, 12. Compare Negroni Catacchio 1989, 662, fig. 473; Cambi 2002, 18–20. Contrary to the amber heads, the *Lady* from Čikat was unfortunately not included in the overview of the art of antiquity on the territory of Croatia (Cambi 2000), nor in the presentation of Etruscan monuments in Croatia in the chapter *Pogovor* to the first translated work on Etruscan thematics – the classical *Etruščani: Etruskologija* by M. Pallotino (Rendić-Miočević 2008).

⁵² Kukoč 1984–1985, 10–12; Majnarić-Pandžić 1998, 318.

⁵³ Negroni Catacchio 2007, 540, 550, figs. 11e, 25.

⁵⁴ See the discussion on this topic in the modern approach by: Maras, Sciacca 2011.

⁵⁵ Considered in the sense of G. Sassatelli's concept of "*centro etrusco di frontiera*" (Sassatelli 1996).

⁵⁶ Mihovilić 1986; ead. 1988; Cambi 2002, 15–17.

Colonia Iulia Emona – the genesis of the Roman city

Marjeta ŠAŠEL KOS

Izvleček

Emona ni bila nikoli mesto v provinci Panoniji; najprej je pripadala cisalpinski Galiji, od leta 41 pr. Kr. pa Italiji. Mejniki iz Bevk, ki najverjetneje sodi v čas vladanja Avgusta ali morda Tiberija, je dokončno potrdil, da je bila Emona italško mesto že v prvi polovici 1. stoletja po Kr., skoraj nedvomno pa je pripadala Italiji že pred tem. Obstoječi viri in arheološko gradivo ne omogočajo, da bi lahko opredelili natančen čas, ko je postala rimska kolonija. Predlagani časovni termini segajo od časa Oktavijana po bitki pri Akciju do začetka Tiberijevega vladanja. Ker so se dejansko vsi argumenti, s katerimi so dokazovali slednjo hipotezo, izkazali za napačne, je treba po vsej verjetnosti iskati *terminus ad quem* v času malo preden je Oktavijan postal Avgust, s čimer bi se dobro ujemalo tudi ime kolonije, *Iulia*.

Ključne besede: rimska doba, Emona (Ljubljana), Deseta italška regija, Avgust, Tiberij

Abstract

Emona was never a Pannonian city; it first belonged to Cisalpine Gaul and since 41 BC to Italy. The boundary stone from Bevke, which is most probably dated to the period of Augustus or perhaps Tiberius, ultimately confirmed that Emona was already an Italian city in the first half of the first century AD, but it must also have belonged to Italy earlier. There is no decisive evidence to establish the precise time when the town became a Roman colony. The proposed dates range from the time of Octavian after the battle at Actium to the beginning of Tiberius' reign. While all the arguments supporting the latter hypothesis have proven to be invalid, a *terminus ad quem* must be sought most probably in the last years of Octavian's rule, which would also be indicated by the colony's name *Iulia*.

Keywords: Roman period, Emona (Ljubljana), Italy (Regio X), Augustus, Tiberius

The history of a Roman city is always fragmentary, and Emona (present-day Ljubljana) is no exception. The beginnings of the settlement bearing a pre-Roman name are not clear, and the foundation date of the Roman colony is disputed, as well as the military role of Emona during the Roman conquest in the late Republic and under Augustus. For some scholars it is still questionable whether the town belonged to Italy or to Illyricum/Pannonia in the first century AD. However, recent excavations and new chance finds such as the boundary stone between the territories of the

Aquileians and Emonians, as well as the re-interpretation of the extant evidence, throw fresh light on these controversial problems. Several disputed points concerning the beginnings of Emona could profitably be re-assessed, some deserving a separate analysis. This contribution will be limited to the three most controversial issues, notably defining the geographical and administrative position of Emona, discussing the building inscription of Augustus (already dead) and Tiberius, as well as the problem of the foundation date of the *colonia Iulia Emona*.

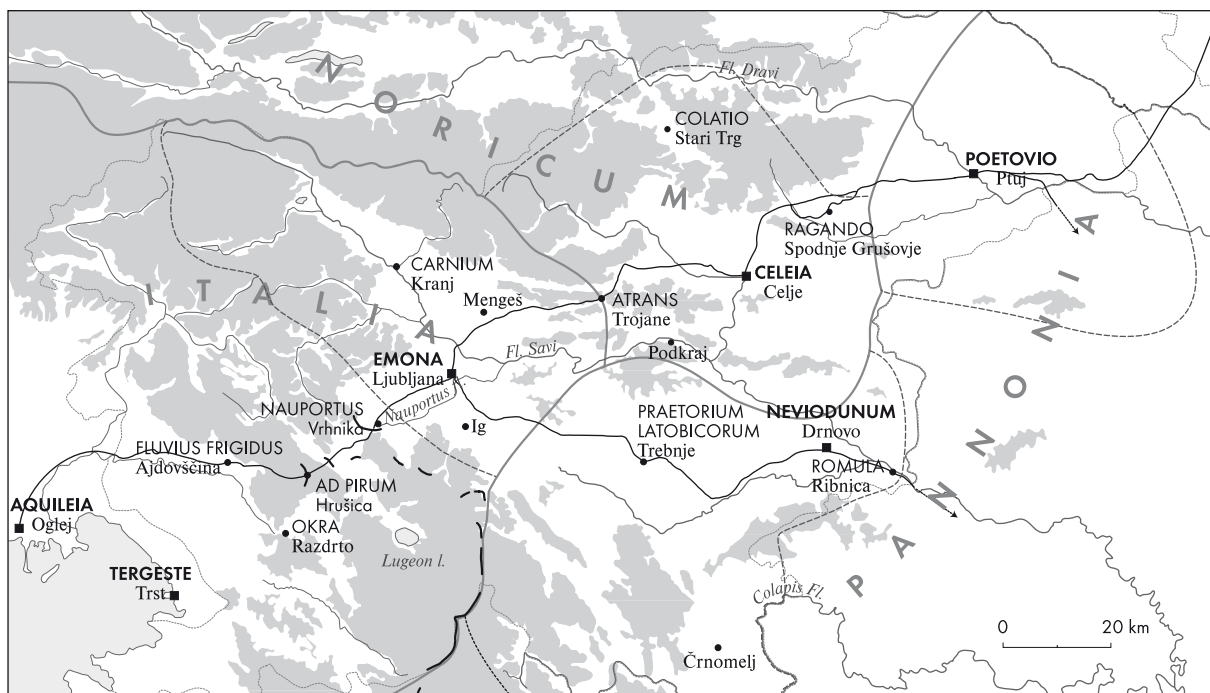

Fig. 1: Map showing the triple border region between Italy, Noricum, and Pannonia.

Sl. 1: Zemljevid, ki prikazuje prostor tromeje med Italijo, Norikom in Panonijo.

THE GEOGRAPHICAL AND ADMINISTRATIVE POSITION OF EMONA

Emona has often been wrongly linked to Pannonia, although it never actually belonged to it administratively (fig. 1).¹ Even in terms of geography it would perhaps be more natural for Emona to be included within Noricum, and indeed, there are some indications that the southeastern Alpine region had temporarily been under the authority of the Norican kingdom, or at least under its influence.² Perhaps the regions to the north and to the south of the Karavanke Mountains had, towards the end of the fourth century BC, been settled by the same Celtic Taurisci,³ part of which became assimilated with the indigenous population in Noricum and began to be called the Norici, while the Taurisci in

present-day Slovenia retained their original name. The influence of the Norican kings, particularly in the first century BC, seems to have reached far and wide; Carnuntum, too, had not belonged to Pannonia at the beginning of its history, although the town was later the capital of the province. It was mentioned by Velleius Paterculus as “a place in the Norican kingdom” (2. 109. 5).⁴

The Romans probably conquered the regions of Nauportus and Emona during Caesar’s proconsulate and annexed them to Cisalpine Gaul; contrary to the current opinion, they had never belonged to Illyricum (fig. 2).⁵ Cisalpina must have become a Roman province at some point in the course of the first half of the first century BC, most probably considerably before Caesar, possibly even after the invasion of the Cimbri into the Po (Padus) valley in 101 BC.⁶ It was incorporated into Italy as late as 41 BC, after the battle of Philippi, upon the intervention of Octavian.⁷ According to Theodor

¹ Regarded a Pannonian city in earlier scholarship, as, e.g., Saria 1938, 253; Deggrasi 1954, 87; Mócsy 1974, 74–76; uncertain: Fitz 1996, 128 and n. 8. See the latest comprehensive discussion in favour of the town having been in Italy in Šašel Kos 2003; still most important Šašel 1989 (1992); recent contrary opinions: Kovács, in Bence, Kovács 2005, 206–207, cf. also pp. 40, 62, 195; Alföldy 2011a, 385; id. 2011b, ad no. 14, 1063; cf. Królczyk 2009, 45.

² Šašel Kos 1998b, 210 ff.

³ Graßl 2001; id. 2000.

⁴ “*Locus Norici regni*”, at the beginning of the campaign against Maroboduus in AD 6, just before the outbreak of the Pannonian-Dalmatian rebellion.

⁵ Šašel 1985 (1992).

⁶ Càssola 1991, 33 ff.; Laffi 1992.

⁷ App., *Bell. civ.* 3. 30. 115; 5. 3. 12; 22. 87; Dio 48. 12. 4; Sartori 1994.

Fig. 2: Cisalpine Gaul at the time of Caesar (adapted from Šašel Kos 2005, 341 fig. 81).

Sl. 2: Cisalpinska Galija v času Cezarja (prirejeno po Šašel Kos 2005, 341 sl. 81).

Mommsen, Emona would have always been in Italy. This was convincingly argued by Jaroslav Šašel, while additional arguments have recently been collected in support of this thesis.⁸

That the town indeed always belonged administratively to Italy has recently been confirmed by the find of a boundary stone between the territories of Aquileia and Emona, discovered near Bevke, which is most probably dated to the period of Augustus or perhaps Tiberius (fig. 3).⁹ There

are two arguments in favour of this early dating, and one is paleographic, since the letter-forms closely resemble those of the earliest inscriptions of the Emona Basin. The other, however, is even more important; the boundary stone was made of Aurisina (in Slovenian Nabrežina) limestone, from which only the earliest stone monuments on the territory of Nauportus–Emona were produced, all of them dated to the last half of the first century BC and the first half of the first century AD.¹⁰ The region of Nauportus and the Emona Basin were transit areas, situated along the Amber route and the so-called route of the Argonauts. As has been discussed elsewhere, it

⁸ *CIL* III, p. 489. Ritterling 1924, 1240, assumed that Augustus founded several colonies in Illyricum, which in the early years of his rule still belonged to Italy (Emona, Salona, and Iader); Šašel 1989 (1992); Šašel Kos 2003.

⁹ Šašel Kos 2002a: *Finis / Aquileien/sium / Emonen/sium*.

¹⁰ Šašel Kos 1998c; ead. 2002a; ead. 2002b.

Fig. 3: The boundary stone between the territories of Aquileia and Emona (Šašel Kos 2002a, fig. 2).
Sl. 3: Mejniki med upravnim območjem Akvileje in Emone (Šašel Kos 2002a, sl. 2).

was a key area for any military actions that were intended to secure or prevent passage through the so-called Italo-Illyrian Gates at Postojna. In the 3rd century AD, the first belt of fortifications, part of the *Claustra Alpium Iuliarum* system for the protection of Italy, was constructed precisely in this region.¹¹

Emona's ambiguous geographical position in the area of the triple border between Italy, Noricum, and Pannonia is well reflected in Ptolemy's *Geography*, where Emona is mentioned in two passages. Of these two, the first is particularly relevant. In the second book, in which he described the geographical position of Upper Pannonia and listed the Upper Pannonian peoples and towns, Emona is located "between Italy and Pannonia, below Noricum", or: "between (that part of) Italy (which is situated) below Noricum, and Pannonia".¹² Herbert Graßl analyzed all the passages in Ptolemy in which towns are defined as being situated between two regions, coming to the conclusion that Ptolemy always used the preposition in terms of geography and not administrative settlement.¹³ Geographers of the time were puzzled by the inconsistency of the geographical and administrative borders of this area, which is also indicated by Ptolemy's criticism of his older contemporary, Marinus of Tyre (his text is not preserved).

Marinus was criticized by Ptolemy for various errors, including having incorrectly defined the boundaries of the province of Pannonia. According to Marinus, Italy also bordered on Pannonia in the north, while at the same time he did not record a common border between Pannonia and Italy in the south, where he had Pannonia border only on Dalmatia (1. 16, ed. Nobbe). It is precisely the area of Emona that is here in question. With his description of Emona's position, Ptolemy perhaps wished to express the discrepancy between the geography and administrative reality, in a similar way in which he described the position of Iulium Carnicum as being located between Italy and Noricum (2. 13. 4, ed. Nobbe). In another passage, Ptolemy placed the town in Noricum (8. 7. 5, ed. Nobbe), just as he placed Emona in Upper Pannonia (8. 7. 6, ed. Nobbe). Since it is clear that Iulium Carnicum, which may indeed temporarily have been depend-

ent on the Norican kingdom in the course of the second and/or first century BC, always belonged to Cisalpine Gaul and subsequently to Italy,¹⁴ the same may be claimed for Emona. It can additionally be emphasized that both towns bore the same title *Iulia* and their inhabitants were inscribed in the same voting tribe of *Claudia*, which may indicate that both attained the status of a town at more or less the same time.¹⁵

Pliny is the first to mention Emona as a Roman colony, but he placed it in Pannonia (*N. h.* 3. 147). However, his data about Emona as a Roman colony in Pannonia should be understood in terms of geography,¹⁶ which is corroborated by the fact that the Alps had always been regarded as a natural boundary of Italy.¹⁷ As is well known, political-administrative boundaries of the provinces often disregarded geographical borders: hence the contradictory statements in classical authors. In a similar way Pomponius Mela, who was one of Pliny's sources,¹⁸ described in two passages the position of Tergeste, placing it in Illyricum or on its very border;¹⁹ he referred to the geographical boundaries, in terms of which Histria had for a long time been regarded as "Illyricum", a synonym for a "foreign" land on the outskirts of Italy.

When under Augustus Italy was partitioned into twelve administrative regions, Emona with its territory became part of the Tenth region (*regio X*), later called "Venetia and Histria". It is clear from what has been said that neither Pliny's nor Ptolemy's statements have any bearing on the administrative settlement of the border region between Italy, Noricum, and Pannonia, and consequently cannot be taken as evidence for the administrative status of Emona. The town had never been in Illyricum, neither in the undivided province nor in Pannonia. The final confirmation of this thesis is the boundary stone between Aquileia and Emona, mentioned *supra*.

¹¹ Šašel Kos 2003, 12.

¹² 2. 14. 7 ed. Nobbe: Μεταξὺ δὲ Ἰταλίας ὑπὸ τὸ Νωρικὸν Παννονίας πάλιν Ἡμωνα. See the commentary in Graßl 1994, 519.

¹³ Graßl 1994, 520–521.

¹⁴ Mainardis 2008, 21 ff.

¹⁵ Mainardis 2008, 40–41.

¹⁶ Marion 1999; see, for Pliny's sources, also Sallmann 1971.

¹⁷ See, e.g., Livy, 21. 35. 8–9; 39. 54. 12. Graßl 1996, for other references.

¹⁸ Brodersen 1994, 14; Domic Kunić 2004, 124–125; 134.

¹⁹ In 2. 55: *Illyricis usque Tergestum, cetera Gallicis Italicisque gentibus cingitur*; and in 2. 57: *Tergeste intumo in sinu Hadriae situm finit Illyricum*.

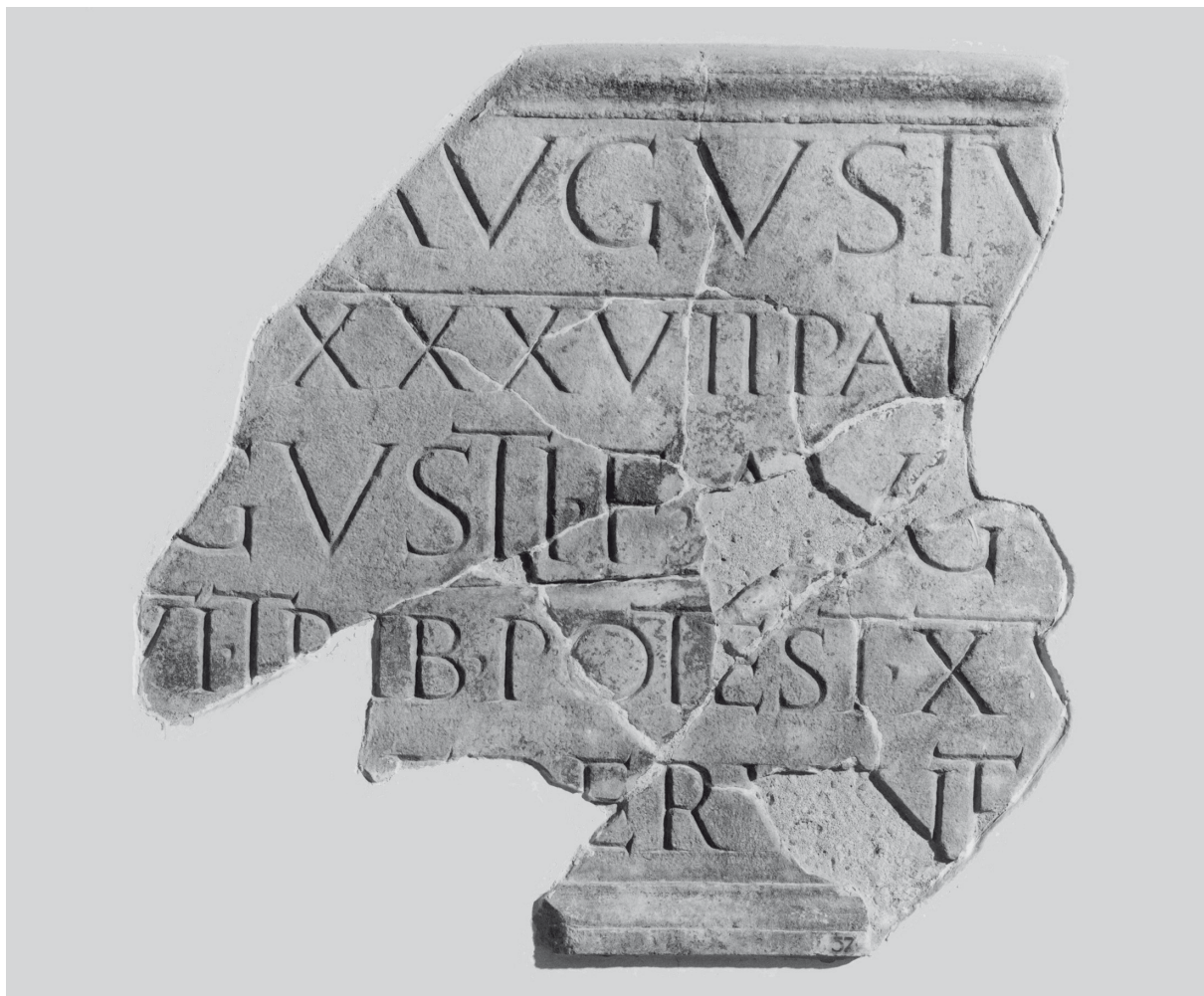

Fig. 4: The building inscription of Augustus and Tiberius (CIL III 10768 = AIJ 170a = ILJug 303 = RINMS 34).

Sl. 4: Gradbeni napis Avgusta in Tiberija (CIL III 10768 = AIJ 170a = ILJug 303 = RINMS 34).

THE FRAGMENTARY IMPERIAL BUILDING INSCRIPTION OF AUGUSTUS AND TIBERIUS

In a building inscription from Emona, which is certainly one of the most significant Roman monuments of the city, Augustus is mentioned together with the emperor Tiberius, under whose auspices Emona was given an important building or structure.²⁰ The inscription reads in Latin as follows (fig. 4):

²⁰ CIL III 10768 + p. 2328,26 = AIJ 170a = ILJug 303 = RINMS 34. The reading is from the RINMS, with slight modifications. See also Premierstein, Rutar 1899, 9–10; Cuntz 1913, 195–200; Šašel, Weiler 1963–1964, 40–42 (= 1992, 277–279), and Mráv 2001. The remaining references are cited in RINMS.

[Imp(erator) Caesar divi f.] Augustu[s, pont(ifex)
max(imus),]
[co(n)s(ul) XIII, imp(erator) XXI, trib(unicia)
potest(ate)] XXXVII, pate[r patriae],
Ti. Caesar divi (?) Au]gusti f(ilius) Aug[ustus],
[pont(ifex) max(imus) (?), co(n)s(ul) II, imp(erator)]
VI, trib(unicia) potest(ate) XV[I]
[- - - d]ederunt.

Translation: The Emperor Caesar, son of the deified (Caesar), Augustus, chief priest, consul for the thirteenth time, saluted imperator twenty-one times, holder of the tribunician power thirty-seven times, father of his country, and Tiberius Caesar, son of the deified (?) Augustus, Augustus, chief priest (?), consul for the second time, saluted imperator six times, holder of the tribunician power sixteen times, gave (the town) [?].

According to Otto Cuntz, the fragment should be dated to the month of May, AD 15,²¹ while Jaroslav Šašel and Ingomar Weiler dated it to the period after the death of Augustus on 19 August AD 14 and the spring of the next year. Augustus had been proclaimed *divus* on 17 September AD 14, but they pointed out that the supplement *divus* was not certain, as was neither *pontifex maximus* for Tiberius, the honour he had been awarded on 10 March AD 15.²² If the autumn of AD 14 is accepted as the date, the monument may be linked to the assumed stay of Tiberius' son Drusus at Emona at the time of the mutiny of the Pannonian legions in September of that year, when, after the successful mission, he was returning from the summer camp of these legions.²³

As is evident, the last line is fragmentary and the purpose of the emperors' munificence remains unknown. Otto Hirschfeld in the *CIL* did not supplement it, this was proposed by Otto Cuntz and Balduin Saria, who suggested the city walls (*murum*) as the object of the imperial grant, while the supplement [*murum turresq(ue)? d]ēderunt*, "they gave the city walls and towers" was first introduced by Anton von Premerstein and Simon Rutar.²⁴ It should be noted, however, that Cuntz and Saria precipitately added the fragment of another imperial inscription from Emona to the left side of the text,²⁵ thus erroneously restoring the last two lines of the inscription. This was rejected by Šašel, who convincingly argued that the resemblance of the two fragments was only superficial, and also pointed out that the preserved moulding at the bottom was different from the moulding of the Augustan-Tiberian fragment. He dated the second fragment to the first half of the first century AD (fig. 5).²⁶

Several years ago, Zsolt Mráv published a most interesting reconstruction of both fragments and their archaeological context.²⁷ He once again proposed connecting both inscriptions, not, however, identifying them as one and the same inscription but as two separate inscriptions, linked together by having both belonged to the city walls (fig. 6). According to him, each imperial inscribed slab

Fig. 5: Slab with an imperial inscription, probably a building inscription (AIJ 170b = *ILJug* 304 = *RINMS* 35).

Sl. 5: Plošča z vladarskim napisom, verjetno odlomek gradbenega napisa (AIJ 170b = *ILJug* 304 = *RINMS* 35).

would have been built into the wall above one of the main entrances into the town, the first above the eastern town gate, and the second above the southern town gate. He came to this conclusion by comparing the quality of the marble, which in his opinion was of the same provenance in the case of both monuments. He next compared the characteristic letters of both inscriptions, which, despite some small differences, led him to the same conclusion: the two inscribed stones must have been made in the same workshop at the same time.²⁸ He supplemented the second, smaller, fragmentary slab by adapting its hypothesized original text to the hypothetically supplemented text of the first inscription, with small changes dictated by different abbreviations and the different state of preservation:

[*Imp(erator) Caes(ar) Divi f(ilius) Augustus*
pont(ifex) max(imus)]
[co(n)s(ul) XIII imp(erator) XXI trib(unicia)
potest(ate)] XXXVII pater patriae],
[Ti. C]aesar [Divi Augusti f(ilius) Augustus]
[po]nt(ifex) max(imus) [co(n)s(ul) II imp(erator)]
VI trib(unicia) potest(ate) XVI]
m[urum turresque or portasque dederunt].

²¹ Cuntz 1913, 195–200.

²² Šašel, Weiler 1963–1964, 42 (1992, 279).

²³ Šašel 1970 (1992).

²⁴ Premerstein, Rutar 1899, 9–10.

²⁵ AIJ 170b; *ILJug* 304; *RINMS* 35.

²⁶ Šašel 1955. The fragment reads: --- / [--- C]aesar [---] / [--- po]nt(ifex) max(imus) [---] / vac. M[---].

²⁷ Mráv 2001.

²⁸ Mráv 2001, 84 ff.

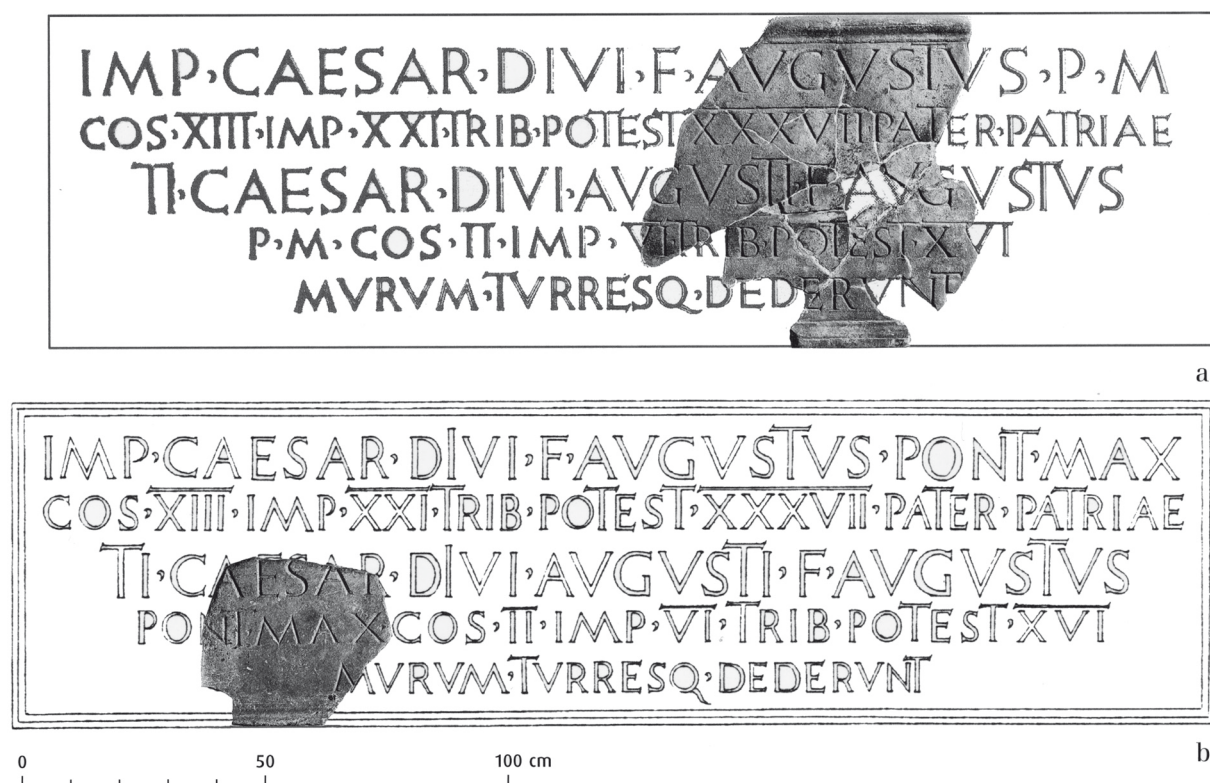

Fig. 6: Reconstruction of the text according to Z. Mráv (2001, fig. 6).

Sl. 6: Dopolnitev besedila po Z. Mrávu (2001, sl. 6).

In the letter *M*, preserved in the last line, he saw a confirmation for the supplemented *murum*, i.e., the city walls. Because the title *pontifex maximus* is partly preserved in this fragment he dated the inscription between 10 March 15 AD, when according to the *Fasti Praenestini* Tiberius had been awarded it,²⁹ and early summer 15 AD, when he had been acclaimed imperator for the seventh time.³⁰

It should be emphasized, however, that Mráv's supplements to the text of the second fragment, and also his proposed original position of both slabs, even if they represent an interesting attempt, nonetheless remain hypothetical, not least because the first, larger, imperial inscription has only been hypothetically supplemented. There is no certainty whatsoever that city walls were indeed mentioned in the last line. Mráv has no supporting element that could decisively confirm his further hypotheses. His main argument concerning the text of both slabs is his assumption that the marble of both monuments is of the same quality and provenance, and that both inscriptions were – in terms of paleography – produced in the same workshop at the same time,

and belonged to the same building programme. The petrographic analysis, however, has revealed that the marble of each fragment is slightly different, originating from different places (*loci*) in the same quarry, Gummern in Austrian Carinthia, the largest in Noricum.³¹ Not only the moulding but also the thickness of both slabs is different, and the careful comparison of letters, too, shows slight differences; these facts make his argument at least inconclusive, if they do not reject it altogether.

Much of his evidence concerning the original placement of both inscribed slabs is based on the circumstances of their discovery and their find spots, since each of them was found during diggings, hence, at least theoretically close to the original site where it had once been erected. However, Roman stones are problematic precisely because they were often reused in antiquity. Let us examine once more the sites of discovery of both inscribed monuments. The first is a part of a slab, broken into 15 pieces of varied sizes that fit together (79 × 82 × 3.5 cm; height of the letters: 11.5–7.0 cm; the expected

²⁹ Kienast 1990, 77.

³⁰ Mráv 2001, 92–93.

³¹ Unpublished results of the analyses carried out by H. W. Müller. For the information I am much indebted to Bojan Djurić.

size of the slab: $0.79 \times \text{ca. } 3.50 \text{ m}$).³² “It was dug up in 1887 in Ljubljana at a depth of 1 meter while shifting the city water pipes at present-day Trg francoske revolucije (French Revolution Square), at the corner with Salendrova St.”³³ Perhaps it may have been unearthed near the site where it had originally been placed, but this would not necessarily be the entrance to the city through the walls.

The second is a fragmentary marble slab of which merely a portion from the centre of its lower part is preserved, as well as an additional small fragment of the singly moulded edge of the slab ($49 \times 74 \times 4.7 \text{ cm}$; height of the letters: 11–9 cm).³⁴ It was discovered in 1911 during the excavations of Emona, conducted by Walter Schmid, in the last cultural stratum in the southeastern corner of house IV, which was named the “goldsmith’s house” by Schmid and was situated not far from the southern city wall. This stone was certainly not found *in situ*, since it must have been brought to this house, together with four altars,³⁵ when it had ceased to exist as a residence and/or a workshop and was converted to some kind of a storehouse, probably in times of danger, when, as it seems, the inhabitants hastily gathered building material, perhaps to repair the city walls.³⁶ The stone monuments were found leaning against the wall in room 8. On such a basis, however, it certainly seems too hasty to draw conclusions concerning the original location of both imperial building inscriptions.

Saria regarded the inscriptions as an important testimony for the foundation date of Emona as a Roman colony, since he erroneously linked the grant of the city walls to the foundation of a colony. A Republican higher magistrate with *imperium* or an emperor could have granted the building of town walls at any point in a town’s history, for which several analogies can be cited.³⁷ Mráv rightly saw

that the imperial building inscriptions have no bearing on the foundation of a colony in Emona, and accepted for this a date during the Augustan period. Some, however, still see a much closer connection between the founding of the colony and the building of the new town (*urbs quadrata*) with the town walls.³⁸ The evidence should therefore be presented and re-interpreted, partly also on the basis of new discoveries.

WHEN DID EMONA BECOME A ROMAN COLONY?

It has generally been believed that Emona was a camp of the legion XV Apollinaris before it moved to Carnuntum; the existence of a legionary camp at Emona would mean that the town could not have become a colony before the departure of the legion. This was for a long time believed to have happened under Tiberius, after the revolt of the Pannonian legions, when the legion allegedly left for Carnuntum.³⁹ The thesis was based primarily on the influential article by Balduin Saria, in which he argued that Emona had been the fortress of the legion XV Apollinaris.⁴⁰ András Mócsy in his *RE*-article on Pannonia even wrote: “Die Gründungszeit hat B. Saria Laureae Aquincenses I 252 ff. endgültig auf Tiberius festsetzen können. Die Gründung erfolgte durch Ansiedlung von Veteranen der Legio XV Apollinaris ...”⁴¹ Šašel, who regarded the city neither as a legionary camp, nor a veteran colony, in his earlier contributions did believe that Emona had been founded upon the decision of both Augustus and Tiberius early under the second emperor;⁴² later, however, he modified his opinion, ascribing its foundation to Octavian or Augustus.⁴³

Saria’s main argument for the existence of a legionary fortress prior to the colony was the tombstone, probably a cenotaph, of T. Iunius Montanus

³² Šašel 1970, 122 n. 1 (1992, 285 n. 1).

³³ *RINMS* 34. Formerly Nemški trg (German Square), it was called Napoleonov trg (Napoleon Square) before the Second World War.

³⁴ *RINMS* 35.

³⁵ *RINMS* nos. 17, 26, 27, 28.

³⁶ Cuntz 1913, 195–200 no. 5, fig. 5, drawing fig. 6 (cf. 203–204 no. 9, and Schmid 1913, p. 103).

³⁷ For ex., *ILS* 2702: the colony of *Fanum Fortunae*, founded under the Triumvirate, received town walls under Augustus in AD 9 or 10. The nearest example is Tergeste, a (probable) Caesarian colony, which received city walls under Octavian in 33–32 BC, *CIL* V 525 = *Ins. It.* 10.4, 20 (*Lupa* 16234); see Zaccaria 1992, 152 and 213 ad no. 20; Harl, in Harl, Niederstätter 2011, 701–714.

³⁸ Kovács in Bence, Kovács 2005, 206–207; Gaspari 2010, 147–148.

³⁹ Šašel Kos 1995, n. 3, with earlier citations, among which see Pavan 1955, 382; Deggrassi 1954, 110–111; Alföldy 1974, 57; Mócsy 1974, 74–76; Fitz 1980, 143; and also Šašel 1968, 564–565 (1992, 572–573).

⁴⁰ Saria 1938; id. 1939, 119–121; id. 1941.

⁴¹ Mócsy 1962, 596. Saria’s article (1938) has had a long-lasting impact on later historiography, see footnote 3 in Šašel Kos 1995.

⁴² Šašel 1968, 564–565 (1992, 572–573).

⁴³ Šašel 1989 (1992), 708, 710.

Fig. 7: The tombstone of T. Iunius Montanus (AIJ 173 = RINMS 36).

Sl. 7: Nagrobnik Tita Junija Montana (*T. Iunius Montanus*; AIJ 173 = RINMS 36).

(fig. 7).⁴⁴ Montanus, who was enrolled in the voting tribe of *Aniensis* – his family may have been from Alexandria Troas –⁴⁵ was six times military tribune, six times prefect of horsemen, twice prefect of the craftsmen (staff officers), twice deputy legate (*pro legato*). The function of a *pro legato* was formerly explained as that of a substitute for the legionary commander, thus notably by Saria, who suggested that Montanus commanded the legion

XV *Apollinaris*, which would make it very likely that Emona had been this legion's camp. However, Šašel analysed the function of *pro legato* and came to the conclusion,⁴⁶ shared by Hubert Devijver,⁴⁷ that the title signified an equestrian officer who had performed various military, technical, and most of all administrative duties, needed to consolidate the Roman dominion in recently conquered lands of the Empire. An Augustan group of these officers, including T. Iunius Montanus, is attested in the Alpine regions and Illyricum.

Other subsequent studies have decisively modified Saria's conclusions, which are now contradicted by epigraphic, numismatic, and other archaeological evidence.⁴⁸ Ultimately it has even become clear that the legion did not move to Carnuntum before the reign of either Caligula or Claudius.⁴⁹ Recent research and new discoveries have thrown a different light on the history of the legion XV *Apollinaris* in the period when it was stationed in Illyricum.⁵⁰

However, the fact that Emona had most probably never been a legionary fortress for a lengthy period does not preclude that in times of war soldiers from this legion and from other units would have been stationed in short-lived camps in or near the town.⁵¹ When Caesar's Gallic war began, for example, three legions were encamped near Aquileia (*Bell. Gall.* 1. 10. 3), and subsequently wintered in the region occasionally. Thus during the Pannonian war of Tiberius (12–8 BC), a military camp was built just outside Emona at modern Prule (Tribuna), and the town obviously served as an important logistic base.⁵² The fluvial military route along the Ljubljanica (Nauportus) River must already have played an important role during Octavian's Illyrian war in 35–33 BC, but particularly so in the course of Tiberius' conquest of Illyricum,⁵³ which also implies a great importance of the river port at Emona. Military presence must also have been

⁴⁶ Šašel 1974.

⁴⁷ Devijver 1992.

⁴⁸ Discussion in Šašel Kos 1995; Schmid 1941; Šašel 1968, 561–566; Wells 1974; Kos 1986, 54–56; Šašel Kos 1998a; Plesničar-Gec 1998; Plesničar Gec 1999, 100–106; Vičič 2003, 23–24; Gaspari 2010, 113 ff.

⁴⁹ Kandler 2004, 16; Mosser 2002, 123; Gassner, Jilek, in Gassner, Jilek, Ladstätter 2002, 60–63.

⁵⁰ Mosser 2003.

⁵¹ Šašel 1968, 562 ff. (1992, 571 ff.); Gaspari 2010, 121 ff. During the Augustan period the legions were still quite mobile, the concept of permanent camps had only begun to develop, see Eck 2010, 28.

⁵² Hvalec et al. 2009; Miškec 2009; Gaspari 2010, 113 ff.

⁵³ Istenič 2009; ead. 2009a.

⁴⁴ AIJ 173 = RINMS 36.

⁴⁵ Halfmann 1979, 103 no. 6a.

strong at the time of the Pannonian-Dalmatian rebellion in AD 6–9. A second phase of the camp could be identified during the excavations; the walls of the older camp had been levelled, the two ditches filled up, and wooden barracks erected.⁵⁴

Mommsen believed that Emona had already become a colony under Octavian, at some time after Tergeste; Tergeste may have been a Caesarian colony.⁵⁵ A convenient date would have been some years after the battle at Actium in 31 BC (which took place two years after Octavian's Illyrian war), and probably before 27 BC, when Octavian was bestowed the name Augustus;⁵⁶ in those years he had to discharge a large number of veterans. No contrary evidence can be cited against this thesis;⁵⁷ Emona would in any case have been established as a Roman colony on Italian soil.⁵⁸ This has been accepted with additional arguments by Claudio Zaccaria, who recently proposed that the regions on the left bank of the Soča/Isonzo River (notably the Most na Soči / formerly Sv. Lucija [Santa Lucia] area) would have become part of the territory of Emona.⁵⁹

The town should not necessarily be regarded as a veteran colony, since only four tombstones of veterans of the legions VIII and XV, later known as *Augusta* and *Apollinaris*, have been discovered so far. The bulk of Emona's colonists consisted of civilian inhabitants who came to live in the newly founded town from various cities in Italy, mainly from northern Italy and notably also from Aquileia.⁶⁰ Some of the colonists may have been dispossessed Italians who had been driven from their hometowns or country estates by newly settled veterans from triumviral legions, as had happened to Horace's family (*Epist.*, 2. 2. 46–51). None of the colonists in Emona claimed that they were *deductus coloniam*, as did veterans in Savaria,⁶¹

and it should be noted that many veterans were also living in Aquileia.⁶²

Chronological indications to determine the beginnings of the colony are scarce. The title of the colony, *colonia Iulia*, was bestowed on newly founded colonies by Caesar and Octavian (up to 27 BC),⁶³ and only in rare cases did cities receive the name *Iulia* also from Augustus.⁶⁴ Thus it cannot be entirely excluded that Emona was founded during his reign.⁶⁵ On the other hand, there is no explicit evidence that colonies with the title *Iulia* would have been founded under Tiberius or Caligula.⁶⁶ In the case of Emona, the name *Iulia* would best indicate Octavian as the founder. The *tribus Claudia* of Emona's citizens is not a chronological indicator, and often it is related to cities founded by Claudius.⁶⁷ In eastern Venetia, however, it is characteristic of Concordia (founded either by Caesar or by Octavian) and Iulium Carnicum, which most probably became a Roman *municipium* under Octavian.⁶⁸ The voting tribe *Iulia*, which occasionally appears in the lists of praetorians from Emona attested in Rome, is actually a pseudo-tribus, derived from the name of the colony.⁶⁹

Indeed, there are some further indications that would make such an early date plausible. Octavian/Augustus may have founded Emona as the last colony in Italy, in order to consolidate Roman authority in the border region with Illyricum.⁷⁰ Pola in Istria was an old Caesarian colony,⁷¹ while Parentium may have been founded as a colony

⁶² *Inscr. Aquil.*: see the indexes for veterans and soldiers of different rank.

⁶³ Christol, Heijmans 1992, 41–44; cf. also Kraft 1957, 91.

⁶⁴ Galsterer-Kröll 1972, 65–70; Vittinghoff 1977, 10. The title was also awarded by a few much later emperors. For the urbanization under Caesar and Augustus, see also Brunt 1971, 234 ff. and in appendices 15–17; cf. Keppie 1983, 46, 209.

⁶⁵ Recently the year 14 BC has been suggested: Strobel 2010, 366; cf. Strobel 2011, 206–207, 226.

⁶⁶ Cf. Galsterer-Kröll 1972, 70; Šašel 1992 (1987), 662 and n. 2; Tiberius' urbanization policy is controversial, despite Alföldy 1961.

⁶⁷ Forni 1956a (2006); id. 1956b (2006).

⁶⁸ Zaccaria 2010, 104. On the date: Vedaldi Iasbez 1994, 303–306; Zaccaria 1995, 180–181.

⁶⁹ Šašel 1968, 564 (1992, 572); Forni 1985, p. 57–58 (nos. A 49–53), p. 86–87 (nos. 234–243).

⁷⁰ Šašel Kos 1995; ead. 2003.

⁷¹ Frascchetti 1983; Keppie 1983, 203–204; Vedaldi Iasbez 1994, 387–388; Starac 1999, 133–135.

⁵⁴ Hvalec at al. 2009, 4.

⁵⁵ *CIL* III, p. 489; Gregori 1990, 223; Frascchetti 1975; Zaccaria 1992, 152.

⁵⁶ Levick 2010, 72 ff.

⁵⁷ Šašel 1970, 123–124 (1992, 286–287), saw no conclusive argument against this dating.

⁵⁸ Šašel 1989 (1992); Šašel Kos 2003; ead. 2002a.

⁵⁹ Zaccaria 2010, 108–109; id. 2007, 137–139.

⁶⁰ Šašel 1968, 564–565 (1992, 572–573); Keppie 1984, 77–79, suggested a veteran colony; cf. Gaspari 2010, 144, who is uncertain.

⁶¹ Balla et al. 1971, no. 95 = Tóth 2011, no. 201 = *Lupa* 3339; and Balla et al. 1971, no. 96 = Tóth 2011, no. 211 = *Lupa* 3335.

under Octavian.⁷² In the hinterland of Aquileia, three areas were strategically most important for the safety of Italy during the Caesarian and early Augustan periods: the regions of Iulium Carnicum, Tergeste-Aegida, and Nauportus-Emona. Tergeste was almost certainly a Caesarian colony.⁷³ Iulium Carnicum, as has been noted, most probably became a *municipium* under Octavian.⁷⁴ The town was situated near the border with Noricum, while Emona was near the border of Noricum and Illyricum (later Pannonia). The founding of Emona would fit in this urbanization programme very well.

Admittedly, the archaeological material that would confirm an early Augustan settlement is scarce to date, and there is no decisive evidence that could prove the proposed dating, so it must ultimately remain hypothetical. In any case, it can be assumed that a colony existed in Emona by the time of Tiberius' Pannonian war. This may indirectly be confirmed by the fact that hostages were kept in Emona; it is known that a ten year old boy from the Pannonian Amantini, called [S]cemaes (perhaps [S]cenas?), drowned in the river in Emona.⁷⁵ His tombstone, actually a cenotaph, was found in Putinci, in the territory of Bassianae (Syrmia/Srem). This much more probably refers to Tiberius' negotiations with the Amantini during his Pannonian war (12–8 BC)⁷⁶ than during the Pannonian-Dalmatian rebellion (6–9 AD), when a hostile invasion had to be checked and attacks countered, and there was little time for diplomacy. Hostages were usually detained on Italian soil,⁷⁷ notably for reasons of safety and not least to introduce the upper class children of foreign peoples to the Roman culture and lifestyle. If by 14 BC (when the first revolts in Illyricum were reported) the colony had already existed, the best occasion for its foundation would have been the years after Actium, when the situation in Illyricum

stabilized after Octavian's war in 35–33 BC. Founding a colony near the border with Illyricum would have contributed to the safety of Italy.

Why was Emona not mentioned by Velleius Paterculus when he described the strategic plans of the rebels in AD 6, one of which was to invade Italy through the border regions of Nauportus and Tergeste (2. 110. 4)?⁷⁸ First of all, he wrote his *History* as a literary work; it was intended for his patron M. Vinicius (cos. AD 30), and Velleius designed his narrative to be very brief, while also aspiring to be instructive, with an emphasis on the main protagonists who influenced historical events.⁷⁹ Topographical details were of secondary importance. Second, Nauportus (a legendary station of the Argonauts) was nearer Italy and it was a fortified *vicus*;⁸⁰ it very much resembled a town, perhaps more than Emona, which at that time had no town walls. Indeed Tacitus, when describing the revolt of the legions in Illyricum in the autumn of AD 14, after the death of Augustus, referred to Nauportus as a town (*Ann.* 1. 20: *municipii instar*). He, too, did not mention Emona because he saw no need to do so. He made no mention even of the legionary camps, neither the winter camps of each legion (XV Apollinaris, VIII Augusta, and IX Hispana),⁸¹ nor the summer camp, where all three were stationed at the time of the arrival of Tiberius' son Drusus, who had been sent to quell the revolt. If Tacitus deemed it unimportant to mention the centre of the revolt and the destination of the emperor's son, the omission of Emona should not surprise us. Soldiers were sent to the Aquileian village of Nauportus to build roads and bridges and carry out other tasks, which may or may not have included some construction work at Emona; such activities are not mentioned.

The archaeological evidence so far discovered, also in the course of recent and partly unpublished excavations,⁸² indicates that the early colony should mainly be sought outside the fortified rectangular town, which was probably built late in the reign of Augustus and early in that of Tiberius.⁸³ The

⁷² Laffi 2007, 57, 130, 140; Bandelli 2008, 730, accepts Laffi's hypothesis that Parentium had never been a *municipium*. On Parentium see also Šašel 1992 (1987); Tassaux 1986; Vedaldi Iasbez 1994, 370–372; Starac 1999, 125–133; cf. Keppie 1983, 202 f.

⁷³ Fraschetti 1975; Zaccaria 1992, 152.

⁷⁴ It became *colonia* possibly under Augustus, Mainardis 1994, 78–79; or Claudius, Zaccaria 2010, 107. According to Gregori 2001, 172–175, it was never a colony, which seems less plausible: Mainardis 2008, 40–41.

⁷⁵ *CIL* III 3224; Dušanić 1967, 67–69 (2010, 818–826); see also Mikl-Curk 1996.

⁷⁶ Dušanić, *l.c.*; see also Čaće 1985, 601. The Pannonian war seems more likely to me, while Octavian's Illyrian war, suggested earlier, is not plausible.

⁷⁷ Scardigli 1994.

⁷⁸ *Pars petere Italiam decreverat iunctam sibi Nauporti ac Tergestis confinio.*

⁷⁹ Assessment of his work in Schmitzer 2000.

⁸⁰ Mušič, Horvat 2007.

⁸¹ The legion VIII Augusta was stationed at Poetovio, XV Apollinaris probably at Siscia, and IX Hispana perhaps at Sirmium, see Šašel Kos 1995, 237.

⁸² Gaspari 2010, 25 ff.

⁸³ Šašel 1953; Plesničar Gec 1999, 43 ff.; Vičić 2003, 27; cf. Gaspari 2010, 78 ff.

building of a town with a regular network of roads dividing *insulae* does not exclude at all the existence of an earlier colony mostly outside this area, particularly since it is not necessary to assume that it must have been a large settlement. An average colony at that time numbered 3000 inhabitants,⁸⁴ but there may have been fewer; Emona could have been a small colony. The Ljubljana area had been settled from the Eneolithic period onwards; Emona is a pre-Roman place name and no doubt a Roman *emporium* existed in the Late Iron Age village on the right bank of the Ljubljanica (Nauportus) River at the time of Caesar or soon after his death, when a Roman village (*vicus*) was most probably established at Nauportus (Vrhnika).⁸⁵ These two settlements were strategically most significant in terms of fluvial commerce along the Ljubljanica (the Nauportus) and the Sava, which Roman merchants probably exploited at least partly together with the Taurisci; both settlements must have had important ports and docks, Emona had probably several.

A settlement on the right bank of the Ljubljanica was proposed by Šašel on the basis of (sporadic) Celtic and Roman coins from the second and first centuries BC, a hoard of Celtic coins from the Gradaščica River in the area of Trnovo,⁸⁶ and other archaeological finds, which would indicate a late Iron Age settlement in the areas of Trnovo, Šentjakob, Prule (south and southeast of Emona), and possibly near the northern cemetery, as well as a mid-Augustan settlement of the area *intra muros*.⁸⁷ There is relatively recent archaeological evidence from the area of Gornji trg to support this thesis,⁸⁸ and while recent and current excavations have revealed short-lived military camps, future excavations will no doubt throw new light on the settlement at Emona on the right bank of the Ljubljanica, although much of it was destroyed by the mediaeval town. The Romans may have preferred to settle on the right bank because a Late Bronze and Early Iron Age cemetery and recently discovered Early Iron Age tumuli burials

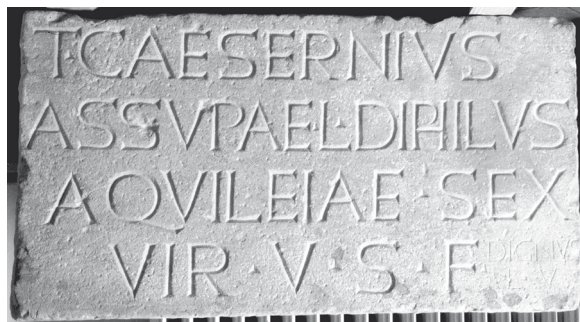

Fig. 8: The tombstone of T. Caesernius Diphilus (AIJ 176 = RINMS 3).

Sl. 8: Nagrobnik Tita Cezernija Difila (T. Caesernius Diphilus; AIJ 176 = RINMS 3).

were situated on the left bank,⁸⁹ which, up to the Roman period, must have been mainly intended for the dead. Dispossessed Italians, including some veterans, had to be offered new homes, preferably on Italian soil. A strategically placed flourishing Roman *emporium* at Emona eventually became a Roman colony.

A testimony to an early important Roman settlement at Emona is the late Republican funerary monument of an Aquileian *sevir*, T. Caesernius Diphilus, freedman of T. Caesernius Assupa, who had his tombstone erected while still alive (fig. 8).⁹⁰ He was living at Emona and wished to be buried in the town, where as a *sevir* he may have been in charge of organizing municipal life, including its religious aspects. His tombstone was made of Aurisina limestone and was found 3 m below the bed of the Ljubljanica River, in the area of the modern Novi trg. It was dated to the Augustan period by Giovanni Brusin,⁹¹ but might well be from around 30 BC or even earlier.⁹² It may have been a part of a mausoleum⁹³ and is certainly the earliest inscription found to date at Emona. The Caesernii are one of the epigraphically best-attested families at Emona, most of them having probably come from Aquileia.⁹⁴ Their economic importance

⁸⁴ Brunt 1971, 259–260. Cf. Gaspari 2010, 136.

⁸⁵ Horvat 1990 (including the chapter on literary sources and epigraphy by Šašel Kos); Horvat 2009.

⁸⁶ Šašel 1968, 542 (1992, 560); 569 (1992, 575); Kos 1977, 53 (coins could not be found in the museum).

⁸⁷ Šašel 1968, 542–543 (1992, 560–561); for the area of forum corroborated by Plesničar 2006, 21 ff., 65; and Kos 2006, 71–72.

⁸⁸ Vičič 1993; id. 1994; id. 2002; id. 2003, 22–23.

⁸⁹ <http://www.arheologijaljubljane.si/2012/arheologija-kongresnem-trgu-in-v-parku-zvezda/>

⁹⁰ AIJ 176 = RINMS 3: T. Caesernius / Assupae l. Diphilus / Aquileiae sex/vir v(ivus) s(ibi) f(ecit). Dignus l(ibertus) v(ivus).

⁹¹ Brusin 1956.

⁹² Around 30 BC: G. Alföldy, personal communication; a late Republican date was proposed by Šašel Kos 1998c; Tassaux 2000, 377 no. 19; 393; 402; Bandelli 2002, 18.

⁹³ Tassaux 2000, 377 no. 19; 402.

⁹⁴ Šašel 1960 (1992); Zaccaria 2006.

is not least reflected in the large number of freedmen. Diphilus' former master and patron was T. Caesernius Assupa, bearing an epichoric name;⁹⁵ he, too, was probably a freedman.⁹⁶ This may be proof that members of the indigenous population, who were familiar with the geography, natural resources, and social structure of local settlements in the hinterland of Aquileia, had been actively involved in the colonizing process. Some of the Roman colonists were no doubt merchants who saw great economic potential in a Roman town nearer the boundaries of newly conquered provinces;⁹⁷ several may have moved to Emona for this reason.

Summing up, it may be stated that Emona had never been a Pannonian city; it first belonged to Cisalpina, and since 41 BC, when Cisalpine Gaul ceased to be a province, to Italy. The boundary

stone from Bevke, confirming Emona as an Italian city, therefore came as no surprise but rather as a confirmation of a plausible hypothesis. It may be regarded as surprising in so far as it revealed that the *ager* of Aquileia extended as far as Bevke, including Nauportus. There is no decisive evidence to establish the precise time when Emona became a Roman colony. The proposed dates range from the time of Octavian after the battle at Actium, when so many veterans from the triumviral legions had to be discharged, to the beginning of Tiberius' reign. While all the arguments supporting the latter hypothesis proved to be invalid, a *terminus ad quem* must be sought most probably in the years late under the rule of Octavian, which would also be indicated by the colony's name *Iulia*.

Acknowledgement

My thanks are due to Bojan Djurić, Jana Horvat, Peter Kos, and Claudio Zaccaria for having kindly read my text and offered valuable comments. For discussion about the supplements to and date of the inscriptions I am indebted to László Borhy, Werner Eck, Péter Kovács, and Olli Salomies.

Abbreviations / Kratice

AIJ = V. Hoffiller, B. Saria, *Antike Inschriften aus Jugoslawien*, Heft I: *Noricum und Pannonia Superior*. – Zagreb 1938.
CIL = *Corpus Inscriptionum Latinarum*.

ILJug = A. et J. Šašel, *Inscriptiones Latinae quae in Jugoslavia inter annos MCMXL et MCMLX repertae et editae sunt* (Situla 5). – Ljubljana 1963; iidem, *Inscriptiones Latinae quae in Jugoslavia inter annos MCMLX et MCMLXX repertae et editae sunt* (Situla 19). – 1978; iidem, *Inscriptiones Latinae quae in Jugoslavia inter annos MCMII et MCMXL repertae et editae sunt* (Situla 25). – 1986.

Inscr. Aquil. = J. B. Brusin, *Inscriptiones Aquileiae I–III*. – Udine 1991–1993.

Ins. it. = *Inscriptiones Italiae*, vol. X – *regio X*, fasciculus IV – *Tergeste*, curavit Petrus Sticotti, Roma (La libreria dello stato), 1951.

Lupa = *Ubi erat Lupa*, <http://www.ubi-erat-lupa.org/>

RE = Pauly-Wissowa-Kroll-Mittelhaus-Ziegler, *Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*.

RINMS = M. Šašel Kos, *The Roman Inscriptions in the National Museum of Slovenia / Lapidarij Narodnega muzeja Slovenije* (Situla 35). – Ljubljana 1997.

ALFÖLDY, G. 1961, *Municipes tibériens et claudiens en Liburnie*. – *Epigraphica* 23, 53–65.

ALFÖLDY, G. 1974, *Noricum*. – London, Boston.

ALFÖLDY, G. 2011a, Review of “*Roma e le province del Danubio*”, a cura di Livio Zerbini, Soveria Mannelli 2010. – *Epigraphica* 73, 381–389.

ALFÖLDY, G. 2011b, *Corpus inscriptionum Latinarum II²/14. Inscriptiones Hispaniae Latinae, pars XIV: Conventus Tarraconensis*. Fasc. secundus: *Colonia Iulia Urbs Triumphalis Tarraco* (CIL II²/14, 2). Edidit G. A. – Berlin, New York.

BALLA, L. et al. 1971, *Die römischen Steindenkmäler von Savaria* (eds. A. Mócsy, T. Szentlélek). – Budapest.

BANDELLI, G. 2002, *I ceti medi nell'epigrafia repubblicana della Gallia Cisalpina*. – In: A. Sartori, A. Valvo (eds.), *Ceti medi in Cisalpina* (Atti del colloquio internazionale, 14–16 settembre 2000, Milano), 13–26, Milano.

BANDELLI, G. 2008, Intervento di Gino Bandelli. – In: A. Giardina, G. Bandelli, E. Lo Cascio, T. Spagnuolo Vigorita, U. Laffi, *Colonie e municipi nello stato romano*. – *Athenaeum* 96, 728–730.

BENCE, F. and P. KOVÁCS 2005, *Early Geographers – The Period of the Roman Conquest*, *Fontes Pannoniae Antiquae I*. – Budapest.

BETZ, A. 1956, *Epigraphisches aus Pannonien und Noricum*. – *Carinthia* 146, 434–438.

BRODERSEN, K. (ed.) 1994, *Pomponius Mela, Kreuzfahrt durch die Alte Welt*. – Darmstadt.

BRUNT, P. A. 1971, *Italian Manpower, 225 B.C. – A.D. 14*. – Oxford.

- BRUSIN, G. 1956, *Il console Tito Cesernio Stazio Quinzio Macedone Quinziano e le sue parentele in Aquileia*. – In: *Studi in onore di Aristide Calderini e Roberto Paribeni* I, 259–272, Milano.
- CÀSSOLA, F. 1991, La colonizzazione romana della Transpadana. – In: W. Eck, H. Galsterer (eds.), *Die Stadt in Oberitalien und den nordwestlichen Provinzen des Römischen Reiches*, Kölner Forschungen 4, 17–44, Köln.
- CHRISTOL, M. and M. HEIJMANS 1992, Les colonies latines de Narbonnaise: un nouveau document d'Arles mentionnant la Colonia Iulia Augusta Avennio. – *Gallia* 49, 37–44.
- CUNTZ, O. 1913, Römische Inschriften aus Emona. – *Jahrbuch für Altertumskunde* 7, 193–217.
- ČAČE, S. 1985, *Liburnija u razdoblju od 4. do 1. stoljeća prije nove ere* [Liburnia from the 4th to the 1st century BC]. – Diss. Zadar (unpublished).
- DEGRASSI, A. 1954, *Il confine nord-orientale dell'Italia romana*. – Diss. Bernenses 1, 6. – Berna.
- DEVIJVER, H. 1992, The Monument of the Equestrian Officer T. Iunius Montanus (AIJ 173 – Emona). – *Ancient Society* 23, 61–70.
- DOMIĆ-KUNIĆ, A. 2004, Literarni izvori za iliričke provincije (Dalmaciju i osobito Panoniju) u *Naturalis historia* Plinija starijeg [Literary sources for the Illyrian provinces [Dalmatia and especially Pannonia] in *Naturalis historia* by Pliny the Elder]. – *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 37, 119–171.
- DUŠANIĆ, S. 1967, Bassianae and Its Territory. – *Archaeologia Iugoslavica* 8, 67–81 (= *Selected Essays in Roman History and Epigraphy*, Beograd 2010, 818–859).
- ECK, W. 2010, Die Donau als Ziel römischer Politik: Augustus und die Eroberung des Balkan. – In: L. Zerbini (ed.), *Roma e le province del Danubio*, 19–33, Soveria Mannelli.
- FITZ, J. 1980, Population. – In: A. Lengyel, G. T. B. Radan (eds.), *The Archaeology of Roman Pannonia*, 141–159, Lexington, Budapest.
- FITZ, J. 1996, Änderungen in der Verwaltung Pannoniens. – *Specimina nova* 12 (1998), 127–138.
- FORNI, G. 1956a, Le tribù romane in Pannonia. – In: *Carnuntina*, Römische Forschungen in Niederösterreich 3, 40–44 (= *Le tribù romane*. IV: *Scripta minora*, 2006, 1–5).
- FORNI, G. 1956b, Die römischen Tribus in Pannonien. – *Carnuntum Jahrbuch* 2, 13–22 (= *Le tribù romane*. IV: *Scripta minora*, 2006, 7–21).
- FORNI, G. 1985, *Le tribù romane* III, 1. *Le pseudo-tribù*. – Roma.
- FRASCHETTI, A. 1975, Per le origini della colonia di Tergeste e del municipio di Agida. – *Siculorum Gymnasium* 28, 319–335.
- FRASCHETTI, A. 1983, La pietas di Cesare e la colonia di Pola. – *Annali del Seminario di Studi del Mondo Classico. Archeologia e Storia Antica* 5, 77–102, Napoli.
- GALSTERER-KRÖLL, B. 1972, Untersuchungen zu den Beinamen der Städte des Imperium Romanum. – In: *Epigraphische Studien* 9, 44–145.
- GASSNER, V., S. JILEK and S. LADSTÄTTER 2002, *Am Rande des Reiches. Die Römer in Österreich* (Österreichische Geschichte 15 v. Chr. – 378 n. Chr., ed. H. Wolfram). – Wien.
- GASPARI, A. 2010, “Apud horridas gentis ...”. *Začetki rimskega mesta Colonia Iulia Emona / Beginnings of the Roman Town of Colonia Iulia Emona*. – Ljubljana.
- GRAßL, H. 1994, Die Grenzen der Provinz Noricum – Probleme der Quellenkunde in der antiken Raumordnung. – In: E. Olshausen, H. Sonnabend (eds.), *Stuttgarter Kolloquium zur historischen Geographie des Altertums* 4, 1990, (Geographica Historica 7), 517–524, Amsterdam.
- GRAßL, H. 1996, Alpes (Alpen). – In: *Der neue Pauly* 1, 534–535.
- GRAßL, H. 2000, Die Taurisker. Beiträge zur Geschichte und Lokalisierung eines antiken Ethnonyms. – *Orbis Terrarum* 6, 127–138.
- GRAßL, H. 2001, Die Taurisker: Ein antikes Ethnikon und seine Geschichte. – In: H. Taeuber (ed.), *Akten des 7. Österreichischen Althistorikertages*, 19–25, Wien.
- GREGORI, G. L. 1990, Sull'autonomia amministrativa di Glemona. – *Aquileia Nostra* 61, 213–232.
- GREGORI, G. L. 2001, Vecchie e nuove ipotesi sulla storia amministrativa di Iulium Carnicum e di altri centri alpini. – In: G. Bandelli, F. Fontana (eds.), *Iulium Carnicum: centro alpino tra Italia e Norico dalla protostoria all'età imperiale. Atti del Convegno, Arta Terme - Cividale, 29–30 settembre 1995*, Studi e Ricerche sulla Gallia Cisalpina 13, 159–188, Roma.
- HALFMANN, H. 1979, *Die Senatoren aus dem östlichen Teil des Imperium Romanum bis zum Ende des 2. Jh. n. Chr.* – Hypomnemata 58, Göttingen.
- HARL, O. and A. NIEDERSTÄTTER 2011, Kaiser Friedrich III. als Nachfolger Caesars: Zwei Inschriften zur Befestigung von Tergeste/Triest. – *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs* 55: *Beruf(ung): Archivar. Festschrift für Lorenz Mikoletzky*, 699–725, Wien.
- HORVAT, J. 1990, *Nauportus* (Vrhnika). – Dela 1. razr. SAZU 33, Ljubljana.
- HORVAT, J. 2009, *Nauportus* – naselje na začetku transportne poti po Ljubljani. – V: P. Turk, J. Istenič, T. Knific, T. Nabergoj (ur.), *Ljubljana – kulturna dediščina reke*, 89–94. Ljubljana.
- HORVAT, J. 2009, *Nauportus* – a settlement at the beginning of the transportation route along the Ljubljana. – In: P. Turk, J. Istenič, T. Knific, T. Nabergoj (eds.), *The Ljubljana – a River and its Past*, 96–101, Ljubljana.
- HVALEC, S. et al. 2009, *Utrip Tribune. Doživetja arheološkega vsakdana*. – Ljubljana.
- ISTENIČ, J. 2009, Ljubljana in rimska vojska. – V: P. Turk, J. Istenič, T. Knific, T. Nabergoj (ur.), *Ljubljana – kulturna dediščina reke*, 81–85, Ljubljana.
- ISTENIČ, J. 2009, The Ljubljana and the Roman army. – In: P. Turk, J. Istenič, T. Knific, T. Nabergoj (eds.), *The Ljubljana – a River and its Past*, 86–91, Ljubljana.
- ISTENIČ, J. 2009a, The early Roman military route along the River Ljubljana (Slovenia). – In: A. Morillo, N. Hanel, E. Martin (eds.), *Limes XX. Actas des XX Congreso Intern. de Estudios sobre la Frontera Romana* (Anejos de Gladius 13), 51–61, León.
- KANDLER, M. et al. 2004, Carnuntum. – In: M. Šašel Kos, P. Scherrer (eds.), *The Autonomous Towns of Noricum and Pannonia. Pannonia II*, Situla 42, 11–66, Ljubljana.
- KEPPIE, L. 1983, *Colonisation and Veteran Settlement in Italy, 47–14 B.C.* – London.

- KEPPIE, L. 1984, Colonisation and Veteran Settlement in Italy in the First Century A.D. – *Papers of the British School at Rome* 52, 77–114.
- KIENAST, D. 1990, *Römische Kaisertabelle: Grundzüge einer römischen Kaiserchronologie*. – Darmstadt.
- KOS, P. 1977, *Keltski novci Slovenije / Keltische Münzen Sloweniens*. – Situla 18, Ljubljana.
- KOS, P. 1986, *The Monetary Circulation in the Southeastern Alpine Region ca. 300 B.C. - A.D. 1000*. – Situla 24, Ljubljana.
- KOS, P. 2006, Analiza novčanih najdb (The analysis of the coin finds). – In: L. Plesničar Gec, *Emonski forum / Emona forum*, Annales Mediterranea, 71–84, Koper.
- KRAFT, K. 1957, Die Rolle der Colonia Julia Equestris und die römische Auxiliarrekrutierungen. – *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz* 4, 81–107.
- KRÓLCZYK, K. 2009, *Veteranen in den Donauprovinzen des römischen Reiches (1.–3. Jh. n. Chr.)*. – Poznań.
- LAFFI, U. 1992, La provincia della Gallia Cisalpina. – *Athenaeum* 80, 5–23.
- LAFFI, U. 2007, *Colonie e municipi nello stato romano*. – Storia e Letteratura 239, Roma.
- LEVICK, B. 2010, *Augustus. Image and Substance*. – Harlow, England etc.
- MAINARDIS, F. 1994, Iulium Carnicum. – In: *Supplementa Italica*, n.s. 12, 67–150, Roma.
- MAINARDIS, F. 2008, *Iulium Carnicum. Storia ed epigrafia*. – Antichità Altoadr., Monografie 4, Trieste.
- MARION, Y. 1999, Plin et l'Adriatique orientale : quelques problèmes d'interprétation d'*Histoire Naturelle* 3.129–152. – In: P. Arnaud, P. Counillon (eds.), *Geographica Historica*, (Ausonius études), 119–135, Bordeaux.
- MIKL-CURK, I. 1996, Konfinacija v Ljubljani – že v rimskih časih? (Konfination in Ljubljana – bereits in römischer Zeit?). – *Kronika* 44, 1–3.
- MIŠKEC, A. 2009, The Augustan conquest of southeastern Alpine and western Pannonian areas: coins and hoards / Avgustejska zasedba jugovzhodnoalpskega prostora in zahodne Panonije: posamične in zakladne novčane najdbe. – *Arheološki vestnik* 60, 283–296.
- MÓCSY, A. 1962, Pannonia. – In: *RE Suppl.* IX, 516–776.
- MÓCSY, A. 1974, *Pannonia and Upper Moesia*. – London, Boston.
- MOSSER, M. 2002, C. Atius und die legio XV Apollinaris in Vindobona. – *Fundort Wien. Berichte zur Archäologie* 5, 102–126.
- MOSSER, M. 2003, *Die Steindenkmäler der legio XV Apollinaris*. – Wien.
- MRÁV, Z. 2001, Die Gründung Emonas und der Bau seiner Stadtmauer (Zur Ergänzung der Inschrift AIJ 170B = ILJug 304). – *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* 41, 81–98.
- MUŠIČ, B. and J. HORVAT 2007, Nauportus – an Early Roman trading post at Dolge njive in Vrhnika. The results of geophysical prospecting using a variety of independent methods / Nauportus - zgodnjerimska trgovska postojanka na Dolgih njivah na Vrhniki. Rezultati geofizikalne raziskave z več neodvisnimi metodami. – *Arheološki vestnik* 58, 219–270.
- PAVAN, M. 1955, *La provincia romana della Pannonia Superior*. – Atti della Accademia Nazionale dei Lincei 352, Memorie [Classe di Scienze morali, storiche e filologiche], ser. 8, vol. 6, fasc. 5, Roma.
- PLESNIČAR-GEC, L. 1998, Emona, vojaški tabor? (Emona, a Military Camp?). – *Zgodovinski časopis* 52/3, 331–336.
- PLESNIČAR GEC, L. 1999, *Urbanizem Emone / The Urbanism of Emona*. – Ljubljana.
- PLESNIČAR GEC, L. 2006, *Emonski forum / Emona forum*. – Annales Mediterranea, Koper.
- PREMERSTEIN, A. V. and S. RUTAR 1899, *Römische Strassen und Befestigungen in Krain*. – Wien.
- RITTERLING, E. 1924, Legio. – In: *RE* 12.1, 1186–1328.
- SALLMANN, K. G. 1971, *Die Geographie des älteren Plinius in ihrem Verhältnis zu Varro – Versuch einer Quellenanalyse*. – Berlin, New York.
- SARIA, B. 1938, Emona als Standlager der Legio XV. Apollinaris. – In: *Laureae Aquincenses* 1, Dissertationes Pannonicae 2/10, 245–255.
- SARIA, B. 1939, Doneski k vojaški zgodovini naših krajev v rimski dobi (Beiträge zu einer Militärgeschichte unseres Gebietes in römischer Zeit). – *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* 20, 115–151.
- SARIA, B. 1941, Emona ni bila vojaški tabor? (Emona kein Legionslager?). – *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* 22, 55–57.
- SARTORI, F. 1994, La Cisalpina nell'ultimo secolo della repubblica. – In: N. Criniti (ed.), *Catullo e Sirmione. Società e cultura della Cisalpina alle soglie dell'impero*, 9–25, Brescia.
- SCARDIGLI, B. 1994, Germanische Gefangene und Geiseln in Italien (von Marius bis Konstantin). – In: B. Scardigli, P. Scardigli (eds.), *Germani in Italia*, 117–150, Roma.
- SCHMID, W. 1913, Emona. – *Jahrbuch für Altertumskunde* 7, 61–188.
- SCHMID, W. 1941, Emona ni bila vojaški tabor (Das vermeintliche Legionslager von Emona). – *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* 22, 44–54.
- SCHMITZER, U. 2000, *Velleius Paterculus und das Interesse an der Geschichte im Zeitalter des Tiberius*. – Bibliothek der klassischen Altertumswissenschaften N. F. 2. Reihe 107, Heidelberg.
- STARAC, A. 1999, *Rimsko vladanje u Histriji i Liburniji – Društveno i pravno uređenje prema literarnoj, natpisnoj i arheološkoj građi I: Histrija (Roman Rule in Histria and Liburnia)*. – Monografije i katalogi, Arheološki muzej Istre 10/I, Pula.
- STROBEL, K. 2010, Das Werden der römischen Provinz in Regno Norico unter Augustus. – *Anodos* 8, 2008 (Studies of the Ancient World – In Honour of Werner Jobst), 365–373, Trnava.
- STROBEL, K. 2011, Zwischen Italien und den 'Barbaren': Das Werden neuer politischer und administrativer Grenzen in caesarisch-avgusteischer Zeit. – In: O. Hekster, T. Kaizer (eds.), *Frontiers in the Roman World*, Impact of Empire 13, 199–231, Leiden, Boston.
- ŠAŠEL, J. 1953, Prerez severnih utrdb Emone (Schnitt durch die nördlichen Verteidigungsanlagen von Emona). – *Arheološki vestnik* 4, 294–307.
- ŠAŠEL, J. 1955, O najstarejšem napisu iz Emone [About the Oldest Inscription from Emona]. – *Kronika* 3, 110–113.
- ŠAŠEL, J. 1960, Caesernii. – *Živa antika* 10, 201–221 (= *Opera selecta*, Situla 30, Ljubljana 1992, 54–74).

- ŠAŠEL, J. 1968, Emona. – In: *RE Suppl.* XI, 540–578 (= *Opera selecta*, Situla 30, Ljubljana 1992, 559–579).
- ŠAŠEL, J. 1970, Drusus Ti. f. in Emona. – *Historia* 19, 122–124 (= *Opera selecta*, Situla 30, Ljubljana 1992, 285–287).
- ŠAŠEL, J. 1974, Pro legato. – *Chiron* 4, 467–477 (= *Opera selecta*, Situla 30, Ljubljana 1992, 305–315).
- ŠAŠEL, J. 1985, Zur Frühgeschichte der XV. Legion und zur Nordostgrenze der Cisalpina zur Zeit Caesars. – In: *Römische Geschichte, Altertumskunde und Epigraphik. Festschrift für Artur Betz zur Vollendung seines 80. Lebensjahres*, Archäologisch-epigraphische Studien 1, 547–555, Wien (= *Opera selecta*, Situla 30, Ljubljana 1992, 1992, 469–477).
- ŠAŠEL, J. 1989, Zur verwaltungstechnischen Zugehörigkeit Emonas. – *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 41, 169–174 (= *Opera selecta*, Situla 30, Ljubljana 1992, 707–714).
- ŠAŠEL, J. 1992, Stages in the development of Roman Parentium. – In: *Opera selecta*, Situla 30, 661–668, Ljubljana [first published in Croatian: Etape u administrativnom razvoju rimskog grada Parentium (Le tappe dello sviluppo amministrativo della città romana di Parentium). – *Zbornik Poreštine* 2, 1987, 67–74, Poreč].
- ŠAŠEL, J. and I. WEILER 1963–1964, Zur Augusteisch-Tiberischen Inschrift von Emona. – *Carnuntum Jahrbuch* 8, 40–42 (= *Opera selecta*, Situla 30, Ljubljana 1992, 277–279).
- ŠAŠEL KOS, M. 1995, The 15th Legion at Emona – Some Thoughts, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 109, 227–244.
- ŠAŠEL KOS, M. 1998a, Je bila Emona nekdanji tabor 15. legije in veteranska kolonija? (Was Emona ever a camp of the 15th legion and a veteran colony?). – *Zgodovinski časopis* 52/3, 317–329.
- ŠAŠEL KOS, M. 1998b, The Tauriscan Gold Mine – Remarks Concerning the Settlement of the Taurisci. – *Tyche* 13, 207–219.
- ŠAŠEL KOS, M. 1998c, Caesarian Inscriptions in the Emona Basin? – In: G. Paci (ed.), *Epigrafia romana in area adriatica (Actes de la IXe rencontre franco-italienne sur l'épigraphie du monde romain)*, 101–112, Macerata.
- ŠAŠEL KOS, M. 2002a, The boundary stone between Aquileia and Emona / Mejnik med Akvilejo in Emono. – *Arheološki vestnik* 53, 373–382.
- ŠAŠEL KOS, M. 2002b, Il confine nord-orientale dell'Italia romana. Riesame del problema alla luce di un nuovo documento epigrafico. – *Aquileia nostra* 73, 245–260.
- ŠAŠEL KOS, M. 2003, Emona was in Italy, not in Pannonia. – In: M. Šašel Kos, P. Scherrer (eds.), *The Autonomous Towns of Noricum and Pannonia. Pannonia / Die autonomen Städte in Noricum und Pannonien*. – *Pannonia* I, Situla 41, 11–19, Ljubljana.
- ŠAŠEL KOS, M. 2005, *Appian and Illyricum*, – Situla 43, Ljubljana.
- TASSAUX, F. 1986, La population et la société de Parentium. – In: *Aquileia nella "Venetia et Histria"*, Antichità Altoadriatiche 28, 157–183, Udine.
- TASSAUX, F. 2000, Sévirat et promotion sociale en Italie nord-orientale. – In: M. Cébeillac-Gervasoni (ed.), *Les élites municipales de l'Italie péninsulaire de la mort de César à la mort de Domitien. Entre continuité et rupture*, Collection de l'École française de Rome 271, 373–415, Rome.
- TASSAUX, F. 2004, Les importations de l'Adriatique et de l'Italie du nord vers les provinces danubiennes de César aux Sévères. – In: G. Urso (ed.), *Dall'Adriatico al Danubio. L'illirico nell'età greca e romana*, I convegni della Fondazione Niccolò Canussio 3, 167–205, Pisa.
- TÓTH, E. 2011, *Lapidarium Savariense. Savaria római feliratos köemlékei*. – Sombathely.
- VEDALDI IASBEZ, V. 1994, *La Venetia orientale e l'Histria. Le fonti letterarie greche e latine fino alla caduta dell'Impero Romano d'Occidente*. – Studi e Ricerche sulla Gallia Cisalpina 5, Roma.
- VIČIČ, B. 1993, Zgodnjerimsko naselje pod Grajskim gričem v Ljubljani, Gornji trg 15 (Frührömische Siedlung unter dem Schloßberg in Ljubljana, Gornji trg 15). – *Arheološki vestnik* 44, 153–201.
- VIČIČ, B. 1994, Zgodnjerimsko naselje pod Grajskim gričem v Ljubljani. Gornji trg 30, Stari trg 17 in 32 (Frührömische Siedlung unter dem Schloßberg in Ljubljana. Gornji trg 30, Stari trg 17 und 32). – *Arheološki vestnik* 45, 25–80.
- VIČIČ, B. 2002, Zgodnjerimsko naselje pod Grajskim gričem v Ljubljani. Gornji trg 3 (Frührömische Siedlung unter dem Schloßberg in Ljubljana. Gornji trg 3). – *Arheološki vestnik* 53, 193–221.
- VIČIČ, B. 2003, Colonia Iulia Emona: 30 Jahre später. – In: M. Šašel Kos, P. Scherrer (eds.), *The Autonomous Towns of Noricum and Pannonia. Pannonia / Die autonomen Städte in Noricum und Pannonien*. – *Pannonia* I, Situla 41, 21–45, Ljubljana.
- VITTINGHOFF, F. 1977, Zur römischen Municipalisierung des lateinischen Donau-Balkanraumes. Methodische Bemerkungen. – In: *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt* II 6, 3–51.
- WELLS, C. M. 1974, Emona and Carnuntum: Evidence for the Start of Roman Occupation. – In: E. Birley, B. Dobson, M. Jarrett (eds.), *Roman Frontier Studies 1969* (Eighth Intern. Congress of Limesforschung), 185–190, Cardiff.
- ZACCARIA, C. 1992, Regio X Venetia et Histria. Tergeste – Ager Tergestinus et Tergesti adtributus. – In: *Supplementa Italica*, n.s. 10, 139–283, Roma.
- ZACCARIA, C. 1995, Alle origini della storia di Concordia romana. – In: P. Croce Da Villa, A. Mastrocinque (eds.), *Concordia e la X Regio. Giornate di studio in onore di Dario Bertolini*, Atti del convegno Portogruaro 1994, 175–186, Padova.
- ZACCARIA, C. 2006, *Palatina tribus*. Cavalieri e senatori di origine libertina certa o probabile ad Aquileia. I. – I *Caesernii*. – In: M. Faraguna, V. Vedaldi Iasbez (eds.), *Δύνασθαι διδάσκειν. Studi in onore di Filippo Càssola per il suo ottantesimo compleanno*, Fonti e studi per la storia della Venezia Giulia. Studi 11, 439–455, Trieste.
- ZACCARIA, C. 2007, Tra Natisone e Isonzo. Aspetti amministrativi in età romana. – In: M. Chiabà, P. Maggi, C. Magrini (eds.), *Le Valli del Natisone e dell'Isonzo tra Centroeuropa e Adriatico*, Studi e Ricerche sulla Gallia Cisalpina 20, 129–144, Roma.
- ZACCARIA, C. 2010, Tribù e confini dei territori delle città dell'Italia nordorientale. – In: M. Silvestrini (ed.), *Le tribù romane. Atti della XVIe Rencontre sur l'épigraphie (Bari 8-10 ottobre 2009)*, 103–112, Bari.

Colonia Iulia Emona – nastanek rimskega mesta

Zgodovinska slika rimske Emone (zdaj Ljubljane) bo zaradi pomanjkljivih pisnih in arheoloških virov vedno polna vrzeli, ki jih vsaka generacija skuša po svojih močeh čim bolj(e) zapolniti. Začetki naselbine, ki nosi predrimsko ime, so nejasni, prav tako se ne ve, kdaj je bila v njej ustanovljena rimska kolonija in kakšna je bila njena vojaška vloga v času rimskega osvajanja konec republike in pod Avgustom. Nekateri se še vedno sprašujejo, ali je mesto v 1. stoletju po Kr. pripadalo Italiji ali Iliriku/Panoniji. Na vsa ta vprašanja mečejo novo luč rezultati nedavnih izkopavanj in nove slučajne najdbe, kot npr. mejnik med ozemljem prebivalcev Akvileje in Emone, ter ponovna analiza virov, ki so nam na voljo. Novo arheološko gradivo še čaka na obdelavo, marsikaj starega bi lahko na novo ovrednotili, ta prispevek pa bo obravnaval tri najbolj sporna vprašanja, ki se tičejo začetkov Emone: geografsko umeščenost in administrativno pripadnost mesta, pomen gradbenega napisa (že umrlega) Avgusta in Tiberija za zgodovino mesta in problem ustanovitve rimske kolonije v Emoni.

GEOGRAFSKA UMEŠTITEV EMONE IN NJENA ADMINISTRATIVNA PRIPADNOST

Emono so pogosto napačno povezovali s Panonijo, ki ji v administrativnem smislu pravzaprav ni nikdar pripadala (*sl. 1*).¹ Tudi z geografskega stališča bi morda bolj sodila v Norik in dejansko se zdi, da je bilo jugovzhodno alpsko območje nekaj časa pod oblastjo Noriškega kraljestva oz. vsaj pod močnim vplivom noriških kraljev.² Morda so keltski Tavrski proti koncu 4. stoletja pr. Kr. poselili dežele severno in južno of Karavank;³ tisti severno so se verjetno pomešali z domačim prebivalstvom v Noriku in prevzeli ime dežele ter se začeli imenovati Noriki, medtem ko so Tavrski v današnji Sloveniji obdržali svoje staro ime. Vpliv

noriških kraljev je posebej v 1. stoletju pr. Kr. segal daleč in na široko; tudi Karnuntum na začetku svoje zgodovine ni pripadal Panoniji, čeprav je bil pozneje glavno mesto province Panonije. Velej Paterkul ga namreč omenja kot "kraj v Noriškem kraljestvu" (2, 109, 5).⁴

Rimljani so verjetno osvojili območje Navporta (zdaj Vrhnika) in Emone v času Cezarjevega prokonzulata in ga priključili Cisalpinski Galiji; v nasprotju s prevladujočim mnenjem to ozemlje ni nikdar pripadalo Iliriku (*sl. 2*).⁵ Cisalpinska Galija je postala rimska provinca najverjetneje na začetku 1. stoletja pr. Kr., verjetno precej časa pred Cezarjem, morda celo že po vdoru Cimbrov v Padsko nižino leta 101 pr. Kr.⁶ Del Italije je postala po posredovanju Oktavijana leta 41 pr. Kr., po bitki pri Filipih.⁷ Po mnenju Theodorja Mommsena je bila Emona od nekdaj v Italiji, kar je prepričljivo dokazoval tudi Jaroslav Šašel; v prid tej tezi je bilo njegovim argumentom nedavno dodanih še nekaj novih.⁸

Pred nekaj leti pri Bevkah najdeni mejnik med ozemljem Akvileje in Emone, ki sodi najverjetneje v čas Avgusta ali Tiberija, je dokončno potrdil, da je mesto administrativno vedno pripadalo Italiji (*sl. 3*).⁹ Dva argumenta sta odločilna za zgodnjo datacijo spomenika: paleografija napisa in še posebej izvor kamnine. Oblike črk so zelo podobne črkam na najzgodnejših napisih z območja Emonske kotline, kamnina pa je nabrežinski apnenec, iz katerega so bili izdelani le najzgodnejši kamniti spomeniki z območja Navporta in Emone; vsi so datirani v drugo polovico 1. stoletja pr. Kr. in prvo polovico 1. stoletja po Kr.¹⁰ Ozemlje Navporta in Emonske kotline je bilo prehodno, nahajalo se je ob jantarski cesti in hkrati tudi ob tako imenovani argonavtski poti (ti dve poti sta se razcepili prav

¹ V starejši strokovni literaturi velja za panonsko mesto, glej npr. Saria 1938, 253; Degrassi 1954, 87; Mócsy 1974, 74–76; negotov je Fitz 1996, 128 in op. 8. Za pripadnost Emone Italiji glej nazadnje Šašel Kos 2003; še vedno zelo pomemben je Šašel 1989 (1992); nedavna nasprotna mnenja: Kovács, v Bence, Kovács 2005, 206–207, prim. str. 40, 62, 195; Alföldy 2011a, 385; id. 2011b, komentar k št. 14, 1063; prim. Królczyk 2009, 45.

² Šašel Kos 1998b, 210 ss.

³ Graßl 2001; id. 2000.

⁴ "Locus Norici regni", na začetku vojaške odprave proti Marobodu leta 6 po Kr., tik pred izbruhom panonsko-dalmatinskega upora.

⁵ Šašel 1985 (1992).

⁶ Cassola 1991, 33 ss; Laffi 1992.

⁷ App., *Bell. civ.* 3. 30. 115; 5. 3. 12; 22. 87; Dio 48. 12. 4; Sartori 1994.

⁸ *CIL* III, str. 489. Ritterling 1924, 1240, je menil, da je Avgust ustanovil več mest v Iliriku, ki so na začetku njegove vlade še pripadala Italiji (Emona, Salone in Iader); Šašel 1989 (1992); Šašel Kos 2003.

⁹ Šašel Kos 2002a: *Finis / Aquileien/sium / Emonen/sium*.

¹⁰ Šašel Kos 1998c; ead. 2002a; ead. 2002b.

pri Emoni, jantarska se je nadaljevala proti Celeji, argonavtska proti Sisciji). Kot je bilo že poudarjeno, je bil emonski prostor ključen za kakršnokoli vojaško obrambo, ki naj bi nadzorovala in varovala vhod skozi tako imenovana iliropitaljska vrata pri Postojni. V 3. stoletju po Kr. je bil prav tu zgrajen prvi pas zapornega sistema utrdb, del alpskih zapor (*Claustra Alpium Iuliarum*), ki naj bi ščitile Italijo pred sovražnimi vdori.¹¹

Geografom ne povsem jasna geografsko-administrativna umeščenost Emone v prostor tromeje med Italijo, Norikom in Panonijo se lepo zrcali v Ptolemajevi *Geografiji*, kjer omenja Emono na dveh mestih. Posebej pomembno je prvo iz 2. knjige, v kateri med drugim opredeli geografsko lego Zgornje Panonije in navaja zgornjepanonska ljudstva in mesta. Za Emono piše, da leži “*med Italijo in Panonijo, pod Norikom*” oz. “*med (tistim delom) Italije (ki je umeščen) pod Norikom, in Panonijo*”.¹² Herbert Graßl je analiziral vsa tista mesta pri Ptolemaju, v katerih piše, da naselbine ležijo med dvema regijama, in ugotovil, da Ptolemaj predlog ‘med’ vedno uporablja v geografskem smislu, ne glede na administrativno pripadnost mest.¹³ Geografi so bili gotovo nekoliko v dvomih, kako naj se odločijo, ker se na jugovzhodnem alpskem območju geografske meje niso ujemale z administrativnimi. Na to kaže tudi Ptolemajeva kritika njegovega malo starejšega sodobnika Marina iz Tira (*Tyre*), katerega besedilo ni ohranjeno.

Ptolemaj Marina kritično ocenjuje zaradi različnih napak, med katerimi navaja tudi to, da je nepravilno opredelil meje province Panonije. Po Marinu je namreč Italija na severu mejila tudi na Panonijo, medtem ko pa ni zabeležil skupne južne meje Panonije z Italijo, pač pa je po njegovo Panonija na jugu mejila neposredno na Dalmacijo (1, 16, izd. Nobbe). Ta podatek se nanaša ravno na območje Emone; v svojem opisu lege Emone je Ptolemaj zelo verjetno izrazil neskladnost med geografsko in administrativno umeščenostjo mesta. Podobno je opisal lego Julija Karnika (*Iulium Carnicum*), ki naj bi ležal med Italijo in Norikom (2, 13, 4, izd. Nobbe). Na drugem mestu v svoji *Geografiji* pa je Ptolemaj mesto postavil v Norik (8, 7, 5, izd. Nobbe), podobno kot je postavil Emono v Zgornjo Panonijo (8, 7, 6, izd. Nobbe). Glede na to, da je Julij Karnik vedno pripadal Cisalpinski

Galiji in pozneje Italiji,¹⁴ čeprav je bil morda kdaj v 2. in/ali 1. stoletju pr. Kr. začasno odvisen od Noriškega kraljestva, lahko podobno trdimo tudi za Emono. Dodatno lahko še poudarimo, da sta imeli obe mesti v naslovu ime *Iulia* in da so bili njuni prebivalci vpisani v volilno okrožje *Claudia*, kar morda kaže na to, da sta obe dosegli status avtonomnega mesta bolj ali manj ob istem času.¹⁵

Plinij je prvi, ki omenja, da je bila Emona rimska kolonija, postavlja pa jo v Panonijo (*N. h.* 3, 147). Novejše analize posameznih mest iz Plinijeve 3. knjige so pokazale, kako je uporabljal različne vire in kako lahko te vire pri posameznih mestih z veliko gotovostjo opredelimo bodisi kot geografske bodisi kot administrativne. Podatek o Emoni v Panoniji je potrebno razumeti v smislu geografske umeščenosti mesta,¹⁶ kar je posebej razumljivo glede na to, da so rimski geografi in zgodovinarji od nekdaj smatrali Alpe kot naravno mejo Italije.¹⁷ Znano je namreč, da se politično-administrativne meje provinc pogosto niso ozirale na geografske meje – od tod neskladni podatki pri antičnih avtorjih. Podobno je tudi Pomponij Mela, ki je bil eden od Plinijevih številnih virov,¹⁸ Tergeste postavil v Ilirik oz. na samo mejo Ilirika;¹⁹ v mislih je imel namreč geografske meje, kajti Histrijo (Istro) so dolgo časa smatrali za del Ilirika, kar je bil sinonim za tujo deželo na robu Italije.

Ko je bila pod Avgustom Italija razdeljena na dvanajst administrativnih enot, je Emona s svojim upravnim teritorijem pripadla 10. regiji (*regio X*), ki se je pozneje imenovala “Venetija in Histrija” (*Venetia et Histria*). Iz vsega povedanega jasno izhaja, da se niti Plinijevi niti Ptolemajevi podatki ne nanašajo na administrativno ureditev mejnega prostora med Italijo, Norikom in Panonijo, in jih zato ne moremo jemati kot evidenco, ki bi kakorkoli lahko dokazovala uradno upravno pripadnost Emone. Mesto ni bilo nikdar v Iliriku, niti v nerazdeljeni provinci, niti v Panoniji. Dokaz za to je prinesel zgoraj omenjeni mejnik med Akvilejo in Emono, ki je dokončno potrdil to že prej dobro argumentirano mnenje.

¹⁴ Mainardis 2008, 21 ss.

¹⁵ Mainardis 2008, 40–41.

¹⁶ Marion 1999; k Plinijevim virom glej tudi Sallmann 1971.

¹⁷ Npr. Livij, 21, 35, 8–9; 39, 54, 12. Graßl 1996, še za druge citate.

¹⁸ Brodersen 1994, 14; Domic Kunić 2004, 124–125, 134.

¹⁹ 2, 55: *Illyricis usque Tergestum, cetera Gallicis Italicisque gentibus cingitur*; 2, 57: *Tergeste intumo in sinu Hadriae situm finit Illyricum*.

¹¹ Šašel Kos 2003, 12.

¹² 2, 14, 7 izd. Nobbe: Μεταξὺ δὲ Ἰταλίας ὑπὸ τὸ Νορικὸν Παννονίας πάλιν Ἦμωνα. Glej Graßl 1994, 519.

¹³ Graßl 1994, 520–521.

ODLOMEK VLADARSKEGA GRADBENEGA NAPISA Z OMEMBO AVGUSTA IN TIBERIJA

Na gradbenem napisu iz Emone, ki je nedvomno eden najpomembnejših emonskih kamnitih spomenikov, je Avgust omenjen skupaj s cesarjem Tiberijem; oba vladarja sta se odločila mestu s finančno podporo omogočiti neko pomembno gradnjo, kaj točno pa sta mestu poklonila, žal na napisu ni ohranjeno.²⁰ Napis se v latinščini glasi (sl. 4):

[*Imp(erator) Caesar divi f.] Augustu[s, pont(ifex) max(imus),*
[co(n)s(ul) XIII, imp(erator) XXI, trib(unicia) potest(ate)] XXXVII, pate[r patriae],
Ti. Caesar divi (?) Au]gusti f(ilius) Aug[ustus],
[pont(ifex) max(imus) (?) , co(n)s(ul) II, imp(erator)]
VI, trib(unicia) potest(ate) XV[I]
[- - - d]e[re]unt.

Prevod: Vladar Cezar, sin božanskega (Cezar-ja), Avgust, najvišji svečenik, trinajstkrat konzul, enaindvajsetkrat izklican za vrhovnega poveljnika (*imperator*), ki mu je bila sedemintridesetkrat potrjena oblast tribuna, in Tiberij Cezar, sin božanskega (?) Avgusta, Avgust, najvišji svečenik (?), dvakrat konzul, šestkrat izklican za vrhovnega poveljnika, ki mu je bila šestnajstkrat potrjena oblast tribuna, sta dala (mestu) [?].

Po mnenju Otta Cuntza naj bi bil odlomek časovno umeščen v maj leta 15 po Kr.,²¹ medtem ko sta ga Jaroslav Šašel in Ingomar Weiler datirala v čas od Avgustove smrti 19. avgusta leta 14 po Kr. do pomladi naslednjega leta. Avgusta so proglasili za božanskega (*divus*) 17. septembra leta 14, vendar, kot sta opozorila, dopolnitev *divus* ni gotova, kot tudi ni jasno, če je Tiberij že bil najvišji svečenik (*pontifex maximus*); to je bila častna funkcija, ki jo je dosegel 10. marca leta 15.²² Če sprejmemo datacijo napisa v jesen leta 14, bi spomenik lahko povezali z domnevnim postankom Tiberijevega sina Druza (*Drusus*) v Emoni v času upora panonskih

legij septembra tega leta, ko se je po uspešni misiji vračal iz poletnega tabora teh legij.²³

Kot je povsem jasno, je zadnja vrstica napisa razlomljena na več fragmentov in ravno predmet gradnje, ki sta ga cesarja poklonila mestu, ostaja neznan. Otto Hirschfeld zato v *CIL*-u vrstice ni dopolnil, za dopolnitev sta se odločila Otto Cuntz in nato Balduin Saria, ki sta kot predmet darila obeh cesarjev predlagala mestno obzidje (*murum*); dopolnitev [*murum turresq(ue)? d]e[re]unt*, "mestu sta dala mestno obzidje s stolpi" pa sta prva predlagala Anton von Premierstein in Simon Rutar.²⁴ Treba je še dodati, da sta Cuntz in Saria temu odlomljenemu napisu prenačljeno dodala odlomek še enega vladarskega napisa iz Emone in ju sestavila v celoto ter tako napačno dopolnila zadnji dve vrstici besedila.²⁵ Njuno rekonstrukcijo napisa je zavrnil Šašel, ki je prepričljivo dokazoval, da se podobnost obeh odlomkov ob natančni primerjavi izkaže za slabo utemeljeno, saj je že ohranjena profilacija na spodnjem delu obeh spomenikov različna. Odlomek drugega vladarskega napisa je datiral v prvo polovico 1. stoletja po Kr. (sl. 5).²⁶

Pred nekaj leti je Zsolt Mráv objavil zanimivo dopolnitev obeh odlomkov skupaj z razlago njunega domnevnega arheološkega konteksta.²⁷ Tudi on je predlagal, da se oba napisa povežeta, vendar ne v smislu, da bi pripadala istemu spomeniku, temveč dvema ploščama z enakim napisom; obe naj bi bili vzdani v emonsko obzidje (sl. 6). Po njegovem mnenju naj bi bila vsaka vzdana nad enim od glavnih vhodov v mesto, nad mestnimi vrati torej, in sicer prva nad vzhodnimi, druga pa nad južnimi. Primerjal je kamnini obeh spomenikov in prišel do sklepa, da gre za marmor istega porekla; primerjal pa je tudi karakteristične črke obeh napisov, ki so se mu kljub manjšim razlikam zdele zelo podobne. Svoja opazovanja je sklenil z domnevo, da sta bila oba spomenika izdelana istočasno v isti kamnoseški delavnici.²⁸ Napis na drugem manjšem odlomku je dopolnil tako, da ga je sestavil s prvim daljšim in deloma hipotetično dopolnjenim besedilom, in torej drugi napis hipotetično prilagodil prvemu ter tako dobil sledeče besedilo:

²⁰ *CIL* III 10768 + p. 2328,26 = *AIJ* 170a = *ILJug* 303 = *RINMS* 34. Čitanje iz *RINMS*, z minimalnimi spremembami. Glej tudi Premierstein, Rutar 1899, 9–10; Cuntz 1913, 195–200; Šašel, Weiler 1963–1964, 40–42 (= 1992, 277–279), Mráv 2001. Preostala literatura je citirana v *RINMS*.

²¹ Cuntz 1913, 195–200.

²² Šašel, Weiler 1963–1964, 42 (1992, 279).

²³ Šašel 1970 (1992).

²⁴ Premierstein, Rutar 1899, 9–10.

²⁵ *AIJ* 170b; *ILJug* 304; *RINMS* 35.

²⁶ Šašel 1955. Odlomek se glasi: --- / [--- C]aesar [---] / [--- po]nt(ifex) max(imus) [---] / vac. M[---].

²⁷ Mráv 2001.

²⁸ Mráv 2001, 84 ss.

[Imp(erator) Caes(ar) Divi f(ilius) Augustus
pont(ifex) max(imus)]
[co(n)s(ul) XIII imp(erator) XXI trib(unicia)
potest(ate)] XXXVII pater patriae],
[Ti. C]aesar [Divi Augusti f(ilius) Augustus]
[po]nt(ifex) max(imus) [co(n)s(ul) II imp(erator)]
VI trib(unicia) potest(ate) XV[I]
m[urum turresque ali portasque dederunt].

Ključna pri tej sestavi naj bi bila črka *M*, ki je ohranjena v zadnji vrstici drugega napisa, saj je Mráv domneval, da jo je mogoče dopolniti le kot *murum*, torej "mestno obzidje", čeprav bi bile možne tudi druge dopolnitve (npr. *milites* ali *monumentum*). Druga pomembna postavka v drugem napisu je ohranjen naziv *pontifex maximus*, ki ga je Mráv pripisal Tiberiju in napis datiral po 10. marcu leta 15 po Kr., ko je cesar dobil to funkcijo, kot je razvidno iz prenestinskega koledarja (*Fasti Praenestini*).²⁹ Napis bi bil torej časovno umeščen med ta datum in poletje leta 15, ko je bil Tiberij sedmič izklican za vrhovnega poveljnika (*imperator*); na prvem odlomku je namreč ohranjen šesti izklic.³⁰

Problematično pri tej sicer zanimivi rekonstrukciji je, da so Mrávove dopolnitve besedila drugega odlomka povsem hipotetične in enako velja tudi za njegov predlog prvotne postavitve obeh plošč z vladarskim napisom. Ne smemo pozabiti, da že dopolnitve prvega vladarskega napisa temeljijo zgolj na domnevi; niti najmanj ni namreč gotovo, da je bilo v zadnji vrstici omenjeno mestno obzidje. Mráv ne razpolaga z nikakršnim podatkom, ki bi odločilno podprl njegove nadaljnje hipoteze. Glavna argumenta, ki ju navaja v prid svoji domnevi, da sta obe besedili identični, sta ista kvaliteta in isti izvor marmorja obeh spomenikov ter enake črke na obeh napisih. Izdelana naj bi bila torej v isti delavnici in pripadala naj bi istemu gradbenemu načrtu. Vendar pa je analiza kamnine pokazala, da je vsak spomenik napravljen iz nekoliko drugačnega marmorja, lomljenega na dveh različnih mestih (*loci*) v sicer istem kamnolomu Gummern na avstrijskem Koroškem, ki je bil v Noriku največji.³¹ Vsak odlomek ima drugačno profilacijo in tudi debelina enega in drugega se močno razlikuje (3,5 in 4,7 cm!). Podobno velja za črke: čeprav so si na prvi pogled podobne, kažejo manjše razlike.

Vsa ta dejstva njegovo hipotezo vsaj zelo omajejo, če je že povsem ne ovržejo.

Predlagani kontekst prvotne postavitve obeh spomenikov temelji v največji meri na najdiščnih podatkih, kajti oba sta bila izkopana; to bi pomenilo, da sta bila vsaj teoretično najdena blizu kraja, kjer sta bila nekoč postavljena. Vendar pa so rimski kamni problematični prav zato, ker so bili tako pogosto ponovno uporabljeni že v antiki. Smiselno je še enkrat natančno preučiti okoliščine najdbe obeh spomenikov. Prvi je del marmorne plošče, ki je razbit na 15 manjših kosov različnih velikosti, ki se dajo sestaviti (79 × 82 × 3,5 cm; višina črk: 11,5–7,0 cm; predvidena velikost naj bi bila pribl. 0,79 × 3,50 m).³² Izkopan je bil v Ljubljani leta 1887, na globini enega metra, ko so prestavljali cevi za vodovod na današnjem Trgu francoske revolucije, na vogalu s Salendrovo ulico.³³ Morda je bil del plošče odkrit blizu mesta, kjer je bila prvotno vzdana, vendar nikakor ni nujno, da so bila to glavna vrata v mestnem obzidju.

Drugi spomenik je odlomljena marmorna plošča, od katere je ohranjen le fragment iz sredine spodnjega dela, poleg tega pa še majhen odlomek profiliranega roba plošče (49 × 74 × 4,7 cm; višina črk: 11–9 cm). Odkrita je bila leta 1911 med izkopavanji Emone, ki jih je vodil Walter Schmid, in sicer v najbolj recentni kulturni plasti v jugovzhodnem kotu hiše IV, ki jo je Schmid poimenoval "zlatarjeva hiša";³⁴ stala je nedaleč od južnega mestnega obzidja. Kamen gotovo ni bil najden *in situ*, kajti morali so ga prinesli v to hišo skupaj s štirimi oltarji,³⁵ ko je le-ta nehala obstajati kot stanovanjska hiša in/ali delavnica. V času nevarnosti je bila po vsej verjetnosti spremenjena v neke vrste skladišče, kamor so, kot vse kaže, prebivalci v naglici prinašali gradbeni material, morda zato, da bi popravili obzidje.³⁶ Kamniti spomeniki, ki so bili odkriti med izkopavanji, so bili prislonjeni na steno v sobi 8. Glede na navedene podatke o najdiščih obeh vladarskih napisov je gotovo pre nagljeno sklepati o njuni prvotni legi.

Saria je bil mnenja, da sta napisa pomembni pričevanji o ustanovitvi rimske kolonije v Emoni, kajti napačno je povezal gradnjo rimskega obzidja z ustanovitvijo kolonije, ne glede na to, da na na-

²⁹ Kienast 1990, 77.

³⁰ Mráv 2001, 92–93.

³¹ Neobjavljeni rezultati analiz, ki jih je opravil H. W. Müller. Za podatek se lepo zahvaljujem Bojanu Djuriću.

³² Šašel 1970, 122 op. 1 (1992, 285 op. 1).

³³ RINMS 34. Prej Nemški trg se je pred 2. svetovno vojno imenoval Napoleonov trg.

³⁴ RINMS 35.

³⁵ RINMS št. 17, 26, 27, 28.

³⁶ Cuntz 1913, 195–200 št. 5, sl. 5, risba sl. 6 (prim. 203–204 št. 9 in Schmid 1913, str. 103).

pisu obzidje sploh ni omenjeno. Nosilec vrhovne oblasti (*imperium*) v času republike oz. pozneje vladar je lahko mestu odobril gradnjo obzidja ob raznih priložnostih, ki nikakor niso bile povezane z ustanovitvijo mesta, za kar obstaja več paralel.³⁷ Mráv gradnje obzidja povsem pravilno ni povezoval z ustanovitvijo kolonije v Emoni; nastanek kolonije je datiral v avgustejsko obdobje. Nekateri pa vseeno menijo, da vendarle obstaja bolj tesna povezava med ustanovitvijo kolonije in gradnjo novega mesta na levem bregu Ljubljance (*urbs quadrata*), ki je bilo obzidano.³⁸ Zato ni odveč, da se glede na novo razlago virov, ki so nam na razpolago, in deloma tudi glede na nova odkritja ponovno soočimo s problematiko nastanka kolonije.

KDAJ JE EMONA POSTALA RIMSKA KOLONIJA?

Zelo dolgo je prevladovalo mnenje, da je bila Emona tabor 15. Apolonove legije (*legio XV Apollinaris*), preden se je le-ta preselila v Karnunt (*Carnuntum*); obstoj legijskega tabora v Emoni bi namreč pomenil, da mesto pred odhodom legije ne bi moglo postati kolonija. Dolgo časa je prevladovalo prepričanje, da se je to zgodilo pod Tiberijem, po uporabi panonskih legij, ko naj bi 15. legija odšla v Karnunt.³⁹ Ta teza je temeljila predvsem na zelo vplivnem članku Balduina Sarie, v katerem je dokazoval, da je bila Emona vojaški tabor 15. Apolonove legije.⁴⁰ András Mócsy je v članku o Panoniji v *Realencyclopädie* celo zapisal: "Die Gründungszeit hat B. Saria Laureae Aquincenses I 252 ff. endgültig auf Tiberius festsetzen können. Die Gründung erfolgte durch Ansiedlung von Veteranen der Legio XV Apollinaris ...".⁴¹ Ša-

šel, ki je smatral, da Emona ni bila nikdar (stalni) legijski tabor niti veteranska kolonija, je v svojih zgodnjih prispevkih vendarle podobno menil, da je bila Emona kot kolonija ustanovljena po odločitvi Avgusta in Tiberija na samem začetku vladanja drugega cesarja;⁴² pozneje pa je svoje mnenje spremenil in ustanovitev kolonije postavil v čas Oktavijana ali Avgusta.⁴³

Sariev glavni dokaz, da bi v Emoni obstajal legijski tabor, preden je mesto postalo kolonija, je bil nagrobnik (morda kenotaf) Tita Junija Montana (*T. Iunius Montanus*; sl. 7).⁴⁴ Montan, ki je bil vpisan v volilno okrožje (*tribus*) *Aniensis* – njegova družina je verjetno izvirala iz Aleksandrije v Troadi –,⁴⁵ je bil šestkrat vojaški tribun, šestkrat prefekt konjenice, dvakrat načelnik obrtnikov (inženirjev) in dvakrat namestnik legata (*pro legato*). Funkcijo *pro legato* so prej razlagali kot funkcijo namestnika legijskega poveljnika, tako tudi Saria, ki je domneval, da je Montan poveljeval 15. Apolonovi legiji; to bi pomenilo, da bi bila Emona zelo verjetno vojaški tabor te legije. Vendar pa je Šašel natančno analiziral funkcijo *pro legato* in zaključil, da ta naziv ni pomenil legijskega poveljnika, temveč oficirja viteškega stanu, ki je opravljal različne vojaške, tehnične, predvsem pa administrativne funkcije z nalogo, da bi utrdil rimsko oblast na območjih, ki so bila šele nedavno osvojena in priključena imperiju;⁴⁶ podobnega mnenja je tudi Hubert Devijver.⁴⁷ Skupina teh oficirjev, vključno s Titom Junijem Montanom, je dokumentirana v času Avgusta v alpskih deželah in v Iliriku.

Še več poznejših študij je pokazalo, da Sarievi zaključki niso pravilni, saj jim nasprotuje epigrafsko, numizmatično in drugo arheološko gradivo.⁴⁸ Končno pa se je celo izkazalo, da je bila 15. Apolonova legija predstavljena v Karnunt šele za vlade cesarja Kaligule ali Klavdija.⁴⁹ Nove raziskave in nova odkritja mečejo drugačno luč na zgodovino legije v času, ko je bila nameščena v Iliriku.⁵⁰

³⁷ Npr. ILS 2702: kolonija *Fanum Fortunae*, ustanovljena v času triumvirata, je dobila obzidje pod Avgustom leta 9 ali 10. Najbližji primer je Tergeste, verjetno pod Cezarjem ustanovljena kolonija, ki je dobila obzidje pod Oktavijanom leta 33–32 pr. Kr., *CIL* V 525 = *Ins. It.* 10.4, 20 (*Lupa* 16234); glej Zaccaria 1992, 152 in 213, k št. 20; Harl, v Harl, Niederstätter 2011, 701–714.

³⁸ Kovács v Bence, Kovács 2005, 206–207; Gaspari 2010, 147–148.

³⁹ Šašel Kos 1995, op. 3, s starejšimi citati, med katerimi glej Pavan 1955, 382; Degrassi 1954, 110–111; Alföldy 1974, 57; Mócsy 1974, 74–76; Fitz 1980, 143; pa tudi Šašel 1968, 564–565 (1992, 572–573).

⁴⁰ Saria 1938; id. 1939, 119–121; id. 1941.

⁴¹ Mócsy 1962, 596. Sariev članek (1938) je imel zelo močan vpliv na kasnejše zgodovinopisje, glej op. 3 v Šašel Kos 1995.

⁴² Šašel 1968, 564–565 (1992, 572–573).

⁴³ Šašel 1989 (1992), 708, 710.

⁴⁴ *AIJ* 173 = *RINMS* 36.

⁴⁵ Halfmann 1979, 103 št. 6a.

⁴⁶ Šašel 1974.

⁴⁷ Devijver 1992.

⁴⁸ Diskusija pri Šašel Kos 1995; Schmid 1941; Šašel 1968, 561–566; Wells 1974; Kos 1986, 54–56; Šašel Kos 1998a; Plesničar-Gec 1998; Plesničar Gec 1999, 100–106; Vičič 2003, 23–24; Gaspari 2010, 113 ss.

⁴⁹ Kandler 2004, 16; Mosser 2002, 123; Gassner, Jilek, v Gassner, Jilek, Ladstätter 2002, 60–63.

⁵⁰ Mosser 2003.

Vendar pa dejstvo, da Emona zelo verjetno nikdar ni bila dalj časa legijski tabor, ne pomeni, da v mestu ali njegovi neposredni bližini v času vojn niso bili utaborjeni v pohodnih oz. kratkotrajnih vojaških taborih vojaki iz 15. legije ali iz drugih enot.⁵¹ Ko se je začela Cezarjeva galska vojna, so bile npr. tri legije utaborjene pri Akvileji (*Bell. Gall.* 1, 10, 3), občasno pa so na akvilejskem območju tudi prezimile. Podobno je bil v času Tiberijeve panonske vojne (12–8 pr. Kr.) vojaški tabor postavljen v Emoni ali tik pri mestu, na današnjih Prulah (Tribuna), Emona pa je nedvomno služila tudi kot važna logistična baza.⁵² Rečna vojaška pot po Ljubljani (z antičnim imenom *Nauportus*) je igrala pomembno vlogo že med Oktavijanovo ilirsko vojno v letih 35–33 pr. Kr., posebej pa še v času Tiberijevega osvajanja Ilirika,⁵³ kar je *eo ipso* pomenilo, da je moralo biti v Emoni važno pristanišče. Prisotnost vojaštva je bila nedvomno zelo močna tudi v času panonsko-dalmatinskega upora v letih 6–9 po Kr. Izkopavanja so odkrila tudi drugo fazo vojaškega tabora na Prulah; zidovi starejšega tabora so bili porušeni, oba jarka zasuta, na to pa so postavili lesene barake.⁵⁴

Mommsen je menil, da je Emona postala kolonija že pod Oktavijanom, nekaj deset let za Tergestom; Tergeste je bilo verjetno kolonija v času Cezarja.⁵⁵ Primeren datum bi bil v letih po bitki pri Akciju leta 31 pr. Kr., ko je Oktavijan dve leti po koncu svoje ilirske vojne premagal Antonija, in verjetno pred letom 27 pr. Kr., ko so mu v senatu podelili ime *Augustus*;⁵⁶ v teh letih je namreč moral poskrbeti za zelo veliko število iz vojske odpuščenih veteranov. Dejansko ni ničesar, kar bi nasprotovalo tej tezi;⁵⁷ Emona je bila v vsakem primeru ustanovljena kot rimska kolonija na italjskih tleh.⁵⁸ To časovno umestitev je sprejel z nekaj dodatnimi argumenti Claudio Zaccaria, ki je nedavno predlagal, da bi teritorij na levem bregu Soče (predvsem območje

Mosta na Soči) pripadal upravnemu ozemlju kolonije Emone.⁵⁹

Mesto po vsej verjetnosti ni bilo veteranska kolonija, saj so bili doslej vsega skupaj najdeni le štirje nagrobniki veteranov 8. in 15. legije, pozneje znanih kot 8. *Augusta* in 15. *Apollinaris*. Večino emonskega prebivalstva so predstavljali civilisti, kolonisti, ki so prišli iz različnih mest Italije, predvsem iz severne Italije in iz Akvileje.⁶⁰ Med kolonisti je bilo verjetno tudi nekaj takih, ki jih je Oktavijan/Avgust razlastil, da so se na njihove domove in posestva lahko naselili veterani iz njegovih in Antonijevih številnih legij. To se je zgodilo npr. Horacijevi družini (*Epist.*, 2, 2, 46–51), ki je bila pregnana z lastnega doma. Na nobenem nagrobniku iz Emone ne piše, da bi bil kdo *deductus coloniam*, kot je to npr. znano za veterane iz Savarije,⁶¹ vedeti pa je treba, da je bilo veliko veteranov naseljenih tudi v drugih mestih, ki niso bila veteranske kolonije, tako npr. v Akvileji.⁶²

Težko je določiti, kdaj točno je v Emoni nastala kolonija; naziv kolonije, *colonia Iulia*, sta novo ustanovljenim mestom podeljevala Cezar in Oktavijan (do leta 27 pr. Kr.),⁶³ le redko pa je mestom podelil ime *Iulia* tudi Avgust.⁶⁴ Tako ne more biti povsem izključeno, da je bila Emona morda ustanovljena v času njegovega vladanja, morda na samem začetku.⁶⁵ Na drugi strani pa ni nedvoumnega dokaza za to, da bi naziv *Iulia* dobila mesta, ki bi bila ustanovljena pod Tiberijem ali Kaligulo.⁶⁶ V primeru Emone se zdi najverjetneje, da ime *Iulia* kaže na to, da je mesto ustanovil Oktavijan. Volilno okrožje (*tribus*) *Claudia*, v katero je bila vpisana večina emonskih prebivalcev z rimskim državljanstvom, časovno ni

⁵⁹ Zaccaria 2010, 108–109; id. 2007, 137–139.

⁶⁰ Šašel 1968, 564–565 (1992, 572–573); Keppie 1984, 77–79, je menil, da je bila veteranska kolonija; prim. Gaspari 2010, 144, ki je negotov.

⁶¹ Balla et al. 1971, št. 95 = Tóth 2011, št. 201 = *Lupa* 3339; Balla et al. 1971, št. 96 = Tóth 2011, št. 211 = *Lupa* 3335.

⁶² *Inscr. Aquil.*: glej indekse za veterane in vojake različnega ranga.

⁶³ Christol, Heijmans 1992, 41–44; prim. tudi Kraft 1957, 91.

⁶⁴ Galsterer-Kröll 1972, 65–70; Vittinghoff 1977, 10. Naslov so podeljevali tudi mnogo kasnejši cesarji. K urbanizaciji pod Cezarjem in Avgustom glej tudi Brunt 1971, 234 ss in v dodatkih 15–17; prim. Keppie 1983, 46, 209.

⁶⁵ Nedavno je bilo predlagano leto 14 pr. Kr.: Strobel 2010, 366; prim. Strobel 2011, 206–207, 226.

⁶⁶ Prim. Galsterer-Kröll 1972, 70; Šašel 1992 (1987), 662 in op. 2; Tiberijevega politika urbanizacije ni jasna, kljub članku Alföldy 1961.

⁵¹ Šašel 1968, 562 ss (1992, 571 ss); Gaspari 2010, 121 ss. V avgustejskem času so bile legije še precej mobilne, koncept stalnih taborov se je šele začel razvijati, glej Eck 2010, 28.

⁵² Hvalec et al. 2009; Miškec 2009; Gaspari 2010, 113 ss.

⁵³ Istenič 2009; ead. 2009a.

⁵⁴ Hvalec et al. 2009, 4.

⁵⁵ *CIL* III, str. 489; Gregori 1990, 223; Fraschetti 1975; Zaccaria 1992, 152.

⁵⁶ Levick 2010, 72 ss.

⁵⁷ Šašel 1970, 123–124 (1992, 286–287), ni videl ničesar, kar bi odločilno govorilo proti tej dataciji.

⁵⁸ Šašel 1989 (1992); Šašel Kos 2003; ead. 2002a.

opredeljivo in je pogosto povezano z mesti, ki jih je ustanovil Klavdij.⁶⁷ V vzhodni Venetiji je npr. dokumentirano za Konkordijo (*Concordia*), ki jo je ustanovil bodisi Cezar bodisi Oktavijan, in za Julij Karnik (*Iulium Carnicum*), ki je zelo verjetno postal rimski municipij pod Oktavijanom.⁶⁸ Volilno okrožje *Iulia*, ki se včasih pojavi pri pretorijancih iz Emone, navedenih na seznamih pretorijancev v Rimu, je dejansko napačno, gre za tako imenovano psevdookrožje, ki so ga pomotoma izpeljali iz imena kolonije.⁶⁹

So pa še drugi argumenti, ki bi govorili v prid zgodnji ustanovitvi kolonije v Emoni. Oktavijan/Avgust je morda z ustanovitvijo zadnjega rimskega mesta v Italiji želel utrditi rimsko oblast na območju, ki je mejilo z Ilirikom.⁷⁰ Pola v Istriji je bila stara kolonija iz časa Cezarja,⁷¹ medtem ko je bil Parencij (*Parentium*) ustanovljen po vsej verjetnosti kot kolonija pod Oktavijanom.⁷² V zaledju Akvileje so bila tri območja strateško zelo pomembna za varnost Italije v času Cezarja in v zgodnjih letih Avgustove vladave: teritorij Julija Karnika (*Iulium Carnicum*), Tergesta-Egide (*Aegida*) in Navporta-Emone. Tergeste je bilo kot kolonija skoraj gotovo ustanovljeno za časa Cezarja.⁷³ Kot je bilo že omenjeno, je *Iulium Carnicum* zelo verjetno postal municipij pod Oktavijanom.⁷⁴ Mesto je ležalo na mejnem prostoru z Norikom, medtem ko je bila Emona blizu mej Norika in Ilirika (poznejše Panonije); ustanovitev Emone bi bila v skladu s programom urbanizacije mejnih območij.

Dejstvo pa je, da je do danes odkritega arheološkega gradiva, ki bi podpiralo zgodnjeavgustejsko naselitev v Emoni, zelo malo, zato ostaja z arheološkega vidika zgodnja datacija kolonije še odprta. V vsakem primeru lahko domnevamo, da je kolonija

v Emoni že obstajala v času Tiberijeve panonske vojne, kar posredno potrjuje dejstvo, da so v njej prebivali talci; znano je namreč, da je v Emoni v reki utonil desetletni deček *[S]cemaes* (morda *[S]cenas?*) iz ljudstva panonskih Amantinov.⁷⁵ Njegov nagrobnik, dejansko gre za kenotaf, je bil najden v v Putincih (Srem) na območju antičnih Basian (*Bassianae*). Najverjetneje se nanaša na Tiberijevo diplomatska pogajanja z Amantini v času panonske vojne (12–8 pr. Kr.)⁷⁶ in ne na panonsko-dalmatinski upor (6–9 po Kr.), ko je bilo treba nanagloma zajeziiti invazijo upornikov in odbiti njihove napade, za diplomacijo pa ni preostalo veliko časa. Talce so običajno poslali na italško ozemlje,⁷⁷ predvsem zaradi varnosti, saj je šlo za otroke uglednih družin tujih ljudstev, deloma pa tudi zato, da so se seznanili z rimsko kulturo in načinom življenja. Če je torej ok. leta 14 pr. Kr. (ko zgodovinarji poročajo o prvih uporih v Iliriku) kolonija že obstajala, se zdi najprimernejša priložnost za njeno ustanovitev obdobje po bitki pri Akciju, ko so se po Oktavijanovi ilirski vojni v letih 35–33 pr. Kr. razmere v Iliriku stabilizirale. Ustanovitev kolonije blizu meje z Ilirikom bi nedvomno veliko prispevala k varnosti Italije.

Zakaj Emona ni omenjena pri Veleju Paterkulu, ko opisuje strateški načrt upornikov leta 6 po Kr., po katerem naj bi del uporniške vojske napadel Italijo čez obmejno območje Navporta in Tergesta (2, 110, 4)?⁷⁸ Prvič, njegova *Zgodovina* je bila napisana predvsem kot literarno delo, posvečena je bila Marku Viniciju, konzulu leta 30 po Kr., in namenjena predvsem njemu, pripoved je zelo sežeta, z ambicijo, da bi bila poučna, in zato s poudarkom na glavnih akterjih, ki so vplivali na zgodovinski potek dogodkov.⁷⁹ Topografske podrobnosti so bile drugotnega pomena. Drugič, Navport (ki je bil legendarna postaja na povratku argonavtov) je bil bližje Italiji in bil je z obzidjem utrjena vas;⁸⁰ podoben je bil mestu, bržkone celo bolj kot Emona, ki tedaj še ni imela obzidja. Ko Tacit opisuje upor legij v Iliriku jeseni leta 14 po Kr., kmalu po

⁶⁷ Forni 1956a (2006); id. 1956b (2006).

⁶⁸ Zaccaria 2010, 104. K dataciji: Vedaldi Iasbez 1994, 303–306; Zaccaria 1995, 180–181.

⁶⁹ Šašel 1968, 564 (1992, 572); Forni 1985, str. 57–58 (št. A 49–53), p. 86–87 (št. 234–243).

⁷⁰ Šašel Kos 1995; ead. 2003.

⁷¹ Fraschetti 1983; Keppie 1983, 203–204; Vedaldi Iasbez 1994, 387–388; Starac 1999, 133–135.

⁷² Laffi 2007, 57, 130, 140; Bandelli 2008, 730, sprejme Laffijevo hipotezo da *Parentium* nikdar ni bil municipij. K Parenciju glej tudi Šašel 1992 (1987); Tassaux 1986; Vedaldi Iasbez 1994, 370–372; Starac 1999, 125–133; prim. Keppie 1983, 202 f.

⁷³ Fraschetti 1975; Zaccaria 1992, 152.

⁷⁴ Kolonija je mesto postalo morda pod Avgustom, Mainardis 1994, 78–79; ali Klavdijem, Zaccaria 2010, 107. Po mnenju Gregorija 2001, 172–175, ni bilo nikdar kolonija, kar se zdi manj verjetno: Mainardis 2008, 40–41.

⁷⁵ CIL III 3224; Dušanić 1967, 67–69 (2010, 818–826); glej tudi Mikl-Curk 1996.

⁷⁶ Dušanić, l. c.; tudi Čače 1985, 601. Panonska vojna se zdi najverjetnejša priložnost, medtem ko je prej predlagana Oktavijanova ilirska vojna gotovo prezgodaj.

⁷⁷ Scardigli 1994.

⁷⁸ *Pars petere Italiam decreverat iunctam sibi Nauporti ac Tergestis confinio.*

⁷⁹ Njegovo delo z literarno-narativnega vidika oceni Schmitzer 2000.

⁸⁰ Mušič, Horvat 2007.

Avgustovi smrti, za Navport dejansko pravi, da je bil podoben mestu (*Ann.* 1, 20: *municipii instar*). Tudi on ne omenja Emone, ker se mu to preprosto ni zdelo potrebno. Poimensko ni omenil niti vojaških taborov upornih legij, niti njihovih stalnih zimskih taborov (šlo je za legije XV *Apollinaris*, VIII *Augusta* in IX *Hispana*),⁸¹ niti poletnega tabora, kjer so bile vse tri nameščene v času upora in v času prihoda Tiberijevega sina Druza (*Drusus*), ki je bil poslan, da bi zatrl upor. Če se Tacitu ni zdelo vredno omeniti središča upora in destinacije cesarjevega sina, nas res ne sme presenetiti, da je izpustil omembo Emone. Vojaki so bili poslani v akvilejsko vas Navport gradit ceste in mostove ter izvrševati še dodatne naloge, kar bi morda lahko vključevalo tudi kakšna gradbena dela v Emoni, vsekakor pa to ni omenjeno.

Doslej odkrito arheološko gradivo, tudi med izkopavanji zadnjih let, ki so deloma še neobjavljena,⁸² kaže, da je treba zgodnjo fazo kolonije iskati predvsem izven utrjenega pravokotnega mesta, ki so ga verjetno zgradili pozno pod Avgustom in v prvih letih Tiberijeve vladave.⁸³ Gradnja mesta s pravilnim rastrom ulic, ki so razmejevale *insulae*, nikakor ne izključuje obstoj zgodnejše poselitve izven tega območja, posebej, ker ni nujno, da bi bila ta prvotna rimska naselbina velika. Povprečna kolonija je v tistem času sicer štela 3000 prebivalcev,⁸⁴ lahko pa jih je bilo tudi precej manj; Emona je bila verjetno majhna kolonija, posebej še na začetku obstoja. Ljubljansko območje je bilo poseljeno od eneolitika naprej; Emona je predrimsko krajevno ime in zelo verjetno je v pozni železni dobi na prostoru naselbine domačinov na desnem bregu Ljubljance (antičnega Navporta) obstajal rimski emporij. Ta je nastal verjetno v času Cezarja ali kmalu po njegovi smrti, ko so v bližnjem Navportu ustanovili rimsko vas (*vicus*).⁸⁵ Ti dve naselbini sta bili strateško zelo pomembni pri organizaciji trgovanja po Ljubljanci in Savi, pri kateri so bili vsaj delno udeleženi poleg domačinov Tavriskov tudi rimski trgovci; obe naselbini sta morali imeti tudi ustrezni pristanišči, Emona jih je imela verjetno več.

Naselbino na desnem bregu Ljubljance je Šašel domneval na osnovi (sporadičnih) keltskih in rimskih novcev iz 2. in 1. stoletja pr. Kr., zakladne najdbe keltskih novcev iz Gradašče na območju Trnovega⁸⁶ in drugih arheoloških najdb, ki so dokazovale keltsko poselitev na prostoru Trnovega, Šentjakoba in Prul. Sledove je ugotavljal tudi na območju blizu severne nekropole, srednjeavgu-stejsko poselitev pa tudi na območju obzidanega mesta (*intra muros*).⁸⁷ To tezo podpirajo arheološka izkopavanja na območju Gornjega trga,⁸⁸ prihodnje raziskave na prostoru srednjeveškega mesta pa jo bodo gotovo še dodatno osvetlile, čeprav je ravno srednjeveška poselitev uničila predhodno naselbino. Medtem so nedavna in tekoča izkopavanja odkrila kratkotrajna vojaška tabora in gotovo lahko pričakujemo še nova pomembna odkritja. Prvi Rimljani, ki so se naselili na območju Emone, so si verjetno raje izbrali prostor na desnem bregu, prvi trgovci zato, ker je tam že obstajala naselbina domačinov, s katerimi so trgovali, prvi kolonisti pa verjetno zato, ker je domače prebivalstvo na levem bregu dolga stoletja pokopavalo svoje mrtve. Poleg nekropole iz pozne bronaste in starejše železne dobe so arheologi nedavno odkrili pokope pod gomilami iz starejše železne dobe⁸⁹ – levi breg je bil namenjen prebivališču mrtvih. Razlaščenim Italikom in drugim kolonistom, med njimi tudi nekaj veteranom, je država morala ponuditi nove domove, po možnosti na italjski zemlji. Cvetoč emporij v Emoni, s strateško ugodno lego, je v primernem trenutku postal rimska kolonija.

Tezo o zgodnji rimski poselitvi Emone večjega obsega podpira poznorepublikanski nagrobnik akvilejskega sevira (član združenja šestih visokih mestnih uradnikov) Tita Cezernija Difila (*T. Caesernius Diphilus*), osvobojenca Tita Cezernija Asupe (*Assupa*), ki si je dal postaviti nagrobni spomenik še za življenja (*sl.* 8).⁹⁰ V Emoni je živel in želel biti pokopan v mestu, kjer je bil morda kot *sevir* udeležen pri organiziranju mestne uprave, kultov in infrastrukture. Nagrobnik, ki je iz nabrežinskega apnenca, je bil najden 3 metre pod dnem

⁸¹ Legija VIII *Augusta* je imela tabor v Petovionii, XV *Apollinaris* verjetno v Sisciji, IX *Hispana* pa morda v Sirmiju, glej Šašel Kos 1995, 237.

⁸² Gaspari 2010, 25 ss.

⁸³ Šašel 1953; Plesničar Gec 1999, 43 ss; Vičič 2003, 27; prim. Gaspari 2010, 78 ss.

⁸⁴ Brunt 1971, 259–260. Prim. Gaspari 2010, 136.

⁸⁵ Horvat 1990 (vključno s poglavjem Šašel Kos o virih in napisih); Horvat 2009.

⁸⁶ Šašel 1968, 542 (1992, 560); 569 (1992, 575); Kos 1977, 53 (novcev v muzeju niso našli).

⁸⁷ Šašel 1968, 542–543 (1992, 560–561); glej za prostor foruma tudi Plesničar 2006, 21 ss, 65; in Kos 2006, 71–72.

⁸⁸ Vičič 1993; id. 1994; id. 2002; id. 2003, 22–23.

⁸⁹ <http://www.arheologijaljubljane.si/2012/arheologina-kongresnem-trgu-in-v-parku-zvezda/>

⁹⁰ AIJ 176 = RINMS 3: *T. Caesernius / Assupae l. Diphilus / Aquileiae sex/vir v(ivus) s(ibi) f(ecit). Dignus l(ibertus) v(ivus)*.

Ljubljane v območju Novega trga. Giovanni Brusin ga je datiral v avgustejsko obdobje,⁹¹ vendar je lahko starejši, iz časa ok. 30 pr. Kr. ali celo še zgodnejši,⁹² verjetno predstavlja del mavzoleja,⁹³ prav gotovo pa je najstarejši doslej odkriti napis v Emoni. Cezerniji so dobro znani z napisov, so ena najboljše dokumentiranih družin v Emoni, kamor so se vsaj deloma verjetno priselili iz Akvileje.⁹⁴ Njihovo ekonomsko moč ne nazadnje dokazuje veliko število osvobodencev. Difilov nekdanji gospodar in zavetnik (*patronus*) je bil Tit Cezernij Asupa, ki je imel je domorodno ime;⁹⁵ tudi on je bil verjetno osvobojenec.⁹⁶ Primer teh Cezernijev kaže, da so bili posamezniki iz vrst domačinskega prebivalstva, ki so dobro poznali geografijo, naravne vire dežele in družbeno strukturo lokalnih naselbin v zaledju Akvileje, dejavno udeleženi pri procesu kolonizacije. Med novo naseljenimi Rimljani pa jih je bilo veliko nedvomno trgovcev, ki so prepoznali velike ekonomske možnosti rimskega mesta blizu mej nedavno osvojenih provinc;⁹⁷ gotovo se jih je veliko naselilo v Emoni iz tega razloga.

Če povzamem, je jasno, da Emona ni bila nikdar mesto v Panoniji; najprej je pripadala Cisalpinski Galiji, ko pa je ta leta 41 pr. Kr. nehala biti provinca, pa Italiji. Mejniki iz Bevk, ki je dokazal, da je bila Emona italško mesto, s tega stališča ni presenetljiv, pravzaprav je le potrdil dobro utemeljeno hipotezo. Presenetljiv je zato, ker z napisa na njem izhaja, da je upravno ozemlje Akvileje segalo vse do Bevk in vključevalo Navport. Ni pa dovolj virov, na osnovi katerih bi lahko zamejili čas, ko je Emona postala rimska kolonija. Predlagani časovni termini segajo od časa Oktavijana po bitki pri Akciju, ko je bilo treba odpustiti ogromno število veteranov iz legij nekdanjih triumvirov, do začetka Tiberijevega vladanja. Ker so se dejansko vsi argumenti, s katerimi so dokazovali slednjo hipotezo, izkazali za napačne, je treba po vsej verjetnosti iskati *terminus ad quem* v času, malo preden je Oktavijan postal Avgust, s čimer bi se dobro ujemalo tudi ime kolonije, *Iulia*.

Zahvala

Bojan Djurić, Jana Horvat, Peter Kos in Claudio Zaccaria so ljubeznivo prebrali besedilo in ga kritično komentirali, za kar se jim lepo zahvaljujem. Pri ugotavljanju možnosti dopolnitev in datuma vladarskega napisa so mi bili v pomoč László Borhy, Werner Eck, Péter Kovács in Olli Salomies.

Marjeta Šašel Kos
Inštitut za arheologijo
Znanstvenoraziskovalnega centra SAZU
Novi trg 2
SI-1000 Ljubljana
mkos@zrc-sazu.si

⁹¹ Brusin 1956.

⁹² Ok. 30 pr. Kr.: G. Alföldy, ustno ob obisku lapidarija. Poznorepublikansko datacijo predlaga Šašel Kos 1998c; Tassaux 2000, 377 no. 19; 393; 402; Bandelli 2002, 18.

⁹³ Tassaux 2000, 377 no. 19; 402.

⁹⁴ Šašel 1960 (1992); Zaccaria 2006.

⁹⁵ Moška imena na -a so v Noriku dobro izpričana, glej Betz 1956, niso pa omejena le na to deželo.

⁹⁶ Zaccaria 2010, 453; manj verjetno je, da bi se kot član višjega sloja domorodnega prebivalstva naselil v Akvileji.

⁹⁷ Tassaux 2004, 170 ss.

Sledovi rimskodobne poselitve na Grubljah pri Vipavi

Vesna TRATNIK

Izvleček

Predstavljeni so rezultati predhodnih arheoloških raziskav in zaščitnega arheološkega izkopavanja na najdišču Grublje pri Vipavi, ki so potekale leta 2008. Upoštewane so ugotovitve starejših raziskav, najdbe so podrobno analizirane. Izkopavanja so zajela zahodni rob rimskodobnega naselbinskega območja, ki je bilo verjetno poseljeno od konca 1. do konca 4. stoletja. Glede na odkrite strukture domnevamo, da je na Grubljah v tem času stalo manjše podeželsko naselje, zgrajeno ob robu Vipavskega polja, v bližini itinerarske ceste Akvileja–Emona. Zbir drobnih najdb je pester in podoben tistemu, ki ga najdemo v sočasnih naselbinskih plasteh na najdiščih zahodne Slovenije. Odlomki uvožene namizne keramike in amfor za vino nakazujejo določeno blaginjo prebivalcev raziskane naselbine.

Ključne besede: rimska doba, akvilejski ager, Vipava, Grublje, naselbina, lončenina, zgodnji srednji vek, pasni okov

Abstract

The article presents the results of the preliminary archaeological investigations and rescue excavation that were conducted at Grublje near Vipava in 2008. The results take into account previous research at the site as well as a detailed analysis of the small finds. The excavation revealed the western edge of a Roman-period settlement, most probably inhabited between the end of the first and the fourth centuries AD. The excavated structures can be interpreted as the remains of a small countryside settlement, which was situated on the fringes of the Vipava Valley in the vicinity of the Roman road from *Aquileia* to *Emona*. The small finds are varied and comparable to those from contemporary sites in western Slovenia. They include fragments of imported pottery and wine amphorae that indicate a relatively prosperous settlement.

Keywords: Roman Period, Vipava Valley, Grublje, settlement, pottery, Early Middle Ages, strap-end

LEGA NAJDIŠČA IN ZGODOVINA RAZISKAV

Najdišče leži na severnem obrobju Vipave, na poljih, ki jih od vzpetine Stari grad loči današnja struga hudournika Bela (*sl. 1–3*). Območje ob hudourniku se imenuje Ob Beli, prostor zahodno od ceste Vipava–Vrhopolje pa je bil nekoč poimenovan Grublje. Čeprav se toponim, ki je bil v rabi še na začetku 19. stoletja (prim. Franciscejski kataster za Kranjsko, *sl. 2*), ni ohranil, so ga na novo potrdile arheološke raziskave.

Ladini Bela in Grublje¹ sta bili kot rimsko naselbinsko območje prepoznani že leta 1984, ko

sta bila v izkopih jarka za telefonski kabel odkrita plast z rimskodobnimi najdbami in temelj zidu (*sl. 3: znotraj območja 1*).²

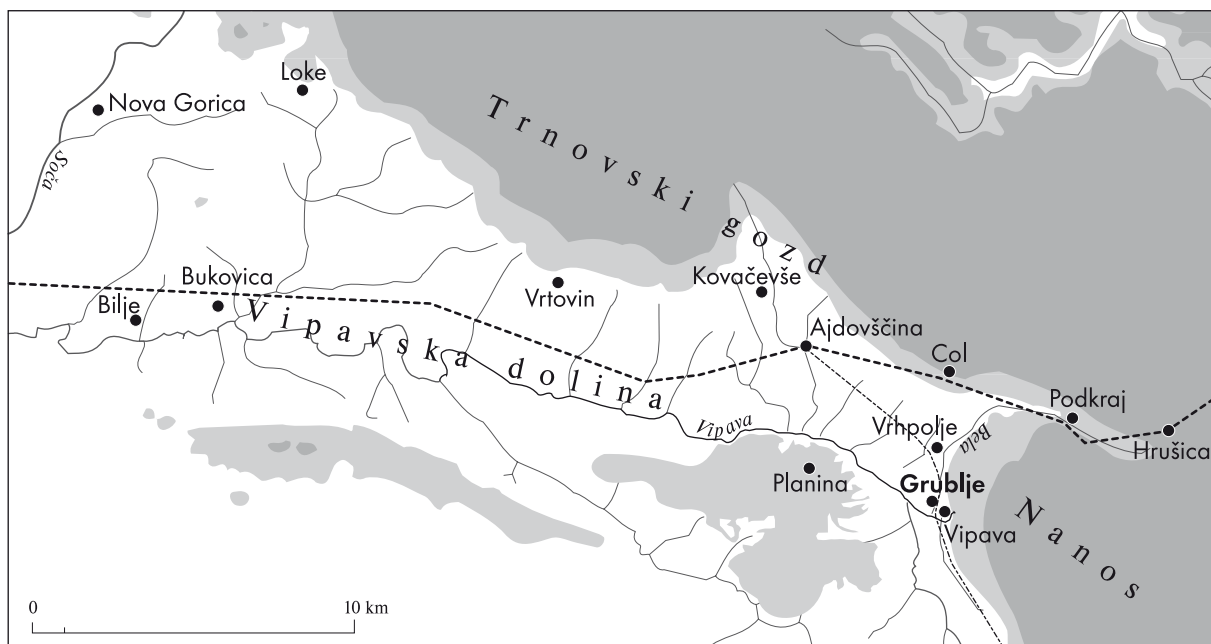
Zemljišče ob Beli je bilo delno raziskano v letih 2001 (*sl. 3: 1*)³ in 2003–2005 (*sl. 3: 1*),⁴ ko so bili dokumentirani izkopi ob gradnji infrastrukture in izpeljana izkopavanja pri novogradnji na parc. št. 2430/14 in 2430/13, vse k. o. Vipava (Ob Beli). Izkopavanja je vodila Nada Osmuk (ZVKDS, OE Nova Gorica). Odkriti so bili temelji zidov in s prodniki tlakovana površina, plast z žganino, odlomki lončenine in rimskodobni opečni

¹ Register nepremične kulturne dediščine, evidenčna številka dediščine: EŠD 12173. Arheološki kataster Slovenije – ARKAS: ID 021818.05.

² Izkopavanja je vodila Nada Osmuk, ZVKDS, OE Nova Gorica (Osmuk 1985).

³ Osmuk 2002–2004, 235, omemba.

⁴ Osmuk 2000–2004; 2005.

Sl. 1: Vipavska dolina. Pomembnejša rimskodobna najdišča in shematski potek rimske ceste.

Fig. 1: The Vipava Valley. Important Roman sites and a schematic course of the Roman road.

Sl. 2: Lokaciji Bela in Grublje na Franciscejskem katastru iz 19. stoletja (vir: SI AS 176/A/A212/g/02, © Arhiv republike Slovenije).

Fig. 2: Bela and Grublje sites on the Franciscean Cadastre from the 19th century (source: SI AS 176/A/A212/g/02, © ARS).

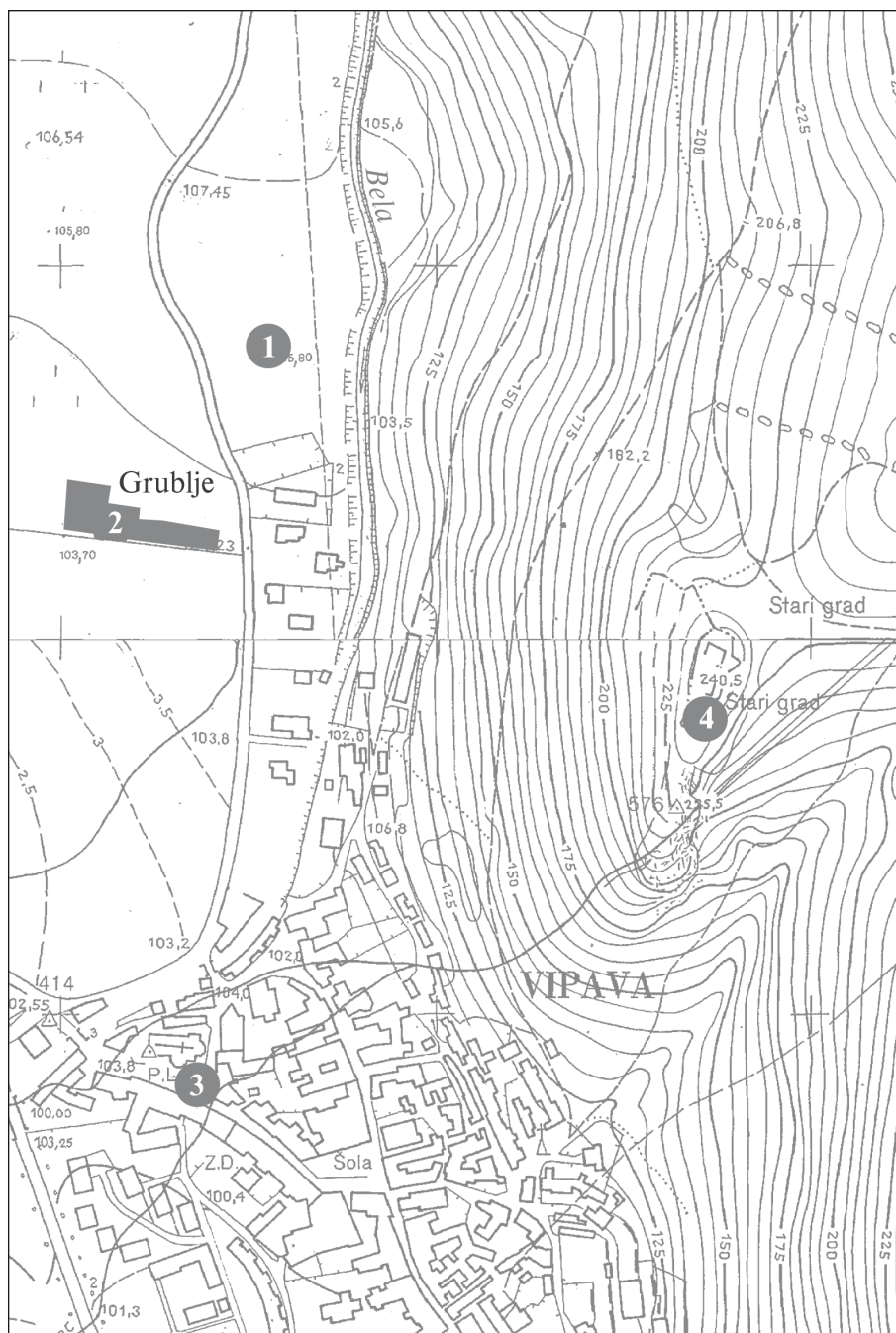
gradbeni material. N. Osmuk domneva, da gre za ostanke štirih zidanih in dveh pomožnih, odprtih objektov, od katerih je bil vsak raziskan le delno, saj so bila izkopavanja omejena na velikost gradbene jame. Osmukova na podlagi sicer skromnih najdb domneva, da gre za dve gradbeni fazi, prvo s konca 2. in drugo s konca 3. stoletja.⁵ Naselbina (gospodarski, obrtni okoliš) naj bi se širila proti severozahodu. Odkritih je bilo sedem novcev, trije Avrelijanovi (270–275), trije Probovi (276–282) in en Konstansov (341–348).⁶

Izkopavanja leta 2008

Leta 2008 so v neposredni bližini najdišča, na območju Grubelj, potekale predhodne arheološke raziskave in v istem letu še zaščitno arheološko

⁵ Neobjavljeno. Gradivo in dokumentacijo hrani ZVKDS, OE Nova Gorica.

⁶ Osmuk 2005a.

Sl. 3: Vipava. Obravnavana najdišča: 1 Ob Beli (naselje), 2 Grublje (naselje), 3 Laurinova ulica (grobnišče), 4 Stari grad (posamične najdbe). M. = 1:5.000 (vir: TTN 5, © Geodetska uprava republike Slovenije).

Fig. 3: Vipava. Archaeological sites: 1 Ob Beli (settlement), 2 Grublje (settlement), 3 Laurinova ulica (cemetery), 4 Stari grad (stray finds). Scale = 1:5.000 (source: TTN 5, © GURS).

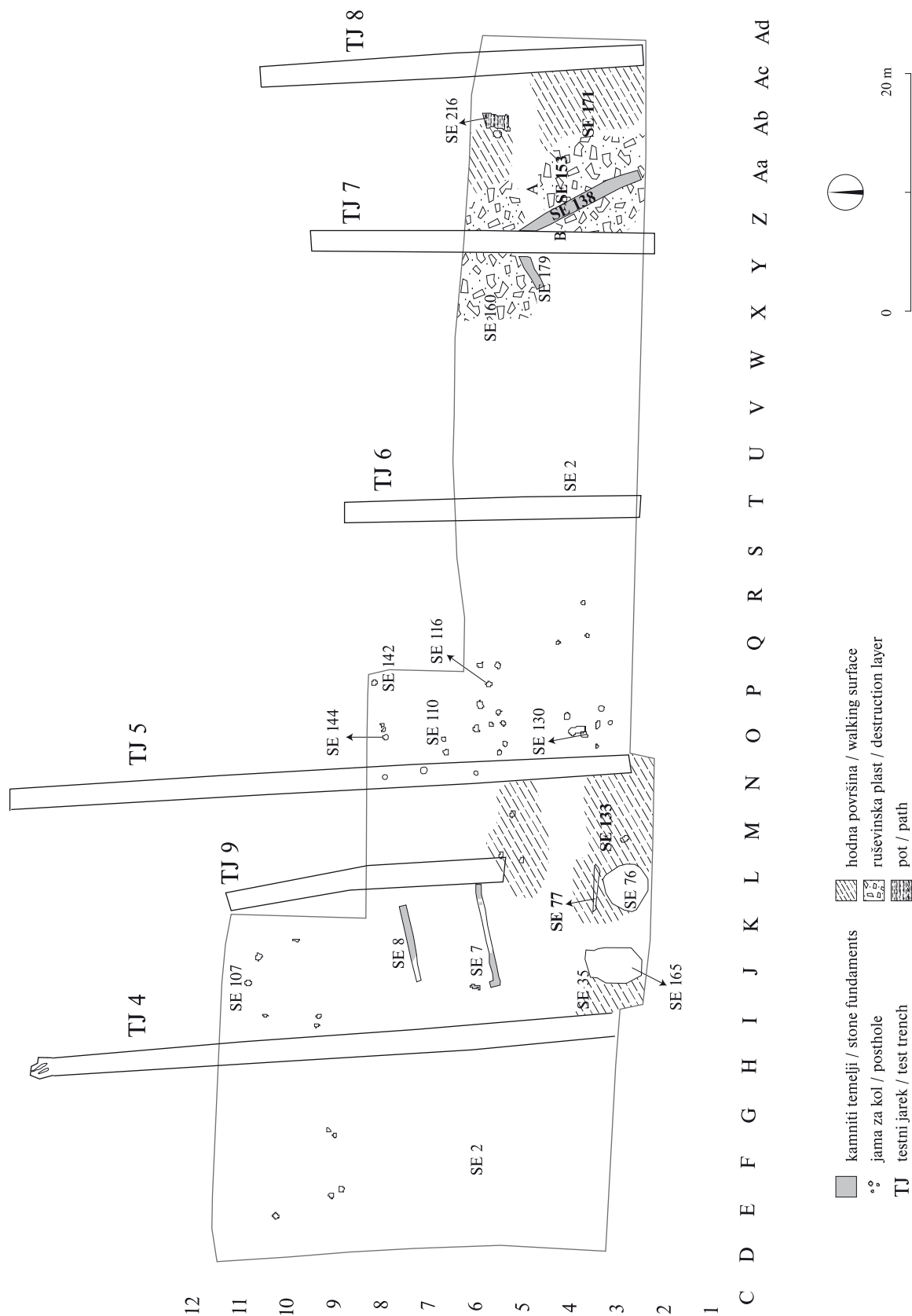
izkopavanje. Raziskave je vodila Patricija Bratina (ZVKDS, OE Nova Gorica).⁷

Izkopano je bilo zemljišče, predvideno za gradnjo telovadnice vojašnice Vipava (sl. 3: območje 2):

parc. št. 2394/1, 2395, 2396 in 2397 k. o. Vipava, obseg 2500 m².

Predhodne arheološke raziskave so bile izvedene z izkopom testnih jarkov (sl. 4: TJ 4–9). V testnem jarku 4 je bila odkrita plast ruševine, v kateri so se največini nahajale rimskodobne najdbe, v TJ 5

⁷ Bratina 2008.

Sl. 4: Grublje pri Vipavi. Tloris v letu 2008 raziskanega dela najdišča. M. = 1:500.

Fig. 4: Grublje near Vipava. Ground plan of the area investigated in 2008. SE = SU. Scale = 1:500.

in 7 pa več domnevno rimskodobnih jam za kole.⁸ Sledila so zaščitna izkopavanja, omejena na obseg novogradnje (sl. 3: 2).⁹

Geološki pregled najdišča¹⁰ je pokazal, da je geološka podlaga na tem območju zelo slabo zaobljen peščeno-muljast prod, ki ga je v času zadnje poledenitve in kasnejše deglaciacije ter verjetno še v zgodnjem holocenu v obliki aluvialnega vršaja nasula Bela. Tok Bele je v tem času pahljačasto spreminjal smer in nasipal vršaj na obe strani Zemoni. V preteklosti je tok Bele namreč potekal povsem drugače kot danes, ko je ujeta v eno strugo. Prod je zelo slabo sortiran in nakazuje monoton hudourniški režim sedimentacije in bližino izvorne območja.

Izkop testnega jarka pravokotno na tok Bele ni pokazal nikakršnih znakov prekinitve v sedimentaciji na aluvialnem vršaju ali morebitnega nastanka pokopanih tal ter s tem potencialne paleolitske hodne površine. Obdelovalni horizont, ornica, vključuje prodnato sedimentno osnovo, pod njim že leži peščeno-muljasti prod. Na najdišču ni drugih talnih horizontov – tla so nastala v pozni poledenitveni dobi, najverjetneje v zgodnjem holocenu.

Arheološke plasti so ležale zelo plitvo in so jih v zahodnem, predvsem pa v osrednjem delu najdišča, v preteklosti že dosegli pri oranju polja. Poleg rimskodobnih plasti je bila med kvadrantom G7 in H9 (prim. sl. 4) dokumentirana tudi predrimska plast SE 29, interpretirana kot naravna zapolnitev naravne depresije, morda stare struge. V plasti ornice je bilo odkrito prazgodovinsko kamnito strgalce (t. 1: 1).

Plasti SE 130, SE 134, SE 158 so bile interpretirane kot nasutja, mlajša od rimskodobnih plasti, v njih so se nahajale novoveške najdbe, ki v tekstu niso posebej obravnavane, sicer pa so vse najdbe opisane v katalogu najdb.

Najdišče so poškodovali tudi novejši vkopi: različne jame in predvsem vojaški vadbena jarka, ki so potekali vzporedno po celotni dolžini izkopnega polja, v smeri vzhod–zahod. V zasutjih teh vojaških jam in jarkov so bili odkriti predmeti iz sedemdesetih in osemdesetih let 20. stoletja.

RIMSKODOBNA POSELITEV

Pri obravnavi rezultatov izkopavanj so upoštevani tudi rezultati predhodnih arheoloških raziskav Patricije Bratina (2008, *Poročilo o predhodnem arheološkem sondiranju v območju arheološke dediščine Vipava – arheološko najdišče Bela in Grublje* (EŠD 12173)), poročilo o velikih sesalcih Boruta Toškana in Janeza Dirjeca (2008, *Sesalska makrofavna z najdišča Bela in Grublje* (telovadnica)) in izsledki študije o velikih sesalcih, predstavljeni v ločenem članku, objavljenem v okviru te številke Arheološkega vestnika (Toškan Dirjec 2012). Vse numizmatične najdbe so opredeljene v poročilu Andreja Talajića (2009, *Opredelitev novcev z najdišča Vipava – arheološko najdišče Bela in Grublje*).¹¹

Zahodni del najdišča:

Tik pod ornico sta se v zahodnem delu izkopnega polja delno ohranili dve vzporedni liniji kamnitih temeljev prvega, predvidoma rimskodobnega objekta. Liniji temeljev sta bili usmerjeni pribl. v smeri vzhod–zahod (SE 7 in SE 8; sl. 4, 5ab), ohranjeni sta bili v dolžini do 9 m v medsebojni razdalji 7 m. Temelji so bili široki do 0,50 m; ohranjen je bil jugozahodni vogal objekta. Za gradnjo so bili v večji meri uporabljeni prodniki in lomljenci srednje velikosti (20 × 10 cm) ter posamezni večji kamni brez veziva, mednje pa so bili položeni drobnejši prodniki in posamezni odlomki rimskodobnega opečnega gradbenega materiala. Temelja sta bila ohranjena največ do višine 0,20 m, dokumentiran je bil tudi plitev vkop temeljev v geološko podlago. Ostanke temeljev objekta sta poleg oranja poškodovala tudi dva sodobna vojaška vadbena jarka (sl. 5b). Drobni najdbe, ki bi nam pomagale datirati objekt in opredeliti njegovo funkcijo, je bilo malo. Na tem prostoru sta bila odkrita dva železna žeblija (t. 1: 13,14) in odlomek bronastega predmeta (t. 1: 4).

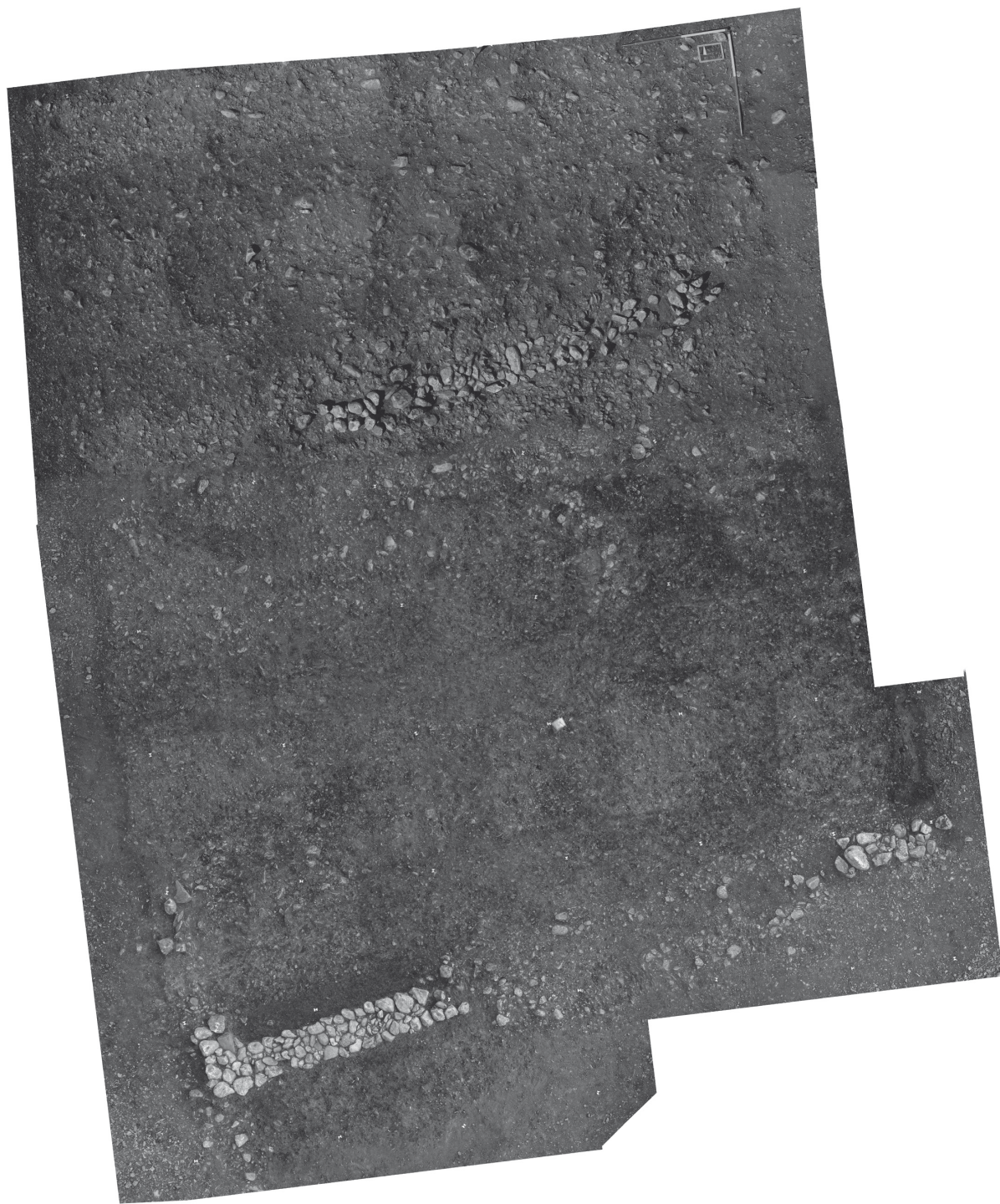
Vzhodno in severno od temeljev prvega objekta je bilo več skupin manjših jam. Interpretirane so kot jame za kole – ostanki domnevno lesenih objektov oz. struktur. Jame so bile ovalne ali okrogle in premera do 0,50 m, globina je različna, segale so od 0,15 m in vse do 0,50 m v geološko podlago. V nekaterih jamah so bili verjetno kot utrditev uporabljeni večji prodniki in posamezni kosi rimskodobnega opečnega gradbenega materiala (jama SE 107; sl. 4, 6, 7).

⁸ Bratina 2008.

⁹ Bratina, Tratnik 2008; Tratnik 2008.

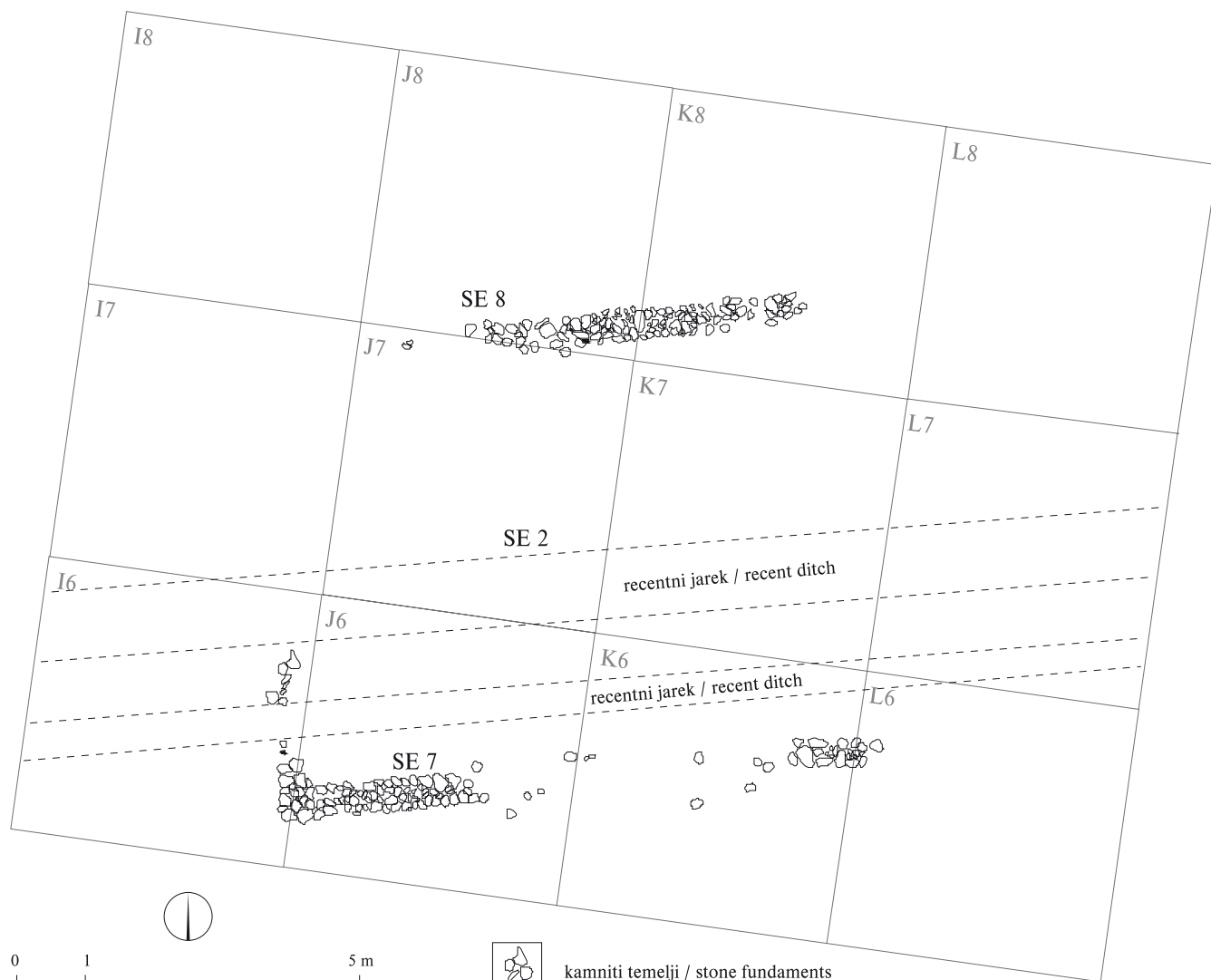
¹⁰ Geološki in pedološki pregled je izvedel Tomaž Verbič, Arhej d. o. o. (Verbič 2008).

¹¹ Vsa tri neobjavljena poročila (Bratina 2008; Toškan, Dirjec 2008; Talajić 2009) hrani arhiv ZVKDS, OE Nova Gorica.

Sl. 5a: Grublje pri Vipavi, 2008. Temelji SE 7 in SE 8. Ni v merilu.

Fig. 5b: Grublje near Vipava, 2008. Stone foundations SU (= SE) 7 and 8. Not to scale.

Sl. 5b: Grublje pri Vipavi, 2008. Tloris temeljev SE 7 in SE 8. M. = 1:100.

Fig. 5b: Grublje near Vipava, 2008. Ground plan of the stone foundations SU (= SE) 7 and 8. Scale = 1:100.

Več jam za kole je ležalo na severozahodnem delu izkopnega polja in v osrednjem delu med testnima jarkoma TJ5 in 6 (med kvadrantom N3 in T8; *sl.* 4). Glede na razporeditev jam domnevamo, da gre za več objektov, vendar natančnejših zaključkov ni mogoče podati, saj moramo upoštevati, da so del jam zagotovo uničili sodobni vojaški jarki, jame pa se brez dvoma širijo tudi na neizkopano območje na severozahodu. V nekaterih jamah (*sl.* 4) so bili odkriti odlomki rimskodobnega opečnega gradbenega materiala in rimskodobne lončenine (SE 110; *t.* 3: 8) ter živalske kosti (SE 116, SE 130, SE 142 in SE 144). Ker v plasteh na tem prostoru nismo odkrili mlajših najdb, se zdi na

podlagi sekundarne lege keramike in gradbenega materiala v jamah, verjetna datacija jam za kole v poznorimsko obdobje. Na tem območju so bili odkriti steklena jagoda (*t.* 2: 8) in odlomek čaše (*t.* 2: 16), železen žebelj (*t.* 2: 1), odlomki namizne keramike (*t.* 2: 21; 3: 14,15; 4: 4), in dva bronasta novca iz druge polovice 3. st.¹² in druge polovice 4. st.¹³ Kot utrditev za kol v jami je služil tudi večji kos kamnitega možnarja (SE 142; *t.* 6: 3).

Južno od ostankov temeljev opisanega objekta sta ležali dve večji jami (SE 76 in SE 165; *sl.* 4), ki smo ju interpretirali kot rimskodobni odpadni

¹² Kv. P6, SE 48, PN 59 (Talajić 2009, kat. št. 14).

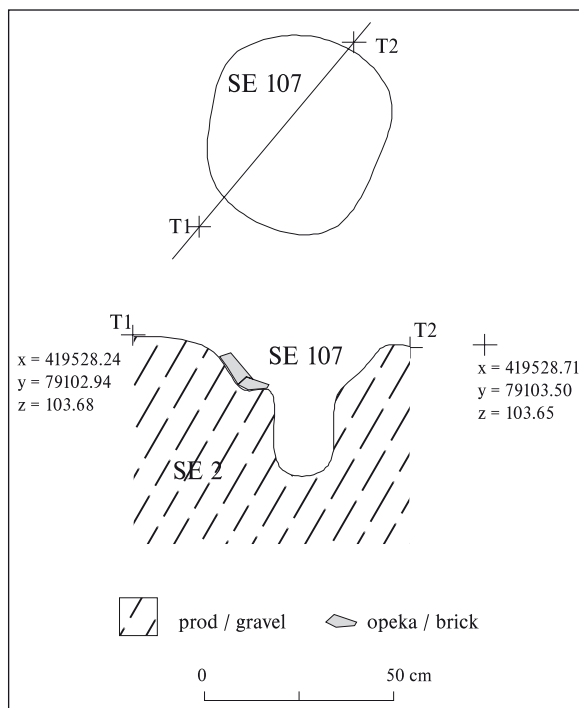
¹³ Kv. J11, SE 106, PN 27 (Talajić 2009, kat. št. 22).

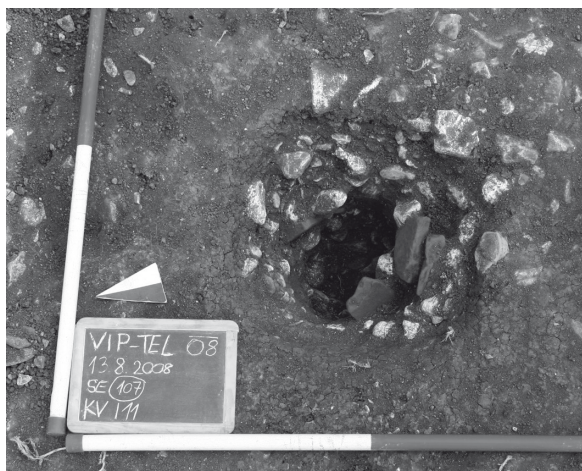
jami. Na tem območju je bila na dveh mestih dokumentirana tudi domnevno rimskodobna hodna površina, poimenovana SE 35 in SE 133. Na SE 35 je bila odkrita bronasta bucika (*t. 1: 5*), odlomki lončenine (*t. 3: 7,12*), na severnem delu SE 133 (*sl. 4, kv. L5–N5*) pa odlomek žebnja (*t. 2: 6*) in odlomek ročaja (*t. 5: 14*), ki sodeč po fakturi verjetno ni rimskodoben. Stratigrafski odnos med hodnima površinama in odpadnimi jamami na terenu ni popolnoma jassen, jame so lahko istočasne ali relativno mlajše od definiranih hodnih površin.

Prva jama, SE 76, velikosti pribl. $4,0 \times 3,50$ m, globine pribl. 0,60 m od nivoja hodne površine SE 133, je bila zapolnjena s temnejšim sedimentom, ki je vseboval tudi drobce oglja. V njej so se nahajali kosi rimskodobnega opečnega gradbenega materiala, veliko živalskih kosti, žebelj (*t. 2: 2*), odlomki rimskodobne lončenine (*t. 4: 13,14*), amfor (*t. 6: 4; 7: 2,6*) in odlomek oljenke (*t. 5: 15*).

Druga jama, SE 165, je ležala v kv. J3, velika je bila pribl. $3,70 \times 2,70$ m in globoka 0,50 m od nivoja površin SE 35 in SE 133. Zapolnjena je bila s temnejšim sedimentom, ki je vseboval drobce oglja, z večjimi prodniki in lomljenci. V njej so se prav tako nahajale živalske kosti, odlomki rimskodobnega opečnega gradbenega materiala

Sl. 7: Grublje pri Vipavi, 2008. Jama za kol SE 107. M. = 1:20.
Fig. 7: Grublje near Vipava, 2008. Posthole SU 107. Scale = 1:20.

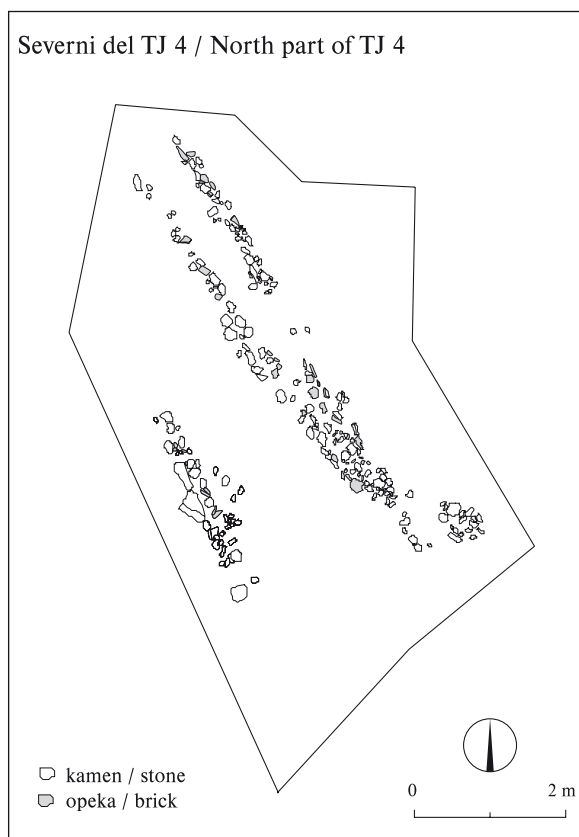

Sl. 6: Grublje pri Vipavi, 2008. Jama za kol SE 107 z odlomki tegul (foto: B. Brezigar).

Fig. 6: Grublje near Vipava, 2008. Posthole SU 107 with fragments of tegulae (photo: B. Brezigar).

Sl. 8: Grublje pri Vipavi, 2008. Razširitev severnega dela testnega jarka TJ 4. M. = 1:100.

Fig. 8: Grublje near Vipava, 2008. Extension of the test trench TJ 4. Scale = 1:100.

in nekaj odlomkov kuhinjske keramike (*t.* 4: 8; 5: 2). Največ živalskih kosti v odpadnih jamah je pripadalo govedu, pa tudi konju in drobnici. Konjskega mesa v rimski dobi praviloma niso več uživali, trupla poginulih živali naj bi bila ponavadi odvržena v jarke in odpadne jame, tako kot v našem primeru.¹⁴

Ostanki ruševine so bili ohranjeni tudi zunaj izkopnega polja, na severnem robu testnega jarka 4, in so bili dokumentirani ob predhodnih arheoloških raziskavah ter niso bili vključeni v obseg zaščitnih arheoloških izkopavanj (*sl.* 4, 8). Tik pod ornico, na globini do 0,40 m, je bila odkrita plast ruševine, ki se je razprostirala v dveh linijah prodnikov in lomljencev, in je merila pribl. 5,0 m v dolžino in do 1,0 m v širino. Liniji sta bili vzporedni, usmerjeni SZ–JZ. Ruševina ni bila izkopana, med čiščenjem so bili odkriti kosi rimskodobnega opečnega gradbenega materiala, odlomki amfor (*t.* 7: 4) in melnice (*t.* 6: 1). Med kamni ruševine so bili odkriti tudi kosi gline z odtisi vej, verjetno ostanki hišnega ometa (*t.* 7: 8), in bronast pasni okov (*t.* 7: 7) – del avarske pasne opreme. V isti ruševini je bil odkrit tudi novc iz druge polovice 4. stoletja.¹⁵ Zaradi omejenega obsega predhodnih arheoloških raziskav teh ostankov ne moremo natančneje interpretirati.

Vzhodni del najdišča:

Na vzhodnem delu najdišča so bile arheološke plasti bolje ohranjene. Ostanek zidanega objekta s temeljem je bil odkrit na območju ob testnem jarku 7 (SE 138; *sl.* 4, 9*ab*). Zid je potekal v smeri SZ–JV. Temelj, grajen brez malte iz velikih prodnikov in lomljencev, je bil vkopan v prod, ki na tem mestu predstavlja geološko podlago. Zid je bil zgrajen na dve lici iz večjih prodnikov in lomljencev, sredinski del je bil zapolnjen z manjšimi kamni, za vezivo je bila uporabljena malta, ki je vsebovala droben prod. Zid je bil skupaj s temeljem ohranjen največ do višine 0,60 m, širok je bil do 0,80 m, proti jugu se je nadaljeval v profil izkopnega polja, na severni strani pa je segal do linije testnega jarka 7. Ruševino, ki se je razprostirala na obeh straneh zidu (SE 153; *sl.* 4, 10), so sestavljali pretežno večji prodniki, lomljenci in posamezni kosi rimskodobnega opečnega gradbenega materiala. V tej plasti so se nahajale drobne najdbe (*t.* 3: 9; 5: 1,11; 7: 1), ki jih ne moremo ožje časovno opredeliti in trije

novci iz druge polovice 4. st.¹⁶ Pod ruševino SE 153 smo kot domnevno rimskodobno hodno površino interpretirali plasti SE 171 in SE 190, SE 192 in SE 201 (*sl.* 9*b*, 10). Plast SE 171, sestavljena iz večjih in manjših prodnikov, je bila poravnana. Razprostirala se je med kvadranti Z6 do Ac3, deloma je bila prekrita z ruševino SE 153, meje s podobnimi plastmi SE 190 in 201 pa niso bile jasne. V plasti SE 171 smo odkrili drobne najdbe (*t.* 1: 7–9; 3: 16; 4: 7; 5: 17), ki jih razen odlomka melnice iz 2. st. (*t.* 5: 17) ne moremo ožje datirati. Odkrit je bil še novc iz 2.¹⁷ st. in trije iz 4. st.¹⁸

Plasti SE 190, 201 in 192 so bile omejene na prostor ob zidu SE 138. Površina teh plasti je bila videti utrjena oz. poravnana z zemljenim sedimentom s posameznimi odlomki opečnega gradbenega materiala. V plasti SE 190 so bile odkrite živalske kosti, drobne najdbe (*t.* 1: 10,11; 3: 4; 5: 3), od katerih lahko odlomek afriške sigilate (*t.* 3: 4) datiramo v drugo polovico 4. in prvo polovico 5. st., ter dva novca iz sredine 4. st.¹⁹ Nadaljevanje te plasti na severu, kjer jo sekata dva recentna jarka, smo poimenovali SE 201 (*sl.* 9*b*).

Plast SE 192 je ležala pod ruševino SE 153 (*sl.* 10), na zahodni strani zidu SE 138. V njej so se nahajali odlomki rimskodobnega opečnega gradbenega materiala, živalske kosti in odlomek kamnitega možnarja z reliefnim okrasom (*t.* 6: 2).

Kot del istega zidanega objekta (kot zid SE 138) razumemo tudi ostanek temelja SE 179 (*sl.* 4, 9*ab*), ki se je na severozahodnem robu verjetno naslanjal ali nadaljeval v zid SE 138. Temelj je bil ohranjen v dolžini 3,0 m in širini 0,7 m. Grajen je bil iz večjih prodnikov in lomljencev na zunanjih licih, vmes pa zapolnjen tudi z drobnejšim materialom. Ob zidu sta bila odkrita novca iz druge polovice 4. st.²⁰ Temelj je prekrivala ruševina SE 160 (*sl.* 4) z rimskodobnimi najdbami (*t.* 1: 6; 2: 9,15; 4: 6; 6: 6), od katerih lahko odlomek dna amfore (*t.* 6: 6) datiramo od 1. do 3. st., odlomek fibule s čebulastimi gumbi (*t.* 1: 6) pa lahko okvirno umestimo v čas od konca 3. do konca 4. st. V tej ruševini se je

¹⁶ Kv. Z5, SE 153, PN 39 (Talajić 2009, kat. št. 8); kv. Z4, SE 153, PN 37 (kat. št. 17); kv. Z4, SE 153, PN 36 (kat. št. 24).

¹⁷ Kv. Ab6, SE 171, PN 57 (Talajić 2009, kat. št. 1).

¹⁸ Kv. Ab4, SE 171, PN 52 (Talajić 2009, kat. št. 5); kv. Aa4, SE 171, PN 51 (kat. št. 9); kv. Aa6, SE 171, PN 62 (kat. št. 23).

¹⁹ Kv. Ab3, SE 190, PN 73 (Talajić 2009, kat. št. 6); kv. Aa3, SE 190, PN 67 (kat. št. 7).

²⁰ Kv. X4, SE 179, PN 54 (Talajić 2009, kat. št. 18); kv. X4, SE 179, PN 55 (kat. št. 21).

¹⁴ Toškan, Dirjec 2012, 144.

¹⁵ Sonda 4; antična struktura; PN 89 (Talajić 2009, kat. št. 20).

Sl. 9a: Grublje pri Vipavi, 2008. Tloris območja med kvadranti X3 in Aa6 z rimskodobnimi strukturami. Ni v merilu. Foto: B. Brezigar.

Fig. 9a: Grublje near Vipava, 2008. Ground plan of the area between quadrants X3 and Aa6 with Roman structures. Not to scale. Photo: B. Brezigar.

nahajalo tudi nekaj mlajših, domnevno novoveških najdb (*t. 7:* 15,16).

Vzhodno od zidu SE 138 je bil dokumentiran pas nasute površine, ki smo ga interpretirali kot pot (SE 216; *sl. 4 in 11*). V tlorisu je bila pot vidna kot svetlejša, peščena lisa v produ, širine 1,20 m. Vodila je v smeri sever–jug, nadaljevala se je v severni profil izkopnega polja, na jugu je bila uničena s sodobnimi vkopi. Med sedimentom nasutja poti so bili odkriti drobni, amorfni odlomki bron in drobci opečnatega gradbenega materiala.

DROBNE NAJDBe

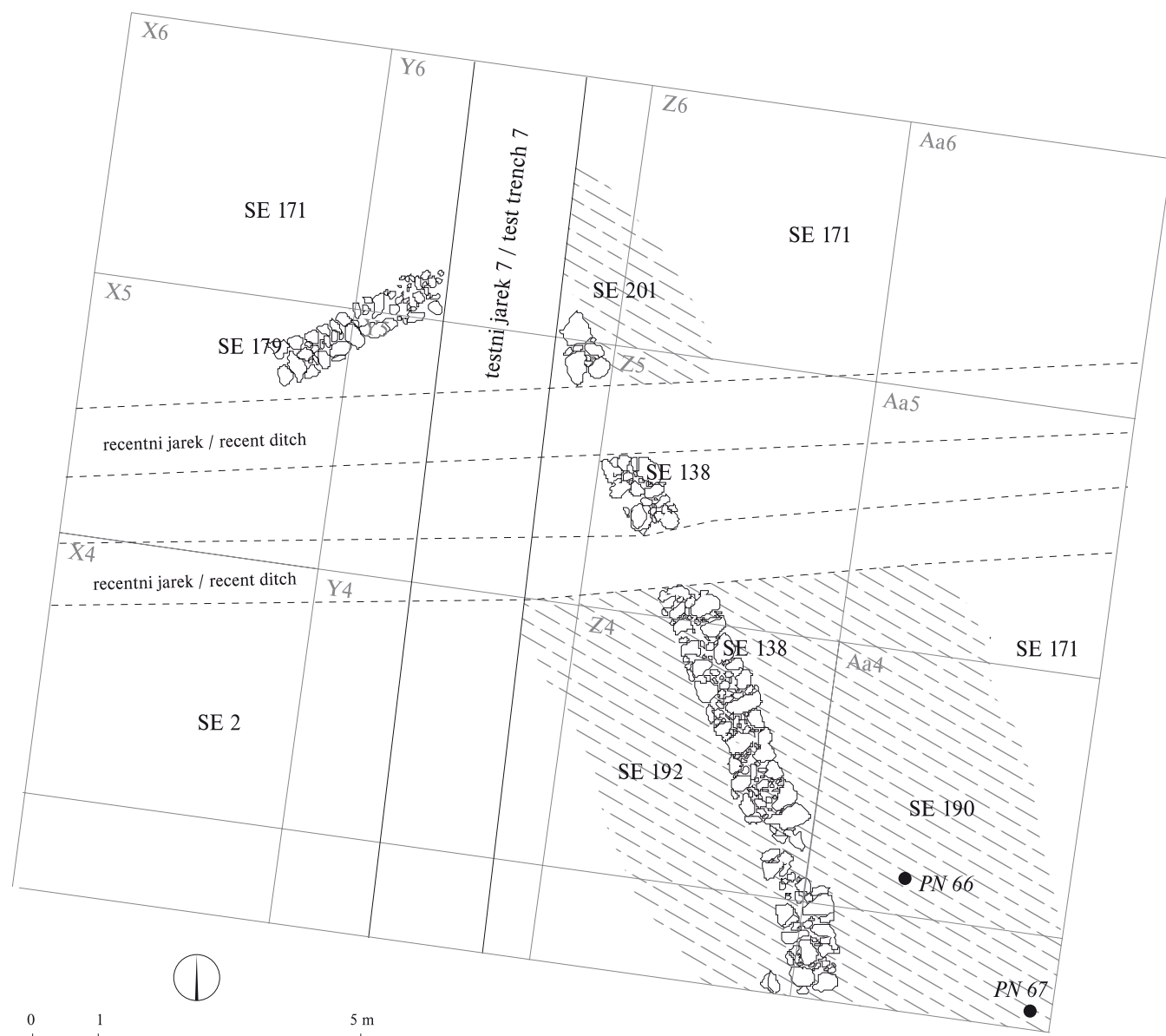
Vseh drobnih najdb ni bilo veliko in v veliki večini so bili ohranjeni le odlomki. Najdbe obsegajo časovni razpon od prazgodovine do novega veka. Podrobneje je obravnavana rimskodobna lončenina, ki je razdeljena na funkcionalno-tipološke razrede in obravnavana v skladu z uveljavljeno metodo.²¹

Kovinske najdbe

Ulit bronast zvonček piramidalne oblike (*sl. 12; t. 1:* 11) ima štirikotno bazo z nakazanimi členki na vogalih in poligonalen držaj. Znotraj zvonca je ohranjena polkrožna železna os, železen kembelj je odlomljen. Taki zvonci naj bi bili po analogijah v uporabi predvsem od druge polovice 1. st.

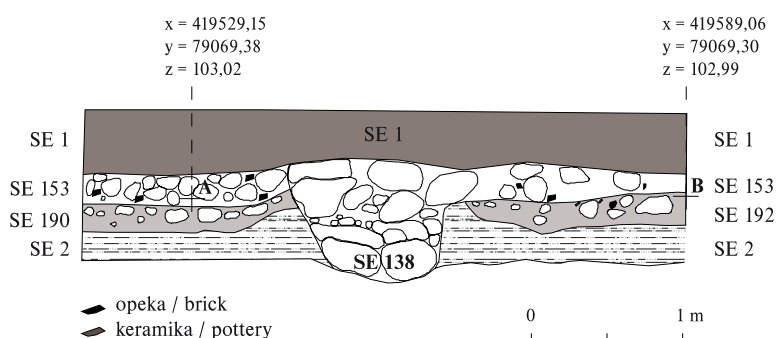
²¹ Orton, Tyres, Vince 1993. Primer: Žerjal 2008a.

Sl. 9b: Grublje pri Vipavi, 2008. Tloris območja med kvadranti X3 in Aa6 z rimskodobnimi strukturami in drobnimi najdbami (PN). M. = 1:100.

Fig. 9b: Grublje near Vipava, 2008. Ground plan of the area between quadrants X3 and Aa6 with Roman structures and small finds (PN). Scale = 1:100.

Sl. 10: Grublje pri Vipavi, 2008. Presek zidu SE 138, pogled s severa. M. = 1:50.

Fig. 10: Grublje near Vipava, 2008. Cross section of the wall SU 138, view from the north. Scale = 1:50.

Sl. 11: Grublje pri Vipavi, 2008. Vzhodni del izkopnega polja. Del poti SE 216, pogled z juga. Foto: M. Vinazza.

Fig. 11: Grublje near Vipava, 2008. Western part of the excavating area. Part of the path SU 216, view from the south. Photo: M. Vinazza.

Sl. 12: Grublje pri Vipavi, 2008. Ulit bronasti zvonček, povečan. Foto: J. Jerončič.

Fig. 12: Grublje near Vipava, 2008. Small bell of cast bronze. Photo: J. Jerončič.

do prve polovice 3. st.²² Zvonček je bil odkrit na hodni površini SE 190 (*sl. 9b*: PN 66), ki jo v 4. st. datirajo novci²³ in odlomek afriške sigilate (*t. 3*: 4) iz druge polovice 4. in prve polovice 5. stoletja.

Med odkritimi odlomki bronca je nekaj odlomkov nakita oz. delov noše (*t. 1*: 2,5–7,12). Odlomka glavičice fibule s čebulastimi gumbi (*t. 1*: 6) ni mogoče zanesljivo določiti, lahko sodi k tipom 1, 2 ali 3/4, ki so datirani od konca 3. do konca 4. st.²⁴

²² Božič 2005, 315–319.

²³ Glej op. 19.

²⁴ Pröttel 1988, 347–372.

Odkritih je bilo 13 kovanih železnih žebeljev s kvadratno, polkrožno ali večjo okroglo glavico in kvadratnim ali pravokotnim presekom trna (*t. 1*: 13–20; *2*: 1–6).

Steklo

Odlomek prstanastega dna čaše modro zelene barve (*t. 2*: 15) verjetno pripada čaši cilindrične oblike in sodi med značilne in razširjene oblike v *2. in 3. st.*²⁵ Odlomki (*t. 2*: 12, 14, 16) olivno zelene barve sodijo k polkroglastim čašam s klekastim ustjem, ki imajo vboklo dno in so služile kot glavno pivsko posodje v drugi polovici *3. in v 4. st.*²⁶

Keramika

Fina namizna keramika

Med fine namizne posode sodi odlomek krožnika s pokončnim robom ustja, oblike Consp. 20 (*t. 2*: 18), ki je izdelek poznopadske proizvodnje (TSTP). Krožnike take oblike zelo pogosto najdemo v kontekstih zadnje četrtine *1. in prve četrtine 2. st.*, bili so razširjeni po celem Sredozemlju in Noriku.²⁷

Odlomek manjše sigilatne skodelice z delno ohranjenim premazom (*t. 2*: 19) sodi k obliki Consp. 43, značilni obliki padske B sigilate flavijskega časa na območju Padske nižine in noriško–panonskega območja.²⁸

Odlomek skodelice z izvihanim in nazaj zavrtim robom ustja (*t. 2*: 21) sodi k vzhodni sigilati B2 in obliki Hayes 74, ki je datirana v flavijsko in trajansko obdobje.²⁹ Na odlomku z Grubelj so ohranjeni sledovi premaza oranžne barve, masa vsebuje visok delež srebrne sljude. Skodelice take oblike so pri nas precej pogoste, dobro datirane primerjave najdemo npr. v vili na Školaricah.³⁰ Sočasna oblika skodelice (Hayes 75), za katero je značilno preprosteje oblikovano ustje, je bila odkrita tudi v neposredni bližini Grubelj: na rimskem grobišču v Vipavi, v Laurinovi ulici (*sl. 3*: 4), v grobu 6, ki je datiran v sredino *2. st.*³¹

Več odlomkov posod pripada afriški sigilati (*t. 3*: 1–5). Odlomek (*t. 3*: 1) najverjetneje pripada obliki Hayes 73, ki je pogosta, večina izdelkov pripada proizvodnji D1, datirani so v čas med 390/400 do 450/460.³² Pri nas najdemo primerjave npr. v Ajdovščini, na Školaricah in v Fizinah, ni pa jih na Hrušici.³³ Odlomek roba široke sklede (*t. 3*: 4) pripada obliki Hayes 67; take sklede so izdelovali v afriških delavnicah proizvodnje D1 in D2 in so bile zelo razširjene.³⁴ Za to obliko se predvideva dolgotrajna izdelava (od 340/350 do 460).³⁵ Na Grubljah je bil odlomek najden na nivoju hodne površine SE 190 skupaj z dvema novcema iz druge polovice *4. st.* (kat. novcev 6, 7). Take sklede najdemo tudi v Ajdovščini in na Hrušici.³⁶

Odlomek večje plitve sklede s širokim, ravnim ustjem (*t. 3*: 5) najbrž sodi k obliki Hayes 45, verjetno gre za mlajšo varianto, C, ki je običajno datirana na konec *3. do sredine 4. stoletja*.³⁷ Najbližje primerjave primerku z Grubelj najdemo tudi v Ljubljani in na Hrušici.³⁸

Keramika tankih sten, ki je sicer dopolnjevala sigilatne servise, je zastopana s posameznimi odlomki (*t. 3*: 6–9). Odlomek ostenja sive, redukcijsko žgane skodelice, verjetno oblike Angera 3 (*t. 3*: 7), ima okras, izveden s kolescem; faktura KTS 1 (opredelitve faktur tipoloških skupin glej v uvodu poglavja *Katalog*) ustreza fakturni skupini C iz Ravenne.³⁹ Odkrita sta bila tudi dva odlomka oksidacijsko žgane keramike tankih sten (*t. 3*: 6, 8), skodelice podobnih faktur (KTS 2) naj bi izdelovali v Padski nižini in na vzhodni obali Jadranskega morja.⁴⁰

Navadna namizna keramika

Med navadnim namiznim posodjem (*t. 3*: 10–21; *4*: 1–8) je največ odlomkov vrčev. Ohranjeni so zelo fragmentarno, največkrat le njihova dna ali ročaji,

³² Mackensen 1993, 407.

³³ Ajdovščina – Nanos (Pröttel 1996, 225, kat. št. 73–75; *t. 23*: 13, 15, 17); Školarice (Žerjal 2008a, *t. 23*: 488–490); Fazine (Gaspari et. al. 2007, 228, *t. 8*: 236).

³⁴ Pröttel 1996, 46–47.

³⁵ Mackensen 1993, 405; Cau, Reynolds, Bonifay 2011, 5.

³⁶ Hrušica (Pröttel 1996, 134, *t. 16*: 18); Ajdovščina – Nanos (Pröttel 1996, 224, 225, kat. št. 60–64, *t. 23*: 1–4).

³⁷ Hayes 1972, 65; Pröttel 1996, 33, 34.

³⁸ Ljubljana – Šumi (Pröttel 1996, 208, kat. št. 1, *t. 8*: 5); Ljubljana – Jakopičev vrt (o. c., 208, kat. št. 1, *t. 8*: 13); Ajdovščina – Nanos (o. c., 222, kat. št. 4, *t. 21*: 11).

³⁹ Maioli 1973, 121.

⁴⁰ Maioli 1973, 121.

²⁵ Lazar 2003, 104; oblika Isings 85 a, b.

²⁶ Lazar 2003, oblika 3.10.1, 119; oblika Isings 96.

²⁷ Schindler Kaudelka et al. 2001, 153.

²⁸ Consp. 1990, 120; Žerjal 2008a, 67.

²⁹ Hayes 1985, 65, 68.

³⁰ Žerjal 2008b, 81, kat. št. 327–332.

³¹ Kratko poročilo o izkopavanju: Osmuk 2005b. Gradivo ni objavljeno, hrani ga Goriški muzej.

in jih ni mogoče natančneje tipološko opredeliti. Namizno keramiko z Grubelj lahko razdelimo v dve fakturni skupini (N1 in N2; glej *Katalog*). V študijah se je izkazalo, da posamezne razlike pri namizni keramiki niso toliko posledica uporabljene gline iz različnih izvornih področij, temveč bolj razlik v postopku izdelave, predvsem žganja.⁴¹ Odlomki vrčev glede na fakturo predvidoma sodijo v proizvodnjo delavnic na severnem Jadranu.

Kuhinjska keramika

K navadni kuhinjski keramiki sodi kar nekaj primerkov (*t.* 4: 9–19; 5: 1–14), vendar so ohranjeni zelo fragmentarno. Razlikujemo lonce z enostavnim izvihanim ustjem (*t.* 4: 11–13, 15), ki so značilni za celotno rimsko obdobje (od 1. do 5. st.), velikokrat z okrasom metličnega na zunanji strani posode.⁴² Glede na obliko bi lahko razlikovali lonce s poševno izvihanim ustjem in izrazitejšim (daljšim) vratom (*t.* 4: 14; 5: 2)⁴³ od loncev s kratkim, izvihanim ustjem (*t.* 4: 16; 5: 1). Po fakturi so odlomki kuhinjske keramike z Grubelj dokaj enotni, večina jih sodi v skupino redukcijsko žganih posod, ki vsebujejo precej velik delež apnenca, od grobo- do fino-zrnatega, približno v enakem razmerju (faktura K1). Keramika je trda in na otip gladka. K drugim fakturnim skupinam (fakture K2–K4) sodijo le posamezni primerki. Odlomka (*t.* 5: 10, 13) verjetno pripadata manjšemu lončku. Odlomek ročaja (*t.* 5: 14) je tako po fakturi kot po načinu izdelave drugačen (morda gre za fragment lončenine iz obdobja prazgodovine).

Odkriti so bili tudi primerki skled melnic. Odlomki (faktura M 2; *t.* 6: 1) sodijo k melnici oblike Dramont D1, za katero je značilno široko, ravno izvihano in na koncu rahlo odebeljeno ustje. Te melnice so plitve, na notranji strani posute z grobim peskom, tako da je površina groba. Dno je običajno prstanasto, premer ustja različen – od 25 do 41 cm. Razširjene so bile po celotni Italiji, Noriku in tudi severni Afriki, proti koncu 1. stoletja jih je nadomestila oblika Dramont D2.⁴⁴ Tej verjetno pripada odlomek ustja melnice fakture M 1 (*t.* 5: 17). Melnice Dramont D2 so plitve, značilno je široko, izvihano ustje in ravno dno.

⁴¹ Žerjal 2008a, 182.

⁴² Žerjal 2008a, 168–169.

⁴³ Po obliki ustja, vratu sta podobna loncem tipa 1 iz poznoantične naselbine Tonovcov grad, kjer je ta oblika pogosta od 4. st. do 6. st. (Modrijan 2011, 184–186).

⁴⁴ Pallechi 2002, 42.

Ločimo lahko srednjeitalsko in padsko produkcijo, za slednjo sta značilni bolj prečiščena faktura in oranžno rdečkasta barva preloma.⁴⁵ Obravnavani odlomek verjetno pripada srednjeitalski produkciji.

Amfore

Med določljivimi odlomki amfor jih največ pripada obliki Dressel 6B (*t.* 6: 4–9; 7: 1), ki je bila namenjena hrambi oljčnega olja. Najbolj razširjene amfore tega tipa pri nas izhajajo iz istrskih delavnic, predvsem iz delavnic C. Lekanija Basa.⁴⁶ V Istri je na različnih lokacijah verjetno delovalo več lončarskih delavnic.⁴⁷ Izdelava amfor Dressel 6B je bila npr. v Fažani potrjena vsaj še v 2. in 3. st.,⁴⁸ v Loronu pa v nekoliko spremenjeni obliki še v 4. st.⁴⁹ Odlomka (*t.* 6: 4, 5) sodita v obdobje klasične proizvodnje med koncem 1. st. pr. n. št. in začetkom 2. st. n. št.⁵⁰

Prepoznaven je odlomek ustja amfore za vino oblike Dressel 6A (*t.* 7: 4). Sodi k starejšim najdbam z Grubelj, saj naj bi domnevno te amfore izdelovali do sredine 1. st.,⁵¹ razširjene so bile po celem Jadranu in pogoste v severni Italiji do Piemonta.⁵² Številne so bile najdene tudi na Štalenski gori (Magdalensberg) in v Emoni.⁵³

Odlomek ročaja (*t.* 7: 2) sodi k obliki Dressel 2–4, amfori za transport vina. V Italiji naj bi to obliko proizvajali do konca 2. ali začetka 3. st.⁵⁴ Odlomek ročaja po fakturi verjetno sodi k severnojadranski proizvodnji (faktura AMF 3).

K amfori oblike Schörgendorfer 558 sodi odlomek trakastega ročaja (*t.* 7: 3). Take amfore za transport oljk so izdelovali od avgustejskega obdobja do 2. st. Razširjene so bile na območju Padske nižine, Norika, Panonije in Recije, večinoma jih najdemo v kontekstih 1. st.⁵⁵

Odlomek ustja (*t.* 7: 6) pripada amfori tipa Almagro 51 C, ki je bila v pozni antiki vodilna

⁴⁵ Pallecchi 2002, 46.

⁴⁶ Bezeczky 1998a, 24; 1998b, 236.

⁴⁷ Žerjal 2008a, 127.

⁴⁸ Bezeczky 1998a, 9–10; Fažana 1 in 2.

⁴⁹ Marion, Starac 2001, 117–119; Carre, Pesavento Mattioli 2003, 467–468.

⁵⁰ Carre, Pesavento Mattioli 2003, 462.

⁵¹ Bezeczky 1998b, 230.

⁵² Panella 2001, 195; Righini 2004, 246.

⁵³ Bezeczky 1998b, 230; Vidrih Perko 2000, 431.

⁵⁴ Panella 2001, 194 (do konca 2. st.); Arthur, Williams 1995, 250 (do začetka 3. st.).

⁵⁵ Bezeczky 1998b, 236; Cipriano, Ferrarini 2001, 71.

oblika, prototip betiških amfor za ribje omake. Razvili naj bi jo konec 2. st. iz posnetkov galske amfore Gauloise 4 (Dressel 14). Tovrstne amfore so izdelovali v velikih količinah v mnogih delavnicah na jugu Iberskega polotoka, na andaluzijski sredozemski obali in portugalski atlantski obali ter najverjetneje tudi na maroških atlantskih obalah. Amfore te oblike so bile namenjene za izvoz ribjih omak in slanih rib, kar potrjujejo napisi, ostanki rib in smole na najdenih primerkih ter prisotnost na mnogih najdiščih, kjer so bile ugotovljene delavnice ribjih izdelkov.⁵⁶ Amfore Almagro 51 C so izvažali na obale zahodnega Sredozemlja,⁵⁷ severno od Alp so bile odkrite v več sklopih s konca 3. do konca 4. ali začetka 5. st.⁵⁸ Dokaj pogoste so tudi na območju severnega Jadrana, npr. v Akvileji, Trstu, na Hrušici, Ptuj, v Celju, Fizinah.⁵⁹

Severnoafriške amfore so na Grubljah zastopane z odlomkom, ki bi ga lahko pripisali obliki Africana II D ali tipu Keay 25A (t. 7: 5). Amfore Africana II D so izdelovali od sredine 3. st. do 4. st. in so bile zelo razširjene. Najverjetneje so jih uporabljali za transport salsamenta ali pa morda tudi vina ali olja.⁶⁰ Iz te oblike naj bi se konec 3. oz. v začetku 4. st. razvile zgodnje variante amfor srednjih dimenzij skupine Keay 25 A.⁶¹ Pri nas so bili odlomki Africane II D odkriti na Hrušici, v Biljah, v vili na Fizinah, na Školaricah in na Tonovcovem gradu.⁶²

Oljenke

Odkriti so bili odlomki oljenke, izdelane v obliki storža (t. 5: 15). Takšne vrste oljenk so bile v uporabi od prve polovice 2. do konca 3. st. Tipološko sodijo v tip Loeschcke 10 in posnemajo bronaste oljenke. Keramične izpeljanke imajo nosek, telo v obliki storža, držaj, ki posnema pecelj storža, in običajno prstanasto dno, lahko pa tudi stojijo na štirih nožicah.⁶³

⁵⁶ Žerjal 2008a, 146–147.

⁵⁷ Bonifay et al. 1998, 232; Panella 2001, 206.

⁵⁸ Kilcher 2003, 78.

⁵⁹ Buora 1995, 192; Panella 2001, 206 (Akvileja, Trst); Vidrih Perko 1992, 352 (Hrušica); Vidrih Perko 2000, 441 (Ptuj); Gaspari et al. 2007, 180, t. 10: 258 (Fizine).

⁶⁰ Keay 1984, 121–124; Žerjal 2008a, 137.

⁶¹ Žerjal 2008a, 139.

⁶² Vidrih Perko 2000, 442 (Hrušica, Bilje); Gaspari et al. 2007, 180 (Fizine); Žerjal 2008a, 137, kat. št. 1119–1125 (Školarice); Modrihan 2011, 140–141, t. 67: 2 (Tonovcov grad).

⁶³ Alram-Stern 1989, 44, t. 36: 543, 544. Primerjava: Školarice (Žerjal 2008a, kat. št. 642).

Kamnite posode

Kosa kamnite terilnice in možnarja (t. 6: 2,3) sta izdelana iz podobnega drobnozrnatega apnenca. Terilnica je širše, plitvejša oblike, in ima na zunanji strani izdelan reliefni okras lovorovega lista. Drugi odlomek sodi k možnarju globlje oblike, ohranjen je en ročaj.

Gradbeni material

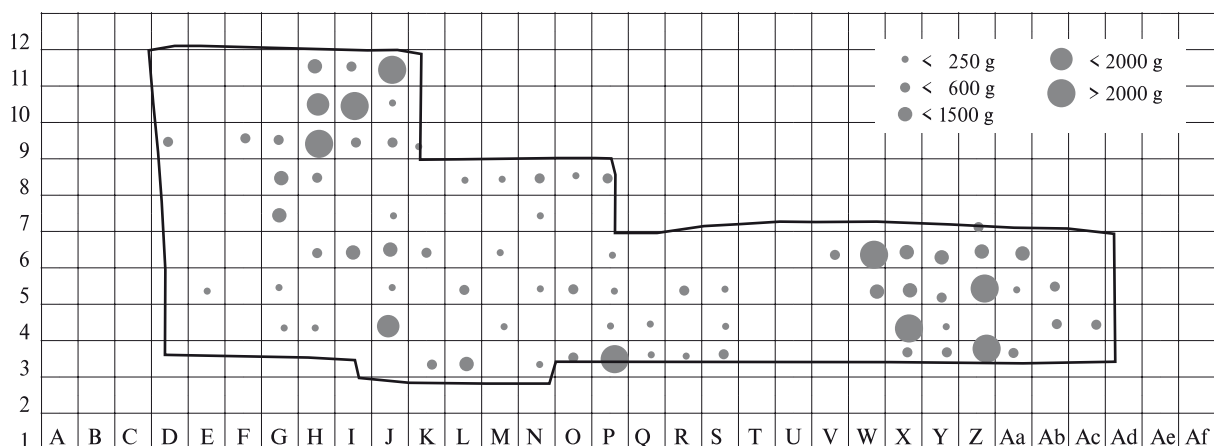
Rimskodobnega opečnega gradbenega materiala ni bilo veliko, vsega skupaj okrog 214 kg. Prevladujejo manjši odlomki tegul in imbreksov. Pri kartiranju količine odkritega opečnega materiala na najdišču in v posameznih kvadrantih so se pokazale večje koncentracije predvsem na območju zidane stavbe na vzhodnem delu najdišča in severno od prvega objekta na severozahodnem delu (sl. 14). Opeka je bila uporabljena tudi sekundarno, npr. za utrditev kolov v jamah. Odkrit je bil odlomek tegule z delno ohranjenim žigom ...ARNI v pravokotniku (sl. 13).

Sl. 13: Grublje pri Vipavi, 2008. Odlomek tegule z delno ohranjenim žigom ...ARNI (foto: J. Jerončič).

Fig. 13: Grublje near Vipava, 2008. Tegula fragment with a partly preserved stamp ...ARNI (photo: J. Jerončič).

Kategorije gradbenega materiala po teži / Weight categories of construction material

Sl. 14: Grublje pri Vipavi, 2008. Razporeditev rimskodobnega opečnega gradbenega materiala.

Fig. 14: Grublje near Vipava, 2008. Distribution of Roman-period bricks fragments.

ZGODNJSREDNJEVEŠKE NAJDBE

Ob predhodnem sondiranju je bil v skrajnem severnem zaključku testnega jarka 4 (prim. sl. 4) odkrit bronast pasni okov – ulit, dvodelni jezičasti okov s tečajem (t. 7: 7; sl. 15). Sredino jezička krasi stilizirana vitica, ob robovih teče valovnica – stiliziran biserni niz. Po analogijah so taki okovi za moške pasove avarskega izvora in so značilni za mlajšo fazo poznega avarskega obdobja.⁶⁴ Po obliki in dataciji primerljiva dvodelna jezička pasnih garnitur, vendar drugače okrašena, sta v Sloveniji najdena še na Sv. Lambertu pri Pristavi nad Stično in na Kapucinskem vrtu v Kopru.⁶⁵

Na Grubljah je bil jeziček odkrit med čiščenjem in sicer med kamni v ruševinski plasti. Iz iste plasti

Sl. 15: Grublje pri Vipavi, 2008. Ulit bronast pasni okov. M. = 2:1. Foto: I. Lapajne.

Fig. 15: Grublje near Vipava, 2008. Strap-end of cast bronze belt. Scale = 2:1. Photo: I. Lapajne

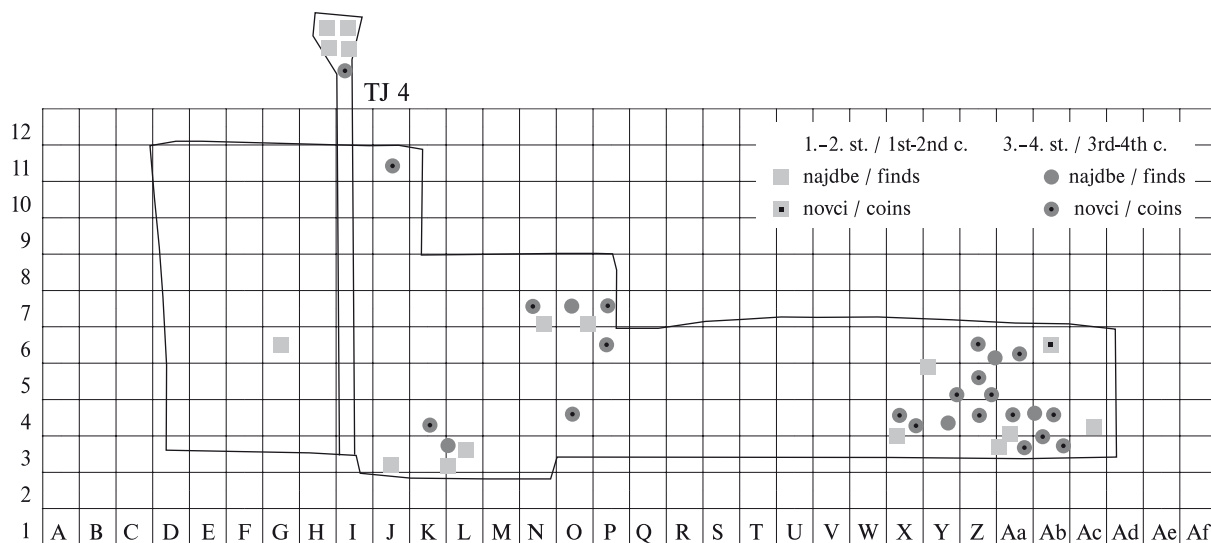
⁶⁴ Primerljive okove je Zábojník v svoji klasifikaciji razvrstil v tipološko skupino 250 (1991, 241–242, t. 41: 22–26) in jih datiral v najmlajšo, četrto fazo poznega avarskega obdobja (SS IV, med leti 780–800/825 [o. c. 248], z opozorilom, da absolutna kronologija sloni na najdbah z območja Slovaške in Avstrije in ne more splošno veljati za celotno območje kaganata, še posebej ne v mlajši fazi [o. c. 221]). Zelo podobni okovu z Grubelj so npr. primerki z grobišča Tiszafüred, iz moškega groba 1248 (Garam 1995, 150–151; t. 166: 1248/4–15), datirani v pozno avarsko obdobje, verjetno že na začetek 9. st. (o. c. 416). Podobno sta datirana okova iz Halbtorna (Winter 1997, 137, št. 24/3, t. 31 in 60) in Carnunta (Winter 1997, 106–108, št. 3m/16, t. 10 in 56).

⁶⁵ Karo, Knific, Lubšina-Tušek 2011, 134, 138; t. 1: 5, 2: 3 (kat. št. 5: Sv. Lambert) in t. 1: 6 (kat. št. 6: Koper).

izvirajo še rimskodobne najdbe: npr. odlomki fibule (t. 1: 12), lončenine (t. 4: 19), tudi amfor (t. 7: 3,4), melnica (t. 6: 1), novec iz druge polovice 4. st.⁶⁶ in kos grobega hišnega ometa (t. 7: 8).

⁶⁶ Testni jarek TJ4, antična struktura, PN 89 (Talajić 2009, kat. št. 20).

Sl. 16: Grublje pri Vipavi, 2008. Razporeditev drobnih najdb (en znak = ena najdba). Slika je informativna – kartirane so le ožje časovno opredeljive rimskodobne najdbe z zabeleženo lokacijo po kvadrantih (17 odstotkov drobnih najdb in 87 odstotkov novcev).

Fig. 16: Grublje near Vipava, 2008. Distribution of small finds (one symbol = one find). The plan only shows accurately dated Roman-period finds with a precise location within a quadrant (17 per cent of all small finds and 87 per cent of coins).

INTERPRETACIJA

Arheološka izkopavanja na Grubljah pri Vipavi so zajela zahodni rob rimskodobnega naselbinskega območja, prvič odkritega v 80-ih letih prejšnjega stoletja.⁶⁷ Izkazalo se je, da so arheološki zapisi na raziskanem prostoru skromno ohranjeni; pod obdelovalnim horizontom tal, ornico, se namreč že nahaja geološka podlaga, peščeno-muljast prod, katerega površina rahlo valovi.

Tu so bili odkriti ostanki domnevno treh zidanih objektov, večje število jam za kole, interpretiranih kot sledi lesenih struktur, dve odpadni jami in ožja pot. Drobne najdbe in novce glede na rezultate obravnave lahko umestimo v časovni okvir od konca 1. do konca 4. stoletja. V zgodnjo fazo (1. do 3. st.) sodijo odlomki italškega sigilatnega posodja (*t.* 2: 18,19), amfore (*t.* 6: 4–9; 7: 1–4), keramika tankih sten (*t.* 3: 6,7), melnice (*t.* 5: 17; 6: 1), skodelica vzhodne sigilate (*t.* 2: 21). Te najdbe so bile odkrite posamično, največ tam, kjer so bile arheološke plasti najbolj ohranjene (*sl.* 16) in jih ne moremo zanesljivo pripisati posameznim odkritim strukturam.

Med najdbami, ki jih lahko umestimo 3. in 4. st., se je ohranila afriška sigilata (*t.* 3: 1–5), posame-

zni odlomki amfor (*t.* 7: 5,6), fibula s čebulastimi gumbi (*t.* 1: 6) in stekleni izdelki (*t.* 2: 12,14,16). Večina odkritih novcev sodi v drugo polovico 4. st.⁶⁸ Tudi najdbe 3.–4. st. so najpogostejše tam, kjer so ležale bolje ohranjene plasti (*sl.* 16). Po drobnih najdbah sodeč, lahko hodne površine in ruševinske plasti, ki se navezujejo na zidova na vzhodnem delu izkopišča datiramo v 4. st.

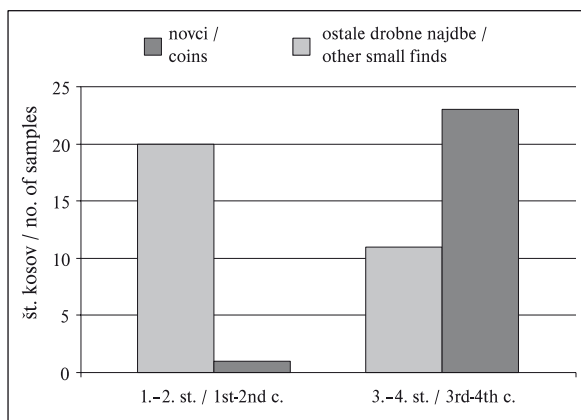
Glede na repertoar najdb predvidevamo, da je bilo najdišče kontinuirano poseljeno od druge polovice 1. do konca 4. oziroma začetka 5. st. (*sl.* 16, 17). Ruševine in temeljev na zahodnem delu izkopišča podobno kot ostankov lesene arhitekture in dveh velikih jam s pomočjo drobnih najdb ne moremo zanesljivo datirati. Naselbina pa se zanesljivo širi še dalje proti severu in južno v smeri današnje Vipave.

Na raziskanem območju je v rimskem obdobju domnevno ležal del manjšega podeželskega naselja z lesenimi in z nekaj zidanimi objekti. Podobni objekti so bili v starejših raziskavah odkriti tudi na območju Ob Beli.⁶⁹ Arhitekturni ostanki z nobene od obeh lokacij niso značilni za vilo rustiko, temveč dokazujejo manjšo naselbino, morda *vicus*.

⁶⁷ Osmuk 1985, 263.

⁶⁸ Talajić 2009, kat. št. 3–24.

⁶⁹ Osmuk 2005a.

Sl. 17: Grublje pri Vipavi, 2008. Razmerje med številom starejših in mlajših drobnih rimskodobnih najdb. Ožje časovno določljivih je 27 odstotkov rimskih najdb, upoštevani pa so vsi novci.

Fig. 17: Grublje near Vipava, 2008. Quantitative ratio of small finds and coins from the 1st–2nd and 3rd–4th centuries. Precisely datable finds represent 27 per cent of the Roman-period small finds collection, all the coin finds are considered in the calculation.

Ponuja se primerjava raziskanega najdišča z bližnjima naselbinama iz tega časa, Ajdovščino in Hrušico. Zanju se predvideva, da sta bili načrtno zgrajeni kot obcestni postaji *mansio Fluvio Frigido* in *Ad Pirum* ob itinerarski cesti Akvileja–Emona. Gradnjo ceste omenja Fest (*Breviarium* VII, 50), v 3. st. je bila ta s postajama vpisana v seznam cest *Itinerarium Antonini*, v 4. st. pa sta kraja označena na karti *Tabula Peutingeriana* in v seznamu *Itinerarium Burdigalense*.⁷⁰

Ajdovščina je bila najverjetneje tudi manjši administrativni center za zbiranje dajatev.⁷¹ Tu je bil odkrit nagrobnik Publija Publicija Ursiona iz 2. st., ki je bil, sodeč po napisu, upravnik zemljišča (*saltus publicus*), in Šašel je predvideval, da bi ta posest obsegala gozdove, rudnike in pašnike od Čavna do Nanosa.⁷² V Ajdovščini so bili odkriti tudi arhitekturni elementi, ki dokazujejo večjo reprezentančno stavbo,⁷³ kar morda potrjuje domnevo o lokalnem administrativnem centru.

V 3. st. sta bili tako Ajdovščina kot Hrušica vključeni v obrambni sistem *Claustra Alpium Iuliarum*.⁷⁴ Nova vojaško obrambna funkcija je pomenila korenit poseg v strukturo teh naselbin.

V Ajdovščini naj bi gradnja obzidja s stolpi vključevala predhodno čiščenje zemljišča in rušenje obstoječih stavb. V notranjosti utrdbe so bili deloma raziskani trije stavbni objekti: atrijska hiša iz 4. st. in dva objekta ob južnem delu obzidja.⁷⁵

Osrednja utrdba sistema alpskih zapor je bila zgrajena na Hrušici, na naravnem prelazu. Najstarejše najdbe s tega območja so datirane v drugo polovico 1. st. ter v 2. st. in so maloštevilne. V tem času naj bi bila na cestnem prelazu zgrajena obcestna postaja, vendar izkopavanja niso odkrila objektov, ki bi jih lahko zanesljivo umestili v ta čas in kontekst. Starejša poselitev je domnevno segala tudi zunaj obzidja kasnejše utrdbe.⁷⁶ Porast količine novcev in drobnega gradiva konec 3. st. sta predvidoma povezana z utrjevanjem zapor v sistemu *Claustra Alpium Iuliarum*. Trdnjava je obsegala cestni prelaz, južno pobočje Listnika in stolpe v dolini pod utrdbo ter na hribu Obršljarnovec.⁷⁷ Večina najdb je datiranih predvsem v sredino in v drugo polovico 4. stoletja.⁷⁸ Kot kažejo novejšje raziskave, je bila utrdba na začetku 5. st. postopoma opuščena.⁷⁹

Sodeč po odkritih skromnih stavbnih ostankih ima naselbina na Grubljah pri Vipavi v primerjavi z Ajdovščino in Hrušico drugačen, podeželski značaj. Na to kažejo odkriti objekti, sestava drobnih najdb pa odraža vpetost v takratno trgovsko mrežo in dostop do ponudbe na trgu, ki je obsegala izdelke severnoitalskih, vzhodnosredozemskih in severnoafriških delavnic, kot jih običajno najdemo na drugih najdiščih zahodne Slovenije iz tega časa.⁸⁰

Območje Vipave in Vipavske doline je bilo del akvilejskega agra.⁸¹ Gospodarsko zaledje mesta je razumeti tudi kot širše območje črpanja različnih surovin: rude, lesa, kamna, kmetijskih pridelkov in delovne sile. Možnosti, ki jih ponuja Vipavska dolina v smislu ekonomske baze, so jasne. Novejše raziskave so odkrile sledove morebitne manjše kovaško-železarske dejavnosti v Ajdovščini,⁸² kar nam podobno kot manjši lončarski obrati v Biljah in Neblem⁸³ nakazuje razvejano strukturo gospodarskih enot ne le v urbanem centru, ampak tudi v njegovem zaledju. V tej luči razumemo starejšo

⁷⁵ Osmuk 1997, 122.

⁷⁶ Ulbert 1981, 38–43.

⁷⁷ Ulbert 1981, 40–46.

⁷⁸ Pröttel 1996, 133–137.

⁷⁹ Pflaum 2004, 151.

⁸⁰ Žerjal 2008a, 194.

⁸¹ Šašel Kos 2002, 373–382.

⁸² Kramar 2012, 32–35; Tratnik 2007, 15–17.

⁸³ Vidrih Perko, Žbona Trkman 2003–2004.

⁷⁰ Šašel 1975, 74–87; Bratož 2001, 30–31.

⁷¹ Šašel 1980.

⁷² Šašel 1980, 184–185.

⁷³ Petru, Svoljšak 1965, 197.

⁷⁴ Šašel 1974, 255–260.

fazo naselbine na Grubljah, ki je bila postavljena ob rob Vipavskega polja in v bližino državne ceste, kar ji je omogočalo ugodne pogoje za razvoj lokalne obrti in trgovine.

Na tem mestu omenimo še grobišče v neposredni bližini Grubelj, v Laurinovi ulici v Vipavi (sl. 3: 3), ki je bilo deloma raziskano v letu 2005. Odkritih je bilo osem žganih žarnih grobov in ena grobnica z vsaj štirimi grobovi. Raziskani grobovi so datirani od prve polovice 1. do konca 2. st. in jih tako lahko vsaj deloma časovno povežemo z naselbino na Grubljah.⁸⁴

Območji Ajdovščini in Hrušice v 3. in 4. st. izkazuje porast poselitve,⁸⁵ v naselbini na Grubljah pa lahko v ta čas postavimo zidan objekt na vzhodnem robu najdišča. V drugi polovici 4. st. se tudi izrazito poveča število novčnih najdb. Domnevam, da je povečana prisotnost vojske v tem času v utrdbah na omenjenem prostoru vplivala tudi na razvoj oz. povečano poselitev manjših okoliških naselbin. Najmlajše rimskodobne najdbe z območja Grubelj so datirane v drugo polovico 4. st. in morda še na začetek 5. st. Posamične najdbe iz poznorimskega obdobja so bile v bližini odkrite tudi na Starem gradu nad Vipavo (sl. 3: 4).⁸⁶ Omeniti velja, da se raziskano območje nahaja na prostoru, kjer naj bi se konec 4. st. odvijala bitka pri Frigidu.⁸⁷ O nadaljevanju poselitve tega prostora priča bronasti pasni okov avarskega izvora (t. 7: 7; sl. 15).

Zahvale

Patriciji Bratina se zahvaljujem, da mi je gradivo predala v obdelavo in objavo. Pri neobjavljenih podatkih mi je prijazno pomagala Nada Osmuk. Za pomoč pri opredelitvi posameznih problematičnih najdb se zahvaljujem Tini Žerjal, pri opredelitvi avarskega pasnega okova sta mi prijazno pomagala in svetovala Tina Milavec in Dragan Božič. Za risbe gradiva se zahvaljujem Romani Vidmar. Risbo okova je izdelala Dragica Knific Lunder, fotografijo Igor Lapajne. Za kritično branje, dobre nasvete in vzpodbudo najlepša hvala Jani Horvat, za tehtna vprašanja Borutu Toškanu.

⁸⁴ Osmuk 2000–2004; ead. 2005b in 2005c; Tratnik 2012.

⁸⁵ Osmuk 1997, 119–130; Ulbert 1981, 42; Kos 1986, 302.

⁸⁶ Novec Konstancija Gala (351–354): Šemrov 2004, 36. Posamične najdbe lončenine in dokumentacijo hrani arhiv ZVKDS, OE Nova Gorica. Podatek mi je posredovala Nada Osmuk. Podatek o arheološki raziskavi Osmuk 1999–2001, 142.

⁸⁷ Bratož 1994.

OPIS TEHNOLOŠKIH ZNAČILNOSTI KERAMIKE

Tera sigilata, padska sigilata B

Bpr. 2,5YR 6/6, svetlo rdeča. Barva premaza 10R 5/8. Glina je prečiščena, vidni so lističi srebrne sljude (fini delci, zmerno).

Tera sigilata, poznopadska sigilata (TSTP)

Barva preloma 2,5YR 6/6, svetlo rdeča. Barva premaza 2,5YR 5/6. Glina je prečiščena, vidni so lističi srebrne sljude (fini delci, zmerno).

Vzhodna sigilata B2

Barva preloma 5YR 7/6, rdečkasto rumena. Glina je prečiščena, vidni lističi srebrne sljude (fini delci, obilo).

Afriška sigilata

Barva preloma 2,5YR 6/8. Glina je prečiščena, vidni vključki apnenca (fini delci, posamezno). Oksidacijsko žgano, mehko.

Namizno posodje

N1 – Barva preloma 5YR 7/6 rdečkasto rumena, 10YR 8/4 oz. 10YR 7/4 zelo blede rjava. Glina je prečiščena. Oksidacijsko žgana, mehka, površina prahasta.

N2 – Barva preloma 5YR 6/8 ali 5YR 6/6 rdečkasto rumena. Glina je prečiščena, vidni vključki zdrobljene keramike (fini delci, redko do zmerno). Oksidacijsko žgano, mehko, površina prahasta ali gladka.

Keramika tankih sten

KTS 1 – Barva preloma 2,5Y 6/1, siva. Glina je prečiščena. Redukcijsko žgano, keramika mehka, površina malce prahasta.

KTS 2 – Barva preloma 10YR 7/6, rumena. Glina je prečiščena, vidni vključki srebrne sljude (fini delci, obilo). Oksidacijsko žgano.

KTS 3 – Barva preloma 5YR 6/8, rdečkasto rumena. Glina je prečiščena. Oksidacijsko žgano, keramika je mehka, površina prahasta.

Kuhinjsko posodje

K1 – Glini dodani vključki apnenca (grobi delci, zmerno, srednji in fini delci obilno), zdrobljene keramike (fini delci, posamezno). Redukcijsko žgano, keramika trda, površina gladka. Okras: brez ali pa metličenje.

K2 – Glini dodani vključki apnenca (srednji in fini delci, zmerno). Redukcijsko žgano, keramika trda, površina gladka.

K3 – Glini dodani vključki apnenca (različne velikosti delcev, obilo), kremena (srednji delci, redko). Oksidacijsko žgano, keramika trda, površina groba. Ni značilno rimskodobno, morda starejše.

K4 – Glini so dodani vključki kvarcita (zelo grobi delci, obilo), apnenca (fini delci, posamično), zdrobljena keramika (delci srednje velikosti, posamično). Oksidacijsko žgano, keramika srednje trda, površina na otip groba.

Melnice

M1 – Barva preloma 5YR 7/6, rdečkasto rumena. Glini so dodani vključki kvarcita (grobi delci, obilo), zdrobljena keramika (delci srednje velikosti, zmerno), lističi zlate sljude, temni vključki (vulkanske kamnine?). Oksidacijsko žgano, keramika trda, površina na otip groba. Oblika Dramont D2.

M2 – Barva preloma 7.5YR 6/4, svetlo rjava. Glina je dokaj prečiščena, vidni vključki zdrobljene keramike (delci srednje velikosti, zmerno), kvarcita (delci srednje velikosti, zmerno), temni vključki (posamezni delci vulkanske kamnine?). Oksidacijsko žgano, keramika je mehka, površina prahasta. Oblika: Dramont D1.

Amfore

AMF 1 – Barva preloma 7,5 YR 6/5, rdečkasto rumena. Srednje prečiščena glina, vidni so vključki zdrobljene keramike (delci velikosti do 1mm, zmerno), temno rjavi organski vključki (posamično), apnenec (fina delci, zmerno). Oksidacijsko žgano, srednje mehko, površina prahasta. Oblika: Dressel 6A.

AMF 2 – Barva preloma 7,5YR 6/6, rdečkasto rumena ali 5YR 6/8, rdečkasto rumena. Glina je dokaj prečiščena, vidne so primesi zdrobljene keramike (delci velikosti do 2 mm zmerno), apnenca (fina zrnca, zmerno), rjavi vključki. Oksidacijsko žgano, srednje mehko, površina prahasta. Oblika: Dressel 6B.

AMF 3 – Barva preloma 5YR 6/8, rdečkasto rumena ali 5YR 5/8, rumenkasto rdeča. Glina je dokaj prečiščena, vidne so primesi zdrobljene keramike (delci velikosti do 2 mm, zmerno), apnenca, rjavi vključki. Oksidacijsko žgano, srednje mehko, površina prahasta. Oblika: Dressel 2-4.

AMF 4 – Barva preloma 7/5 YR 6/8, rdečkasto rumena ali 10YR 8/3, zelo blede rjava. Glina je dokaj prečiščena, vidni so vključki apnenca (fina zrnca, posamično), lističi srebrne in zlate sljude, rjavi organski delci (posamično). Oksidacijsko žgano, mehko, površina je zelo prahasta. Oblika: Schörgendorfer 558.

AMF 5 – Barva preloma 7.5YR 6/6, rdečkasto rumena. Glina je prečiščena, vidni so vključki apnenca (fina zrna, posamično). Oksidacijsko žgano, trdo, površina hrapava. Oblika: Almagro 51C.

AMF 6 – Barva preloma 7.5YR 5/4, rjava. Glina je prečiščena, vidni so vključki apnenca (delci srednje velikosti, redko). Oksidacijsko žgano, srednje trdo, površina ni prahasta, na otip grobo/pusto. Oblika: Africana II D/ Keay 25A.

KATALOG

Vse najdbe začasno hrani ZVKDS OE Nova Gorica.

Pri keramiki je zabeležena koda fakture, ki je podrobneje definirana pri opisu tehnoloških značilnosti keramike.

Uporabljena lestvica za trdoto keramike:

mehko – keramiko razi noht; srednje trdo – keramike ne razi noht, trdo – keramilo razi kovinsko rezilo.

Uporabljene kratice:

Bpr. = barva preloma keramike, določena po *Munsell soil color charts* – New York, 2000.

Dolž. = dolžina

Fakt. = faktura keramike

Kv. = kvadrant

PN = posebna najdba

Prem. = premer

Rek. pr. ust. = rekonstruiran premer ustja posode

Rek. pr. dna = rekonstruiran premer dna posode

Šir. = širina

Viš. = višina

Tabla 1

1. Kamnito orodje, strgalce, viden retuširan rob; roženec. PN 13. SE 01; kv. J 6. Viš. 5 cm; šir. 1,9 cm. Inv. št. VIP-TEL 1.
2. Odlomek tankega bronastega traku z zaključkom v obliki kačje glavice. PN 35. SE 01; kv. Y 3. Dolž. 9 cm. Inv. št. VIP-TEL 6.
3. Odlomek bronastega predmeta in tanke pločevine, dve izboklini. PN 83. SE 01; kv. D 8. Dolž. 9,3 cm; viš. 1,8 cm. Inv. št. VIP-TEL 13.
4. Odlomek bronastega predmeta. Tank bronast trak, upognjen. PN 1. SE 08; kv. J 7–8, K 7–8. Dolž. 10 cm; šir. 0,5 cm. Inv. št. VIP-TEL 2.
5. Bronasta bucika. PN 8. SE 35; kv. K 4. Viš. 1,3 cm. Inv. št. VIP-TEL 4.
6. Odlomek bronaste glavice fibule s čebulastimi gumbi. PN 42. SE 160; kv. Z 6. Dolž. 2 cm. Inv. št. VIP-TEL 16.
7. Odlomek profiliranega loka bronaste fibule. PN 50. SE 171; kv. Y 3. Dolž. 2,9 cm; šir. 0,6 cm. Inv. št. VIP-TEL 18.
8. Bronasta ploščica iz tanke pločevine z luknjico. PN 49. SE 171; kv. X 3. Viš. 1,1 cm; šir. 2 cm. Inv. št. VIP-TEL 17.
9. Bronast trak, en zaključek koničast, drugi zavrt. PN 70. SE 171; kv. Ab 6. Dolž. 6,3 cm. Inv. št. VIP-TEL 10.
10. Odlomek bronastega traku, zaključek žličasto razširjen. PN 79. SE 190; kv. Aa 4. Dolž. 5,5 cm. Inv. št. VIP-TEL 11.
11. Bronast zvonček, piramidalne oblike s štirikotno bazo in poligonalnim držajem, železen kembelj je odlomljen. PN 66. SE 190; kv. Aa 4. Viš. 5,8 cm; šir. 3,2 cm. Inv. št. VIP-TEL 007.
12. Več odlomkov bronaste fibule. Ohranjen del noge z glavico in igla. PN 87. Testni jarek 4. SE: med kamni ruševine. Dolž. 4 cm; viš. 1,8 cm. Inv. št. VIP-TEL 160.
13. Železen žebelj s kvadratno glavico. SE 67; kv. I, J 7. Viš. 3,6 cm. Inv. št. VIP-TEL 154.
14. Železen žebelj s polkrožno glavico. SE 67; kv. I, J 7. Viš. 5 cm. Inv. št. VIP-TEL 155.
15. Odlomek železnega žeblja s piramidalno glavico. SE 73; kv. K 8. Viš. 1,5 cm. Inv. št. VIP-TEL 156.
16. Končast železen predmet z luknjico v zgornjem delu. SE 67; kv. J 7. Viš. 4,4 cm. Inv. št. VIP-TEL 94.
17. Odlomek konice železnega žeblja. SE 67; kv. J 7. Inv. št. VIP-TEL 96.
18. Odlomek železnega žeblja s kvadratno glavico. SE 67; kv. J 7. Viš. 5 cm. Inv. št. VIP-TEL 97.
19. Odlomek železnega žeblja s podolgovato glavico. SE 67; kv. J 7. Viš. 3,4 cm. Inv. št. VIP-TEL 98.
20. Odlomek železnega žeblja s kvadratno glavico. SE 67; kv. J 7. Viš. 3 cm. Inv. št. VIP-TEL 99.

Tabla 2

1. Železen žebelj s podolgovato glavico. SE 130; kv. O 4. Viš. 10,1 cm. Inv. št. VIP-TEL 88.
2. Železen žebelj s kroglasto glavico. SE 76; kv. K 3, L 3. Viš. 9,5 cm. Inv. št. VIP-TEL 70.
3. Odlomek železnega žeblja s kvadratno glavico. SE 149; kv. Z–Aa 3–4. Viš. 2,4 cm. Inv. št. VIP-TEL 77.
4. Železen žebelj s kroglasto glavico. SE 139; kv. Z 5, Aa–Ac 6. Viš. 6,5 cm. Inv. št. VIP-TEL 124.

5. Železen žebelj s podolgovato glavico. SE 106; kv. J 11. Viš. 3,4 cm. Inv. št. VIP-TEL 100.
6. Odlomek železnega žeblja z okroglo glavico. SE 133; kv. N 5. Viš. 1,4 cm. Inv. št. VIP-TEL 34.
7. Odlomek ploščatega svinčene ploščice z dvema luknjicama. SE 01. Viš. 2,5 cm; šir. 5 cm. Inv. št. VIP-TEL 27.
8. Jagoda; modrozeleno, neprosojno steklo. PN 16. SE 87; kv. N 6. Prem. 1,2 cm. Inv. št. VIP-TEL 14.
9. Jagoda; večbarvna, neprosojno steklo. Osnova modra (indigo), okras valovnice vrezan v osnovo, polnilo manjka. PN 56. SE 160; kv. V 6. Viš. 0,1 cm; prem. 1 cm. Inv. št. VIP-TEL 12.
10. Odlomek ustja balzamarija; svetlo modro, prosojno steklo. SE 01. Rek. pr. ust. 2 cm. Inv. št. VIP-TEL 28.
11. Odlomek trakastega ročaja posodice; svetlo modro, prosojno steklo. SE 01. Viš. 2,2 cm; šir. 2 cm. Inv. št. VIP-TEL 29.
12. Odlomek ostenja čaše; olivnozeleno, prosojno steklo. SE 134; kv. W–Ac 4–5. Viš. 2,2 cm; šir. 2,5 cm. Inv. št. VIP-TEL 112.
13. Odlomek trakastega ročaja posodice; modrozeleno, prosojno steklo. SE 139; kv. Z 5, Aa–Ac 6. Viš. 1,3 cm; šir. 1,2 cm. Inv. št. VIP-TEL 123.
14. Odlomek dna čaše; olivnozeleno, prosojno steklo. SE 01. Rek. pr. dna 4 cm. Inv. št. VIP-TEL 30.
15. Odlomek prstanastega dna čaše; modrozeleno, prosojno steklo. SE 160; kv. X, Y 5–6. Rek. pr. dna 5,2 cm. Inv. št. VIP-TEL 129.
16. Odlomek dna čaše; olivnozeleno, prosojno steklo. SE 110; kv. O 7. Viš. 0,4 cm; dolž. 1,8 cm. Inv. št. VIP-TEL 85.
17. Odlomek ravnega dna posodice; modrozeleno, prosojno steklo. Testni jarek 7; SE: ornica, na meji s prodrom. Rek. pr. dna 7 cm. Inv. št. VIP-TEL 149.
18. Odlomek ustja in ostenja krožnika. Pozna padška sigilata (TSTP). Oblika Consp. 20. Deloma ohranjen premaz. SE 01. Rek. pr. ust. 21 cm. Inv. št. VIP-TEL 32.
19. Odlomek visečega roba ustja skodelice. Padška sigilata B ali pozno padška sigilata (TSTP). Oblika Consp. 43. Deloma ohranjen premaz. SE 01. Viš. 1,2 cm; šir. 1,5 cm. Inv. št. VIP-TEL 33.
20. Odlomek ostenja skodelice. Padška sigilata B (?). Zelo slabo ohranjene sledi reliefnega okrasa, brez premaza. SE 147; kv. Ac 4. Viš. 2,9 cm; šir. 4 cm. Inv. št. VIP-TEL 90.
21. Odlomek ustja skodelice. Vzhodna sigilata B2. Oblika Hayes 74. Testni jarek 5; kv. N 7; SE 5. Rek. pr. ust. 11 cm. Inv. št. VIP-TEL 146.

Tabla 3

1. Odlomek ustja sklede. Afriška sigilata. Oblika Hayes 73. Premaz ni ohranjen. SE 1. Rek. pr. ust. 16 cm. Inv. št. VIP-TEL 34.
2. Odlomek ustja posode. Afriška sigilata. SE 1. Viš. 1 cm; šir. 2,4 cm. Inv. št. VIP-TEL 35.
3. Odlomek roba ustja krožnika. Oblike ni mogoče zanesljivo prepoznati, morda Hayes 61, Afriška sigilata / faktura ni tipična, morda gre za posnetek. SE 134; kv. W–Ac 4–5. Viš. 3,4 cm; šir. 2 cm. Inv. št. VIP-TEL 107.
4. Odlomek roba ustja sklede. Afriška sigilata. Oblika Hayes 67. SE 190; kv. A a–Ab 3–4. Viš. 1,9 cm; šir. 2,6 cm. Inv. št. VIP-TEL 119.

5. Več odlomkov ustja in ostenja skleda. Afriška sigilata. Na zunanji strani ostenja sled premaza. Oblika Hayes 45. Testni jarek 7; kv. Y 4. SE: ornica in na meji s prodrom. Rek. pr. ust. 34 cm. Inv. št. VIP-TEL 150.

6. Odlomek ustja skodelice tankih sten. F: KTS 2. SE 01. Viš.: 2,2 cm. Šir.: 1,5 cm. Inv. št.: VIP-TEL 36.

7. Odlomek ustja skodelice tankih sten z okrasom. Okras narejen s koleščkom, vertikalne zarezice. Fakt. KTS 1. SE 35; kv. J 2–3. Rek. pr. ust. 9,5 cm. Inv. št. VIP-TEL 60.

8. Odlomek ustja skodelice tankih sten. Kanelura po robu ustja. Na notranji strani slabo ohranjen premaz. Fakt. KTS 2, z ohranjenim premazom. SE 110; kv. O 7. Rek. pr. ust. 9,5 cm. Inv. št. VIP-TEL 84.

9. Odlomek ustja čaše. Fakt. KTS 3. SE 153; kv. Z–Aa 3–4. Rek. pr. ust. 7 cm. Inv. št. VIP-TEL 76.

10. Odlomek ustja vrča. Fakt. N 2. SE 1. Rek. pr. ust. 5,5 cm. Inv. št. VIP-TEL 42.

11. Odlomek ustja vrča. Fakt. N 2. SE 1. Rek. pr. ust. 6,6 cm. Inv. št. VIP-TEL 43.

12. Odlomek ustja posode. Fakt. N 2. SE 35; kv. J 2. Viš. 2 cm; šir. 2,5 cm. Inv. št. VIP-TEL 59.

13. Odlomek ustja vrča. Fakt. N 2. SE 134; kv. W–Ac 4–5. Rek. pr. ust. 5,5 cm. Inv. št. VIP-TEL 109.

14. Odlomek ustja vrča. Trikoten presek ustja. Fakt. N2. Testni jarek 5. SE 5. Rek. pr. ust. 8 cm. Inv. št. VIP-TEL 147.

15. Odlomek ustja vrča. Fakt. N 2. Testni jarek 5; SE 6. Rek. pr. ust. 4 cm. Inv. št. VIP-TEL 148.

16. Odlomek ustja vrča, rob ustja ni ohranjen. Fakt. N 1. SE 171; kv. X–W 3–5. Rek. pr. ust. 10 cm. Inv. št. VIP-TEL 138.

17. Odlomek prstanastega dna vrča. Fakt. N 1. SE 1. Rek. pr. dna 9,3 cm. Inv. št. VIP-TEL 38.

18. Odlomek prstanastega dna vrča s kaneluro na prehodu dna v ostenje. Fakt. N 2. SE 1. Rek. pr. dna 6,5 cm. Inv. št. VIP-TEL 39.

19. Odlomek prstanastega dna vrča. Fakt. N 1. SE 1. Rek. pr. dna 8,2 cm. Inv. št. VIP-TEL 41.

20. Odlomek prstanastega dna vrča. Fakt. N 2. SE 1. Rek. pr. dna 6,5 cm. Inv. št. VIP-TEL 40.

21. Odlomek prstanastega dna vrča. Fakt. N 1. SE 106; kv. J 11. Rek. pr. dna 6,5 cm. Inv. št. VIP-TEL 101.

Tabla 4

1. Odlomek prstanastega dna vrča. Fakt. N 2. SE 134; kv. W–Ac 4–5. Rek. pr. dna 6,5 cm. Inv. št. VIP-TEL 108.

2. Odlomek ostenja in ravnega dna vrča. Fakt. N 2. SE 135; kv. Ab 3. Rek. pr. dna 5 cm. Inv. št. VIP-TEL 82.

3. Odlomek trakastega ročaja vrča. Fakt. N 3. SE 134; kv. W–Ac 4–5. Viš. 3 cm; šir. 1,3 cm. Inv. št. VIP-TEL 111.

4. Odlomek ročaja vrča. Fakt. N 1. SE 81; kv. O 4. Viš. 8 cm; šir. 3,5 cm. Inv. št. VIP-TEL 117.

5. Odlomek trakastega ročaja vrča. Fakt. N 2. SE 134; kv. W–Ac 4–5. Viš. 3 cm; šir. 3 cm. Inv. št. VIP-TEL 110.

6. Odlomek trakastega ročaja vrča. Fakt. N 1. SE 160; kv. X, Y 5–6, Aa 3–4. Viš. 10,5 cm; šir. 3,5 cm. Inv. št. VIP-TEL 127.

7. Odlomek ročaja vrča. Fakt. N 1. SE 171; kv. X, Y, W 3–5. Viš. 7,2 cm; šir. 2,8 cm. Inv. št. VIP-TEL 139.

8. Odlomek ustja namiznega lonca. Fakt. N 2. SE 165; kv. J 3. Rek. pr. ust. 16,5 cm. Inv. št. VIP-TEL 72.

9. Odlomek roba pokrova. Fakt. K 1. SE 1. Viš. 1,2 cm; šir. 2 cm. Inv. št. VIP-TEL 50.

10. Odlomek izvihanega ustja lonca. Fakt. K 1. SE 1. Viš. 1,7 cm; šir. 2,7 cm. Inv. št. VIP-TEL 47.

11. Odlomek izvihanega ustja lonca. Fakt. K 1. SE 1. Rek. pr. ust. 16 cm. Inv. št. VIP-TEL 45.

12. Odlomek ustja lonca. Fakt. K 1. SE 218; kv. Z 4. Viš. 2,7 cm; šir. 2,3 cm. Inv. št. VIP-TEL 153.

13. Odlomek izvihanega ustja in del ostenja lončka. Okras: glavničenje. Fakt. K 1. SE 76; kv. K 3, L 3. Rek. pr. ust. 11,5 cm. Inv. št. VIP-TEL 69.

14. Odlomek izvihanega ustja lonca. Fakt. K 1. SE 76; kv. K 3, L 3. Rek. pr. ust. 17,5 cm. Inv. št. VIP-TEL 71.

15. Odlomek izvihanega ustja lonca. Fakt. K 1. SE 134; kv. W–Ac 4–5. Viš. 4,2 cm; šir. 1,5 cm. Inv. št. VIP-TEL 115.

16. Odlomek izvihanega ustja lonca. Fakt. K 1. SE 134; kv. W–Ac 4–5. Viš. 3,2 cm; šir. 2,5 cm. Inv. št. VIP-TEL 114.

17. Odlomek ustja lonca. Fakt. K 1. SE 147; kv. Ac 4. Viš. 2,4 cm; šir. 2,6 cm. Inv. št. VIP-TEL 91.

18. Odlomek ustja lonca. Fakt. K 1. SE 158; kv. X . Viš. 1,8 cm; šir. 2,5 cm. Inv. št. VIP-TEL 121.

19. Odlomek ustja lonca. Fakt. K2 . Testni jarek 4; SE: med kamni ruševine. Viš. 1,2 cm; šir. 3 cm. Inv. št. VIP-TEL 152.

Tabla 5

1. Odlomek izvihanega ustja lonca. Fakt. K 1. SE 153; kv. Z– Aa 3–4. Rek. pr. ust. 14,2cm. Inv. št. VIP-TEL 80.

2. Odlomek izvihanega ustja lonca. Fakt. K 1. SE 165; kv. J 3. Rek. pr. ust. 19,2 cm. Inv. št. VIP-TEL 75.

3. Odlomek ustja in ostenja skleda. Fakt. K 1. SE 190; kv. Aa–Ab 3–4. Rek. pr. ust. 15,7 cm. Inv. št. VIP-TEL 118.

4. Odlomek dna lonca. Fakt. K 1. SE 1. Rek. pr. dna 13 cm. Inv. št. VIP-TEL 51.

5. Odlomek dna lonca. Fakt. K 1. SE 134; kv. W–Ac 4–5. Viš. 2,5 cm; šir. 1,5 cm. Inv. št. VIP-TEL 116.

6. Odlomek dna lonca. Fakt. K 1. SE 1. Rek. pr. dna 10,5 cm. Inv. št. VIP-TEL 52.

7. Odlomek dna lonca. Okras: metličenje. Fakt. K 1. SE 149; kv. I–J 3. Viš. 2,5 cm; šir. 2,7 cm. Inv. št. VIP-TEL 92.

8. Odlomek dna lonca. Fakt. K 2. SE 1. Rek. pr. dna 11 cm. Inv. št. VIP-TEL 49.

9. Odlomek dna lonca. Fakt. K1. SE 3. Rek. pr. dna 12 cm. Inv. št. VIP-TEL 57.

10. Odlomek dna lončka. Okras: metličenje. Fakt. K 2. SE 206; kv. Aa 4–5. Rek. pr. dna 7,5 cm. Inv. št. VIP-TEL 141.

11. Odlomek dna lonca. Fakt. K 1. SE 153; kv. Z–Aa 3–4. Viš. 2,9 cm; šir. 3,8 cm. Inv. št. VIP-TEL 81.

12. Odlomek ostenja lonca. Okras: rebro z vertikalnimi vrezi. Fakt. K 1. Testni jarek 7; SE: ornica na meji s prodrom. Viš. 4 cm; šir. 4,5 cm. Inv. št. VIP-TEL 151.

13. Odlomek ostenja lončka. Okras: vrezi. Fakt. K 2. SE 147; kv. Ac 4. Viš. 2 cm; šir. 2 cm. Inv. št. VIP-TEL 89.

14. Odlomek ročaja posode. Fakt. K 3. SE 133; kv. N 5. Viš. 5,7 cm; šir. 2,4 cm. Inv. št. VIP-TEL 144.

15. Odlomek oljenke v obliki storža. Fakt. O. SE 76; kv. L 3. Viš. 2 cm. Dolž. 5,5 cm. Inv. št. VIP-TEL 83.

16. Odlomek ustja posode. Fakt. K 4. SE 75; kv. O 4. Viš. 3,5 cm; šir. 6 cm. Inv. št. VIP-TEL 61.

17. Odlomek ustja melnice. Tip: Dramont D2. Fakt. M 1. SE 171; kv. X-W 3-4. Viš. 4,4 cm; šir. 6 cm. Inv. št. VIP-TEL 140.

Tabla 6

1. Več odlomkov melnice. Tip Dramont D1. Fakt. M 2. Testni jarek 4; SE: med kamni ruševine. Rek. pr. dna 14 cm; rek. pr. ust. 35 cm. Inv. št. VIP-TEL 142.

2. Odlomek kamnite posode, terilnice. Ohranjena držaj in del ostenja z dnom. Ob izlivku slabo ohranjen reliefen okras v obliki lovorovega lista. Apnenec. PN 47. SE 192; kv. Z 3-4. Rek. pr. ust. 24 cm; rek. pr. dna 13 cm. Inv. št. VIP-TEL 26.

3. Odlomek ostenja kamnitega možnarja z ohranjenim držajem. Apnenec. PN 28; SE 142; kv. P 8. Rek. pr. ust. 15 cm. Inv. št. VIP-TEL 5.

4. Odlomek ustja amfore. Oblika Dressel 6B. Fakt. AMF 2. SE 76; kv. K-L 3. Rek. pr. ust. 11,5 cm. Inv. št. VIP-TEL 65.

5. Odlomek ustja amfore. Oblika Dressel 6B. Fakt. AMF 2. SE 134; kv. W-Ac 4-5. Rek. pr. ust. 13,5 cm. Inv. št. VIP-TEL 105.

6. Odlomek dna amfore. Oblika Dressel 6B. Fakt. AMF 2. SE 160; kv. X-Y 5-6, Aa 3-4. Rek. pr. ust. 14 cm. Inv. št. VIP-TEL 135.

7. Odlomek ostenja amfore z nastavkom za ročaj. Oblika Dressel 6B. Fakt. AMF 2. SE 1. Viš. 5,5 cm; šir. 3,5 cm. Inv. št. VIP-TEL 56.

8. Odlomek ostenja amfore z nastavkom za ročaj. Oblika Dressel 6B. Fakt. AMF 2. Testni jarek 4; SE: med kamni ruševine. Viš. 5,4 cm; šir. 9,3 cm. Inv. št. VIP-TEL 158.

9. Odlomek ročaja amfore. Oblika Dressel 6B. Fakt. AMF 2. SE 14; kv. G 6. Viš. 8,5 cm; šir. 4,7 cm. Inv. št. VIP-TEL 143.

Tabla 7

1. Odlomek ročaja amfore. Oblika Dressel 6B. Fakt. AMF 2. SE 153; kv. Z-Aa 3-4. Viš. 11 cm; šir. 3,5 cm. Inv. št. VIP-TEL 78.

2. Odlomek ročaja amfore. Oblika Dressel 2-4. Fakt. AMF 3. SE 76; kv. K-L 3. Viš. 6 cm; šir. 2,5 cm. Inv. št. VIP-TEL 68.

3. Odlomek trakastega ročaja amfore. Oblika Schörgendorfer 558. Fakt. AMF 4. Testni jarek 4; SE: med kamni ruševine. Viš. 6,5 cm; šir. 4,4 cm. Inv. št. VIP-TEL 159.

4. Odlomek ustja amfore. Oblika Dressel 6A. Fakt. AMF 1. Testni jarek 4; SE: med kamni ruševine. Rek. pr. ust. 14 cm. Inv. št. VIP-TEL 157.

5. Odlomek ustja amfore. Oblika Africana II D/ Keay 25A. Fakt. AMF 6. SE 134; kv. W-Ac 4-5. Rek. pr. ust. 9 cm. Inv. št. VIP-TEL 106.

6. Odlomek ustja amfore. Oblika Almagro 51C. Fakt. AMF 5. SE 76; kv. K-L 3. Rek. pr. ust. 10 cm. Inv. št. VIP-TEL 66.

7. Dvodelni bronast pasni okov s tečajem. Ulit, podolgov, jezičasto oblikovan okov je na enem koncu zaobljen, na drugem je tečaj z železno osjo, na katero je skozi ušesce pritrjen drugi, manjši del okova. Rob visečega dela ni popolnoma ohranjen. Jeziček je v sredini predrt z luknjicama, skozi kateri sta bili vstavljeni zakovici. Osrednji del je okrašen s plitvo izdelano stilizirano krožno vitico. Ob robu okova teče valovnica (verjetno degeneriran biserni niz). PN 88. Testni jarek 4. SE: med kamni ruševine. Dolž. 2,6 cm; šir. 1,1 cm. Inv. št. VIP-TEL 24.

8. Odlomek grobega hišnega ometa z odtisi vej. Testni jarek 4. SE: med kamni ruševine. Viš. 6,2 cm; dolž. 6 cm. Inv. št. VIP-TEL 53.

Novi vek:

9. Odlomek čaše ježevke; modrozeleno, prosojno steklo. PN 38; SE 1; kv. H 9. Viš. 1,9 cm; šir. 1,7 cm. Inv. št. VIP-TEL 15.

10. Odlomek ostenja steklenice; svetlo modro, prosojno steklo. SE 1. Rek. prem. 9 cm. Inv. št. VIP-TEL 31.

11. Odlomek roba pokrova. SE 1. Rek. prem. 14 cm. Inv. št. VIP-TEL 46.

12. Odlomek ustja lonca. SE 1. Rek. pr. ust. 15 cm. Inv. št. VIP-TEL 48.

13. Odlomek ustja lonca. SE 134; kv. W-Ac 4-5. Rek. pr. ust. 15,5 cm. Inv. št. VIP-TEL 113.

14. Odlomek roba pokrova. SE 130; kv. O 4. Viš. 0,7 cm; šir. 2,2 cm. Inv. št. VIP-TEL 86.

15. Odlomek ustja lonca. SE 160; kv. Y 5-6, Aa 3-4. Viš. 1,5 cm; šir. 3 cm. Inv. št. VIP-TEL 131.

16. Odlomek ustja lonca. SE 160; kv. Y 5-6, Aa 3-4. Viš. 1,2 cm; šir. 2,2 cm. Inv. št. VIP-TEL 130.

17. Kresilo; kremen. PN 2; SE 1; kv. H 6. Viš. 2,5 cm; šir. 2,1 cm. Inv. št. VIP-TEL 3.

ALRAM-STERN, E. 1989, *Die römischen Lampen aus Carnuntum*. – Der römische Limes in Österreich 35, Wien.
 ARTUR, P. in D. WILLIAMS 1995, Campanian wine, Roman Britain and the third century A.D. – *Journal of Roman Archaeology* 5, 250-260.
 BEZECZKY, T. 1998a, *The Laecanius Amphora Stamps and the Villas of Brijuni*. – Denkschriften. Philosophisch-historische Klasse der Österreichischen Akademie der Wissenschaften 261, Wien.

BEZECZKY T. 1998b, Amfora types of Magdalensberg. – *Arheološki vestnik* 49, 225-242.
 BONIFAY, M., M.-B. CARRE in Y. RIGOI 1998, *Fouilles à Marseille. Les Mobiliers (Ier-VIe siècles ap. J.-C.)*. – Études Massaliètes 5, Marseille.
 BOŽIČ, D. 2005, Die spätrömischen Hortfunde von der Gora oberhalb von Polhov Gradec. – *Arheološki vestnik* 56, 293-368.

- BRATINA, P. 2008, *Vipava – Telovadnica, Poročilo o predhodnem arheološkem sondiranju v območju arheološke dediščine Vipava – arheološko najdišče Bela in Grublje (EŠD 12173)*. – Neobjavljeno poročilo / unpublished report, arhiv ZVKDS, OE Nova Gorica (Nova Gorica).
- BRATINA, P. in V. TRATNIK 2008, *Vipava–telovadnica 2008. Poročilo o zaščitnem arheološkem izkopavanju na lokaciji Bela in Grublje*. – Neobjavljeno poročilo / unpublished report, arhiv ZVKDS, OE Nova Gorica (Nova Gorica).
- BRATOŽ, R. 1994, Bitka pri Frigidu v izročilu antičnih in srednjeveških avtorjev. – *Zgodovinski časopis* 48/1, 5–45.
- BRATOŽ, R. 2001, Soča in prehodi čez reko v antiki. – *Goriški letnik* 27, 27–50.
- BUORA, M. 1995, Anfore Almagro 50 e Almagro 51 nell'alto Adriatico. – *Quaderni Friulani di Archeologia* 5, 190–192.
- CARRE, M. B. in S. PESAVENTO MATTIOLI 2003, Tentativo di classificazione delle anfore olearie adriatiche. – *Aquileia Nostra* 74, 454–476.
- CAU, M. Á., P. REYNOLDS in M. BONIFAY 2011, An initiative for the revision of late Roman fine wares in the Mediterranean (c. AD 200–700): The Barcelona ICREA/ESF Workshop. – V: M. Á. Cau, P. Reynolds, M. Bonifay (ur.), *LRFW 1. Late Roman Fine wares. Solving problems of Typology and chronology*, Roman and Late Antique Mediterranean Pottery 1, 1–10.
- CIPRIANO, S. in F. FERRARINI 2001, *Le anfore romane di Opitergium*. – Cornuda, Treviso.
- Consp. 1990: Ettlinger E. et al. 1990, *Conspetus formarum terrae sigillatae Italico modo confectae*. – *Materialien zur römisch-germanischen Keramik* 10, Bonn.
- GARAM, É. 1995, *Das awarenzeitliche Gräberfeld von Tiszafüred*. – *Cemeteries of the Avar period (567-829) in Hungary* 3, Budapest.
- GASPARI, A., V. VIDRIH PERKO, M. ŠTRAJHAR in I. LAZAR 2007, Antični pristaniški kompleks v Fizinah pri Portorožu - zaščitne raziskave leta 1998 / The Roman port complex at Fazine near Portorož - rescue excavations in 1998. – *Arheološki vestnik* 58, 167–218.
- HAYES, J. W. 1972, *Late Roman Pottery*. – London.
- HAYES, J. W. 1985, Sigillate orientali. – V: *Enciclopedia dell'Arte Antica. Atlante delle forme ceramiche* 2. *Ceramica fine romana nel bacino mediterraneo*, 1–95, Roma.
- HORVAT, J. 1999, Roman Provincial Archaeology in Slovenia Following the Year 1965: Settlement and Small Finds / Rimska provincialna arheologija v Sloveniji po letu 1965: poselitvena slika in drobna materialna kultura. – *Arheološki vestnik* 50, 215–257.
- KARO, Š., T. KNIFIC in M. LUBŠINA-TUŠEK 2011, Predmeti avarskega izvora z arheoloških najdišč v Sloveniji. – *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 44, 131–159.
- KEAY, S. J. 1984, *Late Roman Amphorae in Western Mediterranean. A typology and economic study: the Catalan evidence*. – BAR. International Series 196, Oxford.
- KILCHER, M. 2003, Fish-sauce amphorae from the Iberian peninsula: The forms and observations on trade with the north-west provinces. – *Journal of Roman Pottery Studies* 10, 69–84.
- KRAMAR, S. 2012, *Poročilo o mineraloških in geokemičnih preiskavah arheometalurških žlinder*. Neobjavljeno poročilo / unpublished report, arhiv ZVKDS, OE Nova Gorica (Nova Gorica).
- KOS, P. 1986, The monetary circulation in the southeastern Alpine region ca. 300 B. C.-A. D. 1000. – *Situla* 24, Ljubljana.
- LAZAR, I. 2003, Rimsko steklo Slovenije / The Roman glass of Slovenia. – *Opera Instituti Archaeologici Sloveniae* 7, Ljubljana.
- MACKENSEN, M. 1993, Die Spätantiken Sigillata und Lampentöpfereien von El Mahrine (Nordtunesien): Studien zur Nordafrikanischen Feinkeramik des 4. bis 7. Jahrhunderts. – *Münchener Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte* 50/1,2, München.
- MAIOLI, M. G. 1973, Vasi a pareti sottili grigie dal Ravennate. – *Acta Rei Cretariae Fautorum* 14–15, 106–127.
- MARION, Y. in A. STARAC 2001, Les amphores. – V: F. Tassaux, R. Matijašič, V. Kovačič (ur.), *Loron (Croatie), Ausonius. Publications Mémoires* 6, 97–125, Bordeaux.
- MODRIJAN, Z. 2011, Keramika / Pottery. – V: Z. Modrijan, T. Milavec, *Poznoantična utrjena naselbina Tonovcov grad pri Kobaridu. Najdbe / Late Antique fortified settlement Tonovcov grad near Kobarid. Finds*. – *Opera Instituti Archaeologici Sloveniae* 24, 121–219, Ljubljana.
- ORTON, C. H., P. TYERS in A. VINCE 1993, *Pottery in archaeology*. – Cambridge manuals in archaeology, Cambridge.
- OSMUK, N. 1985, V Beli (in Grublje). – *Varstvo spomenikov* 27, 263.
- OSMUK, N. 1997, Ajdovščina - Castra. Stanje arheoloških raziskav (1994). – *Arheološki vestnik* 48, 119–130.
- OSMUK, N. 2000–2004, 360. Vipava - arheološko najdišče Bela in Grublje. – *Varstvo spomenikov* 39–41. Poročila, 235–236.
- OSMUK, N. 1999–2001, 240. Vipava. Stari grad. – *Varstvo spomenikov* 38. Poročila, 142.
- OSMUK, N. 2005a, 220. Vipava - arheološko najdišče Bela in Grublje. – *Varstvo spomenikov* 42. Poročila, 183.
- OSMUK, N. 2005b, 222. Vipava. Laurinova ulica. – *Varstvo spomenikov* 42. Poročila, 184–185.
- OSMUK, N. 2005c, Vipava - rimskodobni grobovi v Laurinovi ulici. – *Vipavski glas*, št. 75, letnik XX, 11–15.
- PALLECCHI, S. 2002, I mortaria di produzione centro-italica. *Corpus dei bolli*. – *Instrumentum* 1, 41–46, Roma.
- PANELLA, C. 2001, Le anfore di età imperiale nel Mediterraneo occidentale. – V: J.-P. Morel, P. Leveque (ur.), *Céramiques hellénistiques et romaines* 3, 177–275, Paris.
- PETRU, P. in D. SVOLJŠAK 1965, Ajdovščina. – *Varstvo spomenikov* 10, 197.
- PFLAUM, V. 2004, *Poznorimski obrambni in vojaški sledovi 5. stoletja na ozemlju sedanje Slovenije*. – Neobjavljena doktorska disertacija. Oddelek za arheologijo, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani.
- PRÖTTEL P. M. 1988, Zur Chronologie der Zwiebelknopffibeln. – *Jahrbuch des Römisch-germanischen Zentralmuseums Mainz* 35/1, 347–372.
- PRÖTTEL P. M. 1996, *Mediterrane Feinkeramikimporte des 2. bis 7. Jahrhunderts n. Chr. im oberen Adriaraum und in Slowenien*. – *Kölner Studien zur Archäologie der römischen Provinzen* 2, Espelkamp.
- RIGHINI, V. 2004, Fra produttori e consumatori. Parte prima: I materiali fittili pesanti nella Cisalpina. – V: S. Santoro, M. Buora (ur.), *Atti del secondo e del terzo incontro scientifico. Strumenti della salvaguardia del*

- patrimonio culturale. Carta del rischio archeologico e catalogazione informatizzata. Esempi italiani ed applicabilità in Albania: Villa Manin di Passariano*, 239–264, Udine.
- SCHINDLER KADELKA, E., U. FASTNER in M. GRUBER 2001, *Italische Terra Sigillata mit Appliken in Noricum*. – Archäologische Forschungen 6, Wien.
- ŠAŠEL, J. 1974, K zgodovini Julijsko-alpskega obrambnega področja. – *Situla* 14/15, 255–260.
- ŠAŠEL, J. 1975, Rimske ceste v Sloveniji (*viae publicae*). – V: *Arheološka najdišča Slovenije*, 74–99, Ljubljana.
- ŠAŠEL, J. 1980, Pastorizia e transumanza. Contributo alla discussione. – *Rivista storica dell'antichità* 10, 179–185 (= *Opera selecta*, *Situla* 30, Ljubljana 1992, 522–528).
- ŠAŠEL KOS M. 2002, The boundary stone between Aquileia and Emona / Mejnik med Akvilejo in Emono. – *Arheološki vestnik* 53, 373–382.
- ŠEMROV, A. 2004, *Die Fundmünzen der römischen Zeit in Slowenien* 5. – Mainz am Rhein.
- TALAJIČ, A. 2009, *Opredelelitev novcev z najdišča Vipava – arheološko najdišče Bela in Grublje*. Neobjavljeno poročilo / unpublished report, arhiv ZVKDS, OE Nova Gorica (Nova Gorica).
- TOŠKAN, B. in J. DIRJEC 2008, Sesalska makrofavna z najdišča Bela in Grublje (telovadnica). – Neobjavljeno poročilo / unpublished report, arhiv ZVKDS, OE Nova Gorica (Nova Gorica).
- TOŠKAN, B. in J. DIRJEC 2012, Sesalska makrofavna z območja rimskodobne poselitve na Grubljah pri Vipavi (Mammalian Macrofauna from the Area of the Roman settlement at Grublje near Vipava). – *Arheološki vestnik* 63, 137–157.
- TRATNIK, V. 2007, *Poročilo o spremljevalnem arheološkem nadzoru izkopov in arheoloških raziskavah za objekt: Kanalizacija Goriška cesta, Cesta 5. maja in Gregorčičeva ulica, Ajdovščina*. – Neobjavljeno poročilo / unpublished report, arhiv ZVKDS, OE Nova Gorica (Nova Gorica).
- TRATNIK, V. 2007, 2. Ajdovščina – arheološko najdišče Castra. – *Varstvo spomenikov* 44. Poročila, 15–17.
- TRATNIK, V. 2008, 111. Vipava – arheološko najdišče Bela in Grublje. – *Varstvo spomenikov* 45. Poročila, 206–207.
- ULBERT, T. (ur.) 1981, *Ad pirum (Hrušica). Spätrömische Passbefestigung in den Julischen Alpen*. – Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte 31, München.
- VERBIČ, T. 2008, *Poročilo o geološkem in pedološkem pregledu lokacije arheoloških izkopavanj ob vojašnici v Vipavi* (Ljubljana). Neobjavljeno poročilo / unpublished report, arhiv ZVKDS, OE Nova Gorica.
- VIDRIH PERKO, V. 1992, La ceramica tardo antica di Hrušica (Ad Pirum). – *Acta Rei Cretariae Romanae Fautorum* 31/32, 349–364.
- VIDRIH PERKO, V. 2000, Amfore v Sloveniji. – *Annales* 10/2, 421–456.
- VIDRIH PERKO, V. in B. ŽBONA TRKMAN 2003–2004, Trgovina in gospodarstvo v Vipavski dolini in Goriških Brdih v rimski dobi (Commerci ed economia nella Valle del Vipacco e nel Collio goriziano in età romana). – *Goriški letnik* 30–31 (2005), 17–72.
- WINTER, H. 1997, *Awarische Grab- und Streufunde aus Ostösterreich. Ein Beitrag zur Siedlungsgeschichte*. – *Monographien zur Frühgeschichte und Mittelalterarchäologie* 4, Innsbruck.
- ZÁBOJNÍK, J. 1991, Seriation von Gürtelbeschlaggarnituren aus dem Gebiet der Slowakei und Österreichs (Beitrag zur Chronologie der Zeit des awarischen Kaganats). – V: *K problematike osídlenia stredodunajskej oblasti vo včasnóm stredoveku*, 219–321, Nitra.
- ŽERJAL, T. 2008a, *Rimska vila rustika v luči drobnih najdb: primer najdišča Školarice pri Spodnjih Škofijah*. – Neobjavljena doktorska disertacija. Oddelek za arheologijo, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani.
- ŽERJAL, T. 2008b, Eastern imports in the ager Tergestinus. – *Acta Rei Cretariae Romanae Fautorum* 40, 131–140, Bonn.

Traces of Roman settlement at Grublje near Vipava

Summary

LOCATION AND RESEARCH

(figs. 1–3)

The archaeological site at Grublje is situated on the northern edge of the town of Vipava and comprises two areas. The first area stretches along the Bela stream and is called Bela, while the area west of the local road from Vipava to Vrhpolje is called Grublje. The latter name is a toponym that usually indicates ruins, often from the Roman period.

The site was identified as a Roman settlement already in 1984 (see notes 1–6). The area along the Bela stream was partly excavated in 2003–2005. It revealed stone foundations, pebble floors, a layer of

burnt remains, as well as fragments of Roman-period pottery and bricks. The foundation remains indicate four buildings. Also found were the remains of two wooden buildings from two separate construction phases, from the end of the 2nd and the end of the 3rd century, respectively.

ROMAN SETTLEMENT

(figs. 4–11)

Trial trenching was conducted at Grublje in 2008 in advance of the construction of a gymnasium for the Vipava military base. It brought to light

Roman-period remains. The ensuing rescue excavation revealed layers with archaeological remains at a shallow depth, whereby the layers were heavily damaged by ploughing and modern military ditches (see notes 7–11).

The **western part** of the excavation area revealed two lines of foundations, belonging to a building (SU [= SE] 7 and SU 8; *figs. 4; 5a,b*). Its age and function is difficult to be determined, with the only aid provided by two iron nails (*pl. 1: 13,14*) and a bronze fragment (*pl. 1: 4*). Unearthed to the east and west of the foundation remains were postholes, interpreted as the remains of wooden buildings. The postholes contained large gravel stones and fragments of Roman bricks used as packing material (*figs. 4; 6; 7*). The spatial distribution of the postholes points to more than one wooden building. The secondary use of the pottery and brick fragments could date the postholes to the Late Roman period. Small finds in this area were rare and included a glass bead (*pl. 2: 8*), iron nail (*pl. 2: 1*), glass and pottery shards (*pls. 2: 16,21; 3: 14,15; 4: 4*) and two coins from the second half of the 3rd and second half of the 4th centuries.

The **southern part** of the excavation area revealed two large Roman pits. Pit 1 (SU 76; *fig. 4*) contained Roman-period bricks, animal bones, as well as pottery, oil lamp and amphora fragments (*pls. 4: 13,14; 5: 15; 6: 4; 7: 2,6*).

Pit 2 (SU 165; *fig. 4*) was filled with dark sediment with bits of charcoal and large gravel stones. The sediment contained animal bones (see a separate article in this volume of *Arheološki vestnik*: Toškan, Dirjec 2012), as well as brick and pottery fragments (*pls. 4: 8; 5: 2*).

Archaeological layers in the **eastern part** of the excavation area were well preserved. Foundation remains of the next building were found near trench TJ7 (SU 138; *figs. 4; 9a,b*). The destruction layer of the building was found on both sides of the foundations (SU 153; *figs. 4; 10*) and revealed small finds (*pls. 3: 9; 5: 1,11; 7: 1*) and coins from the second half of the 4th century. Under the destruction layer (SU 153), several layers (SU 171, 190, 192, 201) were found that can be interpreted as Roman walking surfaces (*figs. 9b; 10*). Of those, SU 190 mostly contained small finds from the fourth century (*pls. 1: 10,11; 3: 4; 5: 3*), while SU 171 yielded small finds from the 2nd and from the 4th century (*pls. 1: 7–9; 3: 16; 4: 7; 5: 17*). The remains of a path (SU 216) were uncovered to the east of the foundation remains and the walking surface (SU 171).

During trial trenching, the northern part of **trench TJ4** (*figs. 4; 8*) revealed a destruction layer with stones preserved in two lines. These remains were not excavated, while surface cleaning yielded fragments of an Early Roman amphora and a mortar (*pls. 7: 4; 6: 1*), as well as burnt clay wall plaster and a strap-end fragment (*fig. 15; pl. 7: 7,8*). Based on analogies (see nos. 64, 65), belts with such strap-ends were common in the latest phase of the Late Avar period, between AD 780 and 800/825. The limited scope of investigation in trench TJ4 prevents further discussion on the remains in it.

SMALL FINDS

(*figs. 12;13;15; pls. 1–7*)

The research of the Grublje site included a detailed analysis of the finds unearthed during the 2008 preliminary archaeological investigation and rescue excavation.

Metal finds include a small, pyramidal bell of cast bronze (*pl. 1: 11*) and fragments of jewellery and costume items (*pl. 1: 2,5–7,12*).

Glass finds are represented by a beaker with ring base (*pl. 2: 15*) and other fragments of glass beakers (*pl. 2: 12,14,16*) from the second half of the third and the fourth centuries.

Pottery finds include fragments of Italian pottery production, represented by a *sigillata Tardopadana* Consp. 20 plate (*pl. 2: 18*) and a *Padana B* cup, of form Consp. 43 (*pl. 2: 19*). Also found was a fragment of an *Eastern sigillata B2* cup of form Hayes 74 (*pl. 2: 21*), as well as several fragments of *African Red Slip Ware*, belonging to Hayes 73 form (*pl. 3: 1*), to a wide Hayes 67 bowl (*pl. 3: 4*) and probably to Hayes 45 bowl (*pl. 3: 5*).

Common tableware mostly consists of fragments of jugs, the fabric of which points to the northern Adriatic production (*pls. 3: 10–21; 4: 1–8*). Coarse ware finds mostly include jars with everted rims (*pl. 4: 11–13,15*). The site also yielded fragments of various mortars (*pls. 5: 17; 6: 1*).

Most fragments of amphorae belong to Dressel 6B oil amphorae (*pls. 6: 4–9; 7: 1*). Also found was a rim fragment of an Almagro 51C amphora (*pl. 7: 6*), as well as a fragment of a II D/Keay 25 A African amphora (*pl. 7: 5*).

INTERPRETATION

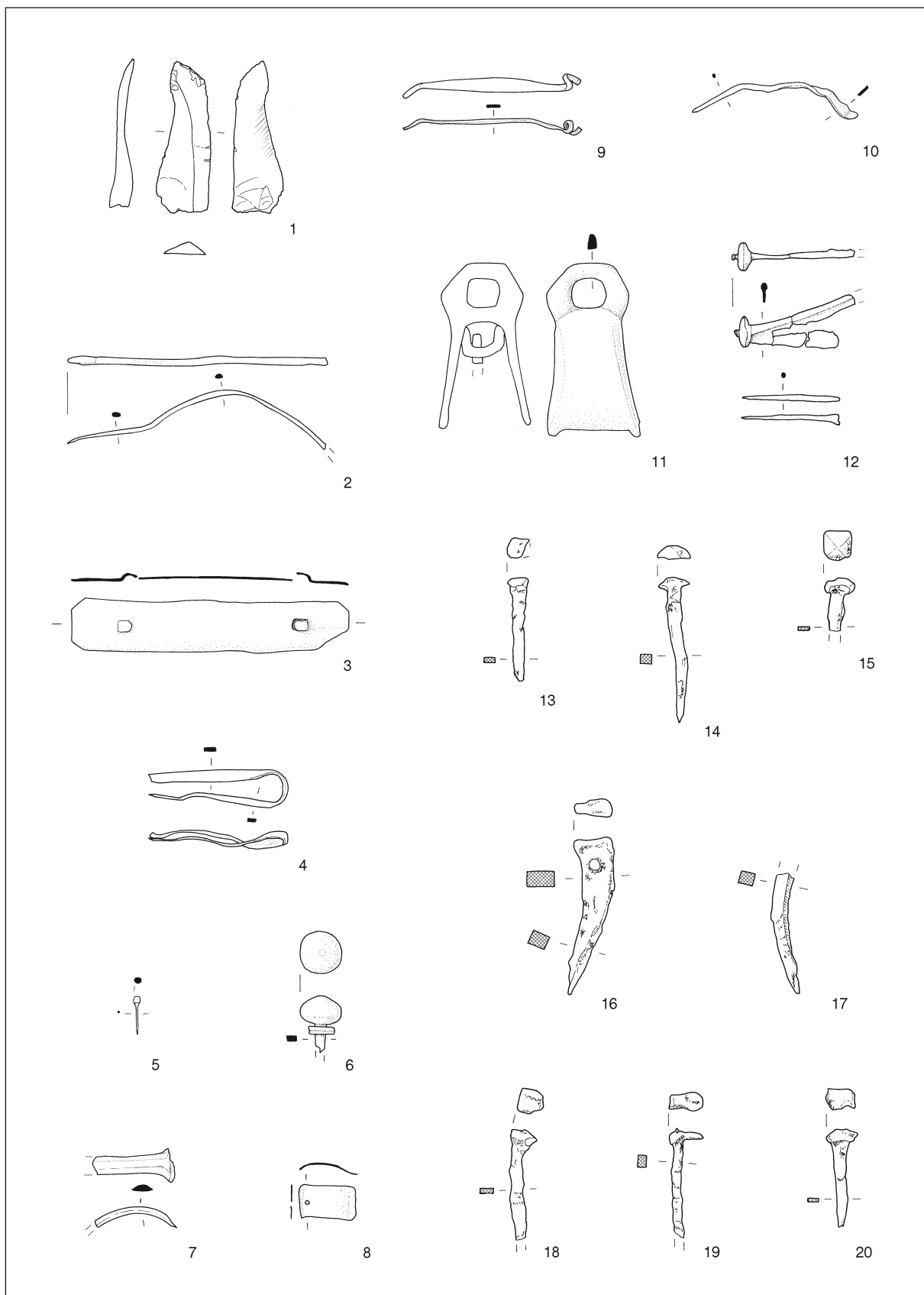
(figs. 14; 16)

Archaeological investigation at Grublje near Vipava revealed the western edge of a Roman settlement. It showed that the area was continually inhabited from the end of the 1st century AD onwards. Architectural remains in the eastern part of the excavation area could be dated to the 3th and 4th centuries, while the buildings in the western part cannot be determined more precisely. The remains are interpreted as those of a small countryside settlement with both wooden and masonry buildings, whereby similar stone buildings were also found at the Bela site during earlier investigation. None of the remains displays the architectural characteristics of a villa rustica, which leads to an assumption that the settlement rather had the status of a *vicus*. In administrative terms, the settlement and the whole of the Vipava area was included into the ager of Aquileia.

The small finds show that the settlement formed part of a wider trading network and had access to products of north-Italian, east-Mediterranean and north-African origin. Such products represent common finds also on the contemporary sites of western Slovenia. The number of coin finds at the site rises considerably in the second half of the 4th century. This can be connected with the stronger military presence and the construction of a defence system in the area (*Claustra alpium Iuliarum*), which may also have influenced the development of the small settlements in the vicinity, for example at Grublje.

Translation: Andreja Maver

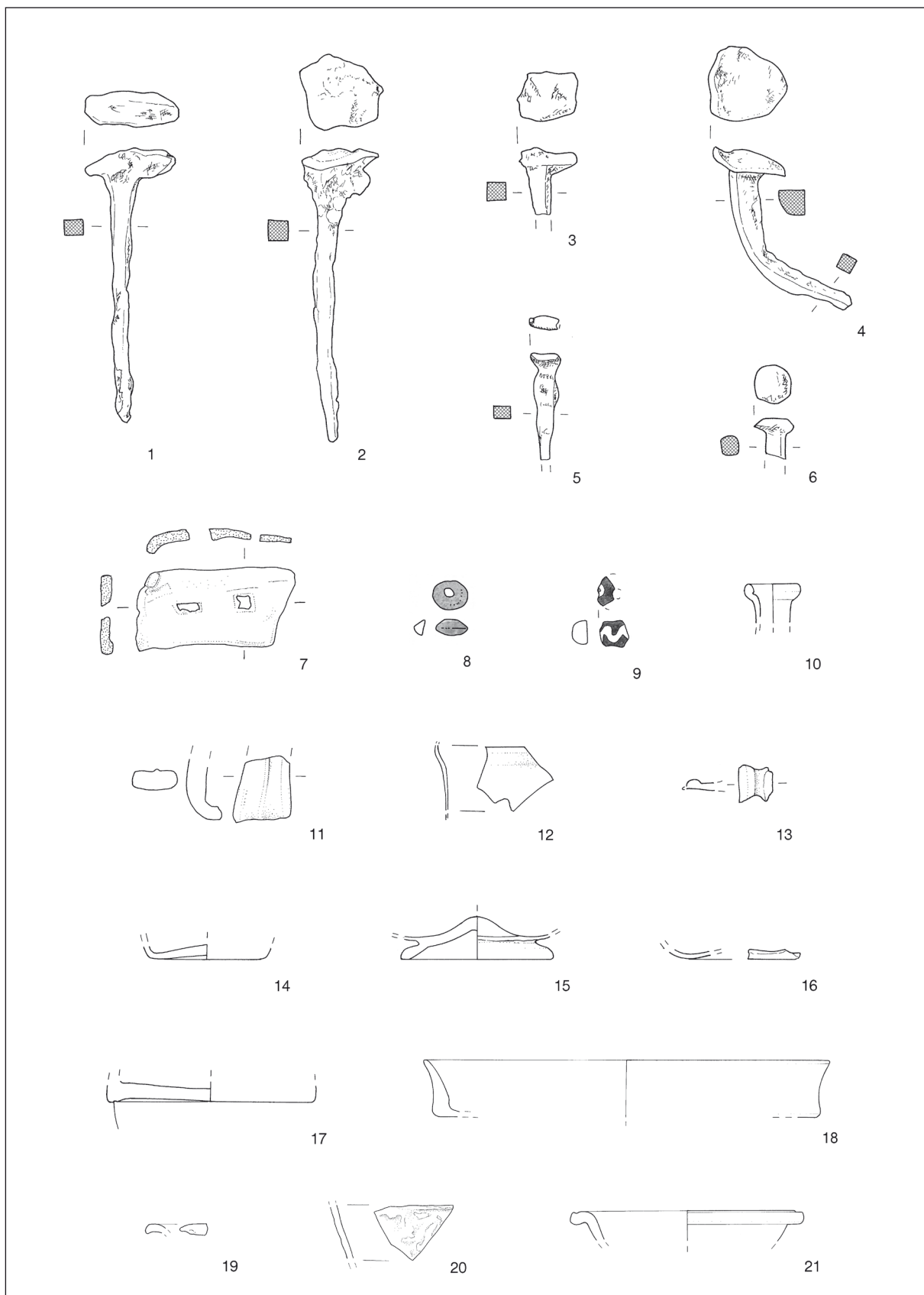
Vesna Tratnik
ZVKDS
Center za preventivno arheologijo
Poljanska 40
SI-Ljubljana
vesna.tratnik@cpa-rs.si

T. 1: Grublje. 1 kamen; 2–10,12 bron; 11 bron in železo; 13–20 železo. M. 1–20 = 1:2.

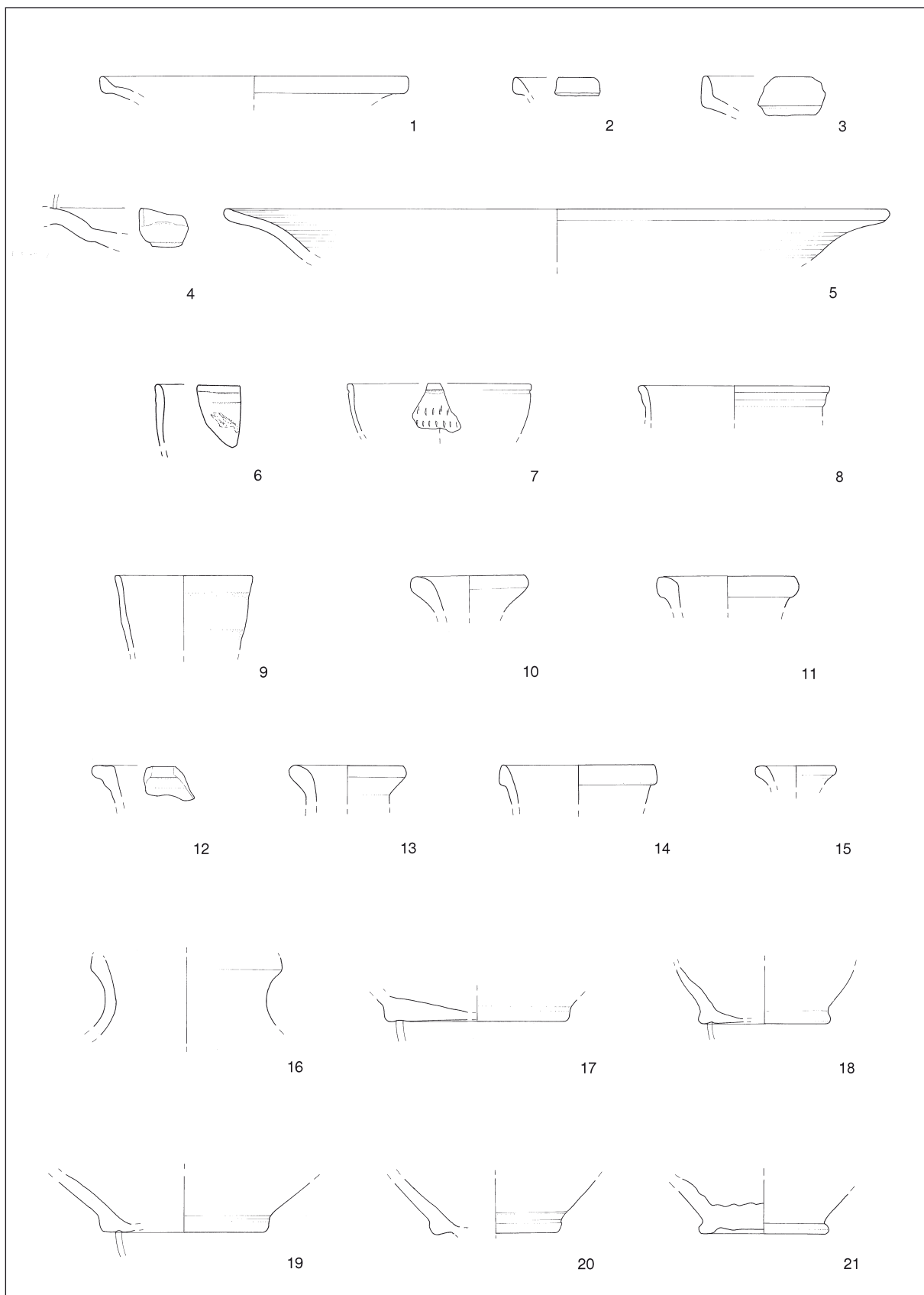
Pl. 1: Grublje. 1 stone; 2–10,12 bronze; 11 bronze and iron; 13–20 iron. Scale 1–20 = 1:2.

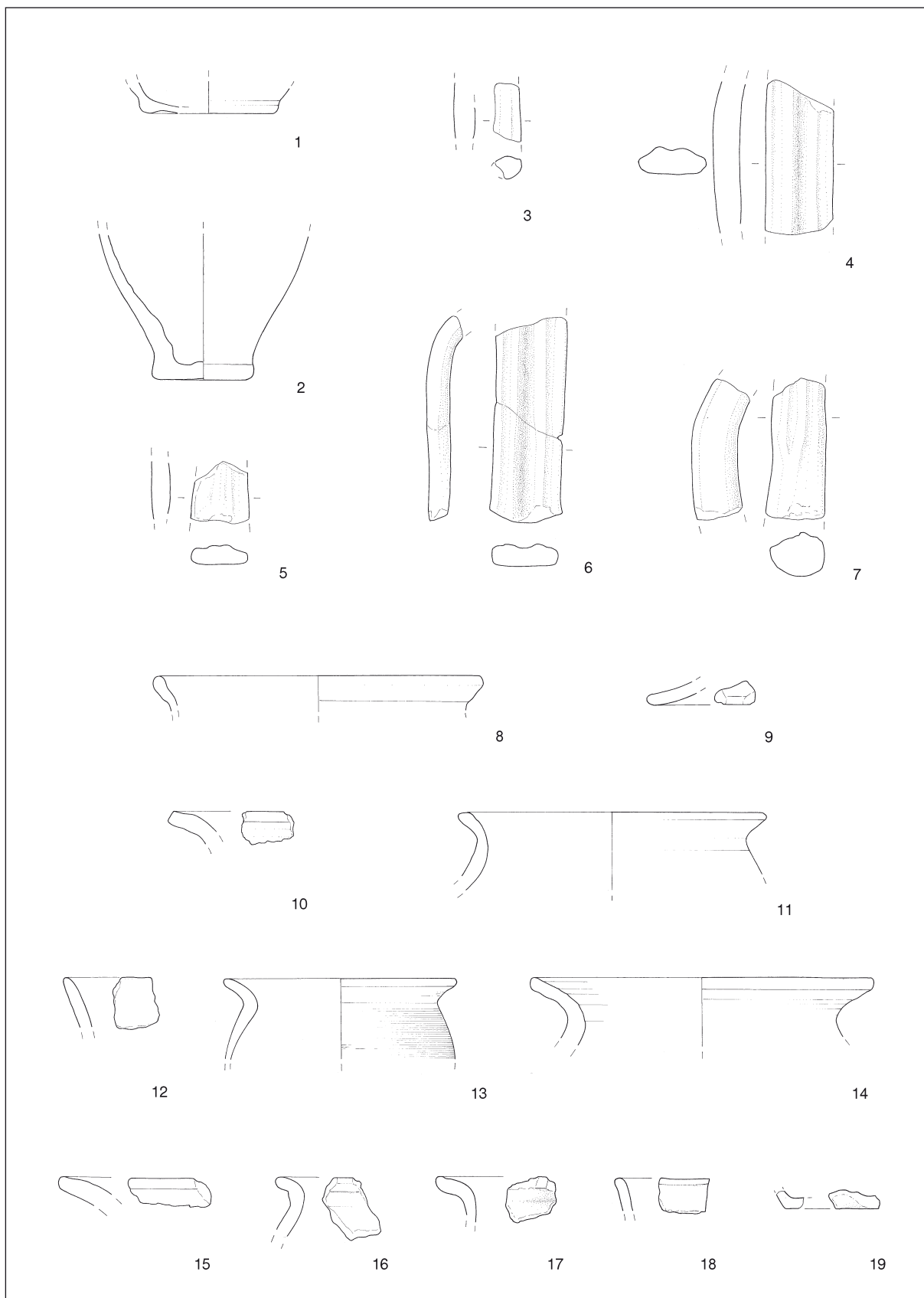
T. 2: Grublje. 1–6 železo; 7 svinec; 8–17 steklo; 18–21 keramika. M. 1–17 = 1:2; 18–21 = 1:3.

Pl. 2: Grublje. 1–6 iron; 7 lead; 8–17 glass; 18–21 pottery. Scale 1–17 = 1:2; 18–21 = 1:3.

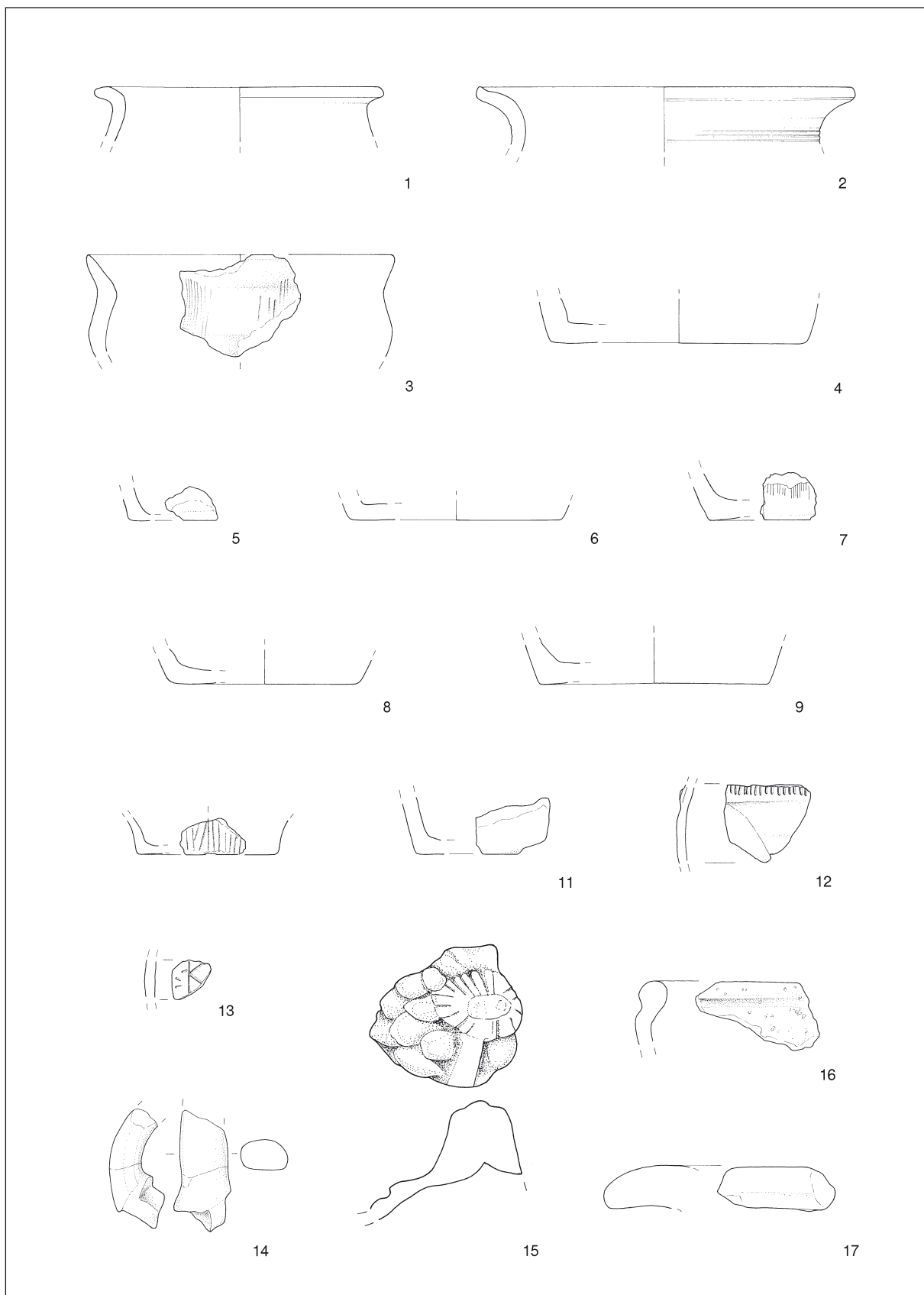
T. 3: Grublje. Keramika. M. = 1:3.

Pl. 3: Grublje. All pottery. Scale = 1:3.

T. 4: Grublje. Keramika. M. = 1:3.

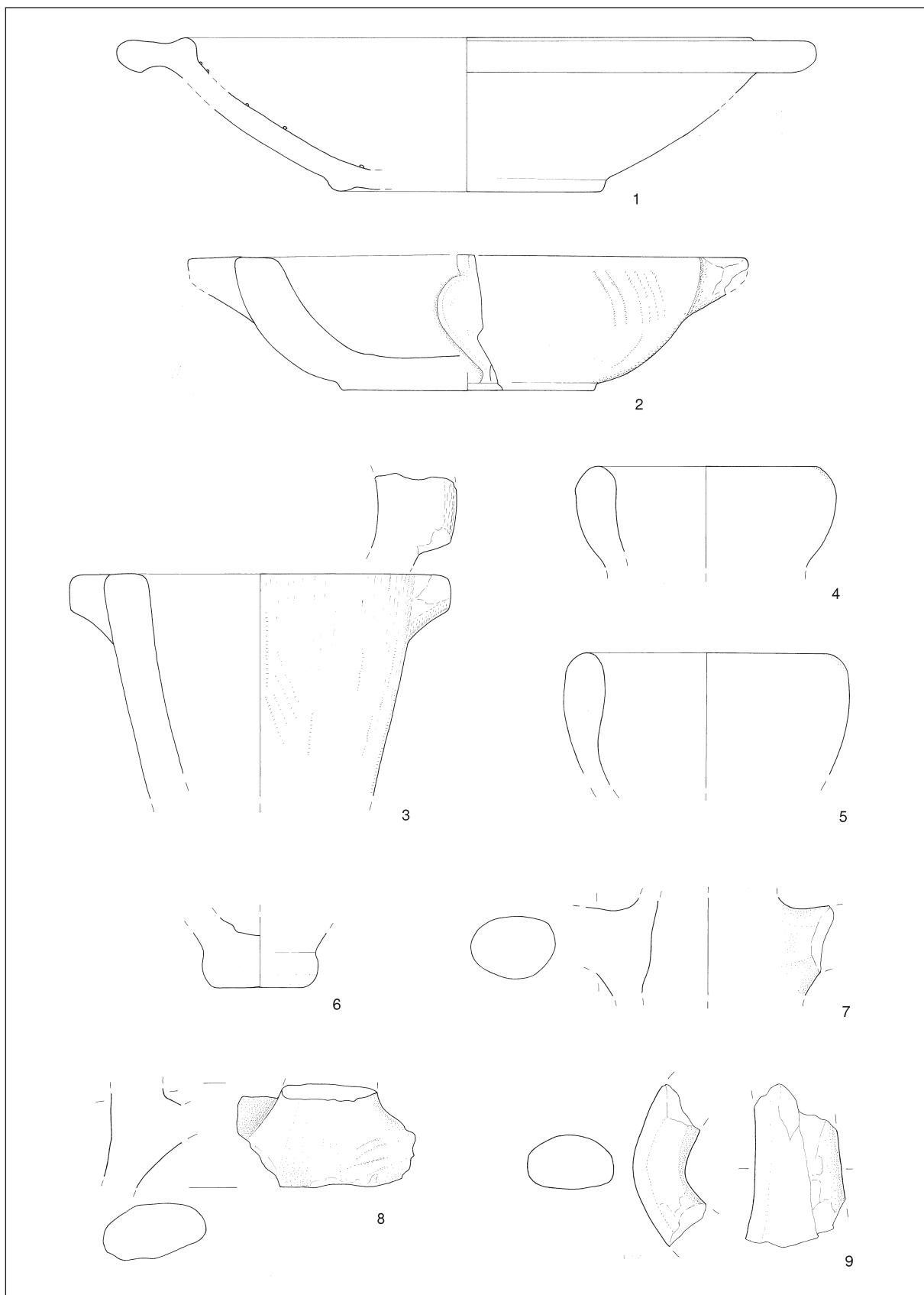
Pl. 4: Grublje. All pottery. Scale = 1:3.

T. 5: Grublje. Keramika. M. 1-14,16,17 = 1:3; 15 = 1:2.

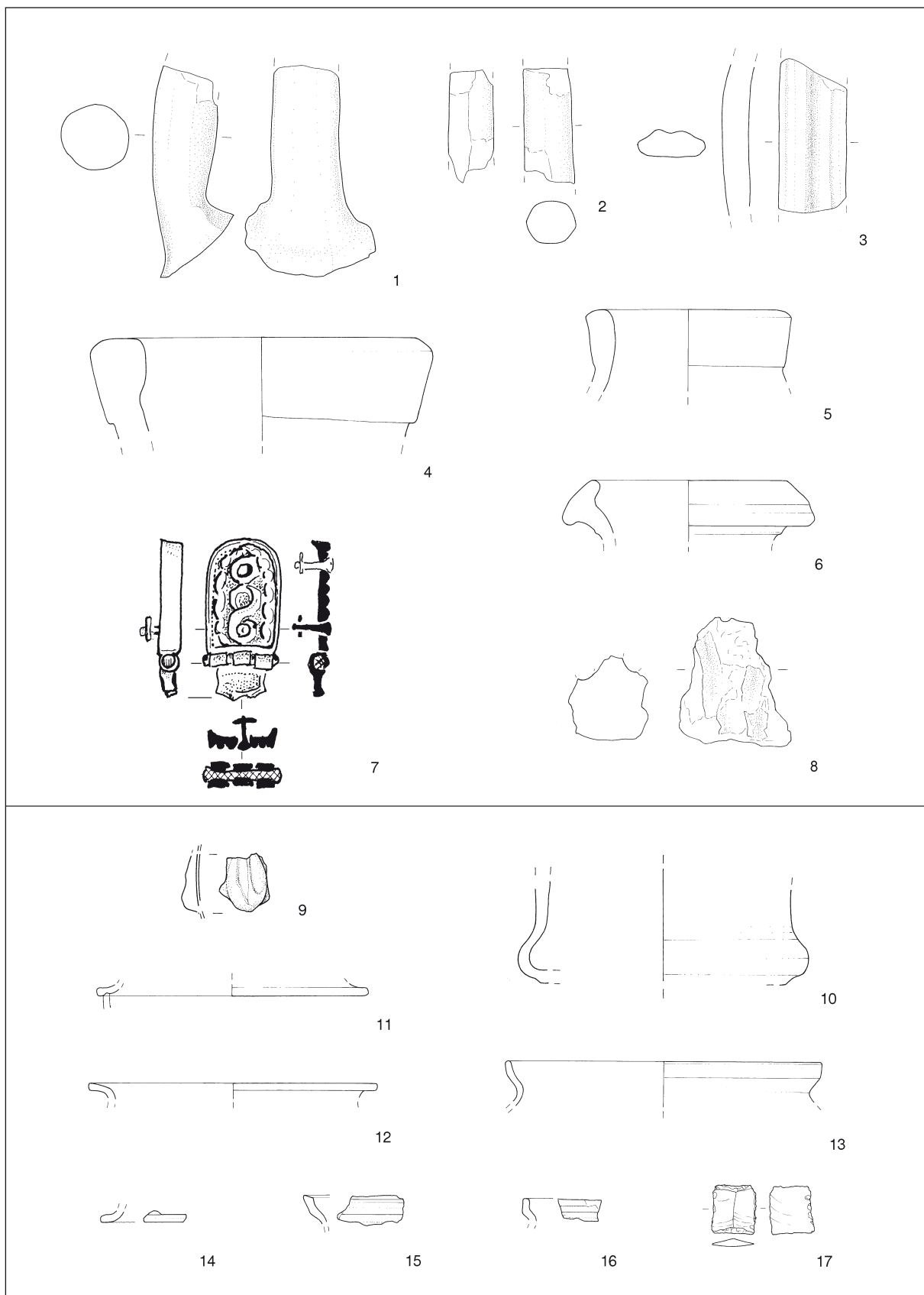
Pl. 5: Grublje. All pottery. Scale = 1-14,16,17 = 1:3; 15 = 1:2.

T. 6: Grublje. 1,4–9 keramika; 2,3 kamen. M. = 1:3.

Pl. 6: Grublje. 1,4–9 pottery; 2,3 stone. Scale = 1:3.

T. 7: Grublje. 1–6, 11–16 keramika; 7 bron in železo; 8 hišni omet; 9, 10 steklo; 17 kamen. M. 1–6, 8, 11–16 = 1:3; 9, 10, 17 = 1:2; 7 = 1:1.

Pl. 7: Grublje. 1–6, 11–16 pottery; 7 bronze and iron; 8 plaster; 9, 10 glass; 17 stone. Scale 1–6, 8, 11–16 = 1:3; 9, 10, 17 = 1:2; 7 = 1:1.

Sesalska makrofavna z območja rimskodobne poselitve na Grubljah pri Vipavi

Borut TOŠKAN in Janez DIRJEC

Izvleček

Ob raziskovanju sledov rimskodobne poselitve na Grubljah (Vipava) so bili izkopani 403 ostanki velikih sesalcev, od tega 108 taksonomsko določljivih. Skupno je bilo med njimi zastopanih najmanj pet vrst (tj. domače govedo z dobrima dvema tretjinama najdb, ovca in/ali koza, domači prašič, konj in jelen), morda pa tudi tur in zober. Biometrična analiza govejih kosti je pokazala na prisotnost ostankov velikih živali napredne "rimske" pasme tudi še v četrtem stoletju, tj. ob nastopu poznoantičnega obdobja. Prav tako je s podatki za rimskodobne primerke iz širše regije skladna plečna višina konja, kateremu je pripadala edina nepoškodovana dolga kost v celotnem gradivu (tj. stopalnica). Govedoreja, sicer osrednji vir mesa za lokalno prebivalstvo, je bila primarno domnevno usmerjena v izkoriščanje volov (in krav?) kot delovne živine. Največ 6,6-odstotni delež ostankov lovnih vrst priča o (količinsko) skromnem pomenu divjačine v lokalni prehrani.

Gljučne besede: rimska doba, Vipava, živalstvo, rimskodobna živinoreja, prehranske navade

UVOD

V letu 2008 so bili na območju Grubelj na severnem obrobju Vipave (ledini Bela in Grublje: EŠD 12173; Arkas ID 021818.05) izvedene arheološke raziskave in zaščitna izkopavanja. Zajela so zahodni rob manjše rimskodobne podeželske naselbine z lesenimi in nekaj zidanimi objekti. Izsledki študije arheološkega gradiva so predstavljeni v ločenem članku, prav tako objavljenem v okviru te številke *Arheološkega vestnika* (Tratnik 2012; glej tudi: Bratina, Tratnik 2008; Tratnik 2008). Na tem mestu se avtorja tako posvečava izključno obravnavi živalskih kosti in zob.

Abstract

During the investigation of Roman settlement traces at Grublje near Vipava (western Slovenia), 403 remains of large mammals were discovered, and 108 of these were taxonomically identified. A total of at least five species were represented among them (i.e. cattle representing over two thirds of the finds, and also sheep and/or goat, pig, horse, and red deer), and possibly also aurochs and European bison. The biometrical analysis of cattle bones showed the presence of large animals attributable to the advanced "Roman" breed also in the 4th century, i.e. at the beginning of Late Antiquity. The withers height of a horse, to which the only undamaged long bone (i.e. metatarsus) in the entire material belonged, would also agree with the data for Roman specimens from the wider region. Cattle breeding, generally the main meat source for the local inhabitants, was seemingly focused primarily on oxen (cows?) as working animals. The at most 6.6% share of hunted species testifies to a modest significance (in quantity) of game in the local diet.

Key words: Roman period, Vipava, fauna, Roman period stock-breeding, dietary habits

Tovrstnih najdb je bilo med izkopavanji pridobljenih 541, ob tem pa še po en odlomek kromolčnice in medenice človeka. Večina (403 oz. 74,5 %) jih je rimskodobne starosti, arheološko datiranih v obdobje od druge polovice 1. stoletja pa vsaj do konca 4. stoletja (Tratnik 2012, 121). Preostanek jih izvira bodisi iz kontekstov, ki so starejši od odkritih struktur na najdišču,¹ bodisi iz sedimentov mlajšega nastanka (N = 26). Te v arheozoološko analizo niso bile zajete.

¹ To velja za odlomek ovčje čeljustnice in taksonomsko nedoločljiv fragment dolge kosti.

Tab. 1: Zastopanost posameznih taksonov velikih sesalcev v gradivu z Grubelj, pridobljenem med izkopavanji v letu 2008. Podano je število določenih primerkov (*Number of Identified Specimens*; NISP) in najmanjše število osebkov (*Minimum Number of Individuals*; MNI). Obrazložitev simbola: CsCc – Caprinae s. *Capreolus capreolus*.

Tab. 1: Representation of individual large mammalian taxa in the material from Grublje, acquired during the excavations of 2008. Number of Identified Specimens; NISP, and the Minimum Number of Individuals; MNI, are given. Abbreviation: CsCc – Caprinae s. *Capreolus capreolus*.

Takson Taxon	Rimska doba / Roman period			Skupaj / Total	
	NISP	%NISP	MNI	NISP	%NISP
<i>Bos taurus</i>	70	64,8	5	86	63,2
Caprinae	13	12,0	2	17	12,5
<i>Equus caballus</i>	13	12,0	1	14	10,3
<i>Sus domesticus</i>	5	4,6	2	8	5,9
<i>Cervus elaphus</i>	3	2,8	1	4	2,9
<i>Bos</i> sp.	2	1,9	1	4	2,9
<i>Bos</i> s. <i>Bison</i>	2	1,9	1	2	1,5
CsCc	–	–	–	1	0,7

TAKSONOMIJA

Vsaj do nivoja rodu (v primeru drobnice pa do nivoja poddružine) je bilo mogoče taksonomsko določiti dobro četrtino (108 oz. 26,8 %) vseh izkopanih kosti in zob (tab. 1). Vzorec izkazuje očitno (> 93 %) prevlado ostankov domačih živali, sicer pa je v njem zastopanih najmanj šest vrst velikih sesalcev iz štirih družin. Pretežni del ostankov domnevno predstavljajo kuhinjski odpadki posameznih gospodinjstev, morda pa tudi odpadki sekundarnega razkosavanja živali (tj. grobega izločanja kosti, razreza na porcije) v produkcijsko-trgovski verigi. Najdbe sicer kažejo vse značilnosti naselbinskega gradiva.

Govedo

Daleč najboljše zastopan takson v vzorcu je domače govedo (*Bos taurus*), katerega ostanki predstavljajo dobri dve tretjini vseh taksonomsko določenih kosti in zob. Ugotovitev ni presenetljiva, saj na osrednjo vlogo te vrste pri zagotavljanju potrebnih količin rdečega mesa kažejo praktično² vsa arheozoološko obdelana rimskodobna najdišča na Slovenskem. Pričakovane so tudi ocene³ o starosti goveda ob zakolu/poginu. Razmeroma dobro so namreč zastopane predvsem odrasle, nad tri leta stare živali, medtem ko se tiste pod poldrugim

Tab. 2: Število kosti domačega goveda v gradivu z Grubelj z nezraščena epi- in diafizo po starostnih skupinah. Posamežno skupino sestavljajo skeletni elementi, katerih osifikacija se konča pri isti ontogenetski starosti (tj. v prvem, drugem, tretjem ali po tretjem letu življenja). Podatke o časovnem poteku zraščanja epi- in diafiz podaja Silver (1972).

Tab. 2: Number of cattle bones in the material from Grublje with unfused epi- and diaphyses according to age groups. Individual groups are formed by skeletal elements the ossification of which ends at the same ontogenetic age (i.e. during the first, second, third, or after the third year of life). Data about the chronological course of epiphyseal fusion is given by Silver (1972).

Starost (v letih) Age (in years)	Epifiza / Epiphysis	
	Zraščena Fused	Nezraščena Unfused
0–1	–	–
1–2	5	–
2–3	3	–
3–	6	3
Σ	14	3

letom starosti pojavljajo le izjemoma (tab. 2). Skladno z običajno prakso v okviru rimskega kmetijstva na območju srednje Evrope (Bökönyi 1974, 128; MacKinnon 2004, 93 ss) je bila torej očitno tudi v primeru rimskodobne Vipave govedoreja v prvi vrsti usmerjena v izkoriščanje vlečne sile teh živali. Deloma so se tamkajšnji živinorejci najbrž ukvarjali tudi s prirejo mleka,⁴ čeprav se ta

² Za izjemo glej Andrič et al. (2012).

³ Te sicer temeljijo na zgolj sedemnajstih izpovedno razmeroma ohlapnih podatkih o zraščeniosti epi- in diafiz.

⁴ Pomen tega sekundarnega proizvoda reje za takratne prebivalce Grubelj bi bilo mogoče konkretneje ovrednotiti

Tab. 3: Zastopanost posameznih skeletnih elementov velikih sesalcev v gradivu z Grubelj po taksonih. Podano je število določenih primerkov (NISP). Rebra niso bila vključena v proces taksonomskega določevanja gradiva.

Tab. 3: Representation of individual skeletal elements of large mammals in the material from Grublje according to taxa. NISP is given. Ribs were not included in the process of taxonomic determination of the material.

Takson Taxon	Proc. cornualis	Cranium	Maxilla	Mandibula	Dentes	Vertebrae	Scapula	Humerus	Radius	Ulna	Metacarpalia	Carpalia	Pelvis	Femur	Tibia	Metatarsalia	Tarsalia	Phalanges
<i>B. taurus</i>	–	–	–	10	8	2	–	7	2	3	10	2	4	3	10	2	3	4
Caprinae	–	–	–	1	7	–	–	–	1	–	1	–	–	–	–	3	–	–
<i>S. domesticus</i>	–	–	–	–	3	–	–	2	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
<i>E. caballus</i>	–	–	–	1	6	–	1	–	–	–	1	–	2	–	–	1	1	–
<i>C. elaphus</i>	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	2	–	–	–

dva cilja v praksi sicer do neke mere izključujeta (MacKinnon 2004, 94). Posledično naj bi bilo tako sami prehrani namenjeno predvsem meso že odsluženih, poškodovanih ali zaradi katerega drugega vzroka za delo ne (več) sposobnih goved.

V zvezi s tem je sicer treba opozoriti na marsikdaj podcenjen delež ostankov mladih živali v okviru posameznih arheozooloških vzorcev. Gre za posledico slabše obstojnosti še ne v celoti osificiranih kosti, ki zato izkazujejo večje tafonomske izgube. Z drugimi besedami to seveda pomeni, da se lahko posamezni primeri zakola mladih telet zaznavi arheozooloških raziskav tudi izmaknejo, če se kostni/zobni ostanki v sedimentu pač ne ohranijo v zadovoljivi meri. Vendar pa iz zastopanosti skeletnih elementov domačega goveda z Grubelj izhaja, da so morale biti tafonomske izgube skromne (glej spodaj). Poleg tega na prepričljivo prevlado ostankov odraslih, nad polčetrto leto starih krav, volov in bikov kažejo tudi praktično vsa druga arheozoološko obdelana rimskodobna najdišča v širši regiji (MacKinnon 2004, 79 s, 93, pril. 3–5). Zakol zdravih in nepoškodovanih mladih živali naj bi bil torej v primeru Grubelj vendarle sorazmerno redek, in to ne glede na sicer večjo kulinarično priljubljenost teletine v primerjavi z govedino.⁵

na podlagi podatkov o številčnosti odraslih krav v primerjavi z volovi, vendar pičlost in fragmentiranost govejih najdb tega ne omogočata. V rimskodobni Italiji je sicer kravje mleko po priljubljenosti zaostajalo za kozjim, je pa bil ravno njen predalpski del domnevno znan tudi po dobrih kravah mlekaricah (MacKinnon 2004, 94).

⁵ O tem je mogoče sklepati tudi iz pisanja antičnih avtorjev (MacKinnon 2004, 208).

Pravzaprav lahko domnevamo, da so se za neprisiljen zakol vsaj določenega števila mladih goved odločali predvsem večji govedorejci. V nasprotju z njimi si kmetovalci iz manjših podeželskih naselij, ki so premogli komaj kakšno glavo v prvi vrsti delovne živine, podobne vzrejne politike najbrž niso mogli privoščiti (MacKinnon 2004, 217). Zakoli so bili zato v takšnih okoljih relativno manj pogosti, so pa spričo sorazmerno obsežne klavne dobiti lastniku še vseeno zagotavljali dolgoročno zalogo mesa in maščob.

Med izkopanimi govejimi ostanki z Grubelj so zastopani vsi anatomske deli trupa živali, vključno s tistimi najbolj mesnatimi (tab. 3). Pri tem rezultati statističnega testiranja dokazujejo, da ugotovljeni deleži zastopanosti posameznih skeletnih elementov značilno⁶ odstopajo od deležev teh istih skeletnih elementov v okostju domačega goveda. Podobno pomenljiva je tudi odsotnost korelacije med številčnostjo ostankov različnih skeletnih elementov (oz. njihovih delov) in njihovo strukturno gostoto, kar priča o relativno skromnih tafonomskih izgubah (tab. 3–4; cf. Lyman 1999, tab. 7.6). V ugotovljenem vzorcu zastopanosti kosti iz bolj ali manj mesnatih delov govejega trupa tako najbrž odseva predvsem dvoje: pomanjkljivost izbranega načina vzorčenja najdb (tj. zgolj ročnega pobiranja brez spiranja sedimenta skozi sita⁷) ter specifične prehranske navade tedanjih prebivalcev raziskanega dela vasi.

⁶ χ^2 test: $p < 0,05$.

⁷ Ročno pobiranje najdb učinkoviteje zajema večje ostanke od manjših (glej npr. Toškan, Dirjec 2004, 158 ss).

Tab. 4: Zastopanost posameznih delov dolgih kosti okončin domačega goveda v gradivu z Grubelj. Podano je število določenih primerkov (NISP).

Tab. 4: Representation of individual extremities long bones of cattle in the material from Grublje. NISP is given.

Sk. element	Diafiza Diaphysis	Epifiza Epiphysis
Humerus	3	3
Radius	-	2
Metacarpus	6	4
Femur	1	2
Tibia	3	6
Metatarsus	1	1
SKUPAJ / TOTAL	14	18

Zanimiv podatek za boljše razumevanje razvojne ravni govedoreje bi bila tudi povprečna velikost živali. Žal skromno število merljivih kosti in zob (glej *prilogo*) pridobitev takšne ocene močno otežuje. Z namenom virtualnega povečanja vzorca sva zato razpoložljive metrične podatke za nedolžinske mere dolgih kosti standardizirala. Pri tem sva uporabila naslednjo formulo (glej npr. Albarella 2002; Bartosiewicz 2002):

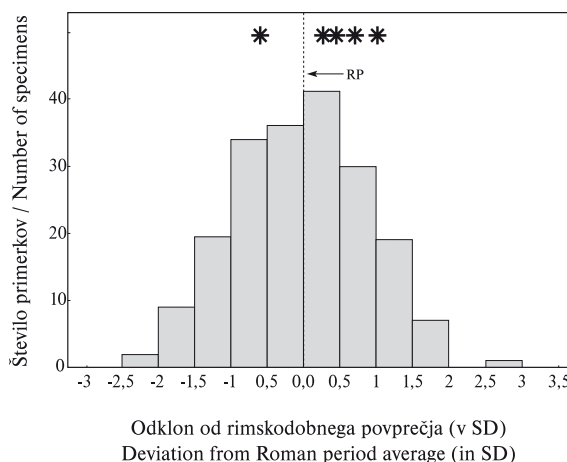
$$\text{standardizirana vrednost} = (x - m) / s,$$

kjer x predstavlja dimenzijo primerka z Grubelj, m in s pa povprečje in standardno deviacijo iste dimenzije pri izbranem referenčnem vzorcu.⁸ Kot je razvidno s slike (sl. 1), se na opisan način modificirani metrični podatki za sicer še vedno le pet govejih kosti z Grubelj⁹ umeščajo znotraj variacijske širine za primerke iste vrste z drugih rimskodobnih najdišč jugovzhodnoalpskega prostora. To seveda obenem pomeni, da je bilo tamkajšnje govedo v povprečju značilno večje od železnodobnih primerkov iste vrste z bližnjih in nekoliko bolj oddaljenih najdišč.¹⁰ V obdobju

⁸ V tem primeru je bilo kot referenčni vzorec uporabljeno gradivo s petih antičnih najdišč s Slovenskega: Ribnica/Romula, Školarice, Ljubljana/Emona (lokacija SNG Opera), Hrušica/Ad Pirum (vse lastni neobjavljeni metrični podatki) in Tonovcov grad (Toškan, Dirjec 2011).

⁹ Na sliki 1 je teh pet primerkov označenih z zvezdico (*).

¹⁰ Od bližnjih najdišč sva upoštevala Grgar – Gračišče in Tomaj – Tabor, od tistih bolj oddaljenih pa Stično, Vače, Cvinger nad Koriti, Veliki Vinji vrh, Gradec pri Mirni in Belo cerkev. Z izjemo Stične (Bökönyi 1994, 209 ss) sva v primerjavi uporabila izključno lastne neobjavljene metrične podatke.

Sl. 1: Porazdelitev standardiziranih dimenzij zadovoljivo ohranjenih dolgih kosti domačega goveda z Grubelj (N = 5; označeno z zvezdico [*]). Za primerjavo so podani še analogni podatki z več sočasnih najdišč iz jugovzhodnoalpskega prostora (N = 198; prikazano v obliki histograma). Vsaka kost je zastopana le s po eno dimenzijo, in sicer z največjo širino proksimalnega dela (dlančnica) oziroma največjo širino distalnega dela (koželjnica, golenica, stopalnica). Postopek standardiziranja dimenzij je podan v besedilu. Obrazložitev simbolov: **RP** – rimskodobno povprečje, izračunano na podlagi govejih ostankov z rimskodobnih najdišč Ribnica/Romula, Školarice, Ljubljana/Emona (lokacija SNG Opera), Hrušica/Ad Pirum (vse lastni neobjavljeni metrični podatki) in Tonovcov grad (Toškan, Dirjec 2011); **SD** – standardna deviacija.

Fig. 1: Distribution of standardised dimensions of measurable cattle long bones from Grublje (N = 5; marked by an asterisk [*]). For comparison analogous data from several contemporary sites in the southeastern Alps are given (N = 198; in the form of a histogram). Each bone is represented only by one dimension, which is the greatest breadth of the proximal end (metacarpal) or the greatest breadth of the distal end (radius, tibia, metatarsal). The procedure of metric data standardisation is presented in the text. Abbreviations: **RP** – Roman period average, calculated on the basis of cattle remains from Ribnica/Romula, Školarice, Ljubljana/Emona (location SNG Opera), Hrušica/Ad Pirum (all our own unpublished metric data) and Tonovcov grad (Toškan, Dirjec 2011); **SD** – standard deviation.

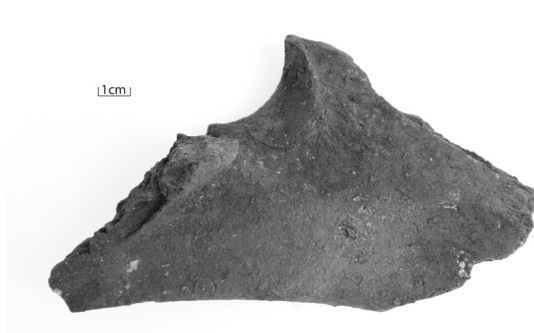
pred romanizacijo slovenskega prostora je namreč govedoreja na tem območju temeljila na nizkoraslih živalih lokalnega izvora (Boschin, Toškan 2012), kot to sicer velja tudi za druge predele srednje Evrope (Bökönyi 1974, 115).

V okviru Jame I na Prevali (= Okostna jama, kompleks Škocjana), ki leži vsega 20 km južno od Vipave, so bili sicer med arheološkim gradivom železnodobne starosti odkriti tudi ostanki razmeroma velikega goveda, ki je bilo v tem smislu povsem primerljivo z rimskodobnimi primerki iste vrste (Riedel 1977, 142 ss). Vendar pa naj bi bilo

v navedenem primeru to povezljivo predvsem z nenavadno visokim deležem zastopanosti samcev (Riedel 1977, 156) ter z uporabo jame v kultne namene (Riedel 1977, 189). V zvezi s tem velja omeniti tudi problematiko datacije gradiva, ki najbrž ni v celoti železnodobne starosti (cf. Merlatti 2001, 73 ss). Dokumentiran porast povprečne velikosti goveda na območju zahodne Slovenije na prehodu iz železne dobe v rimsko se zdi tako še vedno najbolj smiselno povezovati prav z vnosom velike "rimske" pasme v okviru procesa romanizacije tega prostora, tj. že vsaj od prvega stoletja pr. n. št. dalje (glej Horvat, Bavdek 2009, 132 ss).

Vrnimo se za hip k *sliki 1*. Štiri od tam prikazanih grubeljskih najdb izvirajo iz odpadne jame SE 76, ki se znotraj obdobja od 2. polovice 1. stoletja pa do 4. stoletja ne da natančneje datirati. Edini preostali primerek¹¹ je bil pobran iz ruševinske plasti objekta na vzhodnem delu izkopišča (SE 160), ki ga je mogoče umestiti v 4. stoletje (*sl. 4*; Tratnik 2012, 113). V okviru hodne površine z območja istega objekta sta bila sicer od merljivih govejih kosti najdena še dva primerka: diafiza golenice iz SE 190 in proksimalni del druge prstnice iz SE 201. Pri tem je pomembno, da se obe metrično prav tako ujemata s povprečno vrednostjo ustreznih dimenzij pri velikem rimskem govedu (glej *prilogo*).¹² Navkljub sicer skromnemu številu dovolj dobro ohranjenih govejih najdb iz 4. stoletja ($N = 3$) so te torej vse relativno velike in tako nakazujejo verjetnost številčno pomembne prisotnosti primerkov napredne rimske pasme v okviru obravnavane naselbine še tudi ob nastopu poznoantičnega obdobja.

Ob številnih bovidnih najdbah, ki jih je bilo mogoče z zanesljivostjo pripisati domačemu govedu, so bile na Grubljah odkrite še štiri takšne, ki se po svoji velikosti umeščajo na sam zgornji rob variacijske širine za rimskodobno domače govedo iz regije. Te bi tako lahko načeloma pripadale manjšemu turu (*Bos primigenius*), v dveh primerih

Sl. 2: Proksimalni del bovidne komolčnice z Grubelj (foto: I. Lapajne).

Fig. 2: Proximal part of a bovine ulna from Grublje (photo: I. Lapajne).

pa morda tudi zobru (*Bison bonasus*).¹³ Slednje velja za odlomek telesa komolčnice (*corpus ulnae*) oziroma odlomek proksimalnega konca istega skeletnega elementa (*sl. 2*). Ohranjena fragmenta namreč zanesljivega razlikovanja med obema omenjenima vrstama divjih bovidov ne omogočata (cf. Sala 1986, 139; Martin 1987, 68 ss). Vendar pa ostanki zobra iz rimskodobnega ali srednjeveškega obdobja na Slovenskem in v Italiji niso poznani¹⁴ (Rakovec 1973; Bon, Piccoli, Sala 1991; Benecke 2005–2006, 426), medtem ko se je tur tu zadržal vsaj do prihoda Slovanov (Rakovec 1973, 260). Če gre v primeru zgoraj omenjenih odlomkov komolčnice torej dejansko za divjega bovida, ti bržčas pripadajo turu.

Preostala dva razmeroma velika bovidna ostanka – v obeh primerih gre za proksimalni del golenice – zagotovo pripadata živali iz rodu *Bos* (tj. bodisi domačemu govedu bodisi njegovemu divjemu zarodniku turu). Primerka namreč po razmeroma širokem žlebu za mišice (*sulcus muscularis*) med golenično grbavino in stranskim kondilom (cf. Sala 1986, 147) ter po relativni sploščenosti sklepne površine navedenega kondila (cf. Martin 1987, 109 s) morfološko nedvoumno odstopata od proksimalne epifize istega skeletnega elementa pri zobru. Oba sicer izvirata iz iste stratigrafske enote (tj. SE 165), funkcionalno interpretirane kot odpadna jama, in bi lahko tako bila ostanek iste

¹¹ Gre za odlomek proksimalnega dela koželjnice, ki je na *sliki 1* prikazan kot druga zvezdica z desne.

¹² Navedeni najdbi na *sliki 1* nista prikazani. Izbran vzorec petih antičnih najdišč s Slovenskega, ki je služil kot referenca za standardiziranje posameznih metričnih podatkov z Grubelj (glej op. 8), namreč v primeru teh dveh dimenzij ni vključeval dovolj veliko število primerjalnih podatkov za verodostojen izračun povprečne vrednosti in standardne deviacije. Ugotovljena podobnost med velikostjo obeh navedenih grubeljskih najdb in velikostjo istih skeletnih elementov pri velikem "rimskem" govedu zato temelji na podatkih z italijanskih in madžarskih najdišč.

¹³ Dimenzije teh ostankov spričo ohlapne taksonomske opredelitve na *sliki 1* niso prikazane, so pa navedene v *prilogi*.

¹⁴ Po poročanju langobardskega zgodovinarja Pavla Diakona naj bi sicer zobri v pragozdovih med Vipavsko in Zgornjesavsko dolino živeli še tudi takrat, ko se je langobardski kralj Alboin s svojo vojsko in prebivalstvom leta 568 selil čez današnjo Slovenijo v Italijo (Rakovec 1973, 260).

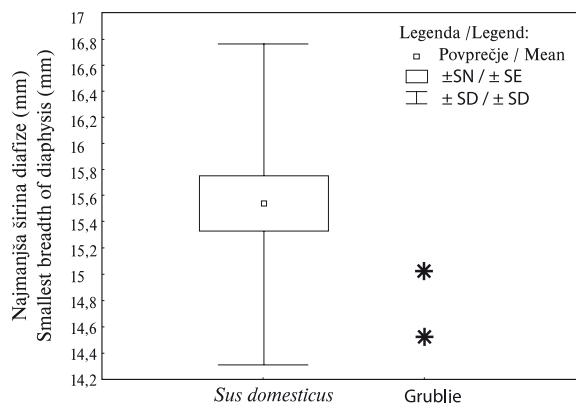
živali. Toliko bolj zato, ker gre za kosti nasprotno anatomske orientiranosti. Po drugi strani pa je treba omeniti, da pri enem od obeh primerkov epi- in diafiza še nista zraščeni, medtem ko je drugi že v celoti osificiran.

Druge vrste

Domačemu govedu po številu najdb sledita konj (*Equus caballus*) in drobnica (*Caprinae*), vsak s po 13 odlomki kosti oziroma zob (*tab. 1*). Razlika v deležu zastopanosti med omenjenima dvema taksonoma na eni strani in pa v tem pogledu vodilnim govedom (NISP = 70) na drugi je torej očitna in nedvoumna. V nasprotju s tem razlike v količini ostankov konja/drobnice in ostalih v vzorcu zastopanih vrst meje statistične značilnosti ne presegajo.¹⁵ To seveda z drugimi besedami pomeni, da nekoliko večje število najdb npr. konja v primerjavi s prašičem pač ni utemeljeno razumeti kot kazalnik dejanske razlike v številu živali navedenih dveh vrst, ki bi živele ali bile procesirane (tj. razkosane, zaužite, zakopane) v okviru obravnavane naselbine oz. njenem raziskanem delu.

Prav tako iz deležev zastopanosti posameznih vrst ni mogoče neposredno sklepati na njihov ekonomski pomen. V tem smislu so vsekakor bolj izpovedni metrični podatki ali pa podatki o spolni strukturi ter starosti živali ob zakolu. Žal ti pri tukaj obravnavanem gradivu povečini manjkajo. Pri drobnici je bilo tako starost ob poginu mogoče oceniti zgolj v primeru dveh spodnjih kočnikov (cf. Payne 1973). Od teh eden pripada med šest in dvanajst mesecev staremu jagnjetu/kozliču, drugi pa že odrasli, med dve in tri leta stari živali. Na podoben način je za tistih nekaj razpoložljivih prašičjih najdb mogoče navesti le to, da vse pripadajo domačemu prašiču (*Sus domesticus*). Njihova velikost namreč v ničemer ne odstopa od podatkov za rimskodobne primerke iste vrste s Slovenskega in okoliških pokrajin (*sl. 3*). Ugotovitev je pričakovana in kaže na skromen pomen lova v smislu zagotavljanja dodatnih količin mesa. Ne nazadnje je edina nedvoumno taksonomsko določena lovna vrsta v vzorcu jelen (*Cervus elaphus*).

Pregled ostankov konja je pokazal na prevlado kosti iz najmanj mesnatih delov trupa (*tab. 3*). Načeloma sicer velja, da je romanizirano prebivalstvo na Slovenskem konjsko meso uživalo le še izjemoma. Trupla poginulih živali so bila tako pogosto

Sl. 3: Najmanjša širina diafize dveh prašičjih nadlahtnic z Grubelj. Podane so tudi primerjalne vrednosti za 13 rimskodobnih domačih prašičev (*Sus domesticus*) s Tonovcovega gradu, Školaric (oboje lastni neobjavljeni podatki) in Bukovice (Britof; F. Boschin, ustno, 2011) ter za 23 primerkov iste vrste iz rimskega mesta Tăc/Gorsium na Madžarskem (Bökönyi 1984). Obrazložitev simbolov: SN – standardna napaka; SD – standardna deviacija.

Fig. 3: The smallest breadth of the diaphysis of two pig humeri from Grublje. Also given are comparative values for 13 Roman period domestic pigs (*Sus domesticus*) from Tonovcov grad, Školarice (both our own unpublished data), and Bukovica (Britof; F. Boschin, pers. comm. 2011), and for 23 samples of the same species from the Roman town of Tăc/Gorsium in Hungary (Bökönyi 1984). Abbreviations: SE – standard error; SD – standard deviation.

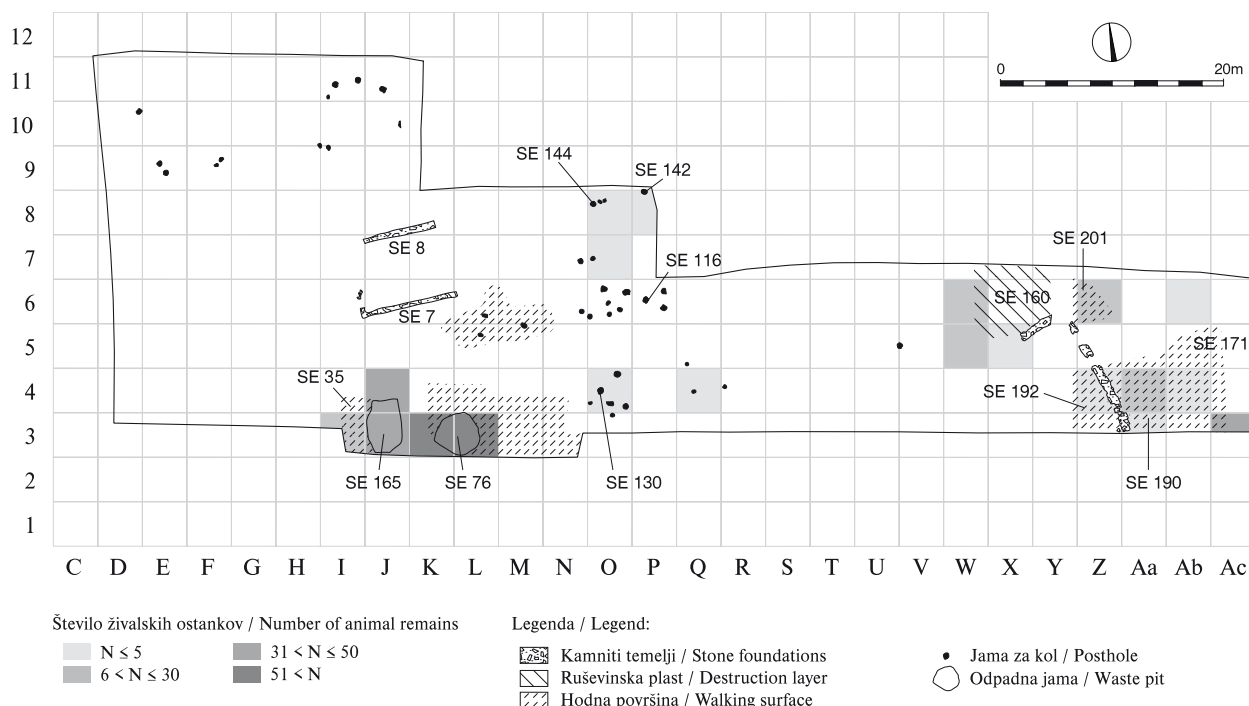
kar bolj ali manj cela zavržena v odpadne jarke oz. jame (npr. Stallibrass 2000; Bartosiewicz 2008, 181), zaradi česar so se njihove kosti med "kuhinjskimi odpadki" znašle bolj po naključju. Resnici na lju bo tudi v primeru Grubelj pretežni del konjskega gradiva izvira prav iz odpadne jame (gre za SE 76 na območju kvadrantov K3 in L3; *sl. 4*), vendar pa je skupno število najdb zelo skromno (N = 8) in ne kaže na to, da bi lahko predstavljale ostanek v jamo zavrženega trupla. To potrjuje tudi nabor zastopanih skeletnih elementov (*tab. 3*), v katerem medsebojno artikulirajoči elementi v celoti manjkajo. Na ohranjenih konjskih ostankih z Grubelj nisva zasledila nikakršnih sledi zasekanin ali urezov.

Omembe vreden – čeprav izoliran – podatek v zvezi s konjskimi najdbami je tudi ocena plečne višine živali, ki je bila v vzorcu zastopana z nepoškodovano stopalnico¹⁶ iz SE 76. Ocenjena vrednost 138,8 cm v ničemer ne odstopa od mediane za rimskodobne primerke konja s Slovenskega (*sl. 5*) in sosednjih pokrajin (Bökönyi 1984, 58). Navedena

¹⁵ χ^2 test: $p > 0,05$.

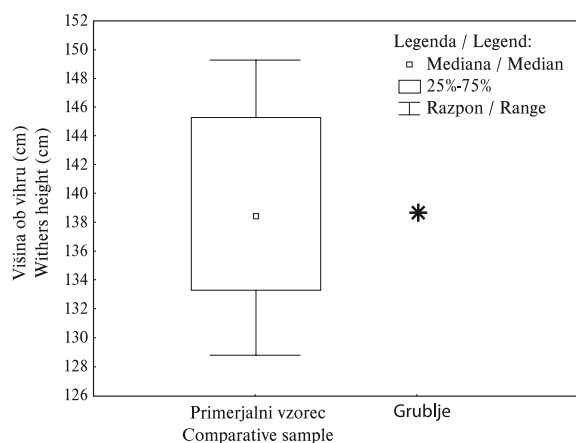
¹⁶ Največja dolžina primerka (GL *sensu* von den Driesch, 1974) znaša 265,0 mm. Višina ob vihru je bila izračunana z uporabo ustreznega Mayevega koeficienta (May 1985).

Sl. 4: Tloris izkopnega polja na Grubljah s prikazom prostorske porazdelitve živalskih ostankov. Posebej so označene tudi posamezne v besedilu podrobneje obravnavane strukture.

Fig. 4: Excavation area ground plan of Grublje, where the spatial distribution of animal remains is given. Individual structures discussed in the text are marked. (SE = SU)

Sl. 5: Višina ob vihru za konja z Grubelj, ocenjena na podlagi največje dolžine stopalnice (cf. May 1985). Podane so tudi primerjalne vrednosti za rimskodobne konje z najdišč Tonovcov grad, Hrušica/*Ad Pirum* in Ribnica/*Romula* ($N = 11$; vse lastni neobjavljeni podatki).

Fig. 5: Withers height for the horse from Grublje, estimated on the basis of the greatest length of metatarsal (cf. May 1985). Also given are comparative values for Roman period horses from Tonovcov grad, Hrušica/*Ad Pirum*, and Ribnica/*Romula* ($N = 11$; all our own unpublished data).

stopalnica je sicer edina v celoti ohranjena dolga kost v celotnem gradivu.

Taksonomsko nedoločeni ostanki

Med taksonomsko nedoločenimi živalskimi ostanki velikih sesalcev z Grubelj ($N = 296$) je bilo mogoče v 17 primerih ugotoviti vsaj to, za kateri skeletni element gre. Ob štirih odlomkih reber prevladujejo ostanki kosti iz najbolj mesnatih delov trupa: vretenca ($N = 3$), lopatica ($N = 3$), nadlahtnica ($N = 1$), koželjnica ($N = 2$), medenica ($N = 3$) in golenica ($N = 1$). Opisan vzorec je še najbolj podoben tistemu za domače govedo (*tab. 3*), kateremu mnoge od teh najdb – sodeč po njihovi velikosti – najbrž tudi pripadajo.

Do neke mere presenetljivo je skromno ($N = 4$) število ostankov reber, saj teh spričo težavnega razlikovanja med posameznimi taksoni sploh nisva taksonomsko določevala. Omenjeni štirje primerki tako dejansko predstavljajo edine najdbe reber v celotnem gradivu. Glede na podobno skromno število vretenc ($N = 5$; glej zgoraj in *tab. 3*) bi lahko v ugotovljeni sliki odseval specifičen vzorec

Tab. 5: Zastopanost posameznih taksonov velikih sesalcev v gradivu z Grubelj po funkcionalnih kontekstih. Prikazane so vse stratigrafske enote z živalskimi ostanki, v tabeli pa sicer podajava zgolj količino taksonomsko opredeljenih najdb. Za prostorsko umestitev analiziranih stratigrafskih enot glej *sliko 4*. Podano je število določenih primerkov (NISP).
Tab. 5: Representation of individual large mammalian taxa in the material from Grublje according to functional contexts. All stratigraphic units with animal remains are shown, while the table generally shows only the amount of taxonomically identified finds. See *figure 4* for the spatial distribution of analysed stratigraphic units. NISP is given.

Takson Taxon	Hodna površina Walking surface (SE: 35, 171, 190, 192, 201)	Jama za kol Posthole (SE: 116, 130, 142, 144)	Ruševinska plast Destruction layer (SE: 160)	Odpadna jama Waste pit (SE: 76, 165)
<i>B. taurus</i>	6	–	4	56
<i>Bos</i> sp.	–	–	–	2
<i>Bos</i> s. <i>Bison</i>	1	–	–	–
<i>C. elaphus</i>	–	–	1	2
<i>E. caballus</i>	1	–	4	7
Caprinae	2	1	1	8
<i>S. domesticus</i>	1	–	1	1
SKUPAJ / TOTAL	11	1	11	76

razkosavanja govejega trupa, kjer bi bili ostanki prsnega koša pač deponirani/procesirani ločeno od npr. pleč ali stegen (glej npr. Toškan, Dirjec 2011, 323 ss).

PORAZDELITEV OSTANKOV V PROSTORU

Skupno je bilo v okviru zaščitnega arheološkega izkopavanja v letu 2008 raziskanih 2.500 m² veliko območje. Seveda porazdelitev živalskih najdb v okviru navedenega prostora ni bila enakomerna, ampak sta bili ugotovljeni dve izrazitejši koncentraciji: prva na osrednjem in druga na vzhodnem delu izkopnega polja (*sl. 4*). Takšen vzorec porazdelitve najdb v prostoru je mogoče zadovoljivo razložiti z valovitostjo prodnate geološke podlage, zaradi česar so bile arheološke plasti na nekaterih delih izkopišča že preorane (Tratnik 2012, 121).

Druga raven obravnave ugotovljenega vzorca porazdelitve najdb v prostoru je vezana na arheološko interpretacijo funkcije posameznih rimskodobnih struktur na najdišču (Bratina, Tratnik 2008, 8 ss; Tratnik 2012, 109 ss). V tem smislu lahko v rimski čas datirane živalske najdbe porazdelimo v štiri podvzorce: ostanki, ki so bili najdeni v odpadnih jamah, tisti iz jam za kole, kosti in zobje iz ruševinskih plasti ter oni z domnevnih hodnih površin (*tab. 5*). Neposredna primerjava gradiva iz različnih funkcionalnih kontekstov je sicer nemogoča, saj se posamezni podvzorca močno razlikujejo v številu najdb. Kljub temu pa lahko iz *tabele 5* izluščimo nekatere zanimivosti, kot sta to npr. relativna pogostnost pojavljanja konjskih ostankov v polnilu

Tab. 6: Zastopanost posameznih taksonov velikih sesalcev v polnilu dveh rimskodobnih odpadnih jam na območju Grubelj. Za prostorsko umestitev obeh jam glej *sliko 4*. Podano je število določenih primerkov (NISP).

Tab. 6: Representation of individual large mammalian taxa in the filling of two Roman period waste pits in the area of Grublje. See *figure 4* for the spatial distribution of both pits. NISP is given.

Takson Taxon	SE 76	SE 165	Σ
<i>B. taurus</i>	47	9	56
<i>Bos</i> sp.	–	2	2
<i>C. elaphus</i>	1	1	2
<i>E. caballus</i>	7	–	7
Caprinae	8	–	8
<i>S. domesticus</i>	1	–	1
SKUPAJ / TOTAL	64	12	76

odpadnih jam (*tab. 6*) (za komentar glej zgoraj) ali pa količinska prevlada ostankov domačega goveda v kar treh od skupno štirih obravnavanih podvzorcih. Slednje je pomembno, saj podkrepljuje tezo o obstoju očitne preference prebivalcev (tega dela) rimskodobne Vipave do govedine.

V nadaljevanju sva med seboj primerjala še gradivo iz obeh odpadnih jam. Podobno kot zgoraj (*tab. 5*) omembe vrednih odstopanj v številčnosti ostankov posameznih taksonov nisva zaznala (*tab. 6*). Sva pa zato dokumentirala določene razlike v deležu zastopanosti skeletnih elementov iz različno mesnatih ($\approx$ cenjenih) delov goveda, in to neodvisno od načina izražanja količine najdb (*tab. 7*). Tako so v SE 76 prevladovali odlomki kosti iz srednje in

Tab. 7: Zastopanost skeletnih elementov domačega goveda iz različnih anatomskega delov trupa v dveh rimskodobnih odpadnih jamah z Grubelj. Posamezne anatomske dele sva na podlagi kakovosti in količine pripadajočega mesa razdelila v tri kategorije (Uerpmann 1973, 316): kategorija A (vključuje ostanke nosačev, okretačev ter drugih vratnih, prsnih in križnih vretenc, lopatic, nadlahtnic, medenic in stegnenic), kategorija B (obsega ostanke lobanj, spodnjih čeljustnic, koželjnic, golenic in mečnic) ter kategorija C (vključuje ostanke zgornjih čeljustnic, zob, dlančnic, stopalnic, zapestnih kosti, skočnic, petnic in ostalih nartnih kosti ter prstnic). Za prostorsko umestitev obeh jam glej *sliko 4*. Podano je število določenih primerkov (NISP; Lyman 1999, 100) in najmanjše število elementov (MNE; Lyman 1999, 102).

Tab. 7: Representation of cattle skeletal elements from various anatomic regions of the carcass in two Roman period waste pits from Grublje. Individual anatomic regions were divided into three categories on the basis of the quality and quantity of the corresponding meat (Uerpmann 1973, 316): category A (includes remains of vertebrae, scapulae, humeri, pelvises, and femora), category B (includes skull fragments, fragments of mandibles, radii, and tibiae), and category C (includes fragments of maxillae, teeth, metacarpals, metatarsals, carpals, tarsals, and phalanges). See *figure 4* for the spatial distribution of both pits. NISP (Lyman 1999, 100) and MNE (Lyman 1999, 102) are given.

Kazalnik količine Abundance index	SE 76			SE 165		
	A	B	C	A	B	C
NISP	8	21	19	6	1	2
MNE	4	11	7	5	1	1

najmanj cenjenih anatomskega regij trupa, v sicer bistveno manj bogatem podvzorcju iz SE 165 pa tisti iz najbolj mesnatih delov goveda. Pri tem je pomembno, da razlike presegajo mejo statistične značilnosti tako v primeru uporabe količinskega kazalnika "število določenih primerkov" (= NISP),¹⁷ kot tudi ob upoštevanju podatkov o najmanjšem številu elementov (= MNE).¹⁸ Možnost, da bi bil ugotovljeni rezultat v resnici le plod naključja, se zdi namreč zaradi tega bistveno skromnejša. Kaj pa alternativne razlage?

Na Grubljah so bili odkriti ostanki treh zidanih objektov s kamnitimi temelji ter večje število jam za kole, domnevno sledi lesenih struktur. Ker v nobenem primeru ne gre za značilno arhitekturo vile rustike, je bilo najdišče interpretirano kot manjše podeželsko naselje (Tratnik 2012, 121). To pa ima implikacije tudi za interpretacijo živalskih ostankov iz obeh zgoraj omenjenih odpadnih jam (tj. SE 76 in 165). Čeprav ti ležita vsega skupaj le 5 m narazen, se zdi ob upoštevanju tipa naselbine namreč še najverjetneje, da sta bili funkcionalno povezani z različnima objektoma (tj. vsaka s sebi najbližjim). Načeloma bi utegnili SE 165 soditi k zidanemu objektu na območju kvadratov J6–7 in K6–7 (glej SE 7 in 8; *sl. 4*), SE 76 pa h kateri od domnevnih lesenih struktur ob njenem vzhodnem oziroma severovzhodnem robu (glej večje število tam najdenih jam za kole; *sl. 4*). V tem primeru bi bilo dejstvo, da je delež ostankov iz najkvalitetnejših delov goveda značilno večji ravno v odpadni jami

zidanega objekta, po svoje celó pričakovano. Sploh če sta bili obe stavbi – tako zidana kot lesena – uporabljani za isti/podoben namen¹⁹ in bi lahko razlike v načinu gradnje odsevale status lastnikov/stanovalcev (glej npr. Toškan, Dirjec 2011, 331 ss).

Povsem mogoče seveda je, da obravnavani odpadni jami v resnici ne sodita v funkcionalni okvir ravno teh dveh objektov. Navsezadnje obe ležita na samem robu izkopnega polja, tako da nam arhitektura južno od njiju ni poznana (*sl. 4*). Teze o morebitni povezavi med različno zastopanostjo ostankov iz najbolj oziroma najmanj cenjenih delov goveda v obeh jamah s socialno (morda tudi funkcionalno) strukturiranostjo prebivalstva Grubelj pa tudi v takem primeru seveda ne bi šlo *a priori* ovreči.

V tem smislu utegne biti pomenljiv tudi zgoraj že omenjeni podatek o najdbi dveh odlomkov proksimalnega dela golenice velikega bovida v odpadni jami SE 165 (*tab. 6*; glej tudi poglavje "Govedo"). V kolikor ju gre namreč pripisati domačemu govedu, pride v poštev le samec velike "rimske" pasme. Sodeč po še nezraščeni proksimalni epifizji pri enem od primerkov je ta očitno pripadal do tri, največ tri in pol leta stari živali (Silver 1972, 286), kar je za delovno ali plemensko govedo pravzaprav šele začetek produktivne faze življenja (MacKinnon 2004, 87).

Ker gre za edini zabeležen primer zakola takšne živali na Grubljah, je seveda vsak poskus njegove

¹⁷ χ^2 test: $\chi^2 = 8,37$; $p < 0,02$.

¹⁸ χ^2 test: $\chi^2 = 7,09$; $p < 0,05$.

¹⁹ Sodeč po načinu gradnje in naboru arheoloških ostalin naj sicer ne v prvem ne v drugem primeru ne bi šlo za bivanjski objekt (V. Tratnik, ustno poročilo, 2012).

interpretacije do neke mere špekulativen. Ne nazadnje bi lahko pri vsem skupaj dejansko šlo zgolj za zakol (ali pač pogin) huje poškodovane oziroma obolele živali, kar v luči tipa naselbine in odsotnosti prestižnejših arheoloških najdb sploh ne bi bilo presenetljivo. V tem primeru dogodek kot tak seveda ne bi imel večje arheozoološke informativne vrednosti. Po drugi strani pa velja vsaj omeniti tudi možnost, da je bil zakol vendarle načrtovan, saj bi bilo tako dejanje mogoče razumeti kot podkrepitev zgornje teze o specifičnem statusu lastnika takšne živali. V kontekstu rimskodobnega podeželskega naselja naj namreč zakol mladih telet ne bi bil neposredno ekonomsko upravičen in tako najbrž zunaj domene tipičnega malega vaškega kmetovalca (MacKinnon 2004, 217). Za razliko od posameznih prazgodovinskih obdobj, ko je želja po optimiziranju iztržka mesa narekovala težnjo po zakolu med dva in polštiri leta starih goved (pač odvisno od površine razpoložljivih pašniških površin; Higham 1967, 93), je namreč rimskodobna vzrejna politika klavnega goveda favorizirala zakol živali v prvem letu življenja. Pregled objavljenih podatkov za najdišča z območja današnje Italije je tako denimo pokazal, da naj bi bila starost goveda ob zakolu v 75 do 85 odstotkih primerov presegala tri leta (gre za delovno, mlečno ter v manjši meri tudi plemensko živino), pretežni del ostalih živali pa naj ne bi bil starejši od dvanajstih mesecev (MacKinnon 2004, 79 s). Pri tem so se lahko za zakol na trgu cenjenih (MacKinnon 2004, 208 s) mladih telet domnevno odločali predvsem v okviru specializiranih govedorejskih centrov velikega obsega, kjer premišljen odvzem določenega števila mladih živali ni ogrozil reproduktivne kapacitete črede. Povprečen mali kmetovalec iz podeželskega naselja, ki je imel v ospredju vzrejo goveda kot delovne (eventualno tudi mlečne) živine, pa naj si tega praviloma ne bi mogel privoščiti (MacKinnon 2004, 215 s, 217).

Sicer pa gradivo iz SE 165 po zastopanosti ostankov iz najbolj mesnatih delov goveda izstopa tudi v primerjavi z naborom govejih kosti in zob iz vzhodnega dela izkopišča, ki so funkcionalno večinoma vezani na zgoraj že omenjeni zidani objekt iz 4. stoletja (glej območje kvadratov med Y3 in Z5; *sl.* 4). Ob zelo podobni vrstni sestavi je namreč delež ostankov iz najbolj cenjenih delov trupa pri slednjem zanemarljiv (*tab.* 8). Kot kaže, se prehrabne navade posameznih družin ali kako drugače (npr. poklicno, statusno?) opredeljenih skupin prebivalcev raziskanega dela rimskodobne Vipave torej niso bistveneje razlikovale v sami izbiri

Tab. 8: Zastopanost posameznih taksonov velikih sesalcev v gradivu z vzhodnega dela izkopišča na Grubljah (seznam SE-jev s taksonomsko opredeljivimi živalskimi ostanki: 160, 171, 190, 192 in 201; za prostorsko umestitev posameznih SE glej *sliko* 4). Količina najdb je izražena kot število določenih primerkov (NISP). V primeru domačega goveda je podana tudi zastopanost skeletnih elementov iz različnih anatomskih delov trupa (K. K. M – kvalitetna kategorija mesa). Za opredelitev posameznih kvalitetnih kategorij glej prilogi k *tabeli* 7.

Tab. 8: Representation of individual large mammalian taxa in the material from the eastern part of the excavation area at Grublje (list of SUs with taxonomically identifiable animal remains: 160, 171, 190, 192, and 201; see *figure* 4 for the spatial distribution of individual SUs). The quantity of finds is given as NISP. With cattle the representation of skeletal elements from different anatomic regions of the body is also given (M. Q. C. – meat quality category). See postscript to *table* 7 for the definition of individual categories of quality.

Takson Taxon	NISP	K. K. M. / M. Q. C.		
		A	B	C
<i>B. taurus</i>	9	1	4	4
<i>Bos</i> sp.	1			
<i>E. caballus</i>	4			
Caprinae	3			
<i>S. domesticus</i>	2			
<i>C. elaphus</i>	1			

vrste mesa – pri vseh je bilo namreč v ospredju govedo –, ampak predvsem na ravni njegove kakovosti. Podobno sliko sicer v tem smislu kažejo tudi nekatera druga bolj ali manj sočasna najdišča v Evropi (Stokes 2000, 149; MacKinnon 2004, 225), vključno s poznoantičnima naselbinama Ajdovski gradec nad Vranjem (Bartosiewicz 1999, 321) in Tonovcov grad nad Kobaridom (Toškan, Dirjec 2011, 326 ss).

Zadnjih nekaj stavkov namenjava živalskim ostankom iz jam za kole (Bratina, Tratnik 2008, 11 ss; *sl.* 4) v kontekstu možnosti, da bi lahko kateri od njih predstavljal načrtno vstavljeno daritev (cf. Armitage 1989, 149 s; Pleterski 2008, 68, 122). Dejstvo namreč je, da je bilo tovrstnih jam na območju med kvadranti L5 in N6 ter N4 in P8 kar nekaj, živalski ostanki pa so bili najdeni v le štirih od njih (SE 116, 130, 142, 144). Za nameček tri od omenjenih štirih jam domnevno nakazujejo zunanjo linijo istega objekta. Vendar pa že splošen pogled navedenega živalskega gradiva pokaže, da so bili v posameznih jamah najdeni zgolj ostanki enega ali največ dveh kosti/zob, pa še ti so bili fragmentirani do taksonomske neprepoznavnosti.

Edino izjemo v tem pogledu predstavlja odlomek stopalnice drobnice iz SE 142 (kv. P8), vsaj v anatomskega smislu pa je bilo mogoče določiti le še drobci rebra iz SE 144 (kv. Q4). Glede na maloštevilnost in razmeroma slabo stopnjo ohranjenosti navedenih ostankov tako ocenjujemo, da je njihova prisotnost v odpadnih jamah bržčas naključna.

SKLEP

Analiza živalskih ostankov z Grubelj je izpostavila več zanimivosti, od katerih pa gre spričo pičlega števila razpoložljivih najdb mnoge jemati s pridržkom. To npr. velja za tezo, da naj bi se prehrabne navade tamkajšnjih prebivalcev razlikovale predvsem v pogostnosti poseganja po najkvalitetnejšem mesu in ne toliko v izbiri vrste mesa (tj. govedine, svinjine, divjačine ipd.). Po drugi strani pa je v luči več kot 65-odstotnega deleža zastopanosti ostankov goveda mogoče brez povišanja trditi, da je bila prav ta vrsta osrednji vir rdečega mesa (vsaj) v tem delu rimskodobnih Grubelj. In to navkljub temu, da razmeroma visoka povprečna starost živali ob zakolu izpričuje njihovo primarno uporabo kot delovno živino, eventualno pa tudi za prirejo mleka. V nasprotju s tem je moral biti pomen divjačine v lokalni prehrani (količinsko) skromen. Podobno kot v okviru drugih sočasnih najdišč v regiji delež ostankov lovnih vrst med vsemi taksonomsko določenimi živalskimi kostmi in zobmi namreč niti v primeru Grubelj ne presega desetih odstotkov (*tab. 1*).

Razmeroma skromno število dobro ohranjenih najdb ponuja malo možnosti za oceno velikosti posameznih vrst domačih živali. Na podlagi edine nepoškodovane konjske dolge kosti se sicer zdi, da bi tukajšnji konji po višini ob vihru utegnili biti povsem skladni s povprečnimi vrednostmi za rimskodobne konje v regiji. Podobno velja tudi za govedo. V zvezi s tem se velja še za hip ustaviti pri podatku o domnevno pomembni prisotnosti predstavnikov velike "rimske" pasme v tedanjih čredah še tudi v 4. stoletju. Če se namreč navedena ugotovitev na eni strani lepo ujema z rezultati analize favnističnih vzorcev iz sočasnih kontekstov z bližnjih Ajdovščine (lasten neobjavljen podatek) in Vidma/Udine (grajski grič; Riedel 1993), se na drugi bistveno razlikuje od izsledkov analize gradiva s Tonovcovega gradu nad Kobaridom kot edine arheozoološko obdelane poznoantične višinske naselbine na tem območju. V slednji se je namreč "rimsko" govedo pojavljalo le še izjemoma že vse

od prve poselitvene faze dalje, ki je sicer datirana v konec 4. oz. v prvo polovico 5. stoletja (Toškan, Dirjec 2011, 333 ss).

Pri poskusu interpretacije navedenega neskladja se je treba zavedati, da popolne skladnosti v sestavi govejih čred v okviru antičnih naselbin s Padske nižine in tistih z njenega (pred)alpskega zaledja pravzaprav nikoli ni bilo, saj je bilo govedo v nižini v povprečju vedno nekoliko večje (Stork, von den Driesch 1987, 471; Riedel 1994). Vendar pa se zdi upad števila živali napredne "rimske" pasme v primeru Tonovcovega gradu²⁰ primarno vendarle smiselneje navezati na nek splošen padec razvojne ravni govedoreje v obdobju politično in varnostno nestabilne pozne antike (Toškan, Dirjec 2011, 366 ss). Sodeč po razpoložljivih podatkih (tudi tistih z Grubelj) je moral biti ta padec takó hiter kot tudi očiten in bi ga šlo – vsaj kar zadeva zahodno Slovenijo – časovno umestiti na prehod iz 4. v 5. stoletje.

Zahvala

Zahvaljujeva se Patriciji Bratina za predajo gradiva v obdelavo ter Jani Horvat, Ireni Debeljak in Vesni Tratnik za kritično oceno prve verzije rokopisa. Francesco Boschin nama je ljubeznivo odstopil metrične podatke za živalske ostanke z najdišča Bukovica – Britof. Pri oblikovanju grafične podobe prispevka je pomagal Drago Valoh.

²⁰ Podoben trend je bil sicer ugotovljen tudi pri večini drugih sočasnih višinskih naselbin jugovzhodnoalpskega prostora (Toškan, Dirjec 2011, 366).

- ALBARELLA, U. 2002, "Size matters": how and why biometry is still important in zooarchaeology. – V: K. Dobney, T. O'Connor (ur.), *Bones and the man*, 51–62, Oxford.
- ANDRIČ, M., B. TOŠKAN, J. DIRJEC in A. GASPARI 2012, Arheološki in okoljski zapis v sedimentu vodne kotanje iz začetka 1. stoletja n. št. na lokaciji NUK II (Emona). – V: A. Gaspari, M. Erič (ur.), *Potopljena preteklost. Arheologija vodnih okolij in raziskovanje podvodne kulturne dediščine v Sloveniji*, 409–416, Ljubljana.
- ARMITAGE, P. L. 1989, The use of animal bones as building material in post-medieval Britain. – V: D. Serjeantson, T. Waldron (ur.), *Diet and crafts in towns. The evidence of animal remains from the Roman to the Post-Medieval periods*, BAR. British series 199, 147–160, Oxford.
- BARTOSIEWICZ, L. 1999, Recent developments in archaeozoological research in Slovenia (Novi izsledki arheoloških raziskav v Sloveniji). – *Arheološki vestnik* 50, 311–322.
- BARTOSIEWICZ, L. 2002, Dogs from the Ig pile dwellings in the National Museum of Slovenia. – *Arheološki vestnik* 53, 77–89.
- BARTOSIEWICZ, L. 2008, Animal bones from excavations at Mrzlo Polje and Ivančna Gorica (Roman road). – V: D. Svolsjak et al., *Mrzlo Polje pri Ivančni Gorici*, Arheologija na avtocestah Slovenije 5, 181–185, Ljubljana (<http://www.zvkds.si/sl/kulturna-dediscina-slovenije/publikacije/publikacije/85-drugo-svolsjak-et-al-mrzlo-polje-pri-ivancni-gorici/>).
- BENECKE, N. 2005–2006, The Holocene distribution of European bison – the archaeozoological record. – *Munibe* 57, 421–428.
- BÖKÖNYI, S. 1974, *History of domestic mammals in Central and Eastern Europe*. – Budapest.
- BÖKÖNYI, S. 1984, *Animal husbandry and hunting in Túc-Gorsium. The vertebrate fauna of a Roman town in Pannonia*. – Budapest.
- BÖKÖNYI, S. 1994, Analiza živalskih kosti / Die Tierknochenfunde. – V: S. Gabrovec, *Stična I. Naselbinska izkopavanja / Stična I. Siedlungsausgrabungen*, Katalogi in monografije 28, 190–213, Ljubljana.
- BON, M., G. PICCOLI in B. SALA 1991, I giacimenti Quaternari di vertebrati fossili nell'Italia nord-orientale. – *Memorie di Scienze Geologiche* 43, 185–231.
- BOSCHIN, F. in B. TOŠKAN 2012, Changes in cattle body size in Slovenia from the Iron Age to the Early Middle Age. – V: J. De Grossi Mazzorin, D. Saccà, C. Tozzi (ur.), 6° convegno nazionale di archeozoologia, Parco dell'Orecchiella, 21–24. 05. 2009, *Atti del 6° convegno nazionale di archeozoologia*, 393–395, Lecce.
- BRATINA, P. in V. TRATNIK 2008, *Vipava-telovadnica 2008. Poročilo o zaščitnem arheološkem izkopavanju na najdišču Vipava-arheološko najdišče Bela in Grublje (EŠD 12173), za objekt telovadnice*. – Neobjavljeno poročilo / unpublished report; Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, OE Nova Gorica.
- DRIESCH, von den A. 1976, A guide to the measurement of animal bones from archaeological sites. – *Peabody Museum Bulletin* 1, 1–136.
- HIGHAM, C. F. W. 1967, Stock rearing as a cultural factor in Prehistoric Europe. – *The Prehistoric Society* 6, 84–106.
- HORVAT, J. in A. BAVDEK 2009, Okra, vrata med Sredozemljem in Srednjo Evropo / Ocra, the gateway between the Mediterranean and Central Europe. – Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 17, Ljubljana.
- LYMAN, R. L. 1999, *Vertebrate taphonomy*. – Cambridge.
- MACKINNON, M. 2004, Production and consumption of animals in Roman Italy: integrating the zooarchaeological and textual evidence. – *Journal of Roman Archaeology, Supplementary Series* 54, 1–264.
- MARTIN, T. 1987, Artunterschiede an den Langknochen großer Artiodactyla des Jungpleistozäns Mitteleuropas. – *Courier Forschungsinstitut Senckenberg* 96, 1–124.
- MAY, E. 1985, Widerristhöhe und Langknochenmaße bei Pferden – ein immer noch aktuelles Problem. – *Zeitschrift für Säugetierkunde* 50, 368–382.
- MERLATTI, R. 2001, Il complesso protostorico della Grotta delle Ossa a San Canziano del Carso. – *Atti e memorie della Società Istriana di Archeologia e Storia Patria* 101, 7–85.
- PAYNE, S. 1973, Kill-off patterns in sheep and goats: the mandibles from Aşvan Kale. – *Anatolian studies* 23, 281–303.
- PLETERSKI, A. 2008, *Zgodnjesrednjeveška naselbina na blejski Pristavi. Najdbe / Frühmittelalterliche Siedlung Pristava. Funde*. – Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 14, Ljubljana.
- RAKOVEC, I. 1973, Razvoj kvartarne sesalske favne v Sloveniji (Über quartäre Säugetierfaunen Sloweniens [NW Jugoslawien]). – *Arheološki vestnik* 24, 217–270.
- RIEDEL, A. 1977, I resti animali della Grotta delle Ossa (Škocjan). – *Atti del Museo civico di Storia naturale, Trieste* 30(2), 125–208.
- RIEDEL, A. 1993, Tierknochenfunde aus den Ausgrabungen im Bereich des Schlosses von Udine (Friaul). – *Aquileia Nostra* 64, 70–106.
- RIEDEL, A. 1994, Archaeozoological investigations in North-eastern Italy: the exploitation of animals since the Neolithic. – *Preistoria Alpina* 30, 43–94.
- SALA, B. 1986, *Bison schoetensacki* Freud. from Isernia la Pineta (early Mid-Pleistocene – Italy) and revision of the European species of bison. – *Palaeontographia Italica* 74, 113–170.
- SILVER, A. 1972, The aging of domestic animals. – V: D. Brothwell, E. Higgs (ur.), *Science in archaeology. A survey of progress and research*, 293–302, London.
- STALLIBRASS, S. 2000, Dead dogs, dead horses: site formation processes at Ribchester Roman fort. – V: P. Rowley-Conwy (ur.), *Animal bones, human societies*, 158–165, Oxford.
- STOKES, P. 2000, A cut above the rest? Officers and man at South Shields Roman fort. – V: P. Rowley-Conwy (ur.), *Animal bones, human societies*, 145–151, Oxford, Oakville.
- STORK, M. in A. von den DRIESCH 1987, Tierknochenfunde aus Invillino-Ibligo in Friaul/Italien. – V: V. Bierbrauer (ur.), *Invillino-Ibligo in Friaul I. Text, Münchener Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte* 33, 453–484, München.
- TOŠKAN, B. in J. DIRJEC 2004, Ostanki velikih sesalcev v Viktorjevem spodmolu / Remains of large mammals in Viktorjev spodmol. – V: I. Turk (ur.), *Viktorjev spodmol in Mala Triglavca. Prispevki k poznavanju mezolitskega obdobja v Sloveniji / Viktorjev spodmol and Mala Triglavca. Contributions to understanding the Mesolithic period*

- in Slovenia, Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 9, 135–167, Ljubljana.
- TOŠKAN, B in J. DIRJEC 2011, Sesalska makrofavna / Mammalian Macrofauna. – V: Z. Modrijan, T. Milavec (ur.), *Poznoantična utrjena naselbina Tonovcov grad pri Kobaridu. Najdbe / Late Antique fortified settlement Tonovcov grad near Kobarid. Finds*, Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 24, 303–388, Ljubljana.
- TRATNIK, V. 2008, 111. Arheološko najdišče Bela in Grublje. – *Varstvo spomenikov* 45, *Poročila*, 206–207.
- TRATNIK, V. 2012, Sledovi rimskodobne poselitve na Grubljah pri Vipavi (Traces of Roman settlement at Grublje near Vipava). – *Arheološki vestnik* 63, 105–138.
- UERPANN, H.-P. 1973, Animal bone finds and economic archaeology: a critical study of “osteoeconomic” method. – *World archaeology* 4/3, 307–322.

Mammalian macrofauna from the area of the Roman settlement at Grublje near Vipava

Summary

INTRODUCTION

In 2008, archaeological investigations and rescue excavations were carried out at the archaeological site of Grublje, on the northern bank of the Vipava river (western Slovenia). It encompassed the western edge of a small Roman provincial settlement with wooden structures and a few buildings with stone foundations. The methodology and techniques of the fieldwork and the results of the study of the archaeological material are presented in a separate article in this volume of *Arheološki vestnik* (Tratnik 2012; see also: Bratina, Tratnik 2008; Tratnik 2008). Thus, in the present article, the authors focus solely on the discussion of animal bones and teeth, 541 of which were discovered during the excavations. The majority (403 or 74.5%) are of Roman age, archeologically dated to the period between the second half of the 1st century and at least the end of the 4th century (Tratnik 2012, 131). The rest originate either from contexts earlier than the discovered structures at the site,¹ or from later emerging sediments (N = 26; *tab. 1*). These remains were not included in the archaeozoological analysis.

TAXONOMY

Just over a quarter (108 or 26.8%) of all excavated bones and teeth were identified taxonomically. The

assemblage, in which at least six large mammal species from four families are represented, reveals a clear (> 93%) supremacy of domesticated animal remains. The greater part of the remains is apparently kitchen waste from individual households, and possibly also waste from secondary butchery (i.e. rough bone separation, division into portions) along the production-trading chain. Generally the finds exhibit all characteristics of settlement material.

Cattle

By far the best represented taxon in the assemblage is cattle (*Bos taurus*; *tab. 1*), which agrees completely with the situation at practically all Roman period sites in Slovenia.² Estimations about the cattle age at death are also in accordance with the expectations.³ Namely, adult animals, i.e. over three years old, are relatively well represented, while those under the age of one and a half years appear only exceptionally (*tab. 2*). In general it is true that the share of juvenile animals at individual archaeological sites can be underestimated because their remains defy various post-depositional factors less well. Nevertheless, the skeletal part frequencies of cattle from Grublje indicate that taphonomic losses here were limited (*tabs. 3, 4*; cf. Lyman 1999, *tab. 7.6*). Also, a convincing predominance of remains of adult, more than three and a half years old cows, oxen, and bulls is revealed by practically all other

¹ This is true for the partially preserved sheep mandible and the taxonomically indeterminable long bone fragment from SU 29.

² For exception, see Andrič et al. (2012).

³ These are based on just seventeen relatively poor pieces of data on epiphyseal fusion.

archaeozoologically analysed Roman period sites in the wider region (MacKinnon 2004, 79 f., 93, appendices 3–5). In view of the mentioned facts, the culling of healthy and unwounded young animals at Grublje is indeed likely to have been a relatively rare occurrence. After all, such a practice coincides with the standard policy within Roman agriculture in central Europe (Bökönyi 1974, 128; MacKinnon 2004, 93 ff.), according to which cattle breeding was primarily focused on the exploitation of the draught power of these animals and possibly also milk production.⁴ Only after reaching old age and thus becoming inefficient at pulling were the animals also consumed.

The average cattle size from Roman period Grublje is difficult to assess since the number of measurable bones and teeth is very small (see *appendix*). With the intention of directly comparing at least the more representative of these, we have standardised the available metric data for breadth measurements of long bones. For this we used the following formula (see e.g. Albarella 2002; Bartosiewicz 2002):

$$\text{Standardised value} = (x - m) / s,$$

where x stands for the dimension of a given specimen from Grublje, and m and s for the average and standard deviation of the same dimension, calculated for a chosen reference sample.⁵ The modified metric data for (unfortunately) not more than five adequately preserved cattle bones from Grublje⁶ lay within the range of conspecific specimens from other Roman sites of the southeastern Alps (*fig. 1*), which since the Romanization of this area (i.e. from at least the 1st century BC on; Horvat, Bavdek 2009, 133 ff.) have mostly belonged to the imported large “Roman” breed (Boschin, Toškan 2012).

⁴ The significance of milk for the inhabitants of Grublje at that time could be evaluated more concretely on the basis of data about the number of adult cows in comparison to oxen, yet the small number and fragmentary preservation of the cattle finds do not enable such assessment. In Roman Italy cow's milk was not as popular as goat's milk, still its pre-Alpine section was supposedly also known for good dairy cows (MacKinnon 2004, 94).

⁵ In this case material from five Slovenian Roman Age sites was used as a reference sample: the settlement Ribnica/Romula, the villa rustica Školarice on the Slovenian coast, the town of Ljubljana/Emona (location SNG Opera), the fortlet Hrušica/Ad Pirum in the Notranjska region (all our own unpublished metrical data), and the hilltop settlement Tonovcov grad in the Soča valley (Toškan, Dirjec 2011).

⁶ On *figure 1* these five specimens are shown as asterisk (*).

Four of the Grublje finds from *figure 1* originate from waste pit SU 76, which cannot be precisely dated within the period between the second half of the 1st century and the 4th century. The remaining fifth specimen⁷ originates from the destruction layer of the building at the eastern part of the site (SU 160), which can be reliably dated to the 4th century (*fig. 4*; Tratnik 2012, 130). It should be noted that among the measurable cattle bones, two other specimens were found in the layers interpreted as the walking surface of the same building: a tibia diaphysis from SU 190 and the proximal part of a second phalange from SU 201. Interestingly, both of them metrically coincide with the average value of the corresponding dimensions of the large “Roman” cattle (see *appendix*).⁸ This is important as it indicates the not at all obvious numerical importance of the mentioned breed within the discussed settlement also during the initial part of the Late Antiquity period.

Along the numerous bovine finds from Grublje, which could be reliably assigned to domestic cattle, an additional four were discovered, which fall according to their size at the very (upper) margin of the range of the large “Roman” cattle from the region.⁹ These could thus also belong to a smaller aurochs (*Bos primigenius*) or European bison (*Bison bonasus*) (see e.g. *fig. 2*). But since the remains of the latter are unknown for the Roman period or Middle Ages in Slovenia and Italy¹⁰ (Rakovec 1973; Bon, Piccoli, Sala 1991; Benecke 2005–2006, 426), while aurochs persisted in this

⁷ This is a fragment of the proximal part of the radius, which is on *figure 2* shown as the second asterisk from the right.

⁸ These two finds are not included on *figure 1*. The chosen sample of five Roman Age sites, which served as reference for the standardisation of individual metric data from Grublje (see footnote 5), in case of these two dimensions did not include a high enough number of comparable data for the credible average value / standard deviation calculation. The established similarity between the size of both stated Grublje finds and the size of the same skeletal elements of the large “Roman” cattle is thus based on the comparative data from Italian and Hungarian sites.

⁹ Dimensions of these remains on account of the loose taxonomic definition are not shown on *figure 1* but are presented in the *Appendix*.

¹⁰ According to the records of the Lombard historian Paul the Deacon, European bison lived in the virgin forests between the Vipava region and the Upper Sava valley also at the time when the Lombard king Alboin with his army and people moved across present-day Slovenia to Italy in 568 (Rakovec 1973, 266).

area at least until the arrival of the Slavic peoples (Rakovec 1973, 260), the first option seems the more probable of the two.

Other species

Regarding the number of finds, cattle is followed by sheep/goat (*Caprinae*) and horse (*Equus caballus*), each with 13 bone or tooth fragments, respectively (*tab. 1*). The five available pig remains (*Sus* sp.) all belong to domestic pig (*Sus domesticus*; see e.g. *fig. 3*). The share of game is low, with red deer (*Cervus elaphus*; NISP = 3) being the only reliably identified species. It is evident from the above that at Grublje the importance of hunting for the assurance of an additional quantity of meat was negligible.

The examination of horse remains revealed the predominance of bones from the least meaty parts of the carcass (*tab. 3*). It is generally accepted that the Romanized inhabitants of this part of Europe ate horse meat only exceptionally. Carcasses of the deceased animals were thus often thrown whole into ditches or waste-pits (e.g. Stallibrass 2000; Bartosiewicz 2008, 181), which means that their bones appear among "kitchen waste" only by coincidence. In fact, the majority of the horse material from Grublje also originates from a waste pit (SU 76 in the area of quadrants K3 and L3; *fig. 4*), yet the total number of finds discovered there is very small (N = 8). This would speak against them being the remains of a carcass thrown into the mentioned pit, which is additionally confirmed by the fact that no anatomically connected skeletal elements were found (*tab. 3*). The preserved horse finds from Grublje do not reveal any traces of cuts or chop-marks.

Data worth mentioning – even though isolated – regarding horse finds is the withers height estimate for the specimen, which was represented in the sample by the undamaged metatarsal from SU 76.¹¹ The estimated value of 138.8 cm is in line with the median for Roman period horse specimens from Slovenia (*fig. 5*) and neighbouring regions (Bökönyi 1984, 58). The mentioned metatarsal is also the only completely preserved long bone among the entire material.

Taxonomically unidentified remains

Among taxonomically unidentified large mammal remains from the Roman Grublje (N = 296), at least the skeletal element could be identified in 17 specimens. Along with four rib fragments, remains from the meatiest carcass parts prevail: vertebrae (N = 3), scapula (N = 3), humerus (N = 1), radius (N = 2), pelvis (N = 3), and tibia (N = 1). The described pattern of skeletal representation most resembles the sample for cattle (*tab. 3*), to which many of these finds – considering their size – probably belong.

The scarce (N = 4) number of rib remains is somewhat surprising, being the only finds of this skeletal element in the entire material. Considering the similarly small total number of vertebra (N = 5; see above and *tab. 3*), the discovered picture could reflect the specific pattern of cattle carcass butchering, where the remains of the thoracic area were deposited/processed separately from e.g. shoulders or thigh (see e.g. Toškan, Dirjec 2011, 323 ff.).

THE SPATIAL DISTRIBUTION OF FINDS

During the rescue excavations in 2008 a total of 2500 m² were excavated. The distribution of animal finds within this area was naturally not even, rather it revealed two distinct concentrations: the first in the central and the second in the eastern part of the excavation area (*fig. 4*). Such a pattern of the spatial distribution of finds can be adequately explained by the undulation of the gravelly geological base, due to which archaeological layers had already been ploughed through in some parts of the site (Tratnik 2012, 129 f.).

The other aspect of discussion regarding the discovered pattern of the spatial distribution of bone finds is connected to the archaeological interpretation of the function of individual structures at the site (Bratina, Tratnik 2008, 8 ff.; Tratnik 2012, 129 f.). In this respect, animal finds dated to the Roman Period can be divided into four subsamples: remains found in waste pits, those from postholes, bones and teeth from the destruction layer, and those from hypothesized walking surfaces (*tab. 5*). The direct comparison of material from various functional contexts is impossible because individual subsamples differ significantly in the number of finds. Despite this we can discern certain interesting items from *table 5*,

¹¹ Greatest length = 265.0 mm (GL *sensu* von den Driesch, 1974). Withers height was calculated using the appropriate May's coefficient (May 1985).

such as the relative abundance of horse remains in waste pits (see the commentary above) or the quantitative predominance of cattle remains in three out of four discussed subsamples. The latter is important since it emphasizes the existence of an obvious preference by the inhabitants for beef in (at least the studied part of) the Roman Grublje.

Further, we compared the material from the two excavated waste pits (i.e. SU 76 and 165; *fig. 4*). Similarly as above (*tab. 5*), we have not noticed any significant deviations in the number of individual taxon remains (*tab. 6*). Yet we have documented significant differences in the skeletal representation of the more or less meaty ($\approx$ valued) carcass parts in cattle. Namely, in SU 76 bone fragments from medium and least valued anatomical regions of the body prevailed, while in the significantly less rich subsample from SU 165 those from the meatiest parts of cattle represented the majority of the material (*tab. 7*). It is important to note that the obtained results are independent of the used quantification unit, as whether the Number of Identified Specimens (NISP) or the Minimum Number of Elements (MNE) is applied, the observed differences exceed the level of statistical significance.¹² The possibility that the established result would be the consequence of a coincidence seems significantly smaller due to this. What are the alternative explanations?

Remains of three structures with stone foundations and a large number of postholes, assumed to be traces of wooden structures, were found at Grublje. Since in neither of these cases would we be dealing with the typical *villa rustica* architecture, the site was interpreted as a smaller provincial settlement (Tratnik 2012, 131). This interpretation also involves implications for the interpretation of animal remains from both above mentioned waste pits (i.e. SU 76 and 165). Despite the fact that they are located only 5 m apart, considering the type of settlement it seems all the more probable that they were functionally connected to different structures (i.e. each to its nearest one). In principle SU 165 could belong to the structure with stone foundations in the area of quadrants J6–7 and K6–7 (see SU 7 and 8; *fig. 4*), while SU 76 could belong to one of the hypothesized wooden structures along its eastern or northeastern edge (see the larger number of postholes found there; *fig. 4*). It has to be said that such an interpretation is hypothe-

tical – after all both waste pits are located on the exact edge of the excavation area, meaning that we are unfamiliar with the architecture south of them (*fig. 4*). Nevertheless, if the two pits indeed belong in the functional framework of either of these two (or any other constructionally different) structures, then the higher share of cattle remains from the meatiest carcass parts in the waste pit of the structure with stone foundations would not be considered surprising. Especially if both structures – the one with the stone foundations and the wooden one – were used for the same/similar purpose¹³ and the differences in the manner of building reflected the status of the owners/dwellers (see e.g. Toškan, Dirjec 2011, 331 ff.).

Further support for such a thesis might be found by taking a closer look at the above mentioned (see subchapter “Cattle”) four obviously large bovine remains, which – according to their size – might even belong to an aurochs or a European bison. Nevertheless, if these remains are not to be attributed to one of the wild bovine species but rather to the domestic one, we can only consider a male of the large “Roman” breed. The interesting thing is that two of the remains (i.e. the proximal part of a left and a right tibia) were found in waste pit SU 165 (*tab. 6*) and that one of them has a yet unfused epiphysis. It follows that (at least) this one obviously belonged to an animal up to three or three and a half years old (Silver 1972, 286), which is really only the beginning of the productive phase of life for a working or breeding cattle (MacKinnon 2004, 87).

Since this is the only recorded case of such animal culling at Grublje every attempt at its interpretation is to some extent speculative. All in all, this could be a simple case of the culling (or death) of a badly hurt/diseased animal, which in light of the settlement type and the lack of more prestigious archaeological finds would not be at all surprising. If this were so, the event as such would not have any greater archaeozoological informative value. Still, we need to mention the possibility that the culling could have been planned. Such an act could be interpreted as support of the above-mentioned thesis about the specific status of the animal's owner. Namely, in the context of the Roman period provincial settlement the culling of a young calf was not directly justifiable economically

¹² NISP: Test χ^2 : $\chi^2 = 8.37$; $p < 0.02$. MNE: Test χ^2 : $\chi^2 = 7.09$; $p < 0.05$.

¹³ Judging from the manner of building and the assemblage of archaeological remains, neither of the examples are dwellings (V. Tratnik, pers. comm. 2011).

and thus was probably out of reach for a typical small farmer (MacKinnon 2004, 217). Unlike in previous periods, when the desire to optimise the profit from meat dictated the tendency for culling of two to three and a half years old cattle (depending on the available pastures; Higham 1967, 93), the breeding policy for culling cattle of the Romans favoured the culling of animals within their first year. The examination of published data for sites in present-day Italy revealed that the age of cattle upon culling in 75 to 85 per cent of the cases exceeded three years (working, dairy, and to a smaller extent also breeding stock), while the majority of other animals was supposedly no older than twelve months (MacKinnon 2004, 79 f.). The culling of on the market highly valued young calves (MacKinnon 2004, 208 f.) was primarily the domain of large, specialised cattle breeding centres, where the prudent taking of a certain number of young animals did not endanger the herd's reproductive ability. An average small farmer from a provincial settlement, whose primary goal was to raise cattle as working (and possibly also dairy) animals, generally could not afford any similar luxury (MacKinnon 2004, 215 f., 217).

The peculiarity of the material from SU 165 regarding the skeletal representation of the meatiest carcass parts of cattle also stands out if compared with the assemblage of conspecific remains from the eastern part of the site, which are mostly tied functionally¹⁴ to another structure with stone foundations¹⁵ (see the area of quadrants between Y3 and Z5; *fig. 4*). While the species composition of these two subsamples is very similar, the share of remains from the meatiest body-parts is negligible in the latter (*tab. 8*). It seems that the dietary habits of individual families or some differently defined groups of inhabitants (e.g. occupational, by status) of the studied part of Roman Grublje did not significantly differ in the choice of meat – namely, all mainly consumed cattle – but primarily in the level of its quality. A similar picture is also revealed by some other more or less contemporary sites in Europe (Stokes 2000, 149; MacKinnon 2004, 225), including the Late Antique settlements of Ajdovski gradec above Vranje (southern Styria, Bartosiewicz 1999, 315) and Tonovcov grad above Kobarid (the Soča valley, Toškan, Dirjec 2011, 327 ff.) in Slovenia.

¹⁴ See subchapter "Cattle".

¹⁵ Dated to the 4th century.

CONCLUSION

The analysis of animal remains from Grublje brought to light several interesting facts, which due to the small number of available finds need to be taken with a grain of salt. For example, this holds true for the thesis stating that the dietary habits of the Grublje inhabitants differed mostly in the frequency of consuming meat of the highest quality and not so much in the choice of meat variety (i.e. beef, pork, game, etc.). On the other hand, we can say without hesitation that in light of the 65% share of cattle remains this exact animal was the main source of red meat at least in the part of the settlement analysed here. This appears to be true despite the fact that the relatively high average age of animals upon culling testifies to their primary use as working animals, and possibly also for the production of milk. As far as the importance of game in the local diet is concerned, it had to be modest (in quantity). Similar to other contemporary sites in the region, the share of wild species remains among all taxonomically identified animal bones and teeth at Grublje does not exceed ten percent (*tab. 1*).

The relatively small number of well-preserved finds offers few possibilities for the estimation of the size of individual animal species. The only undamaged long bone in the assemblage is represented by a horse metatarsal. On the basis of its greatest length, the withers height was estimated at 138.8 cm, which completely agrees with the average values for Roman period horses in the region. The same is true for cattle (*fig. 1; appendix*), which as far as the final part of the studied time sequence is concerned was not necessarily expected. If the predominance of large "Roman" cattle remains in the 4th century Grublje on the one hand agrees well with the results of faunal sample analysis from contemporary contexts at nearby Ajdovščina (our own unpublished data) and the castle of the northeastern Italian town of Udine (Riedel 1993), on the other hand it greatly differs from the findings of material analysis from Tonovcov grad above Kobarid as the only archaeozoologically studied Late Antique hilltop settlement in the region. Within the latter the "Roman" cattle appeared only exceptionally already from the first settlement phase on, which is dated to the end of the 4th and the first half of the 5th century (Toškan, Dirjec 2011, 334 ff.).

While attempting to interpret the stated division, we need to bear in mind that there was never

really any complete harmony in the composition of cattle herds within the Roman settlements from the Po valley and those from its (pre)Alpine surroundings, because cattle living on the plains were always somewhat larger (Stork, von den Driesch 1987, 471; Riedel 1994). Yet the crucial factor to have triggered the decrease in the number of animals of the advanced “Roman” breed in the case of Tonovcov grad¹⁶ seems to have been something else, i.e. the politically and economically unstable circumstances of the time that caused the local communities to shift towards a more localized self-sufficient (food) economy (Toškan, Dirjec 2011, 366 ff.). Judging from the available data (also from Grublje), the discussed disappearance of improved “Roman” breed(s) had to be rather rapid and could be placed at the transition from the 4th to the 5th centuries.

Acknowledgements

We would like to thank Patricija Bratina, who gave us access to the material to be studied, and Jana Horvat, Irena Debeljak, and Vesna Tratnik for critical evaluation of the first draft. Francesco Boschin kindly provided us with the metric data for animal remains from the site Bukovica – Britof. Drago Valoh helped with the graphic design of the article.

Translation: Maja Sužnik

Borut Toškan
Inštitut za arheologijo
Znanstvenoraziskovalnega centra SAZU
Novi trg 2
SI-1000 Ljubljana
borut.toskan@zrc-sazu.si

Janez Dirjec
Inštitut za arheologijo
Znanstvenoraziskovalnega centra SAZU
Novi trg 2
SI-1000 Ljubljana
iza@zrc-sazu.si

---

¹⁶ A similar trend was also established for most other contemporary hilltop settlements in the southeastern Alps (Toškan, Dirjec 2011, 366).

Priloga: Metrični podatki izmerljivih ostankov sesalske makrofavne iz rimskodobnih plasti najdišča Grublje. Zvezdica (*) označuje mere še ne v celoti osificiranih kosti. Posamezni pravokotniki v rubriki "Mere (mm)" zaobjemajo vrednosti, ki se nanašajo na isto kost. Opredelitev posameznih dimenzij podaja von den Driesch (1976).

Appendix: Metric data of measurable mammalian macrofauna remains from the Roman period layers of the site Grublje. The asterisk (*) marks the measurements of not yet completely ossified bones. Individual rectangles under "Measurements (mm)" include values regarding the same bone. The definition of individual dimensions is found in von den Driesch (1976).

Takson Taxon	Skelet. element	Dimenzija Dimension	Mere (v mm) Measures (in mm)	
<i>B. taurus</i>	Radius	Bp	85,5	
		BFp	76,5	
	Metacarpus	Bp	–	55,0
		SD	31,5	30,0
		Bd	58,0	–
	Tibia	SD	37,5	40,0
		Bd	–	68,0
		Dd	–	51,0
	Centrotarsale	GB	53,3	51,0
	Metatarsus	SD	24,5	
		Bd	58,8	
	Phalanx 1	Bp	30,5	33,0
		SD	26,0	–
		DD	18,5	–
		Bd	27,5	–
		GL	57,5	–
	Phalanx 2	Bp	31,5	
<i>Bos</i> sp.	Tibia	Bp	92,5*	> 88,0
		Dp	78,0*	80,0
<i>Bos</i> s. <i>Bison</i>	Ulna	DPA	77,5	
<i>E. caballus</i>	Scapula	LG	55,0	
		BG	45,0	
	Metacarpus	Bd	48,0	
		Td	46,0	
	Astragalus	GB	57,0	
		GH	56,0	
		LmT	56,0	
		BFDd	48,0	
	Metatarsus	Bp	50,0	
		Dp	46,0	
		SD	32,0	
		DD	26,0	
		Bd	43,5	
		Td	36,0	
		GL	265,0	
<i>C. elaphus</i>	Tibia	Bd	44,5	–
		Dd	–	35,5

Daggers of the Dangstetten type

Janka ISTENIČ

Izvleček

Za doslej neidentificirano skupino bodal s polkrožnim glavičem so značilne medeninaste zakovice z glavicami, ki imajo dvignjen rob in bunčico v sredini; značilnost njim pripadajočih polnokovinskih nožnic so poleg enakih zakovic še medeninaste zanke za pripenjanje. Največ takih bodal in nožnic izvira iz rimskega vojaškega tabora Dangstetten, zato predlagamo njihovo poimenovanje po tem najdišču.

Opisana bodala in nožnice izvirajo z najdišč in iz kontekstov, ki kažejo na datacijo od konca zgodnjeavgustejske oziroma začetka srednjeavgustejske do konca poznoavgustejske dobe.

Ključne besede: bodala, nožnice, avgustejska doba, zakovice, medenina, Dangstetten, Ljubljana

Abstract

Typical of an as yet unidentified group of daggers with a semicircular pommel are distinctive brass rivets with heads decorated with a raised edge and a small raised circle in the center. Such rivets, together with brass suspension loops, are also characteristic of the associated sheaths constructed of metal shells (Scott Type A). The largest number of these daggers and sheaths come from the fortress of Dangstetten, therefore we suggest they be called after this site.

The described daggers and sheaths come from sites and contexts that indicate a dating from the end of the early or the beginning of the middle Augustan Period to the end of the Augustan Period.

Keywords: daggers, sheaths, Augustan Period, rivets, brass, Dangstetten, the River Ljubljana

INTRODUCTION

Upon analysing the early Principate daggers with a semicircular pommel and their sheaths from the River Ljubljana (Slovenia), it turned out that two of the iron daggers and a sheath associated with one of them, all had brass rivets with heads decorated with a raised edge and a small raised circle in the middle; suspension loops on the sheath were also of brass. This feature distinguishes the discussed daggers and the sheath from the majority of other early Principate daggers with a semicircular pommel and Scott Type A sheaths, which have iron suspension loops and iron rivets with decorative enamelled heads.

FINDS FROM THE RIVER LJUBLJANA: DESCRIPTION AND CLASSIFICATION

The dagger and its sheath, found in the Ljubljana at Verd (*figs. 1, 2, 15: 6*),¹ are corroded together. They are made of iron; only the suspension loops and ornamented rivets are of pure brass.² The surviving length of the dagger in the sheath is 232 mm. The sheath is 207 mm long and 70 mm wide.

¹ The National Museum of Slovenia, Inv. No. V 443. The artefacts were conserved by Irma Langus and Sonja Perovšek, National Museum of Slovenia.

² The PIXE analysis was made with a tandem accelerator by Žiga Šmit at the Jožef Stefan Institute in Ljubljana. For the term "pure brass" see Istenič 2005, 199.

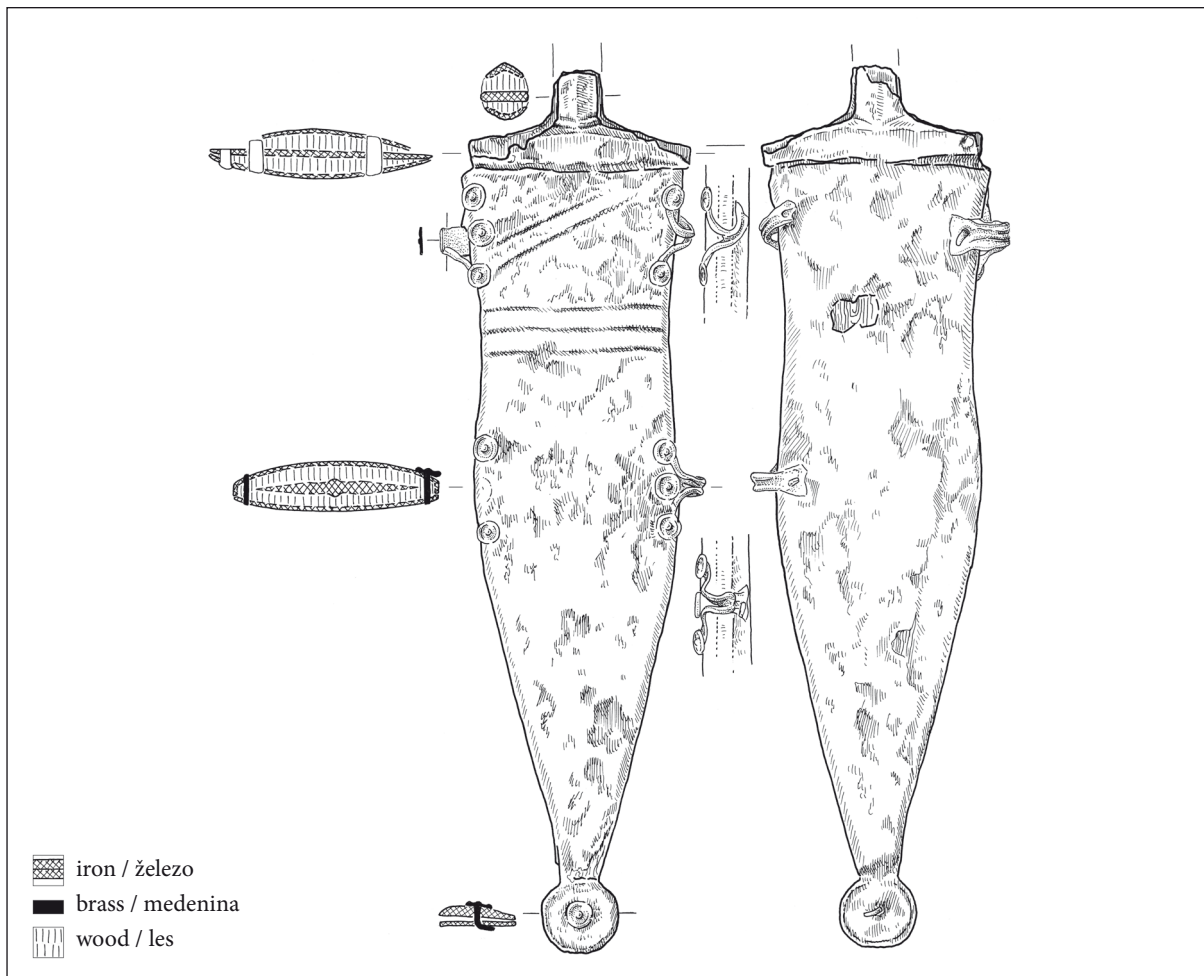

Fig. 1: The dagger and its sheath from the River Ljubljanica near Verd. Scale 1:2 (by and I. Murgelj, NMS and D. Knific Lunder).
 Sl. 1: Bodalo in nožnica iz reke Ljubljanice pri Verdu. M. = 1:2 (risba: I. Murgelj in D. Knific Lunder).

Fig. 2: The dagger and its sheath from the River Ljubljanica near Verd, both sides (photo: T. Lauko, NMS).
 Sl. 2: Bodalo in nožnica iz reke Ljubljanice pri Verdu, sprednja in hrbtna stran (foto: T. Lauko, NMS).

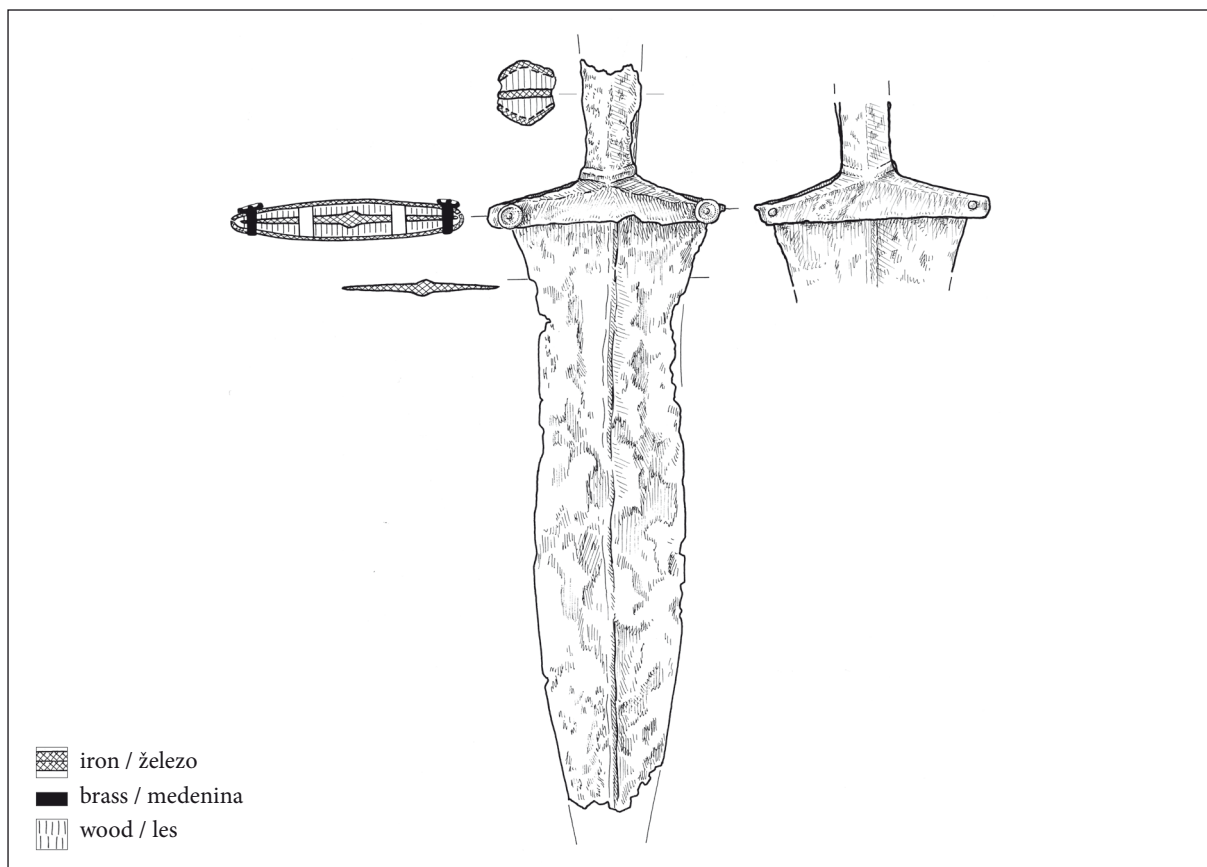

Fig. 3: The dagger from the River Ljubljanica near Podpeč. Scale 1:2 (by D. Knific Lunder).

Sl. 3: Bodalo iz reke Ljubljanice pri Podpeč. M. = 1:2 (risba: D. Knific Lunder).

Fig. 4: The dagger from the River Ljubljanica near Podpeč, both sides (photo: T. Lauko, NMS).

Sl. 4: Bodalo iz reke Ljubljanice pri Podpeč, sprednja in hrbtna stran (foto: T. Lauko, NMS).

The other dagger, from the Ljubljana at Podpeč (figs. 3, 4; 15: 7),³ was found without its sheath. Its surviving length is 200 mm and its maximum width is 62 mm. It is also iron, with two decorative rivets made of pure brass. Its blade has a pronounced waist in its upper part and a widened middle part tapering into the tip, which does not survive. The blade has a simple upstanding midrib. The X-ray of the Verd dagger in its sheath (fig. 5) reveals a similar blade with a midrib and a pronounced waist.

In both daggers the blade continues into a tang, which used to be encased in wood, horn or bone, and iron plates as an outer covering. The tang and the plates are attached to one another by rivets. In both daggers, only the lower part of the handle survives. The part enclosing the blade's shoulders contains four rivets. The two rivets at the far end have thin shanks; judging by the well-preserved rivets from the Podpeč dagger, they served mainly as decoration. They are, namely, made of brass, which is golden in colour when there is no patina. Furthermore, the rivets' heads at the front of the dagger have a relief decoration (a raised edge and a circle in the middle). The two middle rivets have no heads, but much thicker shanks and are not visible on the surface; they are clearly discernable on X-rays (figs. 5, 6) and are most probably iron. The preserved parts of the dagger have no other rivets.

The sheath from Verd (figs. 1, 2) consists of two iron shells, attached tightly and invisibly at the sides. The back shell seems straight, whereas the front one is bent more or less at a right angle at both edges. The back reveals wood under the iron shell, which would imply that the inner part of the sheath was made of wood, possibly in thin panels, which protected the dagger's blade (figs. 1, 2).

The two shells are attached to each other by four symmetrically positioned groups of three brass rivets with decorative heads at the edge of the sheath, as well as by a similar rivet positioned in the middle of the circular tip (figs. 1, 2). The same rivets at the sides of the sheath also pin the four suspension loops to the sheath. The decorative rivets' heads closely resemble the brass ones from the handle of the Podpeč dagger (figs. 3, 4).

The surface of the upper front of the sheath contains three horizontal lines with another two parallel diagonal lines above them. They are too poorly preserved to allow an interpretation. It is

Fig. 5: X-ray radiography image of the part of the dagger in its sheath from the River Ljubljana near Verd. Not to scale (by Z. Milić, NMS).

Sl. 5: Rentgenski posnetek bodala in nožnice iz reke Ljubljane pri Verdu. Ni v merilu (foto: Z. Milić, NMS).

³ The National Museum of Slovenia, Inv. No. V 2126. The artefacts were conserved by Anita Virag and Sonja Perovšek, National Museum of Slovenia.

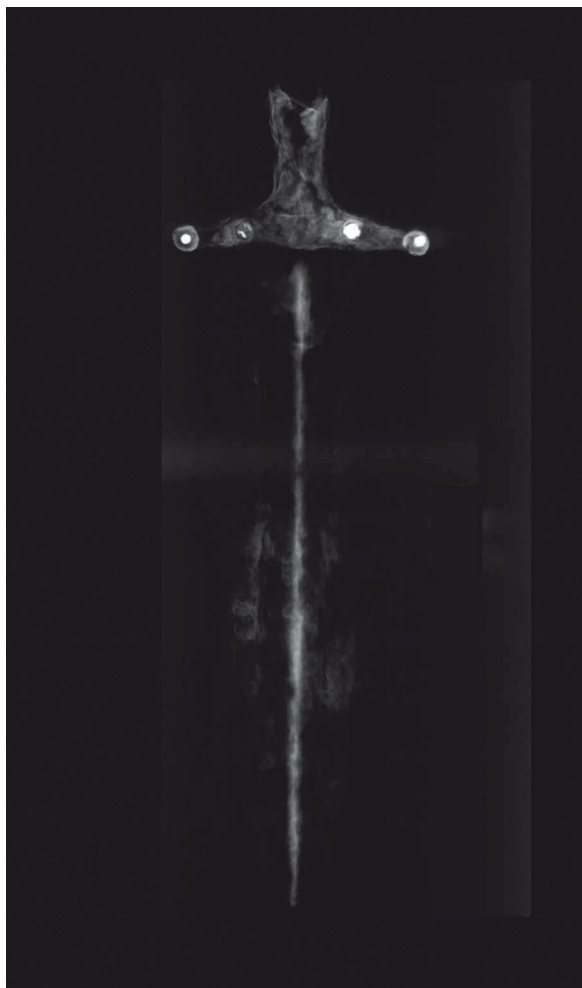

Fig. 6: X-ray radiography image of the dagger from the River Ljubljanica near Podpeč. Not to scale (by Z. Milić, NMS).
Sl. 6: Rentgenski posnetek bodala iz reke Ljubljanice pri Podpeči. Ni v merilu (foto: Z. Milić, NMS).

not completely out of the question that this was once a (metal-inlaid) decoration (*fig. 1*).

The dagger found at Podpeč and the sheath from the vicinity of Verd share similar rivets (brass, similarly ornamented heads). This would imply that daggers and sheaths with such rivets were designed as a whole and were manufactured in the same workshops. The same goes for other early Roman daggers and associated sheaths.

Both daggers belong to the extensive group of Roman daggers with a flat tang (as opposed to a rod tang) and a handle that was typically constructed by placing rivets through the shoulders and its other parts. Their associated sheaths were made of iron shells (Scott Type A) and lined with wood. They were in use during the Augustan period and

the first half of the 1st century AD.⁴ The sheath from the vicinity of Verd belongs to this group.

The use of copper alloy for loops and rivets is unusual. Most sheaths with metal shells and their corresponding daggers with a semicircular pommel have iron loops and iron rivets with enamelled heads.⁵

OTHER DAGGERS AND SHEATHS

A dagger with parts of the sheath (*fig. 7*), which is a close parallel to the described piece from the River Ljubljanica, comes from the Roman fortress of Dangstetten by the Upper Rhine (*fig. 15: 1*),⁶ garrisoned from c. 20/15 to 9/7 BC.⁷ The main similarities include the dagger's blade (the basic form and particularly the simple midrib), as well as the appearance and metal of the ornamented rivets and suspension loops. There were other remnants of "bronze"⁸ loops and rivets found at the site (*fig. 8*),⁹ which also belonged to similarly decorated sheaths and/or daggers. Another sheath from Dangstetten has "bronze" rivets with similarly shaped decorative heads; however, its suspension loops are different (*fig. 8: 972/5*).¹⁰ The Dangstetten finds include one more parallel to the group in question: it is a sheath with "bronze" rivets with heads, which, judging by the publication, do not have a relief decoration (*fig. 8: 1143/5*).¹¹

⁴ Scott 1985, 160–167. For the wooden lining of the sheath with metal shells from the Ljubljanica (National Museum of Slovenia, Inv. No. 417) cf. Rant et al. 1994.

⁵ Milošević 2003, cover; Niemeyer 1990; Radman-Livaja 2004, figs. 8, 9; Wamser, Flügel, Ziehaus 2000, 321, 330, 331, Cat. No. 22a, 38a. Due to poor descriptions it is often impossible to figure out the material of the rivets and loops. The claim in Bishop, Coulston 2006, 85, that the loops were made of copper alloy is incorrect. Also incorrect is the reconstruction of the sheath from the Kupa at Sisak with its brass loops in Obmann 2000 (pl. 72); the loops and the corresponding rivets are namely of iron (cf. Radman-Livaja 2004, 52, 128, fig. 9, Cat. No. 60).

⁶ Fingerlin 1986, 207/3.

⁷ Roth-Rubi 2006, 103; ead. 2002; Ehmig 2010; Martin-Kilcher 2011, 44–5, n. 62.

⁸ The publication describes the material as bronze, although no analysis was made. The accurate description of the material would therefore be "copper alloy".

⁹ Fingerlin 1986, 164/6, 211/15; id. 1998, 552/6? (the material of the loop is not mentioned; the style of the drawing would suggest copper alloy), 625B/1,2.

¹⁰ Fingerlin 1998, 972/5.

¹¹ Fingerlin 1998, 1143/5.

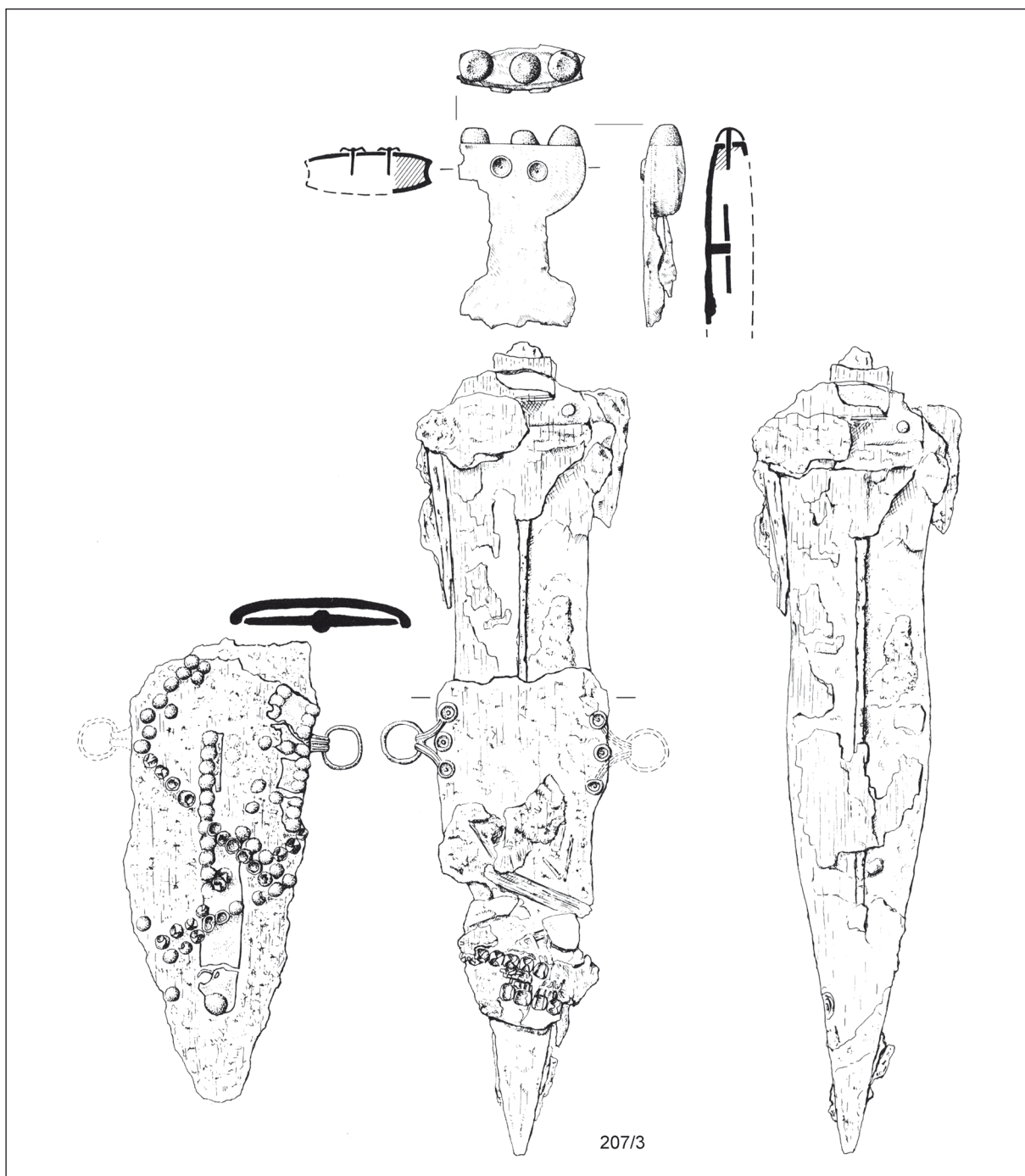

Fig. 7: Dangstetten. The iron dagger and remains of the associated iron sheath with copper-alloy rivets and suspension loops. Scale 1:2 (from Fingerlin 1986, 207/3).

Sl. 7: Dangstetten. Železno bodalo in železna nožnica z okrasnimi zakovicami in zankami iz bakrove zlitine. M. = 1:2 (po Fingerlin 1986, 207/3).

The brass loops and decorated rivets from Dangstetten and the River Ljubljanica sheaths and daggers have excellent analogies among the finds from the middle-Augustan workshop/repair shop at Štalenska gora/Magdalensberg in Carinthia (figs. 9;

15: 5).¹² Very likely, the “bronze” (cf. n. 8.) rivets on a dagger handle and sheath from the middle-

¹² Dolenz, Flügel, Öllerer 1995, figs. 7: 11, 13: 98, 15: 124. The material is described as bronze – cf. n. 8.

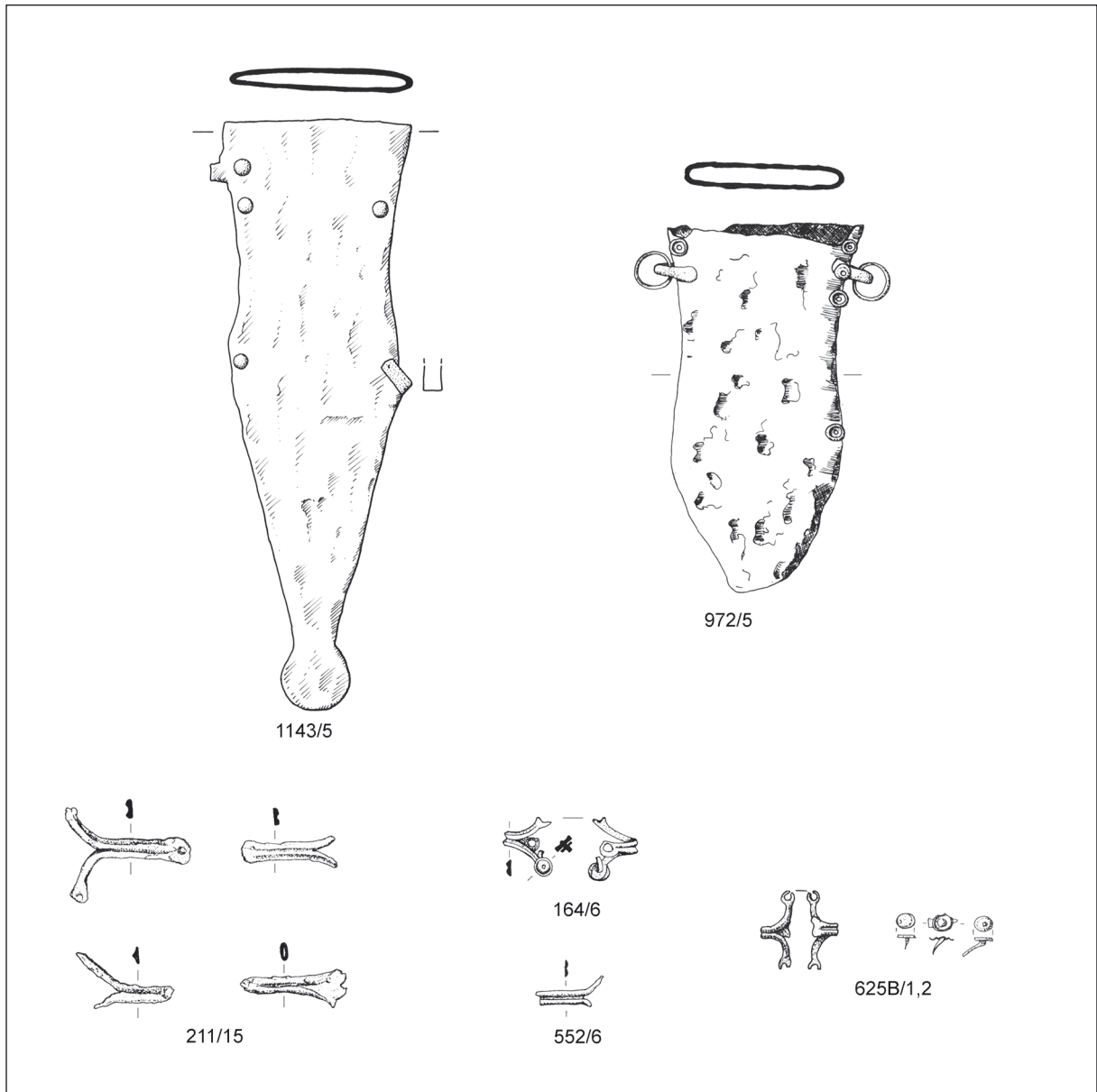

Fig. 8: Dangstetten. Iron dagger sheaths with copper-alloy rivets and suspension loops (from Fingerlin 1998, 1143/5, 1143/5) and fragments of copper-alloy suspension loops and rivets (from Fingerlin 1986, 164/6, 211/15; id.1998, 625B: 1,2). Scale = 1:2.

Sl. 8: Dangstetten. Železni nožnici z okrasnimi zakovicami in zankami iz bakrove zlitine (po Fingerlin 1998, 972/5, 1143/5) ter odlomki (po Fingerlin 1986, 164/6, 211/15; id.1998, 625B: 1,2). M. = 1:2.

In our opinion, it is not probable that the “bronze” rivets with enamelled heads from Magdalensberg are parts of daggers and sheaths (Dolenz, Flügel, Öllerer 1995, 57–58, Cat. Nos. 74–76, 114, figs. 12, 15; Dolenz 1998, 57–58), because such rivets are not known from daggers and their sheaths. The enamelled rivets on daggers and sheaths are namely iron and not copper alloy (Milošević 2003, cover; Niemeyer 1990, figs. 1, 2; Radman-Livaja 2004, figs. 8, 9; Wamser, Flügel, Ziegeus 2000, 318, 321, Cat. No. 18a1–3, 22a).

It is also doubtful that the so-called loops o.c. 70, 74, figs. 12, 15, Cat. Nos. 73 and 113 belonged to the sheaths of the daggers. More or less similarly shaped loops (but with more pronounced and always contiguous volutes; cf. examples in Dolenz, Flügel, Öllerer 1995, 70, Cat. No. 73) belong to Scott Type B sheaths, of which there are so far no known examples prior to the Tiberian Age (Scott 1985, 166; Obmann 2000, 6), whereas the Magdalensberg workshop is middle-Augustan.

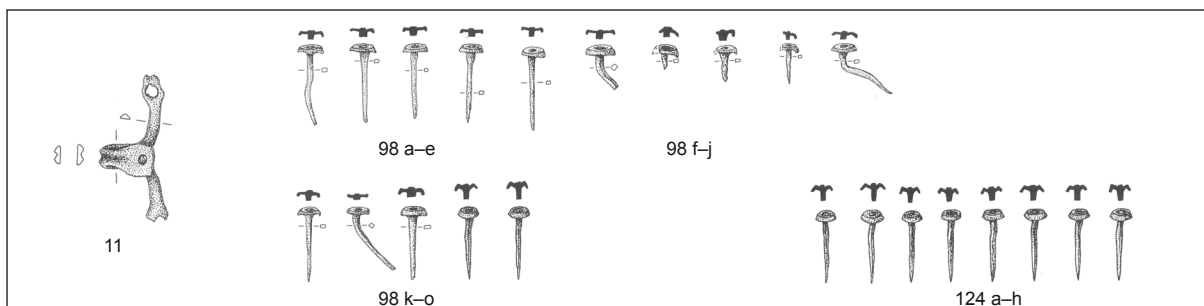

Fig. 9: Magdalensberg. Copper alloy suspension loop (11) and rivets, presumably from daggers or their sheaths (98 and 124). Scale 1:2 (from Dolenz, Flügel, Öllerer 1995, figs. 7: 11, 13: 98; 15: 124).

Sl. 9: Štalenska gora/Magdalensberg. Zanka nožnice bodala (11) in okrasne zakovice, domnevno deli bodal in/ali njihovih nožnic (98 in 124). Vse bakrova zlitina. M. = 1:2 (po Dolenz, Flügel, Öllerer 1995, sl. 7: 11, 13: 98, 15: 124).

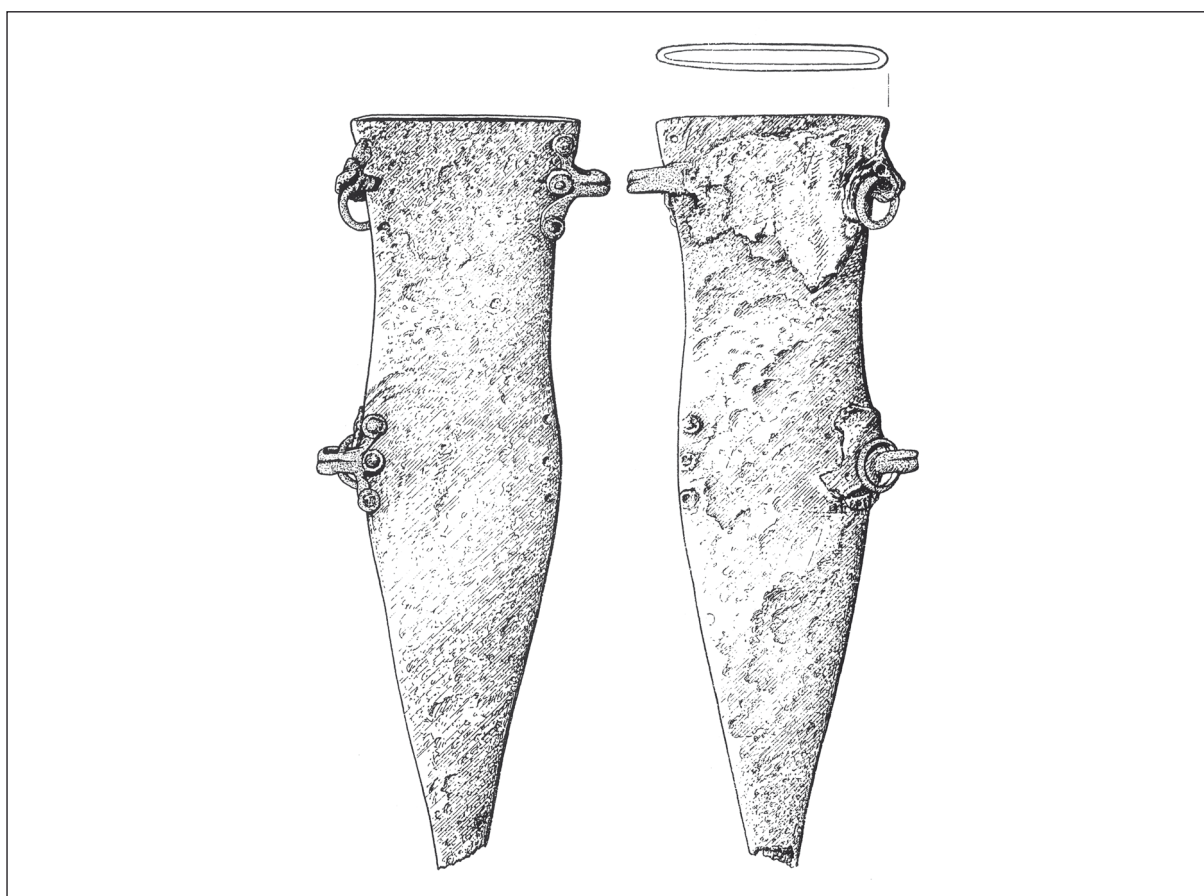

Fig. 10: Anreppen. Iron dagger sheath with copper alloy suspension loops and rivets. Scale 1:2 (from Obmann 2000, pl. 26).

Sl. 10: Anreppen. Železna nožnica bodala z zankami in zakovicami iz bakrove zlitine. M. = 1:2 (po Obmann 2000, t. 26).

Augustan (11–8/7 BC)¹³ fortress at Oberaden by the River Lippe (fig. 15: 3)¹⁴ were also similarly shaped. Additional conservation and a detailed

scrutiny of daggers and sheaths from this site¹⁵ might uncover other examples with brass rivets and loops. At least one dagger, however, had iron

¹³ Kühlborn 1992, 123, 133.

¹⁴ Albrecht 1942, 160, pl. 52: 9 (it is not clear from the publication, which contains a black and white photograph

rather than a drawing, whether the rivets' heads are preserved and in what manner they are shaped).

¹⁵ Albrecht 1942, 160, pl. 52: 1–3, 5.

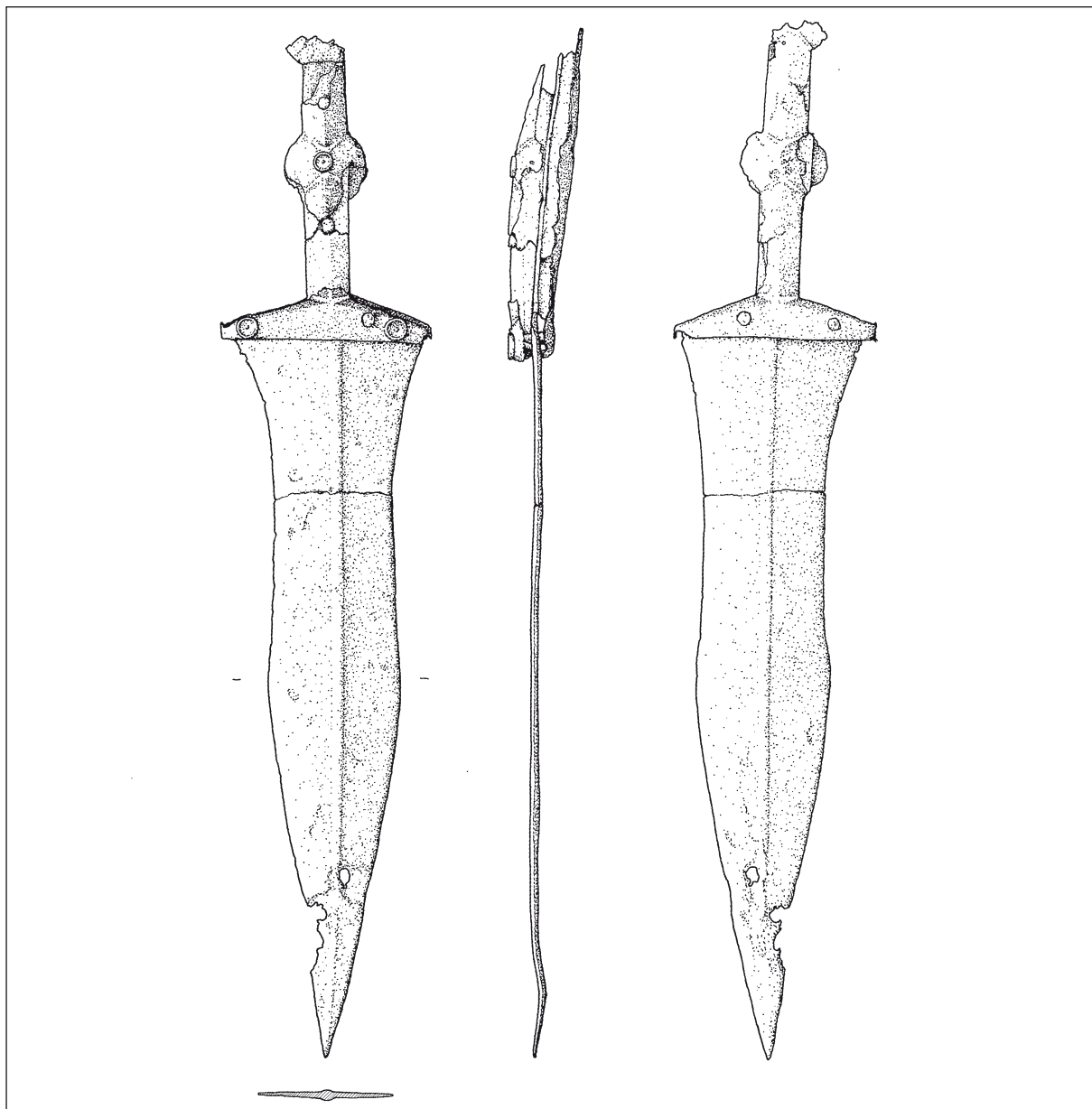

Fig. 12: The River Kupa at Sisak. The dagger with copper alloy rivets. Scale 1:2 (from Radman-Livaja 2004, pl. 14: 57).
Sl. 12: Reka Kolpa pri Sisku. Bodalo z okrasnimi zakovicami iz bakrove zlitine. M. = 1:2 (po Radman-Livaja 2004, t. 14: 57).

rivets, according to the sketchy descriptions in the publication.¹⁶

Somewhat younger is a sheath with copper-alloyed loops and rivets with relief decorated heads (a raised edge and circle in the middle) from the fortress of Anreppen by the River Lippe (figs. 10; 15: 4),¹⁷ which was garrisoned from AD 4 to 6 or 9 at the latest.¹⁸

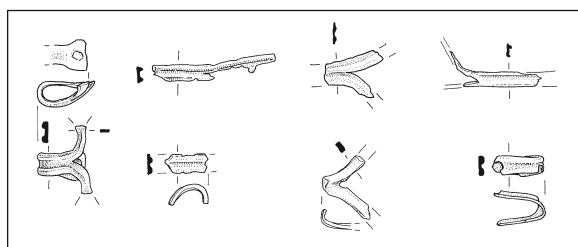

Fig. 11: Ljubljana – Gornji trg. Fragments of copper alloy suspension loops from dagger sheaths. Scale 1:2 (from Vičič 2002, pl. 12: 48–54).

Sl. 11: Ljubljana – Gornji trg. Odlomki zank nožnic bodal, bakrova zlitina. M. = 1:2 (po Vičič 2002, t. 12: 48–54).

¹⁶ Albrecht 1942, 160, pl. 52: 4.

¹⁷ Kühlborn 1995, 142, fig. 9; colour photograph: Kühlborn 2009, 14, fig. 13; Obmann 2000, 27, Fundliste 1: 1, pl. 26).

¹⁸ Kühlborn 2009, 32–34; Tremmel 2008, 147–150, 159.

We assume that the fragments of the “bronze”¹⁹ loops coming from the Ljubljana (*figs. 11; 15: 8*) Roman military equipment workshop or repair shop belonged to the same type of sheaths. The workshop/repairshop was active in the last decade BC or the first two or three decades AD.²⁰ Taking into consideration the dating of Ljubljana military forts on the right bank of the Ljubljanica²¹ and the Roman army’s assistance with the building of the walled town of Emona in the late Augustan Age,²² the dating of the workshop/repair shop to the middle or late Augustan Age seems plausible.

“Bronze”²³ rivets with similarly shaped heads also decorate the handle of a dagger found in the River Kupa at Sisak (*figs. 12; 15: 9*).²⁴ The dagger’s blade has a simple midrib, which links it to the other daggers from this group (i.e. examples from the Ljubljana and Dangstetten; *figs. 3–5, 7*).

The shape of the rivets’ heads on the sheath from the Rhine at Mainz (*figs. 13; 15: 2*)²⁵ allows us to assume that they are made of brass and that this sheath, too, belongs to the group in question.

Based on the PIXE analyses of the rivets and loops on the daggers and sheaths from the River Ljubljana, as well as on the analyses of metals of other Roman military equipment items,²⁶ it is safe to assume that the “bronze” rivets with decorative heads and loops on daggers and sheaths from the group in question are actually made of brass.

DISCUSSION

Sheaths and daggers – or parts thereof – with ornamented rivets with distinct relief-decorated heads and suspension loops of copper alloy (most likely brass) are most numerous in Dangstetten (*fig. 15: 1*). In addition to the piece from the River Kupa

and the poorly published item from the Rhine, it is at Dangstetten that the most fully preserved example of such a dagger and its sheath (*fig. 7*) was found. Dangstetten also provides a narrow and accurate time span for dating the daggers and sheaths from this group. We therefore suggest that the group be named after this site.

The two daggers from Dangstetten (*fig. 8*) and the Kupa (*fig. 12*) suggest that in terms of the detailed handle structure the daggers of this group do not differ from other daggers with a tang. The handles of these daggers have eight ornamented rivets: two on the edges of the lower part, which encloses the blade’s shoulders, one on the swelling half-way along its length, two on the front of the semicircular pommel, and three (with different heads) on its straight upper edge. The gap between the two iron plates is closed from the side by a strip of non-ferrous metal, usually copper alloy, which was – judging from the piece from the Ljubljana, pure brass.²⁷ In addition, the parts of the handle were also held together by iron headless rivets (two on the lower part of the handle, attaching the handle parts to the blade’s shoulders, one below and one above the middle swelling), which are invisible or only barely visible on the surface (*figs. 5, 6, 12*).²⁸ Another common feature of the daggers is the basic shape of the blade with its simple upstanding midrib (*figs. 3, 5, 7, 12*), typical of the blades of the earliest Roman daggers.²⁹

In most sheaths from the Dangstetten group, no decoration survives other than the copper alloy loops and rivets (examples from Oberaden; the Rhine at Mainz, *fig. 13*; Anreppen, *fig. 10*). Aside from the piece from the Ljubljana (*figs. 1, 2*), which might have traces of (metal-inlaid?) decoration, the only other possible exception is the iron sheath from Dangstetten (*fig. 7*). Only its lower part survives. The drawings and the description in the publication

¹⁹ Cf. n. 8.

²⁰ Vičić 2002, 205, pl. 12: 48–54.

²¹ Hvalec 2009, 3, 4.

²² Gaspari 2010, 142.

²³ Cf. n. 8.

²⁴ Radman-Livaja 2004, 50–51, 128, Cat. No. 57, pl. 14. Radman-Livaja 2010, 184 – the colour photograph suggests the ornamented rivets are made of copper alloy; the author would like to thank Ivan Radman-Livaja, Arheološki muzej u Zagrebu for confirming that the rivets are of copper alloy (e-mail 15th February 2012).

²⁵ Obmann 2000, 27, Fundliste 1: 11, pl. 24: 1. The publication does not state whether the rivets and loops are made of copper alloy or iron.

²⁶ Šmit et al. 2005.

²⁷ In the Dangstetten group, this type of a metal strip is preserved only on the pommel of a dagger from Dangstetten (cf. Fingerlin 1986, 78, 207/3). For other daggers with a semicircular pommel, which have a (partly) preserved metal strip at the side of the handle, see e.g. Harneker 1997, 87, Cat. No. 758, pl. 70; Istenič 2009b, Cat. No. 68; Radman-Livaja 2004, Cat. Nos. 59, 60.

²⁸ For an example of a dagger with a semicircular pommel that does not belong to the Dangstetten group see the dagger from the Ljubljana at Rakova Jelša, (Milič et al. 2009a, fig. 30). Neutron radiography of the dagger shows a wooden headless rivet in the middle of the pommel.

²⁹ Titelberg: Metzler 1995, 349, fig. 185. Alesia: Sievers 2001a, 155; id. 2001b, 220, pl. 54: 182. Cáceres el Viejo: Ulbert 1984, pl. 25: 195, 197–199. Cf. Scott 1985, 162.

Fig. 13: The River Rhine at Mainz. A dagger in its sheath. Scale 1:2 (from Lindenschmit 1900, pl. 11: 1).
Sl. 13: Bodalo v nožnici iz reke Ren pri Mainzu. M = 1:2 (po Lindenschmit 1900, t. 11: 1).

suggest that parts of the “bronze” sheet with lines of small circles (embossed from the back) covered a large part of the iron sheath’s front – a decoration with no known parallels among Roman sheaths. It is difficult to make out the ornament, because it is corroded to the remnants of a leather strap with metal (copper alloy?) fitments.³⁰ It does not seem entirely unlikely that the pieces of the “bronze” sheet are actually not part of the sheath but also belonged to the corroded leather strap with fitments.

The find spots or contexts of the daggers and sheaths in question clearly show that they were in use from the end of the early Augustan (or beginning of the middle Augustan) Age at the latest until the end of the late Augustan Age.

The daggers and sheaths from this group belong to the oldest examples of daggers with a semicircular pommel and sheaths with metal shells, one of which is also a sheath from the Basel-Münsterhügel site (Switzerland) or, more precisely, from Pit 7,³¹ which is contemporary to the fortress in Dangstetten.³²

In addition to the discussed daggers and associated sheaths, (parts of) “frame-like” dagger sheaths (i.e. sheaths that had originally been of leather and wood with an open metal binding), which are typologically earlier, were also found at Dangstetten.³³ However, there are no remnants of sheaths with iron loops or of sheaths and daggers with iron rivets with enamelled heads.³⁴

In most cases, the publication of the daggers and associated sheaths from Oberaden does not give a description of the rivets. However, in one case – in addition to the already mentioned example with the brass rivets – iron rivets are mentioned, but no enamel.³⁵ A dagger with a double disc handle and a dagger with a cross-shaped pommel come from the same site.³⁶ They represent earlier types of daggers, since they are depicted on the *denarii* coined for Marcus Junius Brutus in 43/42 BC.³⁷

We can therefore conclude that in Dangstetten as well as in Oberaden, earlier, i.e. late Republican

³⁰ Fingerlin 1986, 78–79, 207/3. The front and back of the sheath are reversed in the description. The part with the two groups of three decorated rivets’ heads is without a doubt the front.

³¹ Berger, Helmig 1991, 18.

³² Roth-Rubi 2006, 103, 117–118.

³³ Fingerlin 1986, 188/11, 280/5; id. 1998, 1034/2.

³⁴ According to the description and the drawing, the Fingerlin 1986, 552/8 dagger has simple iron rivets.

³⁵ Albrecht 1942, 160, pl. 52: 1, 4.

³⁶ Albrecht 1942, 160, pl. 52: 6, 8.

³⁷ Istenič 2009a, 339; Mackensen 2001, 352–353, fig. 5: 1.

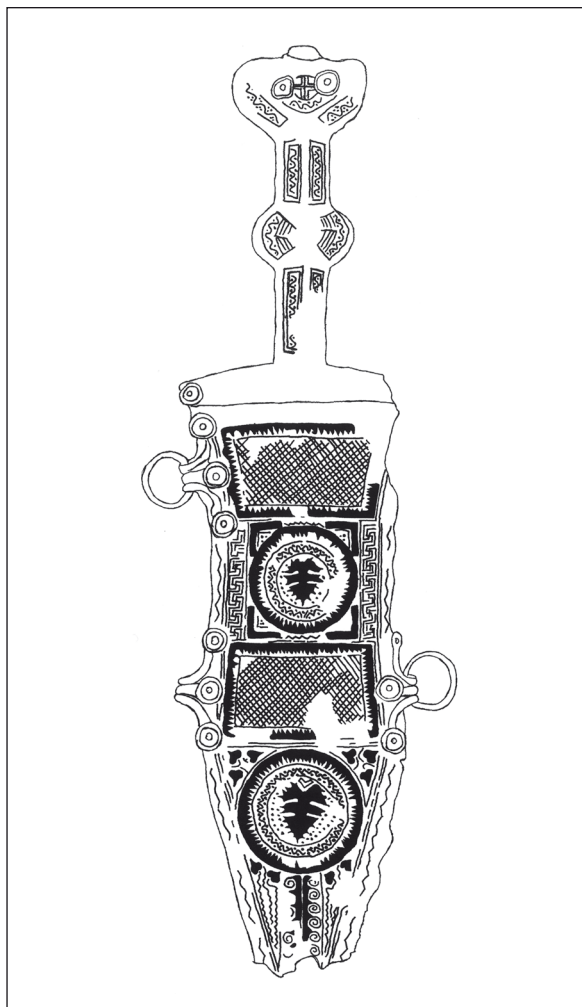

Fig. 14: Döttenbichl near Oberammergau. The dagger in its sheath. Scale 1:2 (from Obmann 2000, pl. 14: D 23).
Sl. 14: Döttenbichl pri kraju Oberammergau. Bodalo v nožnici. M. = 1:2 (po Obmann 2000, t. 14: D 23).

types of daggers and sheaths were used alongside the ones of the group under discussion. In Oberaden (which chronologically coincides with the late stage of Dangstetten) and possibly in Dangstetten,³⁸ daggers with a semicircular pommel and iron rivets were also in use. The oldest dated example of a dagger with iron rivets with enamelled heads comes from Haltern,³⁹ dated between c. 7/0 and AD 9 or perhaps 16.⁴⁰ Two sheaths from Dangstetten, belonging to the group in question or close to it, have unusual suspension loops (fig. 8: 972/5, 1143/5),⁴¹ reminiscent of the

asymmetrically positioned loops of the “frame-like” sheath from Titelberg⁴² and similar loops of the Celto-Iberian sheaths.⁴³ They are smaller than other sheaths from the Dangstetten group: while the other sheaths are between 23 and 29 cm long, their presumed length is 12 and 14 cm respectively.⁴⁴ Both features imply they are part of the early development of the Dangstetten group, when it was still taking shape.

Related to this group are the famous dagger and associated sheath, found in 1901 south of the Oberammergau settlement in Southern Bavaria (Germany; fig. 14), and another dagger that was much later found close by (fig. 15: 10). Their find spot is situated about 150 metres from the cult site at Döttenbichl, which was in use during the 1st century BC and the first half of the 1st century AD.⁴⁵

The first dagger from Döttenbichl, signed by its maker Gaius Antonius, and its sheath, both richly decorated with niello and metal inlays, have silver rivets in mint condition with decorative heads shaped as the ones typical of the daggers and sheaths of the Dangstetten group; the suspension loops and rings are also silver.⁴⁶ The choice of silver for these parts of the dagger and sheath is another indicator of their links with the Dangstetten group. Brass and silver were namely both precious (brass less so than silver), decorative materials.

The other dagger from Döttenbichl also has rivets with heads typical of the Dangstetten type;⁴⁷ the published colour photograph⁴⁸ suggests they are silver, but the publication does not state the material of the rivets.

The links between the two daggers and the sheath from Döttenbichl and the Dangstetten group would allow dating them relatively closely, i.e. within the middle to the late Augustan Age.

⁴² Metzler 1995, 348–350, figs. 185–186.

⁴³ Schüle 1969, pl. 37: 2, 166: 1, 2; Cabré 1990, figs. 27, 29; Quesada Sanz 1997, 280, fig. 164: 4.

⁴⁴ Sources: Albrecht 1942, 160, pl. 52: 9; Fingerlin 1986, 207/3; Kühlborn 2009, 14, fig. 13; Lindenschmit 1900, pl. 11: 1; Radman-Livaja 2004, 50–51, 128, Cat. No. 57, pl. 14.

⁴⁵ Zanier 1994, 97; id. 1997, 47–48.

⁴⁶ Ulbert 1962; id. 1971. Colour photograph: Bishop, Coulston 2006, pl. 1.

⁴⁷ Zanier 1994, 98, 99, fig. 56.

⁴⁸ Zanier 2009.

³⁸ Fingerlin 1986, 552/8.

³⁹ Harnecker 1997, 87, Cat. No. 758, pl. 70.

⁴⁰ Schnurbein 1991, 69; Wolters 2007.

⁴¹ Fingerlin 1998, 972/5, 1143/5.

Fig. 15: Distribution of daggers and sheaths of the Dangstetten type (a) (1–9) or similar (b) (10). 1 Dangstetten (several examples and their fragments); 2 the River Rhine at Mainz; 3 Oberaden; 4 Anreppen; 5 Magdalensberg (several fragments); 6 the River Ljubljanica near Verd; 7 the River Ljubljanica near Podpeč; 8 Ljubljana (several fragments); 9 the River Kupa at Sisak; 10 Döttenbichl (2 examples).

Sl. 15: Karta najdišč bodal tipa Dangstetten (a) (1–9) in njim sorodnih bodal (b) (10). 1 Dangstetten (več primerkov in odlomki); 2 Ren pri Mainzu; 3 Oberaden; 4 Anreppen; 5 Štalenska gora/Magdalensberg (več odlomkov); 6 Ljubljanica pri Verdu; 7 Ljubljanica pri Podpeči; 8 Ljubljana (odlomki); 9 Kolpa v Sisku; 10 Döttenbichl (2 primerka).

CONCLUSIONS

The available evidence implies that the daggers and sheaths with ornamented rivets and suspension loops of copper alloy (brass, if judging by the metal analyses of the Ljubljana items) form a homogeneous group, and we suggest naming it after the Dangstetten (fig. 15: 1) fortress, where the highest number of them was found. They belong to the earliest daggers with semicircular pommel and associated sheaths with metal shells.

Daggers and/or sheaths of the Dangstetten type and their fragments come from nine sites (fig. 15: 1–9), where they derive from 15 contexts. Nine of them (six contexts from Dangstetten and one from Oberaden, Anreppen and Magdalensberg

respectively) allow us to date this type within a relatively narrow time span: the earliest examples come from Dangstetten, the latest from Anreppen, which clearly dates them from the end of the early/beginning of the middle Augustan Age until the late Augustan Age. They are among the earliest daggers with a semicircular pommel and associated sheaths with metal shells Scott Type A. So, the beginning of this type is traced back to the time when the use of late Republican daggers and sheaths was ending and the daggers and sheaths with enamelled rivets and other enamelled ornaments were not yet in production.

It can be concluded that the two daggers and the sheath from the River Ljubljanica were made in the middle or late Augustan Age; this would fit in very

well with our interpretation of the Roman military finds from the River Ljubljanica as an indication of an intense river transport traffic for the purposes of the Roman army during military actions in the wider region, e.g., the Pannonian wars (14–9 BC) and the *Bellum Batonianum* (AD 6–9). Until the end of the Augustan Age, when the road between *Nauportus* and *Emona* (Ljubljana) was built, the traffic across Barje (Ljubljana Marshes) on the River Ljubljanica had been extremely important, because

the Ljubljana was the logical, as well as the most favourable continuation of the main road leading from Northern Italy through *Ocra* (Razdrto) towards the Balkans and the middle Danube area.⁴⁹

Translation: Katarina Jerin

⁴⁹ Istenič 2009d, 88–89; ead. 2009f.

- ALBRECHT, Ch. 1942, *Das Römerlager in Oberaden II.* – Veröffentlichungen aus dem Städt. Museum für Vor- und Frühgeschichte Dortmund, Dortmund.
- BERGER, L. and G. HELMIG 1991, Die Erforschung der augusteischen Militärstation auf dem Basler Münsterhügel. – In: B. Trier (ed.), *Die römische Okkupation nördlich der Alpen zur Zeit des Augustus*, Kolloquium Bergkamen 1989, Bodenaltertümer Westfalens 26, 7–24, Münster.
- BISHOP, M. C. and J. C. N. COULSTON 2006², *Roman Military Equipment. From the Punic Wars to the fall of Rome.* – Oxford.
- CABRÉ, E. 1990, Espadas y puñales de las necrópolis celtibéricas. – In: F. Burillo Mozota (ed.), *Necrópolis celtibéricas*. II simposio sobre los Celtiberos (Zaragoza 1990), 205–224, Zaragoza.
- DOLENZ, H. 1998, *Eisenfunde aus der Stadt auf dem Magdalensberg.* – Kärntner Museumsschriften 75, Klagenfurt.
- DOLENZ, H., Chr. FLÜGEL and Chr. ÖLLERER 1995, Militaria aus einer Fabrica auf dem Magdalensberg (Kärnten). – In: *Provinzialrömische Forschungen*. Festschrift für Günter Ulbert zum 65. Geburtstag, 51–80, Espelkamp.
- EHMIG, U. 2010, Zum Vergleich der gestempelten Sigillata aus den römischen Militärlagern von Dangstetten und Oberaden. – *Archäologisches Korrespondenzblatt* 40/4, 551–556.
- FINGERLIN, G. 1986, *Dangstetten I.* – Forschungen und Berichte zur Vor- und Frühgeschichte in Baden-Württemberg 22, Stuttgart.
- FINGERLIN, G. 1998, *Dangstetten II.* – Forschungen und Berichte zur Vor- und Frühgeschichte in Baden-Württemberg 69, Stuttgart.
- GASPARI, A. 2010, “*Apud horridas gentis ...*”. *Začetki rimskega mesta Colonia Iulia Emona / Beginnings of the Roman Town of Colonia Iulia Emona.* – Ljubljana.
- HARNECKER, J. 1997, *Katalog der Eisenfunde von Haltern aus den Grabungen der Jahre 1949–1994.* – Bodenaltertümer Westfalens 35, Mainz am Rhein.
- HELMIG, G. 1990, “Hispaniensis Pugiunculus”? – Technologische Aspekte und Anmerkungen zum Fund einer Militärdolchscheide aus Basel. – *Archäologie der Schweiz* 13/4, 158–164.
- HVALEC, S., R. MASARYK, D. BADOVINAC, P. VOJAKOVIĆ, J. HRUSTEL, T. ŽERJAL, S. PORENTA, D. ČEŠAREK, S. FIRŠT, I. BEKLJANOV-ZIDANŠEK, A. PLESTENJAK and M. ZOROVIĆ 2009, *Utrip Tribune. Doživetja arheološkega vsakdana.* – Ljubljana.
- ISTENIČ, J. 2005, Brooches of the Alesia group in Slovenia / Fibule skupine Alesia v Sloveniji. – *Arheološki vestnik* 56, 187–212.
- ISTENIČ, J. 2009a, An Early Roman dagger from the vicinity of Štanjel. – In: G. Tiefengraber, B. Kavur, A. Gaspari (eds.), *Keltske študije II, Studies in Celtic Archaeology, Papers in honour of Mitja Guštin*, Protohistoire Européenne 11, 331–342, Montagnac.
- ISTENIČ, J. 2009b, Roman period. – In: P. Turk, J. Istenič, T. Knific, T. Nabergoj (eds.), *The Ljubljana – a River and its Past*, 265–317, Ljubljana.
- ISTENIČ, J. 2009c, Rimsko obdobje. – V: P. Turk, J. Istenič, T. Knific, T. Nabergoj (ur.), *Ljubljana – kulturna dediščina reke*, 241–293, Ljubljana.
- ISTENIČ, J. 2009d, The Ljubljana and the Roman army. – In: P. Turk, J. Istenič, T. Knific, T. Nabergoj (eds.), *The Ljubljana – a River and its Past*, 86–91, Ljubljana.
- ISTENIČ, J. 2009e, Ljubljana in rimska vojska. – V: P. Turk, J. Istenič, T. Knific, T. Nabergoj (ur.), *Ljubljana – kulturna dediščina reke*, 81–85, Ljubljana.
- ISTENIČ, J. 2009f, The Early Roman military route along the River Ljubljana (Slovenia). – In: A. Morillo, N. Hanel, E. Martín (eds.), *Limes XX, Actas del XX Congreso Internacional de Estudios sobre la Frontera Romana / Proceedings of the XXth International Congress of Roman Frontier Studies*, Anejos de Gladius 13, 855–866, Madrid.
- KÜHLBORN, J.-S. 1992, *Das Römerlager in Oberaden III.* – Bodenaltertümer Westfalens 27, Münster.
- KÜHLBORN, J.-S. 1995, Das Römerlager bei Anreppen. – In: J.-S. Kühlborn (ed.), *Germaniam pacavi – Germanien habe ich befreidet. Archäologische Stätten augusteischer Okkupation*, 130–144, Münster.
- KÜHLBORN, J.-S., BECKER, A. and A. STUPPNER 2008, *Rom auf dem Weg nach Germanien: Geostrategie, Vormarschtrassen und Logistik.* – Bodenaltertümer Westfalens 45, 147–168, Mainz.
- KÜHLBORN, J.-S. 2009, *Anreppen, Stadt Delbrück, Kreis Paderborn.* – Münster/Westfalen.
- LINDENSCHMIT, L. 1900, *Altertümer unserer heidnischen Vorzeit* 4. – Mainz.
- MACKENSEN, M. 2001, Ein spätestrepublikanisch-augusteischer Dolch aus Tarent/Kalabrien. – In: *Carinthia Romana und die römische Welt*, Festschrift für Gernot Piccottini zum 60. Geburtstag, 341–354, Klagenfurt.
- MARTIN-KILCHER, S. 2011, Römer und gentes Alpinae im Konflikt – archäologische und historische Zeugnisse des

1. Jahrhunderts v. Chr. – In: G. Moosbauer, R. Wiegels (eds.), *Fines imperii – imperium sine fine?*, Osnabrücker Forschungen zu Altertum und Antike-Rezeption 14, 27–62, Rahden/Westf.
- METZLER, J. 1995, *Das treverische Oppidum auf dem Titelberg (G.-H. Luxemburg). Zur Kontinuität zwischen der spätkeltischen und der frühromischen Zeit in Nord-Gallien.* – Dossiers d'archéologie du Musée national d'Histoire et d'Art 3, Luxemburg.
- MILIĆ, Z., G. LEMAJIĆ, S. PEROVŠEK and J. ISTENIČ 2009a, The conservation and restoration of finds from Ljubljana. – In: P. Turk, J. Istenič, T. Knific, T. Nabergoj (eds.), *The Ljubljana – a River and its Past*, 32–37, Ljubljana.
- MILIĆ, Z., G. LEMAJIĆ, S. PEROVŠEK in J. ISTENIČ 2009b, Konserviranje in restavriranje najdb iz Ljubljane. – V: P. Turk, J. Istenič, T. Knific, T. Nabergoj (ur.), *Ljubljana – kulturna dediščina reke*, 30–35, Ljubljana.
- MILOŠEVIĆ, A. 2003, *Numini Hippi Fluvii.* – Split.
- NIEMEYER, B. 1990, Eine tauschierte und mit Email verzierte Dolchscheide aus Carnuntum. – *Carnuntum Jahrbuch* 1990, 297–301.
- OBMANN, J. 2000, *Studien zu römischen Dolchscheiden des 1. Jahrhunderts n. Chr.* – Kölner Studien zur Archäologie der römischen Provinzen 4, Rahden/Westf.
- QUESADA SANZ, F. 1997, *El armamento ibérico. Estudio tipológico, geográfico, funcional, social y simbólico de las armas en la Cultura ibérica (siglos VI–I a.C.).* – Monographies instrumentum 3, Montagnac.
- RADMAN-LIVAJA, I. 2004, *Militaria Sisciensis. Nalazi rimske vojne opreme iz Siska u fundusu Arheološkoga muzeja u Zagrebu* / Finds of the Roman military equipment in Sisak in the holdings of the Archaeological museum in Zagreb. – Musei Archaeologici Zagrabensis Catalogi et Monographiae 1, Zagreb.
- RADMAN-LIVAJA, I. 2010, Siscia kao rimsko vojno oporište / Siscia as a Roman military stronghold. – In: I. Radman-Livaja (ed.), *Nalazi rimske vojne opreme u Hrvatskoj* / Finds of the Roman military equipment in Croatia, 179–212, Zagreb.
- RANT, J., Z. MILIĆ, I. NEMEC, J. ISTENIČ and B. SMODIŠ 1994, Neutron and X-ray radiography in the conservation of the roman dagger and sheath. – In: *4th International conference on non-destructive testing of works of art. Internationale Konferenz Zerstörungsfreie Untersuchungen an Kunst- und Kulturgütern (Berlin, 3.–8. Oktober 1994)*, Deutsche Gesellschaft für Zerstörungsfreie Prüfung e.V. 45/1, 31–40, Berlin.
- ROTH-RUBI, K. 2002, Why Dangstetten? – In: P. Freeman, J. Bennett, Z. Fiema, B. Hoffmann, P. Freeman (eds.), *Proceedings of the XVIIIth International Congress of Roman Frontier Studies held in Amman, Jordan, September 2000.* – BAR. International Series 1084, 509–514, Oxford.
- ROTH-RUBI, K. 2006, *Dangstetten III.* – Forschungen und Berichte zur Vor- und Frühgeschichte in Baden-Württemberg 103, Stuttgart.
- SCHNURBEIN, S. von 1991, Zur Datierung der augusteischen Militärlager. – In: B. Trier (ed.), *Die Römische Okkupation nördlich der Alpen zur Zeit des Augustus*, Kolloquium Bergkamen 1989, 1–5, Münster.
- SCHÜLE, W. 1969, *Die Meseta-Kulturen der Iberischen Halbinsel.* – Madrider Forschungen 3, Berlin.
- SCOTT, I. R. 1985, First century military daggers and the manufacture and supply of weapons for the Roman army. – In: M. C. Bishop (ed.), *Production and distribution of Roman Military Equipment. Proceedings of the Second Roman Military Equipment research Seminar*, BAR. International Series 275, 160–213, Oxford.
- SIEVERS, S. 2001a, Les armes d'Alésia. – In: M. Reddé, S. von Schnurbein (eds.), *Alésia 2. Le matériel*, Mémoires de l'Académie des inscriptions et belles-lettres 22, 121–209, Paris.
- SIEVERS, S. 2001b, Catalogue des armes. – In: M. Reddé, S. von Schnurbein (eds.), *Alésia 2. Le matériel*, Mémoires de l'Académie des inscriptions et belles-lettres 22, 211–292, Paris.
- STARY, P. F. 1994, *Zur eisenzeitlichen Bewaffnung und Kampfesweise auf der Iberischen Halbinsel.* – Madrider Forschungen 18, Berlin, New York.
- ŠMIT, Ž., P. PELICON, J. SIMČIĆ and J. ISTENIČ 2005, Metal analysis with PIXE : the case Roman military equipment. – *Nuclear Instruments and Methods in Physics Research, Section B: Beam Interactions with Materials and Atoms* 239, 27–34.
- TREMMEL, B. 2008, Archäologische Indizien für römische Militärlogistik am Beispiel der Funde aus Anreppen. – In: J.-S. Köhlborn et al. 2008, 147–168.
- ULBERT, G. 1962, Der Legionärsdolch vom Oberammergau. – In: J. Werner (ed.), *Aus Bayerns Frühzeit. Friedrich Wagner zum 75. Geburtstag*, 175–185, München.
- ULBERT, G. 1971, GAIUS ANTONIVS der Meister des silbertauschierten Dolches von Oberammergau. – *Bayerische Vorgeschichtsblätter* 36, 44–47.
- ULBERT, G. 1984, *Cáceres el Viejo.* Ein spätrepublikanisches Legionslager in Spanisch-Extremadura. – Madrider Beiträge 11, Mainz am Rhein.
- VIČIĆ, B. 2002, Zgodnjerimsko naselje pod Grajskim gričem v Ljubljani. Gornji trg 3 (Frühromische Siedlung unter dem Schloßberg in Ljubljana. Gornji trg 3). – *Arheološki vestnik* 53, 193–221.
- WAMSER, L., C. FLÜGEL and B. ZIEGAUS (eds.) 2000, *Die Römer zwischen Alpen und Nordmeer*, Katalog-Handbuch zur Landesausstellung des Freistaates Bayern in Rosenheim 2000. – Mainz am Rhein.
- WOLTERS, R. 2007, Kalkriese und die Datierung okkupationszeitlicher Militäranlagen. – In: G. A. Lehmann, R. Wiegels (eds.), *Römische Präsenz und Herrschaft der augusteischen Zeit.* Beiträge zu der Tagung des Fachs Alte Geschichte der Universität Osnabrück und der Kommission "Imperium und Barbaricum" der Göttinger Akademie der Wissenschaften in Osnabrück vom 10. bis 12. Juni 2004, 135–160, Göttingen.
- ZANIER, W. 1994, Eine Oberammergauer Passion im Jahre 15 v. Chr.? – *Das Archäologische Jahr Bayern* 1994, 97–100.
- ZANIER, W. 1997, Ein einheimischer Opferplatz mit römischen Waffen der frühesten Okkupation (15–10 v. Chr.) bei Oberammergau. – In: W. Groenmann-van Waateringe et al. (eds.), *Roman Frontier Studies 1995. Proceedings of the 16th International Congress of Roman Frontier Studies*, Oxbow Monograph 91, 47–52, Oxford.
- ZANIER, W. 2009, 3.7.6. Dolch. – In: H. Kenzler et al. (eds.), *2000 Jahre Varusschlacht. Imperium*, 274, Cat. No. 3.7.6, Stuttgart.

Bodala tipa Dangstetten

UVOD

Pri obravnavi zgodnjecesarskih bodal s polkrožnim glavičem in njihovih nožnic iz reke Ljubljanice (Slovenija) se je pokazalo, da so dvema železnima bodaloma in nožnici, ki pripada enemu izmed njih, skupne medeninaste okrasne zakovice; zanke za obešanje na nožnici so tudi medeninaste. Po omejenih značilnostih se bodali in nožnica razlikujejo od drugih zgodnjecesarskih bodal s polkrožnim glavičem in njim pripadajočih polnokovinskih nožnic. Večina takih bodal in nožnic ima namreč železne zakovice z glavicami, ki so običajno okrašene z emajlom; prav tako so običajno železne tudi zanke za obešanje na nožnicah.

PRIMERKA IZ REKE LJUBLJANICE: OPIS IN OPREDELITEV

Bodalo in nožnica, ki sta bila najdena v Ljubljani pri Verdu (*sl. 1, 2, 15: 6*)¹ sta sprijeta. Izdelana sta iz železa, le zanke za obešanje in okrasne zakovice na nožnici so iz čiste medenine.² Ohranjena dolžina bodala z nožnico je 232 mm, dolžina nožnice 207 mm in širina nožnice ob ustju je 70 mm.

Drugo bodalo, ki izvira iz Ljubljane pri Podpeči (*sl. 3, 4, 15: 7*),³ je bilo najdeno brez nožnice. Ohranjeno je v dolžini 200 mm, njegova največja širina pa meri 62 mm. Je železno, le okrasni zakovici sta iz čiste medenine. Njegovo rezilo je močno zožano v zgornjem delu, sledita razširjen srednji del in prehod v konico, ki je odlomljena. Po sredini rezila poteka izrazito rebro. Podobno oblikovano rezilo s sredinskim rebrom in zoženjem v zgornjem delu kaže tudi rentgenski posnetek bodala v nožnici iz okolice Verda (*sl. 5*).

Pri obeh bodalih preide rezilo v držajni jezik, ki je bil prvotno obložen z lesom, rogovino ali kostjo in ima na sprednji in hrbtni strani železno oblogo. Jezik in oblogi držaja spenjajo zakovice. Pri obeh bodalih je ohranjen le spodnji del držaja. V delu, ki objema zgornji del rezila so štiri zakovice. Skrajni stranski zakovici imata tenak trn in sta, kot kažeta dobro ohranjeni zakovici na bodalu iz okolice Podpeči, imeli predvsem okrasno funkcijo. Sta namreč iz medenine, ki se, če na njej ni patine, zlato sveti; poleg tega sta njuni glaviči, ki ležita na sprednji strani bodala reliefno okrašeni z dvignjenim robom in bunčico v sredini. Sredinski zakovici sta dosti debelejši in na površini nista vidni, vendar se jasno kažeta na rentgenskih posnetkih (*sl. 5, 6*); zelo verjetno sta železni. Na ohranjenih delih bodal ni drugih zakovic.

Nožnica z Verda (*sl. 1, 2*) je sestavljena iz dveh železnih polovic, ki se tesno in prostemu očesu nevidno stikata ob straneh. Zdi se, da je hrbtna polovica ravna, sprednja pa ob straneh zapognjena. Na hrbtni strani je pod železom jasno viden les, ki kaže, da se je na notranji strani nožnice nahajal les, verjetno v obliki dveh tenkih oblog, ki sta ščitili rezilo bodala (*sl. 1, 2*).

Polovici nožnice sta speti ob straneh s štirimi simetrično postavljenimi skupinami treh medeninnastih zakovic z okrasnimi glavicami, ki so obenem na nožnico pripenjale štiri zanke za obešanje, in z enako zakovico v sredini krožno oblikovanega zaključka (*sl. 1, 2*). Reliefni okras glavice zakovic je enak kot pri glavicah medeninnastih zakovic na držaju bodala iz okolice Podpeči (*sl. 3, 4*).

Na sprednji strani nožnice so v zgornjem delu tri vodoravne linije in nad njimi dve vzporedni diagonalni liniji. Slaba ohranjenost ne omogoča razlage teh sledov. Ni izključeno, da gre za ostanke (tavširanega?) okrasa (*sl. 1*).

Bodalo, ki je bilo najdeno pri Podpeči in nožnico iz okolice Verda povezujejo enake zakovice (medenina, enak reliefni okras glavice), kar kaže, da so bila bodala in nožnice s takimi zakovicami zasnovani kot celote ter da so jih izdelovali v istih delavnicah. To je značilno tudi za druga zgodnjericimska bodala in njihove nožnice.

Obe bodali sodita v široko skupino rimskih bodal z jezičastim (v nasprotju s paličastim) jedrom

¹ Narodni muzej Slovenije, inv. št. V 443. Predmeta sta konservirali Irma Langus in Sonja Perovšek, Narodni muzej Slovenije.

² Analize z metodo PIXE je izvedel dr. Žiga Šmit s tandemskim pospeševalnikom na Institutu Jožefa Stefana v Ljubljani. Glede pojma *čista medenina* glej Istenič 2005, 209.

³ Narodni muzej Slovenije, inv. št. V 2126. Predmet sta konservirali Anita Virag in Sonja Perovšek, Narodni muzej Slovenije.

ročaja in njegovo značilno konstrukcijo, pri kateri držajne zakovice med drugim segajo tudi čez rame rezila. Takim bodalom so pripadale polnokovinske nožnice (tip A po Scottu), ki so bile iz železa in so bile z lesom le podložene. Uporabljali so jih v avgustejski dobi in prvi polovici prvega stoletja.⁴ V to skupino nožnic sodi primerek iz okolice Verda.

Uporaba bakrove zlitine za zanke in zakovice odstopa od večine polnokovinskih nožnic in njim pripadajočih bodal s polkrožnim zaključkom držaja, za katere so običajne železne zakovice z emajliranim okrasom in železne zanke.⁵

DRUGI PRIMERKI BODAL IN NOŽNIC

Iz rimskega legijskega tabora Dangstetten ob zgornjem Renu (sl. 15: 1), ki je bil v uporabi med ok. 20/15 in 9/7 pr. Kr.,⁶ izvira bodalo z ostanki nožnice (sl. 7)⁷ in je odlična primerjava opisanim primerkom iz reke Ljubljanice. Odločilne podobnosti se kažejo v rezilu bodala (osnovna oblika in predvsem izrazito podolžno rebro) in okrasnih zakovicah ter zankah za pritrditev (material in oblika okrasnih glav). K enako okrašenim nožnicam in/ali bodalom so sodili še drugi odlomki "bronastih"⁸ zank in zakovic s tega najdišča (sl. 8).⁹ "Bronaste" zakovice z enako oblikovanimi okrasnimi glavami ima še ena nožnica iz Dangstetna, ki pa ima drugačni zanki za pripenjanje (sl. 8: 972/5).¹⁰ Obravnavani skupini bodal in nožnic je

med najdbami iz Dangstetna zelo blizu še nožnica z "bronastimi" zakovicami z glavami, ki glede na objavo nimajo reliefnega okrasa (sl. 8: 1143/5).¹¹

Medeninaste zanke in okrasne zakovice nožnic oziroma bodal iz Dangstetna in reke Ljubljanice imajo odlične primerjave med najdbami iz srednjeavgustejske delavnice ali popravilnice na Štalenski gori (Magdalensberg) na Koroškem (sl. 9; 15: 5).¹² Verjetno so bile tako oblikovane tudi "bronaste" (prim. op. 8) zakovice na držaju bodala in na nožnici iz srednjeavgustejskega (11–8/7 pr. Kr.)¹³ legijskega tabora v Oberadnu ob reki Lippe (sl. 15: 3).¹⁴ Ponovno konserviranje in natančen pregled bodal in nožnic s tega najdišča¹⁵ bi morda pokazal, da so med njimi še drugi primerki z medeninastimi zakovicami in zankami. Iz njihovih skopih opisov v obstoječi objavi pa je razvidno, da je najmanj eno bodalo imelo železne zakovice.¹⁶

Mlajša je nožnica (sl. 10) z zankami in zakovicami, ki imajo značilno okrašene glavice (dvignjen rob in bunčica v sredini) iz bakrove zlitine iz legijskega tabora v Anreppnu ob reki Lippe¹⁷ (sl. 15: 4), ki je deloval med letoma 4 in 6 oziroma najkasneje 9 po Kr.¹⁸

¹¹ Fingerlin 1998, 1143/5.

¹² Dolenz, Flügel, Öllerer 1995, sl. 7: 11, 13: 98, 15: 124. Material je opisan kot bron – prim. op. 8.

Dvomimo, da k delom bodal oziroma njihovih nožnic s Štalenske gore sodijo "bronaste" zakovice z emajliranimi glavami (Dolenz, Flügel, Öllerer 1995, 57–58, kat. št. 74–76, 114, sl. 12, 15; Dolenz 1998, 57–58), saj na bodalih oziroma njihovih nožnicah sicer niso poznane. Pri obojih so namreč z emajlom okrašene zakovice železne, ne pa iz bakrove zlitine (Milošević 2003, naslovnica; Niemeyer 1990, sl. 1, 2; Radman-Livaja 2004, sl. 8, 9; Wamser, Flügel, Ziehaus 2000, 318, 321, kat. št. 18a1–3, 22a). Prav tako dvomimo, da sta k nožnicam bodal sodili domnevni zanki o.c. 70, 74, sl. 12, 15, kat. št. 73 in 113. Nožnice, na katerih se lahko pojavljajo bolj ali manj podobno oblikovane zanke (pri katerih pa se volutna dela vedno stikata in sta izraziteje zavita; prim. primerke navedene v Dolenz, Flügel, Öllerer 1995, 70, kat. št. 73) namreč sodijo k nožnicam tipa B po Scottu, za katere zaenkrat ni podatkov za izdelavo pred tiberijsko dobo (Scott 1985, 166; Obmann 2000, 6).

¹³ Kühlborn 1992, 123, 133.

¹⁴ Albrecht 1942, 160, t. 52: 9 (iz objave, ki ne vključuje risbe temveč le črno-belo fotografijo ni razvidno ali so glavice zakovic ohranjene in kako so oblikovane).

¹⁵ Albrecht 1942, 160, t. 52: 1–3,5.

¹⁶ Albrecht 1942, 160, t. 52: 4.

¹⁷ Kühlborn 1995, 142, sl. 9. Barvna fotografija: Kühlborn 2009, 14, sl. 13. Obmann 2000, 27, Fundliste 1: 1, t. 26.

¹⁸ Kühlborn 2009, 32–34; Tremmel 2008, 147–150, 159.

⁴ Scott 1985, 160–167. O leseni podlogi polnokovinske nožnice iz reke Ljubljanice (Narodni muzej Slovenije, inv. št. 417) prim. Rant et al. 1994.

⁵ Milošević 2003, naslovnica; Niemeyer 1990; Radman-Livaja 2004, sl. 8, 9; Wamser, Flügel, Ziehaus 2000, 321, 330, 331, kat. št. 22a, 38a. Iz objav zaradi pomanjkljivih opisov pogosto ni mogoče razbrati, iz česa so izdelane zakovice in zanke.

Trditve v Bishop, Coulston 2006, 85, da so bile te zanke iz bakrove zlitine, je napačna! Prav tako je napačna rekonstrukcija nožnice iz Kolpe pri Sisku, ki prikazuje medeninaste zanke v Obmann 2000 (t. 72). Na originalu so namreč te zanke in pripadajoče zakovice iz železa (prim. Radman-Livaja 2004, 52, 128, sl. 9, kat. št. 60).

⁶ Roth-Rubi 2006, 103; ead. 2002; Ehmig 2010; Martin-Kilcher 2011, 44–45, op. 62.

⁷ Fingerlin 1986, 207/3.

⁸ V objavah je material opisan kot bron, čeprav analize niso bile narejene. Korekten opis materiala je torej bakrova zlitina.

⁹ Fingerlin 1986, 164/6, 211/15; id. 1998, 552/6? (material zanke ni podan; stil risbe nakazuje, da gre za bakrovo zlitino), 625B/1,2.

¹⁰ Fingerlin 1998, 972/5.

Domnevam, da so odlomki "bronastih"¹⁹ zank (*sl. 11*) iz delavnice ali popravilnice rimske vojaške opreme v Ljubljani (*sl. 15: 8*) pripadali nožnicam iste vrste. Delavnica izvira iz zadnjega desetletja pr. Kr. ali prvih dveh oziroma treh desetletij po Kr.²⁰ Glede na datacijo vojaških taborov v Ljubljani na desnem bregu Ljubljanice²¹ in na sodelovanje rimske vojske pri izgradnji obzidanega mesta Emona v poznoavgustejski dobi²² se zdi verjetna datacija delavnice/popravilnice v srednjo ali pozno avgustejsko dobo.

"Bronaste"²³ okrasne zakovice z enako oblikovanimi glavicami krasijo tudi držaj bodala, ki je bilo najdeno v Kolpi pri Sisku (*sl. 12; 15: 9*).²⁴ Rezilo tega bodala ima izrazito osrednje podolžno rebro, kar ga povezuje z drugimi bodali obravnavane skupine (primerki iz reke Ljubljanice in Dangstettna, *sl. 3–5, 7*).

Oblika glavic zakovic na nožnici, ki izvira iz Rena pri Mainzu (*sl. 13; 15: 2*)²⁵ dovoljuje domnevo, da so iz medenine in da torej tudi ta nožnica sodi v obravnavano skupino.

Glede na analize zakovic in zank na bodalih in nožnicah iz Ljubljanice ter analize materialov drugih predmetov rimske vojaške opreme iz reke Ljubljanice²⁶ utemeljeno domnevamo, da so navedene "bronaste" zakovice z okrasnimi glavicami in zanke na bodalih/nožnicah obravnavane skupine iz medenine.

DISKUSIJA

Nožnice in bodala z okrasnimi zakovicami, ki imajo značilno reliefno okrašene glavice in zanke iz bakrove zlitine (najverjetneje medenine) oziroma njihovi deli, so najštevilneje zastopani v Dangstettnu (*sl. 15: 1*). Tam je bil (poleg primerka iz reke Kolpe in slabo objavljenega primerka

iz Rena) najden tudi najbolje ohranjen primerek takega bodala in pripadajoča nožnica (*sl. 7*). Poleg tega je Dangstetten kot časovno ozko in zanesljivo zamejeno najdišče izpovedno za datacijo bodal in nožnic te skupine. Predlagamo torej njihovo poimenovanje po tem najdišču.

Bodali iz Dangstettna (*sl. 8*) in Kolpe (*sl. 12*) nakazujeta, da se bodala obravnavane skupine glede podrobnosti strukture držaja ne razlikujejo od drugih bodal z ročajnim jezikom. Držaji takih bodal imajo osem okrasnih zakovic: dve na robovih spodnjega dela, ki objema vrh rezila, eno na osrednji krožni razširitvi, dve na sprednji strani polkrožnega glaviča in tri (z drugačnimi glavicami kot pri ostalih zakovicah) na njegovem zgornjem ravnem robu. Stranski in vrhnji robovi držaja so bili s strani zaprti (obloženi) s pločevino iz barvne kovine, običajno bakrove zlitine, ki je bila, kot kaže primerek iz reke Ljubljanice, čista medenina.²⁷ Poleg zakovic so dele držaja spenjali železni zatiči (dva v spodnjem delu držaja, ki objema vrh rezila in dva v paličastem delu), ki na površini niso vidni ali so komajda opazni (*sl. 5, 6, 12*).²⁸ Bodalom je skupna tudi osnovna oblika rezila z izrazitim podolžnim osrednjim rebrom (*sl. 3, 5, 7, 12*), kakršnega imajo rezila najstarejših rimskih bodal.²⁹

Na večini nožnic skupine Dangstetten je ohranjen le okras v podobi zank in zakovic iz bakrove zlitine (primerki iz Oberadna, Rena pri Mainzu [*sl. 13*], Anreppna [*sl. 10*]). Razen primerka iz reke Ljubljanice (*sl. 1, 2*), pri katerem ni jasno, ali ima sledove (tavširanega?) okrasa, je morebitna izjema železna nožnica iz Dangstettna (*sl. 7*). Ohranjen je le njen spodnji del. Glede na risbe in opis v objavi se zdi, da so deli "bronaste" pločevine z linijami iztolčenih bunkic prekrivali velik del sprednje površine železne nožnice, kar nakazuje za nožnice rimskih bodal neobičajen okras, ki mu ne poznamo primerjav.

¹⁹ Prim. op. 8.

²⁰ Vičič 2002, 196, t. 12: 48–54.

²¹ Hvalec 2009, 3, 4.

²² Gaspari 2010, 142.

²³ Prim. op. 8.

²⁴ Radman-Livaja 2004, 50–51, 128, kat. št. 57, t. 14. Radman-Livaja 2010, 184 (barvna fotografija, na podlagi katere se da slutiti, da so okrasne zakovice iz bakrove zlitine). Ivan Radman-Livaja je potrdil, da so okrasne zakovice na tem bodalu iz bakrove zlitine (e-mail, 15. 2. 2012).

²⁵ Obmann 2000, 27, Fundliste 1: 11, t. 24: 1. V objavi ni podatka o tem, ali so zanke in zakovice iz bakrove zlitine ali železa.

²⁶ Šmit et al. 2005.

²⁷ Pri bodalih skupine Dangstetten je pločevina na stranskem robu ohranjena le na glaviču bodala iz Dangstettna (prim. Fingerlin 1986, 78, 207/3). Za druga bodala s polkrožnim glavičem z (deloma) ohranjeno pločevino na stranskem robu držaja glej npr. Harneker 1997, 87, kat. št. 758, t. 70; Istenič 2009c, kat. št. 68; Radman-Livaja 2004, kat. št. 59, 60.

²⁸ Za primer bodala s polkrožnim glavičem, ki ne sodi v skupino Dangstetten, glej bodalo iz reke Ljubljanice pri Rakovi Jelši, inv. št. V 417 (delno objavljeno v Milič et al. 2009b, sl. 30). Nevtronska radiografija ročaja tega bodala je v sredini polkrožnega glaviča pokazala lesen zatič.

²⁹ Titelberg; Metzler 1995, 349, sl. 185. Alesia: Sievers 2001a, 155; id. 2001b, 220, t. 54: 182. Cáceres el Viejo: Ulbert 1984, t. 25: 195, 197–199. Prim. Scott 1985, 162.

Prepoznavanje okrasa te nožnice je težavno, ker so nanjo prikorodirani ostanki usnjene jermena s kovinskimi (bakrova zlitina?) okovi.³⁰ Ne zdi se nam nemogoče, da tudi deli "bronaste" pločevine niso del nožnice, temveč da so nekoč pripadali nanjo prikorodiranemu predmetu.

Najdišča oziroma najdiščne okoliščine obravnavanih bodal in nožnic jasno kažejo, da so bila v uporabi od konca zgodnjavgustejske ali najkasneje začetka srednjavgustejske do vključno poznoavgustejske dobe.

Bodala in nožnice obravnavane skupine sodijo med najstarejše primerke bodal s polkrožnim zaključkom držaja in polnokovinskih nožnic, h katerim sodi tudi nožnica z najdišča Basel-Münsterhügel (Švica), natančneje iz jame 7,³¹ ki je sočasna taboru v Dangstettnu.³²

V Dangstettnu so poleg bodal in nožnic obravnavane skupine poznane tudi tipološko starejše okviraste nožnice bodal oz. njihovi deli,³³ ni pa ostankov nožnic z železnimi zankami in nožnic ali bodal z železnimi, z emajlom okrašenimi zakovicami.³⁴

Iz objave najdb v Oberadnu pri večini bodal in nožnic ni mogoče razbrati, kakšne so zakovice, vendar so, poleg že omenjenega primerka z medeninastimi zakovicami, v enem primeru navedene železne zakovice, pri katerih pa emajl ni omenjen.³⁵ Iz istega najdišča izvirata bodali s krožnim oziroma križnim zaključkom držaja.³⁶ Pripadata tipološko starejšima tipoma bodal, saj sta upodobljena na novcih M. Junija Bruta, ki so bili kovani 43/42 pr. Kr.³⁷

Tako v Dangstettnu kot v Oberadnu so torej poleg bodal in nožnic obravnavane skupine uporabljali starejše, iz poznorepublikanske dobe izvirajoče tipe bodal in nožnic. V Oberadnu, ki se časovno ujema z zaključkom delovanja tabora v Dangstettnu, in morda tudi v Dangstettnu³⁸ so bila poleg tega v uporabi bodala s polkrožnim zaključkom držaja in z železnimi zakovicami. Najstarejši da-

tirani primerki bodala z železnimi zakovicami, ki imajo z emajlom okrašene glavice, je iz taborov v Halternu,³⁹ ki so datirani med okoli 7/0 do 9 ali morda 16 po Kr.⁴⁰

Dve nožnici iz Dangstettna, ki sodita v obravnavano skupino ali sta ji blizu imata neobičajne zanke za pripenjanje (sl. 8: 972/5, 1143/5),⁴¹ ki spominjajo na asimetrično nameščene zanke okviraste nožnice iz Titelberga⁴² in na podobne zanke na keltsko-iberskih nožnicah.⁴³ Sta tudi dosti manjši, kot ostale nožnice te skupine, saj sta njuni celotni dolžini ocenjeni na okoli 12 in 14 cm, dolžina ostalih nožnic pa je okoli 23 do 29 cm.⁴⁴ Oboje nakazuje, da sodita na začetek razvoja nožnic skupine Dangstetten, v čas, ko se je skupina še oblikovala.

Z obravnavano skupino bodal in nožnic sta povezana znamenito bodalo in pripadajoča nožnica (sl. 14), ki sta bila leta 1901 najdena južno od naselja Oberammergau na jugu Bavarske, in še bodalo, ki je bilo kasneje najdeno v njuni neposredni bližini (sl. 15: 10).

Njihovo najdišče je pribl. 150 m oddaljeno od daritvenega mesta na Döttenbichlu, ki so ga uporabljali v prvem stoletju pr. Kr. in v prvi polovici 1. stoletja po Kr.⁴⁵

Na prvem omenjenem bodalu iz Döttenbichla, na katerem je izdelovalec Gaius Antonius ovekovečil svoje ime in na pripadajoči nožnici, ki sta bogato okrašena z nieliranjem in tavširanjem, so odlično ohranjene srebrne zakovice z enako oblikovanimi okrasnimi glavnicami, kot jih poznamo z bodal in nožnic skupine Dangstetten; srebrne so tudi zanke in obročki za pripenjanje na nožnici.⁴⁶ Izbira srebra za omenjene dele bodala in nožnice je dodaten pokazatelj sorodnosti s skupino Dangstetten. Medenina in srebro sta bila namreč dragocena (medenina manj kot srebro), okrasu namenjena materiala.

³⁰ Fingerlin 1986, 78–79, 207/3. Sprednja in hrbtna stran nožnice sta v opisu zamenjani. Sprednja stran je namreč nedvomno tista, na kateri sta ob straneh vidni dve skupini s po tremi okrasnimi glavnicami zakovic.

³¹ Berger, Helmig 1991, 18.

³² Roth-Rubi 2006, 103, 117–118.

³³ Fingerlin 1986, 188/11, 280/5; id. 1998, 1034/2.

³⁴ Bodalo Fingerlin 1986, 552/8 ima glede na opis in risbo enostavne železne zakovice.

³⁵ Albrecht 1942, 160, t. 52: 1,4.

³⁶ Albrecht 1942, 160, t. 52: 6,8.

³⁷ Istenič 2009a, 339; Mackensen 2001, 352–353, sl. 5: 1.

³⁸ Fingerlin 1986, 552/8.

³⁹ Harnecker 1997, 87, kat. št. 758, t. 70.

⁴⁰ Schnurbein 1991, 69; Wolters 2007.

⁴¹ Fingerlin 1998, 972/5, 1143/5.

⁴² Metzler 1995, 348–350, sl. 185–186.

⁴³ Schüle 1969, t. 37: 2, 166: 1,2; Cabré 1990, sl. 27, 29; Quesada Sanz 1997, 280, sl. 164: 4.

⁴⁴ Viri: Albrecht 1942, 160, t. 52: 9; Fingerlin 1986, 207/3; Köhlborn 2009, 14, sl. 13; Lindenschmit 1900, t. 11: 1; Radman-Livaja 2004, 50–51, 128, kat. št. 57, t. 14.

⁴⁵ Zanier 1994, 97; id. 1997, 47–48.

⁴⁶ Ulbert 1962; id. 1971. Barvna fotografija: Bishop, Coulston 2006, t. 1.

Drugo bodalo iz bližine Döttenbichla ima zakovice z glavicami, ki so značilne za tip Dangstetten;⁴⁷ po barvni fotografiji⁴⁸ sklepamo, da so iz srebra. V objavah ni podatka o materialu zakovic.

Ugotovljena sorodnost obeh bodal in nožnice iz Döttenbichla s tipom Dangstetten kaže na datacijo primerkov iz Döttenbichla v srednje- do poznoavgustejsko dobo.

SKLEP

Razpoložljivi podatki kažejo, da bodala in nožnice z okrasnimi zakovicami in zankami iz bakrove zlitine (tj. medenine, glede na analize primerkov iz Ljubljane) sestavljajo homogeno skupino, za katero predlagamo poimenovanje po legijskem taboru Dangstetten (*sl.* 15: 1). Tam je bilo namreč najdenih največ primerkov takih bodal oziroma nožnic. Sodijo med najstarejša bodala s polkrožnim zaključkom držaja in njim pripadajoče polnokovinske nožnice.

Bodala in/ali nožnice tipa Dangstetten oziroma njihove odlomke poznamo z devetih najdišč (*sl.* 15: 1–9) oziroma 15 razmeroma ozkih kontekstov, od katerih jih devet omogoča razmeroma ozko datacijo (šest kontekstov iz Dangstettna in po eden iz Oberadna, Anreppna in Štalenske gore): najstarejši primerki izvirajo iz Dangstettna, najmlajši pa iz Anreppna, kar jasno kaže na njihovo datacijo od konca zgodnjeavgustejske ali začetka srednjeavgustejske do sredine poznoavgustejske dobe. Sodijo med najstarejša bodala s polkrožnim zaključkom držaja in pripadajoče polnokovinske nožnice. Začetek te skupine torej sodi v čas, ko se je iztekla uporaba poznorepublikanskih bodal in nožnic in ko še niso izdelovali primerkov z emajliranimi zakovicami ter drugim emajliranim okrasom.

Obravnani bodali in nožnica iz Ljubljane so torej iz srednje ali poznoavgustejske dobe, kar se dobro vklaplja v našo že predstavljeno interpretacijo rimskih vojaških najdb iz Ljubljane na Barju, po kateri te odsevajo intenzivne Transporte za potrebe rimske vojske v poznorepublikanski in avgustejski dobi, npr. med panonskimi vojnami (14–9 pr. Kr.) in med panonsko-delmatskim uporom (6–9). Promet čez Barje po Ljubljani je bil namreč za rimsko vojsko do izgradnje ceste med Navportom (Vrhniko) in Emono (Ljubljana)

na koncu avgustejske dobe izrednega pomena, saj je bila Ljubljana logično in najugodnejše nadaljevanje glavne poti, ki je vodila iz severne Italije čez Okro (Razdrto) proti Balkanu in srednjemu Podonavju.⁴⁹

Janka Istenič
Narodni muzej Slovenije
Prešernova 20
1000 Ljubljana
janka.istenic@nms.si

⁴⁷ Zanier 1994, 98, 99, sl. 56.

⁴⁸ Zanier 2009.

⁴⁹ Istenič 2009e, 83; ead. 2009f.

A rare mythological scene at Gornji Grad: the tale of Scylla and Minos?

Katarina ŠMID

Izvleček

Prispevek obravnava osrednji motiv na spodnjem delu grobne edikule v Gornjem Gradu, ki je bil od temeljne študije Erne Diez dalje skupaj z reliefoma iz Oswaldgrabna (zahodna Štajerska, Norik) in Akvinka razložen kot *snidenje Menelaja in Helene po koncu trojanske vojne*. Pomisleke o pravilnosti te interpretacije vzbudijo primerjave tega motiva s slabo poznanim ogledalom z nekropole *Bulla Regia* (provinca *Africa proconsularis*), z domala enako kompozicijo. Na sredini reliefa je upodobljena starejša ženska, ki pa se v omenjeni zgodbi ne pojavi. Osnovne karakteristike motiva, roka na ročaju meča in ženska, ki moškemu nekaj ponuja, nastopijo pri še enem prizoru, namreč pri redko upodobljenem srečanju med Minosom in hčerko kralja Nizusa, Skilo, najnatančneje opisanem v krajši pesnitvi, epiliju *Ciris*. Skila se po posredovanju Erosa zaljubi v sovražnega kralja Minosa, v zaroti proti domovini ter lastnemu očetu ji pomaga tudi starejša ženska, njena dojilja.

Na podlagi ikonografske analize in literarnega izročila avtorica doslej znanim upodobitvam Minosa in Skile dodaja štiri druge: tri na kamnitih reliefih iz Norika (Gornji Grad, Oswaldgrabn) in Panonije (Akvink) ter eno na bronastem ogledalu iz *Bulla Regia* v Tuniziji. Vse te upodobitve so bile prej razložene kot *snidenje Menelaja in Helene po koncu trojanske vojne*.

Ključne besede: rimska doba, grobna edikula, Minos, Skila, Menelaj, Helena, Parisova sodba, ikonografski motiv, epilij *Ciris*, Norik, Gornji Grad, Slovenija

Abstract

The article discusses a central motif on the socle of a funerary monument at Gornji Grad, Slovenia. Together with those from Oswaldgraben (western Styria, province of Noricum) and Aquincum, it has been interpreted ever since the fundamental study written on the subject by Erna Diez as showing the reunion of Menelaus and Helen after the end of the Trojan War. This interpretation, however, becomes less certain upon comparing the relief to a less well-known mirror from the Bulla Regia cemetery (province of Africa proconsularis). The latter shows an almost identical composition, but includes the figure of an elderly woman who does not appear in the reunion story. The main features of the scene, the hand on the hilt of the sword, the woman offering an object to the man, and the active role of Eros, can be found in another, rarely depicted myth, namely the meeting of Minos and Scylla, described in most detail in the *Ciris* epyllion. According to the latter, Scylla, the daughter of King Nisus, falls in love with the enemy King Minos after an intervention by Eros, and is aided, in conspiracy against her father and homeland, by her nurse.

Iconographical analysis and literary sources have enabled the author to add four new depictions of Minos and Scylla to those already known. Three of those newly-added are depictions on stone reliefs, from Noricum (Gornji Grad, Oswaldgraben) and Pannonia (Aquincum), with the fourth one on the above-mentioned bronze mirror. All of them had previously been interpreted as the reunion of Menelaus and Helen after the end of the Trojan War.

Keywords: Roman period, aedicula tomb, Minos, Scylla, Menelaus, Helen, the Judgment of Paris, iconographic theme, *Ciris* epyllion, Noricum, Gornji Grad, Slovenia

The church of St. Hermagoras and Fortunatus (sv. Mohor in Fortunat in Slovenian) at Gornji Grad (Oberburg in German in early literature) houses a small collection of ancient stones in the belfry. The collection includes a relief-decorated marble slab (figs. 1–4), measuring $1.82 \times 1.20 \times 0.36$ m, of unknown provenance.¹ Originally, it formed the front side of a socle of a funerary monument. The precise form of the latter cannot be determined on the basis of the slab alone, though the repertory of the monuments at nearby Šempeter v Savinjski

¹ The area of Gornji Grad has so far revealed no remains from the Roman period (cf. Pahič 1975). As for the slab, Josip Klemenc supposed it could originally have been brought from the cemetery at Šempeter (Klemenc 1955, 60). It is further possible that it was brought to Gornji Grad by the order of Krištof Ravbar, Bishop of Ljubljana, who resided at Gornji Grad. It is known from written sources that Ravbar had the church and the former monastery enclosed within defence walls with towers in 1517, while the slab was immured into the exterior wall of the so-called prison inside the defence walls. It remained there until 1955 when the stone collection was arranged in the belfry (Kastelic 1998, 440–441; Kokole 2003, 194–197).

dolini indicates the possibilities.² The front of the slab is divided into three panels, each of which has a relief within a moulded frame. On the top, the latter takes the form of a Norico-Pannonian volute. The wider central panel (fig. 4) shows a man wearing a chlamys standing to the right. His right hand rests on the hilt of a sword and his left hand holds the folds of the cloak. Behind him is another, less well-preserved figure with a crested helmet on his head and an oval shield at his feet. Opposite, on the left, stands a half-nude female figure in a himation, which covers only her feet. Behind her, on a cylindrical pedestal, stands a winged boy in a posture as if pushing the woman forward, with his hands against her back. Discernible between the two main figures, closer to the female but facing the male, is an outline of another female figure wearing a dress that reaches to her feet. Frontally depicted in each of the side panels is a standing female figure with parted legs. In her left/right hand she holds folds of clothing

² Klemenc 1955, 57–60; Pahič 1975; Toynbee 1977, 365; Kahil 1988, 539, no. 234; Kremer 2001, 206, no. 108.

Fig. 1: Socle of a funerary monument at Gornji Grad. Immured into the exterior wall, before 1955 (photo: F. Ugovšek).
Sl. 1: Spodnji del grobne edikule v Gornjem Gradu. Vzidan v zunanji steni, stanje pred letom 1955 (foto: F. Ugovšek).

arching above her head. Both sides of the socle are decorated with plant motifs (fig. 3).

The socle slab from Gornji Grad was first published by Josip Klemenc in 1955. He interpreted the central scene as the *Judgment of Paris*. The female figures in the side panels were conditionally interpreted as Aphrodite's companions Charites, but the possibility was not excluded that they represented erotes, namely Himeros and Pothos. As for the central relief, the male with the sword on the right was interpreted as Paris wearing a chlamys. In front of him stood the half-nude Aphrodite holding a wreath in her right hand extended towards Paris. Behind her, on a pedestal, was Eros, while standing behind Paris was Athena wearing a helmet with a large crest and an oval shield leaned against her legs. The barely discernible figure between them could only, in analogy with the mythological story of the Judgment of Paris, be Hera.³

Klemenc's interpretation was considered valid until the study on the subject published by Erna Diez in her 1966–1967 article entitled *Nochmals:*

³ Klemenc 1955, 57–58.

Helena und Menelaus.⁴ Based on the analogy with the reliefs from Oswaldgraben at Voitsberg (figs. 5, 6)⁵ and Aquincum (fig. 7),⁶ Diez interpreted the scene on the Gornji Grad slab as the reunion of Menelaus and Helen after the end of the Trojan War.⁷ Common to all three reliefs is a standing bare-breasted female figure, depicted in profile, with the folds of her dress only enveloping her

⁴ Diez 1966–1967. Jože Kastelic was not familiar with the articles by Diez on that subject and repeated Klemenc's interpretation (Kastelic 1998, 440 ff).

⁵ Immured in a road-side chapel (see Hebert 1993, 139–146).

⁶ Magyar Nemzeti Múzeum, inv. no. 72.1857/3. On the reliefs see Diez 1952; Toynbee 1977, 364–365; Ghali-Kahil 1955, 246, no. 200, pl. LXXV: 3; Kahil 1988, 539, no. 233; Kremer 2001, 239, no. 229.

⁷ Diez had already interpreted the relief from Oswaldgraben as representing the reunion of Menelaus and Helen after the end of the Trojan War in 1952, mostly on the basis of literary sources and comparison with the relief from Aquincum (see Diez 1952, 21 ff). The latter had previously been interpreted with some doubt as the reunion of Menelaus and Helen by Julius Ziehen (Ziehen 1890, 65–66).

Fig. 2: Socle of a funerary monument at Gornji Grad. In lapidarium, after 1955 (photo: S. Habič).
Sl. 2: Spodnji del grobne edikule v Gornjem Gradu. V lapidariju, stanje po letu 1955 (foto: S. Habič).

Fig. 3: Socle of a funerary monument at Gornji Grad, side view. Immured into the exterior wall, before 1955 (photo: F. Ugovšek).

Sl. 3: Spodnji del grobne edikule v Gornjem Gradu, pogled od strani. Vzidan v zunanji steni, stanje pred letom 1955 (foto: F. Ugovšek).

lower legs. The reliefs from Aquincum and Gornji Grad show a winged boy on a pedestal behind her, with his hands against her back as if trying to push her towards the male on the right.⁸ The male on both reliefs (Aquincum and Gornji Grad) has the right hand on the hilt of his sword, although the chlamys of the male on the Aquincum relief is only thrown over his left shoulder. The relief from Oswaldgraben is, unfortunately, less well-preserved and only the lower legs and the lower part of the drapery are clearly visible of the person in the middle. The person further to the right is more discernible, with a crested helmet on his head,

an oval shield leaning against his left leg, and a spear in his right hand. As a motif, it corresponds to the figure on the far right on the Gornji Grad relief. The apparent similarities between the three above depictions led Diez to interpret the bare-breasted figure depicted in profile as Helen, and the juxtaposed male figure, with his hand on the hilt of his sword, as Menelaus. The arms-bearing figure behind the latter would be one of his companions, possibly Agamemnon or Odysseus. The poorly preserved figure between the two main protagonists on the Gornji Grad relief,⁹ could

⁸ Eros was probably also depicted on the Oswaldgraben relief, as suggested by the traces of a hand behind Helen's back and the lack of the left side.

⁹ In spite of there being sufficient space in front of Helen for another figure to be carved, investigation of the relief from Oswaldgraben has shown that the space was left empty (Diez 1952, 24; ead., 1966–1967, 105–106).

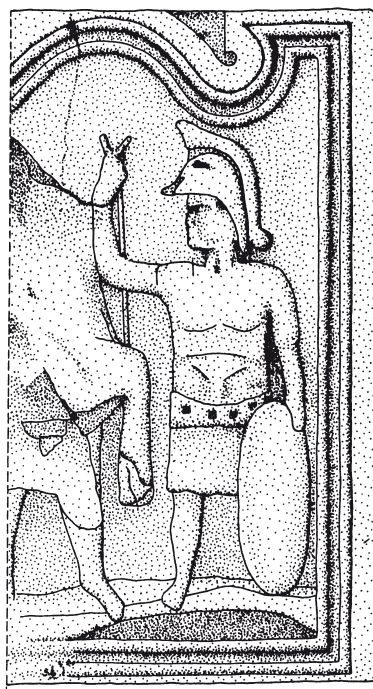
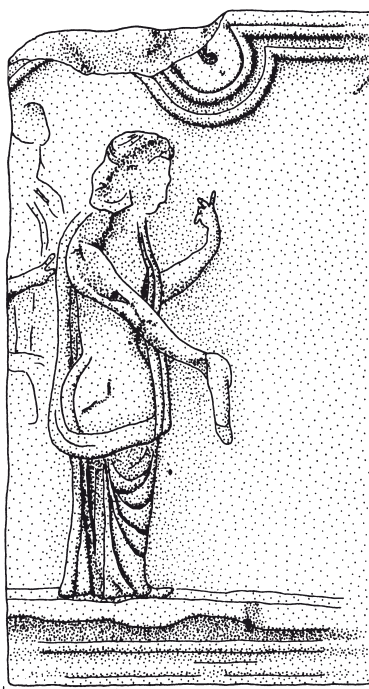

Fig. 4: Socle of a funerary monument at Gornji Grad, front slab. Depiction of Minos and Scylla (photo: S. Habič).
Sl. 4: Spodnji del grobne edikule v Gornjem Gradu, osrednji del. Prizor Minosa in Skile (foto: S. Habič).

Fig. 5: Relief in Oswaldgraben, western Styria, Austria.
Sl. 5: Relief v Oswaldgrabnu, zahodna Štajerska, Avstrija.

Fig. 6: Drawing of the relief in Oswaldgraben, western Styria, Austria (after Hebert 1993).
Sl. 6: Risba reliefa v Oswaldgrabnu, zahodna Štajerska, Avstrija (po Hebert 1993).

Fig. 7: Relief from Aquincum (Magyar Nemzeti Múzeum, inv. no. 72.1857,3).

Sl. 7: Relief iz Akvinka (Mađžarski narodni muzej v Budimpešti, inv. št. 72.1857,3).

only be the goddess Aphrodite, whose intervention had thwarted Menelaus' evil intentions and rekindled his love for his wife.¹⁰ Diez interpreted the two figures in the side panels as maenads, which frequently appear on Norican monuments.

The reunion of Menelaus and Helen after the end of the Trojan War is recounted in two epics preserved in only a few fragments, namely the *Ilioupersis* and the Little Iliad. The type inspired by the Little Iliad shows Menelaus threatening Helen, sword in hand following the fleeing Helen, or already lowering his sword at the sight of her. The second type follows the *Ilioupersis*, with Mene-

laus grabbing or about to grab his wife's himation, elbow, or wrist. Both types show Menelaus as a mature bearded man; sometimes depicted in heroic nudity, but more often dressed in a long chiton and himation, sometimes even shown as a soldier. The scene can also contain Aphrodite or merely Eros as her attribute. Diez, in her interpretation of the reliefs, depended on the fragment of the Little Iliad (fr. 13), which tells how, after the war had ended, the enraged Menelaus threatened his unfaithful wife with his sword but, captivated by the beauty of her nude breasts, dropped his arms and forgave her. Both the sword, which the male figure was intent on putting back into its scabbard, and the nude breasts, closely corresponding to the literary evidence, represent the main iconographical features of all the relief depictions discussed

¹⁰ Diez 1966–1967, 101–103. Either Aphrodite herself or her altar forms part of this motif as early as in Greek vase painting (see esp. Ghali-Kahil 1955, 81–83, nos. 53–57).

Fig. 8: Fresco in *Domus Aurea* (after Salis 1947).
 Sl. 8: Freska v *Domus Aurea* v Rimu (po Salis 1947).

above. The sword, which Menelaus lowers at the sight of Helen, already represents one of the main iconographical features of the motif in early Greek vase painting.¹¹

A year after publishing her first article on the reunion of Menelaus and Helen, Erna Diez drew attention to a poorly preserved fresco from Nero's *Domus Aurea* (fig. 8).¹² The fresco depicts a female figure dressed in a long chiton facing a male figure wearing a chlamys. Standing between them is a female figure holding a small branch in her left hand, and beside her is a small nude winged boy holding a piece of clothing in his left hand and reaching with his right hand towards the female depicted in profile, as if attempting to draw her closer towards the male. In the background behind the man, another less well-preserved male figure is discernible, dressed in a knee-length chiton. The poor state of preservation of this fresco, however,

made it difficult to interpret the scene, which thus remained unexplained for a long time. It was Fritz Weege who finally tackled it and proposed an interpretation of the first meeting of Helen and Paris in light of the context of other frescos and the supposed iconographic programme of the *Domus Aurea*.¹³ Diez, in her study titled *Zur Wiedersehensszene zwischen Helena und Menelaus: ein Nachtrag*, pointed out certain iconographical problems of Weege's interpretation; she instead interpreted the scene as the reunion of Menelaus and Helen. She interpreted the central figure, with no shadow of a doubt, as Aphrodite.¹⁴ Based on a comparison with the fresco, she also explained the weathered object in Helen's hand on the relief from Oswaldgraben (figs. 5, 6) as some sort of a ribbon or other symbolic object that would either

¹¹ Hedreen 1996, 165–166. For the typology in vase painting, cf. esp. Ghali-Kahil 1955, 71–113; Kahil 1988, 537–552, 559–560. For depictions of Menelaus, cf. Kahil 1997, 834 ff.

¹² Diez 1953. About the fresco in *Domus Aurea* cf. Ghali-Kahil 1955, 246; ead. 1988, 523, no. 130; Bažant 1992, 571, no. 13; Canciani 1994, 793, no. 2.

¹³ Weege 1913, 223–225. According to Weege, Helen may be holding part of her drapery, a ribbon, or the edge of her dress in her extended hand, while the female in the centre is interpreted as Aphrodite with Eros at her side. Standing behind Paris is Aeneas.

¹⁴ Diez 1953, 246; ead., 1966–1967, 106–108. The fresco's motif could serve as a parallel to the scene of the parting of Hector and Andromache and thus underline the contrast between the two couples, between the faithful Andromache and the unfaithful Helen.

abate her husband's anger or show that she was under the goddess' protection.¹⁵

An object overlooked in the repertory of the depictions of Menelaus and Helen reuniting after the end of the Trojan War,¹⁶ but of great importance for the interpretation of the relief from Gornji Grad, is a bronze mirror (figs. 9, 10), found in 1889 in a sarcophagus at the *Bulla Regia* cemetery in northwestern Tunisia.¹⁷ Upon discovery, the scene on the mirror was described in detail, but not interpreted.¹⁸ Based on stylistic features, particularly the hairstyle of the female figure – reminiscent of the hairstyle of Calpurnia, Caesar's wife – Auguste Vercoutre dated the mirror to the beginning of the first century AD.¹⁹ The first to tackle the mirror's mythological content was Salomon Reinach. Taking into consideration the relief from Aquincum (fig. 7), published a bit earlier and interpreted as the reunion of Menelaus and Helen after the end of the Trojan War by Ziehen, Reinach accepted his interpretation.²⁰ On the other hand, according to Auguste Vercoutre, the mirror would show a scene from the *Odyssey*, when Odysseus is leaving the island of Phaeacians and bids farewell to Nausicaa.²¹ Reinach's interpretation was further

supported by Gisela Zahlhaas, who also drew a comparison with the relief from Oswaldgraben.²²

The socle slab from Gornji Grad, which clearly shows more similarities with the bronze mirror than the reliefs from Aquincum and Oswaldgraben, was apparently not known to Gisela Zahlhaas. The similarity between the mirror and the Gornji Grad slab is primarily in the figure of the winged boy, standing on a pedestal on the far left and pushing a bare-breasted female with his hands towards a young beardless male. Furthermore, the depiction of the latter corresponds exactly to the posture of Menelaus on the relief from Gornji Grad, holding a chlamys in his left hand and with his right hand on his chest. The part of the hand on his chest is not well preserved, making it impossible to determine whether he is, in fact, reaching for his sword. Standing behind him is a soldier with a helmet on his head and a large oval shield leaning against his leg, which he is touching with his left hand. Standing in the background between the two main figures, though slightly closer to the young woman, is an elderly female figure holding a branch in her hand.²³ The three figures are positioned in front of a wall.

It is clear that both the bronze mirror from Tunisia and the Gornji Grad relief show the same motif, which raises doubts about the correctness of the interpretation. The first feature to raise doubts is the central figure, which, *per analogiam* with the figure on the mirror showing distinct signs of old age, cannot be interpreted as Aphrodite and, moreover, an elderly woman does not appear in the story of the reunion of Menelaus and Helen. Additional uncertainty is caused by the figure of Menelaus, who is described in literary sources but also depicted as an elderly man, whose old age is underlined by his beard. The reliefs from Gornji Grad and Aquincum, on the other hand, show the figure as beardless, the relief from Aquincum even with youthful-looking locks of hair tumbling down his neck. Moreover, the figure of Helen is shown as completely calm, standing before her husband intent on killing her for infidelity and for being the cause of the Trojan War. Other depictions of the reunion of Menelaus and Helen depict the

¹⁵ Uninfluenced by Diez, the fresco in *Domus Aurea* was also interpreted as the reunion of Menelaus and Helen by Gisela Zahlhaas, who knew only the first article on that subject written by Diez (Zahlhaas 1975, 49–50).

¹⁶ See for example *Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie* [herausgegeben von W. H. Roscher] (Stoll, Menelaos, II, 2, 1890–1897, 2776–2791); *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft* (Schmidt, Menelaos 2, XV, 29, 1931, 808–829); Ghali-Kahil 1955; *Enciclopedia dell'arte antica classica e orientale* (Comotti, Elena, III, 1960, 293–297; Paribeni, Menelao, IV, 1961, 1018–1022), *LIMC* (Kahil, Hélène, IV 1, 1988, 498–563; ead., Menelaos, VIII 1, 1997, 834–841).

¹⁷ The mirror was formerly in the collection of the Alaoui museum and is now kept in the Bardo National Museum, present-day Tunisia (Musée National du Bardo). On the mirror, see Reinach 1890, 93–96; Vercoutre 1893; Zahlhaas 1975, 48–49, no. 28, pl. 26.

¹⁸ Carton 1890, 197–199.

¹⁹ Vercoutre 1893, 81.

²⁰ Cf. note 7. Reinach 1890, 93–96.

²¹ Vercoutre 1893. The walls would represent the palace, in front of which the farewell took place, while the branch would represent the tree in the garden adjacent to the palace. Standing to the left of Odysseus would be old Alcinous, the father of Nausicaa. Nausicaa is standing behind her father and is extending her hand towards Odysseus in a plea for him not to leave her; nonetheless, Odysseus leaves. Pallas Athena is shown behind the latter.

²² Zahlhaas 1975, 48–49, no. 28, pl. 26.

²³ This figure was interpreted as male (Carton 1890, 197; Reinach 1890, 93; Vercoutre 1893, 82; Zahlhaas 1975, 48), although both the clothing and the hairstyle instead indicate an elderly woman.

Fig. 9: Drawing of the bronze mirror from the *Bulla Regia* cemetery, Tunisia (after Zahlhaas 1975).

Sl. 9: Risba bronastega ogledala iz nekropole Bulla Regia v Tuniziji (po Zahlhaas 1975).

latter as terrified and on no other depiction does she offer something to her husband.

Apart from the relief from Gornji Grad (figs. 1–4) and the mirror from *Bulla Regia* (figs. 9, 10), a female in the middle is also shown on the fresco from the *Domus Aurea* (fig. 8), which Carl Robert in 1914, differently from Weege (1913) a year before him and Diez (1953) and Zahlhaas (1975) after him, interpreted as a rarely depicted scene of Scylla who, accompanied by old nurse Carme, is handing a lock of her father's hair to Minos.²⁴ A detailed account of the meeting of Scylla and Minos is given in Ovid's *Metamorphoses* (8.87–100), with even more detail in the Pseudo-Vergil *Ciris*. According to the latter, Minos, in his campaign

against Athens, first attacked the city of Megara. The city was ruled by King Nisus, who possessed a purple lock of hair with magic powers that granted him invincibility against Minos' siege. After an intervention by Eros, however, who punished Nisus' daughter Scylla for an offence she had committed against Juno as a girl, she fell in love with Minos.²⁵ At night and with the aid of her nurse, she cut off a lock of her father's hair and brought it to Minos in the hope of inspiring love in him. Minos, alas, was horrified by her treachery and the consequential patricide, and recoiled from Scylla, damning the young girl, according to some sources even killing

²⁴ Instead of the name "Scylla", Robert uses "Ciris," a sea bird into which the girl transformed herself due to her indirect patricide (Robert 1914, 158–159). Robert's interpretation was rejected both by Diez (1966–1967, 107–108) and Ghali-Kahil (1955, 243).

²⁵ Ps. Verg. *Ciris* 158–162; edition commented by Lyne 1978, 164–165. "But that fickle god (by whom whatever falsehood lurks in any spoken word is ever marked out of punishment), drawing golden shafts from his gleaming quiver (shafts which, alas, strike home with aim all too sure), had lodged them all in the damsel's tender heart." [Translated by: H. Rushton Fairclough].

Fig. 10: Drawing of the bronze mirror from the *Bulla Regia* cemetery, Tunisia (after Vercoutre 1893).
 Sl. 10: Risba bronastega ogledala iz nekropole Bulla Regia v Tuniziji (po Vercoutre 1893).

her.²⁶ The literary sources and figural depictions are primarily in accordance with the figures of the nurse and Eros, the latter playing an active role also on all of the above-mentioned Norico-Pannonian

²⁶ The nurse as Scylla's co-conspirator and helper only appears in the *Ciris* (206–385; edition commented by Lyne 1978, 185–186). Lyne refutes the possibility of the nurse's already appearing in earlier versions of the myth and rather supposes her the consequence of contamination with Cinna's lost epyllion of *Zmyrna*. Knox, on the other hand, in his review of Lyne's commentary, does not exclude the possibility that Ovid decided to drop the nurse so as to give more emphasis on Scylla's inner sense of morality. He proposed this on the basis of the word *crevit* (*Talia dicenti curarum maxima nutrix / nox intervenit, tenebrisque audacia crevit* [...]) "While Scylla said this, night that heals our cares / came on, and she grew bolder in the dark"; *Met.* 8.81–82 [translated by: Brookes More]], which in Ovid's epics usually refers to a particular person. It follows from this that the nurse had, in fact, appeared in earlier, unpreserved versions of the myth (Knox 1990).

reliefs,²⁷ on the mirror from *Bulla Regia*, but also on the fresco from the *Domus Aurea*, since he is pushing the female figure towards the male one. Moreover, the branch, held by the woman in the fresco from the *Domus Aurea* and the mirror from *Bulla Regia*, could also be the aspergillum mentioned by Pseudo-Vergil (*Ciris* 376).²⁸

The meeting of Scylla and Minos is a scene that rarely appears in the figural art of the Imperial period and is completely unknown before that. An

²⁷ Cf. note 8.

²⁸ Ps. Verg. *Ciris* 376 (*pergit Amyclaeo spargens altaria thallo* [...]) "and sprinkling the altars with Amyclaeon branch" [translated by H. Rushton Fairclough]). The word *thallus* appears extremely rarely in Latin and it is difficult to be translated. The two principal translations are either a hyacinth growing at Amyclae, where Hyacinthus' tomb was also located, or an aspergillum. Carme could thus have sprinkled the altar with holy water, while the *thallus* could most likely be identified as a laurel branch (Cazzaniga 1959, 453 ff; Lyne 1978, 262).

Fig. 11: Drawing of the terracotta medallion from Arles (after Wuilleumier, Audin 1952).

Sl. 11: Risba terakotnega medaljona iz Arlesa (po Wuilleumier, Audin 1952).

undisputed, inscription-supported depiction of the couple can be found on a Gallo-Roman terracotta medallion (figs. 11, 12) from the mid-first century AD. The original, found in Arles, is unfortunately lost.²⁹ The relief shows King Minos standing on the left, nude, beardless, with only the chlamys falling across his left shoulder. He holds a sword in his right hand, already half-drawn from the scabbard.³⁰ In this, it is strongly reminiscent of the reliefs from Gornji Grad and Aquincum. Facing him is Scylla, bare-breasted, offering the lock of her father Nisus' hair. The composition of a pair of figures standing opposite each other, one male, his hand on the sword hilt, and the other female,

half-nude in a calm pose, offering something to the male in her extended hand, is practically identical to the depictions supposedly representing the reunion of Menelaus and Helen from Noricum and Pannonia, where the unidentified object in her hand could easily be a stylized lock of hair.

Apart from this terracotta relief, Minos and Scylla also figure on a poorly, though *in situ* preserved wall painting in the *Casa dei Dioscuri* (VI, 9, 6–9), dated to the Flavian period. The scene here takes place within a palace, as indicated by a wall (fig. 13).³¹ Minos sits on his throne, standing before him is Scylla, holding a lock of invincible hair in her hand extended towards Minos. Behind him stand his servants, while standing beside Scylla is again an elderly woman, extending her right hand towards Minos. Scylla further figures on a wall painting from a villa at Tor Marancia in

²⁹ Its cast is kept in the Musée d'Archéologie Nationale at Saint-Germain-en-Laye (inv. no. 31653). Wuilleumier, Audin 1952, 122, no. 208; Bažant 1992, 571, no. 14; Canciani 1994, 793, no. 5.

³⁰ The visible elements are the hilt, the upper part of the blade, and the upper part of the scabbard with two transverse mounts (observation by Dragan Božić).

³¹ Bažant 1992, 571, no. 12; Canciani 1994, 793, no. 1; Hodske 2007, 260, no. 290, pl. 178: 1–2.

Fig. 12: Terracotta medallion from Arles, cast (after Canciani 1994).

Sl. 12: Terakotni medaljon iz Arlesa, odlitek (po Canciani 1994).

Rome, near Porta San Sebastiano, as part of a series of heroines destroyed by their unrequited love. Scylla wears a long himation, again holding the fatal lock of hair in her right hand; as such she is most similar to the woman on the left on the fresco from the *Domus Aurea*.³²

Iconographical discussions about the reunion of Menelaus and Helen after the end of the Trojan War rarely cite the mirror from the *Bulla Regia* cemetery. The scene on the mirror is clearly the same as the one on the socle slab from Gornji Grad, but this shows that the female figure in the centre cannot be that of Aphrodite, but rather of an elderly woman. This leads us to question the above interpretation, all the more so when considering the youthful appearance of the beardless male figure and the calm, self-confident posture of the bare-breasted female figure, which only appear on the reliefs from Noricum and Pannonia

and the mirror from *Bulla Regia*. Also pointing towards a different interpretation is the fresco from the *Domus Aurea*, cited by Diez and Zahlhaas as among the depictions of Menelaus and Helen, but previously identified by Carl Robert as representing the meeting of Minos and Scylla. The most detailed account of this meeting is to be found in the *Ciris* by Pseudo-Virgil. This motif had been completely unknown prior to the Imperial period and even then was very rarely depicted, most frequently under the Flavian dynasty. In these depictions, Scylla is always shown holding a lock of hair in her hand extended towards a beardless Minos, who is appalled at her betrayal, his hand already holding the hilt of his sword. The exact same gestures can be found on the reliefs from Noricum and Pannonia, whereby the oblong object in the female's extended hand could easily be a lock of hair. Scylla's nurse appears as an elderly woman on the frescos in the *Casa dei Dioscuri* and the *Domus Aurea* and on the mirror from *Bulla Regia*, and features as a co-conspirator

³² Canciani 1994, 793, no. 4.

Fig. 13: Drawing of the fresco in *Casa dei Dioscuri* (VI, 9, 6–9) (after Hodske 2007).

Sl. 13: Risba freske v *Casa dei Dioscuri* Pompejih (VI, 9, 6–9) (po Hodske 2007).

in the *Ciris* epyllion. The latter source also mentions Eros, whose intervention made Scylla fall in love with the enemy of her homeland – this would explain his pushing the female figure towards the male figure on the reliefs from Noricum and Pan-
 nonia, on the fresco from *Domus Aurea*, and also on the mirror from *Bulla Regia*. Although Diez and Kahil rejected Robert's interpretation of the fresco in *Domus Aurea* (cf. note 24), all these observations speak in favour of the hypothesis that the fresco in *Domus Aurea* (fig. 8), the mirror from *Bulla Regia* cemetery in Tunisia (figs. 9, 10), and the reliefs from Gornji Grad in Slovenia (fig. 4), Oswaldgraben in western Styria (figs. 5, 6), and Budapest (fig. 7) do not represent the reunion of Menelaus and Helen after the end of the Trojan War, but rather the fatal meeting between Minos and Scylla.

Acknowledgments

In researching the article, I was greatly aided by numerous discussions with Stanko Kokole. The article was read and commented on initially by Irena Lazar and Marjeta Šašel Kos. Later, several close readings, as well as useful advice in preparing the final version, were given by Dragan Božič. The translation of the text from Slovenian was provided by Andreja Maver and the translation of the Latin quotations into Slovenian by Gregor Pobežin. The photos of the relief at Gornji Grad were provided by Bojan Djurić and Stanko Kokole. A photo of the stone relief kept in the National Museum in Budapest is published with the permission of that institution. I would like to sincerely thank everyone for their help.

Translation: Andreja Maver

- BAŽANT, J. 1992, Minos I. – In: *LIMC* VI 1, 570–574; VI 2, 311–315.
- CANCIANI, F. 1994, Skylla II. – In: *LIMC* VII 1, 793; VII 2, 569.
- CARTON, M. 1890, La nécropole de Bulla Regia. – *Bulletin archéologique du Comité des travaux historiques et scientifiques*, 149–226, Paris.
- CAZZANIGA, I. 1959, Intorno al verso 376 della Ciris. “amyclaeo spargens althariaa thallo”. – *La parola del passato* 14, 453–457.
- DIEZ, E. 1952, Die Wiedersehensszene zwischen Helena und Menelaos auf provinzialrömischen Reliefs. – *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts. Beiblatt* 39, 21–36.
- DIEZ, E. 1953, Zur Wiedersehensszene zwischen Helena und Menelaos. Ein Nachtrag. – *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts. Beiblatt* 40, 215–218.
- DIEZ, E. 1966–1967, Nochmals Helena - Menelaos. – *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts. Beiblatt* 48, 92–108.
- GHALI-KAHIL, L. 1955, *Les enlèvements et le retour d'Hélène dans les textes et les documents figurés*. – Paris.
- HEBERT, B. 1993, Römerzeitliche Funde im Oswaldgraben in der Steiermark. – *Fundberichte aus Österreich* 32, 139–153.
- HEDREEN, G. 1996, Image, Text, and Story in the Recovery of Helen. – *Classical Antiquity* 15/1, 152–184.
- HODSKE, J. 2007, *Mythologische Bildthemen in den Häusern Pompejis. Die Bedeutung der zentralen Mythenbilder für die Bewohner Pompejis*. – Stendaler Winckelmann-Forschungen 6, Ruhpolding.
- KAHIL, L. 1988, Hélène. – In: *LIMC* IV 1, 498–563; IV 2, 291–358.
- KAHIL, L. 1997, Menelaos. – In: *LIMC* VIII 1, 834–841; VIII 2, 562–565.
- KASTELIC, J. 1998, *Simbolika mitov na rimskih nagrobnih spomenikih. Šempeter v Savinjski dolini / Sepulchral Symbolism of the Mythological Imagery on Roman Tomb Monuments. Šempeter in the Valley of Savinja*. – Ljubljana.
- KLEMENC, J. 1955, Trojanska pravljica na nagrobnih spomenikih iz Šempetra ob Savinji. – *Zbornik Filozofske fakultete* 2, 57–70, Ljubljana.
- KNOX, P. E. 1990, Scylla's Nurse. – *Mnemosyne* 43/1–2, 158–159.
- KOKOLE, S. 2003, Totius antiquitatis egregius admirator. Christophorus Raubar zwischen Kampanien und Krain. – In: J. Höfler, J. Träger (eds.), *Bayern und Slowenien in der Früh- und Spätgotik. Beziehungen, Anregungen, Parallelen*, 175–197, Regensburg.
- KREMER, G. 2001, *Antike Grabbauten in Noricum. Katalog und Auswertung von Werkstücken als Beitrag zur Rekonstruktion und Typologie*. – Österreichisches Archäologisches Institut. Sonderschriften 36, Wien.
- LIMC* = *Lexicon iconographicum mythologiae classicae*.
- LYNE, R. O. A. M. 1978, *Ciris. A poem attributed to Vergil*. – Cambridge classical texts and commentaries 20, Cambridge, New York.
- PAHIČ, S. 1975, Gornji grad. – In: *Arheološka najdišča Slovenije*, 269, Ljubljana.
- REINACH, S. 1890, Reliefs de miroirs en bronze. – In: *Collections du musée Alaoui*, 85–96, Paris.
- ROBERT, C. 1914, Ein verkanntes Ciris-Bild. – *Hermes* 49/1, 158–160.
- SALIS, A. 1947, *Antike und Renaissance. Über Nachleben und Weiterwirken der alten in der neueren Kunst*. – Erlenbach, Zürich.
- TOYNEBEE, J. M. C. 1977, Greek myth in Roman stone. – *Latomus* 36, 343–412.
- VERCOUTRE, A. 1893, Le miroir de Bulla Regia. – *Revue archéologique* 22, 80–85.
- WEEGE, F. 1913, Das goldene Haus des Nero. – *Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts* 28, 127–244.
- WUILLEUMIER, P. and A. AUDIN 1952, *Les médailles d'applique gallo-romains de la vallée du Rhône*. – Annales de l'Université de Lyon Troisième série. Lettres 22, Paris.
- ZAHLHAAS, G. 1975, *Römische Reliefspiegel*. – Kataloge der Prähistorischen Staatssammlung München 17, Kallmünz.
- ZIEHEN, J. 1890, Römische Bildwerke im Nationalmuseum zu Pest. – *Archäologisch-epigraphische Mitteilungen aus Österreich-Ungarn* 13, 43–72.

Redko upodobljeni mitološki prizor v Gornjem Gradu: zgodba o Skili in Minosu?

V majhnem lapidariju v pritličju zvonika cerkve sv. Mohorja in Fortunata v Gornjem Gradu (v. nem. objavah Oberburg) se nahaja reliefno okrašen spodnji del marmorne grobne edikule (sl. 1–4) z merami $1,82 \times 1,20 \times 0,36$ m neznane provenience.¹ Prvotno je verjetno pripadal grobni edikuli, podobni tistim v Šempetru v Savinjski dolini.² Razdeljen je na tri polja, vsako posebej obdaja profiliran okvir, nad katerim se pne noriško-panonska voluta. Na osrednjem, širšem polju (sl. 4), je na desni strani upodobljen stoječ moški, oblečen v hlamido. Desno dlan polaga na ročaj meča na svoji levi, z levico pa drži za hlamido. Za njim stoji še ena, slabše ohranjena figura, ki ima na glavi čelado s perjanico ter ob nogah ovalen ščit. Nasproti njiju stoji napol gola ženska figura v himationu, ki ji zakriva le spodnji del nog. Za njo na valjastem podstavku stoji krilati deček, za katerega se zdi, kakor da bi jo z rokami, uprtimi v hrbet, potiskal naprej. Med obema glavnima likoma, bliže ženski in obrnjen proti moškemu, je viden obris ženske figure v do tal segajočem oblačilu. V levem in desnem stranskem polju je v razkoraku prikazana po ena frontalno stoječa ženska figura, ki z levico oziroma desnico drži za del draperije in ta se ji v obliki loka boči nad glavo. Obe stranski stranici sta obdani z rastlinskim okrasjem (sl. 3).

Relief v Gornjem Gradu je prvi objavil Josip Klemenc leta 1955. Osrednji prizor na njem je razložil kot *Parisovo sodbo*. Ženski figuri v stranskih poljih je pogojno interpretiral kot Afroditini spremljevalki Hariti, ni pa izključil možnosti, da bi figuri lahko bili tudi erota, Himer in Potos. Moški z mečem na desni strani naj bi bil Paris v hlamidi. Pred njim

naj bi stala napol gola Afrodita, ki bi mu z desnico ponujala venec. Za njo bi bil na podstavku Eros, za Parisom pa bi bila Atena s čelado z ogromno perjanico ter ovalnim ščitom, prislonjenim k nogam. Skorajda povsem izlizana figura med Afrodito in Parisom bi po analogijah z mitološko zgodbo Parisove sodbe lahko bila le Hera.³

Klemenčeva razlaga se je obdržala vse do študije Erne Diez iz let 1966–1967 *Nochmals: Helena und Menelaos*.⁴ V njej je prizor na gornjegrajskem reliefu na podlagi primerjav z reliefoma iz Oswaldgrabna v Voitsbergu (sl. 5, 6)⁵ in Akvinka (sl. 7)⁶ interpretirala kot *Snidenje Menelaja in Helene* po koncu trojanske vojne.⁷ Vsem reliefom je skupno, da je na levi strani v profilu prikazana stoječa ženska figura z deloma razgaljenim oprsjem, ki ji draperija ovija le noge od peta do zadnjice (Oswaldgrabna in Akvink) oziroma do malo nad kolena (Gornji Grad). Na reliefih iz Akvinka in Gornjega Grada je za njo na podstavku upodobljen krilati deček z rokami, uprtimi v njen hrbet, kot bi jo želel poriniti k moškemu.⁸ Nasproti ženske stoji na reliefu iz Akvinka prav tako moški z desno roko na ročaju meča, ki pa je za razliko od reliefa iz Gornjega Grada gol, le preko levega ramena ima vrženo hlamido. Relief iz Oswaldgrabna je žal slabše ohranjen, tako da so od figure v sredini vidne le noge in spodnji del draperije, ohranjena pa je oseba s čelado s perjanico, ovalnim ščitom ob levi nogi ter sulico v desnici na desni, ki motivno

³ Klemenc 1955, 57–58.

⁴ Diez 1966–1967. Te študije niti prejšnjih na isto temo ni poznal Jože Kastelic, ki je obdržal Klemenčev razlago (Kastelic 1998, 440 ss).

⁵ Relief je vzidan v obcestno kapelico (gl. Hebert 1993, 139–146).

⁶ Magyar Nemzeti Múzeum, inv. št. 72.1857,3. O reliefih glej Diez 1952; Toynbee 1977, 364–365; Ghali-Kahil 1955, 246, št. 200, t. LXXV: 3; Kahil 1988, 539, št. 233; Kremer 2001, 239, št. 229.

⁷ Relief v Oswaldgrabnu je Diezova zlasti s pomočjo literarnih virov in primerjave z reliefom iz Akvinka že poprej interpretirala kot *Snidenje Menelaja in Helene* po koncu trojanske vojne (glej Diez 1952, 21 ss). Relief iz Akvinka je z nekoliko dvoma tako razložil že Julius Ziehen (Ziehen 1890, 65–66).

⁸ Eros je bil bržkone tudi na reliefu iz Oswaldgrabna. Namreč, glede na voluto manjka ves njegov levi rob, vidni pa so sledovi roke, ki se naslanja na hrbet ženske figure.

¹ Na območju Gornjega Grada ni nikakršnih ostankov iz rimske dobe (prim. Pahič 1975). Josip Klemenc je postavil domnevo, da bi del grobne edikule lahko izvirno prihajal s šempetrske nekropole (Klemenc 1955, 60). V Gornji Grad bi lahko prispel po volji ljubljanskega škofa Krištofa Ravbarja, ki je tedaj rezidiral v Gornjem Gradu. Ravbar je namreč leta 1517 cerkev in nekdanji samostan ogradil z obzidjem in stolpi, relief pa je bil do ustanovitve lapidarija leta 1955 vzidan v zunanjo steno t. i. jetnišnice, ki je bila vključena v obrambno obzidje (Kastelic 1998, 440–441; Kokole 2003, 194–197).

² Klemenc 1955, 57–60; Pahič 1975; Toynbee 1977, 365; Kahil 1988, 539, št. 234; Kremer 2001, 206, št. 108.

ustreza oni na skrajni desni strani osrednjega prizora reliefa v Gornjem Gradu. Zaradi očitnih podobnosti med vsemi tremi upodobitvami je Diezova razgaljeno žensko figuro v profilu interpretirala kot Heleno, nasproti njej stoječega moškega z roko na ročaju meča pa kot Menelaja. Oboroženi lik za njim bi bil eden od njegovih spremljevalcev, morda Agamemnon ali Odisej. Slabo ohranjena figura med obema protagonistoma na reliefu v Gornjem Gradu⁹ bi lahko bila le boginja Afrodita, ki je s svojim posegom preprečila Menelajeve zlobne namene ter mu vdahnila vnovično ljubezen do žene.¹⁰ Figuri v stranskih poljih reliefa bi lahko bili menadi, ki tudi sicer pogosto nastopata na noriških spomenikih.

Srečanje Menelaja in Helene po koncu trojanske vojne je opisano v dveh izgubljenih fragmentarno ohranjenih pesnitvah, in sicer v *Ilioupersis* in Mali Iliadi. Na prizorih, navdahnjenih po Mali Iliadi, Menelaj grozi Heleni, jo z mečem v roki zasleduje oziroma mu meč ob pogledu nanjo že pada iz rok. *Ilioupersis* sledi druga vrsta prizorov. Menelaj ženo že grabi oziroma bo kmalu zagrabil za njen himation, komolec ali zapestje. Pri obeh vrstah je Menelaj prikazan kot zrel, bradat moški. Ponekod je upodobljen v herojski goloti, večkrat pa je oblečen v dolg hiton in himation oziroma je upodobljen kot vojščak. V prizorih se lahko pojavita tudi Afrodita ali Eros kot njen atribut. Diezova se je pri razlagi reliefov naslonila na fragment Male Iliade (frg. 13), ki opisuje, kako je po koncu vojne razkačeni Menelaj z mečem grozil svoji nezvesti ženi, a ji je potem, poražen od lepote njenega golega oprsja, oprostil vse. Tako meč, ki naj bi ga moški nameraval vtakniti nazaj v nožnico kot tudi razgaljeno oprsje ženske figure se skladata z literarnim pričevanjem in sta glavni ikonografski posebnosti vseh zgoraj naštetih reliefnih upodobitev. Meč, ki ga Menelaj ob pogledu na Heleno povesti oziroma spusti, je ena glavnih ikonografskih značilnosti prizora tudi že v starejšem vaznem slikarstvu.¹¹

Leto dni po izidu svojega prvega članka o snidenju Menelaja in Helene je Erna Diez izpostavila slabo

ohranjeno fresko v Neronovi *Domus Aurea* v Rimu (sl. 8).¹² Na njej drug nasproti drugemu stojita v dolg hiton oblečena ženska ter gol, s hlamido ogrnjen moški. Med njima je ženska z vejico v levi roki, ob kateri je majhen gol krilat fantič, ki z levico drži kos tkanine, desnico pa izteza proti ženski na levi, kakor bi jo želel povleči k moškemu. V drugem planu za moško figuro prepoznamo še en slabše ohranjeni moški lik v do kolen segajočem hitonu. Zaradi slabe ohranjenosti freske ni bilo lahko interpretirati in prizor je dolgo časa ostal neprepoznan, dokler ga ni Fritz Weege v povezavi s kontekstom in domnevnim ikonografskim programom preostalih poslikav v *Domus Aurea* razložil kot prvo srečanje Helene in Parisa.¹³ Diezova je v svoji študiji *Zur Wiedersehensszene zwischen Helena und Menelaos: ein Nachtrag* opozorila na določene ikonografske pomanjkljivosti te interpretacije ter fresko povezala s srečanjem med Menelajem in Heleno. Osrednjo figuro z vejico je brez kanca dvoma označila za Afrodito.¹⁴ Na podlagi primerjav te freske z reliefom iz Oswaldgrabna (sl. 5, 6) je tudi razložila izlizan predmet v Helenini roki na reliefu iz Oswaldgrabna; Helena naj bi tako soprogu ponujala nekakšen trak oziroma kakšno drugo znamenje simbolnega pomena, ki bi ublažilo moževo jezo ali pokazalo, da je sama pod zaščito boginje.¹⁵

V sintetičnih pregledih upodobitev srečanja Menelaja in Helene po koncu trojanske vojne spregledano,¹⁶ a za razlago osrednjega prizora gornjegrajskega reliefa še kako pomembno je

¹² Diez 1953. O freski v *Domus Aurea* prim. Ghali-Kahil 1955, 246; ead. 1988, 523, št. 130; Bažant 1992, 571, št. 13; Canciani 1994, 793, št. 2.

¹³ Weege 1913, 223–225. Po Weegeju bi Helena v naprej iztegnjeni roki držala morda del draperije, trak ali rob oblačila, ženska v sredini bi bila Afrodita, ob njej pa bi bil Eros. Za Parisom bi stal Enej.

¹⁴ Diez 1953, 246; ead. 1966–1967, 106–108. Freska bi bila motivno pendant prizoru s slovesom Hektorja od Andromaha in bi tako vsebinsko poudarila nasprotja med obema zakonskima paroma; zvesto Andromaho in nezvesto Heleno.

¹⁵ Neodvisno od Diezove je fresko v *Domus Aurea* kot snidenje Menelaja in Helene razložila tudi Gisela Zahlhaas, saj je poznala le prvi članek Diezove o tem motivu (Zahlhaas 1975, 49–50).

¹⁶ Kot npr. *Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie* [herausgegeben von W. H. Roscher] (Stoll, Menelaos, II, 2, 1890–1897, 2776–2791); *Pauly's Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft* (Schmidt, Menelaos 2, XV, 29, 1931, 808–829); Ghali-Kahil 1955; *Enciclopedia dell'arte antica classica e orientale* (Comotti, Elena, III, 1960, 293–297; Paribeni, Menelao, IV, 1961, 1018–1022), *LIMC* (Kahil, Hélène, IV 1, 1988, 498–563; ead., Menelaos, VIII 1, 1997, 834–841).

⁹ Kljub temu da je na reliefu iz Oswaldgrabna pred žensko figuro dovolj praznega prostora za še eno figuro, so raziskave pokazale, da je bil ta prostor dejansko prazen (Diez 1952, 24; ead. 1966–1967, 105–106).

¹⁰ Diez 1966–1967, 101–103. Afrodita oziroma njen oltar se v tem prizoru pojavi že v grškem vaznem slikarstvu (glej zlasti Ghali-Kahil 1955, 81–83, št. 53–57).

¹¹ Hedreen 1996, 165–166. Za tipologijo v vaznem slikarstvu prim. zlasti Ghali-Kahil 1955, 71–113; Kahil 1988, 537–552, 559–560. Za upodobitve Menelaja prim. Kahil 1997, 834 ss.

bronasto ogledalo, odkrito leta 1889 v sarkofagu na nekropoli *Bulla Regia* v severozahodni Tuniziji (sl. 9, 10).¹⁷ Prizor na zrcalu je bil ob odkritju natančno opisan, njegova vsebina pa je ostala nepojasnjena.¹⁸ Na podlagi stilnih značilnosti ter zlasti pričeske ženske figure, ki spominja na frizuro Cezarjeve soproge Kalpurnije, je Vercoutre ogledalo datiral na začetek prvega stoletja po Kr.¹⁹ Prvi se je vsebine mitološke zgodbe na njem lotil Salomon Reinach. Motiv je primerjal z motivom na reliefu iz Akvinka (sl. 7), ki ga je le malo prej objavil ter kot snidenje Menelaja in Helene po koncu trojanske vojne razložil Ziehen.²⁰ Reinach je to razlago sprejel, Auguste Vercoutre pa je nasprotno sklepal, da naj bi bil na zrcalu prikazan trenutek iz Odiseje, ko Odisej zapušča otok Fajakov in se poslavlja od Navzikaje.²¹ Reinachovo razlago je prevzela Gisela Zahlhaas in jo še podkrepila s primerjavo z reliefom iz Oswaldgrabna.²²

Relief iz Gornjega Grada, ki zelo očitno kaže več podobnosti z ogledalom kot oba reliefa iz Madžarske in Štajerske, Zahlhaasovi, kot kaže, ni bil znan. Tudi na ogledalu stoji skrajno levo na podstavku krilati deček, ki z rokami potiska razgaljeno žensko proti mlajšemu golobrademu moškemu. Ta moški ima natanko tako držo kot Menelaj na gornjegrajskem reliefu. Z levico drži za hlamido, desnico pa ima na prsih. Del na njegovem prsnem košu ni ohranjen, zaradi česar žal ni mogoče presoditi, ali grabi za meč. Za njim stoji vojščak v bojni opravi s čelado na glavi. Ob nogah mu počiva velik ovalen ščit, ki se ga dotika z levo roko. Med glavnima figurama, toda za spoznanje bližje mladenki, stoji v ozadju starejša ženska figura z vejico v roki.²³ Celotno dogajanje je postavljeno pred zid.

¹⁷ Ogledalo je bilo nekdanj v zbirki muzeja Alaoui, zdaj pa je shranjeno v Narodnem muzeju Bardo v Tuniziji (Musée National du Bardo). Glej Reinach 1890, 93–96; Vercoutre 1893; Zahlhaas 1975, 48–49, kat. št. 28, t. 26.

¹⁸ Carton 1890, 197–199.

¹⁹ Vercoutre 1893, 81.

²⁰ Prim. op. 7. Reinach 1890, 93–96.

²¹ Vercoutre 1893. Obzidje bi predstavljalo palačo, pred katero se odvija slovo, vejica pa drevo na vrtu ob njej. Levo od Odiseja bi stal starec Alkinoj, Navzikajin oče in Navzikaja pred njim, ki bi Odiseju podajala roko, proseč ga, naj je ne zapušča, a ta njeno ponudbo zavrne. Za njim naj bi se nahajala Palada Atena.

²² Zahlhaas 1975, 48–49, 77, kat. št. 28, t. 26.

²³ To figuro so sicer avtorji (Carton 1890, 197; Reinach 1890, 93; Vercoutre 1893, 82; Zahlhaas 1975, 48) razložili kot moškega, a jo tako oblačilo kakor tudi pričeska prej označujeta za starejšo žensko.

Kakor je dobro razvidno, je na bronastem zrcalu iz Tunizije in osrednjem prizoru reliefa iz Gornjega Grada zagotovo upodobljen isti motiv, pri čemer se nehote pojavi dvom o pravilnosti interpretacije prizora. Prva ovira nastopi pri figuri v sredini, ki po analogijah s figuro na zrcalu z izrazitimi potezami starejše osebe nikakor ne more biti več Afrodita, starejša ženska pa se v prizoru snidenja Menelaja in Helene ne pojavi. Dodatno negotovost vzbudi Menelaj, ki je tako v literarnih virih kot v likovnem izročilu izpričan kot starejši moški, čigar zrelost dodatno zaznamuje brada, medtem ko je na reliefih iz Gornjega Grada in Akvinka prikazan kot golobrad, na reliefu iz Akvinka pa so vidni celo mladostni, na vrat padajoči kodri. Nenazadnje tudi domnevna Helena pred možem, ki jo želi za nezvestobo in povzročeno vojno ubiti, stoji povsem mirno, medtem ko je na preostalih upodobitvah tega motiva na smrt prestrašena, prav tako nikjer drugje soprogo ne ponuja kakšnega predmeta.

Poleg reliefa v Gornjem Gradu (sl. 1–4) in ogledala iz *Bulla Regia* (sl. 9, 10) je ženska v sredini prikazana tudi na freski v *Domus Aurea* (sl. 8), ki jo je Carl Robert leta 1914 drugače kot Weege (1913) leto pred njim, Diezova leta 1953 in Zahlhaasova leta 1975 interpretiral kot redko upodobljen prizor Skile, kako v spremstvu stare dojilje Karme Minosu predaja očetove odrezane kodre las.²⁴ Njuno srečanje je natančno podano v Ovidijevih *Metamorfozah* (8.87–100) in zlasti v psevdo Vergilijevi pesnitvi *Ciris*. Po psevdo Vergiliju Minos na vojnem pohodu zoper Atene najprej napade mesto Megaro, ki mu vlada kralj Nizus z nepremagljivimi rdečimi kodri las in Minos mesto oblega zaman. Tedaj pa se mu nasmehne sreča, saj se vanj po posredovanju Erosa, s čimer jo kaznuje za pregrešek, ki ga je še kot dekle storila proti Junoni, zaljubi kraljeva hčerka Skila.²⁵ Ponoči očetu ob pomoči stare dojilje odreže čarobne kodre in jih v želji po ljubezni prinese Minosu, ta pa se, zgrožen nad Skilinin izdajstvom in posledičnim

²⁴ Robert namesto imena "Skila" uporabi ime "Ciris," ki pomeni vrsto čaplje, v katero se je zavoljo posrednega očetovega umora preobrazila Skila (Robert 1914, 158–159). Njegovo interpretacijo sta odbili tako Diezova (1966–1967, 107–108) kakor tudi Ghali-Kahilova (1955, 243).

²⁵ Ps. Verg. *Ciris* 158–162; s komentirano izdajo Lyne 1978, 164–165: "Muhast, še več, lahkomišeln je bog, ki v vsaki besedi / čuti krivico vsekdar in išče vračila vzrok, / vleče puščice iz toka, ki ves blešči se v zlatu / (strašen, zares, prestrašen prizor, Tirintija moja), / proži jih vse v nedolžno in nežno deklisko srce" [prevod: G. Pobežin].

očetomorum, njeni ljubezni odreče ter mladenko prekolne in po nekaterih virih celo ubije.²⁶ Skladnosti med literarnim virom in likovnimi upodobitvami v prvi vrsti nastopijo pri likih dojilje in Erosa, ki ima aktivno vlogo tudi na vseh obravnavanih reliefih iz Norika in Panonije,²⁷ ogledalu iz *Bulla Regia* in pa tudi freski iz *Domus Aurea*, saj žensko potiska proti moškemu. Vejica, ki jo drži ženska na freski v *Domus Aurea* in na ogledalu iz *Bulla Regia*, bi lahko predstavljala aspergil, prav tako omenjen pri psevd Vergiliju (*Ciris* 376).²⁸

Sam prizor je v likovni umetnosti pred cesarskim obdobjem povsem neznan, tudi kasneje se pojavi izjemno redko. Par je brez dvoma upodobljen na reliefu, opremljenim z napisom, na keltsko-rimskem terakotnem medaljonu iz sredine 1. st. po Kr. Original, ki je bil najden v Arlesu, je žal izgubljen, ohranjen pa je njegov odlitek (*sl.* 11, 12).²⁹ Kralj Minos stoji na levi, prikazan je gol, golobrad, le preko levega ramena mu pada hlamida. Z desno roko je že napol izvlekel meč iz nožnice,³⁰ kar močno spominja na reliefa iz Gornjega Grada in Akvinka. Njemu nasproti na desni stoji Skila z razgaljenim oprsem in mu v iztegnjeni desnici

ponuja šop las svojega očeta Nizusa. Kompozicija dveh nasproti si stoječih figur, moškega z roko na ročaju meča ter mirno stoječe napol gole ženske, ki mu v iztegnjeni roki ponuja neki predmet, je praktično identična z domnevnimi upodobitvami srečanja Menelaja in Helene iz Norika in Panonije. Neznani podolgovati predmet na njih pa bi bil zlahka stiliziran šop las.

Razen na tem terakotnem reliefu sta Minos in Skila prikazana še na slabo ohranjeni stenski sliki v *Casa dei Dioscuri* v Pompejih (VI, 9, 6–9), ohranjeni *in situ* ter datirani v flavijsko obdobje (*sl.* 13). Tu se prizor odvija znotraj palače, nakazane z zidom.³¹ Minos sedi na prestolu, pred njim stoji Skila, ki mu v iztegnjeni roki moli šop nepremagljivih las. Za Minosom stojijo njegovi služabniki, ob Skili pa zopet starejša ženska, ki proti njemu steguje desno dlan. Skila je prikazana še na z imenom označeni stenski sliki iz vile pri Tor Marancia v Rimu pri vratih San Sebastiano v seriji junakinj, pogubljenih zavoljo nesrečne ljubezni. Skila je oblečena v dolg himation, toda tudi tu v desnici drži pogubni šop las ter še najbolj spominja na levo stoječo žensko na freski v *Domus Aurea*.³²

Na ogledalu iz nekropole *Bulla Regia* v Tuniziji, na katerem sta tako Reinach kot Zahlhaasova prepoznala srečanje Menelaja in Helene po trojanski vojni, je nedvomno isti prizor kot na reliefu v Gornjem Gradu. Odpira pa se vprašanje, ali je bila dosedanja razlaga tega prizora pravilna, saj figura na sredini ne more biti Afrodita, temveč neka starejša ženska. Proti identifikaciji prizora s snidenjem Menelaja in Helene govori tudi mladostni videz golobradega moškega ter mirna, samozavestna drža polgole ženske figure, ki se pojavljata le na reliefih iz Norika in Panonije in na ogledalu iz *Bulla Regia*. Med domnevne upodobitve Menelaja in Helene sta Diezova in Zahlhaasova poleg reliefov iz Norika in Panonije uvrstili tudi fresko v *Domus Aurea*, ki pa jo je Carl Robert leta 1914 označil za Srečanje Minosa in Skile, najnatančneje izpričano v psevd Vergilijevi *Ciris*. Prizor je bil pred cesarskim obdobjem povsem neznan in tudi kasneje le redke, najpogostejše je nastopal v času vladavine flavijskih vladarjev. Skila je vselej prikazana s šopom las, ki jih v iztegnjeni roki ponuja golobrademu Minosu, ta pa, zgrožen nad njenim izdajstvom, roko že drži na ročaju meča. Ista gestikulacija nastopi tudi na obravnavanih reliefih iz Norika in Panonije, podol-

²⁶ Dojilja kot Skilina sozarotnica in pomočnica nastopi le v pesnitvi *Ciris* (206–385; s komentarjem Lyne 1978, 185–186). Lyne zanika, da bi se pojavila že v zgodnejših verzijah mita, pač pa naj bi šlo za kontaminacijo s Cininim izgubljenim epilijem *Zmyrna*. Knox v recenziji komentarja zavoljo besede *crevit*: (*Talia dicenti curarum maxima nutrix / nox intervenit, tenebrisque audacia crevit [...]*) “Te besede izreče, ko noč se spusti, ki vliva / strah ljudem v kosti, a njej prilije poguma”; *Met.* 8.81–82 [prevod: G. Pobežin]), ki se pri Ovidijevih pesnitvah običajno nanaša na konkretno osebo, ne izključi možnosti, da se je Ovidij dojiljo odločil opustiti zgolj zato, da bi bilo več poudarka na Skilinih notranjih moralnih občutjih. Potemtakem bi dojilja seveda morala nastopati tudi že v starejših, neohranjenih verzijah mita (Knox 1990).

²⁷ Prim. op. 8.

²⁸ Ps. Verg. *Ciris* 376 (*pergit Amyclaeo spargens altaria thallo [...]*) “z vejico mirte dišeče oltar zatem oškropi še” [prevod: G. Pobežin]). Beseda *thallus* je v latinščini izjemno redka ter težko prevedljiva. Po prvi izmed dveh glavnih razlag bi lahko pomenila hijacinto, ki raste na Amiklah, kjer je tudi Hijakintov grob, po drugi pa naj bi pomenila aspergil. Karme bi tako poškropila oltar s posvečeno vodo, *thallus* pa bi bil najverjetneje identificiran z lovorjem (Cazzaniga 1959, 453 ss; Lyne 1978, 262).

²⁹ Odlitek hrani Saint-Germain-en-Laye, Musée d'Archéologie Nationale, inv. št. 31653. Willeumier, Audin 1952, 122, št. 208; Bažant 1992, 571, št. 14; Canciani 1994, 793, št. 5.

³⁰ Vidni so namreč ročaj, zgornji del rezila in zgornji del nožnice z dvema prečnima okovoma (opozorilo Dragana Božiča).

³¹ Bažant 1992, 571, št. 12; Canciani 1994, 793, št. 1; Hodske 2007, 260, št. 290, t. 178: 1,2.

³² Canciani 1994, 793, št. 4.

govat predmet, ki ga ženska figura moli predse, pa bi zlahka bil šop las. Skilina dojilja je kot starejša ženska upodobljena na freskah v *Casa dei Dioscuri* in *Domus Aurea* ter na ogledalu iz *Bulla Regia*, kot sozarotnica pa nastopa v epiliju *Ciris*. Isti vir omenja tudi Erosa, s čigar posredovanjem se je Skila zaljubila v sovražnika domovine, kar bi pojasnilo njegovo potiskanje ženske figure proti moškemu liku na reliefih iz Norika in Panonije, na freski v *Domus Aurea* in ogledalu iz *Bulla Regia*. Čeprav sta Diezova in Kahilova Robertovo razlago motiva na freski v *Domus Aurea* zavrnila (prim. op. 24), iz vsega zgoraj navedenega sledi, da tako literarno izročilo kakor tudi redke likovne upodobitve tega motiva govorijo v njen prid. Očitno tako na freski v *Domus Aurea* v Rimu (sl. 8) kot tudi na reliefih v Gornjem Gradu (sl. 4), Oswaldgrabnu na avstrijskem Štajerskem (sl. 5, 6) in Budimpešti (sl. 7) ter ogledalu z nekropole *Bulla Regia* v Tuniziji (sl. 9, 10) ni upodobljeno snidenja Menelaja in Helene po koncu trojanske vojne, temveč usodno srečanje Minosa in Skile.

Zahvale

Za pomoč pri nastanku članka bi se zahvalila Stanku Kokoletu, za branje in nasvete še Ireni Lazar in Marjeti Šašel Kos, za večkratno temeljito branje, opozorila in koristne napotke pri pripravi končnega besedila gre še zlasti zahvala Draganu Božiču. Nazadnje bi se rada še zahvalila Andreji Maver za prevod v angleščino in Gregorju Pobežinu za prevod latinskih citatov v slovenščino, Bojanu Djuriću in Stanku Kokoletu za fotografije reliefa v Gornjem Gradu ter Narodnemu muzeju v Budimpešti za dovoljenje za objavo fotografije reliefa v Akvinku.

Katarina Šmid
Univerza na Primorskem
Znanstveno-raziskovalno središče
Garibaldijeva 1
SI-6000 Koper
katarina.smid@zrs.upr.si

Ceramic technology in the southeastern Alpine region in Late Antiquity and the Early Middle Ages: results of macroscopic and microscopic analyses

K. Patrick FAZIOLI

Izvleček

Članek preučuje vprašanje, kako se v tehnologiji keramike izražata kontinuiteta ali diskontinuiteta na prehodu med pozno antiko in zgodnjim srednjim vekom v jugovzhodnih Alpah. V ta namen je bilo makroskopsko in mikroskopsko analiziranih 72 vzorcev lokalno proizvedene grobe keramike, ki izvira iz štirih naselbin. Določena je bila mineraloška sestava vzorcev in analize kažejo, da so tehnološke značilnosti in razlike posledica odločitev in načrtovanih postopkov, izoblikovanih med proizvodnim procesom. Na najdiščih Koper in Tonovcov grad analize dokazujejo močno kontinuiteto v izdelavi grobega posodja od pozne antike do zgodnjega srednjega veka. Nasprotno pa se je v istem obdobju na Tinju proizvodnja bistveno spremenila. Te ugotovitve se v veliki meri skladajo z zgodovinskimi predpostavkami o večji družbenoekonomski kontinuiteti v južnih in zahodnih delih regije ter o preobratih – domnevno zaradi slovanskih in avarskih vpadov ob koncu 6. stoletja – v vzhodnem delu.

Ključne besede: pozna antika, zgodnji srednji vek, keramika, petrografске analize, tehnologija, Slovenija

Abstract

This article examines issues of change and continuity from Late Antiquity to the Early Middle Ages in the southeastern Alps in terms of coarse-ware ceramic technology. Seventy-two samples of locally manufactured coarse-ware pottery drawn from four settlements were subjected to macroscopic and petrographic analyses in order to determine their mineralogical composition, which serves as a proxy indicator of choices made during the production process. These analyses demonstrate that coarse-ware pottery manufacture exhibited a high degree of continuity from Late Antiquity to the Early Middle Ages at the sites of Koper and Tonovcov grad, while it changed significantly during the same period at the site of Tinje. These results are largely congruent with historical expectations, which suggest greater socio-economic continuity in the southern and western sections of this region, and upheaval in the eastern portion, perhaps due to Slavic and Avar incursions beginning in the late 6th century.

Keywords: Late Antiquity, Early Middle Ages, pottery, petrographic analysis, technology, Slovenia

INTRODUCTION

Over the past four decades, historians and archaeologists of the southeastern Alpine region have examined elements of change and continuity between the Late Classical and Early Medieval worlds in terms of politics, economics, demography, settlement, ethnicity, and religion (among others).¹

This article offers a small contribution to this broad, multifaceted issue by focusing specifically on shifts in ceramic technological traditions across this important socio-historical transition.² Macroscopic and petrographic analyses were conducted on 72 locally produced coarse-ware (kitchenware) ceramic samples drawn from four Late Antique

¹ Noteworthy references include (but are not limited to) Bierbrauer 1979; Bratož 1996, 2005; Ciglencečki 1992, 2000; Grafenauer 1969; Ibler 1991; Ladstätter 2000, 2001;

Lotter et al. 2003; Mason 1998; Modrijan 2011a; Štih 2010; Ulbert 1979.

² These analyses were part of broader dissertation research; see Fazioli 2011a.

and/or Early Medieval settlements from across this region. Differences in the technological choices made by potters during the manufacturing process were assessed based on the mineralogical composition of these ceramics. This article begins with a brief description of the methodology and research design, followed by the results from the ceramic analysis, and finally provides a brief interpretation and some prospects for future research.

METHODOLOGY

Ceramic Petrographic Analysis

Coarse-ware pottery is the most prevalent material at many Late Antique and Early Medieval settlements in the southeastern Alps, yet it does not tend to receive as much attention in the archaeological literature as small finds (jewelry, fibulae, and weaponry) or fine-ware ceramics (amphorae, African Red Slip ware, oil lamps, etc.).³ This is likely because coarse-wares are not considered particularly useful for building site chronologies, establishing regional trade patterns, or studying expressions of social or ethnic identity. The kind of pottery made for daily use tends to be stylistically homogeneous, and lacks the wide variety of forms, decorations, glazing, and so on that often characterize fine-ware imports. However, if one adopts the proper analytical tools, coarse-ware pottery can provide a great deal of useful information for reconstructing daily life on settlements during this period. Ceramic compositional analyses – including macroscopic fabric description and petrographic microscopy – can address aspects of technological choice in ceramic manufacture at the local level.⁴

Ceramic petrography is an archaeological method for identifying and describing the fabric of materials made from clay. While a comprehensive explanation of this technique is beyond the scope of this article,⁵ a brief synopsis is provided below for those unfamiliar with this method. The analysis requires the creation of a ceramic “thin section”, in which a small sample (c. 2 × 3 cm) of a ceramic vessel is ground to approximately 0.03 mm in thickness and mounted on a glass slide. Since most of the

coarse-ware pottery in this analysis was relatively low-fired and therefore quite friable, a resin epoxy was impregnated into each sample to hold the fabric together during the grinding process. Some samples were also stained with alizarin red-S, which allows one to distinguish different types of carbonates in the pottery fabric.

The thin section is then observed under a polarizing light microscope. Three major components of the ceramic fabric can be assessed microscopically: the matrix, non-plastic inclusions, and voids. The term *matrix* (or groundmass) describes the very fine-grained materials (<30 µm fraction) in which coarser particles are embedded. It is characterized by fracture, color, and birefringence (i.e. anisotropic or optically active). The term *non-plastic inclusion* encompasses all coarser rock, mineral and organic materials present in the matrix, including those naturally present and artificially added (i.e. temper). Most mineral inclusions can be identified through a range of optical properties (e.g. shape, color, relief, cleavage, pleochroism, birefringence, extinction, opacity, etc.) under plane- and cross-polarized light.⁶ Once identified, the non-plastic inclusions can be described in terms of their abundance, roundedness, size, orientation, sortedness, and other meaningful qualities. Finally, the term *void* refers to pores in the matrix that once held non-plastic inclusions prior to firing; these can also be described in terms of their abundance and shape.

Site Selection and Sampling Strategy

Since this research project explored issues of continuity and change in terms of ceramic technology, only settlements with occupations during both Late Antiquity and the Early Middle Ages were selected for analysis. An assumption was made that most of the coarse-ware material was of local manufacture, and – in contrast to Roman fine-wares – was not extensively traded over great distances.⁷ The compositional analysis appeared to largely support this initial assumption, since the mineralogical composition of the coarse-ware material reflected the expected composition of the underlying bedrock (the parent material for clay) based on geological maps. This suggests that variation in the mineralogical composition

³ Notable exceptions include Rodriguez 1992, 1997.

⁴ Other examples of the eastern Alpine region include Gastgeb 1995, Herold 2009.

⁵ Refer to Mason 2004 or Whitbread 1995 for excellent summaries of this method.

⁶ Kerr and Rodgers (1977) provides a detailed description of identifying minerals in thin section.

⁷ See, for example, Modrijan 2011b, 122.

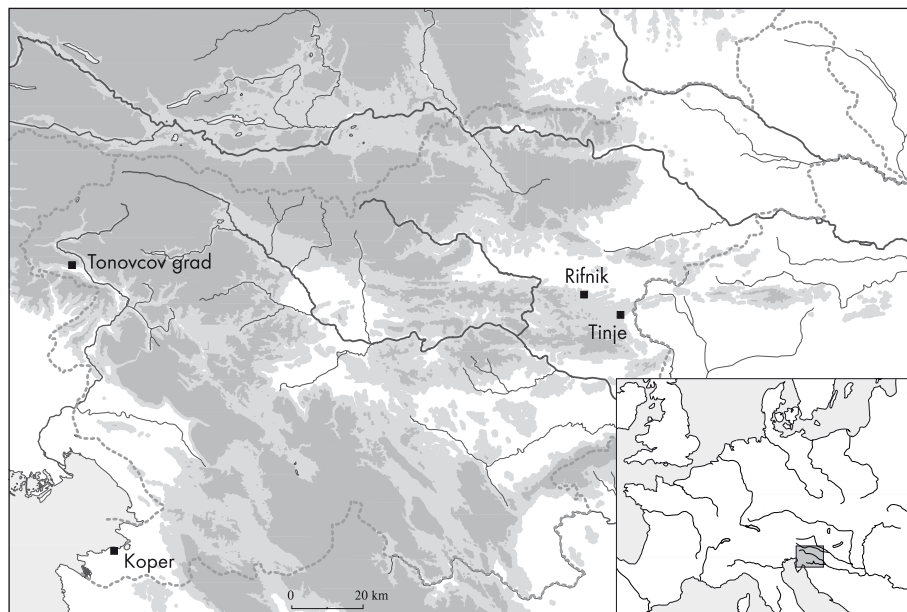

Fig. 1: Sites selected for ceramic compositional analyses in this study.
 Sl. 1: Arheološka najdišča, izbrana za petrografsko analizo keramike.

of the ceramics can be attributed to shifts in the ceramic production process rather than changing patterns of trade.⁸

Four sites in the southeastern Alpine region were selected for analysis, all in Slovenia (see fig. 1):

- the coastal site of Koper (Capodistria) on the northern Adriatic,
- the upland fortified site of Tonovcov grad by Kobarid,
- the upland settlement of Tinje near Loka pri Žusmu and
- the upland fortified settlement at Rifnik near Šentjur pri Celju.

Although an early medieval phase has yet to be confidently identified at Rifnik,⁹ its geographical proximity to the site at Tinje merited its inclusion as a potentially interesting point of comparison, at least for the Late Antique period.

It should be noted that the terms “Late Antiquity” (LA) and “Early Middle Ages” (EM) do not exactly overlap at each of the four sites; chronologies at each site were independently established (see fig. 2). In the case of Tonovcov grad and Tinje, the division between Late Antiquity and the Early Middle Ages was based on temporary

settlement abandonments, while at Rifnik and Koper, chronological divisions were established in terms of different building phases at the sites.

Representative samples from each of these sites were selected on the basis of macroscopic fabric analyses rather than formal or decorative typologies. There were several reasons for this decision. Most of the coarse-ware sherds from these excavations were small, worn, and non-diagnostic, and therefore could not be stylistically identified or fit easily into a preexisting typology. Therefore, macroscopic fabric analysis proved a more effective and comprehensive means of creating meaningful categories. This technique divides the ceramic material into fabric groups based on color (surface and core), porosity, hardness, various characteristics of visible inclusions, surface treatments, and other qualities evident in hand sample or with a low-powered (e.g. 10 x) magnifying glass.¹⁰

Once macroscopic groups were established, representative samples were then ground into thin sections at a geology laboratory. Compositional categories were established based on the qualitative macroscopic and microscopic methods outlined above. It should be noted that creating a ceramic

⁸ In order to further strengthen this assumption, future analyses will also include samples of the natural clay as a baseline comparison.

⁹ Bausovac, pers. comm. 2010.

¹⁰ See Moody et al. 2003 for an overview of this technique. While Modrijan (2008, 2011b) already identified macroscopic groups Tonovcov grad by (see below), the author conducted this analysis for the sites of Koper, Tinje, and Rifnik.

	Tonovcov grad	Koper	Tinje	Rifnik
300				LR / PR
400	LA 1 / PA 1		LA / PA	
500	LA 2 / PA 2	LA / PA		LA / PA
600			EM / ZSV	
700	EM / ZSV	EM / ZSV		
800				
900				

Fig. 2: Comparison of phases from the various sites selected for analyses. LA = Late Antique; LR = Late Roman; EM = Early Medieval.

Sl. 2: Primerjava poselitvenih faz najdišč, izbranih za analizo keramike. PA = pozna antika; PR = pozna rimska doba; ZSV = zgodnji srednji vek.

compositional typology always includes a degree of subjectivity, since a range of variation always exists within each of the petrographic groups. The goal is to identify those differences among groups that are thought to be archaeologically meaningful; that is, they potentially reflect different technological choices made during the manufacturing process. The following sections outline the results of the ceramic petrographic analysis at each of these sites.

RESULTS

Koper

Rescue excavations in the 1980s uncovered an important Late Antique and Early Medieval settlement under the modern city of Koper on the northern Adriatic coast. The site chronology is divided into two broad phases: Late Roman/Early Byzantine (5th–7th/8th century AD) and Early Medieval (7th/8th–9th century AD). However, unlike most settlements in the southeastern Alpine region, Koper appears to have been continuously

settled from the 5th through 9th centuries. Distinct archaeological assemblages, based on the presence of fine-ware imports, have helped to establish a basic site chronology and phases of construction (see fig. 3).¹¹

The Late Antique contexts demonstrate a high frequency of Roman fine-wares imported from Northern Africa and the Eastern Mediterranean (e.g. African sigillata, oil lamps, cylindrical amphorae, etc.), indicating the continued integrity of trade networks along the Adriatic coast. Although the Early Medieval period witnessed a significant expansion in the settlement at Koper, there was also a significant drop in the presence of imported Roman ceramics, suggesting a disruption in trade that could be correlated with Arab expansion in northern Africa and the Eastern Mediterranean.¹² By the close of the 8th century, this part of Istria was politically integrated into the expanding Frankish Empire.

¹¹ Cunja 1996.

¹² Hodges, Whitehouse 1983.

Tab. 1: Fabric Groups from Koper – Kapucinski vrt.

Tab. 1: Faktorne skupine s Kapucinskega vrta v Kopru.

Group Skupina	# Samples Št. vzorcev	Quartz % Kremen %	Carbonate % Karbonat %	Carbonate character Oblika karbonatnih zrn	Mica % Sljuda %
KP-A	19	1–5 %	20–25 %	Sparry / sparit	0–2 %
KP-B	2	10 %	0 %	–	2 %
KP-C	2	10 %	20 %	Sparry / sparit	1 %

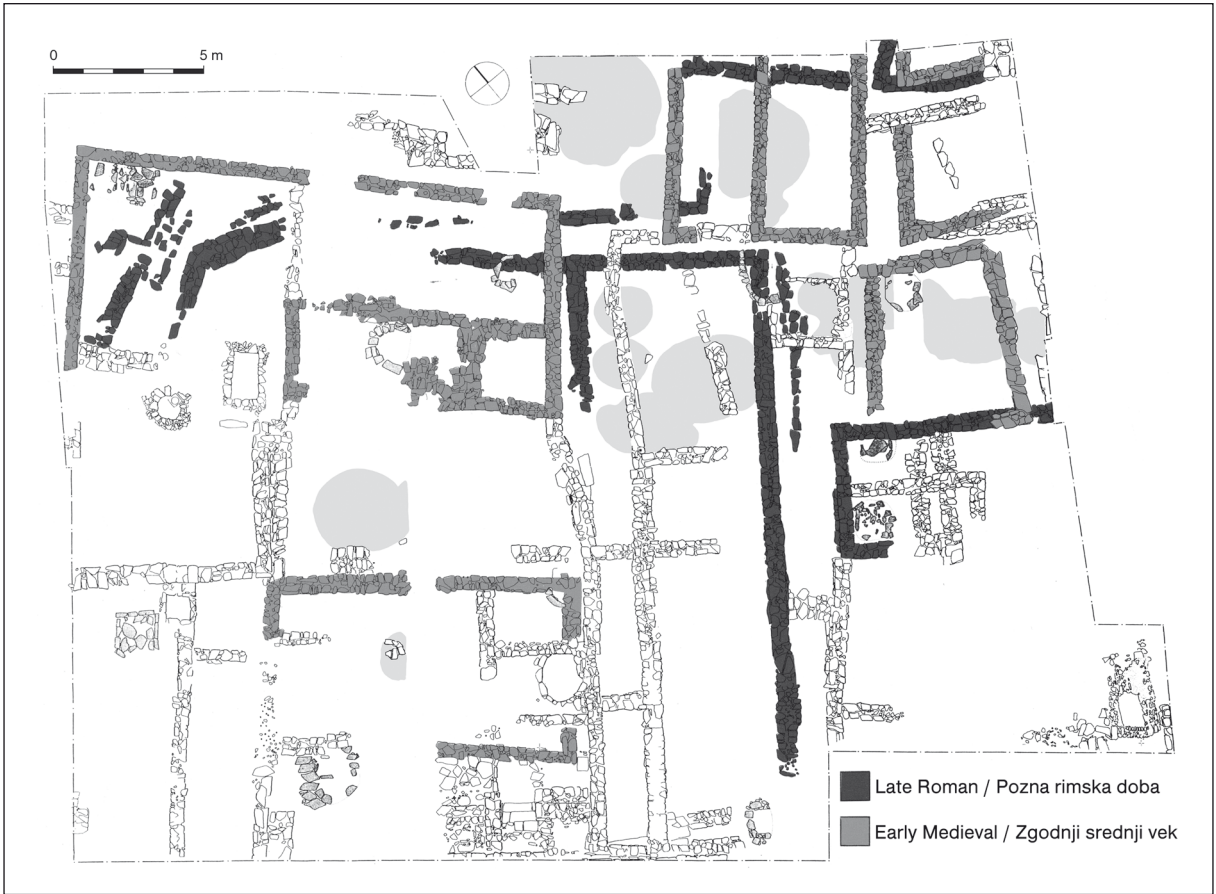

Fig. 3: Site Map of Koper – Kapucinski vrt showing building phases (adapted from Cunja 1996, insert 3).
Sl. 3: Gradbene faze na arheološkem najdišču Koper – Kapucinski vrt (prirejeno po Cunja 1996, pril. 3).

Ceramic samples were collected from the Koper excavations from both the Late Antique and Early Medieval phases. Twenty-three samples (12 from Late Antique and 11 from Early Medieval contexts) were collected from several different archaeological layers; compositional analysis divides these samples into three distinct mineralogical groups (see *tab. 1*).

Of all of the sites in this study, the samples from Koper were the most mineralogically homogeneous. Although the samples in Fabric Group KP-A can be subdivided based on fabric color, even these smaller groups were mixed between Late Antique and Early Medieval contexts (see *tab. 2*). Four of the samples demonstrated radically different mineralogy: two from the Early Middle Ages (KP-B) and two from Late Antiquity (KP-C). Although one should not make too bold an interpretation based on such small sample sizes, it merits mention that these two small groups only existed in one phase. Nevertheless, the general trend for the coarse-ware ceramics at Koper is unquestionably one of continuity and homogeneity from Late Antiquity to the Early Middle Ages.

Tab. 2: Fabric Groups from Koper – Kapucinski vrt by period.
Tab. 2: Zastopanost fakturnih skupin po fazah s Kapucinskega vrta v Koprju.

Group Skupina	LA PA	EM ZSV
KP-A1	KP-2 KP-12 KP-8	KP-21 KP-16
KP-A2	KP-5 KP-6 KP-10 KP-9 KP-3	KP-13 KP-15 KP-18 KP-20
KP-A3	KP-7 KP-4	KP-14 KP-17 KP-23
KP-B		KP-19 KP-22
KP-C	KP-1 KP-11	

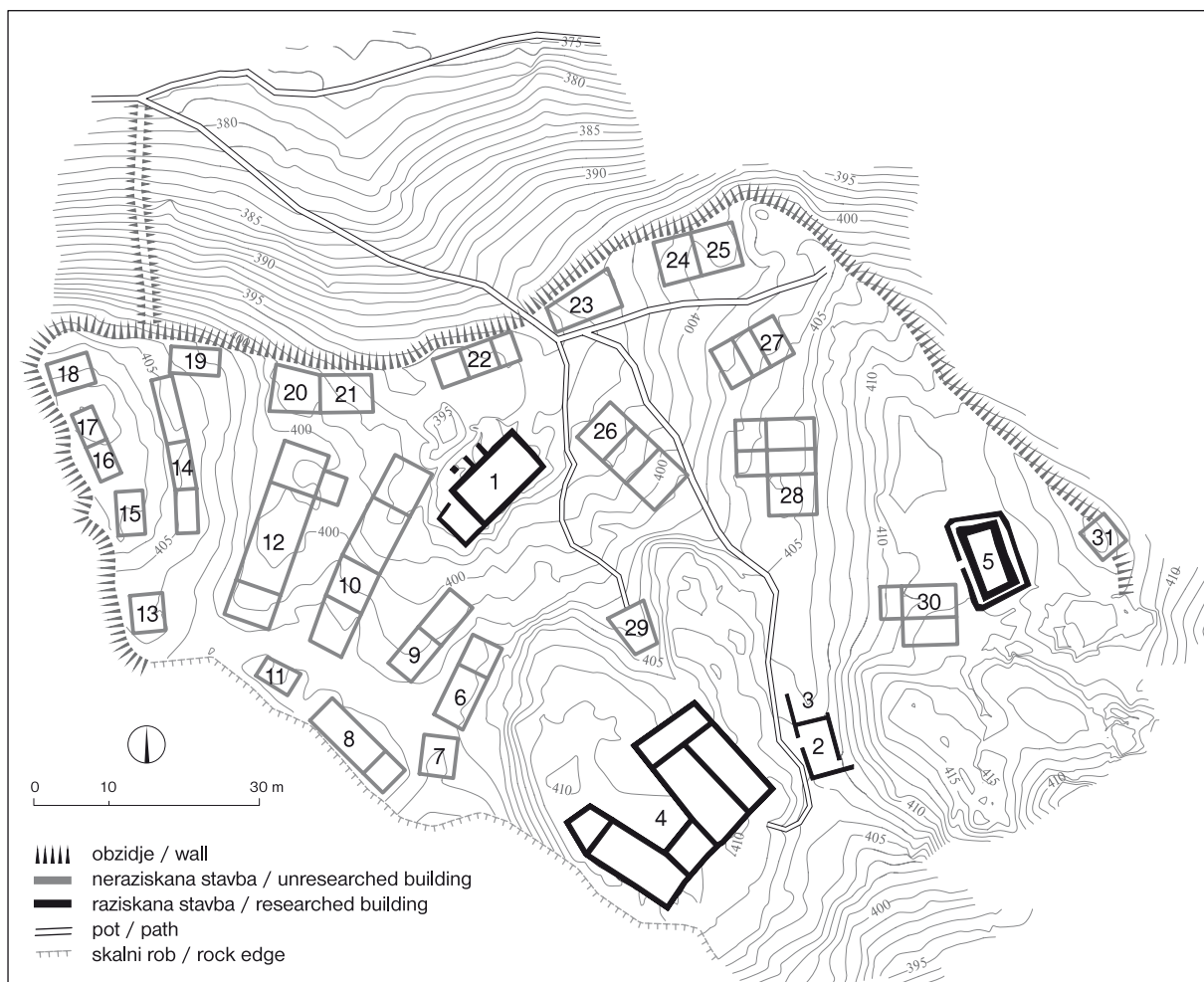

Fig. 4: Site Map of Tonovcov grad (Ciglencečki, Modrijan, Milavec 2011, fig. 1.7).

Sl. 4: Načrt najdišča Tonovcov grad (Ciglencečki, Modrijan, Milavec 2011, sl. 1.7).

Tonovcov grad¹³

The fortified upland settlement of Tonovcov grad lies near the modern town of Kobarid (Caporetto) near the Slovene-Italian border. The site, located on a well-protected hill overlooking the Soča (Isonzo) River, had been settled throughout much of prehistory, from the Mesolithic on. During the Late Antique 1 phase (c. 350–450), this site functioned as a settlement and military outpost that protected the rear of the *Claustra Alpium Iuliarum*.¹⁴ Although the architectural remains from this period are not well preserved, these layers are rich in imported ceramics, such as transport amphorae and African Red Slip Wares,

probably connected to the organized state supply of the military during this period.¹⁵

During the Late Antique 2 phase (c. 475–625), the site function evolved from a small military outpost to a full-scale, multifunctional settlement; this period saw the construction of a defensive wall, additional residential structures, a water cistern, and three small parallel churches with narthexes. The presence of imported fine-wares (African Red Slip and amphorae) suggest that Tonovcov grad was still receiving imported Roman products to at least the beginning of the 7th century, and therefore must have still been connected to Mediterranean trade routes during this time.¹⁶

The Late Antique buildings were demolished and abandoned at some point in the early 7th

¹³ See Modrijan 2011b and Fazioli 2011b for more detailed analyses of the coarse-ware pottery at Tonovcov grad.

¹⁴ Šašel, Petru 1971.

¹⁵ Modrijan 2010; Ciglencečki, Modrijan, Milavec 2011.

¹⁶ Modrijan 2007.

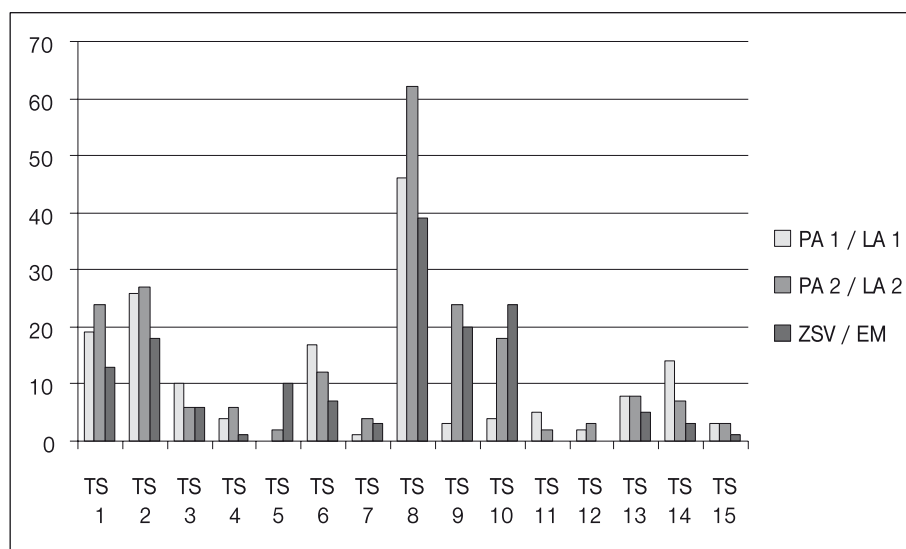

Fig. 5: Tonovcov grad. Relative Proportions of Macroscopic Fabric Groups (TS) by Phase (Modrijan 2011, fig. 4.11).
Sl. 5: Tonovcov grad. Zastopanost makroskopskih fakturnih skupin (TS) po fazah poselitve (Modrijan 2011, sl. 4.11).

century, when the increasing power of Lombard dukes broke Byzantine control over this region. The site remained uninhabited until a period of reoccupation before the 8th century. During the Early Medieval Period (c. 675–800), there is no evidence of long-distance trade and all ceramic production appears to be local coarse-ware with styles similar to other contemporary sites in central Slovenia and Friuli. Although a few small metal finds, such as Carolingian and Avar style belt fittings, have provided some chronological information, the precise duration of settlement during this phase is still poorly understood.

The compositional analysis was conducted on twenty-three ceramics, primarily from Building 1 (see fig. 4), which contained stratigraphic layers dating to each of the three primary occupation phases outlined above. Building 1 contained almost 88 % of all the excavated ceramic material from the settlement, based upon weight.¹⁷ Samples were chosen for petrographic analysis based upon previously established macroscopic fabric categories, in order to ensure a representative sample of the wider coarse-ware ceramic assemblage at the site. This macroscopic fabric analysis distinguished fifteen defined groups (as well as a sixteenth “undefined” group) on the basis of surface and core color, porosity, hardness, characteristics (i.e. type, size, shape, and frequency) of visible inclusions, surface treatment, and manufacturing style (hand built,

slow or fast wheel thrown).¹⁸ Figure 5 illustrates the proportion of these fabric groups at each of the three main settlement phases at the site.

Significantly, none of these fifteen fabric groups was restricted to a single occupational phase at the site; rather, each of the macroscopic fabric groups included ceramics from to least two (and often all three) of the phases, although often in markedly different proportions. A minimum of two ceramic sherds was chosen from those macroscopic fabric groups most prevalent during the 2nd and 3rd phases at the site. This included fabric groups 5 and 10, which had the greatest proportion of Early Medieval ceramics, as well as fabric groups 2, 8, 9, and 13, which were predominantly from the Late Antique 2 phase. Fabric groups 3 and 6, comprising of ceramics primarily from the Late Antique 1 phase, were also included as a point of comparison.

Four distinct mineralogical groups (A–D) were identified based on the presence/absence, proportion, and character of these different minerals (see tab. 3).

The petrographic analysis confirms the basic conclusion of the macroscopic analysis: there existed a high degree of continuity in ceramic technological traditions throughout the phases under consideration (see tab. 4). Petrographic groups TG-D and TG-B,

¹⁷ Modrijan 2011b, 122.

¹⁸ See Modrijan 2011b, 161–168 for a detailed explanation of the macroscopic analysis and the characteristics of each of the fabric groups.

Tab. 3: Fabric Groups from Tonovcov grad.

* Group TG-D has been further divided into three subgroups based on the paste color.

Tab. 3: Fakturne skupine s Tonovcovega gradu.

* Skupina TG-D je glede na barvo zmesi razdeljena še v tri podskupine.

Group Skupina	# Samples Št. vzorcev	Quartz Kremen	Carbonate Karbonat	Mica Sljuda
TG-A	3	0–< 1 %	20–25 %	0–1 %
TG-B	4	2–5 %	0–5 %	0–2 %
TG-C	2	8 %	20 %	< 1–1 %
TG-D*	14	2–6 %	15–30 %	1–3 %

Tab. 4: Fabric Groups from Tonovcov grad by period. The Roman numerals indicate the macroscopic fabric group of each sample.

Tab. 4: Fakturne skupine s Tonovcovega gradu po fazah. Rimske št. označujejo makroskopsko fakturino skupino posamičnega vzorca.

Group Skupina	LA 1 PA 1	LA 1/2 PA 1/2	LA 2 PA 2	EM ZSV
TG-A	TG-14 (XIII)	TG-18 (XIII)	TG-15 (XIII)	
TG-B		TG-21 (VI) TG-16 (IX)		TG-11 (IX) TG-17 (X)
TG-C				TG-12 (X) TG-13 (X)
TG-D1	TG-23 (II)	TG-1 (II)	TG-2 (II)	
TG-D2	TG-7 (VI) TG-19 (VIII)		TG-9 (VIII) TG-8 (VIII)	TG-20 (V) TG-10 (IX)
TG-D3		TG-22 (III)	TG-6 (VI) TG-3 (III) TG-4 (III)	TG-5 (V)

which constituted 78 % of the samples, included a roughly equal number of ceramics from different chronological phases, strongly suggesting continuity in ceramic technology from Late Antiquity to the Early Middle Ages. Some degree of discontinuity is perhaps indicated by group TG-A, which only contained ceramics from Late Antiquity, and TG-C, which only contained ceramics from the Early Middle Ages, although the relatively small sample size should be noted. The *table 4* divides the samples by mineralogical group and chronology; the Roman numerals indicate the macroscopic fabric group of each sample.

Table 4 also indicates similarities and differences when comparing the macroscopic and microscopic groupings. In some cases (e.g. Groups II and XIII), the macroscopic categories also proved to be mineralogically distinct groups; in others, groups that were distinguished macroscopically (e.g. Groups V and VIII) proved to be mineralogically indistinguishable. Moreover, in several cases (e.g. Group III and X) ceramics that were grouped together macroscopically proved to be of different mineralogical composition. This should not be regarded as a criticism of either methodology, but

highlights the importance of using an integrated approach to exploring mineralogical composition of pottery. While macroscopic analysis is the most cost-efficient and inexpensive way to examine the composition of a large volume of ceramic samples, petrographic analyses are also necessary for identifying mineralogical differences not apparent in hand sample.

Tinje

The third site in this analysis is Tinje, located on the eastern end of Slovenia in the municipality of Šentjur. The site was excavated from 1980–1981, and again in 1991, revealing evidence of both Late Antique and Early Medieval settlement on the side of a steep hill about 400 m above sea level.¹⁹ Although Tinje could be described as a fortified hilltop settlement, it differs quite significantly from most similar sites in the southeastern Alps (including Rifnik and Tonovcov grad). There was no evidence of other structures apart from the

¹⁹ Ciglenečki 2000.

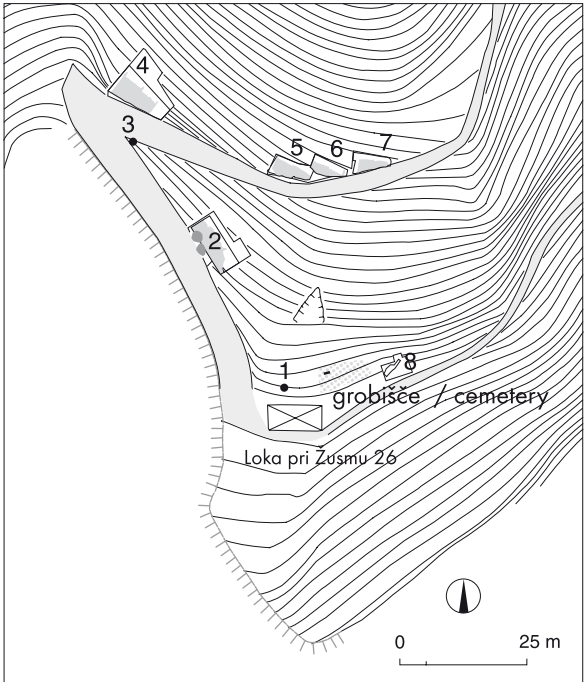

Fig. 6: Site Map of Tinje. Houses 1–8 (adapted from Ciglencečki 2000, fig. 9).
Sl. 6: Načrt najdišča Tinje. Objekti 1–8 (prirejeno po Ciglencečki 2000, sl. 9).

Tab. 6: Fabric Groups from Tinje by period.
* TI-12 appears to be from the base of a pot, which may account for an usually high % of inclusions.
Tab. 6: Fakturne skupine s Tinja po fazah.
* Vzorec TI-12 je z dna lonca, kar je lahko vzrok za neobičajno visok odstotek vključkov.

Group Skupina	LA (House 4) PA (Objekt 4)	EM (House 5) ZSV (Objekt 5)
TI-A		TI-5 TI-6 TI-7
TI-B		TI-1 TI-2 TI-3 TI-16
TI-C1	TI-8 TI-9 TI-10 TI-11 TI-13	
TI-C2	TI-12*	TI-4 TI-14 TI-15

Tab. 5: Fabric Groups from Tinje.
Tab. 5: Fakturne skupine s Tinja.

Group Skupina	# Samples Št. vzorcev	Quartz % Kremen %	Carbonate % Karbonat %	Carbonate character Oblika karbonatnih zrn	Mica % Sljuda %
TI-A	3	10–15 %	0 %	–	2–6 %
TI-B	4	10–15 %	5–10 %	Micritic/rounded Mikrit/zaobljen	<1–2 %
TI-C1	5	5–6 %	10–15 %	Sparry/angular Sparit/oglat	1–2 %
TI-C2	4	6–8 %	15–30 %	Sparry/angular Sparit/oglat	2–4 %

small houses (i.e. church, cistern, defensive wall). Unlike most of upland settlements, which are situated on the flat tops of steep hills, the houses at Tinje were cut directly into the side of the steep slope. They may have been defended by a ditch and wooden palisade. Excavations at this Late Antique settlement (c. 375–575?) uncovered five building structures, a small stone structure – tentatively interpreted as an altar – with an accompanying children’s cemetery (see fig. 6). At the end of the 6th century, several of the larger buildings (2 and

4) were destroyed; it remains unclear whether the settlement was entirely abandoned, but a subsequent Early Medieval occupation (c. 575?–800) is evident in Buildings 5 and 7. Despite being the largest and most skillfully constructed houses, Buildings 2 and 4 were not reoccupied in the Early Middle Ages.

In order to compare ceramic technological traditions between Late Antique and Early Medieval phases, ceramic samples were taken from Buildings 4 and 5. Building 4 was the largest residence,

occupied *only* during the Late Antique phase. Building 5 was selected as a comparison because it produced material primarily of early medieval (Slavic) character. Although it is possible that these two buildings may have been simultaneously occupied for a brief period, their most intensive occupations appear quite distinct. Sixteen ceramic samples from Tinje were subjected to petrographic analysis, ten from Building 5 and six from Building 4. They were sorted into four mineralogical groups (*tabs.* 5 and 6).

Unlike at Koper or Tonovcov grad, these mineralogical groups divided quite neatly between the different archaeological contexts. All of the ceramics from House 4 are characterized as type TI-C1, while the ceramics from House 5 are divided among TI-A, TI-B, and TI-C2. What this seems to suggest is a distinct technological division between Houses 4 and 5 at this site, which roughly correlate to the period of Late Antiquity and the Early Middle Ages, respectively.

Rifnik

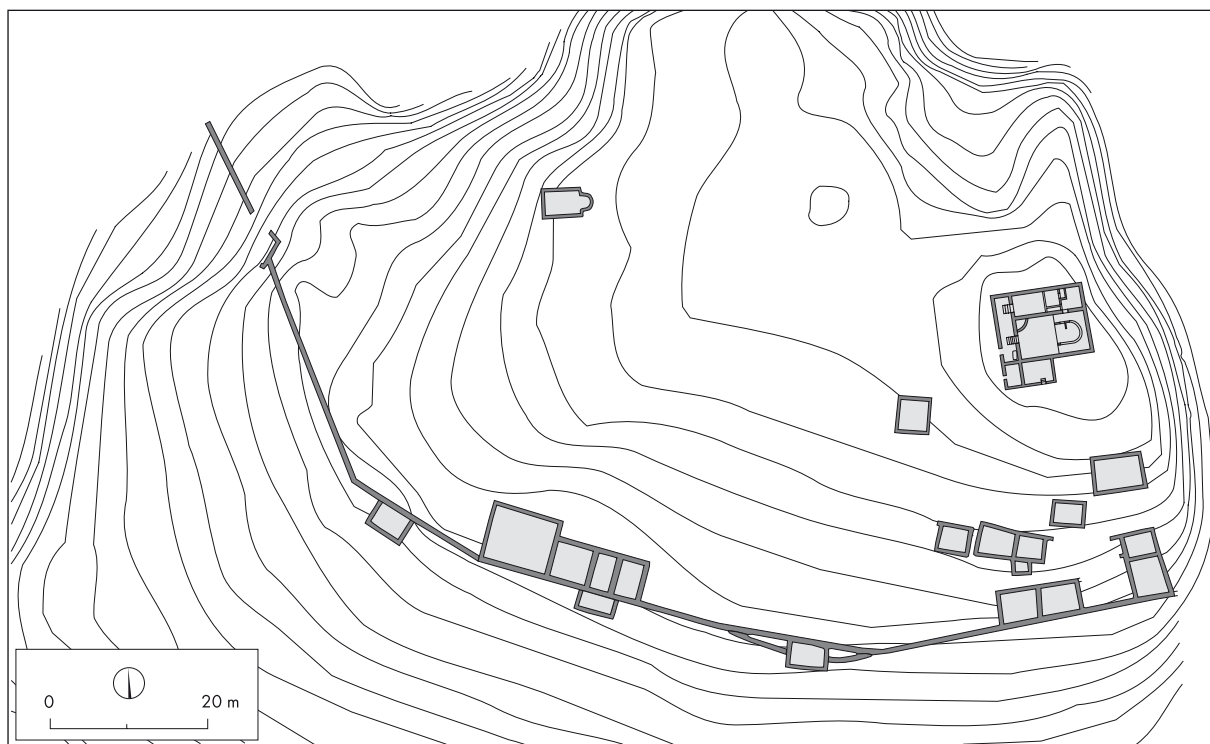
The archaeological hilltop fort of Rifnik is located at the eastern end of Slovenia, just south

of the modern town of Šentjur, about a dozen kilometers northwest of Tinje. Located on an easily defendable location overlooking an adjacent valley, there is evidence of settlement occupation deep into prehistory (primarily in the Neolithic and Hallstatt and La Tène Iron Age). Rifnik is one of the largest and best-studied upland fortified settlements in eastern Slovenia.²⁰

During the Late Antique phase (c. 450–600), an early Christian sacral complex, stonewalled residential structures, a cistern, and a defensive wall with rectangular towers were all constructed (see *fig.* 7). As at Tonovcov grad, the presence of Roman imported wares during this period – such as amphorae and spatheia from North Africa and the Western Mediterranean – indicate the persistence of trade contacts with the wider region during this period.²¹ Layers of ash in the church and associated structures suggest that the settlement may have been destroyed by fire at some point in the late 6th or early 7th century. From the current evidence, there does not appear to be an Early Medieval occupation of this site.

²⁰ Currently the most comprehensive publication on the site is Bolta 1981.

²¹ Bausovac 2010.

Fig. 7: Site Map of Rifnik (adapted from Ciglencečki 1999, fig. 5).

Sl. 7: Načrt najdišča Rifnik (prirejeno po Ciglencečki 1999, sl. 5).

Tab. 7: Fabric Groups from Rifnik.
Tab. 7: Fakturne skupine z Rifnika.

Group Skupina	# Samples Št. vzorcev	Quartz % Kremen %	Carbonate % Karbonat %	Carbonate character Oblika karbonatnih zrn	Mica % Sljuda %
RF-A	4	5–6 %	20–30 %	Sparry/mixed Sparit/mešan	1–3 %
RF-B	2	6–9 %	10–15 %	Sparry/rounded Sparit/zaobljen	1 %
RF-C	4	3–4 %	20 %	Sparry/mixed Sparit/zaobljen	1–2 %

Ten ceramic samples from Rifnik were chosen for petrographic analysis. Since there are very few sealed contexts at this site, dating is somewhat problematic, but most of the ceramics came from features that seem to correspond to the Late Antique period. The ceramics were sorted into three main fabric groups (see *tab. 7*).

Due to the problems with dating contexts, the ceramics at Rifnik do not provide a perspective on the change in ceramic technology over time. However they are a useful comparison to nearby Tinje, which does have material from both the Late Antique and Early Medieval periods. When comparing the ceramic evidence at the two sites, similar mineralogical compositions are evident between the RF-A group and the TI-C group, the latter of which was most common to Late Antiquity. Significantly, the two other groups restricted to the very end of Late Antiquity and into the Early Middle Ages (TI-A and TI-B) have no parallels to any of the sampled materials from Rifnik.

SUMMARY AND INTERPRETATION

The results from this ceramic compositional analysis generally support much of what is already known about the southeastern Alpine region during the Late Antique – Early Medieval transition. For example, historical and archaeological evidence suggests a greater degree of continuity (in terms of settlement, trade, and political stability) in regions nearer the Adriatic coast and Italian peninsula than the more northern and eastern parts of the region.²² The high degree of continuity in ceramic technological traditions at Koper is not surprising, given that it appears to have been continuously settled from the 5th through 9th centuries. Future

research will be able to better determine whether Groups KP-B and KP-C do in fact indicate that some ceramic traditions may be restricted to either the Late Antique or Early Medieval phases at the site.

Ceramic technological traditions at Tonovcov grad do not exhibit the same striking homogeneity as at Koper, but nonetheless indicate strong elements of continuity from the Late Antique to Early Medieval phases – a pattern already evident in the macroscopic fabric analysis.²³ The most common mineralogical group (TG-D) is evident in all three phases under investigation, but the suite of different ceramic traditions did change considerably from Late Antiquity to the Early Middle Ages. For example, TG-C was present only in the early medieval phases, while TG-A and TG-D1 were only present in the Late Antique phases.

The site of Tinje in eastern Slovenia presents a very different situation; here a significant discrepancy in ceramic technological traditions from Late Antiquity to the Early Middle Ages is evident. Two of the three petrographic groups (TI-A, TI-B) identified in House 5 (occupied during the Early Middle Ages) had *no* correlates to the material from House 4, occupied only during Late Antiquity. All the ceramics from House 4 were mineralogically homogeneous.²⁴ Despite small sample size ($n = 16$), the results from the analysis strongly indicate very little, if any, similarity between the ceramic materials from each of these two houses. This again adheres to historical expectations, since the eastern end of the southeastern Alps was the region most disrupted by Slavic and Avar migrations from the east during the transition from Late Antiquity to the Early Middle Ages.

²³ Modrijan 2008.

²⁴ The one anomaly (TI-12) was from part of a base rather than a body sherd (as with all other samples), which might explain why it had higher proportions of inclusions.

²² Lotter et al. 2003, Luthar 2008.

Finally, the ceramics sampled from the nearby Late Antique upland fortified settlement of Rifnik bear striking resemblance to the ceramics from (Late Antique) House 4 at Tinje, but not those mineralogical groups from (Early Medieval) House 5. This further indicates regional similarities before ceramic technological traditions during Late Antiquity in eastern Slovenia, before the significant changes in this region during the Early Middle Ages. Were these new technological traditions at Tinje brought in by migrating Slavic and/or Avar groups during this period? Perhaps future research that can integrate the ceramic compositional analysis with other categories of material culture will improve our understanding of this important issue at the advent of the Early Middle Ages in the southeastern Alpine region.

CONCLUSION

In conclusion, ceramic petrography has provided some important insights into the question of continuity and change from Late Antiquity to the Early Middle Ages in the southeastern Alpine

region. This article has focused mainly on similarities and differences among fabric groups, but did not examine what *specific* technological choices (clay selection, tempering, firing conditions, etc.) caused these differences, which is a more complex issue that will be dealt with in future publications. A follow-up research project is currently being formulated that will further explore the preliminary interpretations outlined in this article, and will continue to shed greater light on changes in ceramic technological traditions from Late Antiquity to the Early Middle Ages.

Acknowledgement

This research was funded by grants from the National Science Foundation and Mark Diamond Research Foundation. My sincere thanks are extended to Z. Modrijan, M. Bausovac, and R. Cunja for allowing me access to the ceramic material at these sites, and to R. Mason and H. Herold for their guidance and advice during the petrographic analyses. This article also received helpful comments from two anonymous reviewers and benefitted from the careful editing eye of R. Fazioli. However, all errors and omissions remain the sole responsibility of the author.

APPENDIX: PETROGRAPHIC FABRIC DESCRIPTIONS

Abbreviations

LA = Late Antiquity / PA = pozna antika
 LR = Late Roman period / PR = pozna rimska doba
 EM = Early Middle Ages / ZSV = zgodnji srednji vek

Notes

Petrographic description:

- quartz inclusions have been simply divided between “fine” and “coarse”, with the former being smaller than 0.25 mm and the latter being larger.
- some of the samples were stained in order to distinguish different carbonates, and all appear to be calcite.

Micrograph:

- scale: the approximate diameter of the field of view in the microphotographs is 4.25 mm.

TONOVCOV GRAD

Group TG-A (*tab. 8; figs. 8a,b*)

Samples:

Sherd # Št. odlomka	Phase Faza	Macroscopic Fabric Group Makroskopska fakturna skupina	Provenance Izvor
21168	LA 1 / PA 1	13	Building 1, SU 68 / Stavba 1, SE 68
21137	LA 1/2 / PA 1/2	13	Building 1, SU 21 / Stavba 1, SE 21
20533	LA 2 / PA 2	13	Building 1, SU 29 / Stavba 1, SE 29

Tab. 8

Fig. 8a: Photograph of Fabric Group TG-A.
Sl. 8a: Fotografija fakturne skupine TG-A.

Macroscopic description: Porous fired-clay body with numerous white inclusions (various sizes); Munsell: black core, black surface.

Petrographic description: Fired-clay matrix, with trace to no quartz inclusions, mostly coarse, well sorted, and rounded; 20–25 % carbonate inclusions of both sparry and micritic character, partially disintegrating into lime mud, well sorted, rounded to sub-angular, which run up to c. 2.0 mm in length; 0–1 % small fibrous muscovite mica; 3–5 % black opaques; and 5–10 % thin, elongated voids that run E-W (drying cracks).

Distinction: This fabric is most easily identifiable by the very low (or completely absent) quartz component, which distinguishes it from all other fabric groups at Tonovcov grad.

Micrograph:

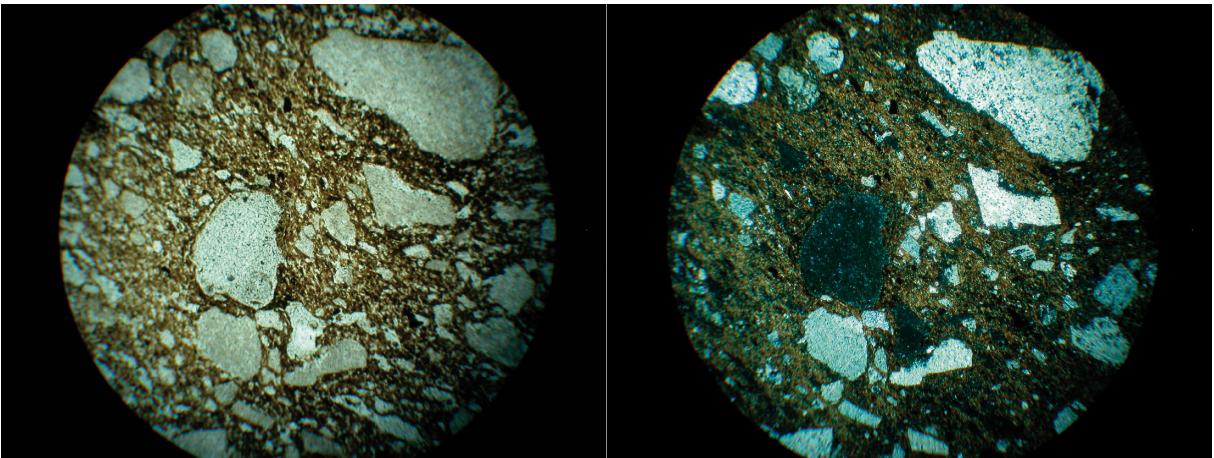

Fig. 8b: Example of Group TG-A in Thin Section (Sample TG-14); Plane Polarized Light (left), Cross Polarized Light (right).
Sl. 8b: Zbrusek primerka skupine TG-A (vzorec TG-14); (levo) v linearno in (desno) v navzkrižno polarizirani svetlobi.

Group TG-B (*tab. 9; figs. 9a,b*)*Samples:*

Sherd # Št. odlomka	Phase Faza	Macroscopic Fabric Group Makroskopska fakturna skupina	Provenance Izvor
20970	LA 1/2 / PA 1/2	6	Building 1, SU 24 / Stavba 1, SE 24
21262	LA 1/2 / PA 1/2	9	Building 1, SU 63 / Stavba 1, SE 63
20184	EM / ZSV	9	Building 1, SU 10 / Stavba 1, SE 10
20063	EM / ZSV	10	Building 1, SU 9 / Stavba 1, SE 9

Tab. 9

Macroscopic description: Porous fired-clay body, some with moderate white inclusions. Munsell: brown, reddish brown, or pale brown core; brown, reddish brown, very dark grey brown, and black surface.

Petrographic description: Fired-clay matrix, with 2–5 % quartz inclusions, mixture coarse and fine, well sorted and well-rounded to sub-rounded; 0–5 % rounded carbonate inclusions, which run up to 2.0 mm in length; 0–2 % small fibrous muscovite mica; 10–20 % large and circular and irregularly shaped voids.

Distinction: This fabric is distinguished from the other groups by the complete or partial burning out of carbonate inclusions during the firing process (as evidenced by the shape of the voids).

Fig. 9a: Photograph of Fabric Group TG-B.

Sl. 9a: Fotografija fakturne skupine TG-B.

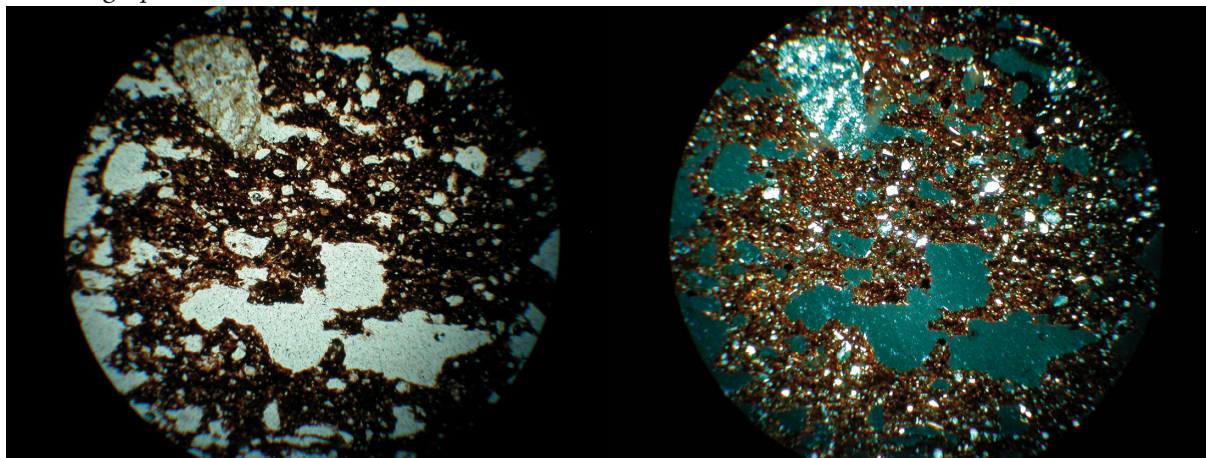
Micrograph:

Fig. 9b: Example of Group TG-B in Thin Section (Sample TG-16); Plane Polarized Light (left), Cross Polarized Light (right).
Sl. 9b: Zbrusek primerka skupine TG-B (vzorec TG-16); (levo) v linearno in (desno) v navzkrižno polarizirani svetlobi.

Group TG-C (*tab. 10; figs. 10a,b*)*Samples:*

Sherd # Št. odlomka	Phase Faza	Macroscopic Fabric Group Makroskopska fakturna skupina	Provenance Izvor
05/3/2	EM / ZSV	10	Building 5 (Water Cistern), SU 44 / Stavba 5 (cisterna), SE 44
20020	EM / ZSV	10	Building 1, SU 9 / Stavba 1, SE 9

Tab. 10

Macroscopic Description: Porous fired-clay body with numerous white inclusions; Munsell: brown core, yellowish red surface.

Petrographic description: Fired-clay matrix, with 8 % quartz inclusions, mostly coarse, moderately sorted and well rounded to sub-rounded; 20 % rounded carbonates, micritic, and partially disintegrating into lime mud, poorly to moderately sorted, and rounded to sub-angular, up to c. 1.5 mm in length; trace to 2 % fine and fibrous muscovite mica; 2 % hematite inclusions; 10 % large and irregularly shaped voids.

Distinction: This fabric is distinguished from others at Tonovcov grad by a relatively high level of quartz inclusions.

Fig. 10a: Photograph of Fabric Group TG-C.
Sl. 10a: Fotografija fakturne skupine TG-C.

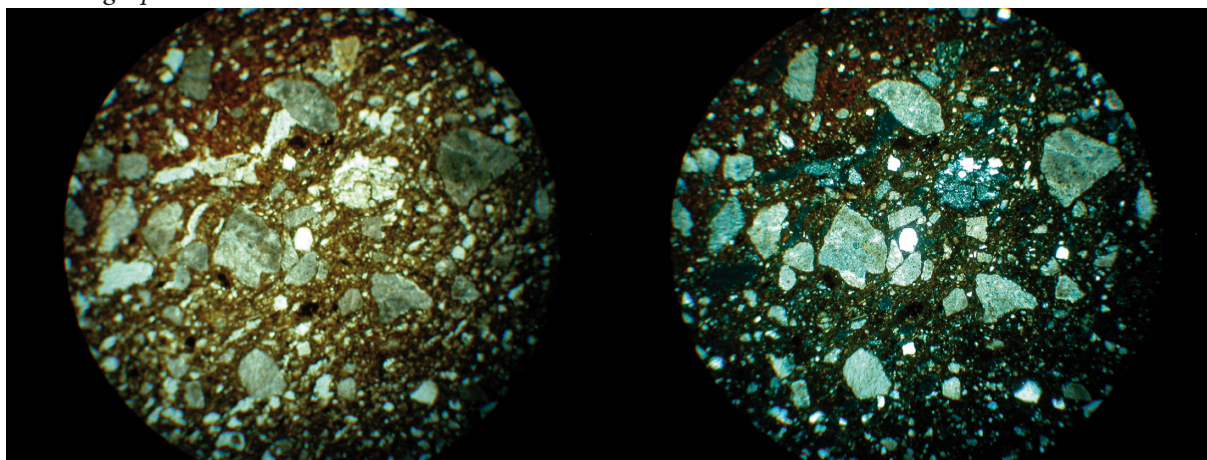
Micrograph:

Fig. 10b: Example of Group TG-C in Thin Section (Sample TG-12); Plane Polarized Light (left), Cross Polarized Light (right).
Sl. 10b: Zbrusek primerka skupine TG-C (vzorec TG-12); (levo) v linearno in (desno) v navzkrižno polarizirani svetlobi.

Group TG-D1 (tab. 11; figs. 11a,b)

Samples:

Sherd # Št. odlomka	Phase Faza	Macroscopic Fabric Group Makroskopska fakturna skupina	Provenance Izvor
20947	LA 1 / PA 1	2	Building 1, SU 30 / Stavba 1, SE 30
20906	LA 1/2 / PA 1/2	2	Building 1, SU 24 / Stavba 1, SE 24
20409	LA 2 / PA 2	2	Building 1, SU 29 / Stavba 1, SE 29

Tab. 11

Macroscopic description: Slightly porous fired-clay body with numerous white inclusions (varied sizes); Munsell: pink to light brown core, pink to light brown surface.

Petrographic description: Fired-clay matrix, with 3–5 % quartz inclusions, mostly fine, very well to moderately sorted and well rounded to sub-rounded; 15–20 % carbonates, well to poorly sorted, mostly micritic (showing mosaic extinction), rounded to well rounded, partially disintegrating into lime mud, and up to c. 2.0 mm in length; trace to 1 % fine and fibrous muscovite mica; 5–10 % voids, shaped like drying cracks.

Distinction: Group TG-D is the most common fabric type at in the sample with moderate levels of quartz and carbonate, and low mica. D1 is distinguished from the other D groups primarily by the fabric color (light red to pink), which indicates firing in an oxidizing atmosphere without organic material.

Fig. 11a: Photograph of Fabric Group TG-D1.
Sl. 11a: Fotografija fakturne skupine TG-D1.

Micrograph:

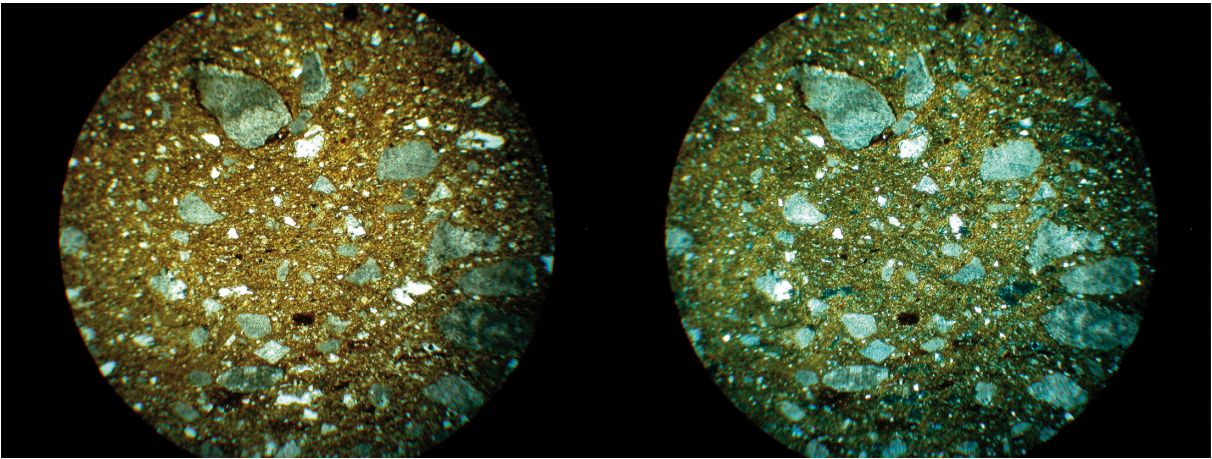

Fig. 11b: Example of Group TG-D1 in Thin Section (Sample TG-1); Plane Polarized Light (left), Cross Polarized Light (right).
Sl. 11b: Zbrusek primerka skupine TG-D1 (vzorec TG-1); (levo) v linearno in (desno) v navzkrižno polarizirani svetlobi.

Group TG-D2 (*tab. 12; figs. 12a,b*)

Samples:

Sherd # Št. odlomka	Phase Faza	Fabric Group Fakturna skupina	Provenance Izvor
21415	LA 1 / PA 1	8	Building 1, SU 30 / Stavba 1, SE 30
21705	LA 1 / PA 1	6	Building 1, SU 29a / Stavba 1, SE 29a
20540	LA 2 / PA 2	8	Building 1, SU 23 / Stavba 1, SE 23
21994	LA 2 / PA 2	8	Building 1* / Stavba 1
20365	EM / ZSV	5	Building 1, SU 10 / Stavba 1, SE 10
05/3	EM / ZSV	9	Building 5 (Water Cistern), SU 44 / Stavba 5 (cisterna), SE 44

* Exact SU unknown (bioturbation disturbance)

Tab. 12

Macroscopic description: Slightly porous fired-clay body with white inclusions (varied sizes); Munsell: very dark grey brown to dark grey to brown core, similar color on surfaces.

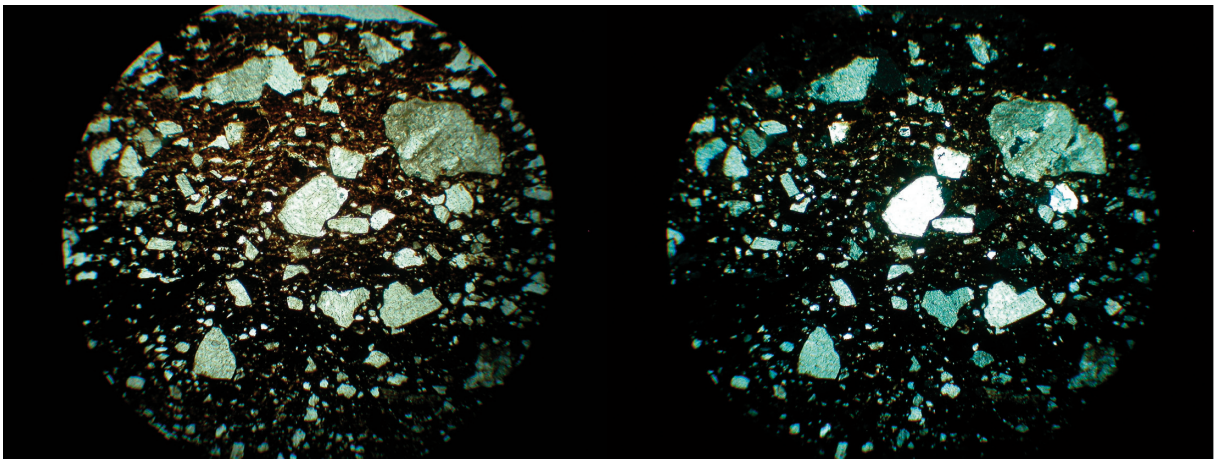
Petrographic description: Fired-clay matrix, with 2–6 % quartz inclusions, mixture coarse and fine, moderate to well sorted, and well rounded to sub-rounded; 20–25 % carbonates, poorly sorted, well rounded to sub-angular, mostly of micritic or mixed character, most partially or fully disintegrating into lime mud, up to 2.0 mm in length; trace to 2 % fine and fibrous muscovite mica; trace plagioclase feldspar in some; 2 % black or reddish opaques (hematite) in some; 5–15 % voids, mostly oriented E/W like drying cracks.

Distinction: Same as other TG-D groups, but uniform dark grey to brown fabric color, suggesting a reducing or neutral firing atmosphere with organic material present.

Micrograph:

Fig. 12a: Photograph of Fabric Group TG-D2.
Sl. 12a: Fotografija fakturne skupine TG-D2.

Fig. 12b: Example of Group TG-D2 in Thin Section (Sample TG-10); Plane Polarized Light (left), Cross Polarized Light (right).
Sl. 12b: Zbrusek primerka skupine TG-D2 (vzorec TG-10); (levo) v linearno in (desno) v navzkrižno polarizirani svetlobi.

Group TG-D3 (tab. 13; figs. 13a,b)*Samples:*

Sherd # Št. odlomka	Phase Faza	Fabric Group Fakturna skupina	Provenance Izvor
21344	LA 2 / PA 2	6	Building 1, SU 23 / Stavba 1, SE 23
20312	LA 1/2 / PA 1/2	3	Building 1, SU 21 / Stavba 1, SE 21
20438	LA 2 / PA 2	3	Building 1, SU 11 / Stavba 1, SE 11
20195	EM / ZSV	5	Building 1, SU 10 / Stavba 1, SE 10
20438	LA 2 / PA 2	3	Building 1, SU 11 / Stavba 1, SE 11

Tab. 13

Macroscopic description: Slightly porous fired-clay body with numerous white inclusions (varied sizes); Munsell: dark grey to brown core, various color surfaces (strong brown, yellowish red, dark grey, light red).

Petrographic description: Fired-clay matrix, with 4–6 % quartz inclusions, mixture coarse and fine, well sorted, well rounded to sub-rounded; 20–30 % carbonates, poorly to well sorted, well rounded to sub-angular, mostly micritic and disintegrating into lime mud; 1–2 % fine muscovite mica; trace plagioclase feldspar in some; 10–15 % voids, mostly oriented E/W like drying cracks.

Distinction: Same mineralogical content as TG-D1 and TG-D2, but different colors between core and surface reveal a different kind of firing atmosphere (oxidizing atmosphere with organic material present).

Fig. 13a: Photograph of Fabric Group TG-D3.
Sl. 13a: Fotografija fakturne skupine TG-D3.

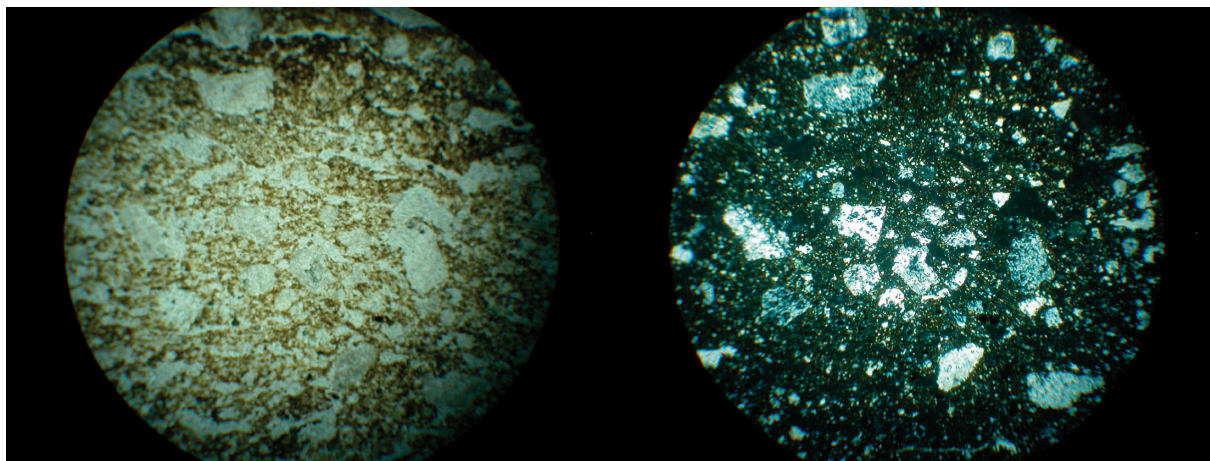
Micrograph:

Fig. 13b: Example of Group TG-D3 in Thin Section (Sample TG-4); Plane Polarized Light (left), Cross Polarized Light (right).
Sl. 13b: Zbrusek primerka skupine TG-D3 (vzorec TG-4); (levo) v linearno in (desno) v navzkrižno polarizirani svetlobi.

TINJE

Group TI-A (*tab. 14; figs. 14a,b*)*Samples:*

Sherd # Št. odlomka	Phase Faza	Provenance Izvor
413	EM / ZSV	Building 5 / Objekt 5
357	EM / ZSV	Building 5 / Objekt 5
363	EM / ZSV	Building 5 / Objekt 5

Tab. 14

Macroscopic description: Fired-clay body with few (very) small white inclusions; Munsell: very dark grey to dark grey core, very dark grey to pale brown surface.

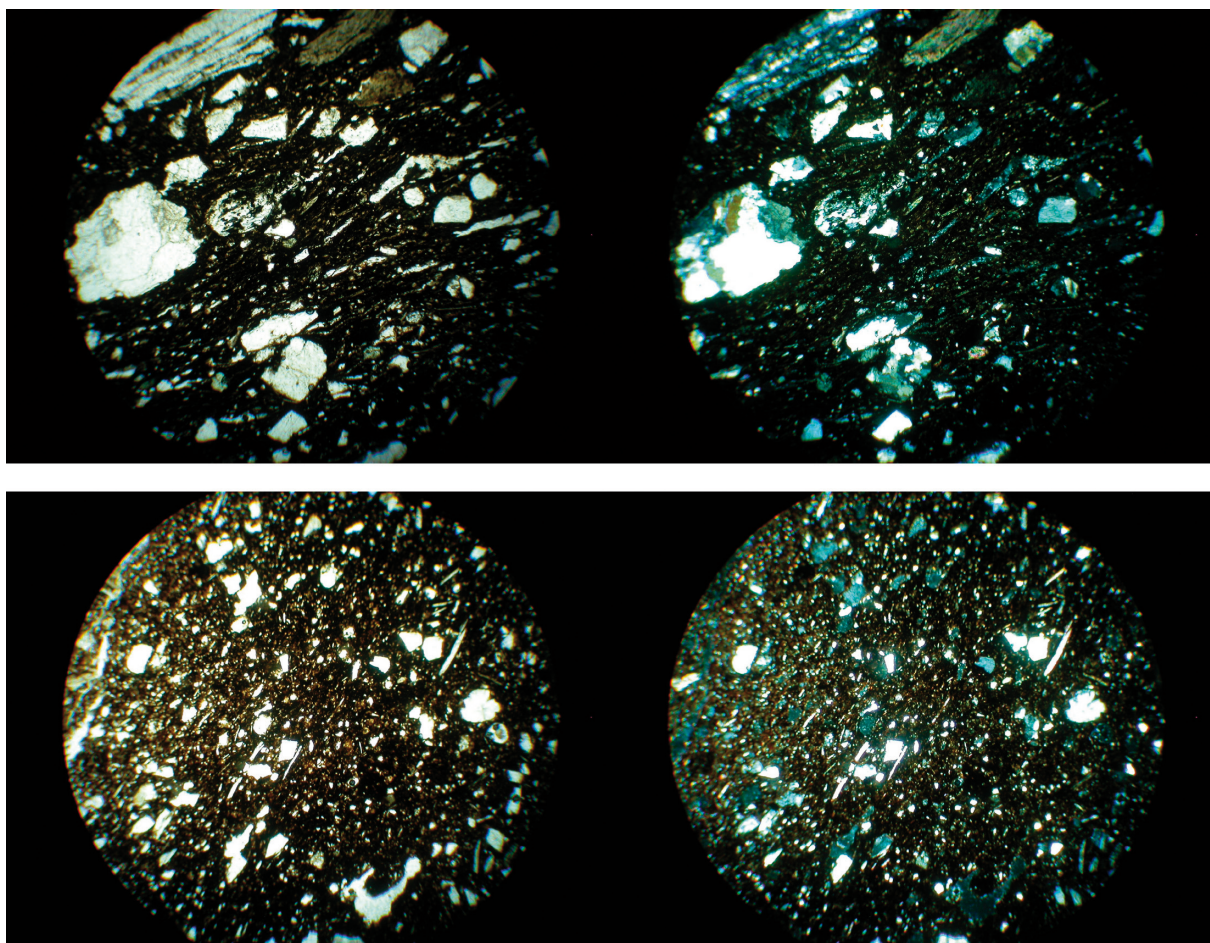
Petrographic description: Fired-clay matrix, with 10–15 % quartz inclusions, mixture coarse and fine, poorly sorted and rounded to sub-angular; 2–6 % muscovite and biotite mica, mostly fine and fibrous with a few larger inclusions (especially biotite); 5 % voids, very small or drying cracks.

Distinction: This fabric is distinguished by a combination of high quartz, high mica, and the absence of carbonate inclusions

Fig. 14a: Photograph of Fabric Group TI-A.
Sl. 14a: Fotografija fakturne skupine TI-A.

Micrograph*:

Fig. 14b: Two different examples of Group TI-A in Thin Section (TI-7 above, TI-6 below); Plane Polarized Light (left), Cross Polarized Light (right).

Sl. 14b: Zbruska različnih primerkov skupine TI-A (TI-7 zgoraj, TI-6 spodaj); (levo) v linearno in (desno) v navzkrižno polarizirani svetlobi.

---

* Since these two samples were quite distinct, microphotos of both are provided.

Group TI-B (*tab. 15; figs. 15a,b*)*Samples:*

Sherd # Št. odlomka	Phase Faza	Provenance Izvor
142	EM / ZSV	Building 5 / Objekt 5
549	EM / ZSV	Building 5/1 / Objekt 5/1
388	EM / ZSV	Building 5/2 / Objekt 5/2
142A	EM / ZSV	Building 5 east / Objekt 5 vzhod

Tab. 15

Macroscopic description: Slightly porous fired-clay body with moderate density white inclusions (various sizes); Munsell: dark grey core, pale brown surface.

Petrographic description: Fired-clay matrix, with optically active groundmass; 10–15 % quartz inclusions, mixture coarse and fine, moderately sorted, rounded to sub-angular; 5–10 % micritic carbonates, poorly sorted and well rounded to sub-rounded, up to 1.0 mm in length; trace to 2 % fine and fibrous muscovite and biotite mica; 2–5 % red to dark red opaques; 5–10 % voids, very small or drying cracks.

Distinction: This group is distinguished from other fabrics at Tinje by a combination of high levels of quartz inclusions and low levels of rounded and micritic carbonates.

Fig. 15a: Photograph of Fabric Group TI-B.
Sl. 15a: Fotografija faktuorne skupine TI-B.

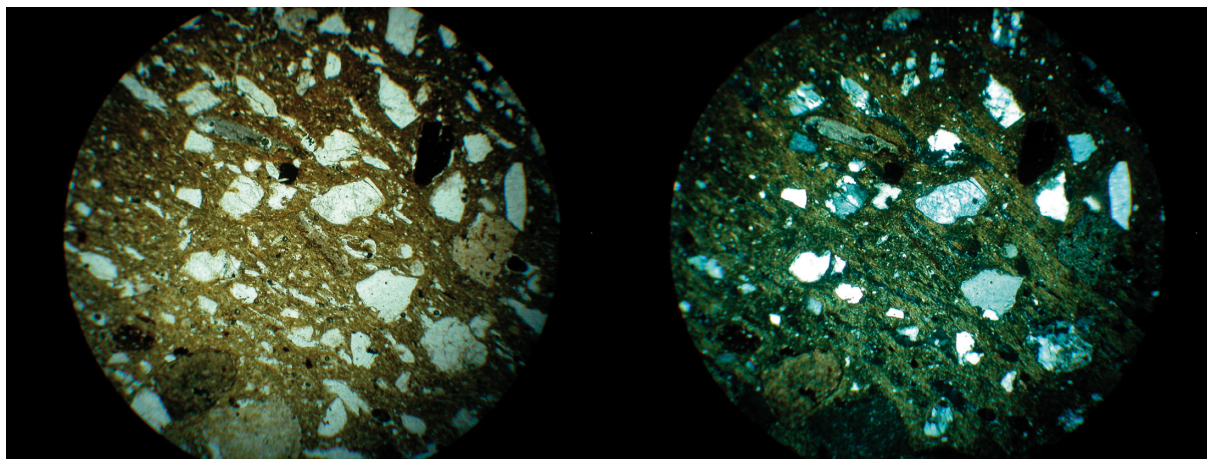
Micrograph:

Fig. 15b: Example of Group TI-B in Thin Section (Sample TI-3); Plane Polarized Light (left), Cross Polarized Light (right).
Sl. 15b: Zbrusek primerka skupine TI-B (vzorec TI-3); (levo) v linearno in (desno) v navzkrižno polarizirani svetlobi.

Group TI-C1 (*tab. 16; figs. 16a,b*)*Samples:*

Sherd # Št. odlomka	Phase Faza	Provenance Izvor
517	LA / PA	Building 4/2 / Objekt 4/2
907	LA / PA	Building 4 / Objekt 4
207	LA / PA	Building 4 / Objekt 4
208	LA / PA	Building 4 / Objekt 4

Tab. 16

Macroscopic description: Slightly porous fired-clay body with numerous white inclusions (varied sizes); Munsell: grey core, grey to light brown grey surface.

Petrographic description: Fired-clay matrix, with optically active groundmass; 5–6 % quartz inclusions, mostly fine, with some veins in corners, well sorted, well rounded to rounded; 10–15 % carbonate inclusions, mostly sparry and angular, some with partial disintegration into lime mud, poorly sorted, angular to sub-rounded, and up to 2.0 mm in length; 1–2 % fine and fibrous muscovite mica; 5–15 % voids, mostly small rounded or drying cracks.

Distinction: This group is distinguished from other fabric groups at Tinje by moderate, mostly fine quartz and moderate levels of angular, sparry carbonates.

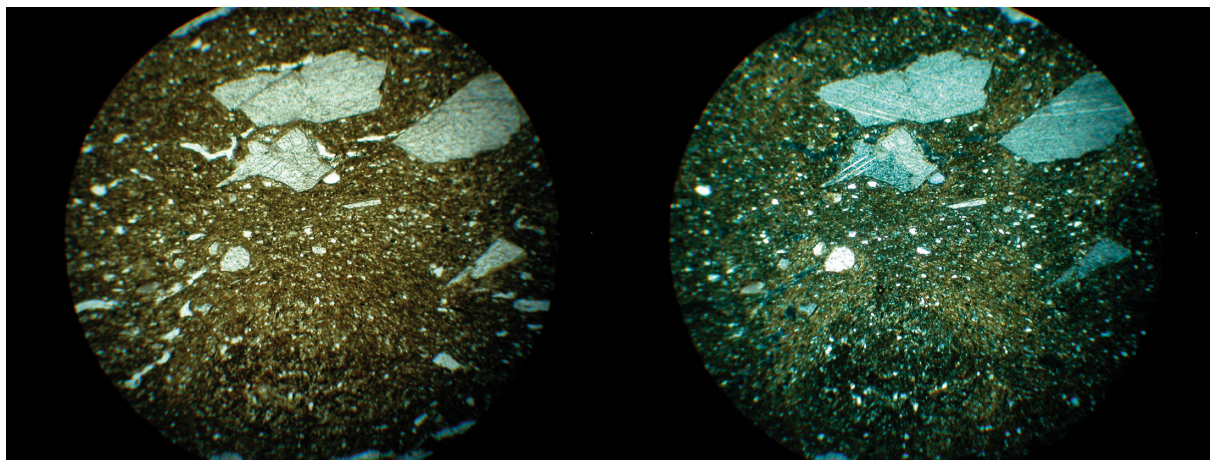
Micrograph:

Fig. 16b: Example of Group TI-C1 in Thin Section (Sample TI-9); Plane Polarized Light (left), Cross Polarized Light (right).
Sl. 16b: Zbrusek primerka skupine TI-C1 (vzorec TI-9); (levo) v linearno in (desno) v navzkrižno polarizirani svetlobi.

Fig. 16a: Photograph of Fabric Group TI-C1.
Sl. 16a: Fotografija faktuorne skupine TI-C1.

Group TI-C2 (*tab. 17; figs. 17a,b*)*Samples:*

Sherd # Št. odlomka	Phase Faza	Provenance Izvor
344	EM / ZVS	Building 5 / Objekt 5
498	LA / PA	Building 4 / Objekt 4
355	EM / ZVS	Building 5 east / Objekt 5 vzhod
278	EM / ZVS	Building 5 / Objekt 5

Tab. 17

Macroscopic description: Slightly porous fired-clay body with numerous white inclusions (varied sizes); Munsell: very dark grey to grey core, grey to very pale brown surface.

Petrographic description: Fired-clay matrix, with optically active groundmass; 6–8 % quartz inclusions, mostly fine, moderately sorted and well rounded to rounded; 15–30 % sparry carbonates, with some partial disintegration into lime mud, poorly sorted, and angular to sub-rounded, up to 3.0 mm in length; trace feldspars in some; 5–10 % voids, mostly drying cracks, few larger and irregularly shaped.

Distinction: This group is mineralogically very similar to TI-C1, but can be distinguished by slightly higher levels of quartz, mica, and carbonate inclusions.

Micrograph:

Fig. 17a: Photograph of Fabric Group TI-C2.
Sl. 17a: Fotografija fakturne skupine TI-C2.

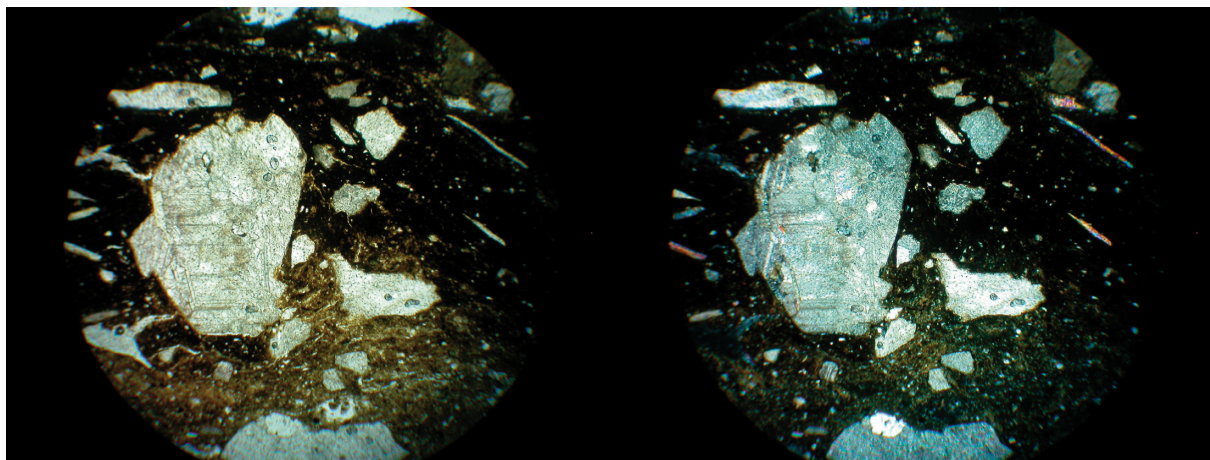

Fig. 17b: Example of Group TI-C2 in Thin Section (Sample TI-14); Plane Polarized Light (left), Cross Polarized Light (right).
Sl. 17b: Zbrusek primerka skupine TI-C2 (vzorec TI-14); (levo) v linearno in (desno) v navzkrižno polarizirani svetlobi.

RIFNIK

Group RF-A (*tab. 18; figs. 18a,b*)*Samples:*

Sherd # Št. odlomka	Phase Faza	Provenance Izvor
PA – 1971	LR/Antique PR/rimska doba	Late Roman defensive wall Poznorimski obrambni zid
PA – 1829	LR/Antique PR/rimska doba	Late Roman ground flattening Poznorimska izravnava
PA – 2025	LR/Antique PR/rimska doba	Building 4 / Hiša 4
PA – 1674	LR/Antique PR/rimska doba	Late Roman ground flattening Poznorimska izravnava

Tab. 18

Macroscopic description: Slightly porous fired-clay body with numerous white inclusions (varied sizes); Munsell: very dark grey to light red brown core, very dark grey to very pale brown surface.

Petrographic description: Fired-clay matrix, with 5–6 % quartz inclusions, mostly coarse, moderately to well sorted, and well rounded to rounded; 20–30 % carbonates, mostly sparry, some disintegrating into lime mud, angular to rounded, up to 1.0 mm in length; 1–3 % muscovite mica, mostly fine with some larger inclusions up to 0.5 mm in length; trace orthoclase in some; 5–15 % voids, drying cracks or large and irregularly shaped.

Distinction: This group is distinguished from other fabrics at Rifnik by high levels of carbonates and moderate levels of coarse quartz.

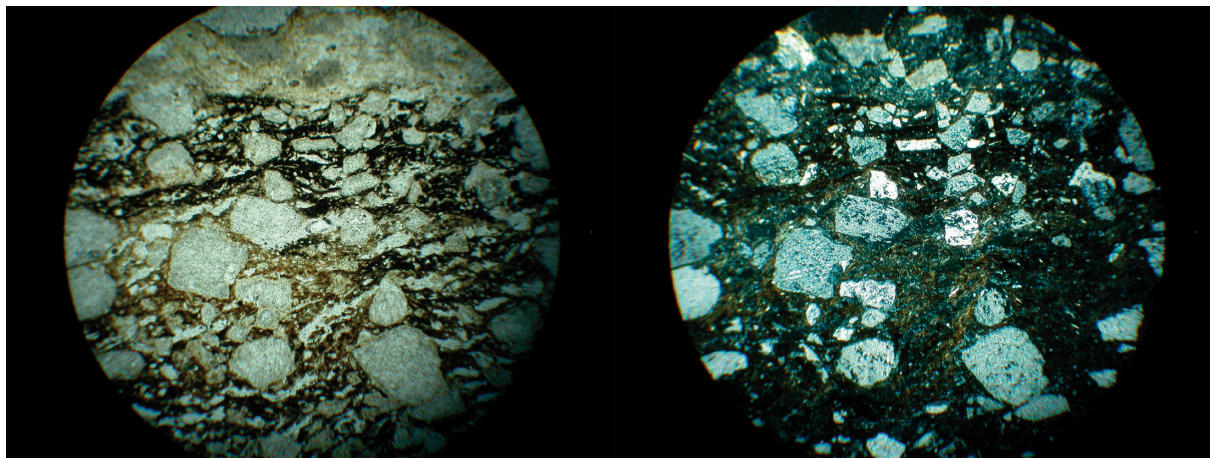
Micrograph:

Fig. 18b: Example of Group RF-A in Thin Section (Sample RF-8); Plane Polarized Light (left), Cross Polarized Light (right).
Sl. 18b: Zbrusek primerka skupine RF-A (vzorec RF-8); (levo) v linearno in (desno) v navzkrižno polarizirani svetlobi.

Fig. 18a: Photograph of Fabric Group RF-A.
Sl. 18a: Fotografija fakturne skupine RF-A.

Group RF-B (*tab. 19; figs. 19a,b*)*Samples:*

Sherd # Št. odlomka	Phase Faza	Provenance Izvor
PA – 1662	LR/Antique PR/rimska doba	Late Roman ground flattening Poznorimska izravnavna
PA – 2115	LR/Antique PR/rimska doba	Late Roman ground flattening Poznorimska izravnavna

Tab. 19

Macroscopic description: Slightly porous fired-clay body with moderate white inclusions (varied sizes); Munsell: grey core, grey surface.

Petrographic description: Fired-clay matrix, with optically active groundmass; 6–9 % quartz inclusions, mostly fine, very well to well sorted and very rounded; 10–15 % carbonates, mostly sparry with some disintegration into lime mud, poorly sorted and rounded to sub-angular, up to 2.0 mm in length; 1 % fine and fibrous muscovite mica; 1–2 % dark red opaques; 5–10 % large, irregular voids.

Distinction: This group is distinguished from other fabrics at Rifnik by high levels of fine quartz.

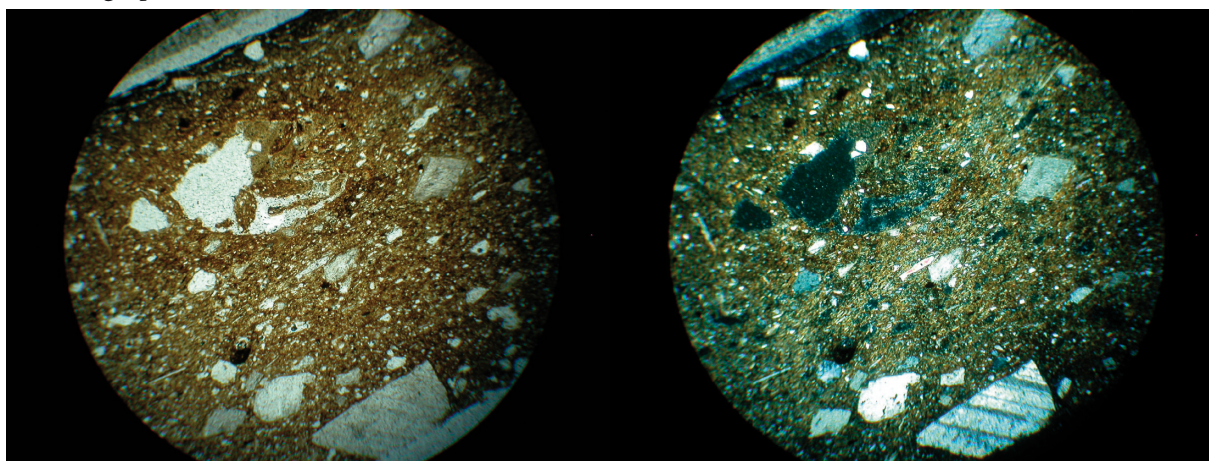
Micrograph:

Fig. 19b: Example of Group RF-B in Thin Section (Sample RF-2); Plane Polarized Light (left), Cross Polarized Light (right).
Sl. 19b: Zbrusek primerka skupine RF-B (vzorec RF-2); (levo) v linearno in (desno) v navzkrižno polarizirani svetlobi.

Fig. 19a: Photograph of Fabric Group RF-B.
Sl. 19a: Fotografija fakturne skupine RF-B.

Group RF-C (tab. 20; figs. 20a,b)*Samples:*

Sherd # Št. odlomka	Phase Faza	Provenance Izvor
PA – 1843	LR/Antique PR/rimska doba	Late Roman kiln Poznorimska peč
PA – 2024	LR/Antique PR/rimska doba	Between Basilica and water cistern Med cerkvijo in cisterno
PA – 1909	LR/Antique PR/rimska doba	Inner side of defensive wall Notranja stran obrambne- ga zidu
PA – 1953	LR/Antique PR/rimska doba	Late Roman ground flattening Poznorimska izravnava

Tab. 20

Macroscopic description: Slightly porous fired-clay body with numerous white inclusions (varied sizes); Munsell: very dark grey core, very dark grey to pale brown surface.

Petrographic description: Fired-clay matrix, with 3–4 % quartz inclusions, mixture coarse and fine, poorly to well sorted, well rounded to rounded, perhaps in a bimodal distribution; 20 % carbonates, sparry, mostly disintegrating into lime mud, poorly to moderately sorted, angular to rounded, up to 1.5 mm in length; 1–2 % chert inclusions in carbonates; 1–2 % fine and fibrous muscovite mica; trace plagioclase; 2 % dark red opaques; 10–15 % voids, drying cracks.

Distinction: This group is distinguished from others at Rifnik by the size of the quartz inclusions and also the type of carbonates (very small and fibrous).

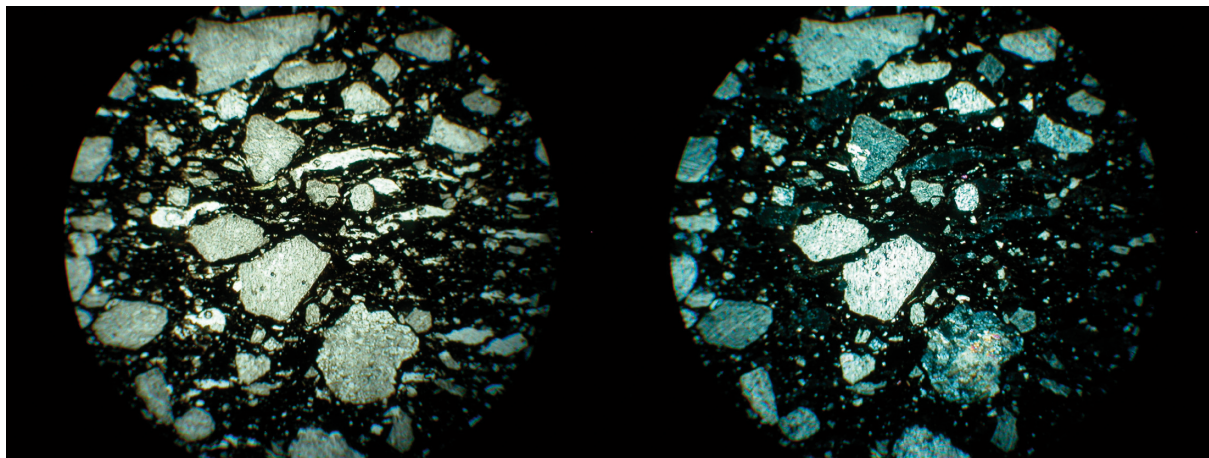
Micrograph:

Fig. 20b: Example of Group RF-C in Thin Section (Sample RF-7); Plane Polarized Light (left), Cross Polarized Light (right).
Sl. 20b: Zbrusek primerka skupine RF-C (vzorec RF-7); (levo) v linearno in (desno) v navzkrižno polarizirani svetlobi.

Fig. 20a: Photograph of Fabric Group RF-C.
Sl. 20a: Fotografija faktuorne skupine RF-C.

KOPER

Note that the sherd numbers for Koper were assigned in laboratory analysis and do not reflect excavation data.

Group KP-A1 (*tab. 21; figs. 21a,b*)

Samples:

Sherd # Št. odlomka	Phase Faza	Provenance Izvor
KP – 2	LA / PA	IP 1, sektor 3, strat 2/3 (III/4/11); depth / globina: -1.55 to -1.7 m; x: -2.8 to -2.5 m; y: 0 to -2.5 m)
KP – 8	LA / PA	IP 2, strat 1/2
KP – 12	LA / PA	IP 2, strat 1/2
KP – 16	EM / ZSV	IP 2, room / prostor 11 (VII/3/13); depth / globina: -1.76 to -1.96 m
KP – 21	EM / ZSV	IP 1, sektor 2 (III/5/5)

Tab. 21

Macroscopic description: Slightly porous fired-clay body with numerous white inclusions (varied sizes); Munsell: red to light red to red brown core, surface same color.

Petrographic description: Fired-clay matrix, with 2–5 % fine quartz inclusions, moderately to well sorted, rounded to sub-rounded; 20–25 % carbonate inclusions, mostly sparry, some with significant disintegration into lime mud, poorly sorted, and rounded to sub-angular, up to 2.0 mm in length; trace to 1 % fine and fibrous muscovite mica; 3–4 % dark red opaques (hematite); 3–5 % voids, mostly drying cracks, with few larger and irregularly shaped.

Distinction: This group is mineralogically similar to the other KP-A groups, but is distinguished by the fabric color (red to light red), indicating an oxidizing atmosphere without organic materials.

Fig. 21a: Photograph of Fabric Group KP-A1.
Sl. 21a: Fotografija faktuorne skupine KP-A1.

Micrograph:

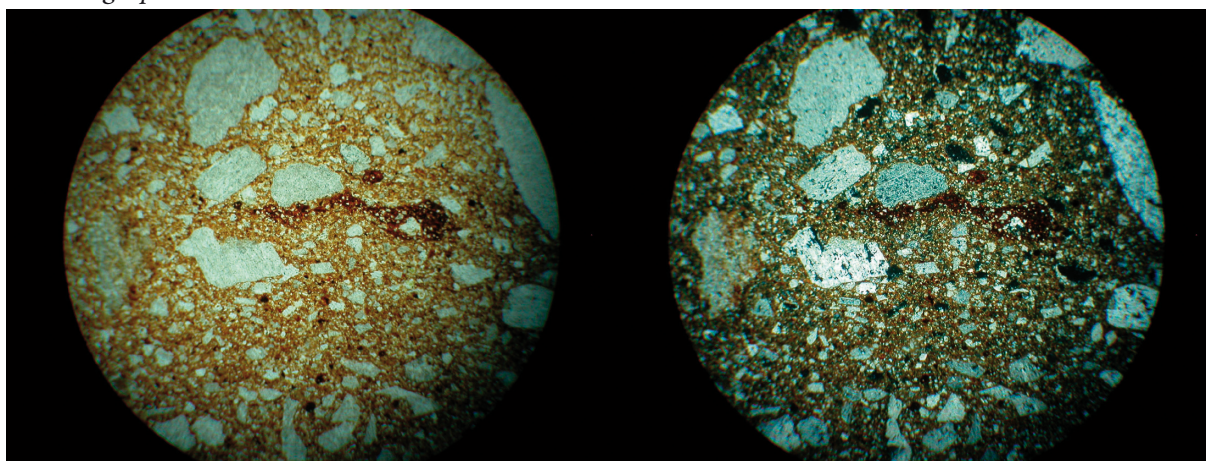

Fig. 21b: Example of Group KP-A1 in Thin Section (Sample KP-2); Plane Polarized Light (left), Cross Polarized Light (right).
Sl. 21b: Zbrusek primerka skupine KP-A1 (vzorec KP-2); (levo) v linearno in (desno) v navzkrižno polarizirani svetlobi.

Group KP-A2 (*tab. 22; figs. 22a,b*)*Samples:*

Sherd # Št. odlomka	Phase Faza	Provenance Izvor
KP – 3	LA / PA	IP 1, sektor 3, strat 2/3 (III/4/11); depth / globina: -1.55 to -1.7 m; x: -2.8 to -2.5 m; y: 0 to -2.5 m
KP – 5	LA / PA	IP 1, sektor 3, strat 2/3 (III/4/11)
KP – 6	LA / PA	profile/cable trench / profil/kabelski jarek (XIII/2/9)
KP – 9	LA / PA	IP 2, strat 1/2
KP – 10	LA / PA	IP 2, strat 1/2
KP – 13	EM / ZSV	IP 2, room / prostor 11 (VII/3/13); depth / globina: -1.76 to -1.96 m
KP – 15	EM / ZSV	IP 2, room / prostor 11 (VII/3/13); depth / globina: -1.76 to -1.96 m
KP – 18	EM / ZSV	profile/cable trench / profil/kabelski jarek (VII/2/9); depth / globina: -1.5 to -1.66 m
KP – 20	EM / ZSV	IP 2, room / prostor 2 (IX/2/14)

Tab. 22

Macroscopic description: Slightly porous fired-clay body with numerous white inclusions (varied sizes); Munsell: various combinations of red, light red, red brown, grey, etc.

Petrographic description: Fired-clay matrix, many with optically active groundmass, with 2–5 % fine quartz inclusions, moderately to well sorted, well rounded to rounded; 20–25 % carbonates, mostly sparry, some disintegrating into lime mud, poorly sorted, and rounded to sub-angular, up to c. 2.0 mm in length; trace to 2 % fine and fibrous muscovite mica; 3 % dark red opaques; 3–7 % voids, some drying cracks, and some large and irregularly shaped.

Distinction: This is distinguished from the other group KP-A fabrics by the difference in the fabric color between the core and surface, indicating an oxidizing firing atmosphere with organic material present.

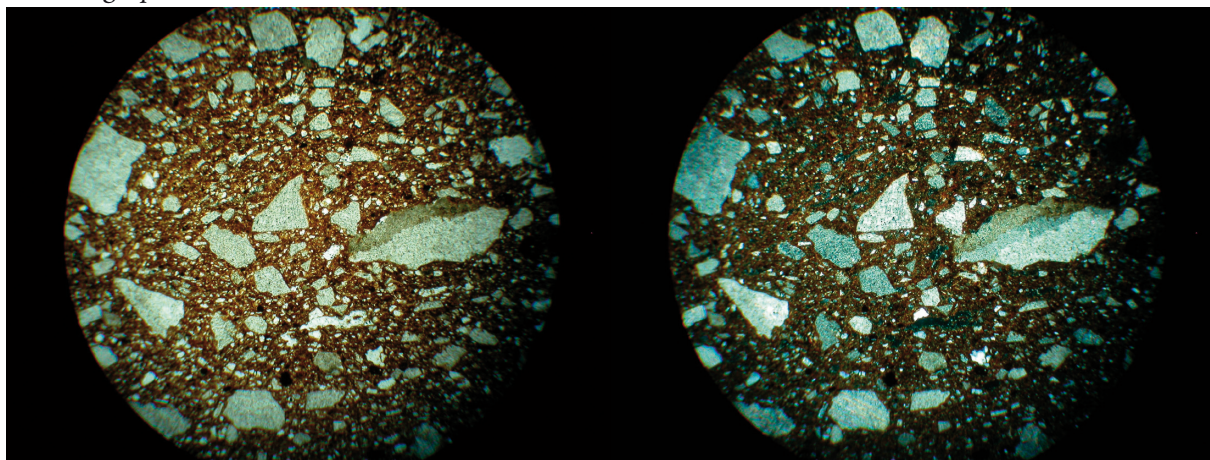
Micrograph:

Fig. 22a: Photograph of Fabric Group KP-A2.
Sl. 22a: Fotografija fakturne skupine KP-A2.

Fig. 22b: Example of Group KP-A2 in Thin Section (Sample KP-20); Plane Polarized Light (left), Cross Polarized Light (right).
Sl. 22b: Zbrusek primerka skupine KP-A2 (vzorec KP-20); (levo) v linearno in (desno) v navzkrižno polarizirani svetlobi.

Group KP-A3 (*tab. 23; figs. 23a,b*)*Samples:*

Sherd # Št. odlomka	Phase Faza	Provenance Izvor
KP – 4	LA / PA	IP 1, sektor 3, strat 2/3 (III/4/11); depth / globina: -1.55 to -1.7 m; x: -2.8 to -2.5 m; y: 0 to -2.5 m
KP – 7	LA / PA	profile/cable trench / profil/kabelski jarek (XIII/2/9)
KP – 14	EM / ZSV	IP 2, room / prostor 11 (VII/3/13); depth / globina: -1.76 to -1.96 m
KP – 17	EM / ZSV	profile/el. Kabel (middle trench) (VII/2/2); depth / globina: -0.9 to -1.22 m
KP – 23	EM / ZSV	IP 2, room / prostor 5 (VII/5/20); depth / globina: -1.5 to -1.61 m

Tab. 23

Macroscopic description: Slightly porous fired-clay body with numerous white inclusions (varied sizes); Munsell: dark grey to very dark grey core, surface same color.

Petrographic description: Fired-clay matrix with optically active groundmass; trace to 5 % fine quartz inclusions, very well sorted and well rounded; 20–25 % sparry carbonates, some disintegrating into lime mud, poorly sorted and rounded to sub-angular, up to 1.0 mm in length; trace to 2 % fine and fibrous muscovite mica; 1–2 % dark red opaques; 5–7 % voids, drying cracks.

Distinction: This group is distinguished from the others group KP-A fabrics by the color (grey), indicating a reducing or neutral firing atmosphere, with organic material present.

Fig. 23a: Photograph of Fabric Group KP-A3.

Sl. 23b: Fotografija fakturne skupine KP-A3.

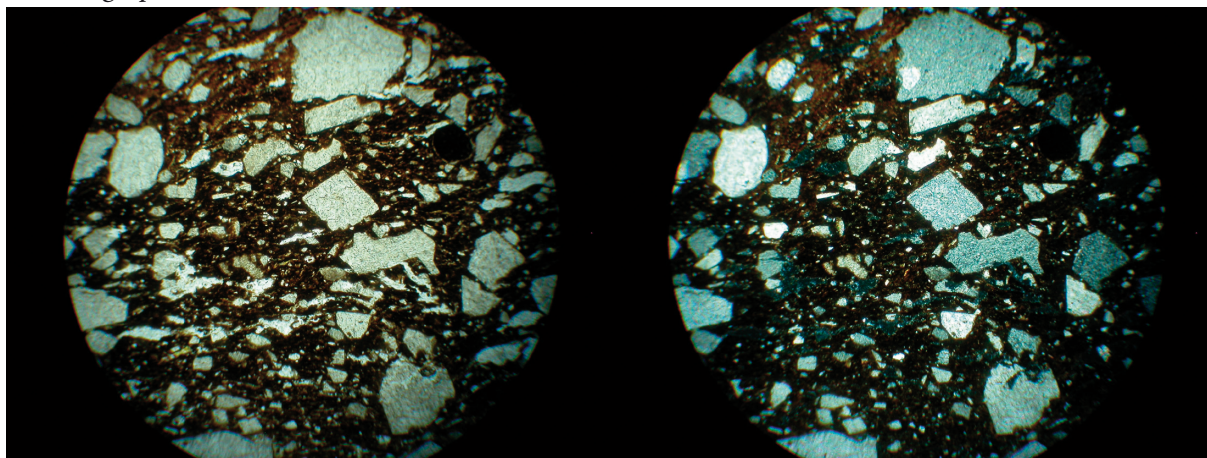
Micrograph:

Fig. 23b: Example of Group KP-A3 in Thin Section (Sample KP-7); Plane Polarized Light (left), Cross Polarized Light (right).
Sl. 23b: Zbrusek primerka skupine KP-A3 (vzorec KP-7); (levo) v linearno in (desno) v navzkrižno polarizirani svetlobi.

Group KP-B (tab. 24; figs. 24a,b)

Samples:

Sherd # Št. odlomka	Phase Faza	Provenance Izvor
KP – 19	EM / ZSV	IP 2, room / prostor 11 (VII/3/10); depth / globina: -2.05 m
KP – 22	EM / ZSV	IP 2, room / prostor 5 (VII/5/20); depth / globina: -1.5 to -1.61 m

Tab. 24

Macroscopic description: Fired-clay body with very small white inclusions; Munsell: red brown to grey core, red to reddish yellow surface.

Petrographic description: Fired-clay matrix, with optically active groundmass; 10 % quartz inclusions, one fine, one coarse (see images below), moderately sorted, and well rounded to rounded; 2 % fine and fibrous muscovite mica; 2 % dark red opaques; 2 % voids, drying cracks.

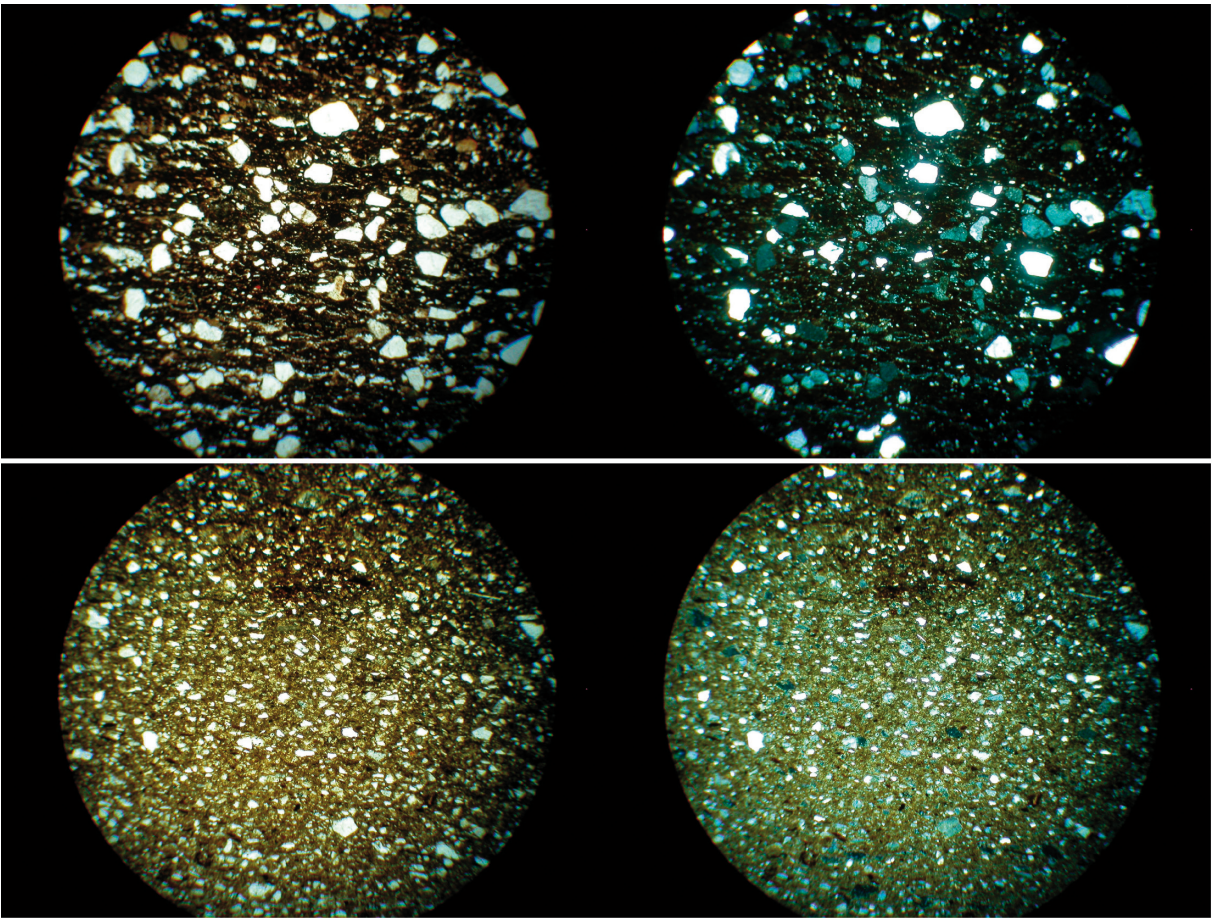
Distinction: This fabric is distinguished by a high level of quartz and the absence of carbonates.

Micrograph*:

* Since these two samples were quite distinct, micrographs of each are provided.

Fig. 24a: Photograph of Fabric Group KP-B.
Sl. 24a: Fotografija fakturne skupine KP-B.

Group KP-C (tab. 25; figs. 25a,b)

Samples:

Sherd # Št. odlomka	Phase Faza	Provenance Izvor
KP – 1	LA / PA	IP 1, sektor 3, strat 2/3 (III/4/11); depth / globina: -1.55 to -1.7 m; x: -2.8 to -2.5 m; y: 0 to -2.5 m
KP – 11	LA / PA	IP 2, strat 1/2

Tab. 25

Macroscopic description: Slightly porous fired-clay body with numerous white inclusions (medium to small); Munsell: red to brown core, red to light brownish grey surface.

Petrographic description: Fired-clay matrix, with 10 % fine quartz inclusions, well to moderately sorted and well rounded to rounded; 20 % sparry carbonates, some disintegrating into lime mud, poorly sorted and sub-rounded to sub-angular, up to 1.5 mm in length; 1 % chert inclusions in carbonates; 1 % fine and fibrous muscovite mica; 2–5 % dark red opaques; 5 % voids, some large and irregularly shaped or circular.

Distinction: This fabric is distinguished from others at Koper by high levels of fine quartz inclusions and carbonates.

Micrograph:

Fig. 25a: Photograph of Fabric Group KP-C.
Sl. 25a: Fotografija faktuorne skupine KP-C.

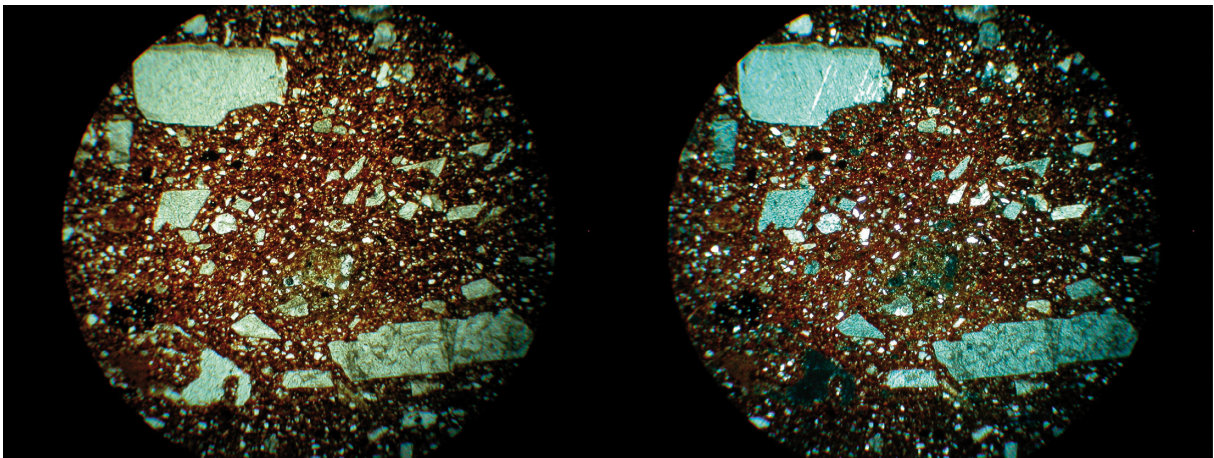

Fig. 25b: Example of Group KP-C in Thin Section (Sample KP-1); Plane Polarized Light (left), Cross Polarized Light (right).
Sl. 25b: Zbrusek primerka skupine KP-C (vzorec KP-1); (levo) v linearno in (desno) v navzkrižno polarizirani svetlobi.

←
Fig. 24b: Two different examples of Group KP-B in Thin Section (Sample KP-19 above, KP-22 below); Plane Polarized Light (left), Cross Polarized Light (right).
Sl. 24b: Zbruska različnih primerkov skupine KP-B (KP-19 zgoraj, KP-22 spodaj); (levo) v linearno in (desno) v navzkrižno polarizirani svetlobi.

- BAUSOVAC, M. 2010, Late Roman Amphorae from Rifnik near Celje (Slovenia). – In: S. Menchelli, S. Santoro, M. Pasquinucci, G. Guiducci (eds.), *LRCW3 Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean. Archaeology and Archaeometry. Comparison between western and eastern Mediterranean 2*, BAR International Series 2185, 695–701, Oxford.
- BIERBRAUER, V. 1979, Kontinuitätsproblem im Mittel- und Ostalpenraum zwischen dem 4. und 7. Jahrhundert aus archäologischer Sicht. – *Berichte zur deutschen Landeskunde* 53, 343–370.
- BOLTA, L. 1981, *Rifnik pri Šentjurju. Poznoantična naselbina in grobišče (Rifnik. Spätantike Siedlung und Gräberfeld)*. – Katalogi in monografije 19, Ljubljana.
- BRATOŽ, R. 1996, Ecclesia in gentibus. Vprašanje preživetja krščanstva iz antične dobe v času slovansko-avarske naselitve na prostoru med Jadranom in Donavo. – In: V. Rajšp, F. Gestrin, J. Marolt, D. Mihelič (eds.), *Grafenauerjev zbornik*, 205–225, Ljubljana.
- BRATOŽ, R. 2005, Gli inizi dell'etnogenesi slovena. Fatti, tesi e ipotesi relativi al periodo di transizione dell'età antica al medioevo nel territorio situato tra l'Adriatico e il Danubio. – In: A. Tilatti (ed.), *La cristianizzazione degli Slavi nell'arco alpino orientale (secoli VI-IX)*, Nuovi studi storici 69, 145–188, Roma.
- CIGLENEČKI, S. 1992, Tracce di un insediamento tardo (VI-IX sec.) nei siti della tarda antichità in Slovenia. – In: G. P. Brogiolo, L. Castelletti (eds.), *Il territorio tra tardoantico e altomedioevo. Metodi di indagine e risultati*, 30 Seminario sul tardoantico e l'altomedioevo nell'area alpina e padana (Monte Barro 1991), 53–59, Firenze.
- CIGLENEČKI, S. 1999, Results and Problems in the Archaeology of the Late Antiquity in Slovenia / Izsledki in problemi poznoantične arheologije v Sloveniji. – *Arheološki vestnik* 50, 287–309.
- CIGLENEČKI, S. 2000, *Tinje nad Loko pri Žusmu. Poznoantična in zgodnj srednjeveška naselbina / Tinje oberhalb von Loka pri Žusmu. Spätantike und frühmittelalterliche Siedlung*. – Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 1, Ljubljana.
- CIGLENEČKI, S., Z. MODRIJAN and T. MILAVEC 2011, *Poznoantična utrjena naselbina Tonovcov grad pri Kobaridu. Naselbinske najdbe in interpretacija / Late Antique fortified settlement Tonovcov grad near Kobarid. Settlement remains and interpretation*. – Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 23, Ljubljana.
- CUNJA, R. 1996, *Poznorimski in zgodnj srednjeveški Koper. Arheološko izkopavanje na bivšem Kapucinskem vrtu v letih 1986-1987 v luči drobnih najdb 5. do 9. stoletja / Capodistria Tardoromana e Altomedievale. Lo scavo archeologico nell'ex orto dei Cappuccini negli anni 1986-1987 alla luce dei reperti dal V al IX secolo D.C.* – Koper.
- FAZIOLI, K. P. 2011a, *Technology, Identity, and Time: Studies in the Archaeology and Historical Anthropology of the Eastern Alpine Region from Late Antiquity to the Early Middle Ages*. – Unpublished dissertation, Department of Anthropology, State University of New York at Buffalo.
- FAZIOLI, K. P. 2011b, Results of microscopic compositional analysis on coarse-ware ceramics / Rezultati mikroskopske analize grobe keramike. – In: Z. Modrijan, T. Milavec, *Poznoantična utrjena naselbina Tonovcov grad pri Kobaridu. Najdbe / Late Antique fortified settlement Tonovcov grad near Kobarid. Finds*, Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 24, 395–405, Ljubljana.
- GASTGEB, A. 1995, Mineralogisch-sedimentpetrologische Untersuchungen an spätromischen Grobkeramiken der Ausgrabungen Teurnia und Hemmaberg in Kärnten. – *Carinthia I* 185, 205–249.
- GRAFENAUER, B. 1969, Die Kontinuitätsfragen in der Geschichte des altkarantanischen Raumes (Kontinuität in vprašanja v zgodovini starokarantanskega prostora). – *Alpes orientales* 5, *Dela SAZU* 24, 55–85, Ljubljana.
- HEROLD, H. 2009, Materielle Kultur – technologische Traditionen – Identität. Untersuchungen zur Archäologie des Frühmittelalters in Niederösterreich. – *Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters* 37, 111–134.
- HODGES, R. and D. WHITEHOUSE 1983, *Mohammed, Charlemagne, & the origins of Europe. Archaeology and the Pirenne thesis*. – London.
- IBLER, U. 1991, Studien zum Kontinuitätsproblem am Übergang von der Antike zum Mittelalter in Nord- und Westjugoslawien. – Unpublished dissertation, Rheinischen Friedrich-Wilhelms-Universität.
- KERR, P. F. and A. F. ROGERS 1977, *Optical mineralogy*. – New York.
- LADSTÄTTER, S. 2000, Von Noricum Mediterraneum zur Provincia Slaborum. Die Kontinuitätsfrage aus archäologischer Sicht. – In: R. Bratož (ed.), *Slovenija in sosednje dežele med antiko in karolinško dobo. Začetki slovenske etnogeneze / Slowenien und die Nachbarländer zwischen Antike und karolingischer Epoche. Anfänge der slowenischen Ethnogenese*, Situla 39, 219–240, Ljubljana.
- LADSTÄTTER, S. 2001, Kontinuität trotz Katastrophe: Zur Spätantike im südlichen Noricum. – In: F. Bauer, N. Zimmermann (eds.), *Epochenwandel? Kunst und Kultur zwischen Antike und Mittelalter*, 57–66, Mainz am Rhein.
- LOTTER, F., R. BRATOŽ and H. CASTRITIUS 2003, *Völker-verschiebungen im Ostalpen-Mitteldonau-Raum zwischen Antike und Mittelalter (375-600)*. – Ergänzungsbände zum Reallexikon der germanischen Altertumskunde 39, Berlin, New York.
- LUTHAR, O. (ed.) 2008, *The Land Between: A History of Slovenia*. – Frankfurt am Main.
- MASON, P. 1998, Continuity, Discontinuity and Change in Late Roman Slovenia. – In: M. Pearce, M. Tosi (eds.), *Papers from the EAA Third Annual Meeting at Ravenna 1997*, Vol. II: Classical and Medieval, BAR International Series 718, 124–128, Oxford.
- MASON, R. B. 2004, *Shine like the sun: lustre-painted and associated pottery from the medieval Middle East*. – Costa Mesa, California.
- MODRIJAN, Z. 2007, The Late Antique settlement Tonovcov grad near Kobarid: excavations 2002-2005. – In: M. Chiabà, P. Maggi, C. Magrini (eds.), *Le Valli del Natisone e dell'Isonzo tra Centroeuropa e Adriatico. Atti del convegno internazionale di studi, San Pietro al Natisone (UD) 15-16 settembre 2006*, 175–180, Trieste, Roma.
- MODRIJAN, Z. 2008, *Poznoantična groba kuhinjska keramika ter uvoženo posodje z območja Slovenije in Furlanije*. – Unpublished dissertation, Oddelek za arheologijo, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani.

- MODRIJAN, Z. 2010, The Last Phases of the Settlement at Tonovcov grad (Slovenia): The Ceramic Evidence. – In: S. Menchelli, S. Santoro, M. Pasquinucci, G. Guiducci (eds.), *LRCW3 Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean. Archaeology and Archaeometry. Comparison between western and eastern Mediterranean 2*, BAR International Series 2185, 687–694, Oxford.
- MODRIJAN, Z. 2011a, Continuity in Late Antiquity Slovenian fortified hilltop settlements. – In: O. Heinrich-Tamáska (ed.), *Keszthely-Fenékpuszta im Kontext spätantiker Kontinuitätsforschung zwischen Noricum und Moesia*, 157–171, Budapest, Leipzig, Keszthely, Rahden (Westf.).
- MODRIJAN, Z. 2011b, Keramika / Pottery. – In: Z. Modrijan, T. Milavec, *Poznoantična utrjena naselbina Tonovcov grad pri Kobaridu. Najdbe / Late Antique fortified settlement Tonovcov grad near Kobarid. Finds*. – Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 24, 121–219, Ljubljana.
- MOODY, J., H. ROBINSON, J. FRANCIS, L. NIXON and L. WILSON 2003, Ceramic fabric analysis and survey archaeology: the Sphakia survey. – *Annual of the British School at Athens* 98, 37–105.
- RODRIGUEZ, H. 1992, Bemerkung zur relativchronologischen Gliederung der südostalpinen spätrömisch-spätantiken Gebrauchskeramik. – In: *Il territorio tra tardoantico e altomedioevo. Metodi di indagine e risultati*, Biblioteca di Archeologia Medievale 9, 159–178, Firenze.
- RODRIGUEZ, H. 1997, Die Zeit vor und nach der Schlacht am Fluvius Frigidus (394 n.Chr.) im Spiegel der südostalpinen Gebrauchskeramik. – *Arheološki vestnik* 48, 153–177.
- ŠAŠEL, J. and P. PETRU 1971, *Claustra Alpium Iuliarum I. Fontes*. – Katalogi in monografije 5, Ljubljana.
- ŠTIH, P. 2010, *The Middle Ages between the Eastern Alps and the Northern Adriatic. Select papers on Slovene historiography and medieval history*. – Leiden, Boston.
- ULBERT, T. 1979, Zur Siedlungskontinuität im südöstlichen Alpenraum (vom 2. bis 6. Jahrhundert n. Chr.). Dargestellt am Beispiel von Vranje (ehem. Untersteiermark). – *Vorträge und Forschungen* 25, 141–157, Sigmaringen.
- WHITBREAD, I. 1995, *Greek transport amphorae. A petrological and archaeological study*. – Oakville, CT.

Tehnologija keramike v pozni antiki in zgodnjem srednjem veku v jugovzhodnih Alpah: rezultati makroskopskih in mikroskopskih analiz

Povzetek

UVOD

V zadnjih štirih desetletjih so zgodovinarji in arheologi na območju jugovzhodnih Alp raziskovali elemente sprememb in kontinuitete med poznoantičnim in zgodnjersrednjeveškim svetom, med drugim na področju politike, gospodarstva, demografije, poselitve, narodnosti in religije.¹ Pričujoči članek – s poudarkom predvsem na premikih v lončarskih tehnoloških tradicijah – ponuja majhen prispevek k razrešitvi tega širokega, mnogovrstnega vprašanja v pomembnem obdobju družbenozgodovinske tranzicije.² Makroskopske in petrografske analize so bile izvedene na 72 keramičnih vzorcih, ki izvirajo iz štirih poznoantičnih

in/ali zgodnjersrednjeveških naselbin v regiji. Na osnovi prepoznavanja mineraloške sestave posod so bile ocenjene spremembe v tehnologiji in analize kažejo, da so tehnološke značilnosti in razlike posledica odločitev in načrtovanih postopkov, izoblikovanih med proizvodnim procesom.

METODOLOGIJA

Petrografska analiza

Keramična petrografija je arheološka metoda za opisovanje in definiranje fature izdelkov iz gline. Za analizo je potrebna izdelava keramičnih zbruskov, pri kateri se majhen fragment keramične posode (pribl. 2 × 3 cm) zbrusi do debeline pribl. 0,03 mm in pritrdi na stekleno ploščico. Zbrusek opazujemo pod mikroskopom v linearni in navzkrižno polarizirani svetlobi. Mikroskopsko je mogoče oceniti tri glavne komponente keramične zmesi:

¹ Bierbrauer 1979; Bratož 1996, 2005; Ciglencečki 1992, 2000; Grafenauer 1969; Ibler 1991; Ladstätter 2000, 2001; Lotter et al. 2003; Mason 1998; Modrijan 2011; Štih 2010; Ulbert 1979.

² Analize so del širše raziskave v okviru doktorske disertacije; glej Fazioli 2011.

osnovno zmes, neplastične vključke in praznine. Večino vključkov je mogoče identificirati s pomočjo značilnih optičnih lastnosti (npr. oblike, barve, cepitve, mnogobarvitosti ali pleohroizma, dvojnega loma, ohranjenosti, svetlobne neprepustnosti ...).³

Izbor najdišč in strategija vzorčenja

Ker je bila tema raziskovalnega projekta vprašanje kontinuitete in sprememb v zvezi s tehnologijo izdelave keramike, so bila za analizo izbrana le najdišča, poseljena tako v pozni antiki kot v zgodnjem srednjem veku. Izhodišče je bila predpostavka, da je bila večina grobe keramike izdelana lokalno in – v nasprotju s fino rimsko keramiko – ni bila predmet trgovanja na večje razdalje.⁴ Petrografska analiza je to v veliki meri potrdila, saj mineraloška sestava grobe keramike odraža glede na geološke karte obravnavanega območja pričakovano sestavo osnovne surovine. To kaže, da razlike v mineraloški sestavi lahko pripišemo spremembam v tehnološkem procesu, ne pa spreminjajočim se trgovskim vzorcem.⁵

Za analizo so bila izbrana štiri najdišča z jugovzhodnoalpskega območja, vsa iz Slovenije: mesto Koper na severni jadranski obali in višinske utrjene naselbine Tonovcov grad pri Kobaridu, Tinje nad Loko pri Žusmu in Rifnik pri Šenjurju (*sl. 1, 2*). Čeprav zgodnesrednjeveška faza najdišča na Rifniku še ni zanesljivo potrjena,⁶ lega v bližini naselbine na Tinju opravičuje vključitev Rifnika kot zanimive primerjalne točke vsaj za poznoantično obdobje.

Reprezentativni vzorci z omenjenih najdišč so bili bolj kot na podlagi oblikovne tipologije ali ornamenta izbrani na podlagi makroskopske analize faktur. Za tako odločitev je več razlogov. Večina odlomkov grobega posodja je majhna, obrabljena in neznačilna, tako da jih ni bilo mogoče oblikovno določiti ali jih preprosto prilagoditi prej obstoječi tipologiji. Zato se je makroskopska analiza fakture izkazala kot učinkovitejša in celovitejša sredstvo za določanje smiselnih kategorij.

Na koncu je treba poudariti, da izdelava tipologije na podlagi sestave keramike vedno vključuje določeno stopnjo subjektivnosti, saj znotraj skupin

vedno obstaja določena stopnja variabilnosti. Zato moramo izpostaviti in natančno opredeliti tiste razlike med skupinami, za katere domnevamo, da bi lahko bile arheološko pomembne, to je, da potencialno izkazujejo različne tehnološke odločitve, načrtovane med procesom izdelave.

REZULTATI

Koper

(*sl. 3; tab. 1, 2*)

(petrografska analiza: *sl. 21–25; tab. 21–25*)

Pod današnjim mestom Koper je bila ob zaščitnih izkopavanjih na Kapucinskem vrtu leta 1980 odkrita pomembna poznoantična in zgodnesrednjeveška naselbina. Kronologija najdišča je razdeljena v dve veliki fazi: poznorimsko/zgodnjobizantinsko (5.–7./8. st.) in zgodnesrednjeveško (7.–8./9. st.).⁷ Keramični vzorci so bili izbrani tako iz poznorimske kot zgodnesrednjeveške faze. Iz različnih arheoloških plasti je bilo izbranih 23 vzorcev (12 iz poznoantičnih in 11 iz zgodnesrednjeveških kontekstov), ki so bili s pomočjo analize sestave razvrščeni v tri različne mineraloške skupine (gl. *tab. 1*).

Vzorci iz Kopra so bili med vzorci z vseh izbranih najdišč tehnološko najbolj homogeni. Čeprav je bilo vzorcev v faktorni skupini KP-A na podlagi barve fakture mogoče razvrstiti še v dve manjši podskupini, so bili tudi vzorci iz teh podskupin zastopani tako v poznorimskih kot v zgodnesrednjeveških plasteh (glej *tab. 2*). Štirje od vzorcev – dva iz zgodnjega srednjega veka (KP-B) in dva iz pozne antike (KP-C) – pa so pokazali popolnoma drugačno mineraloško sestavo. Čeprav je lahko razlaga, temelječa na tako majhnem vzorcu, preveč drzna, je vendarle treba omeniti, da sta ti dve majhni skupini zastopani vsaka le v eni fazi. Vseeno pa grobo namizno posodje v Kopru v splošnem nakazuje kontinuiteto in homogenost od pozne antike do zgodnjega srednjega veka.

Tonovcov grad

(*sl. 4, 5; tab. 3, 4*)

(petrografska analiza: *sl. 8–13; tab. 8–13*)

Utrjena višinska naselbina Tonovcov grad pri Kobaridu leži na naravno zelo dobro zavarovanem

³ Natančen opis identificiranja mineralov v zbrskih podajata Kerr in Rodgers (1977).

⁴ Modrijan 2011, 122.

⁵ Da bi potrdili te predpostavke, bodo v prihodnje analize za primerjavo vključeni tudi vzorci naravnih ilovic.

⁶ Bausovac, ustno poročilo 2010.

⁷ Cunja 1996.

hribu, ki nadzoruje dolino reke Soče. Najdišče je bilo poseljeno v večini arheoloških obdobj, pričujoča obravnava pa se osredotoča na tri faze: poznoantično fazo 1 (pribl. 350–450), poznoantično fazo 2 (pribl. 475–625) in zgodnj srednjeveško obdobje (pribl. 675–800).⁸ Večina od triindvajsetih analiziranih vzorcev izvira iz stavbe 1 (glej *sl. 4*), kjer so bile prepoznane plasti iz vseh treh glavnih poselitvenih faz. Da bi bil izbrani vzorec reprezentativen za čim širši spekter grobega namiznega posodja, odkritega na najdišču, so bili vzorci za petrografsko analizo izbrani na podlagi predhodno določenih makroskopskih faktur in skupin.⁹ Z vrednotenjem prisotnosti/odsotnosti določenih mineralov, njihovega deleža in lastnosti, predstavljenim na *tab. 3*, je bilo mogoče določiti štiri mineraloške skupine. Petrografska analiza je potrdila glavne ugotovitve makroskopske analize: v času vseh treh obravnavanih faz je obstajala visoka stopnja kontinuitete v tehnološki tradiciji izdelave keramike (glej *tab. 4*). V petrografski skupini TG-D in TG-B (pokrivata 78 % vseh pregledanih vzorcev) uvrščamo približno enako število keramičnih izdelkov iz različnih kronoloških faz, kar kaže na močno kontinuiteto tehnoloških postopkov med pozno antiko in zgodnjim srednjim vekom. Določeno stopnjo diskontinuitete morda izkazuje skupini TG-A (vsebuje samo keramiko iz pozne antike) in TG-C (vsebuje samo keramiko iz zgodnjega srednjega veka), čeprav je treba opozoriti, da gre pri obeh za relativno majhen vzorec.

Tinje

(*sl. 6; tab. 5, 6*)

(petrografska analiza: *sl. 14–17; tab. 14–17*)

Najdišče Tinje nad Loko pri Žusmu je izbrano v vzhodni Sloveniji. Zaščitna izkopavanja so potekala v letih 1980–1981 in 1991 in razkrivajo dokaze o obstoju tako poznoantične kot zgodnj srednjeveške naselbine, locirane na pobočju strmega hriba na približno 400 m nadmorske višine.¹⁰ Raziskave so razkrile pet stavbnih struktur in manjšo kamnito strukturo – pogojno interpretirano kot oltar – ter pripadajoče otroško grobišče (glej *sl. 6*). Konec 6 st. so bile nekatere večje stavbe (2 in 4) uničene.

Vprašanje, ali je bila naselbina popolnoma opuščena, pa ni razrešeno, v stavbah 5 in 7 so bili odkriti tudi sledovi zgodnj srednjeveške poselitve (pribl. 575(?)–800).

Za primerjavo tehnološke tradicije v izdelavi keramike med pozno antiko in zgodnjim srednjim vekom so bili izbrani vzorci iz stavb 4 in 5. Čeprav je mogoče, da sta bili ti stavbi kratek čas sočasno poseljeni, je njuna najintenzivnejša poselitev precej različna. Za petrografsko analizo je bilo izbranih 16 vzorcev, deset iz stavbe 5 in šest iz stavbe 4. Razvrščeni so bili v štiri mineraloške skupine (glej *tab. 5, 6*), ki se med različnimi arheološkimi konteksti precej razlikujejo – drugače kot v Kopru ali na Tonovcovem gradu. Vsa keramika iz stavbe 4 je bila uvrščena v skupino TI-C1, medtem ko je bila tista iz stavbe 5 razdeljena med skupine TI-A, TI-B in TI-C2. Iz tega je mogoče sklepati na izrazito tehnološko delitev gradiva med obravnavanimi stavbama, kar v grobem ustreza poznoantičnemu in zgodnj srednjeveškemu obdobju na tem najdišču.

Rifnik

(*sl. 7; tab. 7*)

(petrografska analiza: *sl. 18–20; tab. 18–20*)

Za analizo je bilo izbranih deset vzorcev iz utrjene višinske naselbine Rifnik pri Šentjurju,¹¹ ki je le okrog 10 km oddaljena od Tinja. Ker je bilo na naselbini ugotovljeno le manjše število zaprtih kontekstov, je datacija nekoliko problematična, vendar pa večina keramičnih najdb izvira iz struktur, uvrščenih v pozno antiko (pribl. 450–600). Keramiko lahko razvrstimo v tri fakturne skupine (glej *tab. 7*). Zaradi težav z datiranjem kontekstov keramika z Rifnika ne omogoča prepoznavanja časovnih sprememb keramične tehnologije, je pa analiza kljub temu uporabna za primerjavo z bližnjim Tinjem, ki pa ima gradivo tako iz pozne antike kot iz zgodnjega srednjega veka. Če primerjamo značilnosti keramike z obeh najdišč, ugotovimo, da imata očitno podobno mineraloško sestavo rifniška skupina RF-A in skupina TI-C s Tinja, ki je bila najpogosteje zastopana v pozni antiki. Pomembno je, da preostali skupini s Tinja (TI-A in TI-B), ki sta omejeni na konec pozne antike in zgodnji srednji vek, med gradivom z Rifnika nimata primerjav.

⁸ Modrijan 2010; Ciglencečki, Modrijan, Milavec 2011.

⁹ Za natančnejše analize grobe keramike ter makroskopske analize in karakteristike posameznih tehnoloških skupin na Tonovcovem gradu glej Modrijan 2011b in Fazioli 2011b.

¹⁰ Ciglencečki 2000.

¹¹ Bolta 1981; Bausovac 2010.

POVZETEK IN INTERPRETACIJA

Rezultati pričujoče analize sestave keramike v veliki meri potrjujejo že znana dejstva o prehodu med pozno antiko in zgodnjim srednjim vekom v jugovzhodnoalpskem prostoru. Tako npr. zgodovinski in arheološki podatki dokazujejo večjo stopnjo kontinuitete (v poseljenosti, trgovini in politični stabilnosti) na območjih, ki so bližje jadranski obali in Apeninskemu polotoku, kot pa na tistih v notranjosti regije.¹² Ker stanje raziskav kaže, da je bil Koper neprekinjeno poseljen od 5. do 9. st., visoka stopnja kontinuitete v keramični tehnološki tradiciji ni presenetljiva. Tehnološka tradicija na Tonovcovem gradu ni tako očitno homogena kot v Kopru, vseeno pa so opazni močni povezovalni elementi med poznoantično in zgodnesrednjeveško fazo, kar je bilo vidno že pri makroskopski analizi fature.¹³ Najpogostejša mineraloška skupina (TG-D) je sicer zastopana v vseh treh obravnavanih fazah, vendar pa so med pozno antiko in zgodnjim srednjim vekom opazne tudi spremembe v vrsti keramičnih tradicij. Bistveno drugačno je stanje na Tinju; tu je jasno vidna razlika v tehnološki tradiciji med pozno antiko in zgodnjim srednjim vekom. Dve od treh petrografskih skupin (TI-A, TI-B), določenih na gradivu iz stavbe 2, ki je bila poseljena v zgodnjem srednjem veku, *nimata* primerjav z gradivom iz stavbe 4, poseljene v pozni antiki. Kljub majhnemu vzorcu ($n = 16$) rezultati analize kažejo zelo majhno (če sploh kakšno) podobnost med keramičnim gradivom iz omenjenih dveh stavb. Končno tudi vzorci z bližnjega Rifnika kažejo jasno podobnost s keramiko iz (poznoantične) stavbe 4 na Tinju, ne pa s tisto iz (zgodnesrednjeveške) stavbe 5. To kaže na regionalno sorodnost v keramični tehnološki tradiciji v vzhodni Sloveniji v pozni antiki, pa tudi na izrazito spremembo na tem območju v zgodnjem srednjem veku.

SKLEP

Petrografska analiza keramike je omogočila vpogled v problem kontinuitete in diskontinuitete med pozno antiko in zgodnjim srednjim vekom v jugovzhodnoalpskem prostoru. Članek se osredotoča predvsem na podobnosti in razlike med fakturnimi skupinami, ne raziskuje pa, katere *specifične* tehnološke odločitve (izbira gline, priprava zmesi, pogoji žganja) so povzročile te spremembe, saj gre za veliko bolj kompleksno vprašanje, ki bo obravnavano v prihodnjih raziskavah. Trenutno se namreč oblikuje raziskovalni projekt, ki bo nadaljeval raziskavo preliminarnih interpretacij, podanih v pričujočem članku, in osvetlil spremembe v tradiciji izdelave keramike v času med pozno antiko in zgodnjim srednjim vekom.

Prevod: Zvezdana Modrijan

K. Patrick Fazioli
Department of Anthropology
University at Buffalo
380 MFAC, North Campus
Amherst, NY 14261 (USA)
kfazioli@buffalo.edu

¹² Lotter et al. 2003; Luthar 2008.

¹³ Modrijan 2008.

Vojaki iz Celeje na tujem

Julijana VISOČNIK

Izvleček

Članek o celejskih vojaki, ki so izpričani drugod po rimskem imperiju, je dopolnitev prispevka o vojaških napisih Celeje (Visočnik 2008). V katalogu so zbrani latinski napisi, v katerih so omenjeni posamezniki, ki izvirajo iz Celeje oz. iz njene okolice in so velik del svojega življenja preživeli v eni izmed mnogih rimskih vojaških enot. Domov se niso vrnili, saj so se po končani vojaški službi ali ustalili v bližini krajev, kjer je službovala njihova vojaška enota, ali pa je nenadna smrt predčasno zaključila njihovo vojaško kariero. *Origo*, ki je na tak ali drugačen način zapisan ob imenu celejskih vojakov, pa nam omogoča, da s pomočjo obstoječih epigrafskih baz (heidelberška, frankfurtska, rimska in LUPA) takšne Celejane najdemo in jih analiziramo. Katalogu napisov, ki so jih našli skoraj po vsem rimskem imperiju, namreč sledi še podrobna analiza imen, enot in funkcij, ki se pojavijo na zbranih napisih.

Ključne besede: antika, epigrafika, Norik, Celeia, rimska vojska, epigrafske baze

Abstract

The article discusses Celeian soldiers attested elsewhere in the Roman Empire, who had spent the greater part of their lives in one of many Roman military units. The catalogue consists of Latin inscriptions mentioning such individuals, supplementing the analysis of military inscriptions from Celeia (Visočnik 2008). These soldiers did not return home for, after the completion of their service, they had either settled near the place where their military unit was stationed, or else sudden death had prematurely ended their military career. *Origo*, which is written alongside the name of Celeian soldiers, enables us to find and analyse these Celeians with the help of the existing epigraphic databases (Heidelberg, Frankfurt, Rome and LUPA). The catalogue of inscriptions, which were discovered practically throughout the Roman Empire, is followed by a detailed analysis of the names, units, and functions appearing on the assembled inscriptions.

Keywords: antiquity, epigraphy, Noricum, Celeia, Roman army, epigraphic databases

UVOD

V članku je predložen katalog napisov, v katerih so omenjeni vojaki iz Celeje, ki so izpričani drugod po rimskem imperiju; sledi jim podrobna analiza skoraj vseh vidikov, ki se odpirajo ob preučevanju vojaških napisov oz. vojakov na tujem v rimskem času. *Origo*,¹ ki je v vseh primerih zapisan ob imenu posameznika, nam omogoča identifikacijo oseb, ki so kakorkoli menjale svoje prebivališče. Vpoklic v vojaško službo je samo ena izmed možnosti za "selitev" oz. življenje na tujem. Tem malo več kot 30 napisom sta torej skupni dve stvari: *origo Celeia*

ter navedba ene izmed mnogih vojaških enot, pa naj gre za legije, pomožne čete ali pretorijanske kohorte. Pripadniki viteškega razreda, ki so lahko delovali kot poveljniki katere izmed pomožnih enot ali kot vojaški tribuni v legiji, pri obravnavi niso upoštevani. Nekateri med poznanimi vojaški iz Celeje, ki jih na tem mestu navajamo, so po končani vojaški službi svoje javno delovanje nadaljevali v upravi mesta, kjer so se ustalili. Zadostili so finančnim in moralnim standardom in bili sprejeti v svet stotih (*ordo decurionum*), kjer so opravljali upravne funkcije in postali del municipalne elite. Komentarji k posameznim ali skupini napisov bodo omogočali primerjavo z drugimi mesti ter umestitev mesta Celeja v čim

¹ Za *origo* glej González Fernández 2011.

bolj pravilen zgodovinski kontekst romanizacije, urbanizacije in administracije rimske države v vzhodnoalpskem prostoru. Podobno kot v članku iz leta 2008 se tudi zdaj ne ukvarjamo z vojaškimi funkcijami viteške kariere (*cursus honorum*); Tita Varija Klementa (in njemu podobnih posameznikov) torej ne obravnavamo.

Katalog napisov je nastal s pomočjo štirih epigrafskih baz: heidelberške (EDH), frankfurtske (EDCS), rimske (EDR) in *UBI ERAT LUPA* (LUPA). Navedene reference so povzete iz teh virov, pri čemer imajo heidelberška, rimska in LUPA napise tudi same oštevilčene. Veliko vojakov iz kataloga, ki sledi, je zbral že J. Šašel v članku o Celeji v RE; navedeni so med epigrafskimi viri, torej med napisi, ki izrecno navajajo Celejo.²

KATALOG VOJAŠKIH NAPISOV

Katalog ni opremljen s slikovnim gradivom, saj kakovostnih fotografij ni mogoče pridobiti brez večjih zapletov. Pri večini napisov pa je povprečna fotografija na voljo znotraj zapisa v eni ali drugi epigrafski bazi.

Italija

Rim

1. Nagrobnik za pretorijance Publija Elija Finita, Publija Elija Respekta in Publija Elija Tutorja, ki ga je dal postaviti pretorijanec Publij Elij Tutor

P(ublio) Aelio P(ubli) f(ilio) Clau(dia) / Finito Celeia, / mil(iti) coh(ortis) IX pr(aetoriae) 7 (centuria) / Piseni, mil(itavit) an(nos) III, / vix(it) ann(os) XXII. / P(ublius) Aelius Tutor, m(iles) / coh(ortis) IX pr(aetoriae) | 7(centuria) Piseni, / fratri pientissimo / et P(ublio) Aelio Respecto, / mil(iti) coh(ortis) VI pr(aetoriae) |(centuria) / Dextri, et P(ublio) Aelio / Tutori, mil(iti) coh(ortis) / VIII pr(aetoriae) | 7 (centuria) Caesili, / municipib(us) h(eres) f(aciendum) c(uravit).

Prevod: Publiju Eliju Finitu, Publijevemu sinu, ki je vpisan v volilno okrožje Klavdija, iz Celeje, vojaku Devete pretorijanske kohorte iz Pizenove centurije, ki je kot vojak služboval 3 leta in živel 22 let. Dedič Publij Elij Tutor, vojak Devete pretori-

janske kohorte iz Pizenove centurije je poskrbel za postavitve (nagrobnika) najbolj predanemu bratu in rojakoma Publiju Eliju Respektu, vojaku Šeste pretorijanske kohorte iz Dekstrove centurije, ter Publiju Eliju Tutorju, vojaku Osme pretorijanske kohorte iz Kajsilove centurije.

Objave: AE 1924, 107; EDH 026452; EDR 072922.

Datacija: 1. pol. 2. st.

2. Nagrobnik za pretorijanca Publija Elija Sura

D(is) M(anibus). / [---] P(ublio) Aelio P(ubli) f(ilio) / Suro Claudia / Cel(l)eia, mil(iti) coh(ortis) IIII / pr(aetoriae) | 7 (centuria) Traebelli Maxsimi (!). Mil(itavit) / ann(os) II vix(it) ann(os) XXII. H(eres) f(aciendum) c(uravit).

Prevod: Božanskim Manom. Publiju Eliju Suro, Publijevemu sinu, ki je vpisan v volilno okrožje Klavdija, iz Celeje, vojaku Četrte pretorijanske kohorte iz centurije Trebela Maksima, ki je kot vojak služboval 2 leti in je umrl star 22 let. Dedič je poskrbel za postavitev.

Objave: CIL VI 2522; EDR 103466 (s fotografijo in več literature).

Datacija: 2. st. (?).

3. Nagrobnik za nekdanjega pretorijanca Gaja Kornelija Memorja

D(is) M(anibus). / C(aius) Cornel(ius) Memor / d(omo) Celeia, q(uondam) mil(es) / coh(ortis) IIII pr(aetoriae) | 7 (centuria) Patroili. / Mil(itavit) ann(os) XXVIII ite/ratus, vixit ann(os) LXXX. / Aur(elius) Ingenuilis, opt(io) / et heres eius b(ene) m(erenti) / posuit.

Prevod: Božanskim Manom. Gaj Kornelij Memor, doma iz Celeje, nekdanji vojak Četrte pretorijanske kohorte iz centurije Patroila, ki je kot vojak služboval dvojno – 28 let, in živel 80 let. Avrelij Ingenuilis, option (centurionov pomočnik) in njegov dedič, je postavil zelo zaslužnemu.

Objave: CIL VI 2534; EDR 104322 (z več literature).

Datacija: 2. st./začetek 3. st.

² Šašel 1970, predvsem 140–142.

4. Nagrobnik za pretorijanca Gaja Valerija³ Kupita

D(is) M(anibus). / C(aio) Valerio C(ai) f(ilio) / Cla(udia) Cupito / Celei(a)e, mil(iti) coh(ortis) / VI pr(aetoriae) 7 (centuria) Aureli. / Mil(itavit) ann(os) VI, vix(it) / ann(os) XXIII. / C(aius) Quartius Secun/dus, mil(es) leg(ionis) XIII / Gem(inae), fratri b(ene) m(erenti) / et Numisia Sabi(na?) / coniugi b(ene) m(erenti). / T(estamento) p(oni) i(ussit). Hered(es) f(aciendum) c(uraverunt).

Prevod: Božanskim Manom. Gaju Valeriju Kupitu, sinu Gaja, iz Celeje, vojaku Šeste pretorijanske kohorte iz centurije Avrelija, ki je kot vojak služboval šest let in živel 24 let. Gaj Kvartij Sekund, vojak Trinajste dvojne legije, zelo zaslužnemu bratu in Numisija Sabina zelo zaslužnemu možu. Z oporoko odločil postaviti. Dediči so poskrbeli za postavitev.

Objave: CIL VI 2619 = 32655; EDR 103496 (s fotografijo in več literature).

Datacija: 2. st.

5. Nagrobnik za pretorijanca Marka Saturija Maksima

D(is) M(anibus). / M(arcus) Saturius / M(arci) f(ilius) Cla(udia) Maximus / Celeia, eq(ues) / coh(ortis) X pr(aetoriae) | 7 (centuria) / Apti. Mil(itavit) ann(os) / XII, vix(it) ann(os) / XXX. H(eres) f(aciendum) c(uravit).

Prevod: Božanskim Manom. Mark Saturij Maksim, sin Marka, ki je vpisan v volilno okrožje Klavdija, iz Celeje, konjenik Desete pretorijanske kohorte iz centurije Apta, ki je kot vojak služboval 12 let in umrl star 30 let. Dedič je poskrbel za postavitev.

Objave: CIL VI 2751; EDR 104878.

Datacija: 2. st.

6. Nagrobnik za pretorijanca Gaja Julija Vera

C(ai) Iuli Veri, mil(itis) / coh(ortis) VIII pr(aetoriae) P(iae) V(indicis) | 7 (centuria) Quieti, oriundi / ex civitate Cele/iae (!), qui militav(it) an(nis) XIII mensibu[s] ---]. / C(aius) Reginius P[---] / [---]s comm(anipularis?).

Prevod: Gaju Juliju Veru, vojaku Osme pretorijanske kohorte vestne in zaščitnice iz centurije

Kvieta, ki izvira iz mesta Celeje, in je kot vojak služboval 14 let, ... mesecev ... . Gaj Reginij ... sotovariš iz manipula.

Objave: CIL VI, 37218 = AE 1903, 124 = AE 1903, 167; EDH 031101; EDR 071923 (s fotografijo).

Datacija: 2. st.

Etrurija/Regio VII

Falerii

7. Nagrobnik za pretorijanca Gaja Akvilija Verekunda

D(is) M(anibus). / C(aio) Aquilio C(ai) f(ilio) / Clau(dia) Verecun/do Celeia, mil(iti) / coh(ortis) IIX pr(aetoriae) |(centuria) / Vetti, vix(it) ann(os) / XX, mil(itavit) ann(os) II. / Censorinus / Secundus et / Aelius Severus.

Prevod: Božanskim Manom. Gaju Akviliju Verekundu, sinu Gaja, ki je vpisan v volilno okrožje Klavdija, iz Celeje, vojaku Osme pretorijanske kohorte iz centurije Vetija, ki je umrl star 20 let in je kot vojak služboval 2 leti. Postavila Cenzorin Sekund in Elj Sever.

Objave: Di Stefano Manzella 1981, 142–143, št. 20 = AE 1982, 273; EDH 001705; ARACHNE⁴ 46936.

Datacija: 2. pol. 2. st. (?).

Venecija in Histrija/Regio X

Vicetia

8. Nagrobnik za pretorijanca Marka Valerija Ingenuina

D(is) M(anibus). / M(arcus) Valerius M(arci) f(ilius) / Vol(tinia) Cl(audia) Celeia / Ingenuinus, / mil(es) coh(ortis) III pr(aetoriae). / Mil(itavit) ann(os) VIIII, / vix(it) ann(os) XXXV. / L(ucius) Valerius fr(ater) / b(ene) m(erenti) p(osuit).

Prevod: Božanskim Manom. Mark Valerij Ingenuin, Markov sin, vpisan v volilno okrožje Voltinija, iz Klavdije Celeje, vojak Tretje pretorijanske kohorte,

³ Za Valerije glej Alföldy 1964–1965.

⁴ <http://arachne.uni-koeln.de/item/objekt/46936> (zadnji dostop 19. 10. 2012).

ki je kot vojak služboval 9 let in živel 35 let. Brat Lucij Valerij je postavil nagrobnik zelo zaslužnemu.

Objave: Pais 1884, 610.

Datacija: 2. st.

Britanija

Deva (Chester)

9. Nagrobnik za vojaka Kvinta Valerija Frontona

Q(uintus) Valeri(us) Q(uinti) f(ilius) Cla(udia) / Fronto Cele(i)a, miles leg(ionis) / II ad(iutricis) P(iae) F(idelis), an/norum L / stipendioru(m) XXV[---]

Prevod: Kvint Valerij Fronton, Kvintov sin, vpisan v volilno okrožje Klavdija, iz Celeje, vojak Druge pomožne legije, vestne in zveste, star 50 let, ki je kot vojak služil 25? let.

Objave: RIB 479 = AE 1892, 61.

Datacija: konec 1. st.

10. Nagrobnik za vojaka Gaja Julija Kvarta

C(aius) Iulius C(ai) Cl(audia) / Quartus Cel(eia), / mil(es) leg(ionis) XX V(aleriae) v(ictricis) / 7 (centuria) T(iti) Flavi Pro(---), / an(norum) XXX, st(ipendiorum) VII / Rusius Mo[-]N / [---]

Prevod: Gaj Julij Kvart, Gajev sin, vpisan v volilno okrožje Klavdija, iz Celeje, vojak Dvajsete legije Valerije zmagovite, iz centurije Tita Flavija Pro?, star 30 let, po opravljenih 7 letih vojaške službe. Rusij Mo... (postavil).

Objave: RIB 498.

Datacija: 1./2. st.

11. Nagrobnik za vojaka Marka Sekstija Belika

D(is) M(anibus). / M(arcus) Sextius M(arci) f(ilius) / Clau(dia) Bellic[us] / Cla(udia) Celeia, a[n]/[n]orum XX[---] / [sti]pend[iorum] ---

Prevod: Božanskim Manom. Mark Sekstij Belik, Markov sin, vpisan v volilno okrožje Klavdija, iz Klavdije Celeje, star 20? let, opravil ? let vojaške službe.

Objave: RIB 504.

Datacija: 2. st.

12. Nagrobnik za vojaka iz Celeje

---] / Celeia miles / leg(ionis) XX V(aleriae) v(ictricis), / anno(rum) XL, stip(endiorum) XX. / H(eres) f(aciendum) c(uravit).

Prevod: ... iz Celeje, vojak Dvajsete legije Valerije zmagovite, star 40 let, po opravljenih 20 letih vojaške službe. Dedič je poskrbel za postavitev.

Objave: RIB 511.

Datacija: 1./2. st.

Dacija

Mehadia (Ad Mediam)

13. Nagrobnik za veterana Kvinta Kanija Restituta

D(is) M(anibus). / Q(uinto) Canio / Q(uinti) f(ilio) Cl(audiae) Celeiae / Restituto, / vet(erano) leg(ionis) / XIII, dec(urioni) col(oniae) Sar(mizegetusae), / vix(it) an(nos) LXXX. / Canius Respectus et / Cania Atticil(l)a fili(i), / item Ulpia Admata, / co(n)iun(x), posuer(unt) b(ene) m(erenti).

Prevod: Božanskim Manom. Kvintu Kaniju Restitutu, sinu Kvinta, ki je vpisan v volilno okrožje Klavdija, iz Celeje, veteranu Trinajste legije, dekuriyonu v koloniji Sarmizegetuza, ki je živel 80 let. Otroka Kanijski Respekt in Kanija Aticila ter žena Ulpija Admata so postavili zelo zaslužnemu.

Objave: Piso 1999; AE 1999, 1304 (prim. AE 2004, ad 1181); Królczyk 2005, 173; EDH 012680; LUPA 13237 (brez fotografije, a z opisom ornamentov).

Datacija: 2. st.

Apulum (Alba Iulia)

14. Fragmentaren nagrobnik za veterana Lucija Atija

D(is) [M(anibus)]. / L(ucius) Atius At[---] / Celeia vet(eranus) [---] vix(it) / an(nos) LXXXI C[---]

Prevod: Božanskim Manom. Lucij Atij A ... iz Celeje, veteran, ki je živel 81 let ...

Objave: CIL III 14481 (prim. AE 2004, ad 1181); Królczyk 2005, 157; EDH 038873.

Datacija: 2. pol. 2. st.

Dalmacija

Andetrium (Muć)

15. Nagrobnik za vojaka Lucija Terencija Severa

L(ucio) Terentio / L(uci) f(ilio) Claud(ia) / Severo Cel(eia), / mil(iti) coh(ortis) VIII, / vexilar(io), / ann(or)um / XXX, stipend(iorum) XIV. / L(ucius) Aebutius / Felix posui(t).

Prevod: Luciju Terenciju Severu, Lucijevemu sinu, ki je vpisan v volilno okrožje Klavdija, iz Celeje, vojaku praporščaku osme kohorte, staremu 30 let, ki je odslužil 14 let vojaške obveznosti. Nagrobnik mu je postavil Lucij Ebucij Felix.

Objave: CIL III 2745; EDH 061927.

Datacija: 1. st.

16. Nagrobnik za centuriona Marka Valerija Donika

M(arco) Valerio / Donico, / natus domo / Celeiae, / 7 (centurioni) c(o)hor(tis) III / Alpinorum fecit. / Herennia Pudentilla coniugi / bene merenti.

Prevod: Marku Valeriju Doniku, ki je bil rojen v Celeji, centurionu v Tretji kohorti alpincev. Zelo zaslužnemu možu je postavila Herenija Pudentila.

Objave: CIL III 2746; EDH 061926.

Datacija: 2. st.

Germanija

Mogontiacum (Mainz)

17. Nagrobnik za konjenika Gaja Romanija Kapitona

C(aius) Romanus, / eq(ues) alae Norico(rum), / Claud(ia) Capito / Celeia, an(norum) XL, stip(endiorum) XIX. / H(ic) s(itus) e(st). H(eres) ex t(estamento) f(aciendum) c(uravit).

Prevod: Gaj Romanij Kapiton, ki je vpisan v volilno okrožje Klavdija, iz Celeje, konjenik ale Norikov, star 40 let, ki je vojaško službo opravljal 19 let. Tukaj je pokopan. Dedič je po oporoki poskrbel za postavitev.

Objave: CIL XIII 7029; EDH 056250; SCHAE-TZE⁵ inv. št. S 607.

Datacija: 1. st.

Norik

Lauriacum (Enns)

18. Nagrobnik za zastavonošo Avrelija

[---] Aurel(ius) [---] / Cel(eia), sig(nifer) leg(ionis) II I[tal(icae). Aur(elio?)] / Annamato, mil(iti) [leg(ionis) ---], / o(bito) an(norum), [---] stip(endiorum) XII et A[---]ano [---] o(bito) an(norum), [---] fe]/cit et sibi et [---] / Epictesi co[n(iugi) et Aure]/li(i)s Priscin[---] / et Florent[---].

Prevod: ... Avrelij iz Celeje, zastavonoša Druge italške legije, Avreliju Anamatu vojaku legije ..., ki je umrl star ..., ko je odslužil 18 let vojaške službe, in A..., ki je umrl star ... je postavil sebi in ženi Epiktezi in Avrelijema Priscinu in Florent...

Objave: CIL III 11822; EDH 035321; LUPA 4515 (s fotografijo in več literature).

Datacija: 3. st.

Spodnja Mezija

Novae (Svishtov)

19. Votivna ara za Jupitra Najboljšega in Največjega, Odvrčalca zla

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / Depulsori / [pr]o salute d(omini) n(ostri) / [[M(arci) Aurel(i) Severi Ale]]/[xandri]] Pii Felicis / Aug(usti). / G(aius) Baienius / G(ai) f(ilius) Clau/dia [I]anuarius Cele/ia, p(rimus) [p(ilus)] leg(ionis) I Ital(icae) Seve/rianae ex voto posu(it). // Dedic(atum) III Non(as) Oct(obres) / Albino et Maximo c[o(n)s(ulibus)] / per L(ucium) Mantennium Sa/binum, leg(atum) Aug(usti) pr(o) pr(aetore) / et Servaeum Corne/lianum, leg(atum) leg(ionis) // [A]diutrix, legio prim[a?] tirone probat[o] / [---] c[aliga] prima cu[m] compare cent[urio]ne / [---]cto Baienium / [-----] / [---]AC[---]VMA felice / [---] POT[---]M / [---]DOM[---] R[omam] misist[i] / [-----] / [---]SA Iovi

⁵ http://www.landesmuseum-mainz.de/enid/Schae-tze_aus_der_Roemersammlung/Grabstein_des_Reitersoldaten_Romanus_Capito_gt.html (zadnji dostop 2. 8. 2012).

[--- prim]us pilus tibi san[cto] / [ex v]oto posuit
Po[--- Ia]nuarius a[ram?]

Prevod: Jupitru Najboljšemu in Največjemu, Odvračalcu zla. Za blagor našega gospoda Marka Aurelija Severa Aleksandra Pobožnega Srečnega Avgusta. Gaj Baenij Januarij, Gajev sin, vpisan v volilno okrožje Klavdija, iz Celeje. Prvi centurion v Prvi italiki legiji severski, je postavil po zaobljubi. Posvečeno na tretji dan pred oktobrskimi nonami, v letu konzulov Albina in Maxima po Luciju Manteniju Sabinu, cesarskem namestniku v provinci, in Serveju Kornelijanu, poveljniku Prve pomožne legije

Objave: AE 1972, 526; Božilova, Kolendo, Mrozewicz 1992, 30–36, št. 13; Božilova, Kolendo 1997, 62–64, št. 12; EDH 009856.

Datacija: leto 227 po Kr.

20. Nagrobnik za vojaka Valerija Birbilona

[--- V]alerius / C(ai) f(ilius) Claudia / Birbilo Cele(ia), / mil(es) leg(ionis) I Ital(icae) / c(enturia) Cassi Bassi. / Vixit an(nos) XXXVI, / mil(itavit) an(nos) XVI. / Frater imp/ensa sua / posuit.

Prevod: (Gaj) Valerij Birbilon, Gajev sin, vpisan v volilno okrožje Klavdija, iz Celeje, vojak Prve italiske legije, iz centurije Kasija Basa, ki je živel 36 let in kot vojak služboval 16 let. Nagrobnik je postavil brat na svoje stroške.

Objave: Božilova, Kolendo, Mrozewicz 1992, 98–99, št. 59; Božilova, Kolendo 1997, 121–122, št. 85; EDH 027418.

Datacija: 2. st.

Spodnja Panonija

Aquincum (Budimpešta)

21. Nagrobnik za legionarja Tita Plotija Pamfila

T(itus) Plotius Pam/philus Celeia, mil(es) / leg(ionis) II Ad(iutricis) P(iae) F(idelis) 7 (centuria) Nim/pidiani. Defunctus / Alaxandria (!), stip(endiorum) XV, / natione Noricus. / P(osuit) h(eres) Magnus / Atticus.

Prevod: Tit Plotij Pamfil iz Celeje, vojak Druge pomožne legije, vestne in zveste, iz centurije

Nimpidijana, ki je umrl v Aleksandriji, potem ko je odslužil 15 let vojaške obveznosti, po narodnosti Noričan. Postavil je dedič Magnij Atik.

Objave: AE 1936, 163; EDH 024516; LUPA 2833 (s fotografijo in več literature).

Datacija: 2. pol. 2. st.

Zgornja Panonija

Poetovio (Ptuj)

22. Nagrobnik za legionarja Lucija Aneja Sura

L(ucius) Annaeus L(uci) f(filius) / Cla(udia) Surus Cel(eia), / mil(es) leg(ionis) XIII Gem(inae), / ann(or)um XXX, / stip(endiorum) XVIII. / H(ic) s(itus) e(st). / T(estamento) f(ieri) i(ussit).

Prevod: Tukaj je pokopan Lucij Anej Surus, Lucijev sin, vpisan v volilno okrožje Klavdija, iz Celeje, vojak Trinajste dvojne legije, star 30 let in z 18 leti vojaške službe. Z oporoko je odločil postaviti.

Objave: AE 1977, 629; EDH 020446; LUPA 4208 (s fotografijo in več literature).

Datacija: 2. pol. 1. st.

23. Fragmentaren nagrobnik vojaka iz Celeje

IIII[---]XXX[---] / [---] stip(endiorum) VII, domo / Cla(udia) Celeia. / C(aius) Betuscus Tertius, / mil(es) leg(ionis) eiusd(em), fratri / pientissimo posuit.

Prevod: ... po odsluženih 7 letih vojaške službe, doma iz Klavdije Celeje, Gaj Betuskij Tertij, vojak iste legije, postavil najbolj predanemu bratu.

Objave: CIL III 4055; AIJ 370; LUPA 3751 (s fotografijo in več literature).

Datacija: 2. pol. 1. st.

***

V nadaljevanju navajam predvsem pripadnike pretorijancev, ki pa svojega imena niso zapisali na nagrobniku, temveč so navedeni na daljših seznamih, t. i. laterkulih (*laterculi praetorianorum*) v obliki plošč, ki so jih v večjem številu našli v Rimu. Ker gre za daljše napise, ki ne prinašajo ničesar drugega kot imena, kraj in včasih še funkcijo, ki jo je

lahko nek pretorijanec opravljal, jih ne navajam v celoti, temveč samo imena Celejanov.

V isti sklop napisov sodi tudi cesarski napis iz Spodnje Mezije, ki poleg cesarjeve titulature prav tako navaja seznam oseb. Ker je ohranjen fragmentarno, za vse omenjene posameznike ne vemo, kdo so bili in kaj so počeli. Veliko pa je med njimi takšnih, ki so opravljali katero od vojaških funkcij.

Kot referenca je navedena heidelberška baza ali CIL, kjer je mogoče najti natančnejše podatke o napisih.

Italija

Rim

24.

[---] Ma]scilin(us?) Cele(ia)

Objava: EDH 023880 = EDR 073199.

Datacija: 1./2. st.

25.

C(aius) Aufustus C(ai) f(ilius) Cla(udia) Tannio Celei(a) sp(eculator)

M(arcus) Aurelius M(arci) f(ilius) Cla(udia) Avitus Celei(a) tubicen

M(arcus) Aurelius M(arci) f(ilius) Cla(udia) Saturnin(us) Celei(a)

M(arcus) Aurelius M(arci) f(ilius) Cla(udia) Speratus Celei(a)

M(arcus) Aurelius M(arci) f(ilius) Cla(udia) Maximus Celei(a)

T(itus) Adiutorius C(ai) f(ilius) Cla(udia) Gemellus Ce[leia]

Objava: CIL VI, 2382; CIL VI 32638; EDH 015853; EDR 074389 (s fotografijo); fotografija tudi v EDCS.

Datacija: 2. st.

26.

T(itus) M(---)cius Firmus Celeia evo(catus) [S]eptimius Insoques Celein (!)

Objava: CIL VI 32536 (za literature glej še EDCS).

Datacija: konec 2./začetek 3. st.

27.

[---]ius Celeia

Objava: CIL VI 32623; EDR 121570 (brez fotografije, a z več literature).

Datacija: 2. st.

28.

M(arcus) Aemilius Verecundus Celei(a) evo(catus)

M(arcus) Aurelius Firminus Celei(a)

T(itus) Tertinius Vitalis Celei(a).

Objava: CIL VI 32627.

Datacija: 2. pol. 2. st.

29.

[---] Aurel(ius) M(arci) f(ilius) Cl(audia) Servatus Celei(a)

Objava: CIL VI 32640.

Datacija: 2. pol. 2. st.

30.

[---] Celeia

Objava: CIL VI 11668; CIL 06, 32634; SupplIt Imag: Roma 02, 2886; EDR 115796.

Datacija: 243.

Spodnja Mezija

Tropaeum Traiani (Adamclisi)

31. Spomenik cesarja Domicijana?

C(aius) Valeri[us Se]cundus Cele(ia)

Objava: EDH 017350; LUPA 15396 (s fotografijo in z več literature)

Datacija: med letoma 87–90.

ANALIZA

Z namenom, da celejske vojake po imperiju pregledneje predstavim, jih na tem mestu navajam še tabelarično (tab. 1). Skupine so se oblikovale na osnovi funkcije, ki jo je posameznik opravljal. Skupini pretorijancev in vojakov (večinoma legionarjev) sta pričakovano največji.

Slednji očitno niso opravljali kakšne posebne funkcije, saj bi bila v nasprotnem primeru ta zapisana. Po številu je skupina sicer enaka skupini pretorijancev, vendar sta med njimi tudi dva fragmentarno ohranjena nagrobnika, pri katerih se o funkciji samo sklepa. V skupini veteranov sta samo dva prav z nazivom *veteranus*, med ostalimi (daljšimi) napisi pa se pojavita še dva posameznika, ki sta opisana kot *evocatus*. Poleg pretorijancev in legionarjev (gre za splošna izraza) srečamo le še konjenika (*eques*) ter nosilca prapora (*signifer*) in dva centuriona. Kot "ostali" so navedeni Celejani, katerih imena so zapisana na daljših seznamih, večinoma na t. i. laterkulih (*laterculi*) iz Rima; to so sezname pretorijancev, ki pa smo jih ločili od ostalih, saj skupaj s cesarskim napisom iz Spodnje Mezije predstavljajo posebno enoto. Med 15 vojaki v tej skupini so izpričane štiri posebne funkcije oziroma natančnejše opredelitve: *speculator*, *tubicen*, *signifer* in *evocatus*.

Pretorijanci (št. 1–8 in 24–30) so v mestu Rimu, pa tudi širše v Italiji predstavljali pomembno vojaško in politično silo. Sicer niso bili nikoli organizirani v legijo, pa vendar je njihovih 9 oziroma od Vespazijana naprej 10 kohort s po 500 ali 1000 predstavnikov pod poveljstvom prefekta pretorija v odločilnih trenutkih rimske zgodovine pogosto prevesilo sile na eno ali drugo stran.⁶ Pretorijance so predvsem v 2. stoletju pogosto rekrutirali tudi v Noriku, kar dokazujejo tako napisi, ki jih obravnavamo na tem mestu, kakor tudi tisti, ki jih poznamo iz same Celeje.⁷

Med pretorijanci imamo pet Elijev (št. 1 in 2), torej Celejane z gentilicijem cesarja Hadrijana, ki jih je zato mogoče vsaj okvirno datirati, torej nekako od sredine 2. st. naprej. Publij Elij Finit je služboval v Deveti pretorijanski kohorti, in sicer v centuriji Pizena. Umrl je mlad, po samo treh letih službovanja, nagrobnik mu je v Rimu postavil brat Publij Elij Tutor, prav tako pretorijanec iste enote. Nagrobnik pa ni bil izključno zanj, temveč še za dva pretorijanca Publija Elija (Respekta in Tutorja), ki sta služila v Šesti in Osmi kohorti. Zaradi besede *municipes* (someščan), ki so jo na nagrobniku uporabili ob slednjih dveh pretorijancih, lahko sklepamo, da sta bila tudi ta dva vojaka iz Celeje. Obravnavani napis gotovo potrjuje teorijo o t. i. vojaških družinah. V tem primeru sta brata

istočasno opravljala vojaško službo v isti pretorijanski kohorti, celo v isti centuriji. Poleg njiju sta na nagrobniku še dve imeni pretorijancev, Elijev, ob katerih origa sicer ni, a bi na osnovi njunih imen in dejstva, da je Publij Elij Tutor naveden kot njihov dedič, lahko sklepali, da sta tudi onadva iz Celeje (če izhajamo iz imen, morda celo člana iste družine). Podobna usoda, namreč smrt pri dvaindvajsetih letih po samo dveh letih službovanja, je doletela tudi Publija Elija Tavra, ki pa je služboval v Četrthi kohorti pretorijancev. Tudi njemu je nagrobnik postavil dedič, ki pa ni imenovan.

Naslednji pretorijanec s cesarskim gentilicijem je Gaj Julij Ver (št. 6), ki bi ga bilo možno (sodeč po imenu) datirati v drugo polovico 1. st.⁸ Deloval je v Osmi kohorti pretorijancev, ki je na tem mestu poimenovana tudi vestna in zaščitnica (*pia* in *vindex*), česar pri pretorijanskih enotah ne srečamo prav pogosto. Njegov *origo* je naveden kot *ex civitate Celeia*; zanimiva pa je tudi navedba trajanja vojaške službe, saj letom sledijo še meseci in, če bi bil spomenik ohranjen v celoti, morda celo dnevi. Gaj Julij Ver je bil očitno tudi eden tistih nesrečnežev, ki mu je do dokončanja vojaške službe preostalo samo še dobro leto. Spomenik mu je dal postaviti Gaj Reginij, očitno tovariš iz manipula, ki je predstavljal približno 1/3 centurije.

Kot pretorijanca sta izpričana tudi dva predstavnika družine Valerijev (št. 4, št. 8), ki je bila tako v Celeji kot tudi Petovioni dobro zastopana in vplivna.⁹ Gaj Valerij Kupit je bil vojak Šeste pretorijanske kohorte, ki je umrl še pred dopolnjenim petindvajsetim letom, po šestih letih službovanja. Za nagrobnik sta poskrbela brat Gaj Kvartij Sekund,¹⁰ vojak Trinajste dvojne legije,¹¹ in žena umrlega pretorijanca. Mark Valerij je služboval v Tretji pretorijanski kohorti, umrl pa je pri 35 letih, po devetih letih opravljanja vojaške službe. Nenavadno pri njem je, da ni bil vpisan v volilno okrožje *Claudia*, kot je bilo za prebivalce Celeje običajno, temveč v volilno okrožje *Voltinia*.

⁸ Prim. Djura Jelenko, Visočnik 2006, 367–368, št. 4, za začetek rekrutiranja pretorijancev iz Norika.

⁹ Prim. Visočnik 2007, 198.

¹⁰ Če sta Gaj Valerij Kupit in Gaj Kvartij Sekund res brata, potem bi pričakovali pri obeh enak gentilicij. Ker ga nimata, lahko predvidevamo, da gre za polbrata, ki sta delila le mamo. Beseda *frater* pa bi lahko bila povezana tudi s posebno bližino, ki se je ustvarila med vojnima tovarišema med skupnim služenjem (prim. Kepartova 1986; Panciera 2004, 294).

¹¹ Za osnovne podatke o legiji, ki je večino druge polovice prvega stoletja preživela v Petovioni, glej Visočnik 2008, 340–341.

⁶ Prim. Keppie 2000a; Passerini 1939; Durry 1938; Šašel 1972.

⁷ Prim. Visočnik 2008, 341; Pochmarski 2007, 274 št. 36–42.

Tab. 1: Vojaki iz Celeje in njihove funkcije.

Ime vojaka	Funkcija, vojaška enota	Datacija	Objava
PRAETORIANI			
Publius Aelius Finitus	miles cohortis IX praetoriae	2. st.	EDH 026452
Publius Aelius Tutor	miles cohortis IX praetoriae	2. st.	EDH 026452
Publius Aelius Respectus	miles cohortis VI praetoriae	2. st.	EDH 026452
Publius Aelius Tutor	miles cohortis VIII praetoriae	2. st.	EDH 026452
Publius Aelius Taurus?	miles cohortis IIII praetoriae	2. st.	CIL VI 2522
Caius Cornelius Memor	miles cohortis IIII praetoriae	2. st.	CIL VI 2534
Caius Valerius Cupitus	miles cohortis VI praetoriae	2. st.	CIL VI 2619
Marcus Satorius Maximus	eques cohortis X praetoriae	2. st.	CIL VI 2751
Caius Iulius Verus	miles cohortis VIII praetoriae	2. st.	EDH 031101
Caius Aquilius Verecundus	miles cohortis IIX praetoriae	2. pol. 2. st.	EDH 001705
Marcus Valerius Ingenuinus	miles cohortis III praetoriae	2. st.	Pais 1884, 610
MILITES			
Caius Quartius Secundus	miles legionis XIII Geminae		
Quintus Valerius Fronto	miles legionis II Adiutricis p(iae) f(idelis)	konec 1. st.	RIB 479
Caius Iulius Quartus	miles legionis XX V(aleriae) victricis	1./2. st.	RIB 498
Marcus Sextius Bellicus	?	2. st.	RIB 504
?	miles legionis XX Valeriae vitricis		RIB 511
Lucius Terentius Severus	miles cohortis VIII vexilarius	1. st.	EDH 061927
? Valerius Birbilo	miles legionis I Italicae	2. st.	EDH 027418
Titus Plotius Pamphilus	miles legionis II Adiutricis p(iae) f(idelis)	2. st.	EDH 024516
Lucius Annaeus Surus	miles legionis XIII Geminae	2. pol. 1. st.	EDH 020446
? Betuscus ?	miles legionis ?	2. pol. 1. st. (?)	CIL III 4055
VETERANI			
Quintus Canius Restitutus	veteranus legionis XIII	2. st.	EDH 012680
Lucius Atius At?	veteranus	2. pol. 2. st.	EDH 038873
CENTURIONES			
Marcus Valerius Donicus	centurio cohortis III Alpinorum	2. st.	EDH 061926
Gaius Baienius Ianuarius	primus pilus legionis I Italicae Severianae	227	EDH 009856
DRUGE SLUŽBE			
Caius Romanus Capito	eques alae Noricorum	1. st.	EDH 056250
? Aurelius ?	signifer legionis II Italicae	3. st.	EDH 035321
OSTALI			
Caius Valerius Secundus		87–90	EDH 017350
? Masculin(us)?		1./2. st.	EDH 023880
Caius Aufustius Tannio	speculator	2. st.	CIL VI 2382
Marcus Aurelius Avitus	tubicen	2. st.	CIL VI 2382
Marcus Aurelius Saturninus		2. st.	CIL VI 2382
Marcus Aurelius Speratus		2. st.	CIL VI 2382
Marcus Aurelius Maximus		2. st.	CIL VI 2382
Titus M(?) Firmus	evocatus	konec 2./začetek 3. st.	CIL VI 32536
[S]eptimius Insoques Celein (!)		konec 2./začetek 3. st.	CIL VI 32536
? ?ius		2. st.	CIL VI 32623
Marcus Aemilius Verecundus	evocatus	2. pol. 2. st.	CIL VI 32627
Marcus Aurelius Firminus		2. pol. 2. st.	CIL VI 32627
Titus Tertinius Vitalis		2. pol. 2. st.	CIL VI 32627
? Aurelius Servatus		2. pol. 2. st.	CIL VI 32640
??? Celeia		243	CIL VI 32634

Da je bil nekdo vpisan v drugo volilno okrožje kot večina prebivalcev mesta, ni bil redek pojav.¹²

Gaj Kornelij Memor (št. 3) je prvi med celejskimi pretorijanci, ki so svoje službovanje tudi končali, saj je umrl star 80 let (najbrž ne točno, tudi vojaki in veterani so namreč svoja leta zaokroževali).¹³ Svojo službo je opravljal kar 28 let, zato *iteratus*.¹⁴ Za postavitev nagrobnika je poskrbel dedič Aurelij Ingenuil, ki je prav tako opravljal vojaško funkcijo. Bil je *optio* – centurionov pomočnik.¹⁵ Glede na njegovo ime je napis verjetno nastal konec 2. ali v prvi polovici 3. st.

Med pretorijanci posebej izstopa Mark Saturij Maksim (št. 5), saj je edini služboval kot konjenik v Deseti pretorijanski kohorti. Vsaka pretorijanska kohorta je imela tudi konjeniški oddelek.¹⁶ Svoje službe ni zaključil; umrl je star 30 let, po 12 letih službovanja. Njegov gentilicij *Saturius* je eden izmed tistih, ki v rodni Celeji do danes še niso izpričani.¹⁷ Zunaj Rima, a znotraj Italije,¹⁸ kjer so se pretorijanci tudi pogosto mudili, je v Etruriji (*regio VII*) izpričan še Gaj Akvilij Verekund (št. 7) iz Osme pretorijanske kohorte, ki je umrl star 20 let, po samo dveh letih službovanja v pretorijanski gardi.

Skupino "ostali" načeloma prav tako sestavljajo pretorijanci. Nekatere plošče s seznamami vojakov

(pretorijancev) so ohranjene samo fragmentarno, zato vseh imen in funkcij, ki so jih opravljali, sploh ne poznamo. Izpričani pa sta funkciji *speculator* in *tubicen*. *Speculatores* so bili predstavniki elitne enote pretorijancev – telesni stražarji, izvidniki. Tristotim pripadnikom posebne enote pretorijanske garde so namreč zaupali še posebej pomembno nalogo cesarjevih telesnih stražarjev. Lahko pa so bili tudi telesni stražarji upravnikov provinc; izpričani so v številnih provincah, med drugim tudi v Panoniji in Dalmaciji.¹⁹ *Tubicen* pa je bil trobentač v vojski. Za svoje naloge je uporabljal tubo – ravno trobilo s koncem, ki je podoben lijaku. Uporabljali so jo v boju, z njo so dajali znamenja za umik ali boj, za odhod, delo, počitek. Sorodni funkciji v vojski sta bili še *bucinatores* in *cornices*. Vsak manipel in vsaka turma sta imela svojega trobentača.²⁰

Večjo skupino vojakov predstavljajo v glavnem legionarji. Med temi kar štirje napisi izvirajo iz Britanije (št. 9–12); vojaki so najverjetneje delovali v dveh pomembnih britanskih legijah: v Dvajseti Valeriji zmagovalni in v Drugi pomožni. Pri enem ime legije sicer ni ohranjeno, a je verjetnost, da gre za eno od omenjenih legij, precej velika. V drugem primeru pa ni ohranjeno ime vojaka, imamo pa enoto, v kateri je odslužil dvajset let vojaške obveze. Dvajseta legija²¹ je leta 43 sodelovala pri osvajanju Britanije, kjer je potem tudi ostala in imela tabore na različnih lokacijah: Camulodunum (Colchester), Glevum (Gloucester), Viroconium (Wroxeter), Deva (Chester). Morda je sodelovala tudi pri gradnji utrdb na severu Irske. Vojak te legije je bil Gaj Julij Kvart, ki bi glede na svoje ime lahko opravljal službo v Britaniji že v drugi polovici 1. st., ker pa je bil napis najden v Chestru, kjer je bila legija nastanjena kasneje, gre verjetneje za 2. stoletje.²² Drugega vojaka te legije, katerega spomenik prav tako prihaja iz Chestra, ne poznamo po imenu. Zanimivo je, da je umrl star 40 let po dvajsetih letih vojaške službe, pri čemer je zaokroževanje številke več kot očitno. Temu pojavu lahko sledimo tudi v večini drugih primerov, kar je neobičajno, saj bi vsaj pri vojaki pričakovali, da bodo navajali natančna leta službe.

Druga pomožna legija je nastala leta 69 oziroma 70, v tem prvem obdobju je nosila tudi vzdevka *Pia* in *Fidelis*. Že leta 71 je v Britanijo odšla s Petilijem Cerialisom; tam je bila najprej nastanjena

¹² Forni 2006, 71–85; id. 2006, 539–549, kjer avtor poudari, da vsi prebivalci mesta niso nujno vpisani v isto volilno okrožje. *Claudia* tako ni bila volilno okrožje Celeje (mesta), temveč *tribus*, v katerega je bila vpisana večina prebivalcev Celeje. Do zamenjave volilnega okrožja pa je lahko prišlo iz različnih razlogov, ki jih Forni tudi navede. Glej še Forni 1985, 107, 115, 122–124, kjer avtor besedno zvezo *Claudia Celeia* predstavi kot t. i. pseudo-tribu. Prim. tudi Bertolazzi, La Monaca 2010, predvsem 284, kje je *Claudia* v obravnavanem napisu razložena kot del municipijevega imena.

¹³ Scheidel 1996, 97–138, kjer se ukvarja z demografskimi problemi rimske vojske, torej tudi z zaokroževanjem let na nagrobnikih.

¹⁴ Vojaška obveznost pretorijancev je sicer trajala 16 let; očitno jo je opravljal še enkrat (*iteratus* je bil vojak, ki je bil po zaključeni vojaški službi ponovno vpoklican).

¹⁵ Breeze 1993, 71–74, natančno razdela različne vrste optionov, ki so opravljali različne funkcije: *optio centuriae*, *optio valetudinarii*, *optio custodiarum*, *optio campi*, itd. V določenih primerih sta si bili funkciji *optio* in *magister* zelo podobni.

¹⁶ Keppie 2000a, 111.

¹⁷ Gentilicij *Saturius* v Celeji do sedaj še ni izpričan, najti pa je mogoče sorodna osebna imena: *Saturio*, *Saturia*, *Satur*, *Saturus*, ki spominjajo na keltska imena na Sat(t)–, prim. Visočnik 2007, 165, 171.

¹⁸ Prim. Keppie 2000a.

¹⁹ Prim. Domaszewski, Dobson 1967, 20, 99.

²⁰ Prim. Lammert 1939.

²¹ Keppie 2000b, 25–35; Ritterling 1925, 1769–1781.

²² Keppie 2000b, 32, sredina 2. st.

v kraju Lindum (Lincoln), nato pa v kraju Deva (Chester). Leta 86 so jo predstavili na Donavo, v Sirmij (Panonija). Po Domicijanovi vojni z Dačani je leta 89 prišla v Akvink. Legija je sodelovala v drugi Trajanovi vojni proti Dačanom in bila med prvimi enotami, ki so zasedle novo provinco. Leta 113 so jo poslali na fronto proti Partom. Ko je kmalu za tem izbruhnil upor Judov, ga je ta legija pomagala zadušiti.²³ S tem obdobjem lahko verjetno povežemo napis Tita Plotija Pamfila (št. 21), katerega nagrobnik je bil postavljen v Akvinku. Po napisu sodeč je namreč Pamfil umrl v Aleksandriji, kjer je morda delovala le veksilacija te legije. Temu gre pripisati tudi dejstvo, da so mu nagrobnik postavili tam, kjer je pravzaprav še vedno bil izhodiščni legijski tabor. Leta 118 se celotna legija vrne v Akvink, kjer si postavi nov tabor.²⁴ Napis je zanimiv tudi zato, ker je *origo* naveden na dva načina. Ne samo, da je zapisana Celeja; dedič je dal zapisati še to, da je bil Tit Plotij Pamfil po narodnosti Noričan. Vojak te legije je bil tudi Kvint Valerij Fronton, ki je svojo življenjsko pot končal v Britaniji že v 1. stoletju, še preden so legijo predstavili na Donavo. Iz napisa je razvidno, da je opravil vsaj dvajset let, če ne celo trideset let služenja. Ker pa vemo, da so legijo vzpostavili šele leta 69 in je že dvajset let kasneje zapustila Britanijo, moramo zaključiti, da je Valerij Fronton moral že pred letom 69 služiti v neki drugi legiji, in je bil eden od tistih bolj izurjenih in izkušenih vojakov, ki so ga pritegnili v novo legijo, kjer je skrbel za urjenje.²⁵

V Spodnji Meziji je kot legionar Prve italške legije služboval Gaj(?) Birbilon (št. 20), ki je po 16 letih služenja umrl star 36 let. Nagrobnik mu je postavil brat, ki pa se poimensko ni dal zapisati na spomenik. Prva italška legija je bila ustanovljena pod Neronom proti koncu njegovega vladanja, leta 68 je bila v Lyonu (Lugdunum) in se je borila za Vitelija v drugi bitki pri Bedriaku. Vespazijan jo je na začetku svojega vladanja poslal v Mezijo, kjer je bila nastanjena v kraju *Novae*.²⁶

Naslednja dva vojaka sta dokumentirana v sosednji Petovioni (št. 22 in št. 23). Lucij Anej Surus je deloval v Trinajsti dvojni legiji, ki je bila na Ptuju med ok. 45 in 90, torej v obdobju, kamor lahko najverjetneje datiramo oba napisa. Zaradi

fragmentarne ohranjenosti spomenika ime drugega vojaka ni znano. Ker pa mu je nagrobnik postavil brat Gaj Betuscij Tertij, vemo, da gre za pripadnika družine Betuscijev. Brata sta službovala v isti legiji, najverjetneje torej v drugi polovici 1. stoletja. Ponovno se srečamo z vojsko kot tradicionalnim družinskim poklicem. Nastanek napisa bi morda lahko povezali z obdobjem, ko je bila Trinajsta dvojna legija v Petovioni, torej z drugo pol. 1. st. Po bitki pri Akciju je delovala v Iliriku, od tam so jo predstavili na Ren (9 po Kr.) in končno v Vindoniso (*Germania superior*). V času Klavdija (45/46) je prišla v Petoviono, kjer je nasledila Osmo legijo Avgusto in tam ostala do okoli leta 90, ko jo je Domicijan poslal v Vindobono.²⁷

Predstavnik Terencijev (št. 15) je izpričan kot vojak praporščak Osme kohorte v Dalmaciji,²⁸ pri čemer lahko gre za vojaka, ki je skrbel za prapor (*vexillum*), lahko pa tudi za vojaka, ki je pripadnik veksilacije, torej manjše enote, ki je bila poslana na začasno nalogo stran od matične enote.²⁹ Najverjetneje gre za vojaka Kohorte prostovoljcev, ki so bili rimski državljani (*cohors VIII Voluntariorum civium Romanorum*); ta je bila del pomožnih enot v Dalmaciji.³⁰ Če je temu res tako, potem je bil Terencij tisti, ki je skrbel za prapor. Glede na navedeno starost in število odsluženih let lahko sklepamo, da so ga vpoklicali že zelo mladega, starega komaj šestnajst let. Z iste lokacije poznamo še centuriona v Tretji kohorti alpincev, Marka Valerija Donika, ki mu je nagrobnik postavila soproga Herenija Pudentila. Kohorta je velik del svoje zgodovine preživela prav v Dalmaciji,³¹ v pozni dobi so jo predstavili v Panonijo, kjer so v Sisciji našli več napisov.³² Donik je opravljal funkcijo centuriona v kohorti, ta je bil po hierarhiji sicer nižje od legijskega centuriona.³³ Pri tem Valeriju je treba opozoriti še na *origo*: *natus domo Celeiae*, kar je

²⁷ Za legije v Petovioni glej Vomer Gojkovič 2005, 463; Ritterling 1925, 1710–1727, predvsem 1713–1715; Wolff 2000; prim. še Piso 2000, 220–224; Visočnik 2008, 340–341.

²⁸ Najverjetneje gre za vojaka Kohorte prostovoljcev, ki so bili rimski državljani (*cohors VIII Voluntariorum civium Romanorum*); bila je del pomožnih enot v Dalmaciji.

²⁹ Prim. Neumann 1956a; id. 1956b; id. 1956c, veksilacije so tvorili s pritegnitvijo pripadnikov iz različnih enot, tudi različnih legij oz. pomožnih enot. Ponavadi so šteje 1000 oz. 2000 mož.

³⁰ Holder 1980, 152; Zaninović 2007, 181–182.

³¹ Holder 1980, 198.

³² Cichorius 1893, 239–240; Zaninović 2007, 182.

³³ Prim. Domaszewski, Dobson 1967, 53; Dobson 1993a.

²³ Lőrincz 2000b; Ritterling 1925, 1437–1456.

²⁴ Prim. Lőrincz 2000b, 163–164.

²⁵ Birley 1952, 285–287. Za podobne vojaške kariere iz Chestra glej Birley 1986.

²⁶ Ritterling 1925, 1407–1417; Absil 2000.

pleonazem, saj bi bila ali beseda *natus* ali beseda *domo* ob Celeji dovolj.

Poleg že omenjenega nagrobnika iz Spodnje Mezije je potrebno navesti še oltar, ki ga je dal postaviti Gaj Baenij Januarij (št. 19). Ta je v Prvi italjski legiji opravljal razmeroma pomembno funkcijo *primus pilus*, torej funkcijo prvega centuriona prve centurije v legiji, ki je bil obenem tudi poveljujoči oficir tega ranga za celotno legijo.³⁴ Gaj Baenij je dal leta 227 postaviti oltar Jupitru, Najboljšemu in Največjemu, Odvrtačcu zla, torej božanstvu, ki izhaja prav z območja južnega Norika in jugozahodne Panonije, ki so ga častili predvsem na prostoru Celeje in Petovione.³⁵ Oltar je nastal za blagor cesarja Aleksandra Severa, ki ga je (kot je mogoče razbrati tudi s tega napisa) leta 235 po smrti doletela *damnatio memoriae*. Legija je na tem napisu poimenovana *Severiana* – naziv, ki ga je dobila, ker se je borila na strani Septimija Severa. Oltar je tudi edini med obravnavanimi napisi, ki je natančno datiran (5. oktober 227). Na oltarju sta omenjena tudi vladarski namestnik v provinci (*legatus Augusti pro praetore*) *Lucius Mantennius Sabinus* in legijski poveljnik *Servaeus Cornelianus*, njuni kariere sta predstavljeni v delu *Prosopographia imperii Romani*.³⁶

Med starejše spomenike celejskih vojakov po imperiju gotovo sodi nagrobna stela za Gaja Romanija Kapitona (št. 17), ki je bil konjenik v Ali Norikov. Ta ala je dokumentirana v Germaniji, od koder izvira tudi naš spomenik.³⁷ Omemba Celejana na spomeniku kaže na to, da so Celejane rekrutirali že želo zgodaj.³⁸ Svojo konjeniško funkcijo pa je Gaj Romanij dal zelo lepo upodobiti v reliefni niši svoje nagrobne stele.

Na severovzhodu Norika v Lavriaku se pojavi še Avrelij iz Celeje, ki je opravljal funkcijo signiferja v Drugi italjski legiji (št. 18),³⁹ bil je torej zastavonoša,

ki je skrbel za *signum* (prapor). Vsak manipel, ki jih je bilo v legiji 30, je imel svoj prapor. *Signum*, ki so ga zaupali signiferju, je imel obliko daljšega okrašenega kopja. Pri tem je treba paziti, da se *signum* ne pomeša z *vexillum*, ki je bilo znamenje oz. prapor vsake enote konjenice (*ala*, *turma*).⁴⁰ Signifer Avrelij je postavil spomenik zase, za nekega drugega Avrelija, prav tako vojaka (zelo verjetno iste legije, morda brata ali kekega drugega sorodnika), ženo in še neka Avrelija, za kateja ni jasno, v kakšni zvezi so z njim (morda otroka).

Preostala sta še veterana Kvint Kanij Restitut in Lucij Atij At? iz Dacije (št. 13 in 14). Kanij je služboval v Trinajsti dvojni legiji, ki je v Dacijo morda prišla že v času prve Trajanove vojne z Dačani, gotovo pa je sodelovala v drugi vojni.⁴¹ Preden je prišla v Dacijo, se je ta legija v 1. stoletju relativno veliko selila (Ilirik, Germanija, Panonija); potem pa je ostala v Daciji kot del dačanske vojaške posadke. Svoj tabor je imela v mestu Apulum, od koder izhaja tudi naš drugi nagrobnik.⁴² Kanij je svojo vojaško kariero dokončal in se z družino ustalil v glavnem mestu Dacije Sarmizegetusa (*Ulpia Traiana Sarmizegetusa*), kjer je kariero nadaljeval v municipalni upravi. Postal je namreč dekurion, član mestnega sveta (*ordo decurionum*),⁴³ kar za odslužene vojake, ki so si s svojim delovanjem v vojski pridobili poleg določenega premoženja tudi potreben statusni položaj, ni bilo nič neobičajnega.⁴⁴ Posebej iz province Dacije, ki je znana po svojem posebnem položaju v rimskem imperiju, so znani primeri, kjer so tudi vojaki bili člani sveta stotih.⁴⁵ Ker je nagrobnik Lucija Atija ohranjen fragmentarno, ni znano, v kateri legiji je opravil svoje službovanje. Glede na najdišče (Apulum) pa lahko sklepamo, da gre prav tako za Trinajsto dvojno.

³⁴ Domaszewski, Dobson 1967, uvod XX–XXII; Le Bohec 1994, 43–44; Domaszewski, 1899, 1962–1964; več o vlogi centurionov in primipilov v rimski vojski v Dobson 1993b; prim. še Domaszewski, Dobson 1967, 90–97. Domaszewski in Dobson (1967, 83–90) dodajata še, da so bili centurioni praviloma italjskega izvora ali pa vsaj iz rimskih vojaških kolonij.

³⁵ Za kult Jupitra Depulsorja glej Šašel Kos 1999, 121–129.

³⁶ Prim. *PIR* S 560 in *PIR* M172.

³⁷ Holder 1980, 224; Cichorius 1893, 1252.

³⁸ Tudi pretorijance so rekrutirali zelo zgodaj, kar kaže na pomemben položaj Celeje, ki ga je mesto imelo predvsem v prvem delu svoje »rimske« zgodovine: Visočnik 2008, 336; prim. še Lazar 2002 in Scherrer 2002.

³⁹ Za Drugo italjsko legijo glej Winkler 1971, 85–138; Ritterling 1925, 1468–1476; Petrovitsch 2006; Lörincz 2000a.

⁴⁰ Prim. Kubitschek 1925 in Neumann 1958a.

⁴¹ Prim. Piso 1999, kjer se ukvarja z omenjenim napisom, še posebej s Kanijem Restitutom in njegovo kariero vojaka in člana municipalne elite.

⁴² Ritterling 1925, 1710–1727, predvsem 1713–1715; Wolff 2000; prim. še Piso 2000, 220–224.

⁴³ Prim. Królczyk 2009, 123–151 za ekonomsko in socialno integracijo veteranov v rimsko družbo; prim. Rosignol 2003, 349–380, še posebej 368–378 glede integracije veteranov v krog lokalne elite in o problemih, ki so s tem povezani; prim. še Mrozewicz 1989, 65–68, kjer predstavi odstotek veteranov, ki so postali člani *ordo decurionum* v donavsko renski regiji.

⁴⁴ Ardevan 1989, 90 ugotavlja, da je bila vloga veteranov v municipalni upravi Dacije manjša kot bi bilo pričakovati.

⁴⁵ Prim. Nelis-Clément 1989, predvsem 149–151.

GEOGRAFSKA RAZPROSTRANJENOST

(sl. 1)

Vojake iz Celeje je mogoče najti po velikem delu Rimskega imperija; največjo skupino predstavljajo pretorijanci, od katerih je velika večina dokumentirana v samem Rimu, samo dva sta iz drugih mest Italije, kjer so bile pretorijanske enote tudi lahko nastavljene. Po štirje Celejani so zastopani v provincah Britanija in Spodnja Mezija. Trije celejski vojaki so dokumentirani v sosednji Panoniji. Zaenkrat ni nobene sledi o celejskih vojaki v afriških provincah in v vzhodnih grških provincah, torej na dveh območjih, ki sta od Celeje močno oddaljeni. Najdlje od doma so torej tisti Celejani, ki so službovali v Britaniji.⁴⁶ Na robu grškega kulturnega kroga sta se znašla samo vojaka v Daciji. Dva celejska vojaka poznamo še

⁴⁶ Za vojaške vezi med Norikom in Britanijo prim. Birley 1952; id. 1985.

iz Dalmacije, po enega pa iz domačega Norika (zunaj Celeje in njenega agra) in iz Zgornje Germanije. Iz analize napisov je mogoče razbrati, da so celejski vojaki službovali tam, kjer se je mudila njihova legija in so se z njo tudi selili tja, kamor je bila prestavljena.

ANALIZA GENTILICIJEV

Vojaki iz Celeje, ki so službovali drugod po imperiju in tam zaključili svojo življenjsko pot, so zanimivi tudi zaradi onomastičnih analiz. Njihova družinska imena (gentiliciji) lahko namreč dopolnijo že znano sliko družin, ki so živele in delovale na ožjem in širšem območju Celeje ter očitno tudi rimski vojski dale nekaj predstavnikov. Kot kaže, so nekatere med njimi bile t. i. vojaške družine, družine, ki jim je bila vojaška služba tako rekoč tradicionalni družinski poklic.

Sl. 1: Razprostranjenost napisov celejskih vojakov po imperiju
Fig. 1: Distribution of epygraphic monuments of Celeian soldiers across the Empire.

Med njimi so izpričani trije cesarski gentiliciji: *Iulius*, *Aelius* in *Aurelius* s po dvema primeroma, ki ne prinašajo novosti v imensko sliko Celeje, saj so vsi ti gentiliciji poznani že z napisov v Celeji. Podobno poznamo tudi že gentilicije *Aemilius*, *Atius*, *Cornelius*, *Terentius* in *Valerius*. Prvič pa se pojavi nekaj družinskih imen, s katerimi se v Celeji do sedaj na napisih še nismo srečali: *Annaeus*, *Aquilius*, *Aufustius*, *Baienius*, *Betuscus*, *Canius*, *Plotius*, *Romanus*, *Saturius* in *Sextius*.⁴⁷ Našteta imena so sicer večinoma italskega izvora, je pa prav, da si jih na tem mestu natančneje pogledamo.

Ime *Annaeus* je izpričano razmeroma pogosto kot gentilno ime, pojavi pa se tudi kot osebno ime (*cognomen*). Poleg Italije, od koder izhaja, ga je mogoče srečati še v provincah Hispanija, Dalmacija, Panonija, Norik in v obeh Mezijah.⁴⁸ Tudi *Aquilius* je pogosto ime, ki je izpričano tudi v oblikah z dvema L. Najdemo ga v Italiji, Hispaniji, Galijah in Reciji.⁴⁹ Imeni *Aufustius* in *Baienius* sta prav tako dokaj pogosti.⁵⁰ Tudi *Betuscus* je do danes izpričan samo v tem primeru.⁵¹ Holder navaja tudi nekaj imen na Betu-, tako bi bilo mogoče, da gre v primeru imena *Betuscus* za t. i. psevdogentilicij.⁵² Ime *Canius* je lahko zapisano na različne načine, uporabljalo se je ali kot gentilicij ali kot osebno ime. Največkrat pa je izpričano v Italiji, Galijah in Dalmaciji.⁵³ Ime *Plotius* je izpričano samo v Hispaniji in Italiji, od koder je družina očitno prišla tudi v Celejo.⁵⁴ Podobno velja tudi za družinsko ime *Romanus*, ki je razširjeno predvsem v Italiji, Galijah in v Dalmaciji. Ime pa je pogosto tudi kot osebno ime oz. *cognomen*.⁵⁵ Ime *Saturius* je izpričano pogosto; v nekaterih primerih je mogoče sklepati na vpliv keltskih imen (keltska imena Sat(t)-).⁵⁶ Gentilicij *Sextius* je pogost predvsem v Italiji, Galijah in Noriku.⁵⁷

NAČIN ZAPISOVANJA IZVORA/POREKLA (ORIGO)

Skupna značilnost vseh obravnavanih napisov je poreklo oziroma izvor (torej *origo*) Celeja. Način, na katerega je zapisan, pa ni pri vseh enak. Ker se pojavijo zanimive besedne zveze, je prav, da se na tem mestu nanizajo še enkrat. V večini primerov (skoraj 20) je zapisana samo *Celeia*, torej v ablativu, kar ustreza ablativu izvora (*ablativus originis*) na vprašanje od kod (iz Celeje). V enem primeru je Celeja zapisana v genitivu, torej *Celeiae*, kjer gre za lokativ na vprašanje kje. Enkrat je Celeji dodan še drugi del njenega imena, torej *Claudia Celeia* (iz Klavdije Celeje). Tema obema možnostma je lahko dodana samo beseda *domo* (doma); tako dobimo *domo Celeia* oz. *domo Claudia Celeia*. V enem primeru je tej besedni zvezi dodan še *natus* (rojen), torej *natus domo Celeiae*, kar slovnično sicer ni najlepše, saj gre za pleonazem. Zanimivi sta še opredelitvi *natione Noricus* in *ex civitate Celeiae*. *Natione Noricus* (po rodu Noričan) dodatno opredeljuje vojaka, pri katerem je že navedeno, da je iz Celeje; s tem je izražena tudi pripadnost provinci. Kar se tiče oznake *civitas* za mesto, se ta beseda z ustanovitvijo municipija očitno ni nehala uporabljati; uporabljena pa je predvsem v splošnem pomenu "mestna naselbina" in ne kot izraz, ki bi pomenil tudi poseben pravni status. Pomislek, da ne poznamo vseh vojakov iz Celeje v tujini, ker niso vsi zapisali svojega porekla, se zdi na prvi pogled upravičen. Ker pa gre večinoma za legionarje oz. pretorijance, je *origo* pričakovan del njihove imenske formule. Gotovo lahko tudi sklepamo, da so bili vojaki tako ali drugače navezani na kraje, od koder so izvirali. Vsekakor je potrebno zaključiti, da poznamo le zelo majhen odstotek vojakov iz Celeje po imperiju, saj niso vsi zapisali svojega imena, predvsem pa se moramo zavedati, da se je do danes ohranilo izredno malo spomenikov z napisi.

PRIMERJAVA S FLAVIJO SOLVO

Članek E. Pochmarskega iz leta 2007, ki je bil spodbuda že za prvo analizo "celejskih" vojakov leta 2008, nam tudi na tem mestu omogoča primerjavo. Če je na eni strani celejskih vojakov po imperiju približno 40, je na drugi vojakov iz Solve, ki so izpričani drugje po imperiju, samo 11, pa še med temi je ena oseba z viteško kariero. Vitezov pa pri obravnavi Celejanov nismo upoštevali. Izpričanih je sedem pretorijancev, dva centuriona

⁴⁷ Prim. Visočnik 2007.

⁴⁸ Prim. OPEL I, 55.

⁴⁹ Prim. OPEL I, 70–71.

⁵⁰ OPEL I: za ime *Aufustius* OPEL I, 94; za ime *Baienius* OPEL I, 109; prim. še *Repertorium*, 27, 31.

⁵¹ Prim. OPEL I, 119.

⁵² Prim. Holder I, 412–413.

⁵³ Prim. OPEL II, 31.

⁵⁴ Prim. OPEL III, 147.

⁵⁵ Prim. OPEL IV, 31.

⁵⁶ OPEL IV, 51; Meid 2005, 283–284.

⁵⁷ Prim. OPEL IV, 79.

ter eden na daljšem spisku vojakov in optionov. Pretorijanci so službovali v različnih pretorijanskih kohortah, njihovi nagrobniki so bili postavljeni v Rimu. Nagrobnik prvega od dveh centurionov, ki je služboval v več legijah, je bil najden v Liguriji (*regio IX*). Drugi centurion je iz Dacije, iz mesta Apulum, kjer je služboval v Štirinajsti dvojni legiji. Omenjeni seznam vojakov so našli v Numidiji.⁵⁸

Primerjava s Flavijo Solvo je zaradi razlike v številu vojakov skoraj nemogoča. Število pretorijancev iz Flavije Solve je sicer primerljivo s pretorijanci iz Celeje, prav tako ne odstopata dva centuriona. Ti dve skupini vojakov tako predstavljata celoto vseh vojakov iz Flavije Solve, ki so delovali drugod po imperiju; bistveno manj jih je dokumentiranih kot vojakov iz Celeje (samo pribl. 1/3).

SKLEPNE MISLI

Katalog celejskih vojakov po imperiju prvič na enem mestu predstavi vse do sedaj znane posameznike, ki so službovali kot vojaki in so izvirali iz Celeje. Največjo skupino predstavljajo pretorijanci (25), katerih večino nagrobnikov so našli v mestu Rim. Veliko skupino predstavljajo legionarji, ki so službovali v različnih legijah v različnih delih rimskega imperija. Zanimivo je, da v t. i. vzhodnih provincah imperija vojaki iz Celeje do sedaj niso izpričani. Njihovo "interesno območje" se na vzhodu konča z Mezijo in Dacijo, praznina pa zajema tudi celotno Afriko. Povezave med Britanijo in Norikom so bile že večkrat ugotovljene in gotovo jih potrjujejo tudi celejski vojaki, ki so službovali v tej provinci, ki je obenem tudi najbolj oddaljena od matičnega mesta naših vojakov. Legionarji iz Celeje so delovali v petih različnih legijah: Prva italska, Druga italska, Druga pomožna, Trinajsta

dvojna, Dvajseta Valerija zmagovalna. Poleg legij pa so izpričane še tri pomožne enote: Tretja kohorta alpincev, Ala Norikov in Osmo kohorta prostovoljcev. Posebno izstopajočih funkcij, ki bi jih opravljali celejski vojaki, ni veliko. Izpričana sta dva konjenika (*eques*), od tega eden v okviru pretorijanskih enot, in prav tako dva centuriona, pri čemer je eden celo *primus pilus*, torej poveljujoči oficir tega ranga za vso legijo. Izstopata še dva vojaka, ki sta opravljala častno delo: paziti sta namreč morala na prapor (*signifer* in *vexillarius*). Pri analizi vojakov iz Celeje smo na novo spoznali tudi nekaj celejskih družin, ki doslej v Celeji še niso bile dokumentirane. Slika družin iz Celeje in s tem prebivalcev mesta in okolice je s to analizo postala popolnejša. Družina Betuscijev bi lahko bila avtohtonega izvora in njihovo ime pseudogentilicij. Za ostale lahko sklepamo, da gre za koloniste oziroma njihove potomce, ki so se priselili predvsem iz severne Italije. Kakor v sami Celeji tudi vojaki po imperiju niso bili posebno dejavni pri postavljanju votivnih spomenikov, saj smo v katalog lahko uvrstili le enega (v Celeji 3), ki pa je posvečen prav Jupitru Najboljšemu in Največjemu, Odvračalcu zla, ki so ga kot vrhovno božanstvo posebej častili prav v južnem Noriku in Petovionii. Že samo po sebi pa je zgovorno število izpričanih vojakov, ki pride še posebej do izraza, če ga primerjamo s številom vojakov iz Flavije Solve po imperiju. Veliko število vojakov iz Celeje in njene okolice, tistih, ki smo jih spoznali po raznih krajih imperija in seveda tudi številnih beneficiarijev, ki so službovali na postaji v Celeji, potrjuje velik pomen tega mesta v Noriku.

Zahvale

Za koristne nasvete in pripombe pri pripravi prispevka se iskreno zahvaljujem Marjeti Šašel Kos in Claudiu Zaccarii.

⁵⁸ Pochmarski 2007, 274.

- ABSIL, M. 2000, Legio I Italica. – V: Le Bohec, Wolff (ur.) 2000, 227–238.
- ALFÖLDY, G. 1964–1965, Die Valerii in Poetovio. – *Arheološki vestnik* 15–16, 137–144.
- ARDEVAN, R. 1989, Veteranen und städtische Dekurionen im römischen Dakien. – *Eos* 77, 81–90.
- BERTOLAZZI, R. in V. LA MONACA 2010, Regio X (Venetia et Histria), parte occidentale: Vicetia, Mantua, Tridentum, Verona. – V: M. Silvestrini (ur.), *Le tribù romane. Atti della XVIe Rencontre sur l'épigraphie (Bari 8–10 ottobre 2009)*, 281–292, Bari.
- BIRLEY, E. 1952, Noricum, Britain and the Roman Army. – V: *Beiträge zur älteren europäischen Kulturgeschichte* 1, Festschrift R. Egger, 175–188, Klagenfurt (= *The Roman Army. Papers 1929–1986*, Mavors Roman Army Researches 4, Amsterdam 1988, 284–297).
- BIRLEY, E. 1966, Alae and Cohortes Miliariae. – V: *Corolla Memoriae Erich Swoboda Dedicata*, Römische Forschungen in Niederösterreich 5, 54–67, Graz-Köln (= *The Roman Army. Papers 1929–1986*, Mavors Roman Army Researches 4, Amsterdam 1988, 349–364).
- BIRLEY, E. 1985, More Links between Britain and Noricum. – V: *Lebendige Altertumswissenschaft. Festschrift H. Vetters*, 114–119, Wien (= *The Roman Army. Papers 1929–1986*, Mavors Roman Army Researches 4, Amsterdam 1988, 298–303).
- BIRLEY, E. 1986, Some Military Inscriptions from Chester (Deva). – *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 64, 201–208 (= *The Roman Army. Papers 1929–1986*, Mavors Roman Army Researches 4, Amsterdam 1988, 331–338).
- BOŽILOVA, V. in J. KOLENDO 1997, *Inscriptions grecques et latines de Novae (Mésie Inférieure)*. – Bordeaux, Paris.
- BOŽILOVA, V., J. KOLENDO in L. MROZEWICZ 1992, *Inscriptions latines de Novae*. – Poznań.
- BREEZE, D. J. 1993, A Note on the use of the Titles Optio and Magister below the Centurionate during the Principate. – V: D. J. Breeze, B. Dobson (ur.), *Roman Officers and Frontiers*, Mavors Roman Army Researches 10, 71–77, Stuttgart.
- CICHORIUS, C. 1893, Ala. – V: *RE* I.1, 1223–1270.
- CICHORIUS, C. 1900, Cohors. – V: *RE* IV.1, 231–357.
- DI STEFANO MANZELLA, I. 1981, Regio VII Etruria. Falerii Novi. – V: *Supplementa Italica*. Nuova serie 1, Roma.
- DJURA JELENKO, S. in J. VISOČNIK 2006, Rimski kamniti spomeniki slovenske Koroške / The Roman stone monuments of Slovenian Carinthia. – *Arheološki vestnik* 57, 345–415.
- DOBSON, B. 1993a, The „Rangordnung“ of the Roman Army. – V: D. J. Breeze, B. Dobson (ur.), *Roman Officers and Frontiers*, Mavors Roman Army Researches 10, 129–142, Stuttgart.
- DOBSON, B. 1993b, The Significance of the Centurion and »Primipilares« in the Roman Army and Administration. – V: D. J. Breeze, B. Dobson (ur.), *Roman Officers and Frontiers*, Mavors Roman Army Researches 10, 143–185, Stuttgart.
- DOMASZEWSKI, A. 1899, Centurio. – V: *RE* III.2, 1962–1964.
- DOMASZEWSKI, A. in B. DOBSON 1967, *Die Rangordnung des römischen Heeres*. – Beihefte der Bonner Jahrbücher 50, Köln, Graz.
- DURRY, M. 1938, *Les cohortes prétoriennes*. – Paris.
- FORNI, G. 1985, *Le tribù romane* III, 1. *Le pseudo-tribù*. – Roma.
- FORNI, G. (ur.) 2006, *Le tribù Romane* IV. *Scripta minora*. – Roma.
- GONZÁLEZ FERNÁNDEZ, R. 2011, El término origo en la epigrafía Latina. – *Zephyrus* 68, 229–237.
- HOLDER, P. A. 1980, *Studies in The Auxilia of the Roman Army from Augustus to Trajan*. – BAR. International Series 70, Oxford.
- KEPARTOVA, J. 1986, Frater in Militärschriften – Bruder oder Freund? – *Listy filologické* 109, 11–14.
- KEPPIE, L. 2000a, The Praetorian Guard before the Sejanus. – V: L. Keppie, *Legions and Veterans. Roman Army Papers 1971–2000*, Mavors Roman Army Researches 12, 99–122, Stuttgart.
- KEPPIE, L. 2000b, Legiones II Augusta, VI Victrix, IX Hispana, XX Valeria Victrix. – V: Le Bohec, Wolff (ur.) 2000, 25–37.
- KRÓLCZYK, K. 2005, *Tituli veteranorum. Veteranenschriften aus den Donauprovinzen der Römischen Reiches (1.–3. Jh. n. Chr.)*. – Poznań.
- KRÓLCZYK, K. 2009, *Veteranen in den Donauprovinzen des römischen Reiches (1.–3. Jh. n. Chr.)*. – Poznań.
- KUBITSCHKE, W. 1925, Signifer. – V: *RE* II A₂, 2348–2358.
- LAMMERT, F. 1939, Tubicen. – V: *RE* VII A₁, 754–755.
- LAZAR, I. 2002, Celeia. – V: M. Šašel Kos, P. Scherrer et al. (ur.), *The Autonomous Towns of Noricum and Pannonia / Die autonomen Städte in Noricum und Pannonien. Noricum*, Situla 40, 71–101, Ljubljana.
- LE BOHEC, Y. in C. WOLFF (ur.) 2000, *Les légions de Rome sous le haut-empire. Actes du Congrès de Lyon (17–19 septembre 1998)*. – Lyon.
- LŐRINCZ, B. 2000a, Legio II Italica. – V: Le Bohec, Wolff (ur.) 2000, 145–149.
- LŐRINCZ, B. 2000b, Legio II Adiutrix. – V: Le Bohec, Wolff (ur.) 2000, 159–168.
- MEID, W. 2005, *Keltische Personennamen in Pannonien*. – Series Minor 20, Budapest.
- MROZEWICZ, L. 1989, Die Veteranen in den Munizipalräten an Rhein und Donau zur hohen Kaiserzeit (I.–III. Jh.). – *Eos* 77, 65–80.
- NELIS-CLÉMENT, J. 1989, Carrières militaires et fonctions municipales: à propos de L. Granius Proclinus de Aequum. – V: M. Piérart, O. Curty (ur.), *Historia testis. Mélanges d'épigraphie, d'histoire ancienne et de philologie offert à T. Zawadzki*, 133–151, Fribourg.
- NEUMANN, A. 1958a, Vexillarius. – V: *RE* VIII A₂, 2439–2442.
- NEUMANN, A. 1958b, Vexillatio. – V: *RE* VIII A₂, 2442–2446.
- NEUMANN, A. 1958c, Vexillum. – V: *RE* VIII A₂, 2446–2454.
- PAIS, E. 1884, *Corporis inscriptionum Latinarum supplementa Italica*. – Rom.
- PANCIERA, S. 2004, Altri pretoriani a Roma: nuove iscrizioni e vecchie domande. – *Cahiers du Centre Gustave Glotz* 15, 281–316.
- PASSERINI, A. 1939, *Le coorti pretorie*. – Roma.
- PETROVITSCH, H. 2006, *Legio II Italica*. – Forschungen in Lauriacum 13, Linz.
- PISO, I. 1999, Ein Celeianer als Decurio von Sarmizegetusa. – V: P. Scherrer, H. Taeuber, H. Thur (ur.), *Steine und*

- Wege: *Festschrift für Dieter Knibbe zum 65. Geburtstag*, 379–382, Wien.
- PISO, I. 2000, Les légions dans la province de Dacie. – V: Le Bohec, Wolff (ur.) 2000, 205–225.
- POCHMARSKI, E. 2007, Solvenser Soldaten. – *Schild von Steier* 20, 269–291.
- RITTERLING, E. 1925, Legio. – V: *RE* XII.2, 1329–1829.
- ROSSIGNOL, B. 2003, Élités locales et armées: quelques problèmes. – V: M. Cébeillac-Gervasoni, L. Lamoine (ur.), *Les élites et leur facettes. Les élites locales dans le monde hellénistique et romain* (CEFR 309), 349–380, Rome.
- SCHEIDEL, W. 1996, *Measuring Sex, Age and Death in the Roman Empire. Explorations in Ancient Demography*. – *Journal of Roman Archaeology*, Suppl. 21.
- SCHERRER, P. 2002, Vom *Regnum Noricum* zur römischen Provinz: Grundlagen und Mechanismen der Urbanisierung. – V: M. Šašel Kos, P. Scherrer et. al (ur.), *The Autonomous Towns of Noricum and Pannonia / Die autonomen Städte in Noricum und Pannonien*. *Noricum*, Situla 40, 11–70, Ljubljana.
- ŠAŠEL, J. 1970, Celeia. – V: *RE Suppl.* XII, 139–148 (= *Opera selecta*, Situla 30, Ljubljana 1992, 583–587).
- ŠAŠEL, J. 1972, Zur Rekrutierung der Prätorianer. – *Historia* 21, 474–480 (= *Opera selecta*, Situla 30, Ljubljana 1992, 379–385).
- ŠAŠEL KOS, M. 1999, *Pre-Roman Divinities of the Eastern Alps and Adriatic*. – Situla 38, Ljubljana.
- VISOČNIK, J. 2006: glej Jelenko, Visočnik 2006.
- VISOČNIK, J. 2007, *Jezikovne značilnosti napisov antične Celeje z okolico kot vir za preučevanje romanizacije celejskega prostora*. – neobjavljena disertacija, Oddelek za klasično filologijo, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani.
- VISOČNIK, J. 2008, Vojaški napisi iz Celeje in njene okolice / Roman military inscriptions from Celeia and its surroundings. – *Arheološki vestnik* 59, 325–357.
- VISOČNIK, J. 2011, Vojaki iz Celeje. – V: D. Mihelič, M. Bizjak (ur.), *Vojaki iz slovenskega prostora na tujih tleh v preteklosti*, 29–36, Ljubljana.
- VOMER GOJKOVIČ, M. 2005, Leben in Poetovio: die Römische Armee und die Religion. – V: Z. Visy (ur.), *Limes XIX. Proceedings of the XIXth International Congress of Roman Frontier Studies held in Pécs, Hungary, September 2003*, 463–469, Pécs.
- WINKLER, G. 1971, Legio II Italica. – *Jahrbuch des Oösterreichischen Musealvereins* 116, 85–138.
- WOLFF, C. 2000, La legio XIII Gemina au Ier siècle. – V: Le Bohec, Wolff (ur.) 2000, 203–204.
- ZANINOVIC, M. 2007, *Beneficarii consularis* na području Delmata / *Beneficarii consularis* in the territory of the Delmatae. – *Prilozi instituta za arheologiju u Zagrebu* 24, 181–184.

Kratice / Abbreviations

- AE = *L' Année épigraphique*. – Paris.
- AIJ = V. Hoffiller, B. Saria, *Antike Inschriften aus Jugoslawien 1: Noricum und Pannonia Superior*. – Zagreb 1938.
- CIL = *Corpus Inscriptionum Latinarum*.
- Holder = A. Holder, *Alt-celtischer Sprachschatz* I, Leipzig 1896 (repr. Graz 1961); II, Leipzig 1904 (repr. 1962); III, Leipzig 1907 (repr. 1962).
- OPEL = *Onomasticon provinciarum Europae Latinarum*. Ex materia ab A. Mócsy, R. Feldmann, E. Marton et M. Szilágyi collecta. Composuit et correxit B. Lőrincz. Vol. I: Aba-Bysanus, Budapest 2005. Vol. II: Cabalicius-Ixus, Wien 1999. Vol. III: Labarum-Pythea, Wien 2000. Vol. IV: Quadratia-Zures, Wien 2002.
- PIR = *Prosopographia Imperii Romani* saec. I, II, III (Consilio et auctoritate Academiae scientiarum Berolinensis et Brandenburgensis. – Berlin, New York 1998/2009.
- RE = Pauly-Wissowa-Kroll-Mittelhaus-Ziegler, *Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*. – Stuttgart 1893–1995.
- Repertorium = H. Solin, O. Salomies, *Repertorium nominum gentilium et cognominum Latinorum*. – Hildesheim, Zürich, New York 1988.
- RIB = R. G. Collingwood, R. P. Wright, *The Roman Inscriptions of Britain (RIB)*. – Oxford 1965.
- SupplIt Imag = I. Di Stefano Manzella, G. L. Gregori, *Supplementa italica imagines: Supplementi fotografici ai volumi italiani del CIL*. – Roma 2003.

Spletne epigrafske baze / Web databases

- ARACHNE = iDAI.IMAGES/ARACHNE (skrbnik / Service provider: Deutsches Archaeologisches Institut, Universität zu Köln) <http://arachne.uni-koeln.de/drupal/> [zadnji dostop / last checked 2012-10-19].
- EDCS = Epigraphik-Datenbank Clausz / Slaby (skrbnik / Service provider: Manfred Clausz). http://oracle-vm.ku-eichstaett.de:8888/epigr/epigraphik_de [zadnji dostop / last checked 2012-10-19].
- EDH = Epigraphische Datenbank Heidelberg (skrbnik / Service provider: Heidelberger Akademie der Wissenschaften). <http://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/home?&lang=de> [zadnji dostop / last checked 2012-10-19].
- EDR = Epigraphic Database Roma (skrbnik / Service provider: DigiLab Centro interdipartimentale di ricerca e servizi, Sapienza Università di Roma). <http://www.edr-edr.it> [zadnji dostop / last checked 2012-10-19].
- LUPA = UBI ERAT LUPA - Roman Stone Monuments (skrbnik / Service provider: CHC – Archäometrie und Cultural Heritage Computing, Universität Salzburg). <http://www.ubi-erat-lupa.org> [zadnji dostop / last checked 2012-10-19].
- SCHAETZE = Schätze aus der Römersammlung. http://www.landmuseum-mainz.de/enid/7e5f1e2ad9bc0d80f1a2ffb772c52ffd,0/Roemer/Schaetze_aus_der_Roemersammlung_en.html [zadnji dostop / last checked 2012-10-19].

Celeian soldiers attested across the Empire

Translation

INTRODUCTION

The inscriptions discussing soldiers from Celeia who are attested elsewhere in the Roman Empire, are presented in the catalogue, which is followed by a detailed analysis of several aspects relevant for the study of such military inscriptions during the Roman times. *Origo*,¹ which is in all cases written alongside the individual's name, enables the identification of persons who changed their dwelling place. The draft into the army is just one of the possibilities for "moving" or living abroad. These just over 30 inscriptions have two things in common: *origo* Celeia and the reference of one of the many military units, be it a legion, an auxiliary unit or a praetorian cohort. The members of the equestrian class, who could have been the commanders in one of the auxiliary units or military tribunes in a legion, are not considered in this discussion. Some of the known soldiers of Celeia, who are also presented here, continued their public functions after having completed military service in the administration of the town in which they settled. They met the financial and moral standards and were accepted into the town council (*ordo decurionum*), where they held administrative functions and became part of the municipal elite. Commentary to individual or groups of inscriptions will enable the comparison with other towns and the placement of Celeia into an accurate historical context of Romanization, urbanization, and administration of the Roman Empire in the eastern Alpine territory. Similar to the article from 2008, we again do not deal with military functions of the equestrian career (*cursus honorum*); Titus Varius Clemens (and other individuals similar to him) are therefore not discussed.

This catalogue was assembled with the help of four epigraphic databases: Heidelberg (*EDH*), Frankfurt (*EDCS*), Rome (*EDR*), and *UBI ERAT LUPA* (*LUPA*). References are thus taken from these sources, and the inscriptions in the Heidelberg database, the Rome database, and in *LUPA* are also numbered. It needs to be emphasized that many of the soldiers from this catalogue had been

collected already by J. Šašel for his article about Celeia in *RE*; they are listed among epigraphic sources, hence, among those inscriptions in which Celeia is explicitly stated.²

CATALOGUE OF MILITARY INSCRIPTIONS

This catalogue does not include photographs since quality photos are impossible to acquire without major complications. With most inscriptions an average photo is available within one or the other epigraphic database.

Italy

Rome

1. Tombstone for praetorians Publius Aelius Finitus, P. Aelius Respectus and P. Aelius Tutor dedicated by the pretorian P. Aelius Tutor

P(ublio) Aelio P(ubli) f(ilio) Clau(dia) / Finito Celeia, / mil(iti) coh(ortis) IX pr(aetoriae) 7 (centuria) / Piseni, mil(itavit) an(nos) III, / vix(it) ann(os) XXII. / P(ublius) Aelius Tutor, m(iles) / coh(ortis) IX pr(aetoriae) | 7(centuria) Piseni, / fratri pientissimo / et P(ublio) Aelio Respecto, / mil(iti) coh(ortis) VI pr(aetoriae) |(centuria) / Dextri, et P(ublio) Aelio / Tutori, mil(iti) coh(ortis) / VIII pr(aetoriae) | 7 (centuria) Caesili, / municipib(us) h(eres) f(aciendum) c(uravit).

References: AE 1924, 107; EDH 026452; EDR 072922.

Date: first half of the 2nd c.

2. Tombstone for praetorian Publius Aelius Surus

D(is) M(anibus). / [---] P(ublio) Aelio P(ubli) f(ilio) / Suro Claudia / Cel(l)jeia, mil(iti) coh(ortis) IIII / pr(aetoriae) | 7 (centuria) Traebelli Maxsimi

¹ For *origo* see González Fernández 2011.

² Šašel 1970, mostly 140–142.

(!). *Mil(itavit) / ann(os) II vix(it) ann(os) XXII. H(eres) f(aciendum) c(uravit).*

References: CIL VI 2522; EDR 103466 (with photo and more bibliography).

Date: 2nd c. (?).

3. Tombstone for former praetorian Caius Cornelius Memor

D(is) M(anibus). / C(aius) Cornel(ius) Memor / d(omo) Celeia, q(uondam) mil(es) / coh(ortis) IIII pr(aetoriae) | 7 (centuria) Patroili. / Mil(itavit) ann(os) XXVIII ite/ratus, vixit ann(os) LXXX. / Aur(elius) Ingenuilis, opt(io) / et heres eius b(ene) m(erenti) / posuit.

References: CIL VI 2534; EDR 104322 (with more bibliography).

Date: 2nd/beginning of the 3rd c.

4. Tombstone for praetorian Caius Valerius³ Cupitus

D(is) M(anibus). / C(aio) Valerio C(ai) f(ilio) / Cla(udia) Cupito / Celei(a)e, mil(iti) coh(ortis) / VI pr(aetoriae) 7 (centuria) Aureli. / Mil(itavit) ann(os) VI, vix(it) / ann(os) XXIII. / C(aius) Quartius Secun/dus, mil(es) leg(ionis) XIII / Gem(inae), fratri b(ene) m(erenti) / et Numisia Sabi(na?) / coniugi b(ene) m(erenti). / T(estamento) p(oni) i(ussit). Hered(es) f(aciendum) c(uraverunt).

References: CIL VI 2619 = 32655; EDR 103496 (with photo and more bibliography).

Date: 2nd c.

5. Tombstone for praetorian Marcus Satrius Maximus

D(is) M(anibus). / M(arcus) Satrius / M(arci) f(ilius) Cla(udia) Maximus / Celeia, eq(ues) / coh(ortis) X pr(aetoriae) | 7 (centuria) / Apti. Mil(itavit) ann(os) / XII, vix(it) ann(os) / XXX. H(eres) f(aciendum) c(uravit).

References: CIL VI 2751; EDR 104878.

Date: 2nd c.

6. Tombstone for praetorian Caius Iulius Verus

C(ai) Iuli Veri, mil(itis) / coh(ortis) VIII pr(aetoriae) P(iae) V(indicis) | 7 (centuria) Quieti, oriundi / ex civitate Cele/iae (!), qui militav(it) an(nis) XIII mensibu[s] ---]. / C(aius) Reginius P[---] / [---]s comm(anipularis?).

References: CIL VI, 37218; AE 1903, 124; AE 1903, 167; EDH 031101; EDR 071923 (with photo).

Date: 2nd c.

Etruria/Regio VII

Falerii

7. Tombstone for praetorian Caius Aquilius Verecundus

D(is) M(anibus). / C(aio) Aquilio C(ai) f(ilio) / Clau(dia) Verecun/do Celeia, mil(iti) / coh(ortis) IIX pr(aetoriae) |(centuria) / Vetti, vix(it) ann(os) / XX, mil(itavit) ann(os) II. / Censorinus / Secundus et / Aelius Severus.

References: Di Stefano Manzella 1981, 142–143, no. 20 = AE 1982, 273; EDH 001705; ARACHNE⁴ 46936.

Date: 2nd half of the 2nd c. (?).

Venetia and Histria/Regio X

Vicetia

8. Tombstone for praetorian Marcus Valerius Ingenuinus

D(is) M(anibus). / M(arcus) Valerius M(arci) f(ilius) / Vol(tinia) Cl(audia) Celeia / Ingenuinus, / mil(es) coh(ortis) III pr(aetoriae). / Mil(itavit) ann(os) VIII, / vix(it) ann(os) XXXV. / L(ucius) Valerius fr(ater) / b(ene) m(erenti) p(osuit).

Reference: Pais 1984, 610.

Date: 2nd c.

³ For Valerii see Alföldy 1964–1965.

⁴ <http://arachne.uni-koeln.de/item/objekt/46936> (last access on: Oct. 19, 2012).

Britannia

Deva (Chester)

9. Tombstone for soldier Quintus Valerius Fronto

Q(uintus) Valeri/us Q(uinti) f(ilius) Cla(udia) / Fronto Cele(i)a, miles leg(ionis) / II Ad(iutricis) P(iae) F(idelis), an/norum L / stipendioru/m XXV[---]

References: RIB 479 = AE 1892, 61.

Date: End of the 1st c.

10. Tombstone for soldier Caius Iulius Quartus

C(aius) Iulius C(ai) Cl(audia) / Quartus Cel(eia), / mil(es) leg(ionis) XX V(aleriae) V(icticis) / 7(centuria) T(iti) Flavi Pro(---), / an(norum) XXX, st(ipendiorum) VII / Rusius Mo[-]N / [---]

Reference: RIB 498.

Date: 1st/2nd c.

11. Tombstone for soldier Marcus Sextius Bellicus

D(is) M(anibus). / M(arcus) Sextius M(arci) [f(ilius)] / Clau(dia) Bellic[us] / Cla(udia) Celeia, a[n]/[n]orum XX[---] / [sti]pend[iorum] ---

Reference: RIB 504.

Date: 2nd c.

12. Tombstone for soldier from Celeia

---] / Celeia miles / leg(ionis) XX V(aleriae) V(icticis), / anno(rum) XL, stip(endiorum) XX. / H(eres) f(aciendum) c(uravit).

Reference: RIB 511.

Date: 1st/2nd c.

Dacia

Mehadia (Ad Mediam)

13. Tombstone for veteran Quintus Canius Restitutus

D(is) M(anibus). / Q(uinto) Canio / Q(uinti) f(ilio) Cl(audiae) Celeiae / Restituto, / vet(erano) leg(ionis) / XIII, dec(urioni) col(oniae) Sar(mizegetusae), / vix(it) an(nos) LXXX. / Canius Respectus et / Cania Atticil(l)a fili(i), / item Ulpia Admata, / co(n) iun(x), posuer(unt) b(ene) m(erenti).

References: Piso 1999; AE 1999, 1304 (cf. AE 2004, ad 1181); Królczyk 2005, 173; EDH 012680; LUPA 13237 (without photo, but with a description of the decoration).

Date: 2nd c.

Apulum (Alba Iulia)

14. Fragmentary tombstone for veteran Lucius Atius

D(is) [M(anibus)]. / L(ucius) Atius At[---] / Celeia vet(eranus) [--- vix(it)] / an(nos) LXXXI C[---]

References: CIL III 14481 (cf. AE 2004, ad 1181); Królczyk 2005, 157; EDH 038873.

Date: 2nd half of the 2nd c.

Dalmatia

Andetrium (Muć)

15. Tombstone for soldier Lucius Terentius Severus

L(ucio) Terentio / L(uci) f(ilio) Claud(ia) / Severo Cel(eia), / mil(iti) coh(ortis) VIII, / vexilar(io), / ann(orum) / XXX, stipend(iorum) XIV. / L(ucius) Aebutius / Felix posui(t).

References: CIL III 2745; EDH 061927.

Date: 1st c.

16. Tombstone for centurion Marcus Valerius Donicus

M(arco) Valerio / Donico, / natus domo / Celeiae, 7 (centurioni) c(o)hor(tis) III / Alpinorum fecit. / Herennia Pudentilla coniugi / bene merenti.

References: CIL III 2746; EHD 061926.

Date: 2nd c.

Germania**Mogontiacum (Mainz)****17. Tombstone for cavalryman Caius Romanus Capito**

C(aius) Romanus, / eq(ues) alae Norico(rum), / Claud(ia) Capito / Celeia, an(norum) XL, stip(endiorum) XIX . / H(ic) s(itus) e(st). H(eres) ex t(estamento) f(aciendum) c(uravit).

References: CIL XIII 7029; EDH 056250; SCHAE-TZE⁵ inv. no. S 607.

Date: 1st c.

Noricum**Lauriacum (Enns)****18. Tombstone for signifer Aurelius**

[---] Aurel(ius) [---] / Cel(eia), sig(nifer) leg(ionis) II I[tal(icae). Aur(elio?)] / Annamato, mil(iti) [leg(ionis) ---], / o(bito) an(norum), [---] stip(endiorum) XIIIX et A[---]ano [---] o(bito) an(norum), [---] fe]/cit et sibi et [---] / Epictesi co[n(iugi) et Aure]/li(i)s Priscin[---] / et Florent[---].

References: CIL III 11822; EDH 035321; LUPA 4515 (with photo and more bibliography).

Date: 3rd c.

Moesia Inferior**Novae (Svishtov)****19. Votive ara for Jupiter Depulsor, Averter of evil**

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / Depulsori / [pr]o salute d(omini) n(ostri) / [[M(arci) Aurel(i) Severi Ale]]/[xandri]] Pii Felicis / Aug(usti). / G(aius) Baienius / G(ai) f(ilius) Clau/dia [I]anuarius Cele/ia, p(rimus) [p(ilus)] leg(ionis) I Ital(icae) Seve/rianae ex voto posu/it. // Dedic(atum) III Non(as) Oct(obres) / Albino et Maximo c[o(n)s(ulibus)] / per L(ucium) Mantennium Sa/binum, leg(atum) Aug(usti) pr(o)

pr(aetore) / et Servaeum Corne/lianum, leg(atum) leg(ionis) // [A]diutrix, legio prim[a?] tirone probat[o] / [---] c[aliga] prima cu[m] compare cent[urio]ne / [---]cto Baienium / [-----] / [---]AC[---]VMA felice / [---] POT[---]M / [---] DOM[---] R]omam misist[i] / [-----] / [---]SA Iovi [---] prim]us pilus tibi san[cto] / [ex v]oto posuit Po[---] Ia]nuarius a[ram?]

References: AE 1972, 526; Božilova, Kolendo, Mrozewicz 1992, 30–36, no. 13; Božilova, Kolendo 1997, 62–64, no. 12; EDH 009856.

Date: 227 AD.

20. Tombstone for soldier Valerius Birbilo

[---] V]alerius / C(ai) f(ilius) Claudia / Birbilo Cele(ia), / mil(es) leg(ionis) I Ital(icae) / c(enturia) Cassi Bassi. / Vixit an(nos) XXXVI, / mil(itavit) an(nos) XVI. / Frater imp/ensa sua / posuit.

References: Božilova, Kolendo, Mrozewicz 1992, 98–99, no. 59; Božilova, Kolendo 1997, 121–122, no. 85; EDH 027418.

Date: 2nd c.

Pannonia Inferior**Aquincum (Budapest)****21. Tombstone for legionary Titus Plotius Pamphilus**

T(itus) Plotius Pam/philus Celeia, mil(es) / leg(ionis) II Ad(iutricis) P(iae) F(idelis) 7 (centuria) Nim/pidiani. Defunctus / Alaxandria (!), stip(endiorum) XV, / natione Noricus. / P(osuit) h(eres) Magnus / Atticus.

References: AE 1936, 163; EDH 024516; LUPA 2833 (with photo and more bibliography).

Date: 2nd half of the 2nd c.

Pannonia Superior**Poetovio (Ptuj)****22. Tombstone for legionary Lucius Annaeus Surus**

L(ucius) Annaeus L(uci) [f(ilius)] / Cla(udia) Surus Cel(eia), / mil(es) leg(ionis) XIII Gem(inae),

⁵ http://www.landesmuseum-mainz.de/enid/Schae-tze_aus_der_Roemersammlung/Grabstein_des_Reitersoldaten_Romanus_Capito_gt.html (last access on Oct. 19, 2012).

/ ann(orum) XXX, / stip(endiorum) XVIII. / H(ic) s(itus) e(st). / T(estamento) f(ieri) i(ussit).

References: AE 1977, 629; EDH 020446; LUPA 4208 (with photo and more bibliography).

Date: 2nd half of the 1st c.

23. Fragmentary tombstone for soldier from Celeia

IIII[---]XXX[---] / [---] stip(endiorum) VII, domo / Cla(udia) Celeia. / C(aius) Betuscus Tertius, / mil(es) leg(ionis) eiusd(em), fratri / pientissimo posuit.

References: CIL III 4055; AIJ 370; LUPA 3751 (with photo and more bibliography).

Date: 2nd half of the 1st c.

***

Follow mostly praetorians who had not written their name on the tombstone but are attested on longer lists, the so-called *laterculi praetorianorum*, in the form of slabs, the greater number of which was discovered in Rome. Since these are extensive inscriptions which carry nothing except names, places and special functions of a praetorian, they are here not presented in full length but rather just with the names of the Celeians. The imperial inscription from Moesia Inferior also fell into the same group: in addition to the emperor's titulature, it also only gives a list of names. Because it is preserved fragmentarily we do not know for everyone mentioned on it who they were and what function they held. Many among them had one of the military functions. As a reference we give the Heidelberg database or *CIL*, where more detailed information about the inscriptions can be found.

Italy

Rome

24.

[--- Ma]sculin(us?) Cele(ia)

Reference: EDH 023880 = EDR 073199.

Date: 1st/2nd c.

25.

C(aius) Aufustus C(ai) f(ilius) Cla(udia) Tannio Celei(a) sp(eculator)

M(arcus) Aurelius M(arci) f(ilius) Cla(udia) Avitus Celei(a) tubicen

M(arcus) Aurelius M(arci) f(ilius) Cla(udia) Saturnin(us) Celei(a)

M(arcus) Aurelius M(arci) f(ilius) Cla(udia) Speratus Celei(a)

M(arcus) Aurelius M(arci) f(ilius) Cla(udia) Maximus Celei(a)

T(itus) Adiutorius C(ai) f(ilius) Cla(udia) Gemellus Ce[leia]

References: CIL VI, 2382; CIL VI 32638; EDH 015853; EDR 074389 (with photo); photo also in EDCS.

Date: 2nd c.

26.

T(itus) M(---)cius Firmus Celeia evo(catus) [S]eptimius Insoques Celein (!)

Reference: CIL VI 32536 (see bibliography in EDCS).

Date: end of the 2nd/beginning of the 3rd c.

27.

[---]ius Celeia

References: CIL VI 32623; EDR 121570 (without photo, but with more bibliography).

Date: 2nd c.

28.

M(arcus) Aemilius Verecundus Celei(a) evo(catus)

M(arcus) Aurelius Firminus Celei(a)

T(itus) Tertinius Vitalis Celei(a).

Reference: CIL VI 32627.

Date: 2nd half of the 2nd c.

29.

[---] Aurel(ius) M(arci) f(ilius) Cl(audia) Servatus Celei(a)

Reference: CIL VI 32640.

Date: 2nd half of the 2nd c.

30.

[---] Celeia

References: CIL VI 11668; CIL 06, 32634; *SupplIt*

Imag: – Roma 02, 2886; EDR 115796.

Date: 243 AD.

Moesia Inferior

Tropaeum Traiani (Adamclisi)

31. Monument of emperor Domitian?

C(aius) Valeri[us Se]cundus Cele(ia)

References: EDH 017350; LUPA 15396 (with photo and more bibliography).

Date: 87–90 AD.

ANALYSIS

With the intention of making the presentation of Celeian soldiers throughout the Empire clearer, they are here presented also in a table (*tab. 1*). Groups were formed based on functions performed by certain individuals. As expected, groups of praetorians and soldiers (mostly legionaries) are the biggest.

The latter obviously did not hold any special function, otherwise it would have been explicitly stated. In number this group matches the group of praetorians but it includes two fragmentarily preserved tombstones, where we can only assume about the soldier's function. In the group of veterans only two have the word *veteranus* explicitly written, while among other (longer) inscriptions two other individuals appear who are described as *evocatus*. Besides praetorians and legionaries, which are relatively common expressions, we also find a cavalryman (*eques*), a standard bearer (*signifer*), and two centurions. As "others" we have written those Celeians, whose names are written on longer lists, mostly the so-called *laterculi* from Rome. These are lists of praetorians which had been separated from others since, together with the imperial inscription from Moesia Inferior,

they represent a special unit. Among 15 soldiers in this group we also have *speculator*, *tubicen*, *signifer*, and *evocatus*.

Praetorians (nos. 1–8 and 24–30) in Rome, and also wider in Italy, were an important military and political force. They were never organised as a legion, yet their 9 and – from the time of Vespasian – 10 cohorts with 500 or 1000 representatives each under the command of the praetorian prefect bore the decisive role in the crucial moments of Roman history.⁶ Praetorians were especially in the 2nd century often recruited also from Noricum, which is proven by inscriptions discussed here as well as those known to us from Celeia itself.⁷

Among praetorians we find five Aelii (nos. 1 and 2), therefore Celeians with the imperial gentilicium of emperor Hadrian, indicating a period from the middle of the 2nd century on. Publius Aelius Finitus served in *cohors IX praetoria*, in the *centuria* of Pisenus. He died young, after only three years of service; his tombstone was erected in Rome by his brother Publius Aelius Tutor, also a praetorian in the same unit. The tombstone was not erected solely for him but also for two other praetorians, Publius Aelius (Respectus and Tutor), who served in *cohors VI* and *VIII*. Due to the word *municeps* (fellow citizen) written by the names of these two soldiers on the tombstone we can assume that they were also from Celeia. This inscription surely confirms the theory about the so-called military families. In this case, two brothers at the same time served in the same praetorian cohort, even the same *centuria*. The tombstone carries two other names of praetorians, Aelii, which do not have their *origo* written but we can assume, on the basis of their names and the fact that Publius Aelius Tutor is stated as their heir, that they were also from Celeia (considering the names, they were possibly even members of the same family). A similar fate, namely death at twenty-two years of age after only two years of service, fell upon Publius Aelius Taurus, who served in *cohors IV praetoria*. His tombstone was also erected by his heir who is here not named.

The next praetorian with an imperial gentilicium is Caius Iulius Verus (no. 6) who could be (according to the name) assigned to the second half of the 1st century.⁸ He was from *cohors VIII praetoria*,

⁶ Cf. Keppie 2000a; Passerini 1939; Durry 1938; Šašel 1972.

⁷ Cf. Visočnik 2008, 341; Pochmarski 2007, 274 nos. 36–42.

⁸ Cf. Djura Jelenko, Visočnik 2006, 367–368 no. 4 for the beginning of recruiting praetorians from Noricum.

Tab. 1: Soldiers from Celeia and their ranks.

Soldier's name	Function, military unit	Date	Reference
PRAETORIANI			
Publius Aelius Finitus	miles cohortis IX praetoriae	2 nd c.	EDH 026452
Publius Aelius Tutor	miles cohortis IX praetoriae	2 nd c.	EDH 026452
Publius Aelius Respectus	miles cohortis VI praetoriae	2 nd c.	EDH 026452
Publius Aelius Tutor	miles cohortis VIII praetoriae	2 nd c.	EDH 026452
Publius Aelius Surus	miles cohortis III praetoriae	2 nd c.	CIL VI 2522
Caius Cornelius Memor	miles cohortis III praetoriae	2 nd c.	CIL VI 2534
Caius Valerius Cupitus	miles cohortis VI praetoriae	2 nd c.	CIL VI 2619
Marcus Satorius Maximus	eques cohortis X praetoriae	2 nd c.	CIL VI 2751
Caius Iulius Verus	miles cohortis VIII praetoriae	2 nd c.	EDH 031101
Caius Aquilius Verecundus	miles cohortis IIX praetoriae	2 nd half of 2 nd c.	EDH 001705
Marcus Valerius Ingenuinus	miles cohortis III praetoriae	2 nd c.	Pais 1984, 610
MILITES			
Caius Quartius Secundus	miles legionis XIII Geminae		
Quintus Valerius Fronto	miles legionis II Adiutricis p(iae) f(idelis)	end of the 1 st c.	RIB 479
Caius Iulius Quartus	miles legionis XX V(aleriae) victricis	1 st /2 nd c.	RIB 498
Marcus Sextius Bellicus	?	2 nd c.	RIB 504
?	miles legionis XX Valeriae vitricis		RIB 511
Lucius Terentius Severus	miles cohortis VIII vexillarius	1 st c.	EDH 061927
? Valerius Birbilo	miles legionis I Italicae	2 nd c.	EDH 027418
Titus Plotius Pamphilus	miles legionis II Adiutricis p(iae) f(idelis)	2 nd c.	EDH 024516
Lucius Annaeus Surus	miles legionis XIII Geminae	2 nd half of 1 st c.	EDH 020446
? Betuscus ?	miles legionis ?	2 nd half of 1 st c. (?)	CIL III 4055
VETERANI			
Quintus Canius Restitutus	veteranus legionis XIII	2 nd c.	EDH 012680
Lucius Atius At?	veteranus	2 nd half of 2 nd c.	EDH 038873
CENTURIONES			
Marcus Valerius Donicus	centurio cohortis III Alpinorum	2 nd c.	EDH 061926
Gaius Baienius Ianuarius	primus pilus legionis I Italicae Severianae	227	EDH 009856
OTHER RANKS			
Caius Romanus Capito	eques alae Noricorum	1 st c.	EDH 056250
? Aurelius ?	signifer legionis II Italicae	3 rd c.	EDH 035321
OTHERS			
Caius Valerius Secundus		87–90	EDH 017350
? Masculin(us)?		1 st /2 nd c.	EDH 023880
Caius Aufustius Tannio	speculator	2 nd c.	CIL VI 2382
Marcus Aurelius Avitus	tubicen	2 nd c.	CIL VI 2382
Marcus Aurelius Saturninus		2 nd c.	CIL VI 2382
Marcus Aurelius Speratus		2 nd c.	CIL VI 2382
Marcus Aurelius Maximus		2 nd c.	CIL VI 2382
Titus M(?) Firmus	evocatus	end of 2 nd / beginning of 3 rd c.	CIL VI 32536
[S]eptimius Insoques Celein (!)		end of 2 nd / beginning of 3 rd c.	CIL VI 32536
? ?ius		2 nd c.	CIL VI 32623
Marcus Aemilius Verecundus	evocatus	2 nd half of 2 nd c.	CIL VI 32627
Marcus Aurelius Firminus		2 nd half of 2 nd c.	CIL VI 32627
Titus Tertinius Vitalis		2 nd half of 2 nd c.	CIL VI 32627
? Aurelius Servatus		2 nd half of 2 nd c.	CIL VI 32640
??? Celeia		243	CIL VI 32634

which is here also called *pia* and *fidelis*, the names not very often given to praetorian units. His *origo* is stated as *ex civitate Celeia*; it is also interesting how the duration of his military service is given, namely, the years are followed by months and, if the monument had been preserved completely, possibly even by days. Verus was obviously also one of those unfortunates who, at the time of his death, had only about a year of service left. His monument was erected by Caius Reginius, obviously a friend from the maniple, which was approximately 1/3 of a *centuria*.

Two members of the family Valerii are also identified as praetorians (nos. 4 and 8). This family was well represented and very influential in both Celeia and Poetovio.⁹ Caius Valerius Cupitus was a soldier in *cohors VI praetoria* and died before he turned twenty-five, after six years of service. His tombstone was erected by his brother Caius Quartius Secundus,¹⁰ soldier of *legio XIII Gemina*,¹¹ and the praetorian's wife. Marcus Valerius served in *cohors III praetoria* and died aged 35, after nine years of military service. What is unusual with him is that he was not enlisted into the voting tribe *Claudia*, as was usual for the inhabitants of *Celeia*, but into the voting tribe *Voltinia*. To be enlisted into another voting tribe than most inhabitants of a town was not a rare occurrence.¹²

Caius Cornelius Memor (no. 3) is the first among the Celeian praetorians who also completed his military service and died when he was 80 years old (this is probably not the exact number since soldiers

and veterans also rounded up their age).¹³ He was a soldier for 28 years, thus *iteratus*.¹⁴ His tombstone was erected by his heir Aurelius Ingenuilis, who was also a soldier. He was an *optio* – centurion's helper (executive officer, lieutenant).¹⁵ According to his name, the inscription can probably be dated to the end of the 2nd or in the first half of the 3rd century.

Marcus Saturius Maximus (no. 5) stands out from other praetorians because he was the only one to serve as a horseman in *cohors X praetoria*. Each praetorian cohort also had a cavalry division.¹⁶ He did not complete his service, since he died at the age of 30, after 12 years of service. His *gentilicium* Saturius is one of those which have up until today not been attested in his native *Celeia*.¹⁷ Outside Rome, but inside Italy,¹⁸ where praetorians are frequently attested, we also find, in Etruria (*regio VII*), Caius Aquilius Verecundus (no. 7) from *cohors VIII praetoria*, who died at the age of 20, after only two years of service in the praetorian guard.

The group "others" is mostly also composed of praetorians. Some of the slabs on which these lists of soldiers (praetorians) were written are preserved only fragmentarily. Thus all the names and functions are not even known. Nevertheless, we have two functions attested: *speculator* and *tubicen*. *Speculatores* were representatives of the elite praetorian unit – bodyguards, scouts. Namely, three hundred members of a special unit of the praetorian guard were entrusted with the especially important task of emperor's bodyguards. They could also have been bodyguards of provincial governors; they are attested in numerous provinces, also in *Pannonia* and *Dalmatia*.¹⁹ *Tubicen*, on the other hand, is a trumpeter in the army, who plays a *tuba* – a level

⁹ Cf. Visočnik 2007, 198.

¹⁰ If Caius Valerius Cupitus and Caius Quartius Secundus are indeed brothers, the same *gentilicium* should be expected in both their names. Since this is not the case here we can assume that these are stepbrothers who shared their mother. The word *frater* could also be connected to the friendship created between two comrades during their years of service (cf. Kepartova 1986; Panciera 2004, 294).

¹¹ Basic data about the legion which spent most of the second half of the 1st century in Poetovio are found in Visočnik 2008, 340–341.

¹² Forni 2006, 71–85; id. 2006, 539–549, where the author emphasizes that not all inhabitants of a town are necessarily enlisted into the same voting tribe. *Claudia* was thus not a voting tribe of Celeia (town), but a *tribus*, into which most of inhabitants of Celeia were enlisted. See also Forni 1985, 107, 115, 122–124, where the author regarded *Claudia Celeia* as the so-called pseudo-tribus. Cf. also Bertolazzi, La Monaca 2010, especially 284, where *Claudia* in the mentioned inscription is explained as a part of the municipium's name.

¹³ Scheidel 1996, 97–138 where demographic problems of the Roman army are dealt with, thus also the rounding up of years on tombstones.

¹⁴ The military service of praetorians lasted 16 years; *iteratus* was a soldier recalled to service after being discharged (*Oxford Latin Dictionary*).

¹⁵ Breeze 1993, 71–74 precisely defines various kinds of *optiones*, who also performed different functions: *optio centuriae*, *optio valetudinarii*, *optio custodiarum*, *optio campi*, etc. In certain instances he equates the functions of *optio* and *magister*.

¹⁶ Keppie 2000a, 111.

¹⁷ *Gentilicium* Saturius has yet not been attested in Celeia, yet related personal names can be found: Saturio, Saturia, Satur, Saturus, which resemble Celtic names beginning with Sat(t)-, cf. Visočnik 2007, 165, 171.

¹⁸ Cf. Keppie 2000a.

¹⁹ Cf. Domaszewski, Dobson 1967, 20, 99.

brass instrument with the end similar to a funnel. It was used in battle to signal retreat or attack, departure, work or rest. Related military functions were *bucinatores* and *cornices*. Every manipule and every *turma* had its own trumpeter.²⁰

A bigger group of soldiers is compiled mostly of legionaries. Four inscriptions originate from Britain (nos. 9–12); these soldiers were most probably members of two important British legions: *legio XX Valeria Victrix* and *legio II Adiutrix*. On one inscription the name of the legion is not stated but the probability that we are dealing with one of the mentioned legions is very high. On another inscription the name of the soldier is not preserved while we have the unit in which he served for twenty years. *Legio XX*²¹ participated in the conquest of Britannia in 43, later stayed there and built camps at several locations: Camulodunum (Colchester), Glevum (Gloucester), Viroconium (Wroxeter), Deva (Chester). It could have also participated in the building of forts in the north of Ireland. A soldier of this legion was Caius Iulius Quartus who, according to his name, could have performed his service in Britannia already in the second half of the 1st century. But since the inscription was found in Chester, where the legion was stationed later, the 2nd century is more probable.²² The second Celeian soldier from this legion, whose monument was also found at Chester, is unknown to us by name. What is interesting is that he died aged 40, after twenty years of military service, where the rounding up of years is more than obvious. This phenomenon can be seen also in most other examples, which is rather unusual – with soldiers one would expect that they kept precise records of their years of service.

Legio II Adiutrix was formed in 69 or 70, when it also carried the names *Pia* and *Fidelis*. It went to Britannia already in 71, led by Petilius Cerialis; there it was first stationed in Lindum (Lincoln), then in Deva (Chester). In 86 it was transferred to the Danube, to Sirmium (Pannonia). After Domitian's war with the Dacians it came to Aquincum in 89. The legion participated in Trajan's second war against the Dacians and was among the first military units to conquer the new province. In 113, it was sent to the front against the Parthians. When soon after, the revolt of Jews occurred, this legion helped in its repression.²³ The inscription

of Titus Plotius Pamphilus (no. 21) can probably be connected to this period since his monument was erected in Aquincum. According to the inscription, Pamphilus died in Alexandria, where only a *vexillatio* of this unit could have been stationed. Thus we can assume that his tombstone was erected at the place where the base legionary camp was built. In 118 the entire legion returned to Aquincum and there built a new camp.²⁴ This inscription is intriguing also due to the fact that *origo* is stated in two ways. Not only that Celeia is written explicitly; but the heir also stated that Pamphilus was of Norican nationality. Quintus Valerius Fronto was also a soldier of this legion, who ended his life in Britannia in the 1st century, before the legion was transferred to the Danube. It is clear from the inscription that he had completed at least twenty years of service (perhaps even thirty), since we know that the legion was only formed in 69, and twenty years later it had already left Britain; therefore we must conclude that Valerius Fronto served in some other legion before 69 and was one of the soldiers transferred to *legio II Adiutrix* to help with training.²⁵

Caius? Valerius Birbilo (no. 20) was a legionary of *legio I Italica* in Moesia Inferior who died aged 36, after 16 years of service. His tombstone was erected by his brother who did not write his own name on the monument. *Legio I Italica* was founded by Nero towards the end of his rule; in 68 it was stationed in Lyon (Lugdunum) and fought for Vitellius in the second battle at Bedriacum. Vespasian sent it to Moesia at the beginning of his reign and it was there stationed at *Novae*.²⁶

The next two soldiers are documented in the neighbouring Poetovio (nos. 22 and 23). Lucius Annaeus Surus served in *legio XIII Gemina*, which was stationed at Poetovio between ca. 45 and 90, therefore in the period in which we can most probably also date both of these inscriptions. Due to fragmentary preservation we do not know the name of the second soldier. Yet due to the fact that his tombstone was erected by his brother Caius Betuscus Tertius, we know that the fallen soldier was a member of the family of Betusci. Both brothers served in the same legion, most probably in the second half of the 1st century. Again we meet the army as a traditional family occupation. The

²⁰ Cf. Lammert 1939.

²¹ Keppie 2000b, 25–35; Ritterling 1925, 1769–1781.

²² Keppie 2000b, 32, middle of the 2nd century.

²³ Lőrincz 2000b; Ritterling 1925, 1437–1456.

²⁴ Cf. Lőrincz 2000b, 163–164.

²⁵ Birley 1952, 285–287. For similar cases of military careers from Chester, see Birley 1986.

²⁶ Ritterling 1925, 1407–1417; Absil 2000.

inscription could be connected to the period when *legio XIII Gemina* was stationed at Poetovio, thus the second half of the 1st century. After the battle at Actium it was located in Illyricum, from where it was moved to the Rhine (9 AD) and finally to Vindonissa (Germania Superior). In the time of Claudius (45/46) it came to Poetovio where it succeeded *legio VIII Augusta* and remained there until around 90, when Domitian sent it to Vindobona.²⁷

A representative of the Terentii (no. 15) is attested as a standard bearer of the *cohors VIII* in Dalmatia²⁸ and this could be either a soldier in charge of the standard (*vexillum*) or a soldier, member of a vexillation, therefore a smaller unit temporarily sent on a mission away from the basic unit.²⁹ This is probably the soldier of *cohors Voluntariorum*, the soldiers of which were Roman citizens (*cohors VIII Voluntariorum civium Romanorum*), and which was part of auxiliary units in Dalmatia.³⁰ If this is indeed true, then Terentius was the one who was in charge of the standard. According to the stated age and the number of years in service, we can assume that he was drafted very young, at barely 16 years of age. From the same location we also know the centurion of *cohors III Alpinorum*, Marcus Valerius Donicus whose tombstone was erected by his wife Herenia Pudentilla. This cohort spent a major part of its history in Dalmatia³¹ and was later transferred to Pannonia, where several inscriptions were found in Siscia.³² Donicus was the centurion of the cohort, and in the hierarchy was lower than the legionary centurion.³³ His *origo* is stated as *natus domo Celeiae*, which is pleonastic, since either *natus* or *domo* would suffice.

Besides the already mentioned tombstone from Moesia Inferior there is the altar erected by Gaius Baenius Ianuarius (no. 19). He held the relatively important position of *primus pilus* in *legio I Italica*,

the first centurion of the first *centuria* in the legion, i.e. the commanding officer of this rank for the entire legion.³⁴ In 227 Gaius Baenius had the altar erected to Jupiter Depulsor, Averter of evil, this being a deity originating from the area of southern Noricum and western Pannonia, who was worshipped mostly in the regions of Celeia and Poetovio.³⁵ The altar was set up for the welfare of the emperor Alexander Severus, who was struck with *damnatio memoriae* after his death in 235, as can also be seen from this inscription. The legion is named *Severiana* on this inscription – the name received for fighting on the side of Septimius Severus. The altar is also the only one among the discussed inscriptions which is precisely dated (5th October 227). The altar also mentions *legatus Augusti pro praetore* Lucius Mantennius Sabinus and legionary legate Servaeus Cornelianus, whose careers are discussed in the *Prosopographia imperii Romani*.³⁶

A funerary stele for Caius Romanus Capito (no. 17), who was a cavalryman in *ala Noricorum*, belongs among the older monuments of Celeian soldiers in the Empire. The presence of this *ala* is attested in Germania and our monument also originates there.³⁷ The mention of a Celeian on the monument points to the fact that men from Celeia were recruited very early, which accords well with the early annexation of the Norican kingdom.³⁸ In the niche of Capito's funerary stele, there is a beautiful relief depicting the deceased cavalryman.

One Aurelius from Celeia, a *signifer* in *legio II Italica* (no. 18),³⁹ is documented in the northeast of Noricum, in Lauriacum. He was a standard-bearer in charge of the *signum* (standard); every manipule – each legion had 30 – had its own standard. The *signum*, which the *signifer* was entrusted with, had a shape of a prolonged decorated lance. We

²⁷ For legions in Poetovio see Vomer Gojković 2005, 463; Ritterling 1925, 1710–1727, especially 1713–1715; Wolff 2000; cf. also Piso 2000, 220–224; Visočnik 2008, 340–341.

²⁸ Most probably a soldier of *cohors Voluntariorum*; this was a cohort of Roman citizens (*cohors VIII Voluntariorum civium Romanorum*), and was part of auxiliary units in Dalmatia.

²⁹ Cf. Neumann 1956a; id. 1956b; id. 1956c, vexillations were formed from members of various units, also different legions or auxiliary units. They usually comprised 1000 or 2000 men.

³⁰ Holder 1980, 152; Zaninović 2007, 181–182.

³¹ Holder 1980, 198.

³² Cichorius 1900, 239–240; Zaninović 2007, 182.

³³ Cf. Domaszewski, Dobson 1967, 53; Dobson 1993a.

³⁴ Domaszewski, Dobson 1967, introduction XX–XXII; Le Bohec 1994, 43–44; Domaszewski, 1899. For more about the role of centurions and *primipili* in the Roman army see Dobson 1993b; cf. also Domaszewski, Dobson 1967, 90–97. Domaszewski and Dobson (1967, 83–90) add that centurions were generally of Italic origin or at least from the Roman military colonies.

³⁵ For the cult of Jupiter Depulsor see Šašel Kos 1999, 121–129.

³⁶ Cf. *PIR* S 560 and *PIR* M172.

³⁷ Holder 1980, 224; Cichorius 1893, 1252.

³⁸ On Celeia and Noricum in general, see, in addition to Šašel 1970, also Lazar 2002 and Scherrer 2002.

³⁹ For *Legio II Italica* see Winkler 1971; Ritterling 1925, 1468–1476; Petrovitsch 2006; Lőrincz 2000a.

must not confuse a *signum* with a *vexillum*, which was a symbol or a standard of every cavalry unit (*ala*, *turma*).⁴⁰ *Signifer* Aurelius had a monument erected for himself, for another Aurelius, also a soldier (probably of the same legion, possibly a brother or some other relative), for his wife, and some other Aurelii, for whom it is not clear in what relation they are to him (possibly children).

Last are the veterans Quintus Canius Restitutus and Lucius Atius At? from Dacia (nos. 13, 14). Canius served in *legio XIII Gemina*, which could have come to Dacia already at the time of Trajan's first war with the Dacians, and was certainly there for the second war.⁴¹ Before it came to Dacia this legion had moved quite a lot during the 1st century (Illyricum, Germania, Pannonia); later it stayed in Dacia as part of the Dacian military garrison. Its camp was located in Apulum, the town from which our second tombstone originates.⁴² Canius completed his military career and settled with his family in the Dacian capital of Sarmizegetusa (*Ulpia Traiana Sarmizegetusa*). There he continued his career in municipal administration. He became a *decurio*, a member of the town council (*ordo decurionum*),⁴³ which was not unusual for soldiers who had completed their service, acquiring certain wealth and the necessary status.⁴⁴ Examples of soldiers, who were members of the town council, can frequently be found in the province of Dacia, which is known for its specific position in the Roman Empire.⁴⁵ Since the tombstone of Lucius Atius is only fragmentarily preserved, it is not possible to know in which legion he served. According to the find-spot (Apulum), we can assume that it is again *legio XIII Gemina*.

⁴⁰ Cf. Kubitschek 1925 and Neumann 1958a.

⁴¹ Cf. Piso 1999, 379–382, where he discusses the mentioned inscription and especially Canius Restitutus and his career as a soldier and as a member of the municipal elite.

⁴² Ritterling 1925, 1710–1727, especially 1713–1715; Wolff 2000; cf. also Piso 2000, 220–224.

⁴³ Cf. Królczyk 2009, 123–151, for the economic and social integration of veterans in the Roman society; cf. Rosignol 2003, especially 368–378, on integration of veterans in the milieu of local elite and problems connected with this; cf. also Mrozewicz 1989, 65–68, for the percentage of veterans, who became members of the *ordo decurionum* in the regions of the Danube and the Rhine.

⁴⁴ According to Ardevan 1989, 90, the role of veterans in municipal administration in Dacia was smaller than expected.

⁴⁵ Cf. Nelis-Clément 1989, especially 149–151.

GEOGRAPHIC DISTRIBUTION

(fig. 1)

Soldiers from Celeia can be found along a great part of the Roman Empire; the biggest group is formed of praetorians, most of whom are attested in Rome itself, only two are found in other towns of Italy where praetorian units could also have been stationed. Four examples of Celeians respectively are attested in the provinces of Britannia and Moesia Inferior. Three Celeian soldiers are documented in neighbouring Pannonia. So far there are no traces of Celeian soldiers in African provinces and the eastern Greek provinces, which may be due to mere chance. Furthest from home are thus those Celeians who served in Britannia.⁴⁶ Only those two soldiers who served in Dacia found themselves on the border of the Greek cultural circle. Another two Celeian soldiers are known from Dalmatia and one from his home province of Noricum (outside Celeia and its ager), as well as one from Germania Superior. The Celeian soldiers served where their legions were stationed and moved along with them.

ANALYSIS OF THE GENTILICIA

Soldiers from Celeia who served elsewhere in the Empire and ended their lives there are interesting also for onomastic analyses. Their family names (*gentilicia*) can, in fact, supplement the already known picture of families who lived and worked in Celeia and its ager and also gave some of their representatives to the army. As it seems, some of these were the so-called military families – families to whom army was a traditional occupation.

Three imperial gentilicia are attested: Iulius, Aelius, and Aurelius with two examples each. These do not bring anything new to the names attested in Celeia since all of these gentilicia are known from other inscriptions within Celeia itself. Similarly, we are also familiar with gentilicia Aemilius, Atius, Cornelius, Terentius, and Valerius. However, there are some of the family names appearing for the first time, which we have not yet met on the inscriptions from Celeia: Annaeus, Aquilius, Aufustius, Baienius, Betuscus, Canius, Plotius, Romanus, Saturius, and Sextius.⁴⁷ These names are mostly of Italic origin and we will take a closer look at them here.

⁴⁶ For military ties between Noricum and Britannia cf. Birley 1952; id. 1985.

⁴⁷ Cf. Višočník 2007.

The name Annaeus is fairly frequent as gentilicium but also appears as *cognomen*. Outside Italy, from where it originates, it has also been found in the provinces of Hispania, Dalmatia, Pannonia, Noricum, and both Moesiae.⁴⁸ Aquilius is a frequent name which is attested also in the form with two Ls. It is found in Italy, Hispania, Galliae, and Raetia.⁴⁹ The names Aufustus and Baienius are also quite frequent.⁵⁰ Betuscus has only been attested in this case to date.⁵¹ A few names beginning with Betu- are listed also in *Holder*, thus it is possible that the name Betuscus could be the so-called *pseudogentilicium*.⁵² The name Canius can be written in several ways, it was used as gentilicium or as a cognomen or personal name. Most frequently it is attested in Italy, Galliae, and in Dalmatia.⁵³ The name Plotius is attested only in Hispania and Italy, from where the family obviously came to Celeia.⁵⁴ Similar is true also for the name Romanus (or for the family) which is frequent mostly in Italy, Galliae, and Dalmatia. This name is frequent also as a cognomen or personal name.⁵⁵ The name Satorius is frequently attested; in some cases the influence of Celtic names can be seen (Celtic names beginning with Sat(t)-).⁵⁶ Gentilicium Sextius is frequent mostly in Italy, Galliae, and Noricum.⁵⁷

MANNER OF WRITING ORIGIN (*ORIGO*)

The common denominator of all inscriptions here discussed is the provenance (*origo*) Celeia. Yet the manner in which this *origo* is stated is not always the same. Since several interesting phrases occur, it seems appropriate to deal with them in more detail. In most examples (almost 20) simply Celeia is written, thus in the ablative, which corresponds to the ablative of origin (*ablativus originis*), answering the question where from? (from Celeia). In one example Celeia is written in the genitive, thus Celeiae, where we are dealing with

the locative, answering the question where. Once, the name Celeia is supplemented by the other part of its name, Claudia Celeia. Only the word *domo* (at home) can be added to both of these options; thus we get *domo Celeia* or *domo Claudia Celeia*. *Domo Celeia* can be supplemented also by *natus* (born) and we get *natus domo Celeiae* which, grammatically speaking, is a pleonasm, yet its meaning is unambiguous. Also interesting are the definitions *natione Noricus* and *ex civitate Celeiae*. The first one is not used independently, for the tombstone previously states that the person is from Celeia. People of Celeia hence did not only feel the belonging to their town but (at least some of them) also to the entire province. Regarding the word *civitas* used for a town, this word obviously did not cease to be used with the establishment of the *municipium*; but it is used primarily for the more general meaning and not as an expression revealing a special legal status of a town. A concern that we do not know all Celeian soldiers abroad because not all of them wrote down their origin seems justified at first sight. Yet considering the inscriptions collected in the catalogue and the mention of their origin we can conclude that *origo* was an essential part of the name formula. Since soldiers here are mostly legionaries or praetorians and hence Roman citizens, *origo* is an expected part of their name formula. Examples where their origin is stated in more detail than necessary are exceptional. Nevertheless, we must conclude that a very small percentage of Celeian soldiers from abroad are known to date, due to the small number of preserved inscriptions.

COMPARISON TO FLAVIA SOLVA

The article of E. Pochmarski from 2007, which presented an encouragement already for the writing of the first analysis of "Celeian" soldiers in 2008, here again enables a comparison. If on the one hand there are around 40 Celeian soldiers attested elsewhere in the Empire, there are, on the other hand, only 11 such soldiers from Flavia Solva, one of which had an equestrian career. Equestrians were not included in the discussion about the Celeians. Seven praetorians and two centurions are attested, and on a longer list of soldiers and optiones one individual from Solva can also be found. Praetorians served in various praetorian cohorts, and their tombstones were erected in Rome. The tombstone of one centurion who served

⁴⁸ Cf. *OPEL* I, 55.

⁴⁹ Cf. *OPEL* I, 70–71.

⁵⁰ Cf. *OPEL* I: for Aufustus cf. *OPEL* I, 94 and for Baienius *OPEL* I, 109; cf. *Repertorium*, 27, 31.

⁵¹ Cf. *OPEL* I, 119.

⁵² Cf. *Holder* I, 412–413.

⁵³ Cf. *OPEL* II, 31.

⁵⁴ Cf. *OPEL* III, 147.

⁵⁵ Cf. *OPEL* IV, 31.

⁵⁶ *OPEL* IV, 51; Meid 2005, 283–284.

⁵⁷ Cf. *OPEL* IV, 79.

in several legions was erected in Liguria (*regio IX*). The other centurion is found in Dacia, in the town of Apulum, where he served in *legio XIV Gemina*. The above-mentioned list of soldiers was found in Numidia.⁵⁸

The number of praetorians from Flavia Solva is somewhat comparable to the situation in Celeia, the two centurions also do not stand out; only these two groups of soldiers serving abroad are documented from Flavia Solva, representing only ca. one third of such soldiers from Celeia.

CONCLUSION

The catalogue comprises all Celeian soldiers who served elsewhere in the Empire. The biggest group is represented by praetorians (25), the tombstones of the majority of whom were found in Rome. A major group consists of legionaries who served in various legions in different parts of the Roman Empire. It is interesting that soldiers from Celeia have not been attested to date in any of the so-called eastern provinces. Their spread in the east stops at Moesia and Dacia, a void also covers the entire Africa. Connections of Britannia and Noricum have been researched many times before and are surely confirmed also by the Celeian soldiers serving in that province, which is at the same time the most distant one from our soldiers' birth town. Soldiers from Celeia served in five legions: *legio I Italica*, *legio II Italica*, *legio II Adiutrix*, *legio XIII Gemina*, and *legio XX Valeria Victrix*; and in three auxiliary units: *cohors II Alpinorum*, *ala Noricorum*, and *cohors VIII Voluntariorum*. There are not many especially distinguished functions performed by Celeian soldiers. Two cavalrymen (*eques*) are attested, one of whom was a praetorian, and also two centurions, one of whom was even a *primus pilus*, the commanding officer of this rank for the entire legion. Two soldiers held especially honourable positions, namely, they were in charge of the standards (*signifer* and *vexillarius*). Some of the gentilicia of soldiers who served elsewhere in the Empire have so far not been attested at Celeia. Thus this analysis makes the picture of Celeian families more complete. *Betuscii* could have been a family of autochthonous origin and their name the s.c. pseudogentilicium. For others we can assume that they were colonists or their descendents who moved to this area mostly from northern Italy. Only

one votive monument erected by Celeian soldiers abroad has been attested so far, an altar to Jupiter Depulsor, Averter of evil, who was worshipped as the supreme deity especially in southern Noricum and Poetovio. Illustrative is the number of Celeian soldiers serving abroad if it is compared to the number of such soldiers from Flavia Solva, indicating the importance of Celeia. The significant role of Celeia within Noricum is also confirmed by the number of soldiers attested in the town and its territory, including the inscriptions of the numerous *beneficiarii* who served at the station in Celeia.

Acknowledgement

I would like to thank Marjeta Šašel Kos and Claudio Zaccaria for their useful advice and commentaries during the writing of this article.

Translation: Maja Sužnik

Julijana Visočnik
Nadškofijski arhiv Ljubljana
Krekov trg 1
SI-1000 Ljubljana
julijana332@yahoo.com

⁵⁸ Pochmarski 2007, 274.

The construction and abandonment of the *Claustra Alpium Iuliarum* defence system in light of the numismatic material

Peter KOS

Izvleček

V članku so analizirane vse dokumentirane novčne najdbe iz trdnjav v obrambnem sistemu *Claustra Alpium Iuliarum*. Avtor interpretira gibanja intenzivnosti denarnega obtoka, ki so odraz življenja oziroma aktivnosti v posameznih trdnjavah. Obenem kritično izpostavlja novčne najdbe iz arheoloških kontekstov, ki jih lahko nedvoumno povežemo z gradbenimi aktivnostmi na zidanih obrambnih strukturah. Podaja tudi podatke o najmlajših novcih s posameznih trdnjav, ki kažejo na prekinitev rednega dotoka denarja v obtok, s tem pa tudi na prekinitev intenzivnega življenja v trdnjavah. Na ta način ugotavlja, da je mogoče prve gradbene aktivnosti na obzidju trdnjave *Castra* časovno umestiti že v osemdeseta leta 3. stoletja, medtem ko sicer redke najdbe novcev v stolpih na obrambnem sistemu kažejo na gradnjo šele sredi 4. stoletja. Novčne najdbe kažejo prekinitev denarnega obtoka v trdnjavi Lanišče in Martinj hrib že konec osemdesetih let 4. stoletja, v tarsatijskem principiju konec 4. stoletja, medtem ko so v trdnjavah *Castra* in *Ad Pirum* zastopani še novci iz začetka 5. stoletja.

Ključne besede: *Claustra Alpium Iuliarum*, *Ad Pirum*, *Castra*, *Tarsatica*, Lanišče, Martinj hrib, novčne najdbe, datacija gradnje, 4. stoletje

Abstract

The article analyses all documented coin finds from the fortifications in the *Claustra Alpium Iuliarum* defence system. The author interprets fluctuations in the intensity of monetary circulation that would reflect life or activity at individual forts. Coin finds are also presented from archaeological contexts that can definitely be connected to building activities on walled defensive structures. Data are presented about the latest coins from individual fortifications, which indicate an interruption in the regular influx of money into circulation and thus also a break in the intensity of life at the fortifications. In this manner, it is established that the first construction activities in building the fort of *Castra* can be placed as early as the 280s, while otherwise rare coin finds in the towers of the defence system indicate building activities no earlier than the mid 4th century. Coin finds show an interruption in monetary circulation at the Lanišče and Martinj hrib forts at the end of the 380s, at *Tarsatica* at the end of the 4th century, while coins also from the beginning of the 5th century were found at the forts of *Castra* and *Ad Pirum*.

Keywords: *Claustra Alpium Iuliarum*, *Ad Pirum*, *Castra*, *Tarsatica*, Lanišče, Martinj hrib, coin finds, date of building, 4th century

INTRODUCTION

While on the basis of the coin finds in the mortar cores of the towers, N. Osmuk justifiably assigned the building of *Castra*'s towers and wall to the second half of the 3rd century, T. Ulbert utilized a bronze coin of Licinius I from 312–313, which was discovered on the mortar layer at the outer side of the fortress wall, as the *terminus ante quem* for construction of the walls of the Ad

Pirum fortress.¹ Despite such decisive arguments, scientific writings reveal a number of different hypotheses about the time in which the defence system *Claustra Alpium Iuliarum* was built.

Numerous authors follow Ulbert's findings and place the beginning of construction activities at the *Ad Pirum* fortress and the entire *Claustra Alpium Iuliarum* system to the period of Constantine

¹ Osmuk 1990, 189–190; Ulbert 1981, 43.

(306–337).² Johnson also conjectures that fortresses of Nauportus, Tarsatica, and Castra could have already been founded during the reign of Diocletian (284–305).³ Vannesse considers that the first forts could already have been built in the time of internal conflicts between 307 and 314.⁴ Some other authors argue that the defence system was not built before the second half of the 4th century.⁵ They rely on the writings of Ambrose, *De obitu Valentiniani* 4, which supposedly refers to an unidentifiable event in 392. Ambrose mentions the term *vallum*, which is interpreted as proof that no wall had existed prior to that.⁶ When setting the *terminus post quem* for the defence wall construction, they additionally refer to the same author (Ambrose, *De excessu fratris* I 31 [Migne XVI col. 1356 sg.]), who mentions that Italy was protected in 374 from the invasion of the Quadi and the Sarmatians by wooden barricades, which would supposedly prove that no walled defence structures existed at that time.⁷

During such discussions, certain authors either disregard coin finds or their analyses and interpretations, expressing doubts that coin finds could be a plausible indicator of the period of construction or the existence of individual fortresses.⁸

Thus it seems appropriate to present in one place all the available numismatic evidence that is significant for dating the construction of defensive walls, towers, and fortresses in the complex of the *Claustra Alpium Iuliarum* defence line, simultaneously offering a critical evaluation.

All the available data are noted about the building structures on the defensive line itself, along with data about the Castra fort and its immediate outskirts.

ABOUT THE METHODOLOGY

It is usually assumed that coin finds from an individual site (which only represent a portion of the money once lost at the site) reflect the intensity

of its settlement and its economic prosperity.⁹ A larger number of coins would thus reflect a more intensive settlement or greater economic stability, while a decrease in the number of discovered coins from a certain minting period would be the result of political instability and a decline in economic prosperity. Less frequently it can be noted that an increased representation of coins in circulation can also be the consequence of an unusual event where a greater quantity of coins remained hidden in the soil (e.g. a fire, which would not necessarily be a consequence of any hostile activity).

In the analysis and interpretation of coin finds it should be kept in mind that tables showing the share of coins from individual minting periods primarily offer data about the representation of coins from individual minting periods but cannot explain exactly when those coins came into circulation at an individual site or how long they were in use before they were lost.¹⁰ The production of coinage cannot and must not be equated with its period of use.

Many monetary reforms introducing the minting of new types of coinage occurred mostly in the late Roman period. The more significant monetary reforms were implemented in 294, 348, 364, and 408 AD.¹¹ With the implementation of new types of coinage, most frequently the old coins began to disappear from circulation (since its purchase value became lower from the actual value), and often a decree was issued that explicitly prohibited the further use of certain types of coinage (e.g. in 354).¹² A fairly clear picture about the coinage in circulation during a certain period is revealed by coin hoards, especially those that are completely preserved and can be connected to the urgent burial of current assets or a chance loss (burial because of impending danger, the accidental loss of a purse, etc.). Hoards buried for economic reasons (the intentional saving of money of higher value) or related to financing of the army (e.g. military treasuries) are not appropriate for establishing the length of circulation of certain types of coinage.

Nevertheless, certain archaeological deposits or stratigraphic units, which indicate that coins in circulation could have circulated for a very long period of time (also due to reuse), can be

² Ad Pirum: Johnson 1983, 217. For the *Claustra Alpium Iuliarum* defence system: Christie 2008, 566.

³ Johnson 1983, 218.

⁴ Vannesse 2007, 315, 320. Vannesse 2010, 307, 312. Marcone 2004, 353, has doubts about the system already functioning during the time of Diocletian.

⁵ Marcone 2002, 175.

⁶ Napoli, Rebuffat 1993, 41.

⁷ Degrassi 1954, 139; Marcone 2002, 176; Napoli 1997, 283.

⁸ Napoli 1997, 282, e.g. disregards the coin finds analysis from Hrušica prepared by Mackensen 1981; Witschel 2002, 350 n. 155.

⁹ Reece 2003, 169.

¹⁰ Vondrovec 2003, 29.

¹¹ On the reforms of the 4th cent.: Depeyrot 1992.

¹² Cod. Theod. IX 23. 1 (8th March 354).

illustrative.¹³ Indeed, coin finds from several stratigraphic closed units indicate that coins could have remained in circulation for 30 to 50 years,¹⁴ although such findings cannot be generalized.

An objective significance to coin finds would be possible in cases where they originate from archaeological excavations where extremely precise documentation was kept about closed and uncontaminated stratigraphic units. And even in such cases extreme caution is needed while evaluating coin finds from such closed units. For it is very unlikely that a bronze coin of Juba II dating to AD 22–24 could have played any part in monetary circulation during the period of 393–408, as could be otherwise inferred on the basis of stratigraphic unit 6346 in the town of Zilil in Morocco.¹⁵ Also coins from a specific stratigraphic unit (where all possibility of contamination must be eliminated) generally only reveal that older coins were still in circulation or were reused in circulation, while not explaining when exactly these coins entered into circulation (again?) at an individual site.

An objective comparative analysis for individual broader areas is needed to explicitly show the characteristics of monetary circulation.

Archaeological excavations of the defence system *Claustra Alpium Iuliarum* were mostly carried out during the 1970s and 1980s. At that time, excavations were carried out by removing arbitrarily defined layers, which frequently cut through stratigraphic units. The unique rocky and forested Karst terrain, over which the barrier system mostly extends, has an abundance of vegetation (hence spreading root systems) causing numerous taphonomic processes that generate changes at the sites and make stratigraphic units difficult to follow.¹⁶ An additional problem at many sites is archaeological research carried out before the Second World War that was poorly (or not at all) documented, a frequent consequence of which is already destroyed stratigraphy.

At the archaeologically best excavated site, the fort of Ad Pirum, it is difficult to reliably assign small finds to individual stratigraphic units, which can be best distinguished from one another by layers of burnt remains.¹⁷

This article merely presents the evidence and interpretation of coin finds, but intentionally does not try to connect the results with historical events as reported in written sources.

INDIVIDUAL COIN FINDS

Since the first publication of coins from individual sites, the number of coins discovered has almost tripled at the fortress of Castra (358¹⁸: 945) and increased more than five times at Ad Pirum (219¹⁹: 1177), thus the current picture of coinage presence in individual periods is extremely reliable and cannot be dismissed as unrepresentative.

A basic image of Roman period coinage in circulation at the fortresses of Castra (Ajdovščina) and Ad Pirum (Hrušica), at the principium in Tarsatica (Rijeka), and at the small forts of Martinj hrib and Lanišče near Logatec is shown by the representation of coins according to centuries (*tab. 1; fig. 1*). The interior of the Nauportus fort (today Gradišče at Vrhnika) provided data only about 7 coins, which disallows any kind of conclusion.²⁰

The comparisons of coinage representation are very illustrative, yet we have to bear in mind that only a small number of identifiable coins (66) can be documented from the principium at Tarsatica, and that only 10 coins were discovered in the fortress at Lanišče. A similarity can be noticed in the money circulation intensity at the forts of Castra and Ad Pirum. The share of coins from the first and second centuries and the first half of the 3rd century is extremely low, on the basis of which we could assume negligible everyday activity or the presence of inhabitants. Only in the middle of the 3rd century during the sole reign of Gallienus (260–268) did the number of coins in circulation increase. A rough comparison reveals that the intensity of monetary circulation at the forts of Castra and Ad Pirum increased again in the middle of the first half of the 4th century and reached its peak in the second half of the 4th century. Contrary to this, the intensity of monetary circulation at the fort of Martinj hrib differs considerably, with an almost 90% representation of coins from the second half of the 4th century, which must reflect a significantly later beginning of activities at the fort, indicating markedly later construction. A similar conclusion can be reached

¹³ Depeyrot 1999.

¹⁴ Depeyrot 1999; Guest 2007.

¹⁵ Depeyrot 1999, 159.

¹⁶ Barton 1987.

¹⁷ Giesler 1981, 115–120; contra: Pröttel 1996, 136.

¹⁸ Kos 1986, 196.

¹⁹ Mackensen 1981.

²⁰ Horvat 1990, 92.

Tab. 1: The numerical and percentage representation of coins at individual sites (all Roman coins are included).
 Tab. 1: Številčna in procentualna zastopanost novcev na posameznih najdiščih (upoštevani so vsi rimski novci).

	Castra		Ad Pirum		Tarsatica (principia)		Martinj hrib		Lanišče	
	No. / št.	%	No. / št.	%	No. / št.	%	No. / št.	%	No. / št.	%
1 st -2 nd c. / 1.-2. st.	18	1.9	20	1.69	2	3.03	7	5.34		
First half of 3 rd c. / 1. pol. 3. st.	3	0.31	5	0.85	1	1.5	0	0		
Sec. half of 3 rd c. / 2. pol. 3. st.	77	8.14	184	16.05	20	30.3	2	1.52		
First half of 4 th c. / 1. pol. 4. st.	321	33.96	364	30.92	7	10.6	5	3.81	2	20
Sec. half of 4 th c. / 2. pol. 4. st.	523	55.34	594	50.46	36	54.54	117	89.31	8	80
First half of 5 th c. / 1. pol. 5. st.	4	0.42								
Σ	945		1177		66		131		10	

Castra: FMRSI I 13; FMRSI III 12; FMRSI IV 9; FMRSI V 6; FMRSI VI 8.

Ad Pirum: FMRSI I 17/1; FMRSI III 15; FMRSI IV 13; FMRSI V 9; FMRSI VI 15.

Tarsatica – principia: Bekić 2009.

Martinj hrib: FMRSI I 168/1; FMRSI III 96; FMRSI IV 100; FMRSI V 69. While the coins FMRSI I 168/1 1-46 were discovered in archaeological excavations, the other coins were discovered with metal detectors within and around the fortress. / Medtem ko so bili med arheološkimi raziskovanji odkriti le novci FMRSI I 168/1 1-46, so bili ostali novci odkriti z detektorjem v in okoli trdnjave.

Lanišče: FMRSI I 169; FMRSI III 94. Only the coins FMRSI I 169 1-6 reliably come from the fortress. / Iz trdnjave zanesljivo izhajajo le novci FMRSI I 169 1-6.

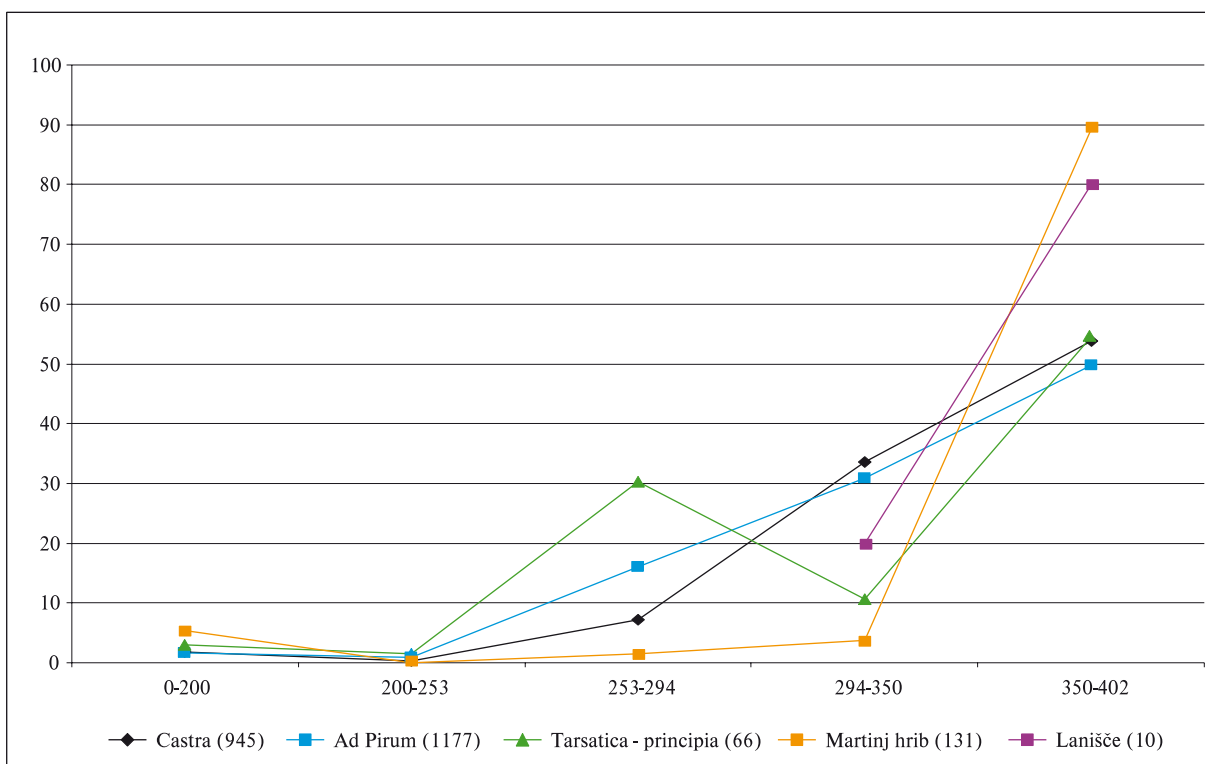

Fig. 1: The percentage share of coins from individual periods.

Sl. 1: Procentualni delež novcev posameznih obdobj.

for the fort of Lanišče, even though only six coins were discovered in archaeological excavations. It seems that the coinage discovered at the principium of Tarsatica reflects two peaks of intensity: in the second half of the 3rd century and the second half of the 4th century, thus differing from the values for the fortresses of Castra and Ad Pirum.

A detailed overview of the numerical and percentage representation of all identifiable Roman coins according to narrowly delimited minting

periods at the forts of Castra, Ad Pirum, Lanišče, Martinj hrib, and the principium in Tarsatica is noted in *table 2* and graph (*fig. 2*).

The comparison of the percentage representation of coins from individual periods (*tab. 3; fig. 3*) practically does not change even with the almost five time increase in the number of documented coins from the interior of the Ad Pirum fort. This indicates that even the relatively small number of coins from a somewhat limited site reflects

Tab. 2: The numerical and percentage representation of coins at individual sites according to minting periods (only identifiable coins are included).

Tab. 2: Številčna in procentualna zastopanost novcev na posameznih najdiščih po kovnih obdobjih (upoštevani so le določljivi novci).

	Ad Pirum		Tarsatica (principia)		Castra		Martinj hrib		Lanišče	
	No. / št.	%	No. / št.	%	No. / št.	%	No. / št.	%	No. / št.	%
1 st c. BC / 1. st. pr. Kr.					2	0.25				
First half of 1 st c. AD / 1. pol. 1. st.	1	0.1			1	0.12	4	4.49		
Sec. half of 1 st c. AD / 2. pol. 1. st.	6	0.6	1	1.61	1	0.12				
First half of 2 nd c. AD / 1. pol. 2. st.	4	0.4	1	1.61	5	0.64	1	1.12		
Sec. half of 2 nd c. AD / 2. pol. 2. st.	5	0.5			8	1.03	2	2.24		
First half of 3 rd c. AD / 1. pol. 3. st.	10	1.02	1	1.61	3	0.38				
253-260	9	0.9			0	0				
260-268	65	6.63	5	8.06	27	3.48	2	2.24		
268-270	34	3.47	2	3.22	10	1.28				
270-276	44	4.5	8	12.9	18	2.32				
276-282	10	1.02			8	1.03				
282-285	1	0.1	1	1.61	2	0.25				
285-294	4	0.4	1	1.61	3	0.38				
294-305	4	0.4	1	1.61	8	1.03				
305-315	10	1.02	1	1.61	23	2.96	2	2.24		
315-324	63	6.43			15	1.93	1	1.12	1	10
324-330	17	1.73			12	1.54				
330-337	101	10.32	1	1.61	81	10.43	1	1.12		
337-341	63	6.4	1	1.61	52	6.7	1	1.12		
341-348	80	8.2	3	4.83	89	11.46			1	10
348-350	16	1.63			15	1.93				
350-355	59	6.02			25	3.22				
351-361	106	10.82	10	16.12	69	8.89	6	6.74	3	30
361-364	2	0.2	1	1.61	0	0				
364-378	152	15.5	21	33.87	143	18.42	39	43.8	3	30
378-383	23	2.33	1	1.61	28	3.6	23	25.84		
383-388	22	2.25			31	3.99	6	6.74	2	20
388-402(8)	68	6.94	2	3.22	93	11.98	1	1.12		
408-423					4	0.51				
Σ	979		62		776		89		10	

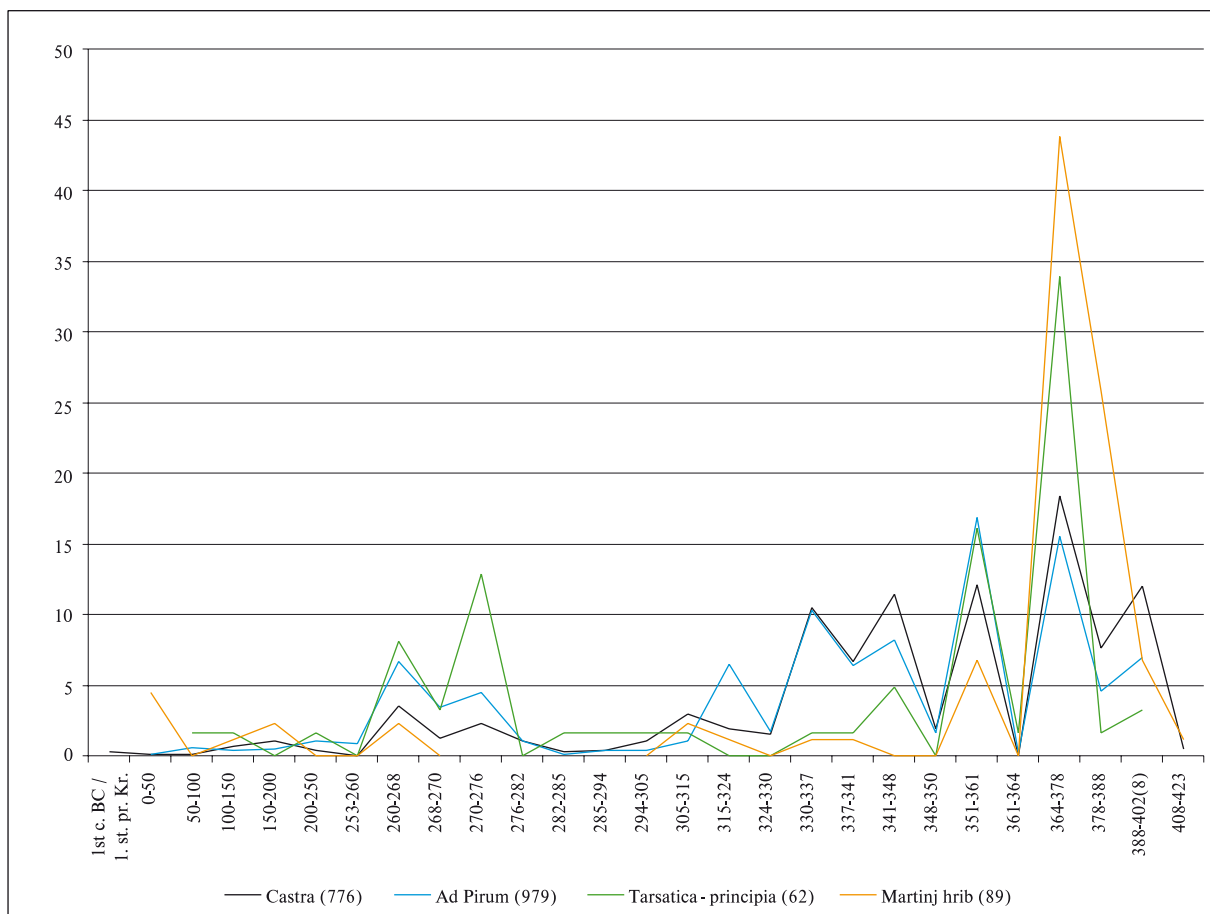

Fig. 2: The percentage share of coins from individual minting periods.

Sl. 2: Procentualni delež novcev posameznih kovnih obdobj.

Tab. 3: The numerical and percentage representation of coins from the interior of the fortress of Ad Pirum.

Tab. 3: Številčna in procentualna zastopanost novcev iz notranjosti trdnjave Ad Pirum.

	Ad Pirum excav. / izkop. 1971-73 (214)		Ad Pirum excav. / izkop. 1975-79 (396)		Ad Pirum metal detector / detektor (376)	
	No. / št.	%	No. / št.	%	No. / št.	%
First half of 1 st c. / 1. pol. 1. st.			1	0.25		
Sec. half of 1 st c. / 2. pol. 1. st.	2	0.93	2	0.5	2	0.53
First half of 2 nd c. / 1. pol. 2. st.	2	0.93	1	0.25	3	0.79
Sec. half of 2 nd c. / 2. pol. 2. st.			4	1.01	1	0.26
First half of 3 rd c. / 1. pol. 3. st.	5	2.33	5	1.26	0	0
253-260	1	0.46	5	1.26	3	0.79
260-268	14	6.54	20	5.05	31	8.24
268-270	6	2.8	15	3.78	13	3.45
270-276	15	7	12	3.03	17	4.52
276-282			6	1.51	4	1.06
282-285			1	0.25	0	0
285-294	1	0.46	1	0.25	2	0.53

294-305			2	0.5	2	0.53
305-315	6	2.8	4	1.01	5	1.33
315-324	17	7.94	21	5.3	25	6.65
324-330	5	2.33	8	2.02	4	1.06
330-337	21	9.81	37	9.34	43	11.43
337-341	14	6.54	34	8.58	15	3.99
341-348	18	8.41	26	6.56	36	9.57
348-350	6	2.8	3	0.75	7	1.86
350-355	5	2.33	36	9.09	18	4.78
351-361	23	10.74	37	9.34	46	12.23
361-364			2	0.5	0	0
364-378	22	10.28	63	15.9	67	17.81
378-383	3	1.4	12	3.03	8	2.12
383-388	18	8.41	0	0	4	1.06
388-403	10	4.67	38	9.59	20	5.32
Σ	214		396		376	

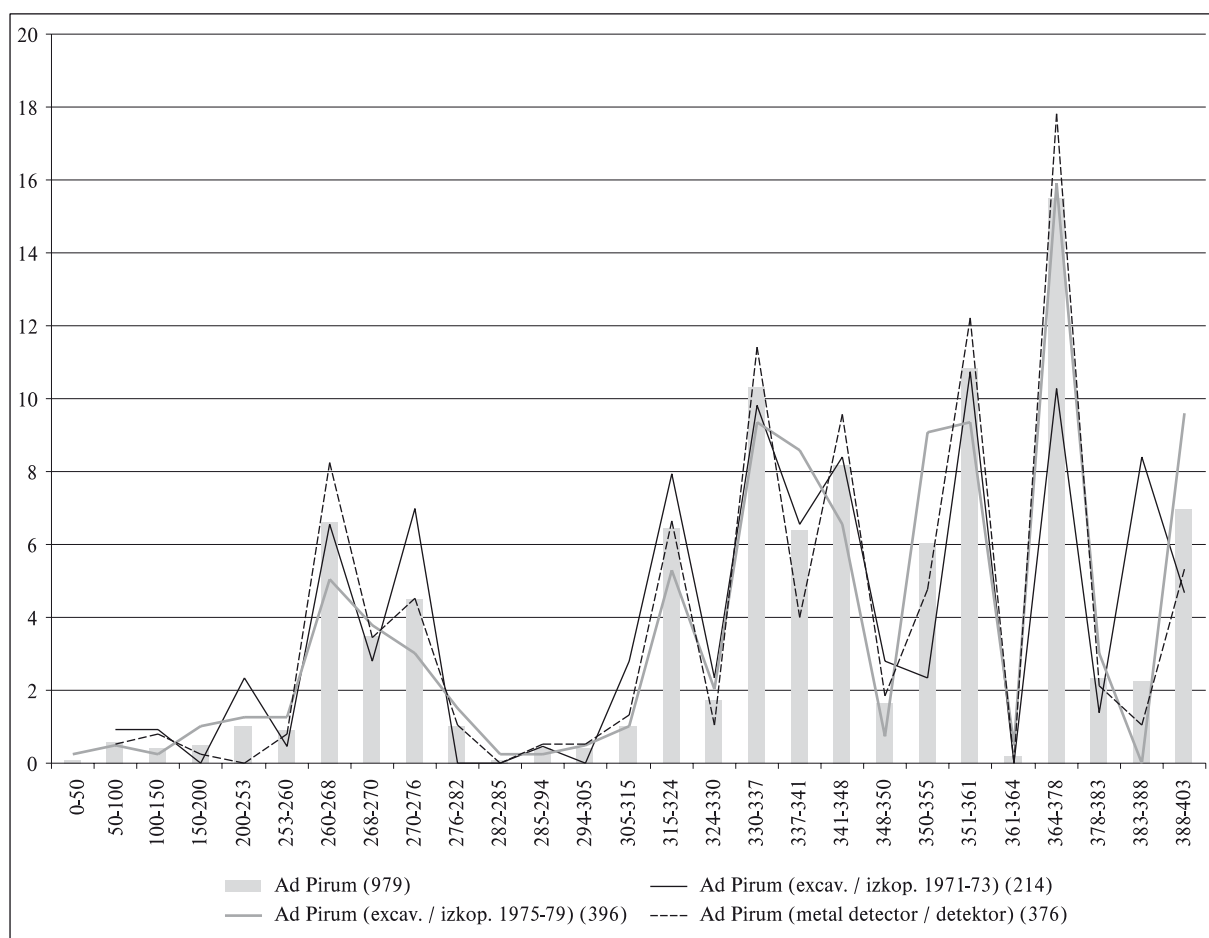

Fig. 3: Ad Pirum – the percentage representation of coins of individual periods within the three groups of coins.
 Sl. 3: Ad Pirum – procentualna zastopanost novcev posameznih obdobj v okviru treh skupin novcev.

Tab. 4: The numerical and percentage representation of coins from the second half of the 3rd century. The third column shows the share of coins taking into account the duration of each individual minting period.

Tab. 4: Številčna in procentualna zastopanost novcev druge polovice 3. stoletja. V tretjem stolpcu je navedena procentualna zastopanost novcev, ki upošteva dolžino trajanja obdobja kovanja.

	Castra			Ad Pirum			Ad Pirum hoard / zaklad			Tarsatica		
	No. / št.	%	% year % leto	No. / št.	%	% year % leto	No. / št.	%	% year % leto	No. / št.	%	% year % leto
253-260	0			9	5.38	0.76	1	10	1.42			
260-268	27	39.7	4.96	65	38.9	4.86	6	60	7.5	5	29.41	3.67
268-270	10	14.7	7.35	34	20.35	10.17	3	30	15	2	11.76	5.88
270-276	18	26.47	4.41	44	26.34	4.39				8	47.05	7.84
276-282	8	11.76	1.96	10	5.98	0.99				0	0	0
282-285	2	2.94	0.98	1	0.6	0.2				1	5.88	1.96
285-294	3	4.41	0.49	4	2.4	0.26				1	5.88	0.65
Σ	68			167			10			17		

the pattern of the previous monetary circulation relatively accurately,²¹ while deviations in the coin share from certain periods would result from the microlocations where the coins were dug up or discovered.²²

For the fort of Ad Pirum, the full data about all coins found at the fort are compared to the three groups of coins discovered at the fortress. Under consideration are the coins discovered during archaeological excavations in 1971 and 1973 south of the road through the fort,²³ coins from archaeological excavations between 1975 and 1979 that covered the area of the lower part of the fort north of the road, and coins that were discovered in the 1980s with the aid of metal detectors mostly in the area of the northern lower part of the fort, which had previously been excavated.

The comparison of the percentage representation of coins from individual minting periods on graph (fig. 3), which includes all documented coins from the fort and coins of the above mentioned three groups, mainly reveals similar representation of the coinage in circulation with some minor deviations, especially in the minting periods of 270–276, 350–355, 364–378, and 383–388.

²¹ A similar conclusion is made for coins from the Norican town of Ovilavis: Vondrovec 2003, 27. For the methodology of coin finds interpretation with all the newest relevant bibliography: Krmnicek 2010, 25–34.

²² 50% of all documented coin finds (490 coins) from the fortress Ad Pirum were discovered in the field within the fort after the archaeological excavations were completed.

²³ Mackensen 1981.

If we compare only the data about the coins discovered during archaeological excavations of the southern part of the fort (between 1971 and 1973) and coins dug up between 1975 and 1979 in the northern lower part of the fort, we see that the deviations are the consequence of microlocations within the fort from which the coins originate.²⁴ In the southern part of the fort more coins from the period 270–276 were discovered, less coins from the periods 350–355 and 364–378, more coins from the period 383–388, and again less coins from the period 388–403.

COINS FROM THE SECOND HALF OF THE 3rd CENTURY

Since figure 2 shows the first significant presence of coins no earlier than after the middle of the 3rd century, a detailed analysis of coins from this period is given here.

The representation of coins from the second half of the 3rd century according to individual minting periods is shown in table 4 and graph (fig. 4) derived from it.

As figure 4 presents the percentage share of coins of an individual ruler, a more objective picture of the intensity of coin influx into circulation in individual minting periods is given by graph (fig. 5), which also includes the length of

²⁴ See similar comparisons in Vondrovec 2005.

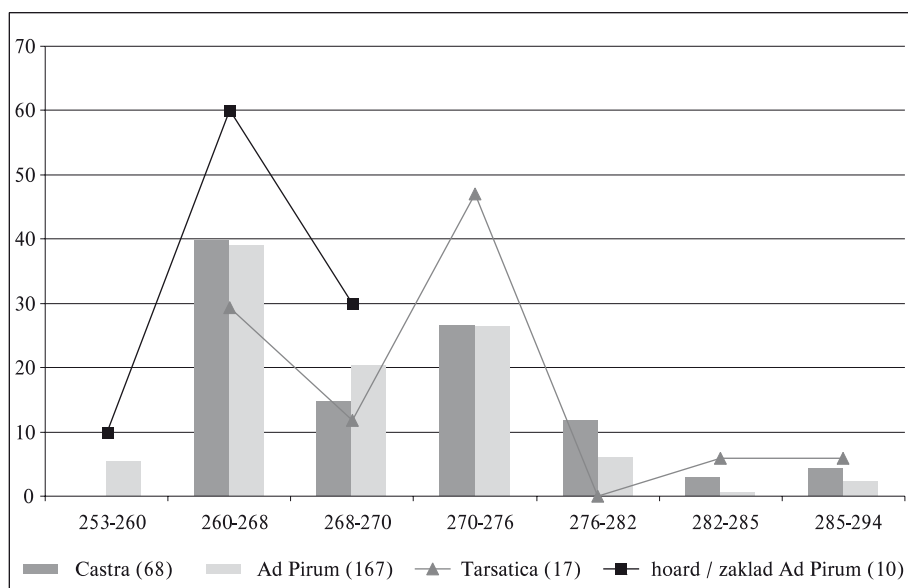

Fig. 4: The percentage share of coins of individual minting periods in the second half of the 3rd century.
Sl. 4: Procentualni delež novcev posameznih kovnih obdobjih druge polovice 3. stoletja.

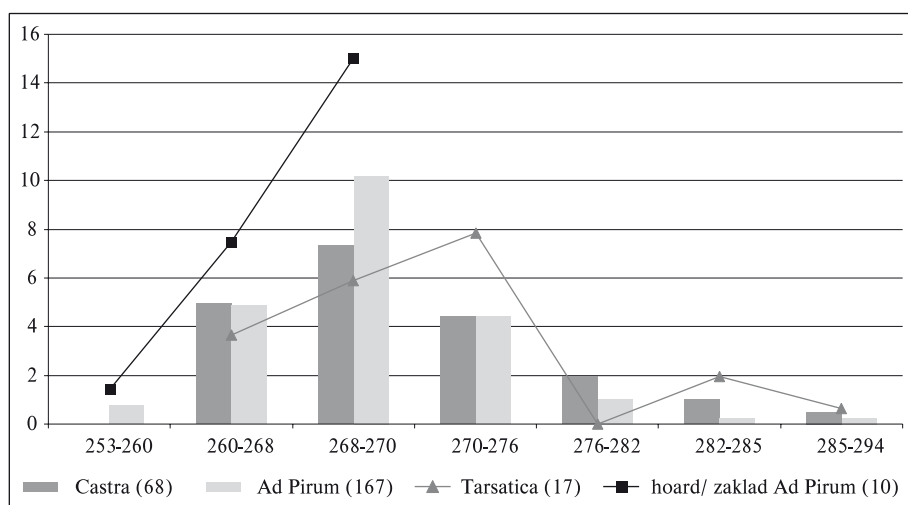

Fig. 5: The annual percentage representation of coins from the second half of the 3rd century.
Sl. 5: Letna procentualna zastopanost novcev druge polovice 3. stoletja.

time during which the coinage of an individual ruler was minted.²⁵

Based solely on the comparison of the percentage share of coins at individual sites, it can be established that a regular influx of coinage into circulation began with coins from the time of the sole reign of Gallienus (260–268). These also represent the

largest share of all coins from the second half of the 3rd century (fig. 4). If we consider the length of individual minting periods the biggest share goes to coins of Claudius II (fig. 5), which is in itself not unusual,²⁶ but their share is nevertheless lower than in the near-by towns of Emona and Poetovio.²⁷ After this time, the monetary circulation intensity

²⁵ To explain in more detail: 34 coins from a two-year minting period represent a much greater intensity of coin finds than 69 coins from an eight-year period; Kos 1997, 100 ff.

²⁶ Cf. data for a few towns in Pannonia: Kos 1986, 100, tab. 17; Vondrovec 2007, 149–150.

²⁷ Kos 1986, 94, tab. 13. For Flavia Solva, see Schachinger 2006, 117, 118.

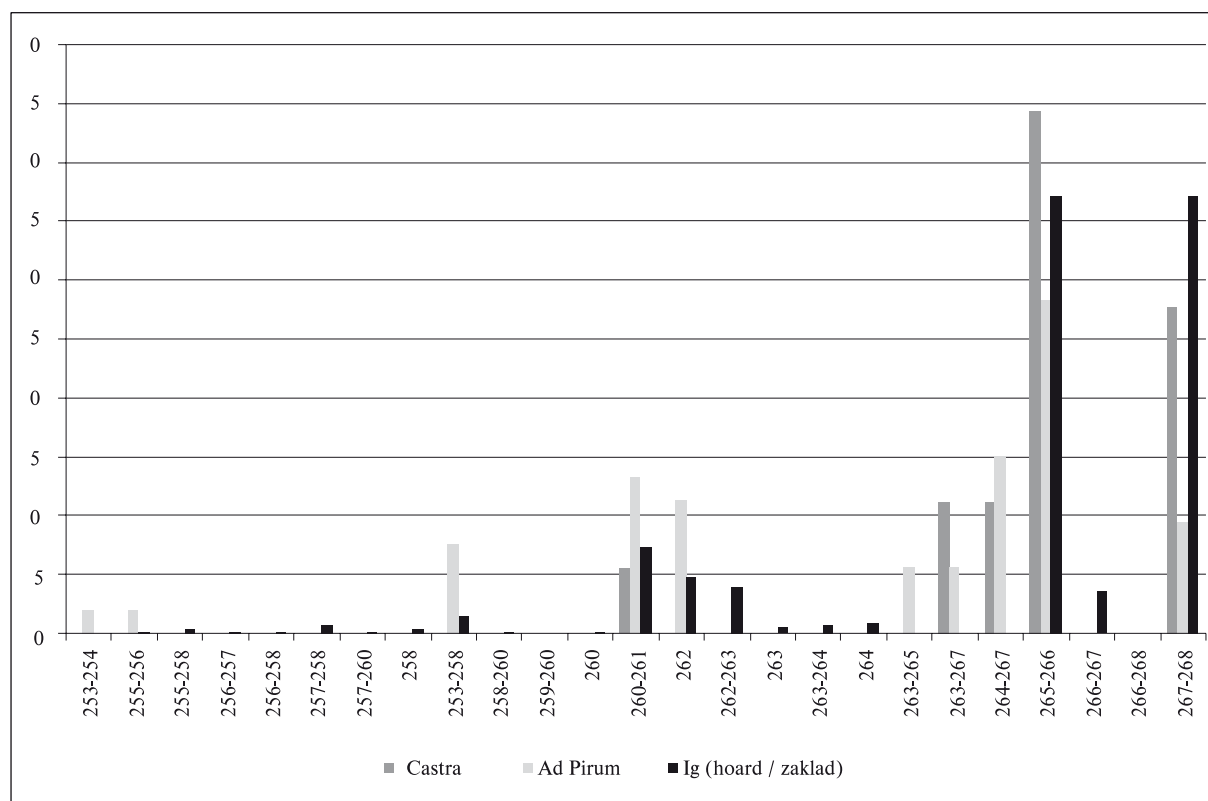

Fig. 6: The percentage share of coins from the joint and sole rule of Gallienus according to emissions.
 Sl. 6: Procentualni delež novcev skupne in samostojne Galijenove vlade po emisijah.

does not differ significantly from other sites until Diocletian's monetary reform in 294. Tarsatica stands out with its prevalence of coins from the period 270–276, yet the low total number of coins from the second half of the 3rd century discovered at the principium needs to be considered. With all necessary caution it can be concluded that activities at the principium Tarsatica began somewhat later than at the forts of Castra and Ad Pirum.

We still need to ask when the coins from the period of the sole reign of Gallienus actually arrived at the forts of Castra and Ad Pirum. Many coins among them are very well preserved and their presence cannot be interpreted as if they had been brought to both forts only at the end of the 3rd or in the early 4th century.²⁸

In regards to this question, the representation of Gallienus' coins from the period of his joint (253–260) and sole rule (260–268) according to individual emissions also exhibits an interesting picture (fig. 6).²⁹ For comparison, data about the representation of Gallienus' coins of individual

emissions in the hoard from Ig is also given here (tab. 5), which offers a numerically strong (and thus objective) comparison.³⁰

Even though 28% (Castra) or 24% (Ad Pirum) of Gallienus' coins cannot be classified in detail due to poor preservation, the overall picture is still illustrative. Considering the relatively small number of coins of Gallienus found at the Castra fort, at both sites early emissions of the sole rule of Gallienus (260–268) are represented, while at the fort of Ad Pirum the coins from the period of the joint rule of the emperors Valerianus and Gallienus (253–260) are also poorly represented. The apparent greater representation of the coins from later emissions (264–268) is simply a reflection of the monetary policy of the state,³¹ which can also be discerned from the analysis of Gallienus' coins from the Ig hoard, which shows a similar share of coins from early and late emissions of the sole reign of Gallienus (fig. 7).³²

³⁰ Kos 1991.

³¹ Cf. also Schachinger 2006, 117.

³² See also the representation of individual emissions of coins from the sole rule of Gallienus in the Normanby and Cunetio hoards; Bland, Burnett 1988, 120, tab. 4.

²⁸ Regarding this issue, see Kos 2011, 229–231.

²⁹ Göbl 2000.

Tab. 5: The numerical and percentage representation of individual emissions of Gallienus' coinage at the forts of Castra and Ad Pirum and in the hoard from Ig (only precisely identifiable coins of Gallienus are considered).

Tab. 5: Številčna in procentualna zastopanost Galijenovih novcev posameznih emisij v trdnjavah Castra in Ad Pirum ter v zakladni najdbi Ig (upoštevani so le podrobno določljivi novci Galijena).

Issue / emisija	Castra		Ad Pirum		Ig hoard / zaklad	
	No. / št.	%	No. / št.	%	No. / št.	%
253-254			1	1.9	1	0.06
255-256			1	1.9	2	0.1
255-258					8	0.42
256-257					3	0.15
256-258					3	0.15
257-258					13	0.68
257-260					2	0.1
258					6	0.31
253-258			4	7.54	28	1.48
258-260					3	0.15
259-260					1	0.06
260					3	0.15
260-261	1	5.5	7	13.2	139	7.35
262			6	11.3	90	4.76
262-263					74	3.9
263					10	0.53
263-264					15	0.79
264					16	0.84
263-265			3	5.6		
263-267	2	11.1	3	5.6		
264-267	2	11.2	8	15.1		
265-266	8	44.4	15	28.3	702	37.14
266-267					68	3.59
266-268					1	0.06
267-268	5	27.7	5	9.4	702	37.14
Σ	18		53		1890	

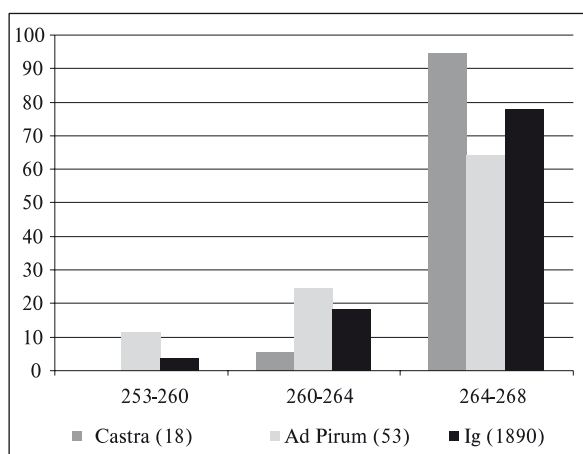

Fig. 7: The percentage share of Gallienus' coinage from the period of joint rule and the early and later emissions of his sole rule.

Sl. 7: Procentualni delež Galijenovih novcev iz časa skupne vlade ter zgodnjih in poznejših emisij samostojne vlade.

Tab. 6: The representation of coins of individual minting periods from the first half of the 4th century.

Tab. 6: Zastopanost novcev posameznih kovnih obdobj prve polovice 4. stoletja.

	Castra			Ad Pirum			Emona – intra muros			Poetovio		
	No. / št.	%	% year % leto	No. / št.	%	% year % leto	No. / št.	%	% year % leto	No. / št.	%	% year % leto
294-305	8	2.5	0.22	4	0.96	0.09	45	4.17	0.46	91	5.93	0.66
305-315	23	7.18	0.7	10	2.42	0.24	59	5.47	0.54	148	9.64	0.96
315-324	15	4.68	0.52	63	15.25	1.69	86	7.97	0.88	219	14.27	1.58
324-330	12	3.75	0.62	17	4.11	0.68	41	3.8	0.54	109	7.1	1.18
330-337	81	25.31	3.61	101	24.45	3.49	180	16.7	2.38	269	17.53	2.5
337-341	52	16.25	4.06	63	15.25	3.81	115	10.66	2.66	167	10.88	2.72
341-348	89	27.81	3.97	80	19.37	2.76	240	22.26	3.18	215	14.01	2
348-350	15	4.68	2.34	16	3.87	1.93	100	9.27	4.6	89	5.8	2.9
350-355	25	7.81	1.56	59	14.28	2.85	212	19.66	3.93	227	14.79	2.96
Σ	320			413			1078			1534		

Emona – intra muros: the data are taken from / podatki so povzeti po *FMRSI* I 155/1–40; *FMRSI* III 83/1–21; *FMRSI* IV 85/1–13; *FMRSI* V 62/1–17; *FMRSI* VI 79/1–19.

Poetovio: for more detailed data, see / za podrobne podatke glej *FMRSI* II 434/1–25; *FMRSI* III 187–205; *FMRSI* IV 190–199; *FMRSI* V 159–168; *FMRSI* VI 171–173.

Since the *terminus post quem* for the burial of the Ig hoard is the year 273,³³ it can be established on the basis of the above graphs that Gallienus' coins from both forts were also to a great extent already in circulation there during the mid 270s. At least for the fort of Ad Pirum, a small hoard (purse contents?) of antoniniani, which was found in trench 24 in a pile on the floor surface of a structure destroyed by fire, would be indicative in establishing the period of circulation for the coinage of Gallienus.³⁴ This small find is very compact as it contains only well preserved antoniniani of Gallienus and Claudius II, minted during the period 257–270, which remained in the burnt structure, before coins of Aurelian, otherwise well represented at the fortress, appeared in later layers.

Based on the analysis of sporadic coin finds, activities in the fortresses of Castra and Ad Pirum can be placed at least in the middle of the second half of the 3rd century. The small amount of coins from the period 276–294 cannot be interpreted as an interruption in the influx of coinage into circulation after 276,³⁵ since this – as shown by comparable data from the towns of Emona and Poetovio – is a general phenomenon merely reflecting the activities of the state mints in given periods.³⁶

COINS FROM THE FIRST HALF OF THE 4th CENTURY

The following *table 6* shows the representation of coins minted after Diocletian's monetary reform in 294. Sufficient amounts of coins for an objective analysis have been documented only for the fortresses of Castra and Ad Pirum. For comparison, data about coins from the towns of Emona and Poetovio are also given.

From the period of the first Tetrarchy (294–305), 4 nummi are documented at the fort Ad Pirum, while 1 nummus and 7 bronze coins of lesser value (radiati) were found at Castra. The share of coins minted in this period is considerable lower than in the near-by towns of Emona or Poetovio (*fig. 8*). However, in the following minting period (305–315), the share of coins from both fortresses was equal to that documented in Emona. After this minting period the representation of coins from the fortress of Ad Pirum increased and exceeded even the share of coins from the same period in the town of Emona. At both fortresses the intensity of coin presence from the period 330–341 was even greater and strongly exceeds comparable values from Emona and Poetovio. This fact especially stands out on graph (*fig. 9*), which considers the length of a given minting period. This means that an above-average amount of coinage minted during the mentioned periods entered circulation at both fortresses. Due to the

³³ Kos 1991.

³⁴ *FMRSI* I 17/2.

³⁵ Thus Mackensen 1981, 146.

³⁶ See also Vondrovec 2005, 189 n. 30.

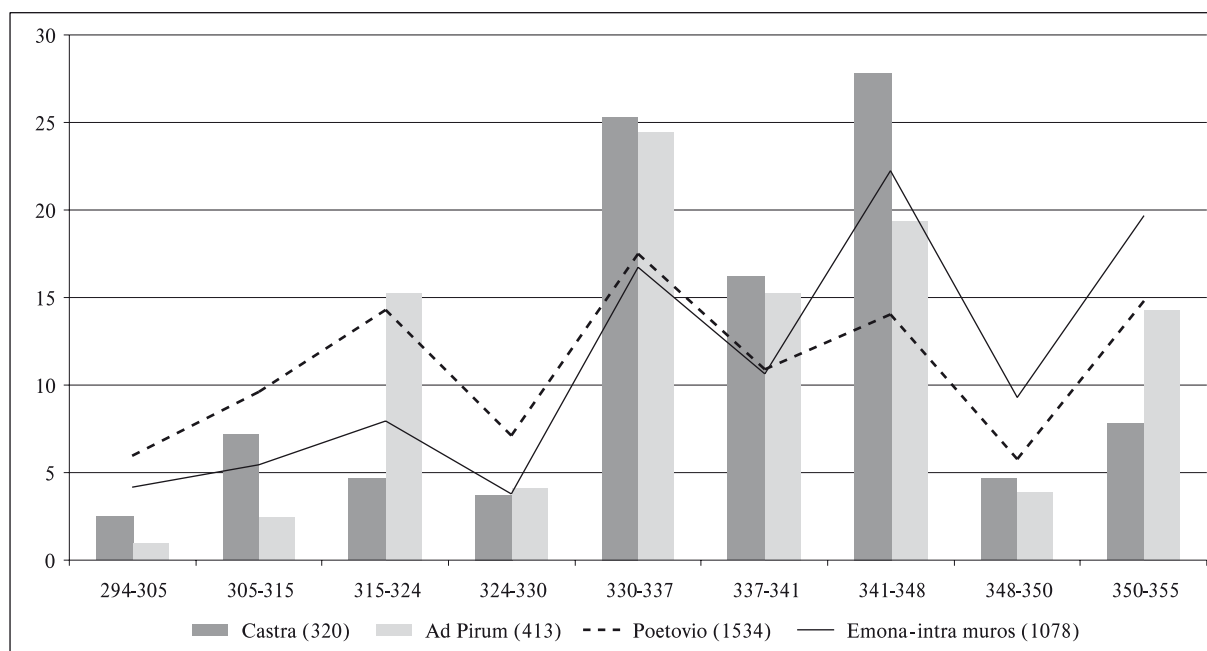

Fig. 8: The percentage representation of coins from the first half of the 4th century according to individual minting periods.
 Sl. 8: Procentualna zastopanost novcev prve polovice 4. stoletja po posameznih obdobjih kovanja.

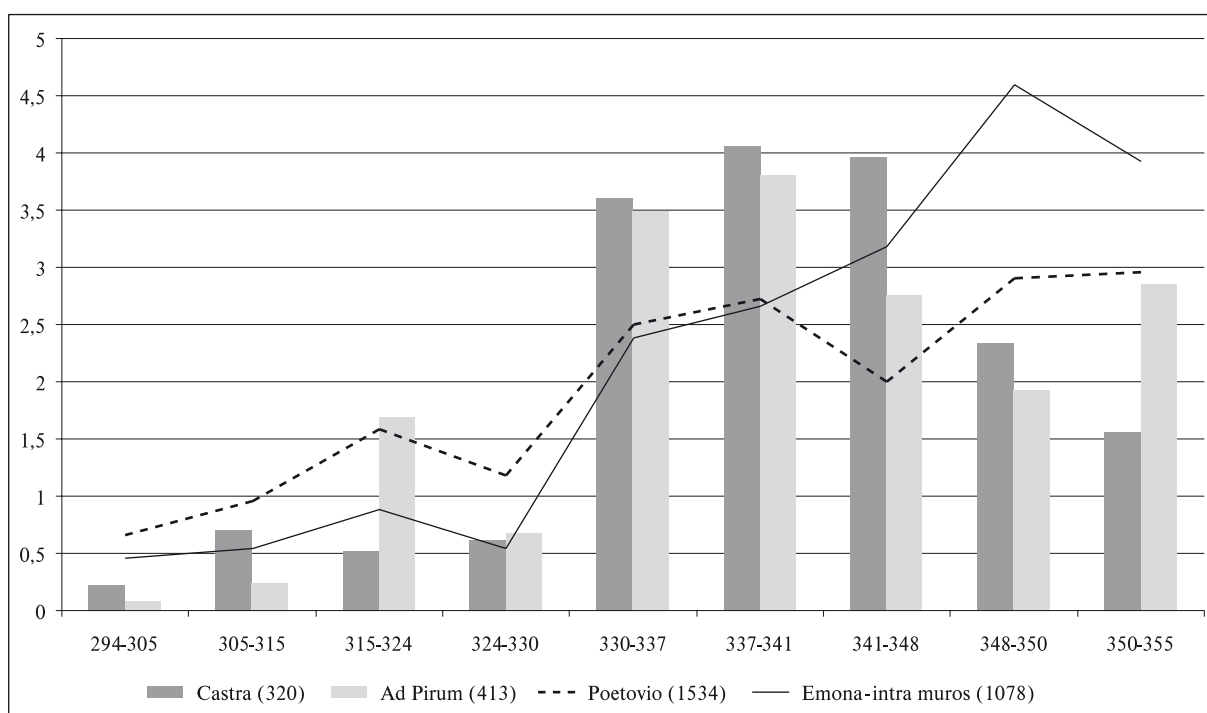

Fig. 9: The percentage representation of coins from the period 294–355 in regards to the length of their minting.
 Sl. 9: Procentualna zastopanost novcev obdobja 294–355, upošteva je dolžino trajanja njihovega kovanja.

small share of coins from the period 294–330 at the fort of Castra (nonetheless similar to the share of coins from this period in Emona), a intensive influx of coinage into circulation could be

concluded no earlier than during the 340s, while at the fort of Ad Pirum coins are also present from the period after 315 (315–320 = 24 coins; 320–324 = 39 coins).

Tab. 7: The coin share of individual minting periods in the period between 341 and 361.

Tab. 7: Delež novcev posameznih obdobj kovanja v času med 341 in 361.

	Castra		Ad Pirum		Emona – intra muros		Poetovio	
	No. / št.	%	No. / št.	%	No. / št.	%	No. / št.	%
341-348	89	54.9	80	43	240	31.37	215	28.9
348-350	15	9.25	16	8.6	100	13.07	89	11.9
350-354	25	15.43	59	31.7	212	27.7	227	30.55
355-361	33	20.37	31	16.66	213	27.8	212	28.53
Σ	162		186		765		743	

Tab. 8: The numerical and percentage share of coins of Magnentius and Decentius among coin finds from the period 350–355.

Tab. 8: Številčni in procentualni delež novcev Magnencija in Decencija med novčnimi najdbami obdobja 350–355.

	Castra	Ad Pirum	Emona – intra muros	Poetovio
350-355	25	59	232	227
Magnentius + Decentius	12 (48 %)	25 (42 %)	37 (15,94 %)	5 (2,2 %)

COINS OF THE SECOND HALF OF THE 4th CENTURY

A detailed inspection of the coin representation from the two decades between 341 and 361 is particularly interesting (*tab. 7*).³⁷ The share or intensity of coinage presence at both forts in this period is similar, while the increased presence of coins from the period 350–354 at the fort of Ad Pirum significantly differs in comparison to the fort of Castra. Yet this does not differ from the share of coins from this minting period in the towns of Emona and Poetovio (*fig. 10*).

Important information is offered by the coin finds from the period 350–355, when the authority and power over the western part of the Empire was gained by the usurper Magnentius.³⁸ At both forts, coins minted in the name of Magnentius and his brother Decentius are represented among all coins of this period with a significant 48% (Castra) and 42% (Ad Pirum) (*tab. 8*). The comparison with the share of Magnentius' coins in Emona, where the presence of Magnentius' army is documented,³⁹ reveals a significantly smaller representation that reaches just 16%, while in Poetovio this share decreases even more drastically. The exception-

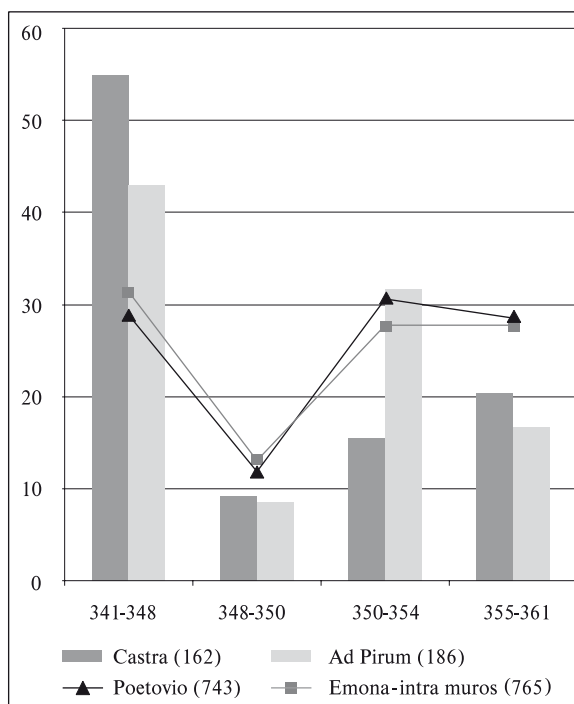

Fig. 10: The percentage share of coins of individual minting periods between 341 and 361.

Sl. 10: Procentualni delež novcev posameznih obdobj kovanja v času med 341 in 361.

³⁷ The table does not include undeterminable, poorly preserved coins of the type *Fel Temp Reparatio*, which were minted between 351 and 361. Their share among all coins of this period at the fort of Castra amounts to almost 9% and at the fort of Ad Pirum 14%.

³⁸ Šašel 1971.

³⁹ Jeločnik 1967. See also Miškec 2011.

ally high share of coins minted in the name of Magnentius and his brother Decentius specifically at these two forts is an expressive indicator of the increased presence of his army.⁴⁰

⁴⁰ See also Mackensen 1981, 150.

Tab. 9: The representation of coins from individual minting periods of the second half of the 4th century.

Tab. 9: Zastopanost novcev posameznih kovnih obdobjih druge polovice 4. stoletja.

	Castra		Ad Pirum		Martinj hrib		Emona – intra muros	
	No. / št.	%	No. / št.	%	No. / št.	%	No. / št.	%
364-367	15	8.33	18	10.84	8	16.66	89	4.7
367-375	22	12.22	34	20.48	6	12.5	248	13.12
375-378	2	1.11	1	0.60	4	8.3	14	0.74
378-383	16	8.88	27	16.26	23	47.91	231	12.22
383-388	28	15.55	19	11.44	6	12.5	205	10.8
388-408	93	51.66	67	40.36	1	2.08	860	45.5
408-423	4	2.22					243	12.85
Σ	180		166		48		1890	

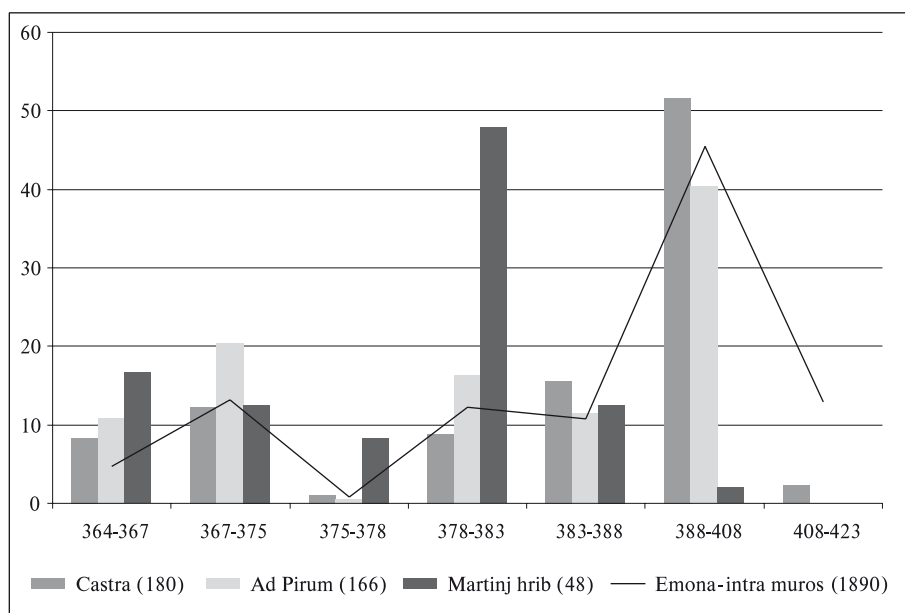

Fig. 11: The percentage share of coins from individual minting periods in the period between 364 and 423.

Sl. 11: Procentualni delež novcev posameznih obdobjih kovanja v času med 364 in 423.

The representation of coins from individual minting periods in the period between 364 and 423 is shown by *table 9* and graphs (*figs. 11, 12*).

Similar trends in the intensity of monetary circulation can be noted both at the fortresses of Castra and Ad Pirum and in Emona, with the exception of a more intensive presence of coinage minted during the period 364–367 at both fortresses. The representation of money in circulation at the fort of Martinj hrib differs from the others in a distinctly increased presence of coins from the period 375–383, but with a later equalization to the monetary circulation at both forts. The question again arises of when coins from individual minting periods came into

circulation at the fortresses of Castra and Ad Pirum, and the fort Martinj hrib. The analysis of the coin hoard finds of the 4th century in the southeastern Alps clearly indicates that the coins came into use relatively soon at individual sites after their minting, while at the same time the composition of the hoards also shows that they played an important role in everyday use for a relatively short period of time (*tabs. 10, 11; fig. 13*).

The analysis of the hoard finds quite clearly shows that coins from the second half of the 3rd century did not circulate in this area during the Constantine period in everyday monetary circulation. The antoniniani of the second half of the

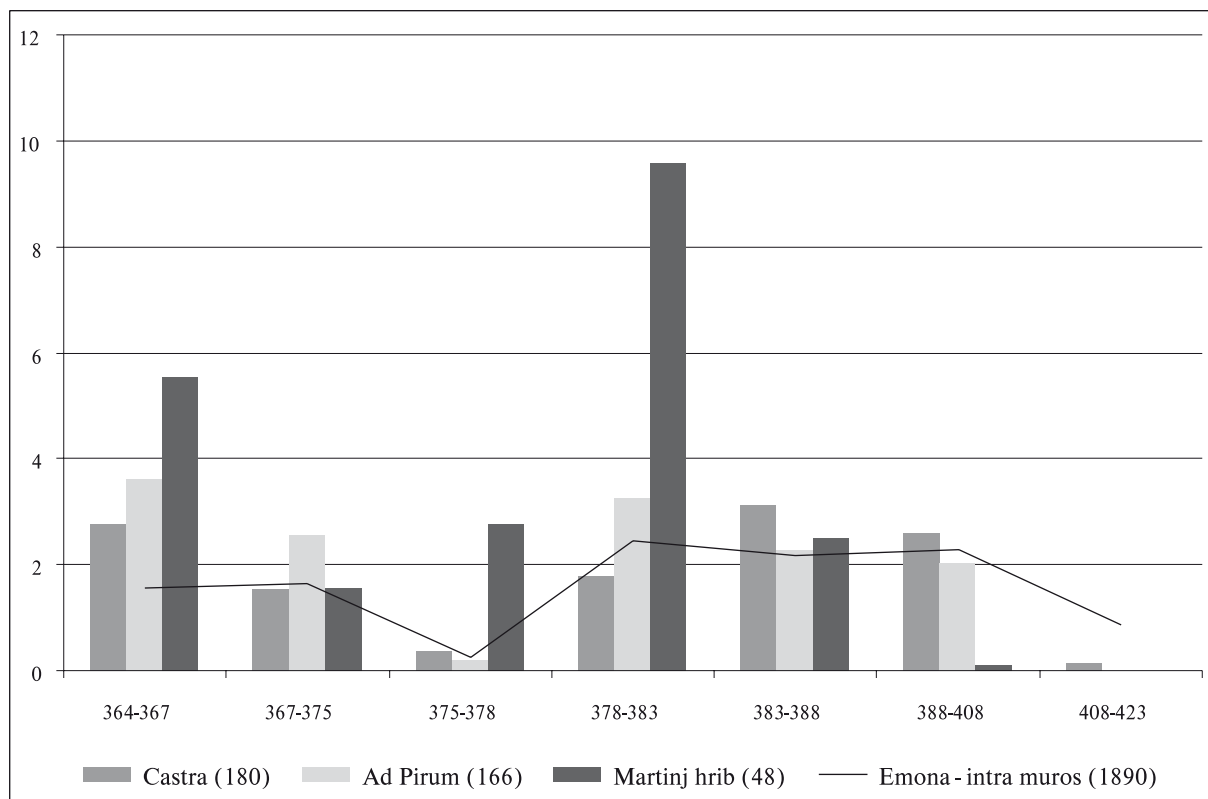

Fig. 12: The annual percentage share of coins from individual minting periods in the period between 364 and 428.
Sl. 12: Procentualni letni delež novcev posameznih obdobij kovanja v času med 364 in 428.

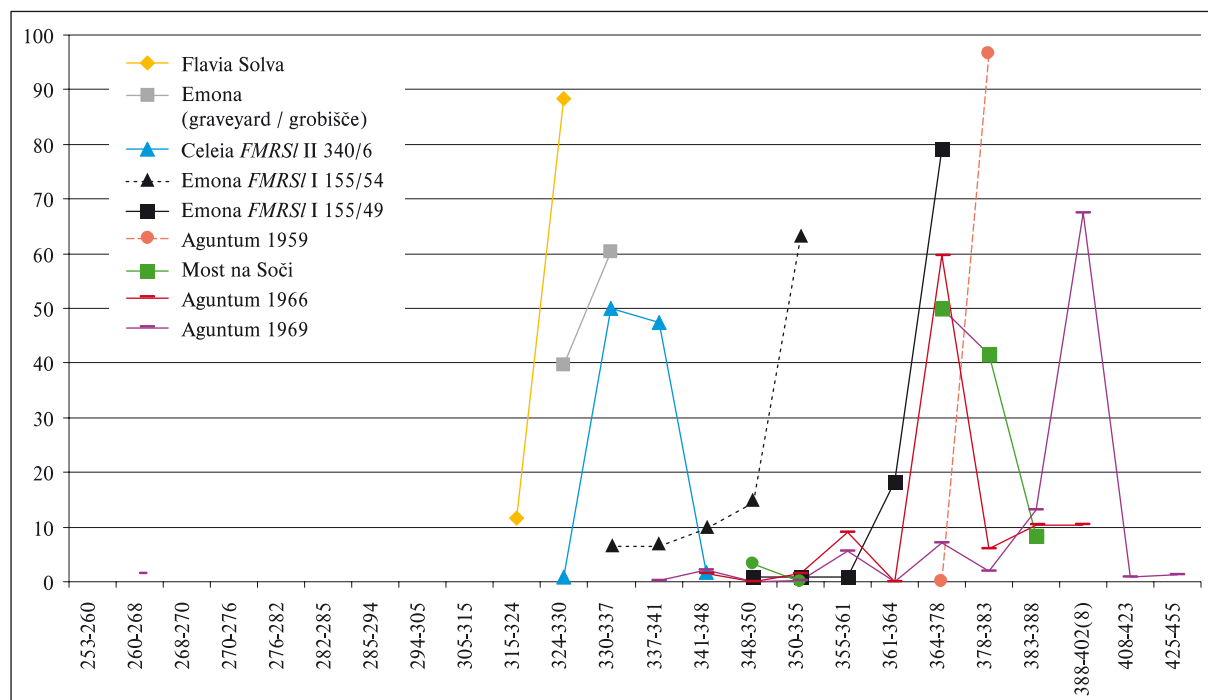

Fig. 13: The percentage representation of coins from individual minting periods in hoard finds of the 4th century.
Sl. 13: Procentualna zastopanost novcev posameznih kovnih obdobij v zakladnih najdbah 4. stoletja.

Tab. 10: The numerical representation of coins from individual minting periods in hoard finds of the 4th century. Only completely documented hoard finds from reliable archaeological contexts are included.

Tab. 10: Številčna zastopanost novcev posameznih kovnih obdobj v zakladnih najdbah 4. stoletja. Upoštevane so samo v celoti dokumentirane zakladne najdbe iz zanesljivih arheoloških kontekstov.

burial / zakop	324/5	after / po 335	347/8	352	after / po 375	after / po 383	after / po 388	406	406 or/ oz. 452*
context / kontekst		purse in grave / denarnica v grobu	room / soba	purse / denar- nica	?	room in arti- san's quarter / prostor v obrtniški četrtri	room / soba	bath / terme	
site / najdišče	Flavia Solva	Emona ^a	Celeia	Emona ^b	Emona ^c	Aguntum 1959	Most na Soči	Aguntum 1966	Aguntum 1969
253-260									
260-268								1	
315-324	74								
324-330	562	19	1						
330-337		29	58	4					
337-341			55	4					1
341-348			2	6				1	9
348-350				9	1	1			
350-355				39	1			1	1
355-361					1			6	24
361-364					22				
364-378					95		6	40	30
378-383						29	5	4	8
383-388							1	7	55
388-408								7	283
408-423									4
425-455									5
Σ	636	48	116	62	120	30	12	67	420

* Karwiese 1974, 68 connects the burial to the destruction of the baths and hence to the deposition of hoard 1966. The hoard would later have supposedly changed owners and a few coins were added to it.

Karwiese 1974, 68 sicer zakop povezuje z uničenjem term in zato z zakopom depoja 1966. Zaklad naj bi pozneje prišel v roke drugega lastnika, ki mu je kasneje dodal še nekaj novcev.

Flavia Solva: Dembski 1975.

Emona^a: FMRSI I 155/57.

Celeia: FMRSI II 340/6.

Emona^b: FMRSI I 155/54.

Emona^c: FMRSI I 155/49.

Aguntum 1959: Karwiese 1974, 54–56.

Most na Soči: FMRSI I 9/5.

Aguntum 1966: Karwiese 1974, 13–18.

Aguntum 1969: Karwiese 1974, 19–47.

3rd century thus actually reflect the monetary circulation in the second half of the 3rd century. The early reform nummi (after 294) disappeared from monetary circulation as early as in the second decade of the 4th century and are thus a good chronological indicator.⁴¹ The composition

of all the hoard finds shows that coins came into everyday circulation at an individual area relatively quickly and – what is most important – relatively quickly also ceased to play a significant role in

the hoards Čentur C (Jeločnik, Kos 1983) and Čentur A (Jeločnik 1973). In hoard Čentur A, which was buried in the middle of 310, in comparison to find Čentur C, which was buried a year earlier (in the middle of 309), the share of earlier unreduced folles decreased by 55.5%.

⁴¹ The rapid disappearance of coinage from circulation is best illustrated by comparison of the composition of

Tab. 11: The percentage share of coin representation from individual minting periods in hoard finds of the 4th century.
 Tab. 11: Procentualni delež zastopanosti novcev posameznih kovnih obdobj v zakladnih najdbah 4. stoletja.

	Flavia Solva	Emona	Celeia	Emona	Emona	Aguntum 1959	Most na Soči	Aguntum 1966	Aguntum 1969
253-260									
260-268								1.5	
315-324	11.6								
324-330	88.36	39.58	0.86						
330-337		60.4	50	6.45					
337-341			47.4	6.45					0.23
341-348			1.72	9.67				1.5	2.14
348-350				14.5	0.83	3.33			
350-355				62.9	0.83			1.5	0.23
355-361					0.83			8.95	5.7
361-364					18.33				
364-378					79.16		50	59.7	7.14
378-383						96.6	41.6	5.97	1.9
383-388							8.33	10.4	13.09
388-408								10.4	67.38
408-423									0.95
425-455									1.19

the everyday life of the inhabitants.⁴² It is thus possible to conclude completely objectively that individual coin finds are also a relatively good and objective chronological indicator of activity during individual periods at individual sites (town, fortress) and cannot be simply rejected by saying that they were in circulation very long and that their function cannot be connected to the period in which they were minted.

THE LATEST COINS IN CIRCULATION

The latest coins from within the fortress of Ad Pirum, which reflect a regular influx of money into circulation, are bronze coins of the type *Salus Reipublicae*, which represent 7% of all coins from the fortress. Bronze coins of this type at the fortress of Castra represent 12% of all coins found at the site. The detailed structure of coins of this type is presented in *tables 12 and 13*.

Both tables reveal that for 77.6% (Ad Pirum) and 70.6% (Castra) of coins of this type it is not possible

to identify in which mint they were minted. At the fortress of Ad Pirum 21% of coins were minted in both Italian mints, Roma and Aquileia, while at the fortress of Castra 28% were minted in the mint closest to the site, Aquileia.⁴³ 59% (Ad Pirum) and 45% (Castra) of coins of this type cannot be assigned to an individual ruler, 77.6% (Ad Pirum) and 71% (Castra) of all coins of this type cannot be assigned a precise location of minting. Thus we are dealing with a typical structure of coinage in circulation in this region. Coins of this type were first minted in 389 in both Italian mints.⁴⁴ They ceased to be minted in the mint of Aquileia in 402, and in the mint of Roma a year later (403).⁴⁵

In the fortress of Ad Pirum, 9% of coins from this period were minted in the name of Honorius, meaning that they were minted from January 393, after he became Augustus. While analyzing coins of

⁴³ A similar structure to coins of the type *Salus Reipublicae* can also be established at Tonovcov grad, where for 72% of the coins the location of minting cannot be determined and 27% of the coins originate from the mint in Aquileia (Kos 2011, 233).

⁴⁴ Kent 1994, 128.

⁴⁵ Kent 1994, 322–323.

⁴² For the composition of hoards in the Balkans, see Duncan 1993.

Tab. 12: The structure of the latest coins at the fortress of Ad Pirum (the type *Salus Reipublicae*).Tab. 12: Struktura najmlajših novcev v trdnjavi *Ad Pirum* (tip *Salus Reipublicae*).

	Valentinianus II	Theodosius I	Arcadius	Honorius	Arcadius or / ali Honorius	Valent. II, Theod. I, Arcadius or / ali Honorius	Σ
Roma	2			1			3 (4.5%)
Aquileia	3		6	2			11 (16.4%)
Cyzicus		1					1 (1.5%)
undetermin- able mint / nedoločljiva kovnica		3	5	3	1	40	52 (77.6%)
Σ	5 (7.5%)	4 (6%)	11 (16.4%)	6 (9%)	1 (1.5%)	40 (59%)	67

Tab. 13: The structure of coins of the type *Salus Reipublicae* in the fortress of Castra.Tab. 13: Struktura novcev tipa *Salus Reipublicae* v trdnjavi *Castra*.

	Valentinianus II	Theodosius I	Arcadius	Honorius	Arcadius or / ali Honorius	Valent. II, Theod. I, Arcadius or/ ali Honorius	Σ
Aquileia	5	3	16			2	26 (28.3)
Alexandria			1				1 (1.1%)
undetermin- able mint / nedoločljiva kovnica	1	6	12	1	5	40	65 (70.6)
Σ	6 (6.5%)	9 (9.8%)	29 (31.5%)	1 (1.1%)	5 (5.4%)	42 (45.6%)	92

the type *Salus Reipublicae* it should be noted that in 393 the eastern mints stopped minting coins of this type, and the same goes for both Italian mints of Roma and Aquileia after Eugenius occupied Italy in the spring of the same year. Both mints again started minting coins in the name of Honorius after the fall of Eugenius in September 394.⁴⁶ The coins of this type conclude the regular influx of money to the fortress of Ad Pirum, where for Honorius' coins from the mints of Roma and Aquileia it cannot be determined whether they were minted before Eugenius' occupation of Italy (briefly in spring 393) or only after his death (from September 394 to 402 for Aquileia or 403 for Roma), the latter seeming more probable.

A solidus of Valentinian III, minted in Ravenna between 430 and 455, and discovered in the area of the fortress, is a completely isolated find that does not prove any continuity of life at Ad Pirum.⁴⁷

In contrast, at the fortress of Castra later bronze coins were also discovered that document the influx of fresh coinage into circulation during the first decades of the 5th century. These consist of a bronze coin of the type *Concordia Auggg* (cross), minted between 404 and 406 in the eastern part of the Empire for Arcadius, Honorius, or Theodosius II,⁴⁸ and four coins of Honorius of the type *Gloria Romanorum II*, minted between 408 and 423.⁴⁹ Bronze coins of this type are characteristic for the monetary circulation in the first decades of the 5th century in Friuli, the western part of Slovenia, and in Istria.⁵⁰

At the forts of Martinj hrib and Lanišče, the regular influx of coinage into circulation concludes with coins of Magnus Maximus from 387–388. At both forts these coins were discovered in layers of

⁴⁶ FMRSI I 13-347.⁴⁹ FMRSI I 13-279, 335; FMRSI III 12-399, 400.⁵⁰ Kos, 2011, 234; Kent 1994, 136. See also Kos 2000, 110.⁴⁶ Kent 1994, 128.⁴⁷ FMRSI I 17/1-353.

Tab. 14: The latest documented coins at the fortresses.

Tab. 14: Najmlajši dokumentirani novci v trdnjavah.

	Lanišče	Martinj hrib	Ad Pirum	Castra	Tarsatica (principia)
387-388	Magnus Maximus AE 4, Spes Romanorum, fortress / trdnjava 387-388 (1x) ^a	Magnus Maximus AE 2, Reparatio Reipub, 387-388 (2x), ^b AE 4, Spes Romanorum, fortress / trdnjava 387-388 (2x) ^c			
388-403		Valent. II, Theod., Arcadius or / ali Honorius, AE 4, Salus Reipublicae (1x) ^d	Honorius, AE 4, Salus Reipublicae, 393-403 (6x) ^e		Valent. II, Theod., Arcadius or / ali Honorius, AE 4, Salus Reipublicae (1x) ^g
408-423				Honorius, AE 3, Gloria Romanorum, 408-423 (4x) ^f	

^a FMRSI I 169-5.^b FMRSI I 168/1-29, 30.^c FMRSI I 168/1-31; FMRSI V 69-4.^d FMRSI III 96-27. The coin was discovered by a metal detector (the data as to whether it was discovered within or outside the fort is also missing) and is thus not completely credible evidence for establishing the end of coinage influx at the fortress. Only the coins FMRSI I 168/1 1-46 were discovered reliably during archaeological excavations within the fort. / Novec je bil odkrit z detektorjem (manjka tudi podatek, ali je bil odkrit znotraj ali zunaj trdnjave), zato ni povsem verodostojen dokument za ugotavljanje prenehanja dotoka denarja v trdnjavo. Med arheološkimi raziskovanji so bili v trdnjavi zanesljivo odkriti le novci FMRSI I 168/1 1-46.^e FMRSI I 17/1-339-341; FMRSI IV 13-282; FMRSI IV 13-283; FMRSI III 15-269.^f FMRSI III 12-399, 400; FMRSI I 13-279; FMRSI I 13-335.^g Bekić 2009, 65.

destruction. At the fort of Martinj hrib a burnt clump of 100 to 150 bronze AE 3 coins minted after 364 was discovered in a layer of burnt remains along with a coin of Magnus Maximus. On a few coins the reverse type *Gloria Romanorum* or *Securitas Reipublicae* can be discerned.⁵¹

The following table 14 shows the latest coins that determine the *terminus post quem* for the interruption in the influx of fresh coinage into circulation at individual forts.

COIN FINDS FROM THE UNDISPUTABLE ARCHAEOLOGICAL CONTEXTS

If an overview of individual coin finds from individual fortresses enables an insight into the

coinage in circulation at an individual fortress and especially its greater or lesser representation in individual minting periods, finds of coins discovered in archaeological contexts are even more important and can be unambiguously connected to the construction or destruction of defence structures (ramparts, defence walls, towers) within the defence system *Claustra Alpium Iuliarum*. Even though small in number, such finds are thus all the more important and their evidence is worth assembling in one place (tab. 15). It must be emphasized again that coins with their minting date establish merely a chronological support for the dating of construction or destruction or burning, i.e. the *terminus ante quem* or the *terminus post quem*. The coins of individual rulers could have been in circulation for a longer period of time and they did not necessarily come from the mint into circulation in a certain area immediately after minting.

⁵¹ FMRSI I 168/2.

Other data about coins, cited by authors in scientific writings, cannot be verified, or the precise contexts from which the coins originate are not given. The data are simply listed (*tab. 16*) as no conclusions can be made from them.

CONCLUSION

The analysis of individual coin finds has unambiguously indicated the first more noticeable activities at the fortresses of *Castra* and *Ad Pirum* in the middle of the second half of the 3rd century. Nevertheless, it would be difficult to connect these activities to the beginning of the construction of both fortresses solely on this basis. For a more detailed chronological determination of when the walls of the *Castra* fortress were built, the coin from the last emission of Gallienus, which was discovered in the central wall mass of tower 12 (*tab. 15: no. 11*), is essential. An antoninianus of Claudius II, minted after his death in 270 (*tab. 15: no. 12*), was found at the edge of the mortar layer within the wall and was interpreted by Osmuk as the remains of building activities on the wall. Based on these finds Osmuk placed the construction of the wall in the period around 270 or to the beginning of the 270s.⁵² Since Gallienus' coin was minted in the mint in Rome in 267/8 and Claudius' coin was minted only after his death in 270, it seems more objective to place the beginning of the wall construction at the *Castra* fortress to the middle of the 270s. This also corresponds to the results of the analysis of the individual coin finds from the fortress of *Castra*.⁵³ N. Osmuk also cited data about 9 well preserved coins discovered in the levelling layer used to fortify the terrain before building the fortress wall.⁵⁴ They range from Septimius Severus⁵⁵ to Probus⁵⁶ and according to Osmuk would confirm the thesis about the construction of the fortress in the 270s.⁵⁷ If her interpretation of the levelling layer is correct, the finds of the above coins would instead indicate later construction of the wall (not before the 280s), since the coin of Probus was minted only in the third emission of the mint of Siscia (in 277). This would also correspond to the

hypothesis of the excavators that simultaneously with the southern wall of the *Castra* fortress or immediately after its completion, buildings I and II were constructed within the wall. The terminus post quem for the buildings' construction are two coins of Aurelianus from the pavement base of the apodyterium within building II or the coin of the emperor Probus from beneath the foundation of building II.⁵⁸ The cited data are much more reliable due to precise circumstances of discovery than the report of P. Petru about the excavation of tower 13 at the *Castra* fortress. In the report he speaks about three coins discovered "by the wall and in the tower" (*tab. 16: no. 3*), which in his opinion would clarify the time in which the fortress walls were built. The latest among the coins he mentions is a nummus of Galerius (305–311), which would thus determine the *terminus post quem* for the wall construction. Unfortunately, Petru does not cite any more detailed circumstances of discovery for these coins.⁵⁹

In the fortress of *Ad Pirum* there are no coin finds from the second half of the 3rd century from archaeological contexts that could be connected to the construction of the walls. The analysis of individual coin finds indicates an intensive representation of coins in the same period as at the fortress of *Castra*, although the coin finds show merely increased activities in the settlement at the pass and not that the walls had already been built at that time. The clump of coins found in a room of the building to the north along the road through the fortress simply documents a fire in the building in the 270s.⁶⁰ There is no evidence to suggest that the fire was the consequence of some hostile activity. It is necessary to mention two small coin hoards from near Verd near Vrhnika and from Ilirska Bistrica,⁶¹ therefore from the immediate vicinity of the barrier system, which have a similar composition and no longer contain coins of Aurelianus.⁶²

A group of coins from the same period was also discovered at the fortification of Gradina above Pasjak (Croatia) and can be connected to the defence system *Claustra Alpium Iuliarum* (*tab. 15: no. 1*).

⁵² Osmuk 1990, 190.

⁵³ See above, p. 276.

⁵⁴ Osmuk 1997, 122.

⁵⁵ *FMRSI* III 12–11.

⁵⁶ *FMRSI* III 12–63.

⁵⁷ Osmuk 1990, 190.

⁵⁸ Osmuk 1997, 127.

⁵⁹ Witschel 2002, 350 n. 155, claims that dating the construction of the walls of *Castra* fortress on the basis of "örtlichen Münzreihen" is "ein reichlich unsicheres Argument".

⁶⁰ *FMRSI* I 17/2.

⁶¹ Verd: *FMRSI* I 206/3. Ilirska Bistrica: *FMRSI* I 77/1.

⁶² See Kos 1986, 131.

No.	Site	Context	Coin	Significance for chronology	References
1	Gradina above Pasjak - fortress	Upper destruction layer in the fortress, "by the foundations of one of the towers".	12 bronze coins discovered in a heap; determinable: Gallienus - sole reign (1x), Claudius II (2x), Quintillus (1x)	<i>Terminus post quem (tpq)</i> for the destruction of the fort (according to Starac the fort was demolished in 270, since there is no coinage of Aurelianus).	Starac 2004, 29; Starac 2009, 286.
2	Zaplana - Strmica	Along the southern inner wall of tower 52.	Constantius II (351-361) (type Fel Temp Reparatio) – determined by A. Šemrov	<i>Terminus ante quem (taq)</i> for the construction of the tower.	Urleb 1962-1964, 186 mentions only an illegible bronze coin; Petru 1972, 345, mentions the find of a coin of Valentinianus I or Valens from 373; <i>FMRSI</i> I 207-1.
3	Ad Pirum – eastern wall along the gate into the fort	On the outer side along the wall in a dark debris layer on mortar, connected to the wall mortar.	Licinius I (312/313)	<i>Taq</i> for the wall construction.	Ulbert 1981, 43; <i>FMRSI</i> I 17/1-85.
4	Ad Pirum – eastern wall	Trench 14 – from building material on the outer side of the wall foundation.	Constantius II, Aq, RIC 208 (352-355)	<i>Tpq</i> for the wall reconstruction.	Mackensen 1981, 136 Nr. 140; <i>FMRSI</i> I 17/1-207.
5	Ad Pirum – SW tower	On the walking surface with traces of fire along the square tower, covered by tower ruins.	Latest coin Mag-nentius (351-352)	<i>Tpq</i> for the demolition of the tower from the first phase.	Svoljšak (manuscript); <i>FMRSI</i> V 9-18.
6	Ad Pirum – SW tower	Excavation on the slope below the SW tower, traces of fire.	All coins from the period 367-375	<i>Tpq</i> for the reconstruction of SW tower.	Svoljšak (manuscript).
7	Ad Pirum – eastern gate tower on the road to the southeast below the fort.	In burnt remains within the tower.	Honorius (Salus Reipublicae)	Dates the burning of the tower.	Ulbert 1981, 35; Mackensen 1981, 139 no. 215.
8	Ad Pirum – western gate tower on the road to the southwest below the fort.	In burnt remains in the northern corner of the gate tower.	Constantius II, Sis, RIC 101 (337-340)	<i>Tpq</i> for the reconstruction of the tower.	<i>FMRSI</i> I 17/1-209. ^a
9	Ad Pirum – western gate tower on the road to the southwest below the fort.	In the burnt layers along the eastern foundation of the gate tower.	Valentinianus I, Valens, or Gratianus (364-378)	<i>Taq</i> for the construction of the tower.	<i>FMRSI</i> I 17/1-300. ^b
10	Castra – tower 2		Gallienus, Roma, RIC 181 K (267-268)	<i>Tpq</i> for the tower construction.	<i>FMRSI</i> III 12-17.
11	Castra – tower 12	In the wall mass of the tower centre.	Gallienus, Roma, RIC 283 K (267-268)	<i>Tpq</i> for the tower construction.	Osmuk 1990, 189; <i>FMRSI</i> III 12-24.
12	Castra – southern wall at tower 12	At the edge of the mortar layer within the walls.	Divus Claudius II, RIC 261 K (270)	<i>Tpq</i> for the wall construction	Osmuk 1990, 189-190; <i>FMRSI</i> III 12-45.

Tab. 15: The numismatic finds from clearly documented archaeological contexts, which can be unambiguously connected to the fortified system.

Tab. 15: Evidenca numizmatičnih najdb iz jasno dokumentiranih arheoloških kontekstov, ki jih je nedvoumno mogoče povezati z utrdbenimi sistemi. Glej tabelo v slovenskem besedilu.

^a Petru 1980–1981, 133, writes that 2 coins of Constantius II were found in the tower on the lower floor surface. P. Petru states in his excavation diary that the coins were found “in the lower layer of ruins and soot which continues under the existing wall” (Archives of AONMS, no. 409). The inventory of finds from 1976 states that the coin (find no. 73) was discovered “in the northern corner of the tower, 65 cm from the eastern wall” (Archives of AONMS, no. 410).

^b See preceding footnote. The inventory of finds from 1976 states that the coin (find no. 78) was found “in a burnt layer along the eastern foundation, 130 cm from the northern wall, 12 cm from the eastern tower wall, at a depth of 88 cm” (Archives of AONMS, no. 410).

Tab. 16: Unreliable data about numismatic finds from archaeological contexts.

Tab. 16: Nezanjesljivi podatki o numizmatičnih najdbah iz arheoloških kontekstov. Glej tabelo v slovenskem besedilu.

No.	Site	Context	Coin	Significance for chronology	References
1	Tarsatica – eastern wall	In the wall mortar.	Valentinianus II, Gratianus, Theodosius I – mints Sis and Sir	Dates the reconstruction of the town wall.	Blečić 2001, 82; Starac 2009, 286.
2	Klana	Coin found in an early Medieval layer at the foot of the “ <i>središnjeg palasa utvrde</i> ”. “ <i>U jezgri ovog palasa</i> ” traces of the foundation of a watchtower from Late Antiquity.	Maxentius I, nummus from 307		Starac 2009, 286.
3	Castra – tower 13	“ <i>am Mauerwerk und im Turme</i> ”	Probus (Ant), Diocletianus (Rad), Galerius (Fol)	“... <i>wahrscheinlich die Aufbauzeit der Stadtmauer erhellen...</i> ”	Petru 1974, 181.

The latest from the group of 12 coins was minted in 270, thus R. Starac conjectures that the fort was destroyed in 270.

L. Bekić, on the basis of coin finds from the Tarsatica principium, believes that it was built in the time of Claudius II (268–270).⁶³ Despite the relatively small number of coin finds from the second half of the 3rd century, *table 4* and graphs (*figs. 4* and *5*) reveal a slightly later increase in the intensity of finds in comparison to the coins from the fortresses of Castra and Ad Pirum. Based on this, it seems more probable that the principium in Tarsatica was built at the end of the 270s or during the 280s. The forts of Martinj hrib and Lanišče were not yet built at that time.

A normal extent of life can be noted at the fortresses of Castra and Ad Pirum until 294, despite the modest representation of coins. An increased influx of coinage into circulation at the fortress

of Ad Pirum is noticeable in the period 315–324, which agrees with the find of a coin of Licinius from 312/313 in an archaeological context that can be connected to the construction of the eastern walls of the fortress (*tab. 15*: no. 3). The documented increased presence of coinage from this period certainly indicates intensive inhabitation of the settlement at the pass, which could, especially in connection to the mentioned coin of Licinius, be interpreted as an increased presence of the army who built the walls of the fortress as early as in the 320s.⁶⁴ The same intensity of coinage presence as, for example, in Emona has been documented for this period at the fortress of Castra. During the 330s the representation of coinage at both fortresses

⁶³ Bekić 2009, 220.

⁶⁴ Mackensen 1981, 149 n. 34, conjectures that in the period of hostilities between Constantine and Licinius I, the “*militärisch – fortifikatorische Sicherung Italiens durch die Claustra Alpium Iuliarum*” was a prevention against the expected aggression of Licinius.

increases greatly, even in comparison to the towns of Emona and Poetovio (figs. 8 and 9), which can be interpreted solely as a reflection of a significantly increased intensity of inhabitation at both fortresses.

Two bronze coins were discovered in the tower on the road to the southwest below the fortress of Ad Pirum in a layer of ruins and burnt remains, which continues under the existing wall: a well preserved centenionalis of Constantius II, minted in Siscia between 337 and 340 (tab. 15: no. 8), and a poorly preserved bronze coin of the type *Securitas Reipublicae*, minted in the period 364–378 (tab. 15: no. 9). P. Petru erroneously mentioned that two coins of Constantius were found at the tower and these coins served him as proof that the tower was burnt down during the battles for this pass in 352 and was subsequently rebuilt in 388.⁶⁵ As the later coin in the lower layer of ruins was minted at an undeterminable time between 364 and 378, the burning of the original tower cannot be related on this basis to the events of 352. The coin of Constantius II can only be used as *terminus ante quem* for the tower construction.

A chronologically corresponding find is a worn bronze coin of Constantius II from the mint in Aquileia, minted between 352 and 355, found in mortar layers along the southeastern wall on the outer side of the fort (tab. 15: no. 4), which would supposedly determine the period of the wall reconstruction.⁶⁶

The construction activities at the wall cannot be connected to military activities during the civil war between Magnentius and Constantius II solely on the basis of a coin find in a previous tower on the road beneath the fortress, yet the fact remains that the analysis of individual coin finds from within the fort Ad Pirum indicates the exceptional influx of coins of Magnentius and Decentius and indirectly the increased presence of their soldiers at the fort.

The latest coins on the original walking surface along the SW tower of the fortress of Ad Pirum, covered by the ruins of the (square) tower from the first phase, would place the destruction of the original tower to the period after 351–352.⁶⁷ In contrast, all coins (except one from the minting period of 351–354)⁶⁸ discovered in the layers of

destruction on the outer southern side of the SW tower were minted in the period 367–375.⁶⁹ It is significant that coins minted after 375 were not discovered in this layer. According to the tower excavator, D. Svoljšak, these coins were lost during the reconstruction of the tower, which was then rebuilt in pentagonal form.⁷⁰

The numerically stronger representation of coins at the principium of Tarsatica in the 4th century only begins with coins minted after 351 and further increased during the Valentinian period. Solely on the basis of the relatively low total number of coins discovered at the principium, the presence of the army at the principium can be conjectured only for the Valentinian period, i.e. in the second half of the 4th century.

A more noticeable presence of coins at the fort of Martinj hrib is documented only for the minting period 351–361 and becomes truly intensive only in the Valentinian period. A similar finding holds true for the fort of Lanišče, where an exceptionally small total number of discovered coins is documented.

On the basis of the coin finds (mainly discovered in destruction layers), it can be established for the fort of Lanišče that coins of the type *Salus Reipublicae*, minted in great numbers after 389, no longer appeared at the site. Thus we can conclude that the fort was demolished in 388 or soon after and was never rebuilt.

A similar conclusion can be reached for the fort of Martinj hrib, where the latest coins were minted between 387 and 388 and were discovered in a layer of burnt remains. In this layer a clump of bronze coins of size AE 3 was also discovered, which points to the violent destruction of the fort in 388 or soon after. A coin of the type *Salus Reipublicae* was found with a metal detector outside the fort and can hardly be used as evidence that coins of this type minted in the period 388–403 had been introduced at the fort.⁷¹

Bekić concludes that the principium Tarsatica was burnt down during the reign of Theodosius or Arcadius or Honorius.⁷²

At the fortress of Ad Pirum an influx of coins of Honorius minted after 394 is also documented, while there are no coins of the type *Gloria*

⁶⁵ Petru 1980–1981, 133.

⁶⁶ Mackensen 1981, 136 no. 140, 150. See also Giesler 1981, 117.

⁶⁷ FMRSI V 9-4; FMRSI V 9-7; FMRSI V 9-17; FMRSI V 9-18.

⁶⁸ FMRSI V 9-20.

⁶⁹ FMRSI V 9-26–30, 32, 33, 35.

⁷⁰ I would like to thank Drago Svoljšak for kindly making this data available to me.

⁷¹ FMRSI III 96–27.

⁷² Bekić 2009, 220.

Romanorum 11, indicating that during the second decade of the 5th century there was no fresh influx of coinage at the fort. At the same time, however, it must be emphasized that there is a great likelihood that Honorius' coins from the mints of Roma and Aquileia at the site were minted only after Eugenius' defeat in September 394 and the end of minting the coins of this type in 402 or 403, rather than being minted in the short period between Honorius becoming Augustus in January 393 and Eugenius' occupation of Italy in the spring of 393. Thus the interpretation that the burnt coins from destruction layers at the fortress of Ad Pirum are connected to the events of the autumn of 394,⁷³ needs to be considered with due caution and scepticism.⁷⁴

⁷³ Mackensen 1981, 151, connects this to the end of the fort Ad Pirum "frühestens während des Jahres 394 oder wenig später".

⁷⁴ Ulbert 1981, 48, states that there are no demolished layers in the fort that could be connected to the final destruction of the fort.

On the basis of unpublished coins discovered in a layer of burnt remains in a structure inside the fort Castra along its eastern wall ("from Constantine to Theodosius"), P. Petru connects the destruction of the structure and the fortress with the events of September 394.⁷⁵ This hypothesis must also be viewed with extreme caution since the excavations were never published. In contrast, coins from the first three decades of the 5th century are represented at the fortress of Castra, thus indicating a significantly longer life at the fortress.

Translation: Maja Sužnik

Abbreviations / Kratice

AONMS = Arheološki oddelek Narodnega muzeja Slovenije, Ljubljana.

FMRSI I = P. Kos, *Die Fundmünzen der römischen Zeit in Slowenien* I, Berlin 1988.

FMRSI III = P. Kos, A. Šemrov, *Die Fundmünzen der römischen Zeit in Slowenien* III, Mainz 1995.

FMRSI IV = A. Šemrov, *Die Fundmünzen der römischen Zeit in Slowenien* IV, Mainz, Ljubljana 1998.

FMRSI V = A. Šemrov, *Die Fundmünzen der römischen Zeit in Slowenien* V, Mainz 2004.

FMRSI VI = A. Šemrov, *Die Fundmünzen der römischen Zeit in Slowenien* VI, Wetteren 2010.

BARTON, R. N. E. 1987, Vertical distribution of artefacts and some post-depositional factors affecting site formation. – In: P. Rowley-Conwy, M. Zvelebil, H. P. Blankholm (eds.), *Mesolithic Northwest Europe: recent trends*, 55–62, Sheffield.

BEKIĆ, L. 2009, Antički numizmatički nalazi (Reperti numismatici di età antica). – In: N. Radić-Štivić, L. Bekić (eds.), *Tarsatički principij. Kasnoantičko vojno zapovjedništvo / Principia di Tarsatica. Quartiere generale d'epoca tardoantica*, 183–225, Rijeka.

BLAND, R. and A. BURNETT (eds.) 1988, *The Normanby Hoard and other Roman coin hoards*. – London.

BLEČIĆ, M. 2001, Prilog poznavanju antičke Tarsatike (Un appunto di conoscenza di Tarsatica antica). – *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 34, 65–122.

CHRISTIE, N. 1991, The Alps as a frontier (A.D. 168–774). – *Journal of Roman Archaeology* 4, 410–430.

CHRISTIE, N. 2008, From the Danube to the Po: Late Roman Defence in Pannonia and Italy. – In: A. Poulter

(ed.), *The Transition to Late Antiquity, on the Danube and Beyond*, Proceedings of the British Academy 141, 547–578, Oxford, New York.

DEGRASSI, A. 1954, *Il confine nord-orientale dell'Italia romana. Ricerche storico-topografiche*, Bern.

DEMBSKI, G. 1975, Ein römischer Münzschatzfund aus Flavia Solva. – *Numismatische Zeitschrift* 90, 7–43.

DEPEYROT, G. 1992, Le système monétaire de Dioclétien à la fin de l'Empire Romain. – *Revue belge de numismatique* 138, 33–106.

DEPEYROT, G. 1999, Zilil I. Étude du numéraire. *Recherches Archéologiques franco-marocaines à Dchar Jdid, Colonia Iulia Constantia Zilil*, Collection de l'école française de Rome 250, Roma.

DUNCAN, G. L. 1993, *Coin Circulation in the Danubian and Balkan Provinces of the Roman Empire AD 294–578*. – London.

GIESLER, U. 1981, Aussagen der Grabungsbefunde. – In: T. Ulbert, *Ad Pirum (Hrušica). Spätromische Passbefestigung in den Julischen Alpen*, Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte 31, 108–120, München.

GÖBL, R. 2000, *Die Münzprägung der Kaiser Valerianus I., Gallienus, Saloninus (253/268), Regalianus (260) und Macrianus, Quietus (260/262)*. – Wien.

GUEST, P. 2007, Coin Circulation in the Balkans in Late Antiquity. – *Proceedings of the British Academy* 141, 295–308.

HORVAT, J. 1990, *Nauportus (Vrhnika)*. – Dela 1. razreda SAZU 33, Ljubljana.

JELOČNIK, A. 1967, Les multiples d'or de Magnence découverts à Emona. – *Revue numismatique* 9, 209–235.

JELOČNIK, A. 1973, *Čenturska zakladna najdba folisov Maksencija in tetarhije / The Centur Hoard: Folles of Maxentius and of the Tetrarchy*. – Situla 12, Ljubljana.

- JELOČNIK, A. and P. KOS 1983, *Zakladna najdba Čentur-C. Folisi Maksencija in tetrarhije / The Čentur-C Hoard. Folles of Maxentius and of the Tetrarchy*. – Situla 23, Ljubljana.
- JOHNSON, S. 1983, *Late Roman Fortifications*. – London.
- KARWIESE, S. 1974, *Aguntum – Das Ende einer Stadt im Spiegel der Münzfunde. Eine numismatisch-archäologisch-historische Untersuchung*. – Wien.
- KENT, J. P. C. 1994, *Roman Imperial Coinage X. The Divided Empire and the Fall of the Western Empire 395–491*. – London.
- KOS, P. 1986, *The Monetary Circulation in the Southeastern Alpine Region ca. 300 B. C. - A. D. 1000 (Denarni obtok na prostoru Jugovzhodnih Alp 300 pr. n. št. - 1000)*. – Situla 24, Ljubljana.
- KOS, P. 1991, *Ig. Najdba antoninijanov tretjega stoletja / Ig. A Hoard of Third Century Antoniniani*. – Situla 29, Ljubljana.
- KOS, P. 1997, Interpretacija (antičnih) novčnih najdb. Metodologija - njene možnosti in pasti (Interpretation of Roman coin finds. Methodology: its potentials and pitfalls). – *Arheološki vestnik* 48, 97–115.
- KOS, P. 2000, The numismatic evidence for the period from the 5th to the 10th centuries in the area of modern Slovenia. – In: R. Bratož (ed.), *Slovenija in sosednje dežele med antiko in karoliško dobo. Začetki slovenske etnogeneze / Slowenien und die Nachbarländer zwischen Antike und karolingischer Epoche. Anfänge der slowenischen Ethnogenese*, Situla 39, 107–118, Ljubljana.
- KOS, P. 2011, Novčne najdbe / Coin finds. – In: Z. Modričan, T. Milavec, *Poznoantična utrjena naselbina Tonovcov grad pri Kobaridu. Najdbe / Late Antique fortified settlement Tonovcov grad near Kobarid. Finds*, Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 24, 221–238, Ljubljana.
- KRMNICEK, S. 2010, *Münze und Geld im frühromischen Ostalpenraum. Studien zum Münzumlauf und zur Funktion von Münzgeld anhand der Funde und Befunde vom Magdalensberg*. – *Kärntner Museumsschriften* 80, Archäologische Forschungen zu den Grabungen auf dem Magdalensberg 17, Klagenfurt.
- MACKENSEN, M. 1981, Die römischen Fundmünzen. – In: T. Ulbert, *Ad Pirum (Hrušica). Spätromische Passbefestigung in den Julischen Alpen*, Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte 31, 131–152, München.
- MARCONI, A. 2002, Tra Adriatico e Danubio nel IV secolo. – In: M. Buora, W. Jobst (eds.), *Roma sul Danubio. Da Aquileia a Carnuntum lungo la via dell'ambra*, Cataloghi e Monografie Archeologiche dei Civici Musei di Udine 6, 173–178, Roma, Udine.
- MARCONI, A. 2004, L'Ilirico e la frontiera nordorientale dell'Italia nel IV secolo d.C. – In: G. Urso (ed.), *Dall'Adriatico al Danubio. L'Ilirico nell'età greca e romana*, Atti del Convegno di Cividale del Friuli, 25–27 settembre 2003, 343–359, Pisa.
- MIŠKEC, A. 2011, The double solidus of Magnentius. – In: N. Holmes (ed.), *Proceedings of the XIVth International Numismatic Congress Glasgow 2009*, 822–826, Glasgow.
- NAPOLI, J. 1997, *Recherches sur les fortifications linéaires romaines*. – Roma.
- NAPOLI, J. and R. REBUFFAT 1993, *Clausurae*. – *La frontiere, Travaux de la Maison de l'Orient* 21, 35–43.
- OSMUK, N. 1990, Obzidje rimske utrdbे Castra v Ajdovščini (Die Ummauerung der römischen Befestigung Castra in Ajdovščina). – *Arheološki vestnik* 41, 183–198.
- OSMUK, N. 1997, Ajdovščina - Castra. Stanje arheoloških raziskovanj (1994) (Ajdovščina - Castra. Forschungsstand (1994)). – *Arheološki vestnik* 48, 119–130.
- PETRU, P. 1972, Novejše arheološke raziskave *Claustra Alpium Iuliarum* in kasnoantičnih utrdb v Sloveniji (Recenti ricerche archeologiche delle *Claustra Alpium Iuliarum* e delle fortificazioni tardo antiche in Slovenia). – *Arheološki vestnik* 23, 343–366.
- PETRU, P. 1974, Ajdovščina: neue Ausgrabungsergebnisse. – In: E. Birley, B. Dobson, M. Jarret (eds.), *Roman Frontier Studies 1969. Eighth International Congress of Limesforschung*, 178–184, Cardiff.
- PETRU, P. 1980–1981, Eine bisher unbekannte Römerstrasse und die Sperrmauer auf der Hrušica (Ad Pirum). – *Archaeologia Iugoslavica* 20–21 (1983), 132–135.
- PRÖTTEL, P. M. 1996, *Mediterrane Feinkeramikimporte des 2. bis 7. Jahrhunderts n. Chr. im oberen Adriaraum und in Slowenien*. – *Kölner Studien zur Archäologie der Römischen Provinzen* 2, Espelkamp.
- REECE, R. 1977, Coins and Frontiers – Or Supply and Demand. – *Akten des XI. Internationalen Limeskongresses*, 643–666, Budapest (= Reece 2003, 168–169).
- REECE, R. 2003, *Roman Coins and Archaeology. Collected Papers*. – Wetteren.
- SCHACHINGER, U. 2006, *Der antike Münzumlauf in der Steiermark*. – Wien.
- STARAC, R. 2004, Prikaz rezultata pokusnih arheoloških istraživanja na Gradini kod Pasjaka. – In: *Umjetnost na istočnoj obali Jadrana u kontekstu europske tradicije. Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Opatici u svibnju 1992. posvećenog djelu prof. dr. Radmile Matejčić*, 27–35, Rijeka.
- STARAC, R. 2009, Liburnijski limes – arheološko-konzervatorski radovi na Lokalitetima Vranjeno i Za Presiku (Limes Liburnico – Ricerche archeologiche e lavori di recupero nelle località di Vranjeno e Za Presikom). – In: N. Radić-Štivić, L. Bekić (eds.), *Tarsatički principij. Kasnoantičko vojno zapovjedništvo / Principia di Tarsatica. Quartiere generale d'epoca tardoantica*, 275–287, Rijeka.
- ŠAŠEL, J. 1971, The Struggle between Magnentius and Constantius II for Italy and Illyricum. – *Živa antika* 21, 205–216 (= *Opera Selecta*, Situla 30, Ljubljana 1992, 716–727).
- ULBERT, T. 1981, *Ad Pirum (Hrušica). Spätromische Passbefestigung in den Julischen Alpen*. – Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte 31, München.
- URLEB, M. 1962–1964, Strmica nad Vrhniko. – *Varstvo spomenikov* 9 (1965), 185–186.
- VANNESSE, M. 2007, I claustra Alpium Iuliarum: Un riesame della questione circa la difesa del confine Nord-Orientale dell'Italia in epoca tardo romana. – *Aquileia Nostra* 78, 313–339.
- VANNESSE, M. 2010, *La défense de l'Occident romain pendant l'Antiquité tardive*. – Collection Latomus 326, Bruxelles.
- VONDROVEC, K. 2003, *Die antiken Fundmünzen von Ovilavis/Wels*. – Wien.
- VONDROVEC, K. 2005, Der Numismatische Fingerabdruck. – *Mitteilungen der Österreichischen Numismatischen Gesellschaft* 45, 176–195.

VONDROVEC, K. 2007, Gesamtdarstellung und Auswertung der antiken Fundmünzen im Museum Carnuntinum. – In: M. Alram, F. Schmidt-Dick, *Numismata Carnuntina. Forschungen und Material*, Die Fundmünzen der

römischen Zeit in Österreich, Abt. III, Niederösterreich, Bd. 2, 55–340, Wien.

WITSCHHEL, C. 2002, Meilensteine als historische Quelle? Das Beispiel Aquileia. – *Chiron* 32, 325–393.

Gradnja in opustitev obrambnega sistema *Claustra Alpium Iuliarum* v luči numizmatičnega gradiva

UVOD

Medtem ko je N. Osmuk na podlagi novčnih najdb v maltni sredici stolpov argumentirano umestila gradnjo stolpov in obzidja trdnjave *Castra* v drugo polovico 3. stoletja, je T. Ulbertu kot *terminus ante quem* izgradnje obzidja trdnjave *Ad Pirum* služil bronasti novc Licinija I. iz leta 312/313, ki je bil odkrit na plasti malte na zunanji strani obzidja kastela.¹ Kljub tako odločilnim argumentom se v strokovni literaturi pojavlja vrsta različnih hipotez o času izgradnje obrambnega sistema *Claustra Alpium Iuliarum*.

Številni avtorji sledijo Ulbertovim ugotovitvam in postavljajo začetek gradnje obzidja trdnjave *Ad Pirum* oziroma celotnega sistema *Claustra Alpium Iuliarum* v obdobje Konstantina (306–337).² Johnson tudi domneva, da bi bile trdnjave *Nauportus*, *Tarsatica* in *Castra* lahko osnovane že v obdobju Dioklecijana (284–305).³ Vannesse ugotavlja, da bi bile lahko prve utrdbe zgrajene že v času notranjih konfliktov med letoma 307 in 314.⁴ Nekateri avtorji pa zastopajo stališče, da je bil obrambni sistem zgrajen šele v drugi polovici 4. stoletja.⁵ Pri tem se opirajo na zapis Ambrozija *De obitu Valentiniani* 4, ki naj bi se nanašal na podrobneje neugotovljiv dogodek leta 392. Ambrozij omenja namreč izraz *vallum*, kar interpretirajo kot dokaz, da pred tem grajenega zidu ni bilo.⁶ Pri postavljanju *terminus post quem* izgradnje obrambnega zidu se dodatno sklicujejo na istega avtorja (Ambros., *De excessu fratris* I 31 (Migne XVI col. 1356 sg.)), ki omenja,

da so Italijo leta 374 pred vdorom Kvadov in Sarmatov zavarovali z lesenimi barikadami, kar naj bi dokazovalo, da tedaj še niso bile zgrajene zidane obrambne strukture.⁷

Pri tem nekateri avtorji bodisi ne upoštevajo novčnih najdb oziroma njihovih analiz in interpretacij ter izražajo dvom, da so te lahko verodostojen kazalnik časa izgradnje oziroma življenja posameznih trdnjav.⁸

Zato se zdi primerno, da na enem mestu predstavimo vso numizmatično evidenco, ki je na voljo in je pomembna za datiranje izgradnje obrambnih zidov, stolpov in trdnjav v sklopu linearne obrambe *Claustra Alpium Iuliarum*, in jo poizkušamo kritično ovrednotiti.

Pri tem navajam razpoložljive podatke za gradbene strukture na sami liniji obrambe ter podatke o trdnjavi *Castra* v njenem neposrednem zaledju.

K METODOLOGIJI

Običajno se predpostavlja, da novčne najdbe s posameznega najdišča (ki so le del nekoč na najdišču izgubljenega denarja) dokazujejo intenzivnost njegove poselitve ter njegov gospodarski razcvet.⁹ Večje število novcev nekega obdobja bi tako odražalo intenzivnejšo poselitev oziroma gospodarsko stabilnost, upad števila najdenih novcev po posameznih kovnih obdobjih pa naj bi bil posledica politične nestabilnosti in padca gospodarske blaginje. Manjkrat se izpostavlja, da je povečana zastopanost novcev v obtoku lahko tudi posledica izrednega dogodka, zaradi katerega je ostalo v zemlji več novcev (npr. požara, ki ni nujno posledica sovražnega delovanja).

¹ Osmuk 1990, 189–190; Ulbert 1981, 43.

² *Ad Pirum*: Johnson 1983, 217. Obrambni sistem *Claustra Alpium Iuliarum*: Christie 2008, 566.

³ Johnson 1983, 218.

⁴ Vannesse 2007, 315, 320; Vannesse 2010, 307, 312; Marcone (2004, 353) dvomi, da bi lahko sistem deloval že v času Dioklecijana.

⁵ Marcone 2002, 175.

⁶ Napoli, Rebuffat 1993, 41.

⁷ Degrassi 1954, 139; Marcone 2002, 176; Napoli 1997, 283.

⁸ Napoli (1997, 282) npr. ne upošteva analize novčnih najdb s Hrušice, ki jo je izdelal Mackensen 1981; Witschel 2002, 350 op. 155.

⁹ Reece 2003, 169.

Pri analizi novčnih najdb in njihovi interpretaciji se moramo zavedati, da lahko preglednice, ki prikazujejo delež novcev posameznih kovnih obdobij, podajo predvsem podatke o njihovi zastopanosti v teh obdobjih, ne morejo pa nam pojasniti, kdaj točno so ti novci prišli v obtok na posamezno najdišče oziroma kako dolgo so bili v uporabi, preden so bili izgubljeni.¹⁰ Kovanja denarja namreč ne moremo in ne smemo enačiti s časom njegove uporabe.

Predvsem v pozni antiki so si sledile denarne reforme, ki so uvajale kovanje novih vrst denarja. Pomembnejše denarne reforme so bile izpeljane v letih 294, 348, 364, 408.¹¹ Z uvedbo novih vrst denarja je stari denar največkrat začel izginjati iz obtoka (saj je njegova kupna vrednost postala nižja od dejanske), neredko pa so z dekretom izrecno prepovedali nadaljnjo uporabo nekaterih vrst denarja (npr. leta 354).¹² Precej jasno sliko o denarju v obtoku v nekem obdobju podajajo novčne zakladne najdbe, predvsem tiste, ki so ohranjene v celoti in ki jih lahko povežemo s hitrim zakopom trenutnega premoženja oziroma z naključno izgubo (zakop zaradi bližajoče se nevarnosti, naključna izguba mošnjička itd.). Zakladne najdbe, ki so bile zakopane zaradi ekonomskih razlogov (namenskega hranjenja denarja višje vrednosti) oziroma povezane s financiranjem vojske (npr. vojaška blagajna), niso primerne za namen ugotavljanja dolžine kroženja posameznih vrst denarja v obtoku.

Ilustrativni pa so lahko nekateri arheološki depoziti oziroma stratigrafske enote, ki kažejo, da so lahko novci v obtoku (tudi zaradi ponovne uporabe) krožili zelo dolgo obdobje.¹³ Novčne najdbe iz nekaterih stratigrafsko zaključenih celot namreč pričajo, da so novci lahko krožili v obtoku tudi 30 do 50 let,¹⁴ vendar teh ugotovitev ni mogoče posploševati.

Objektivna povednost novčnih najdb bi bila mogoča v primeru, da izhajajo iz kvalitetnih arheoloških raziskovanj, kjer je vodena nadvse skrbna dokumentacija o zaključenih in nekontaminiranih stratigrafskih enotah. Pa tudi v takem primeru je potrebna izjemna previdnost pri vrednotenju novčnih najdb. Malo je namreč verjetno, da bi bronasti novc Jube II. iz let 22–24 lahko igral kakršno koli vlogo v denarnem obtoku v času 393–408, kot bi

sicer lahko sklepali na podlagi stratigrafske enote 6346 v mestu Zilil v Maroku.¹⁵ Tudi sicer nam novci iz določene stratigrafske enote (pri čemer je treba eliminirati vse možnosti njene kontaminacije) povedo le, da so starejši novci še vedno krožili oziroma bili ponovno uporabljeni v obtoku, tako dejstvo pa ne razloži, kdaj so novci dejansko (ponovno?) prišli v obtok na posamezno najdišče.

Potrebna je objektivna primerjalna analiza za posamezna širša območja, ki nazorno pokaže značilnosti denarnega obtoka.

Na obrambnem sistemu *Claustra Alpium Iuliarum* so arheološka raziskovanja potekala predvsem v sedemdesetih in osemdesetih letih 20. stoletja. Tedaj so raziskovali z luščenjem arbitrarno določenih planumov, ki so pogosto presekali stratigrafsko enovite sloje. Na specifičnem kraškem kamnitem in gozdnatem terenu, kjer predvsem poteka zaporni sistem, je obilje vegetacije (razraščeni koreninski sistemi) tudi vzrok za številne tafonomske procese, ki so vplivali na spremembe na najdiščih, zaradi česar je težko slediti stratigrafskim enotam.¹⁶ Dodatno težavo predstavljajo na številnih najdiščih izvedena predhodna slabo (ali pa sploh ne) dokumentirana arheološka raziskovanja izpred druge svetovne vojne, posledica česar je nemalokrat že uničena stratigrafija.

Tudi na arheološko najbolj raziskanem najdišču, v trdnjavi *Ad Pirum*, je težko povsem zanesljivo uvrstiti drobne najdbe v posamezne stratigrafske enote, ki se druga od druge še najbolj ločijo po žganinskih plasteh.¹⁷

V pričujočem prispevku podajam le evidenco in interpretacijo novčnih najdb, izsledkov pa namenoma ne skušam povezovati z zgodovinskimi dogodki, o katerih poročajo pisni viri.

POSAMIČNE NOVČNE NAJDBE

Od prvotnih objav novcev s posameznih najdišč se je število odkritih v trdnjavi *Castra* (358¹⁸ : 945) potrojilo oziroma povečalo za približno petkrat (*Ad Pirum*, 219¹⁹ : 1177), tako da je današnja slika prisotnosti novcev posameznih obdobij izjemno verodostojna in je ni mogoče zavriniti kot nereprezentativne.

¹⁰ Vondrovec 2003, 29.

¹¹ O reformah 4. st. Depeyrot 1992.

¹² Cod. Theod. IX 23. 1 (8. marec 354).

¹³ Depeyrot 1999.

¹⁴ Depeyrot 1999; Guest 2007.

¹⁵ Depeyrot 1999, 159.

¹⁶ Barton 1987.

¹⁷ Giesler 1981, 115–120; nasprotno Pröttel 1996, 136.

¹⁸ Kos 1986, 196.

¹⁹ Mackensen 1981.

Grobo sliko o rimskodobnem denarju v obtoku v trdnjavah *Castra* (Ajdoščina) in *Ad Pirum* (Hrušica), v principiju v Tarsatici (Rijeka) ter v malih trdnjavah Martinj hrib in Lanišče prikazuje že deleži novcev po stoletjih (*tab. 1; sl. 1*). Iz notranjosti kastela *Nauportus* (danes Gradišče na Vrhniki) imamo podatke le o 7 novcih, ki onemogočajo kakršne koli sklepe.²⁰

Primerjave deležev zastopanosti novcev so zelo izpovedne, čeprav moramo upoštevati, da je iz principija v Tarsatici dokumentirano majhno število določljivih novcev (66), v trdnjavi na Lanišču pa je bilo odkritih zgolj 10. Opazna je sorodnost v gibanju intenzivnosti denarnega obtoka v trdnjavah *Castra* in *Ad Pirum*. Izjemno majhen je delež novcev prvega in drugega stoletja ter prve polovice 3. stoletja, na osnovi česar bi lahko sklepali na zanemarljivo vsakodnevno aktivnost oziroma prisotnost prebivalstva. Šele v sredini 3. stoletja se s samostojno Galijenovo vlado (260–268) poveča število novcev v obtoku. Groba primerjava nadalje pokaže, da se intenzivnost denarnega obtoka v trdnjavah *Castra* in *Ad Pirum* poveča spet v sredini prve polovice 4. stoletja in doseže vrh v drugi polovici 4. stoletja. Nasprotno opazno odstopa slika intenzivnosti denarnega obtoka v trdnjavi Martinj hrib s skoraj 90-odstotno zastopanostjo novcev iz druge polovice 4. stoletja, kar dokazuje bistveno poznejši začetek aktivnosti v trdnjavi in kaže na njeno bistveno poznejšo izgradnjo. Podobno lahko ugotovimo za trdnjavo Lanišče, čeprav je bilo tu med arheološkimi raziskovanji odkritih le 6 novcev. Zdi se, da zastopanost novcev, odkritih na tarsatijskem principiju, odraža dva vrhunca intenzivnosti: v drugi polovici 3. stoletja in v drugi polovici 4. stoletja, in prav zato odstopa od vrednosti v trdnjavah *Castra* in *Ad Pirum*.

Podrobnejši pregled številčne in procentualne zastopanosti vseh določljivih rimskih novcev po ožje omejenih obdobjih kovanja v trdnjavah *Castra*, *Ad Pirum*, Lanišče in Martinj hrib ter tarsatijskem principiju podajata naslednja tabela (*tab. 2*) in na njeni osnovi izdelan grafikon (*sl. 2*).

Primerjava procentualne zastopanosti novcev posameznih obdobj (*tab. 3; sl. 3*) se s skoraj petkratnim povečanjem števila dokumentiranih novcev iz notranjosti trdnjave *Ad Pirum* skorajda ne spremeni. To kaže na to, da že razmeroma nizko število novcev z nekega omejenega najdišča razmeroma točno odraža vzorec nekdanjega denar-

nega obtoka,²¹ odstopanja deleža novcev nekaterih obdobj kovanja pa so posledica mikrolokacij, kjer so bili novci izkopani oziroma najdeni.²²

Za trdnjavo *Ad Pirum* upoštevamo skupne podatke o vseh novcih, najdenih v trdnjavi, ter jih primerjamo s tremi skupinami novcev, odkritih v trdnjavi. Upoštevamo novce, odkrite pri arheoloških raziskavah med letoma 1971 in 1973 južno od ceste skozi trdnjavo,²³ novce z arheoloških raziskovanj med letoma 1975 in 1979, ki so zajela območje spodnjega dela trdnjave severno od ceste, ter novce, ki so bili v osemdesetih letih 20. stoletja odkriti z detektorjem kovin predvsem na območju severnega spodnjega dela trdnjave, ki je bil pred tem arheološko raziskan.

Primerjava procentualne zastopanosti novcev posameznih obdobj kovanja na grafikonu (*sl. 3*), ki upošteva vse dokumentirane novce iz trdnjave ter novce prej omenjenih treh skupin, pokaže v glavnem podobna gibanja zastopanosti denarja v obtoku z nekaterimi manjšimi odstopanji, predvsem v obdobjih kovanja 270–276, 350–355, 364–378 ter 383–388.

Če primerjamo zgolj podatke o novcih, odkritih pri arheoloških raziskavah južnega dela trdnjave (med letoma 1971–73), in novcih, izkopanih med letoma 1975–79 v severnem spodnjem delu trdnjave, ugotovimo, da so odstopanja posledica mikrolokacij v okviru trdnjave, iz katerih novci izhajajo.²⁴ V južnem delu trdnjave je bilo odkritih več novcev iz obdobja 270–276, manj novcev iz obdobja 350–355 in 364–378, več novcev obdobja 383–388 ter ponovno manj novcev iz obdobja 388–403.

NOVCI DRUGE POLOVICE 3. STOLETJA

Ker kaže grafikon (*sl. 2*) prvo znatnejšo prisotnost novcev šele po sredini 3. stoletja, podajamo podrobnejšo analizo novcev tega obdobja.

Zastopanost novcev druge polovice 3. stoletja po posameznih kovnih obdobjih prikazujeta tabela in na njeni podlagi izdelan grafikon (*tab. 4; sl. 4*).

Če predstavlja grafikon (*sl. 4*) procentualni delež novcev posameznega vladarja, pa objektivnejšo

²¹ Podobno ugotavlja za novce iz noriškega mesta *Ovilavis* Vondrovec 2003, 27. O metodologiji interpretacije novčnih najdb z vso najnovejšo relevantno literaturo Krmnec 2010, 25–34.

²² Polovica vseh dokumentiranih novčnih najdb (490 novcev) iz trdnjave je bila odkrita na njeni v trdnjavi po končanih arheoloških izkopavanjih.

²³ Mackensen 1981.

²⁴ Glej tovrstne primerjave pri Vondrovec 2005.

²⁰ Horvat 1990, 92.

sliko intenzivnosti dotoka novcev posameznih kovnih obdobij v obtok prikazuje grafikon (sl. 5), pri katerem je upoštevana tudi dolžina trajanja kovanja denarja posameznega vladarja.²⁵

Na podlagi primerjave zgolj procentualnega deleža novcev na posameznem najdišču lahko ugotovimo, da se redni dotok denarja v obtok začne z novci iz časa samostojne Galijenove vlade (260–268). Nanje odpade tudi največji delež med vsemi novci druge polovice 3. stoletja (sl. 4). Upošteva se tudi dolžino posameznih kovnih obdobij pa imajo največji delež novci Klavdija II., kar je sicer običajen pojav,²⁶ vendar pa je njihov delež kljub vsemu nižji kot v bližnjih mestih Emona in Petoviona.²⁷ Nato se do Dioklecijanove denarne reforme leta 294 gibanje intenzivnosti denarnega obtoka ne razlikuje od drugih najdišč. Izstopa *Tarsatica*, kjer prevladujejo novci obdobja 270–276, vendar moramo upoštevati nizko skupno število novcev druge polovice 3. stoletja, ki so bili odkriti v principiju. Z vso previdnostjo bi zato lahko rekli, da se aktivnosti v tarsatijskem principiju pričnejo nekoliko pozneje kot v trdnjavah *Castra* in *Ad Pirum*.

Zastavlja pa se vprašanje, kdaj so novci iz časa samostojne Galijenove vlade dejansko prišli v trdnjavi *Castra* in *Ad Pirum*. Med njimi je veliko novcev, ki so zelo dobro ohranjeni in njihove prisotnosti ni mogoče interpretirati, kot da so v obe trdnjavi zašli šele konec 3. ali v zgodnjem 4. stoletju.²⁸

V zvezi s tem vprašanjem prikazuje zanimivo sliko tudi zastopanost novcev Galijena iz časa skupne (253–260) in samostojne vlade (260–268) po posameznih emisijah²⁹ (sl. 6). Za primerjavo navajam še podatke o zastopanosti Galijenovih novcev posameznih emisij v zakladni najdbi Ig, ki ponuja številčno močno (in zato objektivno) primerjavo³⁰ (tab. 5).

Čeprav 28 % (*Castra*) oziroma 24 % (*Ad Pirum*) Galijenovih novcev zaradi slabe ohranjenosti ni mogoče podrobneje opredeliti, je slika vendarle povedna. Upošteva se razmeroma nizko število Galijenovih novcev, odkritih v trdnjavi *Castra*, so

na obeh najdiščih zastopane tudi zgodnje emisije samostojne Galijenove vlade (260–268), medtem ko so v trdnjavi *Ad Pirum* skromno zastopani že tudi novci skupne vlade cesarjev Valerijana in Galijena (253–260). Na prvi pogled večja zastopanost novcev poznejših emisij (264–268) je zgolj odraz državne monetarne politike,³¹ kar je mogoče razbrati tudi iz analize Galijenovih novcev v najdbi Ig, ki kaže podoben delež novcev zgodnjih in poznejših emisij samostojne Galijenove vlade (sl. 7).³²

Ker je *terminus post quem* zakopa zaklada Ig leto 273,³³ lahko na podlagi obeh grafikonov ugotavljamo, da so bili tudi Galijenovi novci iz obeh trdnjav v veliki meri v tamkajšnjem obtoku že sredi sedemdesetih let 3. stoletja. Vsaj za trdnjavo *Ad Pirum* je za ugotavljanje časa obtoka Galijenovih novcev indikativen tudi mali zaklad (vsebinska mošnjička?) antoninijanov, ki so bili najdeni na kupu v sondi 24 na tlaku v objektu, uničenem v požaru.³⁴ Številčno sicer skromna najdba je zelo kompaktna, saj vsebuje le dobro ohranjene antoninijane Galijena in Klavdija II., kovane v obdobju 257–270, in je ostala v zgozrelem poslopju, preden bi lahko vanjo zašli novci Avrelijana, ki so sicer v trdnjavi dobro zastopani.

Aktivnosti v trdnjavah *Castra* in *Ad Pirum* je na podlagi analize sporadičnih novčnih najdb tako mogoče postaviti že vsaj v sredino druge polovice 3. stoletja. Nizkega števila novcev iz obdobja 276–294 ni mogoče interpretirati kot prekinitev dotoka denarja v obtok po letu 276,³⁵ saj je to dejstvo – kot kažejo primerjalni podatki za Emono in Petoviono – splošen pojav, ki je zgolj odraz aktivnosti državnih kovnic v določenih obdobjih.³⁶

NOVCI PRVE POLOVICE 4. STOLETJA

Zastopanost novcev, kovanih po Dioklecijanovi denarni reformi leta 294, prikazuje tabela 6. Le v trdnjavah *Castra* in *Ad Pirum* je dokumentirano dovolj veliko število novcev za objektivno analizo. Za primerjavo podajamo tudi podatke o novcih iz Emone in Petovione. Iz obdobja prve tetrahije (294–305) so v trdnjavi *Ad Pirum* dokumentirani 4 numi, v trdnjavi *Castra* pa 1 *nummus* ter

²⁵ Če podrobneje pojasnimo: 34 novcev dvoletnega obdobja kovanja predstavlja veliko večjo intenzivnost novčnih najdb kakor 69 novcev osemletnega obdobja; Kos 1997, 100 ss.

²⁶ Prim. npr. podatke za nekatera mesta v Panoniji: Kos 1986, 100 tab. 17; Vondrovec 2007, 149–150.

²⁷ Kos 1986, 94 tab. 13. Za Flavia Solva glej Schachinger 2006, 117, 118.

²⁸ Za problematiko glej Kos 2011, 229–231.

²⁹ Göbl 2000.

³⁰ Kos 1991.

³¹ Prim. tudi Schachinger 2006, 117.

³² Glej tudi zastopanost posameznih emisij novcev samostojne Galijenove vlade v zakladih Normanby in Cunetio; Bland, Burnett 1988, 120 tab. 4.

³³ Kos 1991.

³⁴ FMRSI I 17/2.

³⁵ Tako Mackensen 1981, 146.

³⁶ Glej tudi Vondrovec 2005, 189 op. 30.

7 bronastih novcev nižje vrednosti (radiatov). Delež v tem obdobju kovanih novcev je sicer precej nižji kot v bližnjih mestih Emoni oziroma Petovioni (sl. 8). Že v naslednjem kovnem obdobju 305–315 pa se delež novcev iz obeh trdnjav izenači z deležem, kot je dokumentiran v Emoni. Po tem kovnem obdobju se zastopanost novcev v trdnjavi *Ad Pirum* poveča in preseže celo delež novcev istega obdobja v Emoni. V obeh trdnjavah je še intenzivnejša prisotnost novcev iz obdobja 330–341 in močno presega primerjalne vrednosti iz Emone in Petovione. To dejstvo še zlasti izstopa na grafikonu (sl. 9), ki upošteva dolžino trajanja kovnega obdobja. To pomeni, da je v obtok v obe trdnjavi prišlo nadpovprečno veliko denarja, kovanega v omenjenih obdobjih. Zaradi nizkega deleža novcev obdobja 294–330 v trdnjavi *Castra* (ki pa je podoben deležu novcev tega obdobja v Emoni) bi lahko sklepali na intenzivnejši dotok denarja v obtok šele v štiridesetih letih 4. stoletja, medtem ko so v trdnjavi *Ad Pirum* prisotni tudi novci obdobja po 315 (315–320 = 24 novcev; 320–324 = 39 novcev).

NOVCI DRUGE POLOVICE 4. STOLETJA

Zanimiv je podrobnejši pregled zastopanosti novcev dveh desetletij med 341 in 361 (tab. 7).³⁷ Delež oziroma intenzivnost prisotnosti novcev v obeh trdnjavah v tem času sta podobna, bistveno pa v primerjavi s trdnjavo *Castra* odstopa v trdnjavi *Ad Pirum* povečana prisotnost novcev obdobja 350–354. Ta sicer ne odstopa od deleža novcev tega obdobja kovanja v Emoni in Petovioni (sl. 10).

Pomembno informacijo nam dajo novčne najdbe obdobja 350–355, obdobja torej, v katerem si je oblast na zahodu imperija prilastil uzurpator Magnencij.³⁸ V obeh trdnjavah so namreč novci, kovani v imenu Magnencija in njegovega brata Decencija, med vsemi novci tega obdobja zastopani z znatnimi 48 % (*Castra*) oziroma 42 % (*Ad Pirum*) (tab. 8). Primerjava z deležem Magnencijevih novcev v Emoni, kjer je sicer dokumentirana prisotnost Magnencijeve vojske,³⁹ kaže precej

manjšo zastopanost, le 16-odstotno, medtem ko je v Petovioni ta delež še bistveno nižji. Izjemno visok delež novcev, kovanih v imenu Magnencija in njegovega brata Decencija, prav v teh dveh trdnjavah je indikativen kazalnik povečane prisotnosti Magnencijeve vojske.⁴⁰

Zastopanost novcev posameznih kovnih obdobj v času med 364 in 423 prikazujejo tabela 9 ter grafikona (sl. 11, 12).

V trdnjavah *Castra* in *Ad Pirum* lahko opazimo podobna gibanja intenzivnosti denarnega obtoka kot v Emoni z izjemo intenzivnejše prisotnosti denarja, kovanega v obdobju 364–367 v obeh trdnjavah. Izstopa slika zastopanosti denarja v obtoku v trdnjavi na Martinj hribu, ki kaže izrazito povečano prisotnost novcev iz obdobja 375–383, nato pa se izenači s sliko denarnega obtoka v obeh trdnjavah.

Ponovno se postavlja vprašanje, kdaj so novci posameznih kovnih obdobj prišli v obtok v trdnjave *Castra*, *Ad Pirum* in Martinj hrib. Analiza zakladnih novčnih najdb 4. stoletja na prostoru jugovzhodnih Alp jasno kaže, da so bili novci, potem ko so bili kovani, razmeroma hitro v uporabi na posameznih najdiščih, obenem pa sestav zakladnih najdb priča tudi, da so pomembno vlogo v vsakdanji uporabi igrali razmeroma kratek čas (tab. 10, 11; sl. 13).

Analiza zakladnih najdb povsem jasno pokaže, da novci druge polovice 3. stoletja že v vsakdanjem denarnem obtoku konstantinskega obdobja na tem prostoru niso krožili. Antoninijani druge polovice tretjega stoletja tako dejansko odražajo denarni obtok druge polovice 3. stoletja. Tudi zgodnji reformni numi (po 294) so izginili iz denarnega obtoka že v drugem desetletju 4. stoletja in so zato dober kronološki indikator.⁴¹ Sestav vseh zakladnih najdb kaže, da so novci na posamezno območje v vsakdanji denarni obtok zašli razmeroma hitro in – kar je pomembneje – razmeroma hitro tudi prenehali igrati bistveno vlogo v vsakdanjem življenju prebivalstva.⁴² Povsem objektivno je zato mogoče sklepati, da so tudi posamične novčne najdbe razmeroma dober in objektivni kronološki kazalnik aktivnosti v posameznih obdobjih na posameznem najdišču (v mestu, trdnjavi) in jih

³⁷ Na tabeli ne upoštevam pobliže nedoločljivih slabo ohranjenih novcev tipa *Fel Temp Reparatio*, ki so bili kovani med leti 351 in 361. Njihov delež med vsemi novci tega obdobja znaša v trdnjavi *Castra* skoraj 9 %, v trdnjavi *Ad Pirum* pa 14 %.

³⁸ Šašel 1971.

³⁹ Jeločnik 1967. Glej tudi Miškec 2011.

⁴⁰ Glej tudi Mackensen 1981, 150.

⁴¹ Hitro izginjanje denarja iz obtoka najbolje ilustrira primerjava sestava zakladnih najdb Čentur C (Jeločnik, Kos 1983) in Čentur A (Jeločnik 1973). V najdbi Čentur A, ki je bila zakopana sredi leta 310, je v primerjavi z najdbo Čentur C, ki je bila zakopana eno leto pred tem (sredi leta 309), delež starih nereduciranih folisov manjši za 55,5 %.

⁴² Za sestav zakladnih najdb na Balkanu glej Duncan 1993.

ni mogoče preprosto zavriniti s trditvijo, da so zelo dolgo krožili v obtoku, in njihove funkcije ne povezati s časom, v katerem so bili kovani.

NAJMLAJŠI NOVCI V OBTOKU

Najmlajši novci iz notranjosti trdnjave *Ad Pirum*, ki odražajo reden dotok denarja v obtok, so bronasti novci tipa *Salus Reipublicae*, katerih delež predstavlja 7 % vseh novcev iz trdnjave. Bronasti novci tega tipa predstavljajo v trdnjavi *Castra* 12 % vseh novcev z najdišča. Podrobno strukturo novcev tega tipa prikazujeta tabeli (tab. 12, 13).

Obe tabeli kažeta, da za 77,6 % (*Ad Pirum*) oziroma 70,6 % (*Castra*) novcev tega tipa ni mogoče ugotoviti, v kateri kovnici so bili kovani. V trdnjavi *Ad Pirum* je bilo 21 % novcev kovanih v obeh italjskih kovnicah v Rimu in Akvileji, v trdnjavi *Castra* pa 28 % v najdišču najbližji kovnici Akvileja.⁴³ 59 % (*Ad Pirum*) oziroma 45 % (*Castra*) novcev tega tipa ne moremo pripisati posameznemu vladarju, za 77,6 % (*Ad Pirum*) oziroma 71 % (*Castra*) vseh novcev tega tipa pa ne moremo določiti kraja kovanja (kovnice). Gre torej za tipično strukturo denarja v obtoku na tem prostoru. V obeh italjskih kovnicah so novce tega tipa pričeli kovati leta 389.⁴⁴ V kovnici Akvileja so jih prenehali kovati leta 402, v kovnici Roma leto pozneje (403).⁴⁵

V trdnjavi *Ad Pirum* je bilo 9 % novcev tega obdobja kovanih v imenu Honorija, torej so bili kovani šele od januarja leta 393, ko je bil povzdignjen v Avgusta. Pri analizi novcev tipa *Salus Reipublicae* moramo upoštevati dejstvo, da so leta 393 v vzhodnih kovnicah prenehali kovati novce tega tipa, prav tako v obeh italjskih kovnicah v Rimu in Akvileji, potem ko je spomladi istega leta Evgenij zasedel Italijo. V obeh kovnicah so

v imenu Honorija ponovno pričeli kovati novce po padcu Evgenija septembra 394.⁴⁶ Z novci tega tipa se končuje redni dotok denarja na trdnjavo *Ad Pirum*, pri čemer pa pri Honorijevih novcih kovnic v Rimu in Akvileji ni mogoče ugotoviti, ali so bili kovani pred Evgenijevo zasedbo Italije (kratkotrajno spomladi 393) ali šele po njegovi smrti (od septembra 394 do 402 (Akvileja) oziroma 403 (Rim)), kar se zdi verjetneje.

Solidus Valentijniana III., kovan v Raveni med letoma 430 in 455, odkrit na območju trdnjave, je povsem osamljena najdba, ki ne dokazuje nikakršne kontinuitete življenja v trdnjavi.⁴⁷

Nasprotno so bili v trdnjavi *Castra* odkriti tudi mlajši bronasti novci, ki dokumentirajo dotok svežega denarja v obtok tudi v prvih desetletjih 5. stoletja. To so bronasti novci tipa *Concordia Augg* (križ), kovan med letoma 404 in 406 v vzhodnem delu imperija za Arkadija, Honorija ali Teodozija II.,⁴⁸ ter štirje Honorijevi novci tipa *Gloria Romanorum* 11, ki so bili kovani med 408 in 423.⁴⁹ Prav bronasti novci tega tipa so značilni za denarni obtok prvih desetletij 5. stoletja v Furlaniji, v zahodnem delu Slovenije in v Istri.⁵⁰

V trdnjavah Martinj hrib in Lanišče se redni dotok denarja v obtok konča z novci Magna Maksima iz let 387–388. V obeh trdnjavah so bili ti novci odkriti v ruševinskih plasteh. V trdnjavi Martinj hrib je bil v žganinski plasti z novcem Magna Maksima odkrit tudi ožgan sprimek 100 do 150 bronastih novcev AE 3, ki so bili kovani po letu 364. Na nekaj novcih je namreč razviden tip zadnje strani novca *Gloria Romanorum* ali *Securitas Reipublicae*.⁵¹

Tabela 14 prikazuje najmlajše novce, ki določajo terminus post quem prekinitve dotoka svežega denarja v obtok na posameznih trdnjavah.

⁴³ Podobna struktura novcev tipa *Salus Reipublicae* je ugotovljiva tudi na Tonovcovem gradu, kjer je za 72 % novcev nemogoče ugotoviti kraj kovanja, 27 % novcev pa izvira iz kovnice Akvileja (Kos 2011, 233).

⁴⁴ Kent 1994, 128.

⁴⁵ Kent 1994, 322–323.

⁴⁶ Kent 1994, 128.

⁴⁷ FMRSI I 17/1-353.

⁴⁸ FMRSI I 13-347.

⁴⁹ FMRSI I 13-279, 335; FMRSI III 12-399, 400.

⁵⁰ Kos, 2011, 234; Kent 1994, 136. Glej tudi Kos 2000, 110.

⁵¹ FMRSI I 168/2.

^a Petru 1980–1981, 133 piše, da sta bila 2 novca Konstancija II. najdena v stolpu na spodnjem estrihu. P. Petru v svojem dnevniku izkopavanj navaja, da sta bila novca najdena “v spodnji plasti ruševin in oglja, ki gre pod obstoječe obzidje” (Arhiv AONMS, št. 409). V popisu najdb iz l. 1976 je navedeno, da je bil novci (najdba št. 73) odkrit “v severnem vogalu stolpa, 65 cm od vzhodnega zidu” (Arhiv AONMS, št. 410).

^b Glej op. zg. V popisu najdb iz l. 1976 je navedeno, da je bil novci (najdba št. 78) najden “v plasti žganine ob vzhodnem temelju, 130 cm od severnega zidu, 12 cm od vzhodnega zidu stolpa, globina 88 cm” (Arhiv AONMS, št. 410).

Tab. 15: Evidenca numizmatičnih najdb iz jasno dokumentiranih arheoloških kontekstov, ki jih je nedvoumno mogoče povezati z utrdbenimi sistemi.

Tek. št.	Lokaliteta	Kontekst	Novec	Pomen za datacijo	Objava
1	Gradina iznad Pasjaka – kastel	zgornji ruševinski sloj v kastelu, “uz temelj jedne od kula”	na kupu odkritih 12 bronastih novcev; določljivi le Gallienus – samost. (1x), Claudius II. (2x), Quintillus (1x)	<i>terminus post quem</i> (<i>tpq</i>) rušitve kastela (po Starac utrdba porušena 270, saj v sklopu novcev ni Avrelijana)	Starac 2004, 29; Starac 2009, 286.
2	Zaplana - Strmica	ob južni notranji steni stolpa 52	Constantius II. (351–361) (type <i>Fel Temp Repa- ratio</i>) – določitev A. Šemrov	<i>terminus ante quem</i> (<i>taq</i>) izgradnje stolpa	Urleb 1962–1964, 186 omenja le nečitljiv bronast novce; Petru 1972, 345, omenja najdbo novca Valentinijana I. ali Valensa iz 373; <i>FMRSI</i> I 207-1.
3	Ad Pirum – vzhodno obzidje ob vratih v trdnjavo	na zunanji strani ob obzidju v temni od- padni plasti na malti, ki je povezana z malto obzidja	Licinius I. (312/313)	<i>taq</i> izgradnje obzidja	Ulbert 1981, 43; <i>FMRSI</i> I 17/1-85.
4	Ad Pirum – vzhodno obzidje	sonda 14 – iz grad- benega materiala na zunanji strani temelja obzidja	Constantius II., Aq, RIC 208 (352–355)	<i>tpq</i> obnove obzidja	Mackensen 1981, 136 št. 140; <i>FMRSI</i> I 17/1-207.
5	Ad Pirum – JZ stolp	na hodni površini s sledovi ognja ob kvadratnem stolpu, prekriti z ruševinami stolpa	najmlajši novce Magnentius (351–352)	<i>tpq</i> porušitve stolpa prve faze	Svoljšak (rokopis); <i>FMRSI</i> V 9-18.
6	Ad Pirum – JZ stolp	izkop na pobočju pod JZ stolpom, sledovi požara	vsi novci iz obdobja 367–375	<i>tpq</i> izgradnje novega JZ stolpa	Svoljšak (rokopis).
7	Ad Pirum – vzhodni vratni stolp na cesti jugovzhodno pod trdnjavo	v žganini v notranjo- sti stolpa	Honorius (<i>Salus Reipublicae</i>)	datira požig stolpa	Ulbert 1981, 35; Mackensen 1981, 139 No. 215.
8	Ad Pirum – zahodni vratni stolp na cesti jugozahodno pod trdnjavo	v žganini v severnem vogalu vratnega stolpa	Constantius II., Sis, RIC 101 (337–340)	<i>taq</i> izgradnje stolpa	<i>FMRSI</i> I 17/1-209. ^a
9	Ad Pirum – zahodni vratni stolp na cesti jugozahodno pod trdnjavo	v plasti žganine ob vzhodnem temelju vratnega stolpa	Valentinianus I., Valens or Gratianus (364–378)	<i>tpq</i> obnove stolpa	<i>FMRSI</i> I 17/1-300. ^b
10	Castra – stolp 2		Gallienus, Rim, RIC 181 K (267–268)	<i>tpq</i> zidave stolpa	<i>FMRSI</i> III 12-17.
11	Castra – stolp 12	v zidni masi sredice stolpa	Gallienus, Rim, RIC 283 K (267–268)	<i>tpq</i> zidave stolpa	Osmuk 1990, 189; <i>FMRSI</i> III 12-24.
12	Castra – južno obzidje pri stolpu 12	na robu maltne plasti znotraj obzidja	Divus Claudius II., RIC 261 K (270)	<i>tpq</i> zidave obzidja	Osmuk 1990, 189–190; <i>FMRSI</i> III 12-45.

Tab. 16: Nezanosljivi podatki o numizmatičnih najdbah iz arheoloških kontekstov.

Tek. št.	Lokaliteta	Kontekst	Novec	Pomen za datacijo	Objava
1	Tarsatica – vzhodno obzidje	v zidu v vezivni malti	Valentinianus II., Gratianus, Theodosius I. – kovnice Sis in Sir	datirajo obnovo obzidja mesta	Blečić 2001, 82; Starac 2009, 286.
2	Klana	novec najden v zgodnjersrednje- veškem sloju ob vznožju “središnjeg palasa utvrde”, “U jezgri ovog palasa” sledovi temelja pozno-antičnega nadzornega stolpa.	Maxentius I., <i>nummus</i> iz 307		Starac 2009, 286.
3	Castra – stolp 13	“am Mauerwerk und im Turme”	Probus (Ant), Diocletianus (Rad), Galerius (Fol)	“... wahrscheinlich die Aufbauzeit der Stadt- mauer erhellen ...”	Petru 1974, 181.

NOVČNE NAJDBE IZ NESPORNIH ARHEOLOŠKIH KONTEKSTOV

Ce pregled posamičnih novčnih najdb iz posameznih trdnjav omogoča vpogled v denar v obtoku v posamezni trdnjavi ter predvsem njegovo večjo ali manjšo zastopanost v posameznih kovnih obdobjih, pa so še pomembnejše najdbe novcev, odkritih v arheoloških kontekstih, ki jih je nedvoumno mogoče povezati z gradnjo oziroma uničenjem obrambnih struktur (obzidja, obrambnih zidov, stolpov) v sklopu obrambnega sistema *Claustra Alpium Iuliarum*. Prav zato so takšne številčno sicer skromne najdbe toliko pomembnejše in je evidenco vredno zbrati na enem mestu (tab. 15). Ob tem moram ponovno poudariti, da novci s svojim datumom kovanja postavljajo zgolj kronološko oporo za datiranje gradnje ali razrušenja oziroma požiga, torej *terminus ante quem* ali *terminus post quem*. Novci posameznih vladarjev so bili lahko v obtoku dalj časa, prav tako ni nujno, da so iz kovnice prišli v obtok na neko območje neposredno po kovanju.

Drugih podatkov o novcih, ki jih navajajo avtorji v strokovni literaturi, ni mogoče preveriti oziroma niso navedeni točni konteksti, iz katerih novci izhajajo. Podatke zgolj navajam ter poudarjam, da na njihovi podlagi niso mogoči nikakršni sklepi (tab. 16).

SKLEP

Analiza posamičnih novčnih najdb je nedvoumno pokazala na prve opaznejše aktivnosti v trdnjavah *Castra* in *Ad Pirum* v sredini druge polovice 3. stoletja. Zgolj na tej podlagi pa bi bilo te aktivnosti

težko povezati s pričetkom gradnje obeh trdnjav. Za podrobnejšo časovno opredelitev gradnje obzidja trdnjave *Castra* je bistven novec zadnje emisije Galijena, odkrit v zidni masi sredice stolpa 12 (tab. 15: št. 11). Na robu maltne plasti znotraj obzidja, ki jo Osmukova interpretira kot preostanek gradbene dejavnosti na obzidju, je ležal antoninijan Klavdija II., kovan po njegovi smrti leta 270 (tab. 15: št. 12). Postavitev obzidja je Osmukova na podlagi teh najdb postavila v čas okrog leta 270 ali v začetek sedemdesetih let 3. stoletja.⁵² Ker je bil Galijenov novec kovan v kovnici v Rimu leta 267/8, Klavdijev novec pa šele po njegovi smrti leta 270, se zdi objektivneje na podlagi teh novčnih najdb umestiti gradnjo obzidja trdnjave *Castra* v sredino sedemdesetih let 3. stoletja. To se ujema tudi z rezultati analize posamičnih novčnih najdb v trdnjavi *Castra*.⁵³ N. Osmuk navaja tudi podatke o 9 dobro ohranjenih novcih, ki so bili odkriti v nasipnem sloju, s katerim so utrjevali teren pred gradnjo obzidja kastela.⁵⁴ Segajo od Septimija Severa⁵⁵ do Proba⁵⁶ in naj bi po njenem potrjevali tezo o času gradnje kastela v sedemdesetih letih 3. stoletja.⁵⁷ V kolikor je njena interpretacija ruševinskega nasutja pravilna, bi najdbe omenjenih novcev prej kazale na poznejšo gradnjo obzidja (šele v osemdesetih letih 3. stoletja), saj je bil novci Proba kovan šele v tretji emisiji kovnice v Sisku (leta 277). To bi se ujemale tudi s podatkom, da sta bili po mnenju raziskovalcev istočasno z

⁵² Osmuk 1990, 190.

⁵³ Glej zgoraj, str. 294.

⁵⁴ Osmuk 1997, 122.

⁵⁵ FMRSI III 12-11.

⁵⁶ FMRSI III 12-63.

⁵⁷ Osmuk 1990, 190.

južnim obzidjem trdnjave *Castra* oziroma neposredno po njegovem dokončanju zgrajeni stavbi I in II znotraj obzidja. *Terminus post quem* izgradnje stavb določata dva Avrelijanova novca iz podlage tlaka apoditerija v stavbi II oziroma novce cesarja Proba izpod temelja stavbe II.⁵⁸ Navedeni podatki so zaradi točnih najdiščnih okoliščin sicer precej bolj zanesljivi kot poročilo P. Petruja o raziskovanju stolpa 13 trdnjave *Castra*. V njem govori o treh novcih, odkritih "pri zidu in v stolpu" (tab. 16: št. 3), ki naj bi po njegovem lahko osvetljevali čas gradnje trdnjavskega obzidja. Najmlajši od novcev, ki jih omenja, je Galerijev *nummus* (305–311), ki bi s tem postavil *terminus post quem* gradnje obzidja. Žal Petru o podrobnejših najdiščnih okoliščinah najdb teh novcev nikjer ne poroča.⁵⁹

V trdnjavi *Ad Pirum* ni novčnih najdb druge polovice 3. stoletja iz arheoloških kontekstov, ki bi jih lahko povezovali z gradnjo obzidja. Analiza posamičnih novčnih najdb kaže na intenzivno zastopanost novcev v istem času kot v trdnjavi *Castra*, vendar pa novčne najdbe dokazujejo zgolj povečane aktivnosti v naselbini na prelazu, nikakor pa ne, da je bilo v tem obdobju že zgrajeno obzidje. Skupek novcev v prostoru stavbe severno ob cesti skozi trdnjavo dokumentira le požar stavbe v sedemdesetih letih 3. stoletja.⁶⁰ Nobenega dokaza ni, da bi bil požar posledica sovražnih dejavnosti, vendar je treba opozoriti na dva majhna novčna zaklada iz okolice Verda pri Vrhniki in iz Ilirske Bistrice,⁶¹ torej iz neposredne bližine zapornega sistema, ki imata podobno sestavo in v njiju niso več zastopani novci Avrelijana.⁶²

Skupina novcev iz istega obdobja je bila odkrita tudi v kastelu na Gradini nad Pasjakom, ki ga je mogoče povezati z obrambnim sistemom *Claustra Alpium Iuliarum* (tab. 15: št. 1). Najmlajši iz skupine 12 novcev je bil kovan leta 270, zato R. Starac domneva uničenje kastela v letu 270.

L. Bekić na podlagi analize novčnih najdb iz tarsatijskega principija sklepa, da je bil principij zgrajen v času Klavdija II. (268–270).⁶³ Kljub številčno razmeroma skromnim novčnim najdbam druge polovice 3. stoletja kažejo tabela 4 ter grafikona (sl. 4 in 5) v primerjavi z novci iz trdnjav *Castra* in *Ad*

Pirum na nekoliko poznejše povečanje intenzivnosti najdb. Na tej podlagi se zdi verjetnejše, da je bil tarsatijski principij grajen konec sedemdesetih oziroma v osemdesetih letih 3. stoletja.

Trdnjavi Martinj hrib in Lanišče v tem času še nista bili zgrajeni.

Do 294 je v trdnjavah *Castra* in *Ad Pirum* kljub skromni zastopanosti novcev mogoče ugotavljati normalno življenje, povečan dotok denarja v obtok v trdnjavi *Ad Pirum* pa je opazen v obdobju 315–324, kar se ujema z najdbo Licinijevega novca iz leta 312/313 v arheološkem kontekstu, ki ga je mogoče povezati z gradnjo vzhodnega trdnjavskega obzidja (tab. 15: št. 3). Na vsak način govori dokumentirana povečana prisotnost denarja tega obdobja za intenzivno poselitev v naselbini na prelazu, kar bi prav v povezavi z omenjenim Licinijevim novcem lahko interpretirali s povečano prisotnostjo vojske, ki je gradila trdnjavsko obzidje, že v dvajsetih letih 4. stoletja.⁶⁴ V tem času je v trdnjavi *Castra* dokumentirana prisotnost denarja iste intenzivnosti kot npr. v Emoni. V tridesetih letih 4. stoletja se zastopanost denarja v obeh trdnjavah izjemno poveča tudi v primerjavi z mestoma Emono in Petoviono (sl. 8 in 9), kar lahko interpretiramo zgolj kot odraz bistveno povečane intenzivnosti življenja v obeh trdnjavah.

V notranjosti prehodnega stolpa, na cesti jugozahodno pod trdnjavo *Ad Pirum* sta bila v plasti ruševin in oglja, ki se razteza pod obstoječe obzidje, odkrita dva bronasta novca: dobro ohranjen centenional Konstancija II., kovan v kovnici *Siscia* med letoma 337 in 340 (tab. 15: št. 8), ter slabo ohranjen bronasti novce tipa *Securitas Reipublicae*, kovan v času 364–378 (tab. 15: št. 9). P. Petru napačno omenja, da sta bila v stolpu najdena dva Konstancijeva novca, oba pa mu služita kot dokaz, da je bil stolp požgan med boji za ta cestni prehod leta 352 in nato obnovljen leta 388.⁶⁵ Ker je bil mlajši novce v spodnji plasti ruševin kovan v pobilje nedoločljivem času med 364 in 378, požiga prvotnega stolpa na tej podlagi ni mogoče povezovati z dogodki leta 352. Konstancijev novce bi lahko služil zgolj kot *terminus ante quem* graditve stolpa.

V isti čas spada najdba izrabljenega bronastega novca Konstancija II. akvilejske kovnice, kovanega 352–355, v plasti malte ob jugovzhodnem obzidju

⁵⁸ Osmuk 1997, 127.

⁵⁹ Witschel 2002, 350, op. 155, trdi, da je postavljanje datacije gradnje obzidja trdnjave *Castra* na podlagi "örtlichen Münzreihen" "ein reichlich unsicheres Argument".

⁶⁰ FMRSI I 17/2.

⁶¹ Verd: FMRSI I 206/3. Ilirska Bistrica: FMRSI I 77/1.

⁶² Glej Kos 1986, 131.

⁶³ Bekić 2009, 220.

⁶⁴ Mackensen 1981, 149, op. 34, domneva v času sovražnosti med Konstantinom in Licinijem I. "militärisch – fortifikatorische Sicherung Italiens durch die *Claustra Alpium Iuliarum*" kot preventivo proti pričakovani agresiji Licinija.

⁶⁵ Petru 1980–1981, 133.

na zunanji strani trdnjave (*tab. 15: št. 4*), ki naj bi časovno opredeljeval obnovo obzidja.⁶⁶

Zgolj na podlagi novčne najdbe v prehodnem stolpu na cesti pod trdnjavo gradbenih aktivnosti na obzidju ne moremo povezovati z vojaškimi aktivnostmi v času državljanske vojne med Magnencijem in Konstancijem II., dejstvo pa je, da kaže analiza posamičnih novčnih najdb iz notranjosti trdnjave *Ad Pirum* na izjemen dotok novcev Magnencija in Decencija in posredno na povečano prisotnost Magnencijevih vojakov v trdnjavi.

Najmlajši novci na prvotni hodni površini ob jugozahodnem stolpu trdnjave *Ad Pirum*, prekriti z ruševinami stolpa prve faze (kvadratnega tlorisa), bi lahko časovno opredelili porušitev prvotnega stolpa v čas po 351–352.⁶⁷ Nasprotno so bili vsi novci (razen enega iz obdobja kovanja 351–354),⁶⁸ odkriti v ruševinski plasti na zunanji južni strani jugozahodnega stolpa, kovani v obdobju 367–375.⁶⁹ Pomenljivo je, da novcev, ki bi bili kovani po letu 375, v tej plasti ni bilo odkritih. Po mnenju raziskovalca stolpa D. Svoljška so bili novci izgubljeni v času ponovne gradnje porušenega stolpa, tokrat stolpa pentagonalne oblike.⁷⁰

Številčno močnejša zastopanost novcev v tarsatijskem principiju se v 4. stoletju pričenja šele z novci, kovanimi po letu 351, ter nadaljnje poveča v valentinijanskem obdobju. Zgolj na podlagi sicer razmeroma nizkega skupnega števila v principiju odkritih novcev bi lahko sklepali na prisotnost vojske v principiju šele v valentinijanskem obdobju, torej šele v drugi polovici 4. stoletja.

Opaznejša prisotnost novcev v trdnjavi Martinj hrib je dokumentirana šele v obdobju kovanja 351–361, res intenzivna pa je šele v valentinijanskem obdobju. Podobna ugotovitev velja za trdnjavo Lanišče, kjer pa je dokumentirano izjemno nizko skupno število vseh najdenih novcev.

V trdnjavi Lanišče lahko na podlagi novčnih najdb (v glavnem odkritih v ruševinski plasti) ugotavljamo le, da v trdnjavo niso več zašli novci tipa *Salus Reipublicae*, kovani v velikih količinah po letu 389. Zato je mogoče sklepati, da je bila trdnjava porušena 388 oziroma kmalu zatem in pozneje ni bila več obnovljena.

Podoben sklep je mogoč za trdnjavo Martinj hrib, kjer so najmlajši novci v trdnjavi kovani v letih 387–388, odkriti pa so bili v žganinski plasti. V njej je bil odkrit tudi sprimek bronastih novcev velikosti AE 3, kar kaže na nasilno porušitev kastela leta 388 ali kmalu zatem. Novec tipa *Salus Reipublicae* je detektorska najdba zunaj kastela in težko služi kot dokaz, da so v trdnjavo zahajali tudi novci tega tipa, kovanega v obdobju 388–403.⁷¹

Bekić sklepa, da je bil tarsatijski principij požgan v času Teodozija ali pa Arkadija oziroma Honorija.⁷²

V trdnjavo *Ad Pirum* je dokumentiran še dotok Honorijevih novcev, kovanih po letu 394, medtem ko niso zastopani novci tipa *Gloria Romanorum* 11, kar kaže, da v drugem desetletju 5. stoletja v trdnjavo ni več dotekal svež denar. Ob tem pa moramo kljub temu poudariti, da je precej velika verjetnost, da so bili Honorijevi novci kovnic v Rimu in Akvileji na najdišču kovani šele v času po Evgenijevem porazu septembra 394 in med koncem kovanja njegovih novcev tega tipa leta 402 oziroma 403, kot pa da bi bili kovani v kratkem obdobju med proglasitvijo Honorija za Avgusta januarja 393 ter Evgenijevo zasedbo Italije spomladi 393. Zato je treba interpretacijo, da so ožgani novci iz ruševinskih plasti v trdnjavi *Ad Pirum* povezani z dogodki jeseni 394,⁷³ obravnavati z ustrezno previdnostjo in skepso.⁷⁴

P. Petru na podlagi neobjavljenih novcev ("od Konstantina do Teodozija"), odkritih v žganinski plasti v stavbi v notranjosti trdnjave ob njenem vzhodnem obzidju, sicer povezuje uničenje stavbe in trdnjave z dogodki septembra 394.⁷⁵ Tudi to domnevo moramo obravnavati skrajno previdno, saj izkopavanja niso bila objavljena. Nasprotno so v trdnjavi *Castra* zastopani še novci prvih treh desetletij 5. stoletja, kar kaže na precej daljše življenje v trdnjavi.

Peter Kos
Narodni muzej Slovenije
Prešernova 20
1000 Ljubljana
peter.kos@nms.si

⁶⁶ Mackensen 1981, 136 št. 140, 150. Glej tudi Giesler 1981, 117.

⁶⁷ FMRSI V 9-4; FMRSI V 9-7; FMRSI V 9-17; FMRSI V 9-18.

⁶⁸ FMRSI V 9-20.

⁶⁹ FMRSI V 9-26–30, 32, 33, 35.

⁷⁰ Za ljubeznivo posredovanje podatkov se zahvaljujem gospodu Dragu Svoljšku.

⁷¹ FMRSI III 96-27.

⁷² Bekić 2009, 220.

⁷³ Mackensen 1981, 151 to povezuje s koncem trdnjave *Ad Pirum* "frühestens während des Jahres 394 oder wenig später".

⁷⁴ Ulbert 1981, 48 sicer piše, da v trdnjavi ni ruševinskih plasti, ki bi jih lahko povezali z njenim dokončnim uničenjem.

⁷⁵ Petru 1972, 351; 1974, 181.

Pogled nazaj – osebno, ob izidu dveh monografij Inštituta za arheologijo

Ormož

Janez Dular, Marjana Tomanič Jevremov (s prispevkom Boruta Toškana in Janeza Dirjeca): *Ormož. Utrjeno naselje iz pozne bronaste in starejše železne dobe / Ormož. Befestigte Siedlung aus der späten Bronze- und der älteren Eisenzeit.* Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 18, Inštitut za arheologijo ZRC SAZU, Založba ZRC, Ljubljana 2010. ISBN 978-961-254-190-3. 212 strani, 171 strani prilog.

Nikakor ne bom dela, ki je pred nami, ocenjevala. Do- volite mi pa, da se malce pospominjam predvsem enega od prvih izkopavanj v ormoški prazgodovinski naselbini in, ko imam v roki knjigo z imenom mnogih pričakovanj, občudovanj pa tudi nestrinjanja v moji arheološki generaciji, naj se spomnim tudi tedanjih sodelavcev in zlasti Bernarde Perc. Mogoče bo tako malce lažje razumeti določena dejstva s tistih ormoških izkopavanj, ki na objavo še čakajo, pa tudi (mogoče) zapisati kako dejstvo iz strokovne zgodovine. Zdaj se mi namreč že dogaja, da pisci strokovne zgodovine (npr. v Arheološkem vestniku 61, v odličnem pregledu Katje Predovnik in Tomaža Nabergoja, ki postavljata delo Vinka Šribarja in Marjana Slabeta tudi v tej reviji na mesto, kot mu gre, vendar preveč sedanjemu času všečno poenostavljata – pa se ne spotikam ob njun tekst zato, ker je kritičen do izdelka, ki sem mu sama “zakrivila” konkretno besedno obliko –, temeljito predebatiranega pravilnika za posamezna dela in spomeniškovarstveno prakso financiranja) drugače razumejo v naših nekdanjih pisanjih za moje pojme povsem razumljiva in odlično dokumentirana dejstva. Sicer je tako tudi prav, to in ono mora utoniti v pozabo, današnji čas ima svoje predstave in dosežke, in tem preteklost ni nikoli dorasla.

Ormož je bil najdišče, ki je zaznamoval moje arheološke začetke. Kar iznenada se je pojavilo to ime in ime Bernarde Perc med novicami v časopisju in v poskusnih televizijskih oddajah v filmu, s katerim je Pika Lukežič pospremila Franceta Stareta in seminar na ekskurziji na Vače in v Ormož. Odmev teh informacij mi je, še študentki, pomagal pojasnjevati znanec pomembnost izbranega študija. Očaranost je ostala. Nekaj kot rahla nevoščljivost je spremljalo maloštevilne kolege iz seminarja, ki so mogli v Ormož na terensko prakso v letih izkopavalne suše. Tedaj so bile akcije na Barju zelo skromne, dela v Šempetru so šla h koncu, kulturna plast za naša edina šolska izkopavanja na Drulovki je bila povsem tenka in denarni vir zanja je usahnil, še preden ga je bilo sploh kaj bolj čutiti. Potem se je zgodil majhen čudež, da sem postala kustos za antično, klasično arheologijo v muzeju na Ptuj in s tem Bernardina sodelavka, v mnogih pogledih seve vajenka. Smela sem ob njej doživeti trenutke negotovosti, nezadovoljstva, a tudi drzni polet njenih velikih načrtov, njen neizprosni boj s seboj in z drugimi za strokovnost v arheologiji in muzejstvu. Nerazumljena in na čase nerazumljiva mi je znala – vem, da bi se zdaj strinjala z menoj – zagreniti kar nekaj delovnih dni, znala pa je po drugi strani besedo tako obrniti, da je ta najprej izzvala smeh, potem pa postala ljubezniva in prijateljska pomoč in opora.

Prva izkopavanja, ki jih je financiral Sklad Borisa Kidriča za raziskovalno dejavnost, so bila v Ormožu. To je bil velik, tudi osebni uspeh za Bernardo in nemalokrat vzrok grenkobe v bolj uglednih ustanovah, ki so tedaj še zaman prosile pri tem Skladu za finančno podporo. Moji vajenski dobi je Bernarda mnogo koristila tudi s svojimi pripravami za objavo gradiva in na veliko zavarovalno izkopavanje leta 1958/1959 v Skolibrovi ulici. Pri pripravah za objavo jo je begalo število dobrih nasvetov kolegov (zelo jih je cenila, čeprav jim ni tega nikoli pokazala), da je po vsej sili hotela ubrati svojo pot: zaporedje obdelave je večkrat spremenila, preoblikovala način risb in rekonstrukcije predmetov ... Že s tem me je naučila, da izdelek pač ne bo nikoli popoln in da je zmota marsikdaj najpomembnejši prispevek k vedi. Pa tudi tega me je nehote naučila, da bi bilo treba pravi čas razumeti – ali pa le preslišati tiste poslej mnogokrat v pogovorih uporabljene besede G. Kossacka *Warum ein Buch, ein Artikel genügt vollkommen* – čemu knjiga, članek bo povsem dovolj, ko mu je razlagala, kako bo utemeljila datacijo kar s knjigo. Izkopavanja v Skolibrovi ulici so me pa najprej seznanila s tem, kako lepo jasno se temni sledovi kurišč in sploh organskih snovi ločijo od rumene ilovice, da je očiščen planum v resnici tako neposreden, živ dotik z davnim bivanjem, kot ga v peščenih, ruševinskih plasteh na Gorenjskem in v Emoni do tedaj še nisem spoznala. Hkrati sem se pa pri teh izkopavanjih že na začetku jasno zavedla bolečine, da je strojni izkop v nekaj urah uničil, kar je nastajalo stoletja, da do tega nikoli več ne bomo našli poti.

Skupaj s celotno pretežno mlado ekipo smo pri izkopavanju po vsej sili skušali izluščiti nekaj vertikalne stratigrafije iz po sodobnem rušenju preostale brezupno enotne črne prstene plasti, pa pri tem šele postopno tipali za izpovedjo absolutne globine ognjišč in iz plasti ob ognjiščih zdobljenih velikih posod. Odgovora na to vprašanje, naj mimogrede omenim, pravzaprav ne najdem niti v poznejših obdelavah. Mogoče je povsem preprost: da tega, kar se je zdelo, da je pravilo, na terenu v resnici potem sploh ni bilo. A naj ostanem pri prejšnjih mislih. Nepopisno sem bila razočarana in nejevoljna tudi nase, da smo se naposled z izkopavanja vrnili v muzej brez originalne risbe tlorisa. S trudom smo jo risali dokaj dni in potem, očitno ob prevozu opreme, izgubili ... Seveda sodi k spominu na prva dela ta ali ona vedno duhovita, četudi pikra beseda Stanka Pahiča. Najprej tista, da je imela Bernarda za dela v Ormožu dobro voljo in denar, oba Staneta ideje, kako delati, potrpljenje za zaresno delo pa Janez Gojkovič. Nepogrešljiva postane zatem takoj zgodbica, kako so moški v svoji improvizirani spalnici “brez oken in brez vrat” v gradu sredi noči s strahom poslušali korake Staneta Gabrovca v gozdarjih in je sodelavec iz Beltincev vedel, da je to zdaj pa res tisti nevarni “tolvaj”, pred katerim je možna samo ena obramba – kramp, dvignjen visoko nad glavo! V pogovoru potem ni smel manjkati niti spomin na opuščeno trgovnico s čevlji, ki smo jo dobili v uporabo za “štab” in kjer sem morala redno dopolnjevati razstavo o izkopavanjih in najdbah v izložbi tako, da ni bilo videti, da sva imeli za oknom z Bernardo tudi bivališče. V vrsto spominov se je prav vsililo tudi podoživljanje srhljivega spoznanja v svetlem jutru, kako globoko na tlaku grajske veže bi se raztreščila, da je zdrsnila noga v napačno stopinjo po tramu v odprtem

ostrejšu ali da je roka zgrešila v pomoč ponujeno dlan tam, kjer je minulo noč v razdrapanem ostrejšu držala edina pot do z mesecem obsijanega grajskega stolpa ... Pa, da je reportaža za časopis pod peresom Janeza Mesesneta lahko dobila dokončno obliko šele ob glasnem ponavljanju verzov iz Gradnikove Kitajske lirike. To smo člani ekipe namreč le bolje obvladali kot *la lune blanche sur le bois* in druge lepote francoske poezije iz antologije v Pahičevi zakladnici.

Prva izkopavanja Pokrajinskega muzeja Ptuj s finančno podporo Sklada Borisa Kidriča so bila torej ta v Ormožu, v Skolibrovi ulici, in nato še ona 1963 v Ptuj, na Zgornjem Bregu. V tekmi za ta sredstva naj bi se pa malce s pridom odrazilo tudi dejstvo, tako je bajalo izročilo o ormoških izkopavanjih, da je znala Bernarda obiskovalce in ocenjevalce sprejeti kot prava štajerska gospodinja – s cvrtjem in žlahtno kapljico tam v Havlasovi gostini.

Moji spomini danes stroki lahko malone izključno služijo kot pripomoček za delo v strokovnem arhivu. O delu smo vodili (rokopisno) dnevnik, spisan v kar najbolj obsežen in trajen šolski zvezek. Podatki o vsakem delovnem dnevu posebej so potem vsebovali poleg podatkov o vremenu, prisotnih kopačih in "članih ekipe" in o opravljenih delovnih urah še kar moč točen, dosleden in sproten opis dela v arheološki strukturi, vključno z mnenjem pisca o opažanjih, ki bi mogla spremeniti že doseženo. Dnevnik je pisal navadno vodja, pa tudi drug bolj izkušen član in – kolikor seže moj spomin –, smo bili pri tem dokaj gostobesedni. V dnevnik smo sproti pisali in za potrebe identifikacije opisovali in skicirali posebne drobne najdbe. Sodelavci smo spremljali kopače v vsaki skupini, ki smo jih razporejali, če je bilo le mogoče, po posameznih enotah v plankvadratni mreži in pazili na najdbe. Posebej smo vodili fotodnevnik, na moč preprosto zadevico, saj so bili skoro vsi sproti posnetki narejeni iz roke, na črno-beli film (formata leica in izdelek tovarne, ki je bil pač tisti čas na tržišču) z novo novcato muzejsko praktiko. Grafična dokumentacija, delo za vse člane ekipe, je vsebovala v zvezke z milimetrskim rastrom čim bolj sproti risane prostoročne skice situacije na mestih dnevnega kopanja in v merilu 1: 10, 1: 20, in 1: 40 ročno risane ter z barvnimi svinčniki castell pobarvane skice posameznih planumov (dokaj svobodno oblikovanih iz režnjev, debelih glede na dimenzijo rezila kopače v približno 25 cm do dna enotne temne plasti) in detajlov v njih. Sestavljeni načrt v merilu 1: 100, nastal iz teh spodnjih planumov, kjer se je temna kulturna plast s sledovi arhitekture (stojke za lesene kole, jame in ev. ostanki ognjišč in keramike ali drugih materialov) jasno odražala v rumeni ilovici, smo lahko primerjali potem nekaj še s situacijo v isti globini celotnega izkopanega zemljišča, narisano ob koncu terenskega dela v en mah. (Ta načrt smo potem žal izgubili.) Značilna mesta s strukturami v plasti so bila v enakih merilih narisana še v profilu. Sproti pa smo dopolnjevali risbo enega (in dele drugih dveh) vzdolžnega – med Skolibrovo ulico in "mestno grabo" usmerjenega – in enega nanj pravokotnega profila celotnega terena. Ker sem prihajala iz "šole" Jara Šašla in s sondažnih jarkov v Emoni, sem sitnarila, da profilov rišemo premalo. Toda ob koncu del so skrbno "izpraznjene" jame in jamice za kole po mojem spominu narisali tudi v prerezu, in to posredno omogoča sledenje, kako globoko je segla v tla posamezna struktura.

Arheološka najdišča Ptuja

Jana Horvat, Andreja Dolenc Vičič (sodelavki Marjana Tomanič Jevremov in Marija Lubšina Tušek): Arheološka najdišča Ptuja. Rabelčja vas / Archaeological sites of Ptuj. Rabelčja vas. Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 20. Inštitut za arheologijo ZRC SAZU, Založba ZRC, Ljubljana 2010. ISBN 978-961-254-237-5. 212 strani in ilustracij.

Druga knjiga, ki me navdaja z velikim veseljem, je knjiga Ptuj Rabelčja vas. Ko držim v roki knjigo z glavnim naslovom Arheološka najdišča Ptuja, pomislim, kolikokrat sem si v času svojega delovanja v stroki in poklicu želela, da bi izšla razprava s takim naslovom – in prav gotovo ne samo jaz!

Inštitut za arheologijo je pred kratkim dodal svoji vse bolj spoštovanja vredni seriji publikacij tudi to izpod peresa Jane Horvat in Andreje Dolenc Vičič. Je najnovejša in do določene mere novost med arheološkimi topografijami, dasi star deziderat. Prva je namreč med dosedaj izdanimi topografijami, ki obravnava arheološko gradivo mesta oz. antične urbane naselbine in obravnava skladno z rezi in razmejitvijo sodobnega kartografskega zapisa na uporabne liste del ptujškega arheološkega najdiščnega kompleksa. Obravnava tako zemljišča v Rabelčji vasi in z njimi topografsko združeni vzhodni del zemljišč prazgodovinskega in sploh staroveškega urbanega organizma. Knjiga se, kot pravim, sicer lepo sklada z dosedanjimi objavami arheoloških topografij, a je morala vendar krčiti tudi ledino. Najprej opozarjajo na novosti že imena in delovno mesto sodelavcev. Navajeni smo bili med pripravljalci gradiva za tak monografski rezultat videti še druga imena. Toda mislim, da je bila ravno zožitev delovne skupine tisti organizacijski poseg, ki je onemogočil razpad temeljne ideje celotnega projekta, kar se je vselej zgodilo prejšnjim pripravam. Zdaj so izdelek sicer zaznamovali ob obeh avtoricah najprej njuna ožja ekipa, zrasla iz dolgoletnih izkušenj ob topografskih obdelavah v Arheološkem inštitutu, nato Pokrajinski muzej na Ptuj, s terenskim in muzejskim prispevkom kustodinje za arheologijo Marjane Tomanič Jevremov in ravnatelja ter kustosa Blagoja Jevremova, čigar spominu je zvezek tudi posvečen, in naposled obsežno delo Marije Lubšina Tušek, konservatorice na Zavodu RS za kulturno dediščino – enota Maribor, izpostava Ptuj. Zvezek tako združuje izkušnje znanstvenoraziskovalne, muzejske in spomeniškovarstvene arheološke dejavnosti, je pa vendarle – prepričana sem, da se ravno to pozitivno odraža učinkovitost manjšega števila sodelavcev – rezultat strogo terminsko določenega in trezno načrtovanega projekta. Sodim med tiste, ki smo od časov Arheoloških najdišč Slovenije dalje skupaj s Pahičem in Petrujem videli (danes z dokumentiranjem kulturnih spomenikov in organizacijo dela za njihovo varstvo spet potrjeno dejstvo) topografske podatke z njihovim pridobivanjem vred predvsem kot temeljno med delovnimi nalogami v organizacijah za varstvo spomenikov, a smo se hkrati zavedali, da je nujno treba pragmatično razdeliti te naloge na manjše smiselne enote, že zaradi tiste množine podatkov, ki so bili zbrani že prej, in tako varčevati. Kot se pri t. i. mestnih zvezkih ni bilo nikakor mogoče omejiti zgolj na črpanje podatkov iz objav ali ne le iz izsledkov v poročilih z izkopavanj z dovoljenji, tudi sprotno muzejsko spremljanje dogajanja in tam zbrani najdiščni podatki ob predmetih niso mogli služiti v vsakem

primeru. S časom smo namreč vsi, vsak po svoje razvili in vgradili v nastajajoče zbirke topografskih podatkov značilnosti svojega delovanja, v teku delovnega procesa ne vedno ravno dobrodošle, končnemu topografskemu izsledku pa, kot se je izkazalo, kar v prid. Take značilnosti vidim v določenem oziru v prav posestniškem, lastniškem razmerju do vsega, kar je materialno in teoretično povezano s posameznim muzejem, nato spomeniškovarstveno površnost, nastalo zaradi naglice, saj mora biti ta služba pripravljena ponuditi v razpravljanje vsak hip kar najbolj ažurno zaključeno zgodbo, ne glede na fragmentarnost arheološkega gradiva, ter naposled – bistveno – trezen pogled objektivno neobremenjenega raziskovanja. V našem primeru je bilo po moje odločilno za kvaliteto rezultata poleg povedanega še dejstvo, da sta obe glavni avtorici že predstavnici nove strokovne generacije in nista obremenjeni z vsem, kar se je nabralo v zavesti tistih, ki smo bili sopotniki prejšnjih akcij. Prvotno sodelovanje vseh, ki smo skušali krotiti podatkovno materijo, da bi ne kipela na vse strani čez okvire in razmejitve, je namreč vodilo samo do tega, da je delo vselej spet obstalo. V vlogi režiserja akcije smo, kar se spominjam, srečevali vsaj ime Jara Šašla, v PM Ptuj in pozneje v spomeniški službi moje, v PM Ptuj poleg obeh sedanjih avtoric jasno tudi ime Zorke Šubic, pozneje še koga, naposled pa z ZVNKD Maribor ime Ivana Tuška. Delo je imelo preohlapen okvir in prav tako ni bilo sistematično financirano. Zato je treba iskreno čestitati vodstvu IzA za vztrajnost pri ponovnem organiziranju kot tudi Jani Horvat osebno, da se je tako posvetila problemom arheološkega Ptuja, da je mogla voditi in opraviti delo najprej za ustrezno poglavje v *“Autonomous Towns ...”* in nato, vseskozi ob vztrajno marljivji pomoči Andreje Dolenc, voditi in privesti vse do natisa izbrani topografski zvezek. Morda je bil zvezek na prvi pogled “manj zahteven”, saj je obravnaval gradivo, ki so ga sodelavci v veliki meri poznali iz lastne izkušnje in s svojih izkopavanj. Kljub temu je bilo treba prej ali slej skozi množico vseh podatkov drugega izvora in vsem slediti z detektivsko vztrajnostjo! Mislim, da se vsi drugi zbiralci gradiv ob koncu nismo mogli čutiti kakorkoli prezrte, saj sta avtorici namenili posvetovanjem o našem vedenju in pogledih na materijo obilo in dovolj časa. Tako so bili sodelavci priprave te topografske knjige res osebno zavezani svojim prispevkom. Za tako učinkovit potek akcije je vendar po moje enako pomembna, kot je manjše število avtorjev, naposled še omejitve izbora snovi za objavo: ker redakcija ni predvidela v večji meri uporabe interpretacij najdenega drobnega gradiva, pisci niso zašli v past, ki je zelo oteževala delo pri vseh prejšnjih poskusih ptujskih arheoloških topografij. Na tako bogatem najdišču, kot je Ptuj, in na najdišču s tako dinamičnim dogajanjem je treba dovolj časa in zelo verzirano strokovno ekipo ter še dovolj vsakovrstnih specialistov, da dosežemo za ves obravnavani prostor približno enak standard obdelave gradiva, da lahko bralcu tako samozavestno posredujemo zgoščeni izsledek, kot npr. najnovejša objava enega dela arheološkega zapisa obzidane Emone (A. Gaspari, *“Apud horridas gentis ...”*, 2010). Če tako izenačene obravnave vsega gradiva, napisov in drobnih najdb ne zmoremo v doglednem času, je še kako na mestu tudi ta druga omejitev v obsegu.

Zgoščenemu besedilu uvodnih poglavij, ki prikazujejo historiat raziskav, način dela in zgodovinski oris naseljevanja na območju (z določenim davkom dejstvu, da množina

podatkov o rimskodobni Petovionii tako obvladuje pozornost, da je potrební prikaz vseh enako nadvse pomembnih dejstev o poznejši usodi prostora kar nekoliko preveč zožen) sledi seznam topografskih podatkov. Malenkost, ki zbode moj spomin, je navedek, da je rokopis mojih terenskih zapažanj založen. Dejstvo ni tragedija, tudi tak detajl se verjetno pojavlja v zvezi z marsikatero zbirko arhivskega gradiva. Nekaj naj moj spomin vendarle prida pričujočemu zapisu, kot pri onem o Ormožu s tem, da na svojem primeru opišem, kako smo v časih brez računalnikov in ob pomanjkanju papirja in fotografske opreme dokumentirali arheološko terensko delo. Na delu v muzeju sem vestno vodila dnevnik vseh ogledov na terenu, vpisan ročno med platnice navadnega šolskega zvezka. Vzporedno s tem besedilom, ki naj bi ga pozneje pretipkali, sem v kartoteko vpisovala najdbe in njihove najdiščne podatke, s teh pa na liste muzejske inventarne knjige, da so potem vezani temeljni muzejski dokument. Skrajšano besedilo definicije predmeta, in to tako, da je opis še omogočal njegovo identifikacijo, pa je sestavljalo pregled akcesij teh najdb v muzej. Žal nisem bila ažurna pri vodenju knjige akcesije, gradiva je bilo preveč. Moram pa poudariti, da sem delo v prvem sklopu zelo redno opravljala. Enak sistem dokumentiranja sem ohranila pozneje v spomeniškovarstvenem zavodu (RZVNKD), pri čemer seveda tu ni bilo inventarja najdb, čeprav sem večkrat opravila ali oskrbela tudi nekaj tega dela. Te rezultate smo potem dokaj vestno izročali pristojnim muzejem. Ažuren je bil vseskozi sistem terenskih poročil, v Zavodu ves sistem poročil s službenih potovanj, kjer je malone vselej k poročanju sodil tudi (vsaj v moji presoji v določenem hipu najpomembnejši) strokovni podatek. Vse to rokopisno gradivo kot tudi vse grafično terensko gradivo (tlorisi, prerezi, profili in prvi risbi z barvniki, vsi detajli, pozneje kopirani že v kabinetu v risbo s tušem, nato fotografski negativi in nekaj kopij) je bilo po arhivskih pravilih inventarizirano – popisano. V obeh ustanovah, kjer sem delala, sem gradivo ob odhodu dokazano oddala. Vsekakor sem pa v okviru dolgoletnega sodelovanja v raznih odborih in komisijah ali preprosto kot za ptujsko arheologijo zainteresirani posameznik zasnivala zbirko – kartoteko vseh arheoloških podatkov iz Ptuja. Ta zbirka podatkov je ob koncu moje zaposlitve v Zavodu prešla v osnovno topografsko zbirko na Inštitutu za arheologijo. Tako o usodi pogrešanega zvezka ne morem dosti vedeti, a sodeč po vsem, dejstvo da je založen, ne bi smelo biti izguba za celoto, in to v resnici tudi ni.

Naj mi bo dovoljeno za sklep povedati anekdoto, s katero morda bolje od splošnih besed posredujem svojo misel. V zimi 1957/58 se nam je nasmehnila sreča, da je v okviru arheološkega društva dobila peščica “klasičnih”, “antičnih” arheologov vizum in je smela pod vodstvom prof. Klemenca na tridnevno ekskurzijo v Oglej in Gradež. Tam nas je na profesorjevo prošnjo pričakal in potem tudi vodil tedaj že legendarni profesor Brusin. Na prostoru nekje med forumom in pristaniščem je na tedaj še nedotaknjenih njivah nekoliko nostalgичno (kar se je čudovito ujemale s svetlobo v rahli meglici zimske Akvileje) sklenil svoje vodstvo: “Tako sem, sicer domačin, a doktorand dunajske arheološke šole, pristal tik pred prvo svetovno vojno z dekretom in nekaj denarja (pristojne) dunajske Centralne komisije tule nekje in se lotil izkopavanj ... Uspešni rezultati

so mi vrnilo samozavest. Po nekaj tednih sem že koval načrte za svojo kariero. Takole, sem si mislil, posvetiš prihodnjih pet let Akvileji, jo izkoplješ v celoti, potem bo pa že čas za kaj bolj zahtevnega ... Zdaj vam pa zagotavljam, da se ukvarjam z Akvilejo že petdeset in več let, pa sem še vedno na začetku! Preprosto prevelika je!" Tudi z arheološkim Ptujem je, bi rekla, nekako tako. Prevelik se zdi v mnogo ozirih. Tak je zaradi fizičnega obsega svojih najdišč in spomeniškega stavbnega tkiva, zaradi obsega dokumentacije, kot je preveliko to najdišče zaradi števila enot in materialne krhkosti ter poškodovanosti materiala svojih znanih in še v zemlji zakopanih najdb. Ptuj v celoti (marsikaj tega velja tudi za Ormož) je preveč pomemben spomenik tudi za to, da bi v času, ko drastično upada znanje zgodovine in sploh humanističnih ved, vsi, ki smo se izobrazili v tej smeri, javna strokovna služba za varstvo spomenikov pa še prav posebej, smeli zanemariti nujna vprašanja glede zakonodaje in norm za spomeniškovarstvena dela celotni evropski politiki in odgovornim posameznikom. Ta vprašanja zadevajo namreč človekove pravice. Zdaj pravna in upravna praksa preveč prosto brodi po zmedeni voluntaristično definiranih pravic posameznika, lastnika zemljišča, svobodnega trga, ne pozna pa pravic sedanjih in prihodnjih iskalcev znanja. Pod imenom praktične rabe spomenika in samofinanciranja takega kompleksa šari kramarstvo, ki prodaja vse in vsakogar, tudi vse prevečkrat po dokumentarnem v tkivu in po fizičnem prostoru iz preteklosti, ki je najprej dokument. Ta razsežnost spomenika zahteva najprej samo spoštljiv pristop in zavest o pomenu svojega obstoja, dobro informiranost o kvaliteti, vrednosti. Tudi fizični prostor Ptuja je tako preveč pomemben skupaj z dokumentarnim v kurentovanju (in še kaj bi se našlo) kot *genius loci*, da bi se smeli ob njem najprej spraševati, kako ta prostor preoblikovati za današnjo rabo, kako naj služi za poligon talentom, ali tudi takim brez daru, med oblikovalci prostora, služi slabim ponaredkom gibanja, noše, hrane, opreme ali voz iz preteklosti. Da, tudi za to je Ptuj prevelik ... Prav tako kot kolegi v Akvileji, pa v mnogokrat za nas prevelikem Ptuju vendarle nismo povsem na začetku. Tudi zaradi knjige, o kateri je tekla beseda.

Iva MIKL CURK

Fulvia Lo Schiavo: *Le Fibule dell'Italia meridionale e della Sicilia dall' età del bronzo recente al VI secolo a.C.* Prähistorische Bronzefunde XIV/14. Franz Steiner Verlag, Stuttgart 2010. ISBN 978-3-515-09823-6. XXXVIII + 1722 strani, 12 črno-belih ilustracij, 7 preglednic, 758 tabel.

Spomladi 2011 je v seriji Prähistorische Bronzefunde (PBF) izšla dolgo pričakovana monografija Fulvije Lo Schiavo o fibulah južne Italije in Sicilije. Osupljiv korpus (1760 strani!) je zaradi količine gradiva razdeljen v kar tri zvezke in predstavlja daleč najobsežnejše delo v seriji.

V predgovoru avtorica predstavi zgodovino projekta, zastavljenega daljnega avgusta 1970. Zaradi takšnih in drugačnih razlogov – predvsem zaradi njenega aktivnega udejstvovanja v spomeniški službi – se je dokončanje dela (gradivo je bilo zbrano že leta 1973!) izmikalo in bilo zaključeno šele po natanko štirih desetletjih. Zahvale so

dolžini in obsegu projekta primerno številne, zaključuje pa jih ganljivo posvetilo mentorju, Renatu Peroniju.

"Metodologija" (50 strani) in "Viri" (30 strani) sta dva dela uvodnega teksta, v katerih je pregledno in sežeto predstavljena osnova, na kateri temelji delo. Nekateri pasusi (denimo o tipološki delitvi) se vežejo na katalog, drugi (npr. tehnološke kategorije) pa poskušajo koncizno predstaviti problematiko in narediti red na določenem področju. Lahko rečemo, da gre v teh primerih za pravi enciklopedični pregled.

V prvem poglavju so predstavljeni uporabljena tipologija in razlogi zanj. Fibule so razdeljene v 5 "tradicionalnih" sekcij oz. kategorij, definiranih z obliko loka in noge (A – ločne fibule s simetrično nogo, B – ločne fibule z dolgo nogo, C – kačaste fibule s simetrično nogo, D – kačaste fibule z dolgo nogo, E – fibule s paralelno postavljenim lokom). Na osnovi generičnih makroskopskih morfološko-funkcionalnih značilnosti se delijo v 58 razredov (*classe*), ti pa v 471 tipov. Pojasnjeni so še nekateri drugi izrazi (oblika, tipološka družina, skupina). V tem delu je pojasnjena tudi terminologija, uporabljena pri opisovanju fibul, posebej nekatere podrobnosti, ki se pojavljajo pri obliki diskastih nog in kačastih fibulah.

Zelo natančno je poglavje "Materiali in tehnika". Predstavljena sta zgodovina in stanje raziskav, (skromni) arheološki podatki o delavnicah in domneve o njihovi organiziranosti. V "Kriterijih tehnološke klasifikacije" so nazorno, podkrepljeni tudi s tehnološkimi opisi, razloženi izrazi, ki se uporabljajo pri opisovanju videza in izdelave fibul, kot npr. žica, pločevina, matrica, metoda "izgubljenega voska", ter postopkov pri izdelavi kompozitnih, dvodelnih in bimetalnih fibul. Posebej so obdelane razne poškodbe, popravki in adaptacije fibul, sekundarna raba in dvomljivi primeri.

Krajše, a zanimivo je poglavje o rabi fibul in noši. To temelji seveda na grobnih kontekstih, na legi fibul v skeletnih pokopih in na upodobitvah, denimo na daunijskih stelah.

Poglavje o kronoloških kriterijih lahko beremo kot kažipot med različnimi kronološkimi sistemi, vzpostavljenimi za obravnavano območje ali posamezna najdišča. Dodatno sta izpostavljeni dve vprašanji: absolutna kronologija in izvor dolge noge.

Prvi del uvodnega teksta zaključuje pregled in komentar distribucijskih kart. Te so razdeljene v dve skupini: A – podobni in komplementarni tipi s široko razprostranjenostjo, B – posamezni tipi s številnimi različicami in široko razprostranjenostjo. To se zdi problematično – ker so karte razporejene v zgoraj navedeni kategoriji, tipi niso predstavljeni tekoče (po zaporedni številki). In ker niso kartirani vsi tipi, ni jasno, ali je tip dejansko kartiran, če ne pregledamo celotnega seznama ali vseh kart.

Drugi del – "Viri" – so sežet pregled regij v knjigi obravnavanega dela Italije (Kampanija, Apulija, Bazilika-ta, Kalabrija, Sicilija), razdeljenih na posamezna manjša območja, ki do neke mere odražajo tudi kulturno sliko obravnavanega časa. Sestavljajo ga geografski oris, zgodovina raziskav, glavna najdišča, ustanove, ki hranijo gradivo, in pogloblitve objave.

Večji del prvega in ves drugi zvezek predstavlja kataloški del korpusa. Predstavljenih je skoraj 8400 fibul iz časa med 13. in 6. stoletjem pr. n. št. Kot rečeno, so razporejene v 5

skupin, 58 razredov in 471 tipov. Obdelane so na za PBF običajen način: v okviru določenega tipa so pod zaporedno številko fibule opisani kontekst, fibula, mesto hrambe in morebitna objava. Kataloškim opisom sledita časovna umestitev in razširjenost tipa. Kataloški del zaključujejo štirje dodatki, v katerih so posebej obdelane fibule najdišč: Torre Galli, Pontecagnano, Incoronata / S. Teodoro, Madonna del Piano.

Tipov je seveda preveč, da bi na tem mestu lahko opisal vsakega. Bolj smiselno se mi zdi opozoriti na tiste, ki jih poznamo tudi na vzhodni strani Jadrana (zadnje obravnave s starejšo literaturo: D. Glogović [*Fibeln im kroatischen Küstengebiet*, PBF XIV/13, 2003], M. Blečić [*Reflections of Picene Impact in the Kvarner bay*] ter A. Preložnik [*Fibule Picene e lucane nel Caput Adriae orientale*] – oboje v Piceni ed Europa, *Archeologia di frontiera* 6, 2007). Iz Kampanije so poznane fibule s plastičnimi pticami (tip 65.1, tip 450), kot je domnevna fibula iz Stične in kakršni morda pripadajo figurice iz Škocjana. Številne so fibule z oblogo (tipi 168–172), nekatere dvortaste fibule (tip 200–202), čolničaste fibule (tip 212), vrsta “pseudocertoških” fibul (tip 254–263), dvortastih (tip 269) in trortastih (tip 270–274). Podobnosti najdemo tudi med kačastimi fibulami (tip 393, 398) ter med očalarkami (tip 431–440) in fibulami z lokom v obliki živalske figure (tip 462–471). Le za najbolj pogoste – denimo trortaste fibule z jantarnimi vložki tipa Brezje – se izrecno omenjajo paralele iz Slovenije. Pri paralelah gre lahko za primerke istega tipa ali pa za sorodne variante, morda izpeljave. Pri nekaterih tipih, značilnih za jug Apeninskega polotoka, se zdi, da je šlo za neposredne stike, pri drugih je možno in verjetno posredovanje vmesnega prostora, predvsem Picena. Seveda je treba upoštevati, da nekateri tipi izhajajo prav iz Picena in se od tam širijo proti jugu in proti severovzhodu.

V tretjem zvezku je gradivo predstavljeno z risbami na kar 739 tablah. Fibule so prikazane v merilu 2: 3, več kot polovica v več pogledih, običajno s prerezom čez lok in nogo. Sledi jim zemljevid z označenimi najdišči, temu pa še 17 distribucijskih kart. Čeprav je na večini predstavljenih po več tipov, gre še vedno le za nekatere izbrane tipe, pri katerih so jasno vidne njihova razširjenost in koncentracije, s tem pa očitno tudi delavniški centri. Za razliko od nekaterih drugih katalogov iz zbirke pa v tem zvezku ni zbirne kronološko-tipološke preglednice, ki bi bila zaradi velikega števila tipov in njihove pestrosti zelo dobrodošla.

Kakorkoli, “Fibule južne Italije in Sicilije” so nadvse dragocen korpus najdb, ki bo bistveno osvetlil tematiko in olajšal delo vseh, ki jih zanima tovrstna materialna kultura obravnavanega prostora in časa. Ob enormnem obsegu pa bi bilo v tem primeru še bolj smiselno razmisliti o digitalni verziji knjige ali celo o medmrežni bazi. Črno-bela risba, kratki opisi in struktura kataloga se zdijo za kaj takega kot naročeni – pregledovanje bi bilo lažje, delo, v katero je bilo vložene veliko energije, časa in znanja, pa dostopno najširšemu krogu uporabnikov. V današnji situaciji bo namreč cena, ki hočeš nočeš sledi obsegu (in se giblje od uradne 290 € navzgor), verjetno odvrnila marsikaterega interesenta.

Andrej PRELOŽNIK

Claudia Sachße: *Untersuchungen zu den Bestattungssitten der Badener Kultur*. 2 zvezka. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie aus dem Institut für Ur- und Frühgeschichte der Universität Heidelberg, Band 179. Rudolf Habelt GmbH, Bonn 2010. ISBN 978-3-7749-3648-5. 664 strani, 22 načrtov, 25 slik in 208 tabel.

S tem kratkim prispevkom ocenjujemo monografsko delo Claudie Sachße *Untersuchungen zu den Bestattungssitten der Badener Kultur*, ki je izšlo v dveh zvezkih pri založbi Dr. Rudolf Habelt GmbH iz Bonna v okviru odmevne zbirke *Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie*.

Kot je iz naslova razvidno, avtorica obravnava pogrebni običaj v badenski kulturi. Gre za nekoliko spremenjeno doktorsko disertacijo, ki je bila ubranjena na Univerzi v Heidelbergu.

Poudariti je treba, da je obsežno delo, ki pokriva zelo obsežno tematiko, zastavljeno zelo sistematično. Za uvodnim poglavjem sledijo prikaz preučevanega območja, pregled zgodovine in kronološki razvoj mlajših bakrenodobnih horizontov v Karpatskem bazenu. V njem je razmeroma izčrpno predstavljena tudi kronologija Slovenije (str. 28–30), ki jo najboljše poznamo in zato lahko najverodostojneje ocenjujemo.

Avtorica prostor današnje Slovenije upravičeno postavlja na obrobje razprostranjenosti badenske kulture. Dejansko pa najdišč te kulture v Sloveniji (še) ne poznamo (primerjaj z I. Tušek, B. Kavur, *Ivankovci (Ivankóc) pri Lendavi*, *Arheologija na avtocestah Slovenije* 15, 2011 [http://www.zvks.si/media/images/publications/Ivankovci_pri_Lendavi.pdf]). Že na začetku poglavja je poudarjen tudi velik pomen prehodnosti tega ozemlja med Podonavjem in vzhodnim Jadranom, kar ni povsem točno. Od srede 6. tisočletja pr. Kr. dalje na zahodu Slovenije poznamo neolitsko danilsko kulturo oz. skupino vlaška, celinska notranjost pa je bila, tako se zdi, neposeljena. O prehodnosti slovenskega ozemlja v tem času ni govora. Položaj se zagotovo spremeni šele v 4. tisočletju, iz katerega izvirajo dobro dokumentirane tipološko primerljive najdbe, tako na zahodu kot tudi v notranjosti države. Kot kažejo analize surovinske sestave kamnitih sekir z Ljubljanskega barja, so najmanj okoli sredine 4. tisočletja obstajali intenzivni stiki med osrednjo Slovenijo in severno Italijo (glej A. Velušček [ur.], *Koliščarska naselbina Stare gmajne in njen čas*, Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 16, 2009). Nove raziskave, ki jih avtorica pri svojem delu vsaj delno še ni mogla upoštevati, kažejo, da je celinsko Slovenijo neolitski način življenja dosegel šele v 5. tisočletju pr. Kr. iz Podonavja, torej z vzhoda. Na arheološkem najdišču Spaha v južni Sloveniji so odkrili kamnito sekuro iz t. i. “belega kamna”, ki imitira čevljarsko kopito in naj bi izvirala nekje z območja današnje Srbije. Povezujemo jo s poznovinčanskimi horizonti in posledično s prvimi iskalci bakra na jugovzhodnoalpskem prostoru (glej A. Velušček [ur.], *Spaha*, Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 22, 2011). Najstarejši kulturni horizont na Spahi sodi v pred nekaj leti definirano savsko skupino lengyelske kulture, kamor spadajo tudi najdbe s kolišča Resnikov prekop na Ljubljanskem barju. Termin “der alpine Facies der Lengyel-Kultur” (str. 28) velja opustiti kot tudi delitev Resnikovega prekopa na več faz, saj je ugotovljeno, da je kolišče živelo kratek čas, najverjetneje manj kot desetletje

(glej A. Velušček [ur.], *Resnikov prekop, najstarejša koliščarska naselbina na Ljubljanskem barju*, Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 10, 2006, 26).

Savsko skupino nasledi lasinjska kultura, slednja npr. ni zastopana na Ljubljanskem barju, pač pa poznamo njene najdbe z jamskega pokopališča Ajdovska jama pri Nemški vasi (Velušček [ur.] 2011, 208–209), iz drugega in nekaj tudi iz tretjega(!) poselitvenega horizonta na Gradcu pri Mirni (J. Dular et al., Utrjena prazgodovinska naselja v Mirenski in Temeniški dolini, *Arheološki vestnik* 42, 1991, 89).

Kot reprezentativno najdišče kulture keramike z brazdstim vrezom avtorica navaja kolišče Hočevarica, a tudi najdišče Višnjica iz Hrvaške. Najdišče Kevderc pa naj bi predstavljalo prehod v oz. kar protoboleraški horizont, kar se zdi napačno. Dejansko ni podatkov, ki takšno tezo podpirajo. S. Dimitrijević je sicer Kevderc uvrstil v tip Kevderc-Hrnjevac, ki je v okviru kulture Retz-Gajary kronološko mlajši od tipa Višnjice. Za tip Kevderc-Hrnjevac naj bi bila značilna npr. odsotnost brazdstega vreza na keramiki, kar ne drži, saj je dokazano prisoten na keramiki iz Kevderca in je zanjo tudi značilen (Velušček [ur.], *Hočevarica – eneolitsko kolišče na Ljubljanskem barju*, Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 8, 2004, 238). Raziskave kažejo, da je kultura keramike z brazdstim vrezom mlajša od lasinjske kulture, kar nedvomno izpričuje stratigrafija najdišča Malečnik pri Mariboru (M. Strmčnik-Gulič, Malečnik – arheološko najdišče, v: A. Tomaž [ur.], *Od Sopota do Lengyela*, Annales Mediterraenea, 2006, 195–201) in ne nazadnje tudi nedavno objavljeno grobišče Pod Kotom – jug pri Murski Soboti, s kar 179 žarnimi grobovi (I. Šavel, *Pod Kotom – jug pri Krogu*, Arheologija na avtocestah Slovenije, 2009 [http://www.zvkds.si/media/publications/007_Pod_Kotom-jug_pri_Krogu.pdf]), ki gotovo sodi v čas Hočevarice in ne na prehod oz. v protoboleraški horizont, kot meni avtorica (str. 29). Podobno velja tudi za napačno interpretacijo najdb drugega in tretjega poselitvenega horizonta na Gradcu pri Mirni (str. 29).

Najdišč, ki bi jih lahko uvrstili v protoboleraški horizont, v Sloveniji ne poznamo oz. o njih ni mogoče z gotovostjo govoriti. Arheološke in dendrokronološke raziskave na Ljubljanskem barju kažejo, da je od konca poselitve na Hočevarici do postavitve kolišča Maharski prekop preteklo manj kot 50 let. V tem času je očitno prišlo do pomembnega kulturnega preobrata, kar je najbolje razvidno iz keramične produkcije, ki se je nato na Ljubljanskem barju v primerljivih oblikah in ornamentu obdržala s prekinitvami vse do zaključka življenja na kolišču Blatna Brezovica okoli leta 3070 pr. Kr. (glej K. Čufar et al., Dating of 4th millennium BC piledwellings on Ljubljansko barje, Slovenia, *Journal of Archaeological Science* 37/8, 2010, 2031–2039). V tem času je zaznati vplive z območja badenske kulture, kar dokazuje lahko tudi odkritje lesenega kolesa z osjo s Starih gmajn, ki pa sodi k alpskemu tipu dvokolesnih vozov (str. 29; Velušček [ur.] 2009, 220–221), kar je sicer bolj verjetno posledica naravnih danosti oz. reliefa kot neposrednih povezav, ki pa ne bi bile nekaj presenetljivega. Naj še poudarimo, da je kolišče Maharski prekop na podlagi dendrokronoloških podatkov živelo pribl. dve desetletji, okoli 3510–3490 pr. Kr. (Čufar et al. 2010, 2035).

V zanimivi luči je predstavljeno tudi zaključno obdobje bakrene dobe na Slovenskem. Pri razlagi avtorica povzema

H. Parzingerja (Die Stellung der Uferrandsiedlungen bei Ljubljana im äneolithischen und frühbronzezeitlichen Kultursystem der mittleren Donauländer, *Arheološki vestnik* 35, 1984) in kot ključne navede najdbe s kolišč Parte in Ig, ki jih vključi v horizont Vučedol/Makó/Jevišovica B. Opozarjam na prispevek, ki je izšel v *Arheološkem vestniku* 54, 2003, 123–158, v katerem sta obravnavani kolišči iz tega obdobja, Založnica in Parte. Rezultati dendrokronoloških raziskav so pokazali na sočasnost omenjenih naselij, ki sodita na konec 26. in v 25. stoletje pr. Kr., kulturno pa niti v vučedolsko (LB V po Parzingerju) niti v poznovučedolsko kulturo po S. Dimitrijeviću (npr. Vučedolska kultura i vučedolski kulturni kompleks, v: *Praistorija jugoslavenskih zemalja* 3, 1979, 307–308), temveč v kulturo Somogyvár-Vinkovci. Podobnost z najdbami z najdišča Börzönce v Transdanubiji je več kot očitna (glej M. Bondár, Early Bronze Age settlement patterns in south-west Transdanubia, *Antaeus* 22, 1995, 197–269). Gre za nedvomno pomembno ugotovitev, ki postavlja pod vprašaj aktualnost starih definicij omenjenih kultur.

Obsežna monografija se dejansko začne šele v drugem delu z analizo rezultatov, predstavitev pogrebnih običajev v horizontih pred badensko kulturo v osrednjem delu Karpatskega bazena in v badenskem obdobju, v istem obdobju tudi na Moravskem in v postbadenskih kulturnih skupinah. Prvi zvezek se zaključi z impozantnim številom uporabljenih študij, kar nedvomno kaže na zahtevnost opravljenega dela.

V drugem zvezku je obsežen katalog s slikovnim gradivom.

Bilo bi torej nepošteno, če kratke ocene ne zaključimo s pohvalnimi besedami. Kljub pomanjkljivostim, ki se kažejo pri obravnavi lokalne teme, t.j. kronološkega razvoja slovenskega prostora, je delo, ki ga predstavljamo, zagotovo referenčno in zelo pomemben prispevek k problematiki, ki jo avtorica velikopotezno obravnava.

Anton VELUŠČEK

Michaela Lochner (ur.): *Sitularia. Klänge aus der Hallstattzeit*. Mitteilungen der Prähistorischen Kommission 76, Wien 2011. ISBN 978-3-7001-7002-0. 104 strani in Audio CD.

Zadnja leta se tako v muzejski kot v raziskovalni arheološki dejavnosti vse bolj uveljavljajo t. i. multimedijски publicistični pristopi, med katerimi so najštevilnejše izdaje publikacij s kombinacijo tekstovnih in glasbenih zapisov.¹ K tem uvrščamo tudi pričujočo izdajo z vabljivim naslovom *Sitularia* in s podnaslovom *Zvoki iz halštatskega časa*.

¹Omenimo naj npr. odmevno objavo rekonstrukcije paleolitskih zvokov in melodij iste urednice in v isti seriji Avstrijske akademije znanosti: M. Lochner (ur.), *Knochenklang. Klänge aus der Steinzeit*, Mitteilungen der Prähistorischen Kommission 36 (Wien 2000), ter nedavno objavo našega Narodnega muzeja Slovenije, *Prazvok davnine* (Ljubljana 2011), v kateri avtor glasbe L. Dimkaroski prepričljivo dokazuje glasbeni potencial neandertalčeve piščali iz Divjih bab.

Kot arheologe in torej tiste, ki si predstavljamo, da vemo, kako neizmeren – na prvi pogled nepremostljiv – je prepad med železnodobno glasbo in našim časom, nas ob publikaciji s tako ambicioznim naslovom seveda na prvem mestu zanima, kaj je avtorjem osnova za rekonstrukcijo halštatskih zvokov in kako so s svojimi predlogi in interpretacijami prepričljivi. A najprej nekaj besed o publikaciji in njeni oblikovno-tehnični podobi.

Publikacija je oblikovno in v dimenzijah prilagojena standardni velikosti kompaktnih plošč. V njej je poleg plošče v zavihku knjižica z nekaj čez 100 strani obsežnim spremnim tekstom. V njem so v treh poglavjih orisani arheološki vidiki muziciranja v železni dobi, predstavljene so možnosti rekonstrukcije tedanje glasbe, ob tem pa je za vsako predstavljeno rekonstruirano in uporabljeno glasbilo podan način izdelave. Tem poglavjem, ki imajo obsežen znanstveni aparat in popis uporabljene literature, sledi tehnični in vsebinski opis sedemnajstih skladb s kompaktne plošče. Na koncu so predstavljeni člani mednarodne glasbene skupine *Ensemble Cantlon*, ki skladbe izvaja.

V prvem poglavju Michaela Lochner opisuje arheološke vidike raziskovanja glasbe v halštatskem času z navedbo in ilustracijo najpomembnejših upodobitev glasbil na arheoloških predmetih. Med njimi velja izpostaviti shematične črtne upodobitve na keramičnih posodah predvsem iz vzhodnohalštatskega kulturnega kroga, nekatere antropomorfne bronaste plastike z glasbeniki iz severne Italije, Madžarske in Slovenije (v našem primeru gre seveda za kipec vojščaka z grobišča v Idriji pri Bači, ki s kretno jasno nakazuje uporabo roga kot trobila), upodobitve glasbil in glasbenikov na spomenikih situlske umetnosti, poleg pa še nekaj neposredno ohranjenih glasbil. V starejši železni dobi gre pri teh zadnjih predvsem za bronaste žvenklačje, kakršnih je mnogo ohranjenih tudi pri nas iz dolenske halštatske skupine. V knjižici je predstavljen lep v celoti ohranjen primerek z Magdalenske gore, ki ga hranijo v dunajskem Naravoslovnem muzeju. Poleg je podanih tudi nekaj keramičnih ropotuljic iz Avstrije in južne Nemčije. Primerjavo tako za tiste hruškaste kot za ptičje oblike ropotuljic imamo tudi pri nas, npr. iz Podzemlja v Beli krajini,² za naš prostor pa velja na tem mestu opozoriti tudi na tri atraktivne, mnogo starejše keramične ropotuljice, in sicer iz Dežmanovih kolišč severno od Iga iz mlajšebakrenodobnega časa.³

Alexandrine Eibner je kot ena najboljših poznavalk situlske umetnosti v prvem delu drugega poglavja prispevala pregled možnih rekonstrukcij glasbenih praks, kot se nakazujejo iz razlag prizorov z glasbeniki, predvsem tistimi na spomenikih situlske umetnosti. Iz teh upodobitev se nakazuje zelo raznovrstno muziciranje: s posamičnimi glasbeniki in z njihovimi skupinami, danes bi jim rekli ansamblu, z uporabo zgolj brenkal ali pihal, ali pa s hkratno uporabo različnih glasbil. Za razliko od vzhodnohalštatskega kulturnega kroga so na spomenikih situlske umetnosti glasbeniki zgolj moški. Eibnerjeva

posebej opozarja na pogost situlski motiv paroma soočenih glasbenikov z liro ali/in trstenkami, pri katerih tako kompozicija kot upodobitev dragocene posode med njima nakazuje tekmovalno plat muziciranja.

Avtor zaključnega dela drugega in tretjega poglavja je Albin Paulus, tudi vodilni član ansambla *Cantlon*, izvajalcev situlske glasbe. Drugo poglavje Paulus zaključuje z vprašanjem, kako je zvenela glasba v halštatski kulturi. Na to vprašanje podaja zelo enostaven in pošten odgovor: tega ne vemo. Na voljo so upodobitve določenega nabora glasbil in velja jih kar najbolj verno rekonstruirati. Izvajanje glasbe s tako izdelanimi glasbili pa je ob popolni odsotnosti kakršnihkoli virov z glasbenimi napotki onkraj dosega znanosti.

V tretjem poglavju je natančneje predstavljena izdelava halštatskodobnih glasbil. V opisu in fotografiji so podane različne oblike lir (takih v obliki jarma z okroglim resonančnim trupom v različnih velikostih, t. i. asimetričnih oz. situlskih lir z značilno ukrivljeno oblikovanim okvirom), piščali (npr. tistih z zaključnimi trobljami v obliki rogov, dvojnih izvedenk), trstenk, flavt (koščenih, keramičnih, tistih, izdelanih iz bezgovine), rogov, keramičnih zvončkov in žvenklač. Iz spremnih opisov je razbrati, da so kot vir za nekatera glasbila služile ne le upodobitve iz halštatskega časa, temveč tudi kasnejše iz latena.

Poleg naštetih so uporabljana tudi nekatera "univerzalna glasbila", ki so del splošne glasbene dediščine človeštva, pa čeprav v srednjeevropski železni dobi niso arheološko izpričana. Med takimi je npr. uporabljena iz lesa ali trstike izdelana dromlja, kakršne so prevladovalle pred nastopom srednjeveških kovinskih dromelj, ki so v Evropo prišle iz osrednje Azije. Drugo tako glasbilo so kastanjete. Vtis je, da je ob nepopolni izpovednosti arheoloških virov izvajalcem železnodobne glasbe nekako manjkalo predvsem glasbil za narekovanje ritma.

Kako torej zveni halštatska glasba? Večina izmed 17 skladb je krajših enostavnih melodij s pripisom "kult" ali "vojna" (to drugo v skladbah z rogom), pri katerih so s svojim glasbenim potencialom izpostavljena posamezna glasbila, tako trstenke, lira, rog, žvenklačje, dromlja ter razne piščali in flavte. V opisu teh skladb je pogosto govor o "naravnih zvokih" in o tonalnih predispozicijah teh glasbil. Očitno so to skladbe, pri katerih je predpostavka avtentičnosti bolj poudarjena. Na drugi strani nastopa nekaj bolj spevnih melodij s pripisom "plesna glasba" ali "uspavanka", pri katerih je uporabljenih večje število glasbil. Pri teh skladbah laičnemu ušesu mnogo bolj ostanejo v spominu specifični ritmi in melodika, za katero ni moč spregledati mnogih podobnosti s srednjeveško in renesančno glasbo. Ob razlagi ene teh skladb je npr. navedeno, da je povzeta po bretonskem ljudskem izročilu. Vprašanje, ali tovrstna melodika pri skladbah, ki naj bi predstavljale prazgodovinsko glasbo, nastopa enostavno zaradi odsotnosti drugih, bolj oprijemljivih virov, ali pa, da morda srednjeveška in zgodnjenooveška ljudska glasba celo dejansko povzema iz nekih prazgodovinskih melosov (?), to vprašanje prepuščamo bralcem, še raje pa poslušalcem te zanimive multimedijske publikacije.

Nekatere skladbe so izvedene tudi s pevsko spremljavo, za katero v opisu presenečeni ugotovimo, da imajo celo izpisano besedilo, in sicer v prvotnem jeziku ter v nemškem

² J. Dular, *Podzemelj*, Katalogi in monografije 16 (Ljubljana 1978), 27, t. 29: 2–5.

³ P. Korošec, J. Korošec, *Najdbe s koliščarskih naselbin pri Igu na Ljubljanskem barju*, Arheološki katalogi Slovenije 3 (Ljubljana 1969), 52, t. 3: 1,2,4.

prevodu. Če si natančneje pogledamo, kaj je "prvotni" jezik, se izkaže, da gre za poskus rekonstrukcije galščine, tj. jezika Galcev današnje Francije. Ta jezik je delo Davida Stifterja, klasičnega filologa in enega začetnikov študija keltologije na dunajski univerzi. Kolikor je razbrati iz skromnih podatkov, je tako npr. pesem *Ibatis* (v prostem prevodu *Pivec* oz. *Pijanec*) avtorsko delo omenjenega keltologa, pri katerem rekonstrukcija galskega jezika temelji po eni strani na poznavanju živih keltskih jezikov, po drugi strani pa na fragmentih galščine, ohranjenih v antičnih epigrafskih napisih in tedanji onomastici. Morda velja za boljšo predstavo o tem zanimivem jeziku predstaviti izbrani kitici iz omenjene pesmi skupaj s poskusom prostega prevoda (iz nemščine) v slovenščino.

Ponc in iouantuti bubua,
Gnata me liliset daula.
Ded' arganti moi cauacon.
"Ib' en', siop', 'sercias lanon!"
Mi siopa urit genetin:
"Cloue moi, ouglanne sin:"

"Vinon ibu coccon, uindon!
Papon balcon ibu lindon!
Ibu lation, ibu noxtin!
Ibu medu, ibu curmi!
Ambi sercin tepu et mesgon!
Ne me tu pissisi anmescon!"

Ko sem mladenič postal,
Mi je sledila razvneta deklica,
Podala mi je srebrno čašo.
"Pij iz nje," je rekla, "polna je ljubezni!"
A jaz sem deklici odvrnil:
"Poslušaj me in tole se nauči:"

"Pijem rdeče vino, pijem belo!
Pijem vsako močno pijačo!
Pijem podnevi, pijem ponoči!
Pijem medico, pijem pivo!
Ljubezni in sirotki se izogibam!
Nikoli me ne boš videla treznega!"

Pozoren bralec v tem rekonstruiranem jeziku ne more spregledati tudi sledov latinščine. Ob tem se velja spomniti, da so tovrstne rekonstrukcije morda pogojno veljavne za poznolatensko in galo-rimsko obdobje na prostoru Galije. Naša publikacija pa je vendarle posvečena času skoraj pol tisočletja pred tem. Spomniti se velja tudi, da so keltski družini jezikov v mlajšem halštatskem času najverjetneje pripadala zgolj ljudstva zahodnohalštatskega kulturnega kroga. Za "keltskost" ljudstev v vzhodnohalštatskem krogu nimamo nobenih dokazov. Tako ostaja jezik pesmi iz *Sitularie* zgolj zanimiva hipoteza. Na žalost na tem področju prejkoslej ostajamo brez kakršnihkoli resnih rekonstrukcijskih orodij.

Ob koncu lahko povzamemo, da je vsak resen poskus rekonstrukcije zvokov iz halštatskega časa zahteven podvig. Avtorji *Sitularie* so se ga lotili arheološko in muzikološko neoporečno: korektno so podali vse vire, ki so nam na voljo. Njihova rekonstrukcija železnodobnih glasbil in

njihovih zvokov je s tega vidika verna in kredibilna. A to velja predvsem za zvoke, predstavljene v krajših skladbah s posamičnimi glasbili v ospredju. Vse ostalo, torej večina rekonstruirane glasbe in jezik pesmi, ki to glasbo občasno spremlja, pa sta bolj ali manj posrečeni rekonstrukciji, ki s halštatskim časom na področju razširjenosti spomenikov situlske umetnosti nimata neposredne zveze.

Peter TURK

Carsten Wenzel: *Groß-Gerau I. Der römische Vicus von Groß-Gerau, "Auf Esch": Die Baubefunde des Kastellvicus und der Siedlung des 2.-3. Jahrhunderts.* Mit naturwissenschaftlichen Beiträgen von Sabine Deschler-Erb, Heide Hüster Plogmann, Sabine Klein, Angela Kreuz und Hans-Peter Stika. Frankfurter Archäologische Schriften, Band 9, Habelt-Verlag, Bonn 2009. ISBN 978-3-7749-3637-9. 244 strani.

V seriji publikacij Frankfurter Archäologische Schriften, ki ga izdaja Institut für Archäologische Wissenschaften univerze Goethe iz Frankfurta na reki Main, je izšla serija zvezkov o najdišču Groß-Gerau v južnem delu regije Hessen oz. v rimski provinci Zgornji Germaniji. V prejšnji številki Arheološkega vestnika smo predstavili objavo disertacije Markusa Helferta v zvezku 11, ki je z najrazličnejših vidikov raziskal odkrite lončarske delavnice v naselju Groß-Gerau, in objavo rokopisa dr. N. Hanela v zvezku 12 o sigilatnem posodju, ki je bilo najdeno med izkopavanji pod njegovim vodstvom med letoma 1989 in 1992 na lokaciji Groß-Gerau II.

V 9. zvezku serije pa so predstavljene arheološke raziskave in naravoslovne analize rimskega vikusa Groß-Gerau, "Auf Esch". Na strateški točki v okljuku reke, na lokaciji "Auf Esch", so bile najstarejše najdbe znane že s konca 19. stoletja. Prva izkopavanja rimskega vojaškega tabora s pripadajočo naselbino, danes poimenovana tudi Groß-Gerau I, pa so potekala v 60-tih letih 20. stoletja. Moderna izkopavanja so poimenovana Groß-Gerau II. V letih 1989–1992 in 2011 so jih izvajali sodelavci Außenstelle Darmstadt des Landesamtes für Denkmalpflege Hessen, nato je leta 1997 izkopaval Saalburgmuseum Bad Homburg. V letih 1997–2000 so raziskave prevzeli sodelavci Instituta für Archäologische Wissenschaften Goethejeve univerze iz Frankfurta na Maini, ki uspešno odkrivajo zgodovino najdišča z najrazličnejših vidikov. S tem je bilo raziskanih 1,25 ha oz. 10 % površine naselbine. V letih 1997–1998 in 2006 so po naročilu Universität Frankfurt/M. izvedli geofizikalno prospekcijsko 10 ha velike površine.

V obsežnem I. delu 9. zvezka je Carsten Wenzel objavil svojo disertacijo, kjer predstavlja stratigrafske podatke iz vseh teh raziskav, natančno analizo odkrite arhitekture tabora in naselja ter rekonstrukcijo stavbne zgodovine najdišča Groß-Gerau od 1. do 3. st. Sistematično predstavi topografske podatke, zgodovino raziskav in kulturnozgodovinski kontekst, nato pa stavbni razvoj naselbine po fazah najdišča. Z novčnimi najdbami, žigi na sigilatnem posodju, z dendrokronološkimi podatki in analizo ostalega arheološkega gradiva avtor poda datacijo posameznih faz najdišča. Sledi analiza stavb (termalnih, dolgih, stavbnih prizidkov, podzemnih objektov, skladišč/skedenjev) in analiza

infrastrukture naselja (cest, vodnjakov, odvodnih kanalov in latrin ter prekaževalnic). S strukturno in primerjalno analizo je avtor poskušal rekonstruirati delovanje celotne infrastrukture naselja, parcelacijo in zemljiško razdelitev, organiziranost stavb in objektov znotraj naselja, funkcionalne četrti oz. območja naselja, ekonomsko podlago in ugotoviti njegovo prebivalstvo (socialni status, etnično pripadnost itd.). S tem je poskušal natančno rekonstruirati razvoj naselbine in njenega območja v času od 1. do 5. st.

Najstarejše rimske najdbe so na območju jarkov dveh kratkotrajnih predflavijskih vojaških taborov (faza I), ki še nista natančno datirana. Najverjetneje je bil večji nekakšen gradbeni tabor med gradnjo utrdbe za vojaški tabor, ki je bil postavljen leta 75 n. št. v bližini in v povezavi z gradnjo glavne ceste od današnjega Mainza (Mogontiacum) do Heidelberga. Vojaški tabor je bil postavljen na površini 1,9 ha in v njem je bila nameščena cohors quingenaria, del pomožnih enot. Od njegovega nastanka dalje se je ob taboru oblikovalo pripadajoče naselje, vicus, ki je bilo s taborom vitalno povezano, saj so prebivalci vojake oskrbovali z blagom in storitvami. Prve stavbe civilnega naselja (faza IIa; ok. 75–100 n. št.) so bile postavljene ob glavni cesti, ki je vodila iz tabora proti Mainzu. Parcelacijo zemljišč je izvedla vojska. Naselje se je postopno širilo, čeprav so ostajale nekatere vmesne parcele nezazidane. Lesene stavbe so bile konec 1. st. spremenjene v zidane objekte (faza IIb; 100–115/120), kar je morda v povezavi z menjavo nastanjenih vojaških enot. Nove stavbe so zapolnile tudi vmesne prazne prostore v naselju. V zgodnjem 2. st. se je naselje spremenilo in razraslo v največje naselje v današnjem južnem Hessnu. Tlorisi in arhitektura v naselju so značilni za vojaške vikuse: eno ali dvonadstropne dolge lesene stavbe širine 6,5–8 m in dolžine do 45 m, ki so bile razdeljene v mnoge prostore in prekrile z organskimi materiali. Nekateri so bili bivalni, drugi so imeli komercialne namene: v njih so bile taverne, obrtne delavnice itd. V času prisotnosti vojaškega tabora so bili vsi vodnjaki izkopani znotraj stavb. Na zemljiščih so bili ugotovljeni tudi manjši objekti, verjetno namenjeni vzreji domačih živali npr. perutnine, ter vrtovi. Odpadke so odmetavali v nerabljen vodnjak in v za ta namen izkopane jame na stranskih zemljiščih. Javne stavbe je težko identificirati, znana je le najstarejša zidana kamnita stavba – terme tabora, večja nepozidana površina pa bi lahko delovala kot tržnica. Gospodarska struktura vojaškega vikusa je bila tesno povezana z zahtevami oz. potrebami vojske. O dobrih trgovskih povezavah pričajo keramične najdbe, amfore in mnogi izkopani leseni sodi, ki so bili kasneje uporabljeni za konstrukcije vodnjakov. Proizvodnja dobrin znotraj vojaškega tabora je bila omejena le na nekaj izdelkov: odkrili so žgalne peči, ki dokazujejo proizvodnjo keramike, kalupe za ulivanje železnih in bronastih predmetov, predmete, ki dokazujejo strojenje kože. Očitno je naselbina pridelala dovolj hrane oz. dobrin za potrebe vojske in verjetno tudi za ostale prebivalce vikusa.

Vojska je tabor zapustila med letoma 115 in 120. Čeprav je veliko vaščanov odšlo z vojaškimi enotami dalje, pa se je življenje v naselju nadaljevalo še vsaj do tretje četrtine 3. st. (faza IIIA; 115/120 – konec 2. st.; faza IIIB; začetek do tretje četrtine 3. st.). Kakor kažejo grobovi iz 4. st., se je poselitev tudi od konca 3. st. nadaljevala, vendar predvsem izven izkopenega območja in manj intenzivno (faza IV).

Opuščene površine v 4. st. poselijo še priseljeni Germani, med katerimi prevladujejo Alamani. Konec njihovega naselja datirajo v konec 4. ali začetek 5. st.

V II. delu 9. zvezka so nato predstavljene naravoslovne analize, izdelane na vzorcih iz modernih izkopavanj.

Raziskovalci različnih strok so želeli rekonstruirati razvoj in strukturo rimskega vojaškega tabora ter kasnejšega razvoja naselja po umiku rimske vojske. Zanimale so jih tako zgodovina in arhitektura naselbine kot tudi slika tedanjega okolja in z njim povezanih razpoložljivih naravnih virov tedanjega časa.

Sabine Deschler-Erb je analizirala živalske kosti iz vodnjakov in podzemnih objektov, Heide Hüster Plogmann pa ostanke malih sesalcev. Kar se tiče živinoreje, so odkrili sledove perutnine, prašičev, goveda, ovc in koz, ki so se najverjetneje pasle kar na dvoriščih in po bližnjih vrtovih. V času rimskega vojaškega tabora se v prehranjevalnih navadah kaže specializiran in visokokakovosten okus rimskih vojakov (kot npr. ostrige, odojek, piščanec, velike ptice ipd.).

Arheobotanične analize sta izdelala Angela Kreuz in Hans-Peter Stika, kar bomo natančneje predstavili v nadaljevanju. Sabine Klein je analizirala najdeno žlindro, ki dokazuje predelavo oz. ulivanje kovinskih predmetov. Knjigo zaključijo sinteza vseh raziskav, ki rekonstruira življenje in naravno okolje naselja Groß-Gerau, "Auf Esch".

Tina ŽERJAL

Arheobotanične analize na najdišču sta izdelala Angela Kreuz in Hans-Peter Stika. Poskušala sta odgovoriti na vprašanje, s katerimi rastlinskimi surovinami in izdelki se je tedanje prebivalstvo oskrbovalo. Poleg kulturnih rastlin so bile prisotne tudi nabirane rastline, sadeži in oreški, ter les za kurjavo in konstrukcije, pa tudi ostanke krme za domače živali. Plevelne, ruderalne in ostale odkrite divje rastoče rastlinske vrste informirajo o vegetaciji v okolici tedanjega vikusa. Vrtne rastline, predvsem uvožene rastline iz Sredozemlja, pa kažejo na zgodnjo romanizacijo ali tudi "mediteranizacijo" prehranjevalnih navad.

Metode dela:

Vzorci sedimenta za arheobotanične raziskave so bili hranjeni na deželnem uradu za arheološko in paleontološko spomeniško varstvo v Hessnu in obdelani šele, ko je bila arheološka interpretacija oz. stratigrafska (tudi časovna) umeščenost odvzetih vzorcev s terena jasna in zaključena. Še posebej pozorni so bili na časovno umestitev vzorcev, odvzetih iz vodnjakov in jarkov. Precejšnje število prvotno odvzetih vzorcev za arheobotanične analize so namreč, po posvetu z vodilnim arheologom C. Wenzlom, morali zaradi njihovega neinterpretativnega značaja zavreči.

Opisano prvo fazo ravnanja z arheobotaničnimi vzorci po odvzemu s terena je potrebno še posebej omeniti, ker se pri nas, v Sloveniji, dosledno izpušča. Arheologi namreč vzorce sedimenta ali že presejane, posušene in presortirane vzorce semen/plodov ter lesa, ki so sicer označeni z njihovimi šiframi, enostavno dostavijo arheobotaniku v analizo brez kakršnihkoli predhodnih interpretacij, stratigrafskih umestitev (tako prostorskih kot tudi časovnih) ali opisanega namena odvzema vzorca za arheobotanične analize, tako lesa kot tudi sedimenta za spiranje. Pogosto se tudi dogaja,

da so arheobotanične in arheozoološke analize že končane, medtem ko se arheološkega dela raziskav še niso niti lotili.

Na raziskanem najdišču v Nemčiji so tako skrbno izbrane vzorce sedimenta za arheobotanične analize mokro presejali preko sit dveh velikosti: z 1,0 in 0,5 mm velikimi porami. Mokre frakcije s sit so nato pod mikroskopom pregledovali in sortirali rastlinske in druge makroostanke. Naleteli so tudi na kosti in druge živalske ostanke, predvsem malih sesalcev. Sledili so metodologiji, opisani v monografiji Jacomet in Kreuz (1999), ki jo pri raziskavah v Sloveniji uporabljamo tudi sama.

Analizirali so 47 arheobotaničnih vzorcev in jih grupirali v štiri časovne faze: faza I – druga polovica 1. do prve četrtine 2. st. (vojaški tabor, kastel, 7 pregledanih vzorcev); faza II – 2. st. (27 pregledanih vzorcev); faza III – prehod iz 2. v 3. st. in 3. st. (5 pregledanih vzorcev); faza IV – čas preseljevanja ljudstev (5 pregledanih vzorcev).

Različnost v številu pregledanih vzorcev iz določenih časovnih faz otežuje kvantitativno primerjavo rezultatov med fazami. Obdobje 2. stoletja je tako (s 27 arheobotanično raziskanimi vzorci) najbolj reprezentativno.

Rezultati:

Ohranjenost organskega materiala na najdišču Groß-Gerau je bila dobra. Ohranjeni so bili tako subfosilni rastlinski ostanke iz mokrega sedimenta (npr. vodnjakov) kot tudi zogleneli ostanke iz suhih plasti. V 77 raziskanih podvzorcih iz 47 arheobotaničnih vzorcev so uspeli identificirati 102.073 rastlinskih ostankov iz 338 taksonov, od tega je bilo 83.264 ostankov (268 taksonov) ohranjenih v subfosilnem stanju, 17.759 ostankov (192 taksonov) je bilo zoglenelih ter 1.050 ostankov (64 taksonov) mineraliziranih. Koncentracije rastlinskih ostankov v vzorcih so bile zelo različne, največja je bila 2.594 rastlinskih ostankov na liter vzorca. Rezultati so vneseni tudi v javno dostopno podatkovno bazo *ArboDat* (Kreuz, Schäfer 2004).

Odkrite rastlinske taksone so grupirali v naslednje ekološke skupine (po Kreuz 2005, 163): 1. obrežne in močvirske rastline; 2. traviščna vegetacija; 3. ruderalne rastline; 4. ruderalne in segetalne rastline; 5. gojene rastline; 6. pleveli na vrtovih in okopih; 7. strniščni pleveli; 8. vrtno in uvožene rastline; 10. rastline listnatega gozda in grmovne rastline ter dodatna, 11. skupina: razno. Ekološko skupino 9 – iglavci – so uvedli samo pri raziskavah lesnega oglja.

Med mineraliziranimi rastlinskimi ostanki dominira skupina gojenih rastlinskih vrst z 80 %. Ti ostanke nam podajo informacijo o prehrani preteklih ljudstev, ki so jo pridelali sami, torej gojili. Tudi ruderalne in segetalne rastlinske vrste, ki ponavadi spremljajo obdelana tla, so bile prisotne v velikem deležu. Predstavljajo najverjetnejšo okoliško vegetacijo raziskovanega vojaškega tabora.

Raziskave makrorastlinskih ostankov so pokazale kar precejšen delež vegetacije z mokrotnih rastišč, tj. iz prve ekološke skupine, kot so npr. trpotčasti porečnik (*Alisma plantago-aquatica*), navadni regelj (*Lycopus europaeus*), rogoz (*Typha* sp.) ter razno šašje in ločje. Identificirali so tudi ostanke pravih vodnih rastlin: zelena alga (*Chara* sp.), pokončni ježek (*Sparganium erectum*), vodna leča (*Lemna* sp.), vodna zlatca (*Ranunculus aquatilis*), kar dovoljuje zaključek, da je v rimskem času na območju izkopavanja nedvomno morala obstajati voda, morda celo plovna pot do reke Ren. Tako si raziskovalci lahko razlagajo pomen

rimskega tabora in njegovo prometno vključenost v rimskem imperiju.

V pregledanih arheobotaničnih vzorcih je bilo odkritih razmeroma veliko ostankov travniških rastlin (tj. ekološka skupina 2), kot so npr. rman (*Achillea*), razprostrta zvončica (*Campanula patula*), navadni glavinec (*Centaurea jacea*), ivanjščica (*Leucanthemum vulgare*), ostrokrpa plahtica (*Alchemilla vulgaris*) ter različnih vrst trav, ločja in šašja. Material se je v subfosilni, torej nezogleneli obliki lahko ohranil kot ostanek sena/gnoja goveda ali konj. Tudi ostanke sibirske perunike (*Iris sibirica*) in travniške bilnice (*Festuca pratensis*) kažejo na raznovrstnost lokalne vegetacije v rimskem obdobju. Ostanke ruderalnih in segetalnih rastlin (rastline zapuščenih območij), kot npr. repinec (*Arctium* sp.), navadni pelin (*Artemisia vulgaris*), kodrasti bodak (*Carduus crispus*), črni zobnik (*Hyoscyamus niger*), navadna kozjica (*Onopordum acanthium*) in velika kopriča (*Urtica dioica*), dokazujejo, da je bilo v središču tabora tudi negovano območje, morda celo z odpadnim materialom, kjer so uspevale vzdržljive ruderalke (ekološka skupina 3).

Skupaj z ostanki gojenih rastlinskih vrst so, po pričakovanju, našli tudi plevelne rastline iz ekoloških skupin 6. in 7. Med tistimi s strniščnih posevkov so bile identificirane: navadni kokalj (*Agrostemma githago*), njivska pasja kamilica (*Anthemis arvensis*), njivska stoklasa (*Bromus arvensis*), okroglostna prerast (*Bupleurum rotundifolium*), modri glavinec (*Centaurea cyanus*) in volecvetna vehrica (*Orlaya grandiflora*), vsi so kazalci ozimnega žita, morda pire (*Triticum spelta*) ali pšenice (*Triticum aestivum* / *durum* / *turgidum*).

V kombinaciji z vrtninami in stročnicami pa uspevajo drugačni tipi plevelnih rastlin, npr. srakonja (*Digitaria* sp.), škrlatnordeča mrtva kopriča (*Lamium purpureum*), breskova dresen (*Polygonum persicaria*), njivski mošnjak (*Thlaspi arvense*) in metlika (*Chenopodium* sp.), ki so jih tudi uspeli identificirati.

Presenetljivo med divjerastočimi vrstami ni opaziti nobenega časovnega razvoja, vse od začetka vikusa pa do njegovega zatona, v času preseljevanja ljudstev, ostaja trend enak, tako da analize makrorastlinskih ostankov ne dopuščajo razlikovanja posameznih gradbenih faz, nasprotno, opaziti je podoben spekter naravnega rastijskega celotnega obdobja.

Med kulturnimi rastlinami (ekološka skupina 5) se med prehodom iz 1. v 2. st. pojavijo žitarice, ki postanejo ob koncu rimskega obdobja, ob prehodu 2. v 3. st., znane tudi v celotni regiji Hessen (Kreuz, 2005). Glavni žitarici v vikusu v 1., 2. in v začetku 3. st. sta bili pira (*Triticum spelta*) in ječmen (*Hordeum* sp.), vseskozi ju je spremljalo tudi proso (*Panicum miliaceum*). Tudi rž (*Secale cereale*) in enozrna pšenica (*Triticum monococcum*) sta enakomerno prisotni skozi ves čas, vendar, po najdbah sodeč, v manjši meri. Posamične najdbe dvozrne pšenice (*Triticum dicoccum*) in gole pšenice (*Triticum aestivum* / *durum* / *turgidum*) ne dovoljujejo zaključkov o pomembnosti teh vrst pšenice v prehrani. Presenetljivo neredke najdbe enozrne pšenice in rži na najdišču Groß-Gerau so postavile vprašanje, ali sta bili poljščini uporabljeni kot pomembni žitarici tistega časa ali bolj kot plevelni rastlini ozimnega žita. Uporaba rži je v regiji Hessen potrjena tudi v 2./3. st., medtem ko vloga enozrne pšenice na tem območju še ni pojasnjena (Kreuz,

2005). Dokazan je bil tudi laški muhvič (*Setaria italica*) – nekoč kultivirana vrsta, čeprav s skromno zastopanostjo.

Tudi najdbe stročnic in oljnih ter vlaknatih rastlin ustrezajo tipični sliki rimskega Hessna. Stročnice izboljšujejo plodnost tal pri kolobarjenju, poleg tega pa so bogate z beljakovinami, ki so nujno potrebne v človeški prehrani. Grah (*Pisum sativum*), leča (*Lens culinaris*) in bob (*Vicia faba*) so gojene stročnice, ki so bile med najdbami v raziskovanem vikusu. Posebno v rimskem obdobju je imel bob (ki je zelo rodna in dokaj nezahtevna kulturna rastlina) velik pomen, kar se je izkazalo tudi pri raziskavah najdišča Groß-Gerau. Lečnata grašica (*Vicia ervilia*) je bila najverjetneje samo plevelna rastlina, saj so najdbe bolj kot ne osamljene.

Iz arheobotaničnih analiz je opaziti manj pomembno vlogo oljnih rastlin, kot sta npr. nav. riček (*Camelina sativa*) in lan (*Linum usitatissimum*). Druga možna razlaga skromnejših najdb omenjenih vrst pa je lahko tudi v slabši ohranjenosti njunih nežnih in fragilnih semen. Morda pa so skromne najdbe oljnih rastlin le ostanki "romaniziranih" naseljencev vikusa, ki so gojili omenjeni vrsti, preden je z Rimljani prišel uvoz olivnega olja. Kakorkoli že, odkrili so tudi pečke oliv (*Olea europaea*) iz 2. st. ter semena maka (*Papaver somniferum*), ki je ostal dobro prisoten celotno obdobje, najverjetneje tudi kot začimbna rastlina, ki je ni mogla nadomestiti nobena druga maščobna ali oljna rastlina. Iz arheobotaničnih raziskav s kolišča na Ljubljanskem barju pa tu lahko dopišemo, da je zmožnost ohranitve semen maka v mokrih sedimentih veliko boljša kot pa semen lanu, zato ne gre popolnoma izključiti razlage o slabši ohranjenosti ostankov lanu tudi v primeru naselja Groß-Gerau (Tolar et al. 2010; 2011).

Romanizacija prehranjevalnih navad prebivalstva na raziskovanem območju se kaže tudi v rastlinskih ostankih vrtnin in ostankih uvoženih (tj. neavtohtonih) rastlinskih vrst po rimski okupaciji Hessna (Kreuz 1995). Na najdišču Groß-Gerau so našli zelenjadnice, kot so: nav. pesa (*Beta vulgaris*), nav. koper (*Anethum graveolens*), nav. zelena (*Apium graveolens*), koriander (*Coriandrum sativum*), vinska rutica (*Ruta graveolens*), vrtni šetraj (*Satureja hortensis*). Najdbe oreha (*Juglans regia*) kažejo, da je bil orešek, primeren za skladiščenje, ravno tako pogosto uporabljen. Med sadnimi vrstami so našli še ostanke (semena/plodove) fig, melon, sliv/češpelj, breskev in grozdja. Med južnimi importi so bile, kot že rečeno, tudi olive. Navedeni "romanizirani" ostanki se v vseh fazah poselitve najdišča Groß-Gerau pojavljajo v razmeroma majhnem deležu, saj gre v večini za posamične najdbe ali celo samo fragmente, čeprav z drugih rimskodobnih najdišč poročajo o velikih količinah tovrstnih najdb (Kreuz, 2005). Presenetljivo manjkajo še druge najdbe, kot npr. poper in buča *Lagenaria*, ki sta poznana z rimskimi najdišči nedaleč proč. Čeprav so imeli raziskovalci iz zgodnejših faz na voljo zelo malo materiala, se kaže poseben vpliv vojaškega tabora in vojakov na življenje v naselju, v začetni fazi (kastel – *vicus*) se namreč pojavlja skorajda več rimskih najdb (oz. "romaniziranih" rastlinskih vrst) kot pa kasneje.

Odkriti pa niso bili samo ostanki vrtnih, gojenih sadežev in kulturnih rastlin – poljščin, pač pa tudi ostanki divjih sadežev, npr. lešnikov, črnega trna, bezga, volčjega jabol-

ka, jagod, robid, malin, divjega jabolka in hruške. Najdbe kažejo, da so v bližnjih gozdovih in po grmovju uspevale te rastlinske vrste. Poleg lesa listavcev (hrast, bukev, jesen, javor, beli gaber, jelša, vrba in vrste iz družine rožnic (Rosaceae)) so našli tudi ostanke dveh iglavcev: rdečega bora in jelke, kar tudi potrjuje obstoj gozda v bližini.

Arheobotanične analize so pokazale, da je bil Groß-Gerau v vseh obdobjih kljub strateškemu položaju ob cesti do Mainza preprosto podeželsko naselje in da ni imel nobene centralne vloge. Na vprašanje, kolikšna je bila poljedelska produkcija vikusa, nam rastlinski ostanki ne dopuščajo odgovoriti, lahko pa, vsaj za obrobje naselbine, rečemo, da so imeli majhne vrtičke, na katerih so gojili zelišča, začimbnice ali zelenjavo, in tudi pašnike za živino.

Sinteza:

Jedilnik rimskih vojakov je bil obogaten tudi s sadjem in zelenjavo, ki pa v primeru tabora Groß-Gerau ni bilo značilno uvoženo, pač pa v večini pridelano na domačem vrtu. Poleg začimbnic in zelišč (koper, zelena, koriander) so bili v manjših količinah najdeni tudi ostanki različnega sadja (grozdje, slive, hruške, fige, melone), ki so bili najverjetneje uvoženi iz južnejših krajev. Med žiti sta prevladovala pira in ječmen, ki so ju gojili na bližnjih poljih.

Analiza makrorastlinskih ostankov in pelodna analiza sta pokazali, da je bilo okolje raziskovane regije že pred prihodom rimskih vojakov nekoliko podvrženo vplivu človeka, saj so bili gozdovi že značilno skrčeni, kar je nedvomno posledica visokih potreb po konstrukcijskem lesu, ki so bile značilne tudi za obdobje prihoda rimske vojske. Ohranjeni stavbni les iz obdobja, ko so naselje zavzeli rimski vojaki, jasno kaže, da je bilo v tem času še vedno mogoče najti dovolj velika hrastova drevesa za konstrukcije.

Arheobotanične najdbe, predvsem ostanki semen in plodov nabiranih sadežev, potrjujejo obstoj gozda in gozdnega obrobja v bližini naselbine ter tudi travnikov in pašnikov. Ostanki raznovrstne mokrotne vegetacije pa pričajo o obstoju močvirnih in tudi vodnih okolij. Ruderalne rastline (pleveli) indicirajo neobdelane površine v neposredni bližini bivališč.

Od tretje četrtine 2. st. n. št., ko je bil vojaški tabor zapuščen, se je naselbinski areal nekoliko preoblikoval. Področje je poselilo civilno prebivalstvo, gospodarstvo se je razlikovalo od vojaškega. Za razliko od drugih (arheoloških, arheozooloških) pa arheobotanične najdbe ne kažejo, da bi bil umik vojske drastično vplival na gospodarsko strukturo vasi. Zaradi strateške lege ob glavni regionalni cesti so amfore z vinom in oljem ter ribje jedi še vedno prihajale v naselje, vendar v nekoliko manjšem obsegu. Na vrtovih in poljih ni opaziti bistvenih sprememb v diverziteti. Najdbe kažejo, da je naselbina v 3. st. zopet dosegla velikost vojaškega tabora in da je njeno gospodarstvo temeljilo na sistemu preživetvene živinoreje in poljedelstva, torej so reševali samo lastne potrebe po hrani. Nobenih dokazov namreč ni, ki bi govorili v prid intenzivnemu kmetovanju. Da so dokaj dobro posegli v naravno rastje bližnjega gozda, priča dejstvo, da je večina v naselju uporabljenih hrastovih desk iz tega obdobja izvirala iz mlajših in relativno majhnih dreves. Tudi pelodna analiza kaže na majhna območja mešanega hrastovega gozda v okolici vikusa ter na obrežne (jelša, vrba) ekosisteme kot tudi na močvirna travišča in kultivirane pašnike in polja. Ruderalne

rastline potrjujejo obstoj manj kultiviranih območij znotraj naselbine. Po arheoloških kontekstih naj bi se naselbinska aktivnost končala v pribl. tretji četrtini 3. st., ko naj bi šlo za manjšo naselbino, ki je bila v veliki meri samozadostna in katere poljedelska produkcija se je značilno razlikovala (predvsem količinsko) od rimske. Tudi diverziteta vrst je bila šibkejša, na področju živinoreje in prehranjevalnih navad pa je opaziti še komaj kaj rimskega vpliva.

LITERATURA

- JACOMET, S. in A. KREUZ (ur.) 1999, Archäobotanik, Aufgaben, Methoden und Ergebnisse vegetations- und agrargeschichtlicher Forschung. – Stuttgart.
- KREUZ, A. in E. SCHÄFER 2004, 1,4 Millionen auf der Bank. – V: *Das hessische Datenarchiv für archäobotanische Großreife ArboDat.*, 170–174, Hessenarch.
- KREUZ, A. 1995, Landwirtschaft und ihre ökologischen Grundlagen in den Jahrhunderten um Christi Geburt: zum Stand der naturwissenschaftlichen Untersuchungen in Hessen. – *Berichte der Kommission für Archäologische Landesforschung in Hessen* 3, 59–91.
- KREUZ, A. 2005, Landwirtschaft im Umbruch? Archäobotanische Untersuchungen zu den Jahrhunderten um Christi Geburt in Hessen und Mainfranken. – *Berichte der Römisch-Germanischen Kommission* 85, 97–292.
- TOLAR, T., S. JACOMET, A. VELUŠČEK in K. ČUFAR 2010, Recovery techniques for waterlogged archaeological sediments: a comparison of different treatment methods for samples from Neolithic lake shore settlements. – *Vegetation History and Archaeobotany* 19, 53–67.
- TOLAR, T., S. JACOMET, A. VELUŠČEK in K. ČUFAR 2011, Plant economy at a late Neolithic lake dwelling site in Slovenia at the time of the Alpine Iceman. – *Vegetation History and Archaeobotany* 20, 207–222.

Tjaša TOLAR

Johannes Eingartner: *Templa cum Porticibus. Ausstattung und Funktion italischer Tempelbezirke in Nordafrika und ihre Bedeutung für die römische Stadt der Kaiserzeit.* Internationale Archäologie, Bd. 92. Leidorf, Rahden/Westf. 2005. 160 str. ISBN: 3-89646-364-0, ISSN: 0939-561X.

Delo predstavlja revidirano različico disertacije (Eingartner, 1996), ki je bila podprta s strani Evropske unije, nemškega arheološkega inštituta in postdoktorske raziskovalne fundacije. Predmet raziskave so rimski svetiščni kompleksi, ki jih sestavljata tempelj s podijem in portik. Čeprav se je ta arhitektura razvila v helenistični Italiji, jo lahko najdemo tudi v provincah rimskega cesarstva. Še posebej so tovrstni kompleksi pogosti in dobro ohranjeni v severni Afriki, zaradi česar je avtor to območje tudi izbral za področje raziskav.

Poleg uvoda obsega monografija sedem poglavij, 160 strani, 63 slik med besedilom (tlorisi mest in svetiščnih kompleksov ter rekonstrukcije), povzetke v nemškem, angleškem in francoskem jeziku, katalog svetiščnih kompleksov, seznam literarnih virov, seznam epigrafskih virov, splošen seznam, 41 tabel (fotografije arhitektonskih členov in arhitekture) in 22 dodatkov (tlorisi svetiščnih kompleksov).

Avtor v uvodu predstavi opredelitev svetišč, njihov odnos do t. i. svetišč z dvoriščem, stanje raziskav in metode ter opis dela. Predmet raziskave sta po eni strani videz in funkcija, po drugi pa urbanistični pomen italjskih svetiščnih kompleksov, ki jih sestavljata tempelj s podijem in portik, ki so sicer redko obravnavani v okviru obsežnejših raziskav. Avtor jih na podlagi povezav s pisnimi viri imenuje *Templa cum porticibus* (*Res Gestae* svetišče Apolona na Palatinu poimenuje *Templum...cum porticibus*, na epigrafskih spomenikih pa so pogosto omenjeni kot *templum cum porticu* ali *porticibus*). Območje severne Afrike je avtor izbral zaradi velike koncentracije in dobre ohranjenosti tovrstnih svetiščnih kompleksov. Ti so glede na izvor znani kot italjski in se od številčnejšega lokalnega tipa svetišč z dvoriščem (*temple à cour*) razlikujejo po tlorisu. Niti svetišča z dvoriščem niti svetišča s portikom italjskega tipa zaenkrat niso bila temeljiteje raziskana, med obema tipoma so razlikovali le na podlagi tlorisa. Pomembnejša je analiza opreme in preučitev delovanja svetiščnega kompleksa ter medsebojnih odnosov. Oba tipa lahko še posebej zaradi prostornih dvorišč razumemo kot prostorske sisteme, ki so jih pogosto uporabljali kot términ za forume in podobna urbana območja.

V prvem poglavju predstavi avtor v okviru strukturnih zasnov svetiščnih prostorov lego templja znotraj svetišča, oblikovanje arhitekturnega tipa, proporcionalni odnos ter videz notranjih svetiščnih prostorov, njegove dele ter gradnjo in vključevanje posvetitvenih napisov. Tip svetišča s portikom se je sicer razvil v helenistični Italiji, kasneje pa se je razširil v province, izmed katerih kaže edinstven prevzem in razvoj tega tipa prav severna Afrika. Edinstvena ni le koncentracija kompleksov, temveč tudi prilagajanje arhitekture lokalnemu podnebj. Kljub različnim oblikam in tipom svetišč, ki so se razvili na tem območju, lahko tudi tu zasledimo določeno uniformiranost elementov. Kot osrednjo komponento opredeli avtor tempelj na podiju ter glavni vhod, ki ima specifično konstrukcijo. Če ima svetišče samo en vhod, ga lahko iščemo v centralni poziciji pred templjem na nasprotni strani dvorišča. Kadar je vhodov več, je glavni v primerjavi s stranskimi večji ter se razlikuje tudi po posebni obliki podboja. V nekaterih primerih je glavni vhod obokan in predstavlja samostojen element. Dvorišče se je nahajalo za glavnim vhodom, pomembna značilnost pa je tudi aksisimetrična struktura celotnega sistema (oltar in glavni vhod običajno ležita v liniji). Večino severnoafriških svetišč italjskega tipa najdemo v provincah *Mauretania Caesariensis*, *Numidia* in *Africa Proconsularis*, grška *Cyrenaica* na vzhodu pa ima relativno malo tovrstnih svetišč. Takšna svetišča se sicer nahajajo tudi drugje po vzhodnem Sredozemlju, vendar se tam mešajo z elementi helenistične in lokalne tradicije. Avtor pri tem na območju severne Afrike poudarja pomembnost ločevanja svetišč s portikom od tipa svetišč z dvoriščem, ki so sicer omejena na zahodni del severne Afrike, vendar se občasno pojavljajo tudi na področjih z italjskim tipom. Pri severnoafriških italjskih svetiščnih kompleksih lahko zasledimo dele kapitola, ki se odcepijo od foruma, ti kompleksi pa pogosto prevzamejo vlogo političnih in verskih središč. Prav tako kot pri forumu je oltar tudi tukaj postavljen na sredino kompleksa in jih zato lahko neposredno primerjamo s svetišči z dvoriščem. Vendar pa

imajo italški svetiščni kompleksi namesto ene več (največ pet) ekseder. Značilno za svetišča z dvoriščem je tudi to, da se nahajajo večinoma izven mest in da so v njih častili lokalna božanstva. Po drugi strani svetišča italškega tipa praviloma najdemo znotraj urbanega območja, ki je bilo hkrati namenjeno izvajanju obredov uradnih kultov. Avtor zaključí, da se svetišča z dvoriščem nikoli ne pojavijo na kapitolu, medtem ko se tu vedno pojavljajo italška svetišča. Poleg tega so v svetiščih z dvoriščem častili lokalna božanstva (npr. Saturna), medtem ko so bila svetišča italškega tipa lahko sedež državnega, municipalnega ali vladarskega kulta.

Oblike in zasnove tlorisov so zelo različne in lahko nastopajo v kombinaciji s sorodnimi arhitekturnimi tipi in rešitvami. Kljub temu pa jih avtor razdeli v dva glavna razreda glede na obliko portika; ta je lahko pravokotna (tip A) ali redko polkrožna (tip B). Omenjena razreda glede na odnos med najsvetejšim prostorom (*cella*) in portikom razdeli še na tri podrazrede. Tempelj lahko stoji prosto (tipa A1/B1), se naslanja na zadnjo stran (tipa A2/B2), ali pa se nahaja na zunanji strani portika (tipa A3/B3). Različni tlorisi kažejo tudi na spreminjajoč se odnos med templjem in portikom, kar je pomembno za celotno arhitekturo. Ta odnos je bil namreč definiran že pri izbiri prostora glede na geografske in topografske danosti. Večina severnoafriških svetiščnih kompleksov ima pravokotni portik, pri čemer se tempelj naslanja na zunanjo stran svetišča. Obdajajoče zidove svetišča vidi avtor kot prostorski element, ki bi z zunanje strani lahko služili tudi kot obrambni zid. Portike sicer najdemo tudi ob cesti ali kot del ceste oziroma foruma, zato jih avtor le deloma razume kot del svetišča. Število in pozicija vhodov se razlikujeta, saj gre v nekaterih primerih za enega, ki se nahaja v centralni poziciji, če jih je več, pa so lahko na vseh straneh dvorišča. Na videz svetišč so vplivali tudi drugi monumentalni elementi ter posvetilni in gradbeni napisi, pomembna pa sta bila seveda tudi material in gradbena tehnika. Pri načrtovanju je dokazana uporaba feničanskega komolca (*cubitus*) in rimskega stopala (*pes*), na splošno pa se sistemi v velikosti med sabo razlikujejo. Na prilagajanje oblike svetišča je v veliki meri vplival potek okoliških cest, oblikovanje je bilo poleg tega prilagojeno tudi že obstoječim objektom. Razmerje med templjem in dvoriščem je konstantno, razmerja med arhitektonskimi elementi so v skladu s splošnim rimskim kanonom. Avtor poudarja občasno predimenzioniranje templja znotraj dvorišča ali pa je tempelj presenetljivo majhen in skoraj daje vtis oltarja. Svetiščni kompleks kaže konstantne proporce, saj znaša razmerje med templjem in portikom v večini primerov 2 : 3. Ni popolnoma jasno, kakšno vlogo pri oblikovanju prostorov je imel podij, saj mu je na podlagi velikosti svetišča težko določiti višino. Nanjo je nedvomno vplival teren, saj se podij odvisno od nagiba dviguje tudi do 6 m visoko. Na splošno velja, da so na oblikovanje in višino podija vplivale topografske in geografske okoliščine posameznega svetiščnega kompleksa. Avtor kljub razlikam v tlorisu in višini svetišč opredeli standardiziran tloris, pri katerem se spreminjajo proporcionalni odnosi med "hišo" (*aedes*) in portikom ter med dvoriščem in podijem. Včasih so pri gradnji uporabili tudi posebne materiale, na primer raznobarvne kamne, s katerimi so poudarili kontrast med svetlim dvoriščem in temnimi obdajajočimi

stavbami, poleg tega pa imajo različni materiali lahko tudi različne pomeni. V nekaterih primerih je bil glavni vhod obokan in je predstavljal samostojen element. Tako so se na obokih včasih pojavili tudi posvetilni ali gradbeni napisi, ki se lahko pojavijo tudi na frizu pronaosa ali na zidu najsvetejšega prostora. Napisi lahko navajajo, kdo je dal postaviti svetišče ali komu je bilo posvečeno. Poleg tega svetiščni kompleksi niso bili popolnoma odprti za javnost, zato so vhode ponekod dopolnili tudi z okni, s čimer so omogočili le delen vpogled v notranjost.

Avtor kronologijo posameznih svetišč v drugem poglavju določi s pomočjo arhitektonskega okrasja ali epigrafskih, stilističnih in ostalih datacijsko občutljivih elementov. Časovna opredelitev, opredelitev religioznega konteksta in družbenega pomena so še posebej pomembne za zgodovinsko vrednotenje. Svetišča s portikom se začnejo pojavljati v flavijskem obdobju in trajajo vse do konca 3. stoletja, večino svetišč pa avtor uvrsti v drugo polovico 2. stoletja in prvo polovico 3. stoletja. Zaradi natančnejše časovne opredelitve svetišč je avtor poskušal z analizo arhitekturnega okrasja datirati tudi preostale svetiščne komplekse, vendar je ugotovil, da je večina podrejena lokalnim vplivom. Preliminarne raziskave v severni Afriki so sicer pomanjkljive, vendar je avtor opredelil spomenike na podlagi primerjav z arhitekturno dekoracijo, ki je bila že prej časovno opredeljena s pomočjo epigrafskih spomenikov. Nekaterih svetiščnih kompleksov ni mogoče datirati niti z epigrafskimi spomeniki niti z analizo arhitekturnega okrasja in te avtor časovno opredeli glede na topografsko situacijo. Na podlagi napisov avtor tako večino obravnavanih svetišč uvrsti v drugo polovico 2. stoletja, z izčrpno analizo arhitekturnih elementov pa deloma tudi v prvo polovico 3. stoletja. V nasprotju z dosedanjimi predvidevanji pripada več severnoafriških kompleksov zgodnjemu imperialnemu obdobju. V tem času postane očitna hkratna raba italških, helenističnih in lokalnih elementov, ki se šele v začetku 2. stoletja pojavijo v bolj uniformirani obliki in stilistično ustrezajo sorodnim primerom iz Rima. Od severskega obdobja naprej postanejo izraziti tudi orientalski vplivi.

V tretjem poglavju avtor na kratko predstavi modele svetiščnih kompleksov v Italiji. Medtem ko so se v severni Afriki v 1. stoletju svetišča s portikom šele uveljavljala, je bil tovrsten tip v Italiji že popolnoma razvit. Prevzem ni bil uniformiran, temveč je bil podrejen različnim kulturnim smerem. V začetku 2. stoletja je tako še posebej pri ornamentih verskih stavb opazen večji italški vpliv. Avtor tudi poudarja, da so imela severnoafriška svetišča samostojno smer razvoja. V času pozne republike in zgodnjega cesarstva je bilo namreč tu zgrajenih veliko forumov, kjer je viden vpliv tako tradicionalnih rimskih forumov kot tudi helenističnega razvoja templja. To prav tako velja za serijo cesarskih forumov, ki jih lahko povežemo z izgradnjo velikega portika, zgrajenega na Marsovem polju v Rimu. Oba sistema sta bila namreč osnovana na isti arhitekturni ideji oblikovati simetrično stebrišče z dvoranami, ki obdajajo forum. Vendar pa omejitev prostora kot temenosa ni edini namen teh kompleksov. Ti poleg tega kažejo tudi triumfalen značaj, saj so bili oblikovani v času velikih vojaških zmag in financirani z vojnim plenom. Izrazito triumfalen značaj tako kaže npr. Apolonovo svetišče na Palatinu, ki ga je zgradil Avgust. Edino, kar je pri tem gotovo, je, da se je

pred svetiščem nahajalo podolgovato pravokotno območje, ki je bilo s treh strani zaprto z visokim zidom (v *Res Gestae* se to svetišče omenja kot *Templum cum porticibus*). Nekaj zgodnejših primerov lahko najdemo tudi v t. i. templjih s portikom na forumu v Kumah iz 1. stoletja. Kot poseben element se v Ostiji pojavljajo polkrožne niše, ki jih najdemo tako na zadnjem zidu najsvetejšega prostora kot tudi ob straneh na koncu portika. Arhitekturni detajli tega tipa se pri rimskih templjih prvič pojavijo na cesarskem in Avgustovem forumu v Rimu, v severni Afriki pa se svetišča ali portiki z apsidami pojavijo kasneje. Svetišče v Kumah predstavlja enega najstarejših kompleksov izven prestolnice in je verjetno služilo kot model, po katerem so se kasneje v Italiji in v provincah razširila svetišča tega tipa. Za poznavanje urbanega konteksta so še posebej pomembni Pompeji, kjer je bil Apolonov tempelj podobno kot v severni Afriki povezan s forumom. Dvorišče je bilo obdano z dvojnimi portikom, istočasno je bil zgrajen tudi Kapitol, prav tako z dvoriščem in portikom. Malo prej, pod Sulo, je bil postavljen Venerin tempelj, ki je bil s forumom povezan preko ceste, kar še poudarja njegovo dominantno lego na robu platoja. Svetišči Zevsa Mejlihija (*Zeus Meilichios*) in Izide ob cesti *via Stabiana* v Pompejih se pojavljata v povezavi z gledališči, saj so bila ta postavljena v t. i. gledališki četrti; podobno situacijo najdemo tudi v severni Afriki. Nič manj ni pomembna povezava verskih stavb z glavnimi prometnicami mesta (svetišča so bila usmerjena na *cardo* ali *decumanus*).

V četrtem poglavju se avtor bolj posveti opremljenosti severnoafriških svetiščnih kompleksov: arhitekturni dekoraciji, kulturnim in ostalim upodobitvam božanstev ter portretom, oltarju in kraju žrtvovanja, baldahinu in kapeli (*sacellum*), kulturnim bazenom, fontanam in kanalom. Glede videza svetišč je avtorjev najpomembnejši doprinos nedvomno dokaz obstoja določenih kulturnih elementov, ki omogočajo podrobnejši vpogled v obredne prakse. Gre predvsem za kulturne obrede, ki so potekali neodvisno od božanstva, ki so ga častili. Oprema svetišč je namreč z izjemo kulturnih statuet in arhitekturne dekoracije v veliki meri izgubljena. Ikonografija je le redko v neposredni povezavi z božanstvom, ki so ga častili v določenem svetišču, vendar interpretacija arhitekturne dekoracije po drugi strani osvetljuje politične in ekonomske pogoje, ki so botrovali izgradnji kompleksov. Za izvedbo samega obreda je bil najpomembnejši "visoki oltar" pred svetiščem, tej funkciji so lahko služili tudi manjši oltarji, razporejeni po svetiščnem območju, svetišče pa je lahko celo brez njega. Poleg oltarja kot središča obreda žrtvovanja so dokazane tudi kamnite ploščadi in lesene ograde za zapiranje in žrtvovanje živali, ki so se običajno nahajale v neposredni bližini oltarja (paralele najdemo tudi v Pompejih). Žrtvovanje živali, značilno za uraden rimski kult, postane tukaj zelo očitno in je še posebej pogosto pri čaščenju Očeta Libera (*Liber Pater*), Izide in Nebeške boginje (*Dea Caelestis*). Posebno vlogo je imela voda, kar je razvidno iz dokaj pogosto najdenih bazenov za vodo. Ti so lahko okrogli, polkrožni ali pravokotni ter v večini primerov plitvo poglobljeni v tlak. Izjemoma so prostostoječi in zgrajeni iz kamnitih plošč; ti so bili namenjeni zgolj shranjevanju vode. Tretjo kategorijo bazenov predstavljajo kamniti bazeni v obliki školjke, ki so bili postavljeni prosto, brez utrditve. Večina bazenov je bila verjetno namenjena žrtvovanju, nekatere pa so verniki upo-

rabljali za obredno očiščenje. Ta navada, ki izvira z vzhoda in so jo v severno Afriko prinesli že Feničani, kaže, kako so se v kulturnih stavbah med sabo dopolnjevali italški in lokalni elementi. V povezavi z bazeni, ki so lahko samostoječi ali pa se nahajajo pod baldahini ali znotraj kapel, najdemo tudi take, ki so verjetno služili za zbiranje krvi žrtvenih živali, lahko so oblikovani kot fontane, poznamo pa tudi t. i. sončne bazene. Pogostejši kot baldahini so kapele, ki jih predstavljajo majhni prostori v okviru portika in so največkrat pravokotne, lahko tudi kvadratne ali polkrožne oblike. Pomembno je omeniti tudi sisteme jaškov iz opeke, ki so verjetno služili za zbiranje deževnice, ter t. i. svete gaje, ki so potrjeni tudi z izkopavanji, v katerih se pojavi tudi tlakovanje in razmejitve v tlaku, katerih funkcija še ni pojasnjena. Med najdeno opremo svetiščnih kompleksov so deli arhitekturne dekoracije, upodobitve bogov, portreti in arhitektonski elementi oltarja ter daritvenega prostora. Drobnost gradivo je v svetiščnih kompleksih zelo pogosto in velikokrat omogoča datacijo. Avtor med dekorativnimi elementi, ki so dokazljivi tudi na podlagi epigrafskih virov, izpostavi svečnik (*candelabrum*), ki ga najdemo v cesarskem obdobju kot držalo za kadila in je uporabljen kot svečnik ter spada k bolj ali manj stalni opremljenosti svetišč.

V petem poglavju v okviru funkcije svetiščnih kompleksov predstavi avtor božanstvo in kult, obred in praznovanje, posvetitelja, ustanovitelja in svečenike, elemente cesarskega kulta in rezultate raziskav. Za približno polovico severnoafriških svetišč lahko na podlagi posvetitvenih in gradbenih napisov določi, kateremu božanstvu so bila posvečena. Tista božanstva, ki so bila čaščena v templju, imenuje primarna, tista, ki so bila prisotna v kateremkoli drugem prostoru, pa imenuje sekundarna. Ne glede na primarno ali sekundarno posvetitev najdemo v svetiščnih kompleksih severne Afrike večino posvetitev rimskemu panteonu (kapitolinska trojica, Apolon, Diana, Oče Liber, Herkul, Minerva, Merkur, Pluton, Venera in Eskulap). Včasih se za romaniziranimi božanstvi skrivajo božanstva lokalnega izvora; Oče Liber je verjetno feničanski *Shadrpa*, Herkul pa *Melqart*, saj ne moremo zanikati močnega vpliva lokalnih in orientalskih božanstev. Slednja predstavljajo egipčanska Izida in Serapis ter maloazijska Velika mati (*Magna Mater*), poleg tega sta pomembni tudi afriški božanstvi Nebeška boginja (*Dea Caelestis*) in Saturn, kar nekaj upodobitev pa ostaja neopredeljenih. Avtor glavna božanstva razdeli na tri glavne kategorije. V prvo sodi državni kult, ki ga predstavlja kapitolinska trojica in hkrati predstavlja največji delež med rimskimi božanstvi. Sledi kult zaščitnikov mest, ki so raznolikega značaja. So mešanica rimskih, romaniziranih, lokalnih božanstev ter lokalnih genijev. Svetišča, ki so bila posvečena neuradnim bogovom, npr. afriškemu Saturnu, se od ostalih svetišč razlikujejo po svojem arhitekturnem konceptu in po legi izven urbanega območja. V severnoafriških svetiščnih kompleksih so torej prevladovali državni, municipalni in cesarski kult. V tem se razlikujejo od svetišč z dvoriščem, kjer so v primerih, ko so bili postavljeni znotraj urbanega območja, častili zgolj mestne zaščitnike.

V šestem poglavju predstavi avtor vključevanja svetiščnega kompleksa v raster mesta in izpostavi problem t. i. svetišč z dvoriščem ter odnos svetišča s portikom do foruma in ostalih javnih zgradb. Svetiščni kompleksi italškega tipa se načeloma ne pojavljajo izven urbanega območja. Še več, v

urbanističnem razvoju mest so igrali pomembno vlogo. Da bi pojasnil različne lokacije, kjer se ti kompleksi nahajajo, avtor poleg topografije posameznega mesta pojasni tudi ekonomski in pravni status mest. Hkrati poudarja, da so pogoste situacije, v katerih svetišča s portikom očitno določajo organizacijo javnega prostora. Omeniti velja tudi, da so želeli vzpostaviti formalne meje med forumom, kapitolom in svetišči. Urbanističen pomen je delno jassen že iz njihove funkcije, delno pa poudarjen z njihovo umeštvitvijo znotraj mestnih struktur. Za razliko od svetišč z dvoriščem vključevanje svetiščnih kompleksov italskega tipa v mestno jedro ni bilo uniformirano. Pomembna je dvignjena lega, zato so pogosto razporejeni po terasah, s čimer lahko primerjamo lego Kapitola v Rimu. Dvignjen podij templja, ki se prilagaja terenu, je prav tako pogost element, včasih pa lahko najdemo tudi manjše zidove, ki predstavljajo utrditev terena. Posebnost tlorisa predstavljata stranski krili najsvetejšega prostora in stranski prostori ter zaprti portiki ob daljših stranicah, ki so v severni Afriki zaenkrat še brez primerjave in verjetno predstavljajo helenistični element. Veliko severnoafriških svetišč je združenih s forumom, podobno sliko pa kaže tudi Apolonovo svetišče v Pompejih, ki hkrati zaradi ohranjenega mestnega rastra ponuja veliko odgovorov glede vključevanja svetišč. Ta najpogosteje najdemo na forumu ali ob spremljajočih glavnih cestnih oseh mesta. Občasno najdemo tudi več svetišč skupaj, še posebej v bližini religioznih in političnih središč. S tem poleg obredne dobijo tudi reprezentančno funkcijo ter povezavo z drugimi javnimi stavbami. Svetišča s portikom na stičiščih različnih mestnih četrti prevzamejo vlogo povezovalcev. Poleg povezav s forumom lahko tovrstne komplekse najdemo tudi v povezavi z gledališči in tržnicami.

V zadnjem, sedmem poglavju avtor pomen svetiščnih kompleksov v severnoafriških mestih osvetli v mestih *Sabratha*, *Gighitis*, *Thuburbo Maius* in *Thugga*. Da bi bolje razumeli pomen svetišč v razvoju mesta, je avtor podrobneje analiziral štiri mestne celote, ki jih lahko glede na njihov zgodovinski razvoj razdelimo v dva para. *Sabratha* in *Gighitis* sta bili dve veliki trgovski središči med mnogimi emporiji, ki so funkcionirali že pred prihodom pod rimsko oblast. Zaradi tega je bil vpliv italskih svetišč večji, kar je vodilo k standardizaciji svetiščnih kompleksov že od začetka 1. stoletja n. št. naprej. V arhitekturnem okrasju so jasno vidni tako italski kot helenistični vplivi. Z začetkom Avgustove vlade v *Sabrathi* je povezana tudi gradnja drugih javnih stavb, bazilike in kurije, ki so skupaj s kapitolom tvorile vso potrebno infrastrukturo za politično in religiozno središče mesta. V *Thuburbo Maius* in *Thuggi* pa je uničenje Kartagine pustilo svoje posledice, poleg tega se obravnavani mesti nahajata na samem robu urbanega območja, kamor so se po 3. punski vojni naselili rimski veterani. Komod mestu *Thuburbo Maius* podeli status kolonije, v tem času je vidna povečana gradbena dejavnost. V *Thuggi* lahko opazujemo, kako je sprva dominanten kapitol od 2. stoletja naprej izgubljal svojo vlogo, istočasno pa naraščujoče število kulturnih območij odraža rastoč vpliv omenjenih mest.

Maja JERALA

Darío N. Sánchez Vendramini: *Eliten und Kultur. Eine Geschichte der römischen Literaturszene* (240 v. Chr. – 117 n. Chr.). Tübinger Althistorische Studien 7. Rudolf Habelt GMBH, Bonn 2010. ISBN 978-3-7749-3676-8. 460 strani, 13 tabel.

Knjiga z različnih zanimivih vidikov obravnava latinsko literaturo in njen kontekst iz obdobja, ki je navedeno v naslovu; analiza latinske literarne scene predstavlja novost, saj ta doslej še ni bila celovito komentirana. Knjiga je razdeljena na pet daljših poglavij, vsako od teh pa na pet do šest podpoglavij. Škoda je – in to je očitno že na samem začetku –, da latinski citati, ki so dolgi in jih je zelo veliko, niso prevedeni, kar bi veliko pripomoglo k večji jasnosti, posebej, ker se bo nedvomno izkazalo, da večina bralcev latinščine ne obvlada tako dobro, da bi lahko zlahka razumela latinski izvirnik. Če bi avtor odpravil ponavljanja, ki se jim je včasih sicer težko izogniti, a jih v knjigi ni malo, besedilo ne bi bilo zaradi prevodov nič daljše. Zaključku sledijo bibliografija in trinajst tabel s slikami rimskih kamnitih nagrobnih spomenikov z napisi in reliefi, na osnovi katerih skuša avtor ponazoriti razširjenost izobrazbe in pismenosti in posledično poznavanja rimske literature v najširših plasteh rimskega provincialnega prebivalstva. Zlasti ta zadnji del je še posebej zanimiv tudi za arheologa in epigrafika, saj npr. na prepričljiv način razlaga simbolno vrednost zvitka v levi roki umrlega moškega – namreč kot znak literarne izobrazbenosti –, kar predstavlja na nagrobnikih razmeroma pogost motiv, ki so ga zelo različno interpretirali. Hkrati pa avtor razlaga tudi druge spremljajoče reliefe, ki pogosto krasijo bogatejše nagrobnike.

Sem sodijo tudi upodobitve z mitološko vsebino, saj predstavljajo literarno razgledanost in kulturo družin, ki so postavljale takšne nagrobne spomenike. To so bili pogosto pripadniki municipalne elite, pa tudi bogati posamezniki brez posebnih funkcij, kar med drugim dokazujejo šempe-trske grobnice, ki v knjigi sicer niso omenjene. Lepo namreč ponazarjajo to, kar je osrednja tematika knjige, namreč "kulturni kapital", s katerim so si posamezniki, ki sta jim manjkala začetni finančni in "družbeni kapital", v rimski družbi še najlažje pridobili ugled. To je veljalo – *mutatis mutandis* – tako za senatorje kot rimske viteze, mestno lokalno aristokracijo, bogate osvobojeence in srednji razred. Hkrati pa kulturna in literarna razgledanost kažeta tudi na visoko stopnjo romanizacije (avtor nima težav s tem zelo uporabnim pojmom, ki je bil v zadnjih letih po krivici postavljen pod vprašaj), ki je od avgustejske dobe naprej v manj razvitih delih Italije in v provincah skokovito napredovala.

V dolgem obdobju, ki ga obravnava knjiga, torej od samih začetkov rimske literarne ustvarjalnosti z Livijem Andronikom (piscem grškega izvora in avtorjem prve latinske, po grškem vzoru napisane drame, ki je bila uprizorjena po prvi punski vojni 240 pr. Kr.) in Nevijem (avtorjem dram, npr. *Romula*) pa prek Enija (predstavnika druge generacije literarnih ustvarjalcev in pisca zgodovinskih *Analov* v verzih) in starejšega Katona (prvega rimskega pisca iz najvišjega družbenega razreda, ki je pisal v latinščini, avtorja govorov, *Origines*, in knjižic, posvečenih vzgoji sina Marka) do Cicerona se je odnos rimske družbe do literarnih ustvarjalcev korenito spremenil. Od Katona dalje so se začeli vse bolj uveljavljati avtorji, ki so pripadali rimski aristokraciji, pred

tem je bila namreč literatura predvsem domena pripadnikov nižjih socialnih plasti, pogosto tudi posameznikov grškega izvora. Zaledje je predstavljala *Magna Graecia*, grška južna Italija in Sicilija, in izhajajoč iz tega prostora so prvi pisci latinske literature rimsko občinstvo seznanjali z grškimi miti in z epizodami iz Iliade in Odiseje. Predstave so se dogajale v največkrat lesenih gledališčih, ki so jih vedno postavili v neposredni bližini svetišč.

Med rimsko publiko se je odnos do literarnih stvaritev počasi spreminjal: sredi republikanskega obdobja literatura v kulturnem življenju Rimljanov ni igrala nobene omembe vredne vloge in še dolgo po njenih prvih zametkih je ukvarjanje s pisanjem veljalo za nevredno senatorja. V latinščini napisano literaturo so na začetku njenega razvoja ustvarjali tujci nizkega družbenega porekla, ki so dobro obvladali helenistično literarno sceno in grško tematiko prilagajali rimskemu občinstvu. Prostor, kjer so pisci dram, tragedij in komedij svoja dela posredovali publiki, so bila, kot rečeno, improvizirana gledališča ob svetiščih in čeprav dramska dela niso imela nobene kultne vsebine, so se vedno uprizarjala v povezavi s prazniki na čast bogov. Enijeva smrt leta 169 pr. Kr. predstavlja konec pionirskega obdobja rimske literature, ko so avtorji nehali le prevajati oz. posnemati grške zvrsti in tematike; ta je sicer še pogosto veljala za vzor, vse pogostejše so bili rimski avtorji tudi izvirni in ustvarjalni: Lucilij je npr. utemeljil satiro, ki velja za tipično rimsko.

Nato se je začel proces "aristokratizacije" rimske literature, ki je njeno vrednost v rimski družbi temeljito spremenil. K temu je pripomogla "helenizacija" rimskih višjih slojev, ki je privedla do tega, da je postala večina rimske elite dvojezična; končno se je zgodilo tudi to, da grško govoreča odposlanstva v rimskem senatu niso več potrebovala tolmačev, tako prvič leta 81 pr. Kr., ko je Molon vodil diplomatsko misijo z Rodosa. Marsikak bogat in izobražen Rimljan je imel svojo knjižnico; prva grška knjižnica, ki je prišla v Rim, je bila knjižnica zadnjega makedonskega kralja Perzeja, ki ga je leta 168 premagal Emilij Pavel. Ker ne Perzej in ne njegov oče Filip V. nista imela posebnih literarnih interesov, je možno, da je jedro biblioteke izviralo iz časa kralja Arhelaja, zaščitnika Evripida in drugih grških pesnikov njegovega časa. Pozneje je še veliko rimskih poveljnikov prineslo kot vojni plen v Rim dragocene grške knjižnice, med drugimi tudi Sula, za Lukula pa je znano, da se je po zmagi nad Mitradatom polastil kraljeve knjižnice, ki je bila v njegovi vili v Tuskulu na razpolago tudi mnogim grškim piscem.

Če so bila prej gledališča in šole poglobitna mesta rimske literarne scene, se je ta vse bolj selila v mestne domove in podeželske vile aristokratov. Pomen gledališča se sicer ni veliko zmanjšal; na začetku je bilo za gledališke uprizoritve rezerviranih le enajst dni, v času Avgusta pa je bilo teh dni 48 oz. še več, ker so vsako leto uprizarjali tudi nepredvidene igrice. Zanimivo je, da je bila ena od kazni za kršitev avgustejskega zakona o porokah ta, da se krivec ni smel udeleževati gledaliških predstav. Nekoliko ironično je, da je Katon uporabil svoje literarno pisanje za to, da se je boril proti napredujoči helenizaciji, ne da bi se zavedal, da je ravno ta odločilno prispevala k razvoju rimske literature. Vendar je bila še v Ciceronovem času – kot slavni govornik sam omenja –, pomembnejša slava, ki

so jo rimski senatorji in vitezi dosegli po dobro opravljeni vojaški in politični karieri in za zmago na bojišču, čeprav se je on sam sicer dobro zavedal, da bi bila brez literature dela slavnih mož že davno pozabljena.

Le nekaj generacij pozneje Tacit piše že povsem drugače. Ko namreč omenja bleščečo zmago, ki jo je legat Publij Pomponij Sekund izbojeval nad Hati v Germaniji in si zaslužil najvišje odlikovanje (*ornamenta triumphalia*), pravi, da so si sodobniki to le za kratek čas zapomnili, slavo pa so mu prinesle njegove pesmi (pisal je tragedije), pri čemer je zanimivo še dejstvo, da sploh ni bil dober pesnik in je bil v gledališču celo tarča posmeha obiskovalcev! Podobno je Svetonij ugotavljal za Gaja Sulpicija Galbo, deda bodočega rimskega cesarja, ki naj bi mu slavo kljub ugledni politični karieri prineslo zgodovinopisje.

Politična kriza konec republike je pripeljala do tega, da se je veliko senatorjev raje ukvarjalo z literarnim ustvarjanjem kot s politiko, ki je postala zaradi proskripcij v času triumvirov včasih smrtno nevarna. A kljub temu so tedaj nastala nadvse pomembna dela in Vitruvij omenja med drugimi Ciceronov spis *O govorništvo*, Lukrecijevo znamenito naravoslovno pesnitev *De rerum natura* in Varonov spis *O latinskem jeziku*. Čeprav je bil stari Varon proskribiran, je vendarle uspel ubežati smrti in je bil pozneje pomiloščen, pač pa sta bili izropani njegova vila in njegova velika in pomembna knjižnica. Kot se je izrazil znani zgodovinar in pesnik ter prijatelj Antonija in Oktavijana, Azinij Polion, "ni lahko pisati proti nekomu, ki te lahko proskribira"; uporabil je namreč besedno igro "*scribere – proscribere*". Pozneje pa je postalo nevarno tudi zgodovinopisje in drugo pisanje, ki so ga ovaduhli namerno ali nenamerno napačno razlagali; cenzura pretirane svobodomiselnosti, ki je prihajala navzkriž z monarhično ureditvijo rimske države po Avgustu, je postala običajna, zakon o razžaljenju časti, ki se je imenoval *lex laesae maiestatis*, pa je nekaterim piscem prinesel celo smrtno obsodbo ali pa vsaj sežig njihovih del, kot npr. zgodovinarju Kremutiju Kordu, ki je Bruta in Kasija proglasil za "poslednja Rimljana"; Avgust s tem ni imel težav, pač pa je Kremutija pod cesarjem Tiberijem obtožil subverzivnosti prefekt pretorija Sejan. Da bi se izognil zanesljivi obsodbi, je napravil samomor, izvode njegove *Zgodovine* pa so javno sežgali; kljub temu niso mogli preprečiti, da preživeli izvodi ne bi dosegli svoje publike.

K temu, da je literatura postala prepoznavna in dostopna in da so različni avtorji uživali visok ugled posebej v avgustejskem času, sta veliko pripomogla uvedba javnih recitacij literarnih del in nastanek ter razvoj založništva, ki sta omogočila, da je močno narasel tudi krog bralcev. Velik ugled so uživali poleg mnogih drugih predvsem znameniti pesniki Kornelij Gal, Vergilij in Horacij; med drugimi manj znanimi pa je zanimiv in poučen primer Lucija Varija Rufa iz Mecenatovega kroga, ki je bil Vergilijev in Horacijev prijatelj in je za svojo tragedijo *Thyestes* – uprizorili so jo ob proslavi Avgustovega trumfa po zmagi pri Akciju –, prejel kar milijon sestercijev! Recitacije so se izkazale kot zelo primeren način razširjanja literarnih del in Plinij mlajši je bil ponosen na to, da so prijatelji cele tri dni poslušali javno branje njegovega Panegirika v čast Trajanu; po dveh dneh so namreč sami želeli, da bi branje podaljšal na tretji dan. Obiskovanje recitacij je sicer sodilo med obveznosti prijateljev, saj je Plinij prihajal na njihova

branja, če so se literarno udeleževali. Prisotnost je bila recipročna, in to je zahtevala vpljudnost ne glede na to, če so se dolgočasili ali ne.

Kot je pokazalo nepričakovano odkritje lesenih posuščenih tablic iz Vindolande, ki vsebujejo tako privatno kot uradno korespondenco pripadnikov rimske vojske in njihovih družin, je bil odstotek pismenosti v rimskem imperiju večji, kot se je pred tem domnevalo. In kot kažejo upodobitve na nagrobnikih ter v nekaterih primerih tudi sami napisi s tovrstnimi izjavami, sta bila izobrazba ter poznavanje literature in obeh jezikov, latinščine in grščine, zgovorno znamenje družbene pomembnosti. Biti izobražen in seznanjen z latinsko literarno kulturo sta bila med provincialnim prebivalstvom pomembna statusna simbola. Starši osvobodenci so pogosto dali svoje dečke izsolati v najboljše dostopne šole, da bi s pridobitvijo "kulturnega kapitala" na najhitrejši možni način – kot otroci osvobodencev, ki se jih je še držala stigma nesvobodnega rodu –, premostili pomanjkanje "družbenega kapitala".

Pomembna je bila tudi govornica reliefov; pripadniki mestnih elit po vsej verjetnosti niso naključno izbirali motivov, ki so krasili njihove nagrobne, temveč je imela njihova izbira globlji pomen. Če je veteran, ki se je naselil daleč od rodnega mesta v Italiji, na nagrobniku dal upodobiti Eneja z očetom in sinom, ki je zapustil gorečo Trojo in se naselil v Italiji, je morda na simbolni ravni hotel povedati, da se je na tujem počutil kot rimski državljani in potomec Eneja. Rimska literarna izobrazba je prodrla v vse pore rimskega in romaniziranega življenja. Knjiga, ki vse to natančno komentira, je zanimivo branje za vse, ki se tako ali drugače ukvarjajo z antiko.

Marjeta ŠAŠEL KOS

Corpus inscriptionum Latinarum II²/14. Inscriptiones Hispaniae Latinae, pars XIV: Conventus Tarraconensis. Fasc. secundus: Colonia Iulia Urbs Triumphalis Tarraco (CIL II²/14, 2). Edidit GÉZA ALFÖLDY. De Gruyter, Berlin, New York 2011.

Ta impozantna monografija je najnovejši zvezek folio formata nove izdaje španskega dela Mommsenovega Korpusa latinskih napisov (CIL II), ki obsega napise mesta Tarakone (Tarraco, zdaj Taragona). Zvezek je napisan v latinščini, kar je nedvomno rezultat velike erudicije avtorja izdaje, Géze Alföldyja, saj tudi med epigrafiki, ki se ukvarjajo z rimskimi napisi, ni veliko takih, ki bi znali pisati latinsko. Knjiga je sicer zaradi tega dostopna le ožjemu krogu strokovnjakov, vendar je po drugi strani povsem neobhodna za vsakega, ki se želi ukvarjati s Hispanijo, rimsko Španijo, pa tudi za vse, katerih raziskave temeljijo na rimskih napisih, saj so napisi tako iz Italije kot iz različnih provinc rimskega imperija pomembni za osvetlitev njegove celotne zgodovine. Italija je bila namreč s provincami tesno povezana v veliko skupno državo, kar se marsikje odraža v določeni uniformiranosti, posebej to velja za province zahodnega dela imperija. Na drugi strani pa tudi razlike, ki se kažejo v epigrafskem gradivu posameznih mest in regij, terjajo poznavanje širše "epigrafske slike" celotnega imperija, saj jih sicer ne moremo ustrezno razložiti.

Po razčlenjeni vsebini in predgovoru sledi zelo obširna bibliografija citiranih del, ki kaže, kako zelo se vsi utapljamo v poplavi moderne strokovne literature, saj je vse težje ažurno slediti najnovejšim razpravam in dohajati napredek stroke, zlasti še, ker ni vse, kar je objavljeno, vredno upoštevanja. Ta knjiga pa je neobhodni delovni "instrument", mimo katerega ne more nihče, ki se resno ukvarja z rimskimi napisi. Njen glavni avtor je nedavno umrl Alföldy, v uvodu pa so naštet španski in drugi kolegi, ki so mu pomagali pri izdaji tega zelo obsežnega dela. Po krajši zgodovini raziskav sledita še dva krajša prispevka, oba izpod peresa Alföldyja; prvi obravnava zgodovino in topografijo mesta Tarakone, drugi pa značilnosti tarakonskih napisov. Rimsko mesto je nastalo na mestu manjše domorodne naselbine že v času druge punske vojne, prvič ga omenja Livij, ki poroča, da je Hasdrubal premagal Rimljane nedaleč od Tarakone.

Tarakona je že zgodaj postala glavno mesto totranske Hispanije (*Hispania citerior*), rimsko kolonijo v njej pa je ustanovil Cezar. Razcvetela se je v času Avgusta, ko je bilo zgrajenih veliko število javnih zgradb, med drugim tudi cesarskemu kultu posvečeno svetišče; mesto je imelo dva foruma (od tega en provincijski), amfiteater in gledališče, izreden pomen pa je imelo od nekdaj tudi pristanišče. V republikanskem obdobju je poleg Rimljanov v mestu prebivala tudi domorodna elita, pozneje pa prevladujejo latinska imena. Zanimivo je, da so v mestu živeli tudi grško govoreči posamezniki, ki so se priselili iz grških provinc imperija; ti sodeč po ohranjenih grških napisih niti niso bili tako zelo redki, kar je na zahodu imperija značilno le za največja trgovska in kulturna središča.

Tako kot skoraj vsak korpus rimskih napisov tudi ta skriva presenečenja. Med skoraj 400 napisi je tudi nekaj takih, ki so neposredno zanimivi za ilirsko-panonski prostor in severovzhodno Italijo. Pod št. 14, 975 je objavljen počastitveni napis iz časa Septimija Severa (iz leta 198 po Kr.) za senatorja Tiberija Klavdija Kandida (*Ti. Claudius Candidus*), ki je bil v času svoje dolge in zanimive kariere med drugim konzul in vladarski namestnik v provinci totranska Hispanija (*Hispania citerior*), kjer je na kopnem in na morju poveljeval vojski in mornarici v boju proti upornikom in državnim sovražnikom. Šlo je namreč za čas kmalu po nastopu Septimija Severa, ki so ga za cesarja oklicale legije v Panoniji, že kmalu pa se je moral bojevati proti dvema uzurpatorjema, na zahodu proti Klodiju Albinu (*Clodius Albinus*), na vzhodu proti Pesceniju Nigru (*Pescennius Niger*). Ko se je Pescenij cesarju uprl, je Kandid poveljeval vojski iz Ilirika, ki se je udeležila bojev proti uzurpatorju in njegovim privržencem v Aziji (*expeditio Asiana*). Poleg Hispanije je Kandid namreč upravljal tudi provinco Azijo in Norik.

Pod št. 14, 1031 je objavljen velik podstavek za kip iz apnenca, ki je hkrati tudi nagrobni napis postavljen za Marka Avrelija Lucilija. Lucilij je bil po rodu iz Petovione in vpisan v petovionsko volilno okrožje Papirija (*tribus Papiria*). Bil je član elitne vladarske konjenice in stotnik v več legijah, med drugimi v panonski Prvi pomožni (*Adiutrix*), v Drugi Trajanovi, v Štirinajsti Gemini in Sedmi Klavdiji. Živel je 60 let, v vojski pa je služil 40 let. Nagrobnik in kip mu je dala postaviti žena in dedinja Ulpija Juventina.

Prav tako je zanimiv nagrobnik Marka Avrelija Viktorina, ki je bil po rodu iz Emone (14, 1063). Na nagrobniku je označen kot *evocatus*, kar pomeni, da je že kot odsluženi

vojak po opravljenem službovanju ponovno vstopil v vojsko; običajno so ti starejši vojaki uživali določene bonitete oz. so hitreje napredovali. V napisu je natančno navedena njegova starost, ki pa izkazuje razmeroma mladega vojaka: 34 let, 6 mesecev in 18 dni. Službenih let je opravil 15, morda tudi več, kar pa ni znano, ker je številka poškodovana. Nagrobnik sta mu dala postaviti brat Avrelij Marcelin in Avrelija Sabina (morda sestra ali svakinja, verjetno pa ne žena, ker bi bilo to na napisu omenjeno). Oba sta bila tudi njegova dediča. Pod napisom je upodobljena *ascia*, kamnoseško orodje, podobno sekiri oz. kladivu, ki se je uporabljalo pri obdelavi kamna, na rimskih nagrobnikih pa je verjetno imelo simbolični pomen nedotakljivosti groba, čeprav obstaja tudi cela vrsta drugačnih razlag.

Omembe vreden je tudi počastitveni napis za Gaja Kornelija Valenta (*C. Cornelius Valens*), po rodu iz mesta *Pompaelo* (Pamplona), ki se je v času markomanskih vojn mudil pri Marku Avreliju na dvoru, ki je bil tedaj, ok. leta 173 po Kr., v Sirmiju. Tam je Valent kot odposlanec iz totranske Hispanije pri cesarju urejal finančne zadeve svoje province.

V knjigi je objavljenih še veliko drugih zanimivih napisov; zanimivi so tisti, ki so jih postavili senatorji oz. so jim jih dali postaviti drugi, dalje spomeniki rimskih vitezov, municipalne elite in osvobodencev. Zelo zgovorni so napisi vojakov različnega ranga, medtem ko so spomeniki navadnih državljanov in peregrinega prebivalstva brez državljanstva zanimivi predvsem za preučevanje imen in imenskih formul. Vsi spomeniki so natančno opisani, navedena je vsa strokovna literatura, v kateri so bili objavljeni, vsa različna čitanja napisov in posebej posameznih problematičnih delov napisa, komentar pa ni vedno izčrpen. To je poleg dejstva, da je knjiga v latinščini, največji primanjkljaj nove izdaje korpusa latinskih napisov. Treba pa je poudariti, da zvezek vsebuje zelo lepe fotografije napisov s tistih rimskih kamnov, ki so se le uspeli ohraniti, sicer pa dobre risbe slabo ohranjenih napisov ter skice tistih, ki so zgubljeni, če so le bile kdaj napravljene v preteklosti.

Marjeta ŠAŠEL KOS

Andreas Kakoschke: *Die Personennamen im römischen Britannien*. Alpha-Omega, Reihe A, Bd. 259. Olms – Weidmann, Hildesheim, Zürich, New York 2011. ISBN 978-3-487-14628-7. 671 strani.

Študenti in raziskovalci, ki se ukvarjajo z rimsko epigrafiko, onomastiko in jezikoslovjem, bi morali poznati dela A. Kakoschke, saj na eni strani prinašajo neprecenljiv vir podatkov in na drugi številna teoretična znanja na temo rimskega imenoslovja, s pomočjo katerega je mogoče ugotavljati tudi migracije in s tem tujce na določenem območju. V zadnjih desetih letih je izšlo že več del s to tematiko: kataloga osebnih imen po provincah (*Die Personennamen in den zwei germanischen Provinzen* – 2006, *Die Personennamen in der römischen Provinz Gallia Belgica* – 2010) in analize prebivalcev Germanije in Švice. Pred nami pa je naslednja v tej seriji, torej monografija o osebnih imenih v rimski provinci Britaniji.

Gre za izčrpen katalog osebnih imen v rimski provinci Britaniji, ki prinese obsežen pregled vseh v provinci izpri-

čanih družinskih (*gentilicia*) in osebnih (*cognomina*) imen med 1. in 3. stoletjem po Kr. (z izjemo redkih primerov pred tem časom in po njem). Ker želi avtor sliko zaokrožiti, so našla mesto v katalogu tudi imena prebivalcev iz province, ki so bila izpričana zunaj nje, pa naj so bili to pripadniki vojske ali civilisti. Iz istega razloga so bili upoštevani tudi napisi, ki omenjajo osebe, ki so bile v Britaniji v nekem časovnem obdobju samo enkrat, npr. senatorji kakor tudi prokuratorji iz viteškega razreda, pristojni za civilno upravo, ali viteški tribuni ali prefekti, ki so opravljali vojaške ali civilne funkcije. Prav tako so bila vključena imena centurionov, navadnih vojakov ali ljudi z drugimi funkcijami, ki so svojo službo opravljali v Britaniji. Katalog tako predstavi prozopografijo province – pregled vseh poimensko dosegljivih oseb, ki so v Britaniji prebivale ali so se tu daljši ali krajši čas zadrževale.

Katalog v prvi vrsti upošteva kamnite spomenike z napisi. Poleg tega so v katalogu tudi osebe, ki jih antična literatura postavi v provinco Britanijo. Samo deloma pa so upoštevani napisi na drobnih predmetih vsakdanje rabe (*instrumentum domesticum*). Izvor oseb, omenjenih na drobnih predmetih, je namreč negotov, zato branje številnih tovrstnih napisov velikokrat ostaja sporno; v posebnih okoliščinah, npr. če je ime redko, so imena kljub vsemu vključena v katalog.

Zapis za vsako ime je sestavljen iz treh delov: preprosta preglednica z osnovnimi podatki za ime, objave istega imena v drugi relevantni literaturi (*OPEL* – *Onomasticon provinciarum Europae Latinarum*, *RIB* – *The Roman Inscriptions of Britain* ...) in komentar. Avtor uporablja številne kratice in okrajšave, ki uporabnika na začetku begajo, a se jih kmalu navadi. Njihova uvedba je razumljiva, saj je A. Kakoschke želel na pregleden način predstaviti imena in jih opremiti s čim več koristnimi podatki. V komentarju je prikazan tako avtorjev pogled na določeno ime kot tudi bibliografija, ki sodi k posameznemu imenu. Prva imena (*praenomina*) načeloma niso obravnavana posebej, če pa gre za zelo redko izpričano ime, mu avtor posebno pozornost posveti v komentarju.

Ker želi avtor povečati izpovedno moč seznama v pričujočem katalogu (v nasprotju z ostalimi priročniki in indeksi), niso navedena samo posamezna imena in vir, temveč popolno ime [prvo ime (*praenomen*), družinsko ime (*gentilicium*) (+ filiacija + navedba volilnega okrožja) + osebno ime (*cognomen*) ali *nomen simplex* + *nomen simplex* (očetovo ime)]. Če prostor to dopušča, je ime navedeno tako, kakor se pojavi v napisu, torej z ligaturami, apeksi, delitvijo vrstic in ločilnimi znamenji, a vedno v nominativu. Poleg tega so v katalogu navedeni še kraj in čas najdbe, trenutno mesto hrambe, datacija in – v primeru, če je prepoznaven – status omenjene osebe (vojaška funkcija, poklic, družinska razmerja itd.). Poleg tega je mogoče najti namig na tuj/etnični izvor osebe. Katalog navaja imena po abecednem redu in podaja informacije o jezikovnem izvoru imen (keltski, germanski, latinski, grški itd.). V komentarju je mogoče najti dodatne, omembe vredne posebnosti glede napisov ali imen na njih. K napisom oz. imenom pa je vključena tudi sekundarna literatura. Avtor podrobneje obravnava napise, na katerih so bila izpričana (za Britanijo) redka imena, pa tudi tista, ki so v Britaniji posebej pogosta. Prav tako več pozornosti nameni napisom, kjer je naveden tudi izvor (*origo*) ali kakšna druga posebnost.

Kakoschke se teoretično na tem mestu s problemi onomastike in prozopografije sicer ne ukvarja, a vendar se problemov dotakne ter sproti opozarja na relevantno literaturo. Pri posameznih imenih se tako srečamo s pojmi Deckname (prevedeno ime) in pseudogentiliciji, na katere sproti jasno opozarja, pri čemer navede tudi avtohtono ime, iz katerega je nek pseudogentilicij nastal. Pri posameznih imenih avtor doda tudi njihov jezikovni izvor, kar nam pri številnih imenih keltskega izvora lahko pomaga tudi pri preučevanju dvojezičnosti na prostoru rimske province Britanije, kar je tematika, ki je v zadnjem času postala bolj zanimiva in se je je mogoče lotiti prav s pomočjo napisov ter domačih imen na določenem območju.

Pri zbiranju gradiva avtor pritegne delo "Names on terra sigillata" B. R. Hartleya in B. M. Dickinsona, izdajo rimskih napisov Britanije (t.i. *RIB*) ter *OPEL*. Tako imamo prvič na enem mestu zbrana vsa imena ene province, kar omogoča hitrejši in lažji študij imenskega materiala, obenem pa katalog imen predstavlja osnovo za mnogovrstne analize s področja onomastike, prozopografije, migracij v antiki, jezikovnega izvora imen itd. Gradivo, ki je zbrano na enem mestu, se ponuja in čaka na natančnejšo obdelavo. Pri tem so mogoče primerjave z nekaterimi drugimi provincami, za katere je avtor podobne kataloge že pripravil, kmalu se obetajo tudi še novi katalogi imen po provincah in s tem nove primerjave ter analize (leta 2012 naj bi izšel katalog osebnih imen v provinci Norik, ki je za nas še toliko bolj zanimiv).

Avtor si je s tem katalogom (in drugimi že izdanimi oziroma načrtovanimi) zadal težaško delo, ki je z rezultatom, torej v našem primeru 671 strani obsegajočim katalogom, gotovo nagrajeno. Morda se zdi, da cena knjige (približno 250 EUR) ni sorazmerna z vsebino, vendar bodo katalogi osebnih imen po posameznih provincah gotovo kmalu predstavljali osnovni pripomoček za onomastične in prozopografske raziskave v rimskem imperiju, zato je nakup teh knjig neobhoden posebej za knjižnice z epigrafsko in onomastično literaturo.

Julijana VISOČNIK

Martina Paul: *Fibeln und Gürtelzubehör der späten römischen Kaiserzeit aus Augusta Vindelicum/Augsburg*. Münchner Beiträge zur Provinzialrömischen Archäologie 3, Reichert Verlag, Wiesbaden 2011. ISBN 978-3-89500-783-5. 162 strani, 18 tabel.

V tretjem zvezku serije *Münchner Beiträge zur Provinzialrömischen Archäologie* so predstavljene fibule in pasna oprema iz obdobja od poznega 3. do sredine 5. st. iz mesta *Augusta Vindelicum* – današnjega Augsburga.

Augusta Vindelicum leži na visoki terasi ob sotočju rek Wertach in Lech, pribl. 35 km južno od Donave, v rimski provinci Reciji. Ker ležijo ostanke pod današnjim Augsburgom, je topografija rimskega mesta slabo poznana. Poleg modernih pozidav je rimske ostanke prizadela tudi sprememba toka reke Lech, tako da so veliki deli na vzhodnem obrobju mesta izgubljeni. A kljub temu je, posebno po ustanovitvi spomeniške službe leta 1978, kontinuirano terensko delo prineslo pomembna nova spoznanja o razvoju mesta ter bogate najdbe.

Obsežno poglavje o topografiji in razvoju mesta od sredine 2. st. dalje povzema do sedaj objavljene ugotovitve o poselitvi v rimskem obdobju. Kastel na tem mestu je dokumentiran že od poznoavgustejskega oz. zgodnjeterijskega obdobja. Mesto je bilo v času markomanskih vojn obdano z obzidjem, ki je zajemalo okrog 85 ha. Potek obzidja je jasen na jugu in zahodu, na severu in vzhodu pa le domneven. Leta 179 je bila v bližnjem Regensburgu (*Reginum*) stacionirana *legio III Italica*, medtem ko je bil civilni sedež province Recije v tem obdobju v mestu *Augusta Vindelicum*. Tu je z več napisi dokumentiran sedež upravitelja province tudi v pozni antiki.

Od vlade Trajana dalje so bile stavbe v mestu kamnite. Od javnih stavb srednjega cesarstva so ohranjeni ostanki dveh term, kot tempelj interpretirana stavba ob *porta principalis sinistra*, tržnice in skladišča.

Markomanske vojne pomenijo začetek nemirnega obdobja, ki ga zaznamujejo pogosti germanski vpadi. Močan germanski vpad je mesto prizadel v štiridesetih letih 3. st., ko je bilo porušeno predmestje na območju Sv. Križa. Predmestje si tu ni nikoli več opomoglo, obnovljene pa so bile obrambne naprave. Kljub omenjenemu opustošenju nekateri bogati grobovi iz sredine 3. st. kažejo na relativno blagostanje provincialne prestolnice. Uničujoče vpade Semionov in Jutungov, ki so segli vse do severa Italije, dokumentira oltar Marka Simplicinija Genialisa (*M. Simplicinius Genialis*), posvečenega 11. 9. 260, ki prikazuje dvodnevno bitko, po kateri je bilo osvobojenih več tisoč ujetih Italikov. Del na oltarju omenjenih enot je bil verjetno stacioniran v Augsburgu. V šestdesetih in sedemdesetih letih se vpadi Germanov nadaljujejo. Napis Proba iz leta 281 po Mackensenu dokazuje ponovno vzpostavitev civilne infrastrukture v mestu in ne gradnje limesa Donava–Iler. Na ponovne vpade odgovori cesar Dioklecijan z uspešnim pohodom proti Alamanom.

V času zgodnjega 4. st. je bila Recija del prefekture *Italia* in je pripadala diecesi *Italia annonaria*. Konstantin je Recijo razdelil na dva dela in *Augusta Vindelicum* je postala glavno mesto novonastale province *Reatia Secunda*. Sedež vojaškega poveljstva za obe Reciji je v Regensburgu, v Augsburgu pa poleg civilne uprave ostane še zakladnik in sedež vojaških skladišč, v katerih so hranili in razdeljevali davke v blagu, dragocene kovine in tudi vojaško opremo.

Izgradnji limesa okr. leta 300 sledi kratkotrajno obdobje miru. V konstantinskem obdobju je bilo obzidje utrjeno z zunanji stolpi in širšim jarkom. Mesto so ponovno prizadeli vpadi Svebov 357 in Jutungov 358, po sredini 4. st. je v njem dokumentiranih več novih zgradb. Zadnja prenova obzidja je na podlagi Honorijevega novca datirana v pozno 4. st., dve zakladni najdbi novcev iz zgodnjega 5. st. pa znova kažeta na germanske vpade.

Mnenja o neposredni kontinuiteti mesta iz poznorimskega obdobja do današnjih dni so deljena. V njen prid govori npr. kult svete Afre, mučenice iz časa Dioklecijana, vendar manjkajo arheološki materialni dokazi (npr. starokrščanska cerkev). Prvi dokazi za škofijo v Augsburgu tako izvirajo šele iz poznega 8. oz. zgodnjega 9. st., a novejša raziskave so kljub temu dale nekaj najdb, ki verjetno kažejo na obstoj krščanske skupnosti v pozni antiki (oljenke, steklena skodela z motivom Adama in Eve ...). Njeni člani so verjetno pokopani v številnih grobovih (večinoma brez pridatkov)

v okolici cerkve Sv. Ulrika in Afre. Na poselitev vsaj še do sredine 5. st. kaže tudi nekaj najdb afriške sigilate.

Rimska prisotnost do sredine 5. st. tako ni več vprašljiva, prehod v zgodnjerednjeveško obdobje pa zaradi skromnih najdb ostaja nejasen.

Največji del knjige obsega tipološka analiza gradiva (fibule, pasne garniture). Med fibulami prevladujejo tiste s čebulastimi gumbi (44 od 48 vseh obravnavanih fibul), pojavljajo pa se tudi obročasta fibula in samostrelne fibule.

Dve najdeni fibuli sodita v prehodno obliko od fibul na šarnir k fibulam s čebulastimi gumbi. Gre za obliko, ki je bila v preteklosti razvrščana po različnih kriterijih, zato ji avtorica posveti obsežno poglavje. V njem kritično ovrednoti starejše delitve in datacije (Böhme, Riha, Pröttel). Posebno pozornost nameni analizi fibul tipa Richborough, ki se v velikem številu pojavljajo v Angliji, poleg tega so poznane tudi na območju limesa. Fibulo iz Augsburga postavi na konec razvoja fibul tega tipa in jo datira v 70. in 80. leta 3. stoletja.

42 fibul sodi v skupino fibul s čebulastimi gumbi. Osnovna Kellerjeva tipologija je bila večkrat kritizirana, a Pröttel jo je kljub temu obdržal za osnovo svoje nove razdelitve, v kateri je združil nekatere slabo razločljive tipe in nekatere preimenoval oz. postavil na novo. Pröttelova tipologija je danes splošno sprejeta.

Fibule s čebulastimi gumbi se pojavljajo tako na civilnih kot vojaških najdiščih. Zaradi njihove precejšnje uniformiranosti so domnevali, da so jih izdelovali v nekaj velikih delavnicah (Swift, Patek, Riha, Feugère), vendar te še niso arheološko dokazane. Trenutno se zdi verjetnejša teza, da so jih izdelovali v več manjših delavnicah. Njihovo uniformnost je mogoče razložiti s posnemanjem, pri čemer so za vzor služile fibule iz dragocenih kovin. Proizvodnja fibul s čebulastimi gumbi iz dragocenih kovin je bila državno nadzorovana, bronaste pa so izdelovali brez državnega nadzora.

Diskusija poteka tudi o nosilcih fibul s čebulastimi gumbi. Glede na upodobitve in pisne vire so jih nosili vojaški in cerkveni dostojanstveniki. Zgodovinsko je izpričano, da so oficirji že v 3. st. nosili fibule iz dragocenih kovin. Od tetrarhije dalje se fibule s čebulastimi gumbi pojavljajo tudi v grobovih civilnih uradnikov. Očitno se je takrat krog nosilcev fibul s čebulastimi gumbi razširil. Začele so se pojavljati izven vojaških kontekstov, tudi v manjših podeželskih naselbinah, kar bi lahko pojasnili z naseljevanjem civilnih uradnikov in veteranov. K diskusiji o nosilcih teh fibul je treba pritegniti tudi nekaj fibul iz otroških in ženskih grobov. Zabehlicky domneva, da gre v teh primerih za zapuščino, kar potrjuje velik pomen teh fibul v poznorimski družbi.

Fibule s čebulastimi gumbi so torej znak prisotnosti vojakov ter uradnikov in ne dokaz za prisotnost vojaških enot, saj nosilci teh fibul niso bili nujno povezani z vojsko.

Sledi obsežna obdelava vseh v Avgusti Vindelikov najdenih fibul s čebulastimi gumbi. Avtorica jih predstavi v najdiščnih kontekstih in jih primerja z analogijami po imperiju. Glede na datirane kontekste poskuša potrditi ali izboljšati njihovo datacijo.

Fibule tipa Keller/Pröttel 1 imajo pravokotno nogo, okrašeno z geometričnim motivom. Lok je daljši od noge. Pröttel jih je datiral v čas 280–300, kar potrjujejo tudi konteksti fibul iz Augsburga, kjer je bilo najdenih 10 primerkov.

Fibule tipa Keller/Pröttel 2 imajo paralelno potekajočo nogo, ki je po pravilu krajša kot lok. Gumbi so večinoma fasetirani. Keller je tip datiral v čas med letoma 310 in 350, Pröttel pa med 300 in 340. V omenjeni časovni okvir sodijo tudi vsi štirje primerki iz Augsburga.

Za fibule tipa Keller/Pröttel 3/4 je značilna dolga pravokotna do trapezoidna noga, daljša od loka, čebulice so debelejšje kot daljše. Pröttel je tip razdelil na štiri variante (A–D). Ena izmed fibul iz Augsburga ustreza tipu 3/4A, po Pröttlu datiranem v drugo četrtino 4. st. Fibule tega tipa se pojavljajo vse do sredine 4. st. Šest fibul pripada tipu 3/4B, datiranim kmalu po sredini 4. st. Avtorica je primerjala kontekste iz Augsburga, datirane z novci in ugotovila, da se te fibule enakovredno pojavljajo v prvi in drugi polovici 4. st. z začetkom okrog leta 330. Fibule tipa 3/4C so v Augsburgu zastopane z dvema primerkoma. Datirane so v čas med letoma 330 in 380. Fibule so tipološko sorodne tipu 5, kar njihovo datacijo povzdigne še na začetek 5. st. Fibule tipa 3/4D so zastopane s šestimi primerki. Pröttel domneva, da je tip tipološko in kronološko mlajši od tipa 3/4C in jih datira v čas med letoma 330 in 400, nekateri primerki so lahko v uporabi še v zgodnjem 5. st.

Fibulam tipa Keller/Pröttel 5 pripadajo ena popolnoma ohranjena fibula in štirje fragmenti. Iz bronaste pločevine izdelane in pozlačene fibule imajo širok, strm lok in voluminozne čebulaste gume. Široka noga je približno tako dolga kot lok. Fibule tega tipa se v časovno določljivih kontekstih pojavljajo od sredine 4. st. dalje in segajo še v zgodnje 5. st.

K spektru poznorimskih fibul iz Avguste Vindelikov sodi tudi obročasta fibula z zaviti konci in rombičnim presekom (tip Fowler C, Böhme 51B, Jobst 36 A, Riha 8.2.4). Datacije obročastih fibul se sicer med avtorji nekoliko razlikujejo, je pa to tipičen nakit 4. st., ki je v uporabi tudi še na začetku 5. st. Fibula iz Augsburga je stara najdba brez natančnih najdiščnih podatkov.

Najdene so bile tudi tri samostrelne fibule, od tega ena z gumbi na loku. Gre za fibule, ki se na območju Germanije pojavljajo od sredine 3. st. naprej in veljajo za del ženske noše. Iz njih se konec 5. in v začetku 6. st. v jugovzhodnoalpskem in balkanskem prostoru razvijejo tako imenovane samostrelne fibule pozne sheme, značilne za staroselska okolja.

Drugo največjo skupino poznorimske opreme predstavljajo pasne garniture. Iz Augsburga je poznanih 34 delov poznorimskih pasnih garnitur, osem od njih izvira iz grobov. Rimske pasne spon in okove so verjetno, podobno kot fibule s čebulastimi gumbi, izdelovali v več manjših delavnicah v rimskih kastelih in tudi v civilnih naselbinah. Imitacije garnitur, okrašenih s klinastim vrezom, so izdelovali tudi v naselbinah izven meja imperija. V pozni antiki so pasne garniture nosili tako vojaki kot uradniki. Razlika in stopnji pomembnosti je bila vidna pri kvaliteti izdelave in uporabi dragih kovin.

Pet pasnih spon spada v skupino spon z ovalnim okovom. Izstopa srebrna spona z ovalnim okovom in reliefnim okrasom na tečaju, ki je bila najdena v grobu skupaj s srčastim jermenskim jezičkom. Grob je na podlagi najdb in startigrafije datiran v 2. polovico 4. oz. na začetek 5. st. Iz uničenega groba izvira spona v obliki črke D, ki pripada varianti a po Kellerju oz. vrsti 1, obliki A in tipu a po

Sommerju. Najdena je bila še relativno majhna spona v obliki črke D, ki ima obroč pravokotnega preseka z žlebom na spodnji strani, ter trije ovalni okovi.

Zastopane so tudi spona s pravokotnimi okovi. Dve imata obroč v obliki črke D in pravokotni okov s po dvema zakovicama. Trn je pri obeh vzdolžno fasetiran in se zaključuje koničasto. Ena spona ima obroč v obliki črke D z železno polosjo in okov, okrašen s punciranimi krožci. Najdena sta bila še dva pravokotna okova.

Spona s polkrožnim obročem ima zaključke v obliki močno stiliziranih živalskih glav, okov manjka.

Zastopani so tudi jermenski okovi. Dva sodita v skupino krilatih okovov, ki so se nosili v garniturah z različnimi sponami. Ker sta okova posamični najdbi, jima ni mogoče določiti ustrezne pasne spona. Najden je bil tudi podolgovat pasni okov, okrašen s fasetiranjem, žlebljenjem in dvema krožnima očescema.

Iz Avguste Vindelikov izvira tudi pet srčastih jermenskih zaključkov, datiranih v zadnji dve tretjini 4. in v zgodnje 5. st.

Dva okova sta okrašena s klinastim vrezom. Pravokotni okov bi lahko pripadal petdelnim pasnim garnituram tipa Böhme A ali garnituram tipa Vieuxville. Romboidni okov verjetno pripada eni od pasnih garnitur tipa Böhme A ali B.

Popolnoma ohranjena je pasna spona z ovalnim obročem in pravokotnim okovom. Obroč in okov sta okrašena s punciranimi, nasprotno postavljenimi trikotniki. Kochova uvršča spona z motivom volčjih zob v tip Veringenstadt z največjo zastopanostjo v južni Nemčiji in severni Galiji ter jih datira v desetletja okrog leta 400. Zaradi njihove številčnosti na alamanskem območju se zdi verjetnejša datacija v prvo polovico in do sredine 5. st.

Pasna spona s pravokotnim obročem, ki ima na obe strani podaljšano prečko okvirja, in s pravokotnim okovom, okrašenim s punciranimi krožci, je zaenkrat edinstvena najdba. Najdiščni podatki niso znani, zato je najdba datirana glede na datacijo garnitur s punciranim okrasom v prvo polovico 5., morda do sredine 5. st.

Najdeni so bili še trije cevasti okovi in dva podolgovata okova s privzdignjenim osrednjim delom.

V zadnjem poglavju avtorica izvedenosti rezultate tipološke analize. Prisotnost vojske že v predtetarhičnem obdobju kaže dve fibuli prehodne oblike od fibul na šarnir k fibulam s čebulastimi gumbi. Z desetimi primerki so zastopane fibule s čebulastimi gumbi tipa Keller/Pröttel 1, značilne za obdobje tetarhije. Najpogostejša oblika fibul s čebulastimi gumbi so fibule tipa Keller/Pröttel 3/4, značilne za drugo polovico 4. in začetek 5. st., kar ustreza že poznani sliki iz Reciye. Nerazložljiva ostaja odsotnost fibul tipa Keller 6, ki pomenijo znak prisotnosti visokih civilnih in vojaških uradnikov v prvi polovici 5. st.

Med pasno opremo je zaslediti le nekaj primerov, ki jih je mogoče datirati že v obdobje tetarhije. Za večino posamičnih najdb pasne opreme je mogoča le dokaj splošna datacija. Najmlajše so najdbe garnitur s klinastim vrezom in punciranim okrasom, datirane do sredine 5. st. Odrpito pa ostaja vprašanje, ali lahko o rimski prisotnosti v mestu domnevamo še po sredini 5. st., saj drobne najdbe tega ne potrjujejo. Tako tudi po analizi najdb še vedno ostaja nerešeno vprašanje poselitve po sredini 5. st. Trenutno kaže, da je bilo življenje omejeno na majhno, delno krščansko skupnost, preko katere je preživel kult Afre.

Avtorica se ukvarja tudi z izvorom ter razširjenostjo fibul in pasne opreme. Neposrednih dokazov za izdelavo fibul in pasne opreme v Avgusti Vindelikov ni, čeprav bi jo lahko pričakovali. Nekaterim predmetom pa je s precejšnjo verjetnostjo mogoče določiti izvor (npr. prehodna oblika od fibul na šarnir k fibulam s čebulastimi gumbi, spona z zaključki v obliki živalskih glav, ločne fibule tipa Leutkirch ...).

Analiza razprostranjenosti fibul in pasnih garnitur na območju mesta je pokazala, da v 4. in tudi še v 5. st. ni prišlo do zmanjšanja mestnega ozemlja. Vsaj občasno vojaško prisotnost v mestu je mogoče domnevati najmanj do prve tretjine, morda pa je še celo do sredine 5. stoletja.

Zvezdana MODRIJAN

Franz Mandl (mit einem Beitrag von Gerhard W. Mandl): *Felsbilder. Österreich - Bayern. Nördliche Kalkalpen*. Forschungsberichte der ANISA 4, ANISA, Verein für alpine Forschung, Haus im Ennstal 2011. ISBN 978-3-901071-23-2. 360 strani.

Po manj kot letu dni je pred nami že nova knjiga zelo aktivnega avstrijskega združenja za preučevanje arheologije v Alpah, ANISA – Verein für alpine Forschung. Doslej smo serijo *Forschungsberichte der ANISA* poznali predvsem po rednih izdajah zbornikov oziroma večavtorskih monografijah: Königreich-Alm. Dachsteingebirge. 3500 Jahre Almwirtschaft zwischen Gröbming und Hallstatt (2007); Almen im Visier. Dachsteingebirge, Totes Gebirge, Silvretta (2009); Archäologie in den Alpen. Alltag und Kult (2010). Tokratna izdaja je monografija, njen glavni avtor Franz Mandl pa je tudi gonilna sila združenja.

Knjiga ima naslov *Slike v kamnu* (ali stenske slikarije, kot jih včasih imenujemo v slovenskem jeziku). Obravnavani spomeniki so predvsem izraz nepisane ljudske kulture preteklih stoletij, nekateri prazgodovinski primerki s t. i. *retijskimi napisi* pa hkrati dokazujejo, da gre za mnogo starejši pojav z zelo dolgo preteklostjo.

Raziskava temelji na izjemno zajetnem korpusu 1200 spomenikov, v knjigi je s fotografijami in kratkimi opisi predstavljena približno tretjina vseh. Cilj knjige je predstaviti stanje raziskav na karseda reprezentativnem vzorcu z območja današnjih avstrijskih dežel Spodnja Avstrija, Zgornja Avstrija, Štajerska, Solnograška, Tirolska, Vorarlberg in deloma tudi Bavarska.

Na začetku je bralec na kratko seznanjen z geografskim in geološkim pregledom območja raziskav, ki mu sledi njihova strnjena zgodovina. Sledi prikaz najpogostejših oblik najdišč, hkrati pa je predstavljena tudi problematika njihove spomeniške zaščite.

Sledi geološka analiza procesa staranja oziroma propadanja teh spomenikov zaradi vremenskih vplivov (avtor Gerhard W. Mandl). Prikazana je tudi uporabljena metoda dokumentiranja, predvsem postopkov razpačevanja (t. i. rektificiranja) fotografij in 3D-laserskega snemanja.

Na podlagi analize sledov procesov staranja na posameznih vrezih je možno določanje relativne starosti. Primerjalne analize so pokazale, da plitvi vrezji v apnenec po nekaj stoletjih niso več prepoznavni, če ne ležijo na zaščiteni legi. Večina gradiva je tako datiranega v pozni srednji in novi vek.

Večji del knjige je namenjen predstavitvi tipičnih primerkov slik v kamnu, ki so tipološko razporejeni v sklope *ljudska verovanja, ljudska umetnost, stene, vozli, napisi* (v tem poglavju so zastopani tudi prazgodovinski retijski napisi in rimskodobni napisi), *simboli, drevesa, krščanski simboli, trikotniki, dlani, podkve, geometrični motivi, lestve, ljubezenski in spolni simboli, mlini, pentagrami, stolpi, orožje, orodje, kompleksne predstave, živali, lovski prizori in ljudje*. Opisan tipološki izbor je podkrepjen s tabelami, kjer so posamezni prizori vsakega sklopa predstavljeni z dokumentarno risbo.

Knjiga se zaključuje z napotki za obisk izbranih najdišč, spletnimi viri ter s seznamom izbrane literature. Je odličen priročnik ter dobro izhodišče, da se seznanimo s tematiko slik v kamnu v alpskem svetu. Kljub temu da knjiga nima širših ambicij, sem kot bralec pogrešal kartografske podlage. Uvodna poglavja (predvsem poglavje o metodologiji dokumentiranja) in izjemno kakovostno fotografsko gradivo pa so zagotovilo, da bo zbrano gradivo v prihodnosti lahko uporabljeno za znanstveno analizo, ki si jo ta izjemno zanimiva in izpovedna tematika zagotovo zasluži.

Benjamin ŠTULAR

PhilipVerhagen, Axel. G. Posluschny in Alžběta Danielsová (ur.): *Go Your Own Least Cost Path. Spatial technology and archaeological interpretation. Proceedings of the GIS session at EAA 2009, Riva del Garda*. BAR. International Series 2284, Archaeopress, Oxford 2011. ISBN 978-1-4073-0861-6. 77 strani, barvne ilustracije.

Kot pove že naslov "Pojdi po svoji optimalni poti. Prostorke tehnologije in arheološka interpretacija. Zbornik GIS sekcije na konferenci EAA 2009, Riva del Garda" gre za publikacijo prispevkov konference. Natančneje, gre za sekcijo o uporabi in interpretaciji geografskih informacijskih sistemov (GIS) v arheologiji krajine. V razmeroma tankem zvezku pri nas še vedno priljubljenega "BAR-a" najdemo sedem prispevkov z odličnimi barvnimi ilustracijami: *Incorporating GIS Methodological Approaches in Heritage Management Projects* (J. H. Altschul et al.), *GIS and the Evaluation of Natural and Cultural Sites during the Planning Process. The Eskilstuna Project* (W. Bondesson et al.), *Reconstruction of the Early and Middle Neolithic Settlement Systems in the Upper Dvina Region (NW Russia)* (A. Mazurkevich, E. Dolbunova), *Pollen and Archaeology in GIS. Theoretical Considerations and Modified Approach Testing* (A. Danielisová, P. Pokorný), *Following Roman Waterways from a Computer Screen. GIS-based Approaches to the Analysis of Barcino's Aqueducts* (H. A. Orengo, C. Miro i Alaix), *Sherds on the Map. Intra-site GIS of the Neolithic Site of Bylany (Czech Republic)* (P. Květina, M. Končelová), *Pyrotechnology or Fires. Spatial Analysis of Overtired Pottery from the Late Bronze Age Settlement in Turnov - Maškovy zahrady (NE Bohemia)* (R. Thér, J. Přostedník).

Prispevki so razdeljeni v tri tematske sklope. Prva dva prispevka sta s področja upravljanja s kulturno dediščino. Prvi (Altschul et al.) prikazuje arheološki napovedni model, ki je vreden pozornosti predvsem zaradi izbire

lokacije v Senegal. Gre za področje z odlično ohranjenim arheološkim zapisom in etnografskimi podatki, o katerih pa skorajda ni arheoloških podatkov. Nakazan je zanimiv potencial projekta, tako imenovano modeliranje z agenti (*ang. agent based modelling*) kot tudi s stališča populiarizacije dediščine. Žal pa je prispevek zgolj napoved in (še?) ne prinaša rezultatov.

Drugi prispevek (Bondesson et al.) je za slovensko arheologijo zanimiv predvsem zaradi tega, ker prikazuje eno možno rešitev implementacije Evropske konvencije o krajini. Vendar je ponujen konvencionalni pristop, ki rešuje le del problematike.¹

Sledijo tri regionalne GIS-študije. Tradicija uporabe GIS-ov v arheologiji je najdaljša ravno v tovrstnih študijah in vedno znova velja poudariti pionirsko vlogo slovenskih raziskovalcev.²

Prvi prispevek (Mazurkevich, Dolbunova) je za slovenske raziskovalce lahko zanimiv zato, ker študijo gradi na rekonstrukciji paleoejzera Sennica na ruskem zahodu. Uporabljene metode sicer sodijo v železni repertoar vsake GIS-analize, a rezultati so kljub temu – ali morda ravno zato – zanimivi.

Naslednji prispevek je mnogo bolj inovativen, saj je eden prvih, ki skuša v GIS-okolju združiti pelodne analize in arheološke podatke. Metodo bo potrebno še nekoliko nadgraditi, vendar so rezultati že sedaj izjemni in kažejo eno izmed smeri razvoja pelodnih analiz. Vsekakor je to najboljši prispevek v knjigi.

Zadnji prispevek v tem sklopu (Orengo, Miro i Alaix) predstavlja študijo akvadukta na področju moderne Barcelone in ga lahko ocenimo podobno kot knjigo v celoti: soliden prispevek z zanimivim rezultatom, ki ne prinaša posebnih presežkov.

V zadnjem delu knjige sta predstavljeni GIS analizi najdišč. Najprej najdemo prispevek (Květina, M. Končelová) o prostorski analizi lončenine v neolitski naselbini, zadnji prispevek (Thér, Přostedník) pa govori o fenomenu t. i. sekundarno ožgane keramike v bronastodobnih najdiščih na vzhodnem Češkem. Obe analizi sta sicer metodološko zanimivi, rezultat pa je pri obeh skorajda trivialen. Prva analiza namreč z zapletenim pristopom skuša oceniti, ali je plast lončenine v jami konkavnega ali konveksnega preseka, druga pa, ali se položaj sekundarno ožganih odlomkov ujema s položajem stavb. Oba rezultata bi lahko "prebrali" tudi iz klasične arheološke risbe preseka in tlorisa.

O knjigi kot celoti poleg povedanega lahko zapišemo še, da gre za sicer naključen, a zelo zanimiv in izpoveden presek GIS-študij v evropski arheologiji. Nič več in nič manj.

Opombe:

¹ Več o tej temi: B. Odar, Brezzoba Evropska konvencija o krajini. Historične krajine in njihova zaščita, *Delo*, 3. 12. 2009, str. 26; B. Štular, Historična karakterizacija krajine / Historical Landscape Characterisation, *Varstvo spomenikov* 46, 2011, 116–144; S. Kelleher in B. Štular, Urban historic landscape characterisation in practice: Oldbury town centre case study, *Arheo* 26, 2009, 125–139.

² Predvsem: V. Gaffney in Z. Stančič, *GIS approaches to regional analysis: A case study of the island of Hvar* (Ljubljana 1991). Pa tudi: J. Dular, B. Slapšak, Z. Stančič in S. Tecco Hvala, *Arheologija in GIS*, v: *Dela. Oddelek za geografijo*

Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani (Ljubljana 1992) 213–222; K. L. Kvamme, K. Oštir, Z. Stančič in R. Šumrada, *Geografski informacijski sistemi* 1997 (Ljubljana 1997).

Benjamin ŠTULAR

Marc Lodewijckx in Rene Pelegrin (ur.): *A View from the Air. Aerial Archaeology and Remote Sensing Techniques. Results and opportunities*. BAR. International series 2288, Archaeopress, Oxford 2011. ISBN 978-1-4073-0865-4. 182 strani, barvne in črno-bele ilustracije.

Zbornik "Pogled iz zraka: arheologija iz zraka in tehnike daljinskega zaznavanja. Rezultati in priložnosti" je nesrečen. To pa je tudi skorajda vse, kar izvemo v uvodu izpod peresa prvopodpisanega urednika. Kljub letnici objave 2011 knjiga namreč prinaša prispevke s konference Aerial Archaeology Research Group's (AARG) leta 2005.

Knjigo smo torej brali v tej časovni perspektivi. *Oscar Aldred* in *Elín Ósk Hreiðarsdóttir* sta napisala zanimiv pregled zgodovine in stanja daljinskega zaznavanja v islandski arheologiji, ki ga ilustrirata z nekaj izjemnimi primeri iz regije Mývatn na severovzhodu Islandije. *Filomena Boemi* opisuje nacionalno zbirko zračnih posnetkov "ICCD-aerofototeca nazionale" v Italiji, ki je lahko zanimiva za tiste arheologe, ki delujejo na skrajnem zahodu Slovenije. *Martin J. F. Fowler* opisuje izjemno zanimivo področje: arheologijo hladne vojne. Ali je preučevanje satelitskih posnetkov izpred manj kot pol stoletja res arheologija, sicer ostaja odprto vprašanje, saj tiskane slikovne vire tradicionalno uvrščamo med zgodovinske vire. V vsakem primeru je bila tema v preteklih letih v arheologiji zelo odmevna in dobro sprejeta. *Ivan Kuzma* predstavlja najdišča, odkrita na letalskih posnetkih v slovaškem delu Podonavja. *Peter J. Leeming* opisuje uporabo historyčnih letalskih posnetkov pri preučevanju škotskega otočja Orkney. Tematika seveda ni zastarala, več arheoloških podatkov pa prinaša prispevek istega avtorja iz leta 2010. Prispevek v soavtorstvu obeh urednikov prinaša šolski primer odlične sistematične raziskave rimskega podeželja v centralni Belgiji. *Helen Saunders* opisuje prazgodovinsko ograjeno ulico (*ang.* causeway enclosure) v angleškem Essexu. Tema je bila v času pisanja zelo popularna in tudi danes ni izgubila privlačnosti. Se pa zdi, da je članek preveč površen, da bi si bralec ustvaril solidno podobo o arheologiji, in hkrati premalo sistematičen, da bi pustil celosten vtis o projektu.

Opisani prispevki so vsi po vrsti vredni branja, saj tematike niso časovno občutljive.

Moir Greig predstavlja drugačno uporabo zračnih posnetkov: kot orodje za ozaveščanje kmetovalcev o arheološki dediščini. Gre za zelo zanimiv in še vedno svež pristop k ohranjanju arheološke dediščine. To je tudi edini prispevek v knjigi, ki je s časom celo pridobil na informativnosti, saj je avtorica vključila kratek *Post Scriptum*, v katerem predstavi dolgoročne učinke.

Skupina avtorjev *Véronique de Laet*, *Etienne Paulissen* in *Marc Waelkens* predstavlja poizkus avtomatskega prepoznavanja arheoloških objektov na satelitskih posnetkih na helenističnem najdišču Sagalassos v jugozahodni Mali Aziji. Avtorji ponujajo nekaj zanimivih nastavkov brez "dokončnih" rešitev, ki bi jih lahko uporabili v manj monumentalni

srednjeevropski arheologiji. V vmesnem času rešitve kljub znatno boljši ločljivosti satelitskih posnetkov ni in raziskave so se usmerile v "polavtomatsko" nadzorovano klasifikacijo (*ang.* supervised classification). *Rosa Lasaponara* in *Nicola Masini* sta predstavila svoj pogled na uporabo visokoločljivih satelitskih posnetkov satelita Quickbird v arheologiji. Menita, da je prednost teh posnetkov v primerjavi z letalskimi v tem, da jih je lažje georeferencirati in pokrivajo veliko območje. Po našem mnenju sta oba zaključka napačna, saj se v tem pogledu letalski in satelitski posnetki ne razlikujejo. Ena izmed pomembnejših razlik v času "ponovnega rojstva" fotogrametrije je način zajemanja podatkov: moderni sateliti podatke pogosto zajemajo v pasovih širine 1 celice, ki so nato "zlepljeni"; zato so ti podatki neuporabni za fotogrametrijo, čeprav so za človeško oko po obdelavi enaki letalskim posnetkom. Kot se je pokazalo v vmesnem času, je revolucijo v uporabi visokoločljivih satelitskih posnetkov prinesla predvsem neovirana dostopnost le-teh preko uslug, kot so GoogleEarth, Bing, Terraserver ipd. Skupina avtorjev pod vodstvom *Maartena Vergauwena* predstavlja metodo ustvarjanja virtualne podobe krajine z zračnih posnetkov za potrebe vizualizacije dediščine. Tehnologija tega projekta je žal popolnoma zastarela, predvsem zaradi napredka na področju fotogrametrije. Nekoliko boljše rezultate danes lahko dosežemo s 95 odstotkov manjšim vložkom znanja in časa. Slednji trije prispevki so večinoma tehnološko-metodološke narave in so tako v preteklih petih letih žal precej zastarali. Kar je škoda, saj so bili vsi trije v času pisanja res vrhunski.

Le dva prispevka so avtorji pred objavo posodobili. V prvem avtorja *Anthony Corns* in *Robert Shaw* predstavlja izjemen primer dobre prakse celotnega sistema uporabe podatkov daljinskega zaznavanja: od pridobivanja, hranjenja in dostopanja do podatkov do uporabe, tako za raziskovalne namene kot tudi za predstavljanje arheološke dediščine. Avtorja *Christoph* in *Helen Peeters* bralca v kratki predstavitvi spomnita na uporabnost starih satelitskih posnetkov za preučevanje področij, ki so bila v zadnjih desetletjih podvržena večjim spremembam. V tem primeru je raziskovano egipčansko grobišče Dayr al-Barshā na širšem območju Kaira.

Karl Cordemans opisuje sicer zanimiv primer upravljanja s kulturno krajino v Belgiji, ki pa s tematiko knjige nima kaj dosti skupnega.

Kaj reči o knjigi kot celoti? Knjiga prinaša dober pregled stanja metod daljinskega zaznavanja leta 2005. Glede na nekatere težave v preteklosti je potrebno pohvaliti zelo visoko kakovost tiska in slikovnega gradiva. Žal pa kakovost vsebine prispevkov niha, sistematika izbranih tem pa ni povsem jasna. Ko dodamo še dejstvo, da so nekateri izmed najboljših prispevkov danes že zastareli, lahko knjigo priporočimo v branje le tistim začetnikom, ki nimajo dostopa do kakega izmed preglednih del, ali specialistom, ki jih zanima prav vse, kar se dogaja na tem področju. Dejstvo, da niti urednika svojega prispevka za objavo nista posodobila, pa je tudi zgovorno.

Benjamin ŠTULAR

Opera Instituti Archaeologici Sloveniae

1. Janez Dular, Slavko Ciglencečki, Anja Dular, Kučar. Železnodobno naselje in zgodnjekrščanski stavbni kompleks na Kučarju pri Podzemlju / Eisenzeitliche Siedlung und frühchristlicher Gebäudekomplex auf dem Kučar bei Podzemelj, 1995. (EUR 14.60)
2. Ivan Turk (ed.), Moustérienska "koščena piščal" in druge najdbe iz Divjih bab I v Sloveniji / Mousterian "bone flute" and other finds from Divje Babe I cave site in Slovenia, 1996. (EUR 14.60)
3. Jana Horvat (with contributions by Vesna Svetličič, Meta Bole, Metka Culiberg, Draško Josipović, Marko Stokin, Nina Zupančič), Sermin. Prazgodovinska in zgodnjersimska naselbina v severozahodni Istri / A Prehistoric and Early Roman Settlement in Northwestern Istria, 1997. (EUR 14.60)
4. Slavko Ciglencečki (with contributions by Zvezdana Modrijan, Andreja Dolenc Vičič, Ivan Turk), Tinje nad Loko pri Žusmu. Poznoantična in zgodnjersrednjevska naselbina / Tinje oberhalb von Loka pri Žusmu. Spätantike und frühmittelalterliche Siedlung, 2000. (EUR 14.60)
5. Janez Dular, Irena Šavel, Sneža Tecco Hvala, Bronastodobno naselje Oloris pri Dolnjem Lakošu / Bronzezeitliche Siedlung Oloris bei Dolnji Lakoš, 2002. (EUR 14.60)
6. Janez Dular, Halštatske nekropole Dolenjske / Die hallstattzeitlichen Nekropolen in Dolenjsko, 2003. (EUR 20.70)
7. Irena Lazar, Rimsko steklo Slovenije / The Roman glass of Slovenia, 2003. (EUR 27.40)
8. Anton Velušček (ed.), Hočevarica. Eneolitsko kolišče na Ljubljanskem barju / An eneolithic pile dwelling in the Ljubljansko barje, 2004. (EUR 52.40)
9. Ivan Turk (ed.), Viktorjev spodmol in / and Mala Triglavca. Prispevki k poznavanju mezolitskega obdobja v Sloveniji / Contributions to understanding the Mesolithic period in Slovenia, 2004. (EUR 42.40)
10. Anton Velušček (ed.), Resnikov prekop. Najstarejša koliščarska naselbina na ljubljanskem barju / The oldest pile-dwelling settlement in the Ljubljansko barje, 2005. (EUR 40.00)
11. Andrej Gaspari (ed.), Zalog pri Verdu. Tabor kamenodobnih lovcev na zahodnem robu Ljubljanskega barja / Zalog near Verd. Stone Age hunters' camp at the western edge of the Ljubljansko barje, 2006. (EUR 43.00)
12. Janez Dular, Sneža Tecco Hvala, South-Eastern Slovenia in the Early Iron Age. Settlement – Economy – Society / Jugovzhodna Slovenija v starejši železni dobi. Poselitve – gospodarstvo – družba, 2007. (EUR 58.00)
13. Ivan Turk (ed.), Divje babe I. Paleolitsko najdišče mlajšega pleistocena v Sloveniji. I. del: Geologija in paleontologija / Divje babe I. Upper Pleistocene Palaeolithic site in Slovenia. Part I: Geology and Palaeontology, 2007. (EUR 82.00)
14. Andrej Pleterski (with Timotej Knific, Borut Toškan, Janez Dirjec, Benjamin Štular and Mateja Belak), Zgodnjersrednjevska naselbina na blejski Pristavi. Najdbe / Frühmittelalterliche Siedlung Pristava in Bled. Funde, 2008. (EUR 51.00)
15. Benjamin Štular, Mali grad. Visokosrednjevske grad v Kamniku / Mali grad. High Medieval Castle in Kamnik, 2008. (EUR 51.00)
16. Anton Velušček (ed.), Koliščarska naselbina Stare gmajne in njen čas. Ljubljansko barje v 2. polovici 4. tisočletja pr. Kr. / Stare gmajne pile-dwelling settlement and its era. The Ljubljansko barje in the 2nd half of the 4th millennium BC, 2009. (EUR 56.00)
17. Jana Horvat, Alma Bavdek, Okra. Vrata med Sredozemljem in Srednjo Evropo / Ocra. The gateway between the Mediterranean and Central Europe, 2009. (EUR 51.00)
18. Janez Dular, Marjana Tomanič Jevremov (with contribution by Borut Toškan and Janez Dirjec), Ormož. Utrjeno naselje iz pozne bronaste in starejše železne dobe / Ormož. Befestigte Siedlung aus der späten Bronze- und der älteren Eisenzeit, 2010. (EUR 57.00)

19. Andrej Pleterski (with contributions by Igorj Bahor, Vid Pleterski, Marko Žagar and Veronika Pflaum), Zgodnj srednjeveška naselbina na blejski Pristavi. Tafonomija, predmeti in čas / Frühmittelalterliche Siedlung Pristava in Bled. Taphonomie, Fundgegenstände und zeitliche Einordnung, 2010. (EUR 39.00)
20. Jana Horvat and Andreja Dolenc Vičič (with the contribution of Marjana Tomanič Jevremov and Marija Lubšina Tušek), Arheološka najdišča Ptuja. Rabelčja vas / Archaeological Sites of Ptuj. Rabelčja vas, 2010. (EUR 45.00)
21. Borut Toškan (ed.), Drobci ledenodobnega okolja. Zbornik ob življenjskem jubileju Ivana Turka / Fragments of Ice Age environments. Proceedings in Honour of Ivan Turk's Jubilee, 2011. (EUR 45.00)
22. Anton Velušček (ed.), Spaha, 2011. (EUR 47.00)
23. Slavko Ciglenečki, Zvezdana Modrijan, Tina Milavec (with contributions of Benjamin Štular, Saša Čaval and Ivan Šprajc), Poznoantična utrjena naselbina Tonovcov grad pri Kobaridu. Naselbinski ostanki in interpretacija / Late Antique fortified settlement Tonovcov grad near Kobarid. Settlement remains and interpretation, 2011. (EUR 55.00)
24. Zvezdana Modrijan, Tina Milavec (with contributions of Peter Kos, Dragan Božič, Matija Turk, Petra Leben Seljak, Borut Toškan, Janez Dirjec, Francesco Boschini and K. Patrick Fazioli), Poznoantična utrjena naselbina Tonovcov grad pri Kobaridu. Najdbe / Late Antique fortified settlement Tonovcov grad near Kobarid. Finds, 2011. (EUR 55.00)
25. Maja Andrič (ed.), Dolgoročne spremembe okolja 1, 2012. (EUR 30.00)
26. Sneža Tecco Hvala, Magdalenska gora. Družbena struktura in grobni rituali železnodobne skupnosti / Magdalenska gora. Social structure and burial rites of the Iron Age community, 2012. (EUR 57.00)

Slavko Ciglenečki, Zvezdana Modrijan, Tina Milavec
(with contributions of Benjamin Štular, Saša Čaval, Ivan Šprajc)

Poznoantična utrjena naselbina Tonovcov grad pri Kobaridu
Naselbinski ostanki in interpretacija
Late Antique fortified settlement Tonovcov grad near Kobarid
Settlement remains and interpretation

This book presents the results of field investigations at Late Antique hilltop settlement Tonovcov grad near Kobarid, belonging to the best preserved Late Antique settlements in Slovenia and boarder eastern Alpine area.

At first, the position of the settlement and its present-day appearance were presented, then the archaeological picture of the Soča River valley and the road network in Late Antiquity.

Investigations, going on from 1993 to 2005, reveals the remains of three early Christian churches, some dwelling houses and a water cistern. The book presents the stratigraphic situation and the settlement phases in all excavation fields (building 1, buildings 2 and 3, ecclesiastical complex, water cistern) as well as their dating. The first prosperity of the Late Antique settlement started in the middle of the 4th cent. and lasted to the first decades of the 5th cent. Due to the strong building activities at the beginning of the 6th cent., the buildings of the first phase were poorly preserved, however rich small finds were found. The life in the settlement reaches its peak in the beginning of the 6th cent. At this point of time, new dwelling houses and an ecclesiastical complex of three connected churches were built. The quality of the preservation of the churches enabled a boarder study of early Christian architecture in the eastern Alpine and Adriatic area.

Settlement is placed in the boarder framework of the western Slovenia and Friuli in the Late Antiquity. In the second half of the 4th cent. it represented an important part of the Late Roman defence system of Italy and in the 6th century a religious and administrative centre of the autochthonous inhabitants in the Soča River valley. The last zenith of the settlement dated in the middle of the 6th cent., when it played an important role in consolidation of the byzantine authority after the byzantine-gothic war.

The decline of the settlement dated in the beginning of the 7th cent.

2011, (Opera Instituti Archaeologici Sloveniae, 23), 304 pages, 211 b-w and colour photos, drawings and charts, 5 appendices, 20 x 29 cm, hardcover, ISBN 978-961-254-331-0.
Price: EUR 55.00

Zvezdana Modrijan, Tina Milavec
(with contributions of Peter Kos, Dragan Božič, Matija Turk, Petra Leben Seljak, Borut Toškan, Janez Dirjec, Francesco Boschini and K. Patrick Fazioli)

Poznoantična utrjena naselbina Tonovcov grad pri Kobaridu
Najdbe
Late Antique fortified settlement Tonovcov grad near Kobarid
Finds

All finds from the field investigations at Tonovcov grad near Kobarid are published in the second volume. An exceptional number of finds represents the base for studies of the material culture in Late Antiquity (metallic finds, glass finds, pottery and coin finds), as well as for the others archaeological (anthropological and zoological) remains.

2011, (Opera Instituti Archaeologici Sloveniae, 24), 560 pages, 93 b-w and 14 colour photos, drawings and charts, 80 tables and graphs, 106 plates, 20 x 29 cm, hardcover, ISBN 978-961-254-331-0.
Price: EUR 55.00

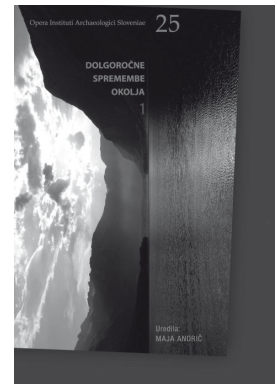

Maja Andrič (ed.)

Dolgoročne spremembe okolja 1

Changes of past and present environment of Slovenia are discussed in nine papers in this book [Long-term environmental changes 1]. They were written by 21 authors, coming from 14 research organisations. Our aim is to increase multidisciplinary communication and cooperation between Slovenian researchers, working in the fields of palaeoecology and ecology. Research topics include: archaeozoology, biology, ecology, geoarchaeology, palynology, nature protection, dendrochronology, archaeobotany, geochemistry, Karst research and geography.

2012, (Opera Instituti Archaeologici Sloveniae, 25), 120 pages, 10 colour and 4 b-w photos, 14 graphs, 12 tables and 13 maps, 20 x 29 cm, hardcover, ISBN 978-961-254-376-1. Price: EUR 30.00

Sneža Tecco Hvala

Magdalenska gora

Družbena struktura in grobni rituali železnodobne skupnosti
Social structure and burial rites of the Iron Age community

Magdalenska gora near Šmarje-Sap in the Dolenjska region is one of the most important Early Iron Age sites in the south-eastern Alps. The finds and preserved grave groups from its tumulus cemeteries, which are kept in several museums in different countries (Narodni muzej Slovenije, Ljubljana; Naturhistorisches Museum, Wien; Peabody Museum of Harvard University in Cambridge, USA), give a good insight into the cultural and social processes of the time. Together with notes on the circumstances of find and contents of graves, they represent a valuable source for the study of social structure and differentiation, as well as cultural identity. The book includes analyses of cemetery layout and development, structure of burials within tumuli, outfit of the deceased and other grave goods, which speak about the changes in the costume and customs that took place in the roughly five centuries of the community's existence. It sheds light on the relicts of the Urnfield cultural tradition in this Early Iron Age community, on the contacts with other cultural milieus and on its place within the trade-exchange network between the Apennine Peninsula, the eastern Alps and western Pannonia. Two last chapters are dedicated to the development dynamics of the Magdalenska gora community, its place and role within the settlement pattern of the Early Iron Age Dolenjska, its social organization, family-kin and military hierarchy, as well as to the cult and religious sphere.

2012, (Opera Instituti Archaeologici Sloveniae, 26), 440 pages, 137 colour and b-w drawings, graphs, tables and maps, 20 x 29 cm, hardcover, ISBN 978-961-254-400-3. Price: EUR 57.00

Navodila avtorjem: <http://av.zrc-sazu.si/Si/navodila.html>
Guidelines to the contributors: <http://av.zrc-sazu.si/En/guidelines.html>

Priprava slikovnega gradiva: http://av.zrc-sazu.si/Si/AV_slike.html
Illustrations: http://av.zrc-sazu.si/En/AV_slike.html

Arheološki vestnik je vključen v naslednje indekse: / The Arheološki vestnik is included in:

AHCI – Arts and Humanities Citation Index® (Thomson Reuters)

AIO – Anthropological Index Online – Royal Anthropological Institute, Centre for Anthropology at the British Museum in London

Antiquité – Bulletin analytique d'histoire romaine (BAHR), CNRS/Marc Bloch University, Strasbourg

DYABOLA. Sachkatalog der Bibliothek – Römisch-Germanische Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts, Frankfurt a. Main

ERIH – European Reference Index for the Humanities – European Science Foundation – Strasbourg

EUROsources – RAABE Fachverlag für Wissenschaftsinformation, Bonn

Francis. Bulletin signalétique 525. Préhistoire et Protohistoire – Institut de l'Information Scientifique et Technique, Vandoeuvre-les-Nancy

IBR - *International Bibliography of Book Reviews of Scholarly Literature* – Zeller Verlag, Osnabrück

IBZ - *International Bibliography of Periodical Literature* – Zeller Verlag, Osnabrück

Ulrich's international periodicals directory – R. R. Bowker, New Providence N. J.

Natisnjeno s podporo Javne agencije za knjigo Republike Slovenije.
Funded by the Slovenian Book Agency.